

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 80.

1953.

80. KÖTET

1—2. SZÁM

1953

TARTALOMJEGYZÉKE

TANULMÁNYOK

<i>Stajerman E. M.</i> : A parasztság kérdéséhez a római birodalom nyugati tartományaiiban (ford.: Gyóni Mátyás)	3—17
<i>Dmitrijev A. D.</i> : A latrones-mozgalom, mint a római császárkori osztályhare sajátos formája (ford.: Borzsák István)	81—88
<i>Vértés László</i> : Az alsópaleolitikum emberének első biztos eszközlelete Magyarországon	17—26
<i>Vértés László</i> : Az őskökor társadalmának néhány kérdéséről	89—105
<i>Jánossy Dénes</i> : A Lambrecht Kálmán barlang faunája	27—29
<i>Sárkány S.—Stieber J.</i> : Előzetes jelentés a varbói Lambrecht Kálmán barlang 1952-es feltárásából származó faszenek anthrakotómiai vizsgálatának eredményeiről	29—30
<i>Pékáry Tamás</i> : Aquincum pénzforgalma	106—114
<i>Fehér Géza</i> : Zalavári ásatások	31—52

ADATKÖZLÉS

<i>Szántó Imre</i> : A cerszeztomaji (Veszprém m.) koravaskori és koracsászárkori urnatemető	53—62
<i>Járdányi-Paulovics I.</i> : Szalacska, a kaposvölgyi római kori fémművességi központ	115—129
<i>Türr Ervin</i> : Savaria aquaeductusa	129—133
<i>Zalotay Elemér</i> : A prochorovkai temetkezési szokás nyomai az alföldi szarmatáknál	63
<i>Csallány Dezső</i> : A bácsújfalusi avar kori hamvasztásos lelet. Adatok a kuturgur-bolgárok (hunok) temetési szokásához és régészeti hagyatékához	133—141
<i>Héjj Miklós</i> : Beszámoló a visegrádi Mátyás-palota 1952. évi feltárási munkáiról	64—66
<i>Balogh István</i> : Adatok az Alföld középkori régészetéhez	141—150
<i>Vattay Erzsébet</i> : Néhány adat az ötvösmesterség és szerszámok történetéhez	151—158

KRITIKA, KÖNYVISMERTETÉS, HÍREK

<i>Szilágyi János György</i> : A magyar klasszika archaeologia feladatairól	68—70
<i>Herváth Tibor</i> : Harmatta J., Studies of the History of the Sarmatians	72—73
<i>Mócsy András</i> : Barkóczy L., Brigetio	159—161
<i>Szilágyi János</i> : Radnóti A., A Balaton régészeti... emlékei	73—74
<i>L. Kovrig Ilona</i> : Párducz M., A szarmatakor emlékei Magyarországon	161—164
<i>Borsos L.—Meller P.</i> : Dercsenyi D., Visegrád műemlékei	164
<i>Párducz Mihály</i> : Szovjet régészeti tanulmányok	70—72
<i>Harmatta János</i> : Ranovics A. B., A hellénizmus és történeti szerepe	164—166
<i>Szöke Béla</i> : Eisner J., Devinská Nová Ves Slovanské pohřebiště	166—170
<i>Erdélyi Gizella</i> : Noll R., Kunst d. Römerzeit in Österreich	170—172
<i>Szilágyi János György</i> : Rumpf A., Archäologie. I.	172—174
<i>Szilágyi János</i> : A katonai súlypont váltakozása a római birodalom határtartományaiiban	74—77

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

	Стр
<i>Е. М. Штайерман</i> : К вопросу о крестьянстве в западных пограничных провинциях римской империи (перевод от М. Дьони)	3—17
<i>А. Д. Дмитриев</i> : Движение latrones как особая форма классовой борьбы в Римской империи (перевод от И. Боржака)	81—88
<i>Л. Вертеш</i> : Первый достоверный экземпляр орудия из нижнего палсолита в Венгрии	17—26
<i>Л. Вертеш</i> : О некоторых вопросах палеолитического общества	89—105
<i>Д. Яноши</i> : Фауна пещеры имени К. Ламбрехта	27—29
<i>Ш. Шаркань—И. Штибер</i> : Древесный уголь из пещеры имени К. Ламбрехта	29—30
<i>Т. Пекари</i> : Денежное обращение в Аквинкуме	106—114
<i>Г. Фехер</i> : Раскопки в Залаваре	31—52

ПУБЛИКАЦИЯ ДАННЫХ

<i>И. Санто</i> : Погребения в урнах раннежелезного века и раннеимператорской эпохи в Черсегтомай (ком. Веспрем)	53—62
<i>И. Ярдани—Паулович</i> : Салачка — центр металлургии римской эпохи в долине р. Капош ...	115—129
<i>Э. Тюрр</i> : Водопровод в Саварии	129—133

Э. Залотай: Следы прохоровского способа погребения у сармат на Венгерской низменности	63
Д. Чаллань: Аварское погребение с сожжением. Материал к погребальным обрядам и археологическим памятникам кутургур-болгар (гуннов)	133—141
М. Хей: Отчет о работах 1952 г. в связи со вскрытием дворца короля Матиаса в Вышеграде	64—66
И. Балог: К средневековой археологии Большой венгерской низменности	141—150
Э. Ваттай: Несколько данных к истории ювелирного искусства и его инструментов	151—158

КРИТИКА, РЕЦЕНЗИЯ, НОВОСТИ

Я. Д. Силади: О задачах венгерской классической археологии	68—70
Т. Хорват: J. Harmatta, Studies of the History of the Sarmatians	72—73
А. Мочи: Barkóczy L., Brigetio	159—161
Я. Силади: Radnóti A., A Balaton régészeti... emlékei (= Археологические памятники Балатона) ..	73—74
И. Ковриг: Párducz M., A szarmatakor emlékei Magyarországon (= Памятники сарматской эпохи в Венгрии)	161—164
Л. Боршош — П. Меллер: Dercsényi D., Visegrád műemlékei (= Художественные памятники Вышеграда)	164
М. Пардуч: Советские исследования по археологии	70—72
Я. Гарматта: А. Б. Ранович, Эллизм и его историческая роль	164—166
Б. Сёке: J. Eisner, Devinská Nová Ves Slovanské pohřebiště	166—170
Г. Эрдели: R. Noll, Kunst der Römerzeit in Österreich	170—172
Я. Д. Силади: A. Rumpf, Archäologie. I.	172—174
Я. Силади: A katonai súlypont váltakozása a római birodalom határtartományában (= Перемещения военного центра тяжести в пограничных провинциях Римской империи)	74—77

TABLE DES MATIÈRES

E. M. Stajerman: Contributions au problème de la paysannerie dans les provinces frontières de l'ouest de l'Empire romain (traduit par M. Gyóni)	3—17
A. D. Dmitrijev: Le mouvement des <i>latrones</i> , une forme spéciale de la lutte des classes à l'époque de l'Empire romain (traduit par I. Borzsák)	81—88
L. Vértes: La première trouvaille d'outil de l'homme du paléolithique ancien en Hongrie	17—26
L. Vértes: L'examen de quelques problèmes sociologiques du paléolithique	89—105
D. Jánossy: La faune de la grotte K. Lambrecht	27—29
S. Sárkány—J. Stieber: Rapport préliminaire de l'analyse des charbons de bois provenant des fouilles de 1952 de la grotte K. Lambrecht à Varbó	29—30
T. Pekáry: La circulation monétaire d' <i>Aquincum</i>	106—114
G. Fehér: Les fouilles de <i>Zalavár</i>	31—52

CHRONIQUE DES FOUILLES

É. Szántó: Le cimetière à incinération de l'âge hallstattien et du Haut Empire à <i>Cserszegtomaj</i> (com. de <i>Veszprém</i>)	53—62
I. Járdányi-Paulovics: <i>Szalacska</i> , un centre métallurgique de l'époque romaine dans la vallée de <i>Kapos</i> ..	115—129
E. Türr: L'aqueduc de <i>Savaria</i>	129—133
E. Zalotay: Les vestiges des coutumes d'inhumation de <i>Prochorovka</i> chez les Sarmates de la Hongrie ..	63
D. Csallány: Trouvaille d'objets incinérés de l'époque avare à <i>Bácsújfalú</i> . Contributions à l'étude des rites funéraires et au legs archéologique des Koutourgours-Bulgares (Huns)	133—141
N. Héjj: Rapport sur les fouilles exécutées en 1952 au palais du roi Mathias à <i>Visegrád</i>	64—66
I. Balogh: Contributions à l'archéologie médiévale de la Grande Plaine Hongroise (<i>Alföld</i>)	141—150
E. Vattay: Quelques problèmes de l'histoire de l'orfèvrerie et de ses ustensiles	151—158

CRITIQUES, NOUVELLES

J. G. Szilágyi: Les problèmes de l'archéologie classique hongroise	68—70
T. Horváth: J. Harmatta, Studies of the History of the Sarmatians (Études sur l'histoire des Sarmates) ..	72—73
A. Mócsy: L. Barkóczy, Brigetio	159—161
J. Szilágyi: A. Radnóti, Les monuments archéologiques de la région du lac <i>Balaton</i>	73—74
I. Lenjyel-Kovrig: M. Párducz, Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III.	161—164
L. Borsos—P. Meller: D. Dercsényi, Visegrád műemlékei (Les monuments de <i>Visegrád</i>)	164
M. Párducz: Études archéologiques soviétiques	70—72
J. Harmatta: A. B. Ranovics: A hellenizmus és történeti szerepe (L'hellénisme et son rôle historique) ..	164—166
B. Szőke: J. Eisner, Devinská Nová Ves Slovanské pohřebiště	166—170
G. Erdélyi: R. Noll, Kunst der Römerzeit in Österreich	170—172
J. Gy. Szilágyi: A. Rumpf, Archäologie. I.	172—174
J. Szilágyi: Les alternances des centres de gravitation de la puissance militaire dans les provinces frontières de l'Empire romain	74—77

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 80.

1953.

80. KÖTET

1. SZÁM

MUSEO NATIONIS HUNGARIAE
ANTE ANNOS CL CONDITO
AMICI ET STUDIOSI ARCH.
GRATULANTES DEDICANT

1953

E. M. STAJERMAN:

A PARASZTSÁG KÉRDÉSÉHEZ A RÓMAI BIRODALOM NYUGATI PROVINCIÁIBAN*

Azt a kérdést, hogy a rabszolgatartó formáció méhében mikor jönnek létre az új társadalmi rend — a feudalizmus — elemei, és hogy mely időtől kezdve lehet beszélni ezek túlsúlyáról, hogy milyen mértékben alakultak ki az új viszonyok a régiek végleges összeomlása pillanatában, — ezt a kérdést mindeztideig nem oldották meg a szovjet történettudományban, és nem is lehet megoldani anélkül, hogy ne tanulmányoznánk mélyrehatóan ennek a folyamatnak valamennyi oldalát és ne vitatnánk meg sajtónkban széles körben minden vitás kérdést. A jelen cikk** szerzője, anélkül, hogy igényt tartana a kérdés végleges megoldására, egy sor megfigyelését és nézetét terjeszti elő megvitatásra a szóbanforgó kérdéssel kapcsolatban. Hogy a lényegnél maradjak, ennek a problémának a megoldása rendszerint azon a kérdésen fordul meg, vajjon a *colonatus*-t módosult rabszolgaságnak tekintjük-e vagy teljesen eltérő, minőségileg új jelenségnek. Erről a kérdéssel különböző véleményeket nyilvánítottak már azokban a bírálatokban, amelyek V. Sz. Szergejev «Vázlatok az ókori Róma történetéből» című könyvéről jelentek meg.¹ A bírálók egy része, főként Vajnstejn professzor, élesen kritizálta a szerzőt azért a hibájáért, hogy állítólag eltúlozta a feudális elemek szerepét a későrómai császárságban, amely pedig, véleményük szerint, fennállásának legvégéig megmaradt tisztán rabszolgatartó birodalomnak. A kritikusok főérve az a meggondolás volt, hogy, amennyiben a feudalizmus a IX. századtól kezdve fejlődik ki, nem lehet azt tartani, hogy négy-öt századdal korábban születik meg, mivel egy ilyen állítás a történeti körforgás elméletének elismerésére vezetne. Más bírálók viszont teljesen elismerték V. Sz. Szergejev igazát és rámutattak arra, hogy a *colonatus* nem lehet csupán a szétesőben lévő

rabszolgatartó termelési mód «megfoltozásának» tekinteni.

Az elhunyt A. B. Ranovics «A *colonatus* a II—V. századi római törvényhozásban» című cikkének a közzététele (VDI 1951, 1. sz., 83—109) újból felhívta a szovjet történészek figyelmét ezekre a kérdésekre. Aligha lehet egyetérteni azzal a véleménnyel, amelyet M. J. Szjuzjumov fejezett ki abban a cikkében (VDI 1951, 4. sz., 83—88.), amely mintegy felelet akart lenni A. B. Ranovics cikkére, hogy t. i. nincs szükség a feudális elemek a birodalomban történt megszületésének és a parasztság keletkezésének a kutatására, mivel ezt a polgári tudósok már elvégezték. Hiszen maga M. J. Szjuzjumov írja, hogy ezt azzal a céllal tették, hogy a feudalizmushoz vezető békés átmenetet bizonyítsák, következésképpen azzal a céllal, hogy eltorzítsák az igazságot. Annál inkább szükséges, hogy a szovjet történettudósok ezt a kérdést marxista álláspontból megvizsgálják.

Kétség fér M. J. Szjuzjumovnak ahhoz az állításához is, hogy «a későrómai törvényhozás a város kizárólagos befolyása alatt állt» és hogy a codexek elsősorban «a városok határában elterülő parcellák árugazdálkodást folytató tulajdonosait» tartják szem előtt. A szerző talán csak a keleti provinciák nagyobb városainak a szempontjából közelít a kérdéshez és túlozza jelentőségüket, valamint a pénzkereskedelmi viszonyok és a velük kapcsolatban álló rétegek jelentőségét, azáltal, hogy kiterjeszti azt az egész birodalomra. A codexek olvasása ellenkezőleg inkább azt a benyomást kelti, hogy figyelmük középpontjában az autark, természetes gazdálkodáson alapuló birtokok vannak. Hiszen *Valentinianus* egyik rescriptuma egyenesen kimondja, hogy a birtokok urainak azt kell megkapniok, amit a föld ad, s nem szabad pénzt követelniök, amit a falusi lakosok kívánni sem mernek (CI. XI. 47, 5). S már korábban is, egy 326-i törvényében *Constantinus* azt írta, hogy «a pénz, amiben a régiek a vagyon egész erejét látták, megbízhatatlan, ingatag és gyakran semmivé teszi a vagyont» (CI. V. 37. 22). Ezeket a példákat még szaporítani lehetne éppúgy, mint az olyan rescriptumok példáit is, amelyeknek a földbirtokon belüli kereskedelem a tárgya. Ehhez hozzá kell fűznünk még azt, hogy *Constantinus* is, aki elsőnek kötötte röghöz a *colonos*okat, semmiképpen sem tartathatjuk a városi körök érdekei kifejezőjének.

* VDI 1952, 2. sz., 100—121.

** Ez a cikk annak a problémának a megvitatása során kerül kiadásra, amelyet az anyagi javak termelőinek antik világbeli története állít elénk. Vö. A. B. Ranovics és M. J. Szjuzjumov cikkei, amelyeket a VDI 1951, 1. és 4. sz.-ában közöltünk.

¹ Ld. főként a következő ismertetéseket: A. B. Ranovics, VDI 1933, 4. sz., 213—218.; Sz. I. Protaszova, «Isztorik-marksziszt», 1939, 4. sz., 172—176.; K. M. Kolobova és O. L. Vajnstejn, «Naucsno-metogyicseskije zapiszki Lenjingradszkovo gorodszkovo insztyituta uszoversensztvovanyija ucsityelej», II. k., történeti tanszék, 1. füz. (1939), 162—178.

Nem hiába tartották azt az olyan írók, mint *Ammianus Marcellinus* és *Zosimos*, hogy éppen ő tette tönkre a városokat és a városi életet.

Bár a pénzkereskedelmi viszonyok nem tűntek el a későrómai birodalom korszakában, de a falusi lakosságot illetően csak olyan tényező szerepét töltötték be, amely meggyorsította tönkretételüket és röghözkötésüket, ahhoz azonban, hogy a falusi lakosság fontos szerepet játszik a későrómai birodalomban, nem férhet kétség. Azonban szerepe minden valószínűség szerint fölöttébb jelentőssé válik már a III. században, különösen annak második felében. Ezt hangsúlyozta már *Vinogradov*, amikor arról beszélt, hogy a plebejuslakosság a városokból a faluba áramlott.²

Egyúttal azonban a későrómai birodalom társadalmi-gazdasági rendje és állama természetének a meghatározásához rendkívül fontos annak felderítése, mi volt a falusi lakosság, milyen volt és hogyan változott helyzete a különböző korszakokban és a birodalom különböző részeiben, mivel a provinciák fejlődésének egyenlőtlensége és a bennük uralkodó szervezeti rend különbözősége jelentős mértékben kihatott a birodalom történetének általános menetére. Az anyagi javak termelőinek helyzete a mezőgazdaságban bizonyos mértékben meghatározó erejű a III–IV. századi birodalom társadalmának és államának a jellemzésében, mert, mint *Marx* mondja, «az a sajátos gazdasági forma, amelyben a meg nem fizetett többletmunkát a közvetlen termelőkől kisajtolják, meghatározza az uralmi és szolgasági viszonyt, ahogyan az közvetlenül magából a termelésből kisarjad és meghatározó módon ismét visszahat erre... Mindig a termelési feltételek tulajdonosainak a közvetlen termelőhöz való közvetlen viszonya... — az a viszony, amelyben az egész társadalmi szerkezetnek, következésképpen a szuverenitási és függőségi viszony politikai formájának, egyszóval a mindenkor sajátos államformának legbensőbb titkát, rejtett alapját megtaláljuk.»³

A rabszolgatartó rend legteljesebb kifejlődésének korszakában és válsága előestéjén a birodalomban, nevezetesen a nyugati provinciákban, vagyis a II. században a földtulajdonnak, a gazdaság-típusoknak és a falusi lakosságnak következő fő kategóriáit emelhetjük ki: 1. császári földek, amelyeket részben rabszolgákkal munkáltatnak meg, részben colonusoknak adnak bérbe; 2. nagybirtokosok olyan földjei, amelyek nem tartoznak bele a városi területek állományába, s amelyeken, minden adat szerint, a *colonatus* szintén meglehetősen korán kifejlődik; 3. olyan földek, amelyek beletartoztak a városi területek állományába és a decuriók rétegének képviselői között oszlottak meg, amely bizonyos mértékben a veteranusokból került ki; ezek közepes nagyságú villák voltak, melyeket rabszolgák műveltek meg; 4. olyan földek, amelyeken szabad parasztok éltek, olyan törzsek tagjai, amelyek nem

kaptak városi szervezetet, kisebb-nagyobb mértékben még megőrizték a közösség csökevényeit és pagusokban, valamint falvakban éltek. Mindezek a kategóriák többé-kevésbé jelentékeny változásokon mentek keresztül a III–IV. század folyamán. A rabszolgatartó közép és kis municipális gazdaságok, a rabszolgatartás válságával kapcsolatosan, hanyatlásnak indulnak,⁴ a városi földek pedig jelentős mértékben magánbirtokká alakulnak át, s éppen ez volt az egyik oka a városi élet és «a tulajdon antik formája» hanyatlásának. A nagy latifundiumok, amelyeket könnyebben hozzá lehetett idomítani a természetes gazdálkodáshoz, mint a középbirtokokat, amelyek jelentékeny mértékben hozzá voltak kötve a piachoz és a pénzgazdasághoz, erőre kapnak, és rajtuk koncentrálódik a különféle kategóriájú, függő helyzetben lévő földművesek jelentékeny része. A szabad parasztság, amelyről a II. századból kevés adat van, a III. században bizonyos jelentőségre tesz szert, de helyzete a IV. században újból jelentékenyen megváltozik.

A falvak és pagusok lakosságáról különböző vélemények vannak. Egyes kutatók azt vélik, hogy a birodalomnak csaknem egész lakosságát a városokhoz jegyezték be illetőségük tekintetében és városi polgároknak számítottak, mégha falvakban éltek is, mivel a falvaknak nem volt saját területük és a város területébe tartoztak bele. Kivételt csak egyes városokon kívül élő törzsek településeivel tesznek, amelyeknek ezek a szerzők nem tulajdonítanak különös jelentőséget.⁵ Mások, mint pl. *Vinogradov*, azt tartják, hogy a falvak igen nagyszámúak voltak, és önálló, a városoktól független szervezetük volt.⁶ Az első vélemény hívei rendszerint *Ulpianus*-nak arra az ismert helyére hivatkoznak, mely arról szól, hogy a falu lakosának az a szülővárosa, amelyhez a falu be van jegyezve. Azonban ez a hely éppenséggel nem bizonyítja azt, hogy minden falu városokhoz volt bejegyezve. Az agrimensorok munkáiból a következő adatokat meríthetjük.

Hyginus azt írja, hogy a veteranusoknak juttatott földek ama *colonia* vagy *municipium* törvényeinek vannak alávetve, amelynek a területéből elvették őket, mégpedig úgy, hogy a *colonia* iurisdíktója csak azokra a földekre terjed ki, amelyek nála voltak bejegyezve. Másféle magyarázat, mondja, elhibázott. Gyakran előfordul, hogy a megadott határokon ott van valamiféle település (*oppidum*), amely megmarad előbbi helyzetében, és megmarad benne az a jog, amely előzőleg volt.⁷ Azok a birtokosok, akik a szántóföldeknek a telepések között történő szétosztásakor megtartották régebbi földjeiket,

⁴ Ld. *E. M. Stajerman*, A rabszolgaság a II–IV. században a nyugati provinciákban, VDI 1951, 2. sz.

⁵ Ld. pl. *A. Schulten*, Die Landsgemeinden im römischen Reich, «Philologus» XXXV. (1894) 629–686. Ugyanezt a szempontot képviseli *Rosztovcev* és néhányan mások is.

⁶ *P. Vinogradov*, i. m. 85.

⁷ «Die Schriften der römischen Feldmesser», hrsg. u. erläutert. v. *F. Blume*, *K. Lachmann* és *A. Rudorff*, Berlin, 1848, 118.

² *P. Vinogradov*, A középkori földbirtok Angliában, 1911, 95 (oroszul).

³ *Marx K.*, A tőke, III. k., Szikra-kiad., 1951, 858.

megmaradnak előző helyzetükben, mivel nincsen nekik megengedve, hogy a *colonia* polgárainak a számát növeljék. Amikor a területből földeket vesznek el felosztás végett, azoknak, akiknek kiosztják, megadják a tulajdonjogokat, de a területtől nem veszik el saját jogait (119. o.). *Siculus Flaccus* arról tudósít, hogy a coloniák letelepítésekor a lakosoktól nem vesznek el minden földet, hanem csak annyit, amennyi a kiosztáshoz szükséges (160. o.). Sok municipiumban a korábbi lakosokat elkergették földjeikről és helyükbe telepéseket telepítettek le, de némelyeknek meghagyták a földjüket, némelyeket pedig arra kényszerítették, hogy a falakon belül éljenek (164. o.). Ilyen módon azt látjuk, hogy még coloniák letelepítésekor sem került bele ezek állományába korántsem minden föld és valamennyi korábbi tulajdonos, s viszont sokan megőrizték korábbi településformájukat és szervezetüket, és hogy nincsen okunk arra, hogy minden egyes falut városhoz tartozónak tartsunk. Ellenkezőleg, tudjuk azt, hogy a falusi lakosoknak egy városhoz való bejegyzése, ami a városnak jogot adott arra, hogy kötelezettségeket rójon ki rájuk, egyfajta kiváltságnak számított, s ezt külön eszközölték ki a császártól. Ha beszélhetünk is olyan tendenciáról, mely arra irányult, hogy a lakosság nagy részét a városok növekedésével arányosan *municipalizálják*, nem szabad azt gondolnunk, hogy ezt a politikát teljesen végigvitték. Különösen vonatkozik ez olyan területekre, mint a dunamelléki, rajnamelléki területek, és részben Numidiára és Mauretaniára. Itt mindig megmarad sok törzsi település és falu, amelyeket különösen jól ismerünk a III. századi feliratokból, amikor a polgári élet hanyatlásnak indul. Ugyanekkor kezd kibontakozni egy másik, a fent említett ellentétes törekvés, amely éppen arra irányult, hogy a falusi lakosokat kötelezettségeik alapján elválasszák a városiaktól.

A III. század második feléből való törvények megállapítják, hogy a városon kívül élő, még ha van is szántóföldje annak területén, nem számít e város polgárának és nem köteles kötelezettségeket viselni annak javára; *Diocletianus* elrendeli, hogy senkit azok közül, akik a város falain kívül élnek és megfizetik a fejadót meg az annonát, nem szabad belekényszeríteni semmiféle más kötelezettség teljesítésébe (Dig. XI. 4, 35; CI. XI. 54, 1). A III. század végén és a IV. század első felében egész sor egyéb törvény lát napvilágot, amelyek előírják a hivatalnokoknak és a *defensor*-oknak, hogy védelmezzék meg a parasztokat és a falusiakat (*rustici* és *vicani*) az erőszakos emberek illetéktelen beavatkozásaitól és a kötelezettségekkel való túlterheléstől. Megtiltották azt, hogy a paraszttól elvegyék igásbarmait adóssága fejében, vámmal terheljék a tőle importált mezőgazdasági eszközöket stb. E rendeletek többségében a dunai területek szabad parasztjairól van szó (CI. I. 55. 3; 4; 5 stb.). A parasztnak a városlakóktól való elkülönítése szükségképpen érzékeny csapást mért a városokra, mivel ennek révén megcsökkent az adókra és szolgál-

tatásokra kötelezett személyek száma. Különösen képpen meg kellett ezt sínylenie a városi *annona*-nak, mivel a nagyobb városoknak megvolt az a joguk, hogy gabonaadót szedjenek az annona céljára a környékbeli parasztoktól, szántóföldjeik méretéhez arányított mennyiségben. A városok megszűntek a császári hatalom támasza lenni. V. Sz. Szergejev találó megjegyzése szerint a birodalom városok egyesüléséből falusi körzetek egyesülésévé változott át. A császárok igyekeztek megerősíteni és támogatni a parasztságot (ld. pl. az *Alexander Severus* életrajzában lévő adatokat), részben azért, mert a szabad parasztság volt az a közeg, amelyből a katonák verbuválódtak, részben azért, hogy fellendítsék a mezőgazdaságot, amely a municipális rabszolgatartó földbirtoklás háttérbe szorulása kapcsán hanyatlásnak indul, részben talán azért, hogy szembeszegezhesék azt a növekedő nagybirtoknak, amely az erős császári hatalmat fenyegette, mivel a városok már nem szolgálhattak megbízható támaszul, különösen a nyugati provinciákban nem. Ebben az összefüggésben különösen meg kell jegyeznünk azt, hogy a III. század közepétől kezdve az új coloniák és municipiumok keletkezése szinte teljesen abba maradt. Még a nagy települések is, amelyek teljesen kifejlődtek egy város statusáig, amilyen pl. *Mogontiacum* (Mainz), még így is megmaradnak falvaknak (*vici*).

Együttal emlékeznünk kell arra, hogy a provinciákban mindjárt kezdettől fogva voltak olyan parasztok és falusiak, akik magánföldeken éltek. Ezekről beszél *Frontinus*-nak egy szélteben ismert helye, amely azokat a provinciabeli *saltus*-okat említi, amelyek sokkal terjedelmesebbek, mint a villák körül elterülő területek kishatárú lakosságukkal és falvaikkal.⁸ Ilyen birtokok voltak Africában és kétségtelenül Galliában is, ahol a helyi arisztokrácia kezdetben megőrizte egész földjét cliensi jellegű lakosságával együtt. De ugyanezekből az agrimensorokból arra lehet következtetni, hogy az I. század végén és a II. század elején ezek a birtokok bizonyos mértékig széttöredeztek. *Siculus Flaccus* írja, hogy nem ritkán előfordul az, hogy olyan hatalmas személyeket, akik latifundiumok birtokosai voltak s akiknek földjein nagyszámú lakosság élt, elkergették, és ezeket a földeket szétszórtották a rajtuk élő emberek között (uo., 161. o.). Egy másik helyen azt írja, hogy azok kivételével, akiknek különleges engedélyük van arra, hogy mentesített nagy birtokaik legyenek, senkinek nincs megengedve, hogy az edictumtól megszabottnál nagyobb birtoka legyen, és hogy a korábbi tulajdonosoknak (a megállapítotthoz képest) felesleges földjeit coloniáknak adták át (uo., 197. o.).

Ilyen módon a nagybirtokok részben széttöredeztek, és a területükön lévő falvak önállóságra tettek szert. Azonban ez a folyamat természetesen aligha ment végbe a birodalom egész területén, s ezenfelül állandóan megvolt az idővel mindinkább erősödő irányzat a föld koncentrá-

⁸ Uo., I. 53.

ciója felé. A falvak a magánföldeken megmaradnak. *Papinianus* és *Modestinus* megvizsgál két esetet, amikor falvakat hagytak örökül (Dig. XXX. 34 és 77). Az első esetben olyan faluval van dolgunk, amely lakosságával együtt olyan asszony birtokában volt, aki másodszor ment férjhez. Ennek a falunak az *usus fructus*-át második férjére hagyja, annak halála után pedig a falu birtoklásának első házasságából származó leányaira kell átszállnia. A második esetben olyan falvakról van szó, amelyeket egy városnak hagytak örökül. *Papinianus* megemlíti, hogy az örökhagyó a falvakban évente megismétlendő ünnepeket szándékozott intézményesíteni. Ez a körülmény feljogosít annak feltevésére, hogy a falvak lakói nem voltak rabszolgái a végrendelkezőnek. A legvalószínűbb, hogy *cliensei* voltak. Olyan *cliens*-ekről, akik gazdag emberek földjén élnek, már *Horatius* is beszél, amikor elítéli az olyan *patronus*-okat, akik elkergetik *clienseiket* földparcelláikról. *Festus* teljesen fantasztikus etimológiáját adja a *patres* szónak a *partes*-ből, mivel a *patres* mintegy részenként szétszótották földjüket a kisemberek között (*tenuioribus*). Mivel szokása ellenére *Festus* itt nem hivatkozik semmiféle régi tekintélyre sem, arra következtethetünk, hogy ez a magyarázat — saját meggondolásainak a gyümölcse és hogy ez a vele egykorú valóság tényein alapszik. Hogy pedig kisembereknek, úgy látszik, a *clienseket* tartotta, az abból látható, hogy a *patrocinium* szót a kisembereknek az atyák (*patres*) között való szétszótásával hozza kapcsolatba, akiknek amazokat a maguk erejével kellett megvédeniök.

A Konsztantyinov szerkesztette »Történelmi materializmus« című könyvben az antik társadalom osztályainak szentelt rész teljesen helyesen mutat rá arra, hogy a parasztok nem voltak alapvető osztály (217. o.). Valóban azt látjuk, hogy a rabszolgatartó formáció virágzásának korszakában és válsága előestéjén a parasztok vagy falvak szabad lakosai voltak, akik megőrizték a közösség elemeit (ilyenek voltak többségükben Britanniában, a Rajnánál, a Dunánál és sokan más provinciákban), vagy magánbirtokosok területén lévő falvak lakosai, s valószínűleg azok *clienseinek* számítottak (ilyenek voltak többségükben Africában és Galliában, és ezeknek a viszonyoknak valamelyes csökevényei megmaradtak még Itáliában is). Mind amazok, mind emezek részben városok polgáraivá és önálló birtokosokká lettek, de kisebb-nagyobb mértékben megmaradtak ezek az eredeti kategóriák is.

Utóbb azonban, a III–IV. században, megváltozik a parasztok társadalmi jellege úgy, hogy különböző kategóriáik különféle utakon új státusba kerülnek át.

A rajnamenti és dunamelléki területek parasztjai germán, kelta, illír, thrák, dák törzsek tagjai voltak, amelyek sok tekintetben megőrizték a közösségi rend maradványait. Így pl. a feliratokból tudjuk, hogy ezek a törzsek az egész faluból állítottak katonát a helyi milíciába, és a falu a maga egészében adott bizonyos kiváltságokat ezeknek a katonáknak, ellentétben a reguláris

auxilia veteranusaival, akik privilegiumaikat a császártól kapták (CIL XIII 6740 a. b. 7250). Ezek, úgy látszik, részben még megőrizték régi, a római-kor előtti hadiszervezetüket, amikor a *pagus*, mint faluközösség, megfelelt a *pagus*nak, mint csapategységnek; legalább is két feliraton említés történik »hadiszolgálatban lévő *pagus*»-ról (*pagus... militans*), nyilvánvalóan éppen ebben az értelemben (*Riese*, 1878 és 1878. a sz.). A falusiaknak közös földjeik voltak, ezek területe el volt határolva a körülvevő földektől, megvoltak a maguk szentélyei, a maguk helyi istenei, amelyek közül különösen jellegzetesek a germán és kelta anyaisztenségek (*matres*), amelyeket jól ismerünk a II. század végi és III. századi feliratokból. Ez istennők eredetére vonatkozólag a vélemények megoszlanak. Egyesek territoriális, mások nemzetségi istenségeknek tartják ezeket. Néhány ilyen *matres* a termékenység, a gazdagság stb. általánosabb istennőjének tartanak.⁹ Valóban vannak közöttük olyanok, amelyeknek a neve törzsekkel van kapcsolatban, például a *Sunuxae* a szunukok törzsével, a *Hamavehiae*, amelyek talán a *Chamavi* törzséből erednek, valamint olyanok, mint az *Apliae*, amelyeket Eifel istennőinek tartanak, továbbá a *Iulineihiae* és *Lucretiae*, amelyek talán később, a római-korban alakultak ki *Iuliacum* és *Lucretius* falvakban,¹⁰ és végül olyanok, mint az *Aufaniae*, amelyeknek a nevét »javak adói«-nak magyarázzák stb. A »*matres*« sok jelzőjét még egyáltalán nem fejtették meg. Azonban mindezek a vélemények és magyarázatok nem mondanak ellent egymásnak. Ezek az istenségek, amelyek nemzetségi és törzsi istenekként alakultak ki, a körülmények megváltozásával párhuzamosan megváltoztathatták funkcióikat, átváltozhattak általánosabb vagy területi istenségekké. »Mennél régebben élt falujában a nemzetség, mennél jobban összekeveredtek lassanként németek és rómaiak, annál inkább elhalványodott a kapcsolat rokonsági és erősödött területi jellege.«¹¹ Ugyanilyen fejlődésen mentek keresztül az istenek is. A helyi kultuszok fejlődésében mutatkozó különböző fokozatok csak azt bizonyítják, hogy a törzsek a birodalom területén is keresztülmentek a közösségi-nemzetségi viszonyok fejlődésének a különböző fokain, anélkül azonban, hogy véglegesen kiküszöbölték volna azokat. Különösen érdekesek az említett *Iulineihiae*. Ezek meglelte feljogosít bennünket arra a következtetésre, hogy még ha a falu magánbirtokos területén fejlődött is ki (tudjuk, hogy a falu a *Iuliacum* nevet a fundus *Iuliacus*-tól, azaz egy bizonyos *Iulius* tulajdonát képező birtoktól kaphatta), lakói akkor is egyetlen közösségnek tekinthették magukat, amely külön területi istenségek oltalma alatt áll.

Ezek a falusi lakosok minden valószínűség szerint még a 212-i edictum értelmében sem kapták

⁹ Ld. pl. *F. Cramer*, *Römisch-Germanische Studien*, 1914, 172. sk.

¹⁰ *H. Schmitz*, *Köln in römischer Zeit*, 1948, 67.

¹¹ *Engels*, *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Szikra-kiad., 1949. (A marxizmus-leninizmus kis könyvtára, 42–43. sz.), 154.

meg a római polgárjogot,¹² s ennek a körülménynek nemcsak jogi, hanem tisztán gyakorlati jelentősége is van. *Gaius* «*Institutiones*»-ében arról tudósít, hogy az ő korában azért találták ki a *fideicommissum*-okat, hogy megkerülhessék azt a törvényt, amelynek értelmében római polgár nem hagyhatta rá vagyonát *peregrinus*-ra, de *Hadrianus* eltiltotta az ilyen örökhagyásokat még *fideicommissum*ok alapján is (Inst. II. 275). Röviddel ezután megváltozik a katonai diplomák szokásos formulája is, amelyeket az *auxilia* veteranusainak szoktak adni: ahelyett, hogy megadták volna a polgárjogot a *veteranus*-nak, gyermekeinek és leszármazóinak, most csak neki magának adják azt meg. Mivel ezek a tények egybeestek a hadseregbe való területi toborzás bevezetésével, értelmük többé-kevésbé világos: az a katona, akit valamely faluból vettek fel a hadseregbe és elbocsátása után ugyanott kapta meg a maga földparcelláját, nem hagyhatta azt örökül rokonaira, a falubeli jeire vagy elbocsátásáig született fiaira, ha ezek a maguk részéről nem szolgáltak meg a római polgárjogért azzal, hogy beléptek a hadseregbe. Már *Diocletianus* idejében egy bizonyos *Zizo*, neve alapján ítélve thrák és római polgár, azzal a kéréssel fordult a császárhoz, hogy avatkozzék bele örökségi pörébe: atyja fiává fogadott volt valami *peregrinust*, aki most, a testvér jogán, részét kéri az örökségből. *Diocletianus* azzal a magyarázattal szolgál, hogy római polgár nem fogadhat fiává *peregrinust*-t, és hogy a vagyon mindennemű átadása ennek részére törvénytelen (CI. VI. 78).

Ilyen módon a volt paraszt, miután veteranussá és római polgárrá lett, külön, a római polgár sajátját képező jogok alapján kapott földet, és mintegy kivált a vele egy falubeliek közösségéből. Fia rendszerint szintén katonai szolgálatba lépett. Az ilyen család felemelkedésének az útját nem egyszer bizonyítják a II. század végéről és a III. századból való feliratok: az apa belépett a segédcsoportba, elbocsátása után római polgárjogot és földet kapott. Feleségül vette egy másik *veteranus* leányát. Fiuk már a legióban szolgált és elbocsátása után városi *magistratus* és *decurio* lett. Az unoka néha megkapta a római lovag címet és többé-kevésbé magas tisztséget kapott a hadseregben. Az ilyen családok természetesen már nem hasonlítottak a velük egy faluból való parasztokra. Ezek faluközösségi tagok, *vicani* maradtak, amazok viszont municipális típusú földbirtokosokká, *possessores*-szé lettek. Maradtak ráuk falvak és *possessor*-ok villái közt felállított határkövek. A *possessor*ok a falvak *patronus*-ai szoktak lenni, templomokat építtettek számukra és hálaadó feliratokat kaptak tőlük (pl. *Iulia Festilla* flaminicának, a legjobb szomszédnőnek érdemeiért az *Eburodunum* falubeliek: *Riese*, 2033), földeket hagytak rájuk, hogy emlékünnepeket rendezzenek az ő és háznépük emlékére (pl. CIL III 7526; *Riese*, 2034). Amint az *agrimensor*-ok fentebb

idézett tanúságaiból következtetni lehet, azok a földek, amelyek veteranusok villáinak az állományába kerültek, városi *iurisdictio* alá tartoztak és a városok területébe tartoztak bele adsignált földekként, míg a falusiak földjei megtartották korábbi statusukat. Az *agrimensor*ok gyűjteményébe tartozó *Liber coloniarum*-ban Dalmatiával kapcsolatban, amelynek viszonyai részben megegyeznek a dunai provinciák viszonyaival, azt olvassuk, hogy a különböző körzetekben falvak vagy birtokok (*possessiones*) vannak, s ez utóbbiak a földosztás (*agraria dividenda*, 240. o.) bizonyítékai. Érdekes egy *Aquincum* körzetéből való, ismert felirat, amely, az *Aurelius*-ok nevének túlnyomó voltából ítélve, a III. századból való. Ezt *Iuppiter* és valamennyi isten tiszteletére a vicus *Vindonianus* falu *possessor*-ai állítják. Az oltárt *Aquincum* decuriója, *Aurelius Epictetianus* állította fel *Aurelius Vettianus* római lovag birtokán, annak engedélyével, *Vindonianus* falu lakosai számára és azok kérésére — *precario petentibus* (CIL III 3626 = 10570). Itt a falusiak határozottan elkülönülnek a *possessor*októl. Jellemző a *precario petentes* kifejezés is, mely a falubeliekre vonatkozik, mert ebben a korban, a codexekből ítélve, a *precarius* birtoklás fogalmában benne volt a *precarius*an birtokló bizonyos függőségének és alávetett helyzetének a képze is. Az *aquincumi* felirattal analógiát mutat egy galliai felirat: *decemlecti possessorum Aquensium donaverunt lucum cum sua vinea vicani Aquensis ad ludos celebrandos pro salute imperatoris Augusti. Zmertuccius Titianus patronus vici aram de suo dat* (AÉp., 1934, 165. sz.). Ezekről a falusiakról van még egy feliratunk, sajnos, erősen töredékes állapotban. Ebben arról van szó, hogy a *decemlecti* és két *patronus* a saját költségükön oltárt állítanak abból az alkalomból, hogy valaki a falusiaknak és a *possessor*oknak fazekasműhelyeket adományozott, hogy annak jövedelmeiből lakomát rendezzenek (CIL XII 2461). A *possessor*-ok és a falusi parasztok megint, mindkét esetben meg vannak különböztetve. Ugy látszik, hogy gyakran egy területen éltek, ami megmagyarázza azt, hogy a fazekasműhelyeket a falusiak és a *possessor*-ok közösen kapják ajándékba. Lehetséges, hogy ugyanilyenek voltak azok a kölcsönös viszonyok, amelyek *Moesia inferior* ismert felirataiban tükröződnek, ahol sok falusi oltáron együtt szerepelnek veteranusok, római polgárok és *bessus*-ok vagy római polgárok és *lai*, akiket szintén *Moesia inferior*ban megtelepült thrák vagy kelta törzseknek tartanak, noha ez a vélemény vitatott.¹³ Ebben az esetben szükségképpen a veteranusok és a római polgárok voltak a *possessor*-ok statusában, a *bessus*-ok és a *lai* pedig, akárkik voltak is, — a falusi parasztok helyzetében. Azt, hogy a katonáknak adott földeket kivették a falu földjei közül, egy Pannoniából, a *scordiscus*-ok törzsének területéről való határkőről láthatjuk. Egyik

¹² Ld. «*A deditioni kérdéséhez Caracalla edictumában*» című cikkemet, VDI 1946, 2. sz.

¹³ E feliratok és magyarázataik legteljesebb gyűjteménye *S. Lambrino*, *Le vicus Quintionis et le vicus Secundinus de la Scythie Mineure* című cikkében található, «*Mélanges offerts à Marauzeau*», Paris, 1948.

oldalán ez olvasható: *ag(er) ex(eptus) vici Iosi... adsig(natus)*, a másikon: *c(aput) a(gri) e(xepti) Ti. Cl. Prisco praef(ecto) al(ae) I c(ivium) R(omanorum)* (AEp. 1911, 237). Egy Köln körzetéből való feliraton *possessores vico Lucretio scamno primo* szerepelnek (Riese, 2304). Itt jellemző a *scamnum*-ra való utalás. Mint tudjuk, ez olyan földmérték volt, mely különbözött a *centuria*-tól, de szintén a provinciákbeli föld felmérésekor és felosztásakor használták, amikor katonák vagy telepések között kiosztották. Az, hogy az idézett feliraton az ilyen kiosztott föld birtokosai nem úgy nevezik magukat, amint az szokás volt, falusi lakosoknak — *vicani*-nak, hanem *possessores*-nak, felettébb jellemző. Következésképpen feltehetjük, hogy azok a katonák, akik ezekben a falvakban földet kaptak, különböztek a parasztoktól jogi vonatkozásban, mind földtulajdonukat illetően, mind pedig személyes helyzetüket tekintve, mivel a törvény szerint a *veteranus*-okat is, a katonákat is egyenlővé tették a *decuriók* rétegével, mentesítették őket a «plebejusi szolgáltatásoktól», nem volt szabad őket kénvállatásra fogni, sem általában «plebejusi büntetésekkel» sújtani stb. (CI. IX. 41, 8). De gazdasági helyzetük tekintetében is különböztek a parasztoktól. Noha nem ismerjük pontosan, mekkora volt a *veteranus* parcellája, s ezenkívül ennek nagysága változott a föld minőségétől és az új birtokos tisztségétől függően is, mégis a galliai és a rajnamenti ásatások alapján azt tartják, hogy a közrendű *veteranusok* átlagos parcellája 400—500 *iugerum*-ot tett ki, mely azután kétszeresére vagy többszörösére nőtt, ha volt *centurio*-ról vagy *tribunus*-ról volt szó.¹⁴ De már a 400—500 *iugerumnyi* birtok is megfelel egy municipális *decurio* szép nagyságú birtokának. És, mint tudjuk, éppen a kiszolgált katonák alkották a II. század végén és a III. században a Duna mellett a városi *magistratus*-ok és *decuriók* főtömegét. Továbbá, ha szemügyre vesszük a dunai provinciák rabszolgáinak és szabadonbocsátottjainak nem nagyszámú feliratait (kivéve Daciát, ahol a jövevényelem nagy tömege elhomályosítja a képet), akkor azt látjuk, hogyha nem számítjuk a császár, a hivatalnokok, a magas parancsnokok és az olyanféle jövevény üzletemberek rabszolgáit, mint az adóbérlő *Iulius*-ok családja volt, következtetésképpen a rabszolgák és szabadonbocsátottak túlnyomó többsége katonáké és *veteranusoké*. Igaz, hogy a sírfeliratok rendszerint nem említenek 2—3 szabadonbocsátottnál többet, azonban mégis fontos, hogy éppen a *veteranus*-ok és katonák gazdaságaiiban honosodott meg leginkább a rabszolgamunka, ami szintén közelviszi földbirtokaikat a municipális birtokok típusához. Mindebből látható, milyen elhibázott dolog a katonákat vagyontalan, deklaszálódott elemeknek vagy a *plebs rustica, humiliores* stb. képviselőinek tartani, amint ezt nemcsak Rosztovcev teszi, hanem a mi történészeink közül is néhányan. Ha eredetileg a falvak lakossága volt is az a környezet, amelyből a katonák verbuvá-

lódtek, mégis ezek, miután a hadseregbe kerültek, előbb vagy utóbb kétségtelenül átkerültek másik társadalmi kategóriába, amely a legközelebb állt a municipális arisztokráciához. Nincs itt helye annak, hogy megálljunk annál a kérdésnél, milyen jelentősége volt ennek a körülménynek a III. századi történet egész menetére, de fontos megjegyeznünk azt, hogy jelentékeny szerepet játszott a dunamelléki, a rajnamelléki és részben az africai parasztság sorsában. Kétségtelen, hogy az ezekről a területekről a hadseregbe történő fokozott toborzás és az ezt követő földosztások a *veteranusok* számára a II. század végén és a III. században elősegítették a közösség gyorsabb felbomlását és a földmagántulajdon kifejlődését. Erről beszélnek azok az adatok, amelyeket a *vicani*-ra és a *possessores*-re vonatkozólag bemutattunk. Ugyanezt segítette elő a pénzforgalom megnövekedése, mivel a katonák jelentékeny pénzjuttatásokat kaptak. Nem véletlen az, hogy éppen a III. században fejlődik ki annyira ezeken a területeken a házi istenségek kultusza — a Rajnánál a családanyáké és *Iuno*-é és a Dunánál főként a házi *Silvanus*é, akit nagyon sok felirat említ. Ugyanekkor a házi *Silvanus*-t a házi majorság védelmezőjének tartják, a sérthetetlen határjelző első feltalálójának és őrzőjének. Miért tiszteli, írja az egyik egykorú szerző, minden birtok *Silvanus*at? Mert ő állított fel elsőnek határkövet a földön. A házi *Silvanus* a birtoknak van szentelve (*possessioni*) («Schr. Röm. Feldm.», 302. o.).

A magánföldbirtok növekedése és a közösség felbomlása elősegítette a falusi parasztok tönkretűnését. Nincs kizárva az a lehetőség, hogy az új birtokosok közösségi földeket, erdőket és legelőket foglaltak el. Arról, hogy az ilyen tények nem voltak ritkák, a földmérők tanúskodnak, különösen *Frontinus* késői kommentátora, *Urbicus*, ha nem is mutat rá arra, hogy a birodalom mely részeiről van szó («Schr. Röm. Feldm.», 79. o.). Az odaválási parasztok helyzetéről bizonyos fogalmat nyújtanak a *codexek*nek azok a paragrafusai, amelyek speciálisan *Illyricum* parasztjaival foglalkoznak és a IV. század közepéről valók. A *defensor*-ok, olvassuk itt, kötelesek megvédeni őket a hatalmas emberek elnyomása ellen, kötelesek *patrocinium*-uk alá venni őket, hogy rá ne szedjék őket a bíróságokon (CTh. I. 29, 1 és 5). Ha bárki is *Illyricum*-ban, mondja egy másik, 365-i törvény, a hivatalnokok vagy azok közül, akik helyzetüknél fogva félelmek lehetnek a kisemberek szemében, arra kényszerít egy parasztot, hogy számára dolgozzék, mintha csak tulajdon rabszolgája lenne, valami szolgálmány teljesítésének ürügyével, vagy a maga szükségletére felhasználja annak rabszolgáját vagy marháját, akkor az illetőt fosszák meg minden vagyonától és küldjék örökös száműzetésbe, mégha a paraszt azt állítaná is, hogy a maga jószántából dolgozott számára (CI. XI. 54, 2). Ez utóbbi törvény különösen érdekes, mert arra vall, hogy a nagy földbirtokosok felhasználták a parasztokat munkaerőként a maguk birtokain. A rabszolgaságról írt cikkemben rámutattam arra, hogy az *Expositio totius mundi* a IV. sz. második felében

¹⁴ Ld. *Schmitz*, i. m., 141. sk., s az ott megadott utalások.

Mauretaniát és Pannoniát rabszolgákat exportáló provinciáknak nevezi. Ez a tény két következtetés levonására jogosít fel: először is, hogy a parasztok annyira tönkrementek, hogy vagy maguk jutottak rabszolgaságba, vagy kénytelenek voltak saját gyermekeiket rabszolgaságba eladni; másodszor pedig, hogy a rabszolgák magában a provinciában nem leltek széleskörű felhasználásra és piacra és a provincián kívülre adták el őket.

A dunamelléki provinciákban a rabszolgaság sohasem volt különösképpen fejlett. Amikor fejlettsége a többi provinciákban az I–II. században legnagyobb fokát érte el, ezek a provinciák még nem romanizálódtak olyan jelentős mértékben, s itt olyan viszonyok voltak túlsúlyban, amelyek a fejlődés jóval korábbi fokainak sajátjai. Amikor azután a nagy magánföldbirtok és a kereskedelmi-pénzviszonyok itt is kifejlődtek, a rabszolgatartó rend a maga egészében már a hanyatlás állapotában volt, és itt egyszerre kezdtek el alkalmazni a közvetlen termelők kizsákmányolásának, nevezetesen pedig a volt közösségi tag-parasztnak kizsákmányolásának más formáit. Többek között nagyon érdekes megjegyeznünk azt, hogy a IV. századi keresztény költő, Nola *Paulinus*, a dunai tartományok hittérítőjének, *Nicetas* püspöknek szentelt egyik énekében azt írja, hogy a *bessus*-ok, akik mindig nyughatatlan rablók voltak, akiknek a lelke és a földje zordabb volt a jeges hónál, most jámborak, mint a juhok, dolgoznak és munkájuk gyümölcseit élvezik (*Paul. Nolani Carmina*, XVII. 205 skk.). A szerző «az erkölcsöknek» ezt a «megszelídülését» annak tudja be, hogy a *bessus*-ok felvették a kereszténységet. Azonban a *bessus*-ok életmódjában és jellemében bekövetkezett változásokat valószínűleg nem a kereszténység hatása idézte elő, hanem a dunai parasztság gazdasági helyzetében bekövetkezett változások: a nyomor, az adósságok, és az egyenes kényszer hatása alatt ez a parasztság kénytelen volt a nagybirtokosok földjein dolgozni.

A császárok, akik, úgy látszik, sikertelenül kísérelték meg, hogy valamelyest védjék és megőrizték a szabad földműveseknek ezt az osztályát, végeredményben az illyricumi *colonus*-okról szóló 371-i törvényben szentesítették földhözkötésüket és azt a kötelezettségüket, hogy dolgozniuk kell a földesúr számára. Hamarosan ugyanezt a rendeletet kiterjesztették Thráciára is (CI. XI. 51 és 52). Mivel azonban itt a *colonus*-ok főként a szabadparaszt-közösségi tagokból kerültek ki, mindkét törvény hangsúlyozza, hogy szabadszületésűeknek kell tekinteni őket és csak a föld rabszolgáinak.

Mint az ásatások adatai mutatják, ugyanebben a korszakban megnő a nagy földbirtok mind a rajnamenti területeken, mind pedig *Gallia* ÉNy-i részein is; ugyanez a folyamat, úgy látszik, ugyanezen eredményekkel végbemegy Mauretaniában és *Numidia* egyes részeiben is. És éppen mindezek a körzetek elkeseredett osztályharc színterévé válnak. A Dunánál a helyi lakosság támogatja a fellázadt gótokat, Mauretaniában és Numidiában a III. század végétől kezdve

nem szűnnek meg a helyi törzsek felkelései és az agonisztikusok mozgalma.¹⁵

O. V. Kudrjavcev «Achaia provincia az Antoninusok idején» című nagyon érdekes disszertációjában meggyőzően mutatott rá arra, hogy a paraszti lakosság hiánya *Achaia*-ban nem adott lehetőséget arra, hogy ott a *colonus* kifejlődjék.¹⁶ Másfelől viszont azt látjuk, hogy a nagyszámú paraszti lakossággal rendelkező területeken a *colonus* kifejlődése a legtisztább formájában folyt le, és nyomon követte azoknak a tömegeknek a harca, amelyek aláásták a rabszolgatartó társadalmat és előidézték végleges pusztulását.

Némileg másként folyt le a folyamat a romanizálódott provinciákban, ahol a rabszolgaság jelentékeny elterjedtséget ért el, és ahol a válságot a municipális típusú birtokok pusztulása és felbomlása kísérte.¹⁷ Ahhoz, hogy felderítsük e provinciák falusi lakossága helyzetének a sajátosságait, mindenekelőtt tájékozódniuk kell azoknak a forrásoknak a terminológiájában, amelyek ezt a lakosságot említik. Ilyen kísérletet tett részben Heitland «*Agricola*» című ismert munkájában, ő azonban terminológiai elemzését főként I. századi, Itáliáról író szerzőre korlátozta. Viszont idő haladtával ez a terminológia egyre homályosabbá válik, nemcsak az irodalmi, hanem a jogi forrásokban is. A *rusticus*, *rusticanus*, *colonus*, *vicanus* terminusok most már nem jósítanak fel bennünket arra, hogy biztonsággal következtessünk arra, vajjon szabad parasztról, colonusról vagy éppen rabszolgáról van-e szó. Így pl. *Martialis* néha a *colonus* szót általános «földműves» értelmében is használja (pl. I., XVIII), de használja szűkebb értelemben is, mint tulajdonképpen «colonus»-t (pl. II. XI). De abban az ismert leírásban, amit *Faustina* baiaei birtokáról ad (III. VIII), a *rusticus* és *colonus* terminusokat azonos jelentésben használja úgy, hogy a *colonus*-t úgy kell értenünk, hogy az a szó tulajdonképpen értelmében vett colonust jelent. *Martialis* leírja, hogyan járulnak úrnőjük elé a colonusok falusi ajándékaikkal, s ezt a jelenetet jól ismerjük későbbi provinciális ábrázolásokból, pl. a Trier közelében lévő Igelből való híres síremléken. Az elején ezt írja: *nec venit inanis rusticus saluator*, miután pedig felsorolta az általuk odavitt ajándékokat, azzal zárja, hogy az anyjuktól küldött ajándékokkal megjelennek a *virgines colonorum* is.

Bonyolult kérdés ifj. *Plinius* terminológiájának a kérdése. Abban a levelében, amelyben birtokok vásárlásáról és a *colonus*-ok adósságairól beszél, pontosan «colonusoknak» nevezi őket (Ep. III. 19), ugyanígy nevezi őket abban a Traianushoz írt levelében is, ahol azt írja, hogy gondoskodnia kell arról, hogy földjei számára új colonusokat találjon (Ep. X. 24). De egész sor levelében

¹⁵ Ld. A. D. Dmitrijev, A gótok felkelése a Dunánál, VDI 1950., 1. sz., 66. sk.; uő., Az agonisztikusok mozgalma, VDI 1948, 3. sz., 66. skk.; E. M. Stajerman, III. századi afrikai felkelések, VDI 1948, 3. sz.

¹⁶ Ld. a disszertációról írt autoreferátumot, Moszkva, 1951, 15. sk.

¹⁷ Ld. E. M. Stajerman, i. m., 89.

rustici-t említ. Egyik levelében, amelyben leírja, hogyan tölti idejét a birtokán, *Plinius* azt írja, hogy körüljárja a kis földparcellákat (*agellos*), meghallgatja a falusi panaszok sok apró részletét (*multum rusticarum querelarum*), nem szívesen és futólag utána számol az elszámolásoknak — *rationes* (V. 15). Másik levelében arról panaszkodik, hogy a birtokára is nyomon követik a gondok, sokan bírónak vagy döntőbírónak teszik meg, ehhez járulnak a parasztnak panaszai: *querelae rusticorum*, akik hosszú idő múltával visszaélnék a figyelmére formált jogukkal. Súlyos dolog számára az is, hogy kénytelen szántóföldeket bérbeadni, mivel nehéz alkalmas *conductor*-okat találni (VII. 30). Ugyanezek a panaszok szerepelnek tusciai birtokáról írt levelében is: azért utazott oda, hogy szabadon éljen, de csalódott: a parasztnak kérvényeinek olyan tömege árasztja el mindenütt, és annyira zaklatják panaszaikkal (*tam multis undique rusticorum libellis et tam querulis inquietor*, IX. 15). És végül ugyanerről a birtokáról azt írja, hogy vadászattal, beszélgetésekkel stb. tölti idejét, egyebek között időt juttat a *colonus*-oknak is (*colonis*), ha azok véleménye szerint nem is eleget, s az ő falusi panaszai (*agrestes querelae*) arra készítetik, hogy többre becsülje városi foglalkozásait (IX. 36). Az utóbbi levél valószínűvé teszi, hogy valamennyi, a többi levélben említett *rusticus* is *colonus* volt, de nincsen kizárva az a másik lehetőség sem, hogy az utóbbi esetben a «*colonus*» terminust általános «földműves» értelmében használta, mert azokban a levelekben, ahol a tulajdonképpeni értelemben vett *colonus*-okról beszél, azokat pontosan *colonus*-oknak nevezi. Ebben az esetben a *rustici* olyan parasztnak is lehettek, akik *cliens*-i függőségben voltak *Pliniustól*, mint nagy földbirtokostól és fontos személytől. De úgy látszik, a két fogalom pontos elhatárolása, legalább is Itáliára nézve, ebben a korban már a valóságban is elmosódik. *Plinius* leveleinek párhuzamaként hozhatjuk fel azt az eclogát, amelyet a III. század végén *Nemesianus* afrikai költő (vagy kortársa, *Calpurnius*) írt. Pásztorok dicsőítik itt *Meliboeus* neve alatt a költő elhunyt barátját, egy földbirtokost, és többek között azt mondják, hogy az illető szerette eldönteni a parasztnak pöreit (*ruricolae lites*), hogy az ő hatalma alatt (*sub te*) határjelző kő választotta el egymástól a vitatott szántóföldeket (*ambiguos agros*). Ugyan kik voltak ezek a *ruricolae*, és mi volt a viszonyuk *Meliboeushoz*? Ha *colonus*-ok voltak, akkor miért pereskedtek a földparcellák miatt, hiszen a *colonus*-bérlő meghatározott parcellát kapott, amelynek alapján számították ki szolgáltatásait. Másfelől viszont, ha szabad parasztnak voltak, miért állottak mintegy *Meliboeus* hatalma alatt, és miért nem fordultak pöreikkel a törvényszékhez, hanem hozzá? Itt is felmerül az a gondolat, hogy *cliens*-ek voltak, talán a szabad parasztnak közül, s így bizonyos függőségben voltak a nagybirtokostól. Ugyancsak sok vitát váltott ki azoknak a falusi lakosoknak a szociális jellege is, akik «arisztokrata ifjak» parancsára fegyvert fogtak, hogy támogassák

a *Gordianus*-ok felkelését *Maximinus* ellen. *Herodianus* alapján ítélve ezek falusi rabszolgák voltak, de a SHA-ban parasztnak (*rustici*) vannak feltüntetve. Heitland ezzel kapcsolatban azt a feltevést kockáztatta meg, hogy *Herodianus* pontosabb, *Capitolinus* IV. századi történetíró viszont általánosabb terminust használt (342. o.). De nem magyarázza meg, sőt még csak fel sem teszi magának azt a kérdést, hogy miért vált ilyen felcserélés lehetővé.

A IV. század későbbi íróinál a falusi lakosságot jelentő különböző fogalmak összekeveredése még jobban szembeeszkö. Így *Paulinus Nolanus* egyik dalában a *vicani*-t azonosítja a *colonus*-okkal (XXVIII. 88. sk.); egy másikban «falusi *colonus*-okat» (*de rure coloni*) említ (XVIII. 196); de ugyanebben a költeményben *homo re tenuis plebeius origine, cultu rusticus*-ról beszél (egy szegény, egyszerű származású, életmódját nézve paraszti emberről), ennek egész jövedelme abból a fizetésből állott, amelyet akkor kapott, amikor marháit bérbeadta (XVIII. 219. sk.). Falusi lakosokról (*vicani* és *rustici*) nem egyszer tesz említést *Sulpicius Severus* is Toursi Márton életrajzában, de nem világos, vajjon ezek szabad parasztnak vagy *colonus*-ok voltak-e.

Ugyanígy a codexekben is lassanként közel kerül egymáshoz a parasztnak és a *colonus* fogalma. Így a kereskedelemről szóló részekben ezt olvassuk: «nem szabad a ti (itt *Constantius* a senatorokhoz fordul) parasztnaitokat (*rusticanos*) és *colonus*-aitokat a kereskedők jegyzékébe vétetnetek, ... ha ezek az embereitek és falusi parasztnaitok (*vicani*) birtokaitok határain belül maradva azt adják el, amit azokon a földeken és szántóföldeken termelnek, amelyeken élnek» (CTh. XIII. 1, 3). Ugyanennek a fejezetnek másik paragrafusában azt olvassuk, hogy a császári birtokok *colonus*-ait vagy más parasztnait nem szabad zaklatni azok miatt az áruk miatt, amelyek szántóföldeiken teremnek. Utóbb ezekkel szembeállítja a codex a parasztnak (*rusticana plebs*) közül azokat, akik haszon kedvéért kereskednek és a kereskedők életét élik, és akiket a kereskedőélet elvon a földek megművelésére fordítandó buzgólkodástól (uo., 10). Mint látjuk, itt a «*colonus*» és a «parasztnak» terminus már teljesen azonos jelentésű. De a *patrocinium*-ok elleni 399-i törvényben olyan földművesekről (*agricolae*) és falusiakról (*vicani*) történik említés, akiknek saját jószáguk van (CTh. XI. 24, 5). Itt ezeken szabad parasztnak is érthetünk.

De ha a IV. század végére és az V. század elejére a szabad parasztnak és a *colonus*-ok csaknem teljesen egy kategóriába olvadtak össze,¹⁸ akkor természetesen merül fel az a kérdés, mikor kezdődött ez az összeolvadás és minek felelt meg a gyakorlatban. Ha a terminológiából következtethetünk, akkor ez a legkorábban Itáliában kezdődött el. De részletesebb adataink vannak Afrikára nézve a III. század első feléből. Ezeket az adatokat

¹⁸ V. ö. *Zulueta*, «De patrocinii vicorum» («Oxford studies in social and legal history»), I.—II. k., 1909, 15, ahol a szerző azt írja, hogy az V. század elején *vicani*, *rustici* alatt egyformán *colonus*-okat értettek.

mindenekelőtt *Apuleius* regényéből meríthetjük, mert az irodalom elismeri, hogy noha a «*Metamorphoses*» cselekménye Görögországban megy végbe, a hétköznapi élet részleteit *Apuleius* szülőhazájának, Africának az életéből merítette. Természetesen a regény nem adja e kor agrárviszonyainak következetes képét, de azért bizonyos következtetéseket mégis csak le lehet vonni a számárrá változott *Lucius* vándorlásairól és kalandjairól tett különféle megjegyzésekből. Amikor segített egy előkelő és gazdag leánynak, *Charité*nek, megmenekülni a rablók kezéből, hálából elküldték a lány birtokára és kiadták gondozásra a lány rabszolgájának, aki a főpásztor tisztségét töltötte be. Ennek a rabszolgának a birtokon saját gazdasága volt: felesége arra kényszerítette az új szamarat, hogy a malmában dolgozzék. Ugyanitt a birtokon *colonus*-ok éltek, akiknek az asszony bérbeadta *Lucius* gabonájuk megőrlésére, és akiknek eladta azt a zabot, amelyet *Lucius* takarmányára adott volt neki. Mind a rabszolgák, mind a *colonus*-ok olyan házacskákban laktak, amelyeket a szerző *villula*-knak vagy *casula*-knak nevez. *Charité* rabszolgáit *Apuleius* nemcsak *servi*-nek, hanem *operarii*-nak és *rustici*-nak is nevezi. Az egész lakosság mintegy egységes egészet alkotott. Így összegyülekezik annak megítélésére, mit kell tenni *Lucius*szal, aki vad volt és engedetlen. *Apuleius* ezt a gyűlést *coetus rusticorum*-nak nevezi. A jelenlévők egyike, egy *rusticus*, bejelenti, hogy elmegy a legközelebbi vásárra; ez bizonyos fokú önállóságát bizonyítja. A rabszolgáknak van bizonyos vagyonuk — amikor arra készülnek, hogy elszöknek a birtokról *Charité* halála után, magukhoz vesznek minden értéket, ami *casula*-ikban csak volt. Ugy látszik, az a település, amely *Charité* földjén volt, falu, *vicus* volt, mert megvolt a maga magistratusa, s ez elé akarták elvinni a falusiak azt az embert, akit a szamar ellopásával és a pásztor megölésével gyanúsítottak. A falvakban *colonus*-ok is éltek. Amikor *Charité* elszökött rabszolgái elvonultak egy *villa* mellett, az ott élő *colonus*-ok rablóknak nézték őket, és mindnyájan kivonultak kutyákkal, azután pedig elkezdték őket kövekkel hajigálni a házak tetejéről, ami csak abban az esetben lehetséges, ha a település falutípusú volt, s nem szétszórt tanyából állt. Érdekes, hogy ezekre a településekre *Apuleius* a *pagus* terminust is alkalmazza, lakóikra pedig, függetlenül attól, hogy rabszolgák, *colonus*-ok vagy szabad emberek voltak-e, a *pagani* terminust, noha jóval korábban Itáliában és fejlett municipális rendszer mellett *pagus* rendszerint azt a területet jelentette, amelyen a szabad birtokosok villái helyezkedtek el. Így *Apuleius* elmeséli, hogy *Lucius* a szökött rabszolgákkal együtt elment egy bizonyos *pagus*-ba és ennek a lakóitól (*pagani*) értesült az ott lefolyt eseményekről: az a rabszolga, aki az úr rendeletéből az egész *familia*-t és az egész birtokot (azaz: *pagus*-t), *possessionem maximam illum in quam deverteratus vilicabat*, igazgatta, beleszeretett egy szabad asszonyba, és a felesége, egy rabszolgánő, féltékenységből elégette férjének valamennyi számadás-

könyvét és mindazt, amit a magtárakban őriztek. Ugy látszik, itt a rabszolgák, akárcsak *Charité* rabszolgái is, olyan helyzetben éltek, mint a parasztok, s ezért is nevezték őket *pagani*-nak, s emellett szabad emberek is éltek közöttük, s ezek egyikébe, egy szabad nőbe szeretett bele a *villicus*. Néha ezek a települések az úr villáját vették körül. Így, amikor *Lucius* egy szíriai istennő vándorló papjai vásárolták meg, ezek elmentek vele együtt egy gazdag *possessor* villájába, miután sok gunyhócska (*casulae*) mellett elhaladtak. Néha a *colonus*-ok települését *Apuleius* *castellum*-nak is nevezi. Miután eljutottak egy ilyen *castellumba*, a papok az egyik *colonus*-tól a legkövérebb bárányt követelik a istennőnek való áldozás céljára. Hogy itt a szó tulajdonképpen értelmében vett *colonus*-ról van szó, azt abból láthatjuk, hogy ugyanebből a *castellum*-ból egy másik *colonus* az általa vadászaton elejtett szarvas egy részét küldte el ajándékba az úrnak. Ilyen falu, úgy látszik, nagyon sok volt, mivel ezekről nagyon gyakran említés történik *Lucius* útjain. Ezekben a falvakban szabad lakosság is volt. Az egyik *pagus*-ban hallja *Lucius* a hűtlen asszonyról szóló ismert anekdotát. Ennek a férje, aki ebben a *pagus*-ban élt, nem volt sem rabszolga, sem *colonus*, hanem szegény kézműves, aki a helyi kovács műhelyébe szegődött el munkára. Másik *castellum*-ban élt egy molnár s barátja, a posztóványoló, akik néhány rabszolgával rendelkeztek. Külön kell megjegyeznünk, hogy a falu lakosai fegyveres osztagot alkottak: amikor a papok megloptak egy falusi templomot, a falusiak fegyveres csapata (*manipulus armati pagani*) eredt utánuk. Ezt teljesen megerősítik azok a feliratok, amelyek arról értesítenek, hogy a birtokokon erődítéseket építettek,¹⁹ és amelyek *colonus*-ok osztagairól beszélnek.²⁰

Azonban a «*pagus*» terminust használja *Apuleius* eredeti jelentésében is, a «területi egység» jelentésben. Így *Lucius* rábukkan egy szegény kertészre, aki zöldségféléket ad el a szomszéd városban. A hozzá legközelebb eső *pagus*-ban élt egy *villa*- és rabszolgatulajdonos, aki, úgy látszik, nem volt túlságosan gazdag, de azért jómódú gazda volt; ennek volt két szomszédja: egy szegény földbirtokos, meg egy gazdag, aki erőszakkal elvette földjét a szegénytől. Néha a települést jelentő terminust ellentétbe állítják a birtokkal kapcsolatos terminussal. Így az egyik rabló elmeséli, hogy miközben álöltözetben bolyongott, eljutott villákba és *castellum*-okba. Lehetséges, hogy a városokhoz bejegyzett területeken megmaradt a római, *pagus*-okra való felosztás, míg a nem-városi területeken ezek az elnevezések nem őrizték meg külön sajátosságukat és pontosságukat.

A «*Metamorphoses*» adataiból azt látjuk, hogy már *Apuleius* idején a falusi lakosságnak meglehetősen intenzív nivellálódása megy végbe, amely a megfelelő terminológiában is tükröződött.

¹⁹ CIL VIII 19104, 19328; AÉp., 1906, 11. sz.

²⁰ CIL VIII 8426, 8701, 8777 és: *Cagnat*, 9.

A földművesek településeit különbségtétel nélkül *vicus*-nak, *castellum*-nak, *pagus*-nak, *villa*-nak nevezik. Itt falusi rabszolgák, *colonus*-ok, szabad parasztok és iparosok élnek úgy, hogy életmód és helyzet tekintetében nagyon kevésbé különböznek egymástól. A *rustici* elnevezést alkalmazzák mindezekre a kategóriákra. Ezek egyesülnek az osztályharcban is. Az egyik rabló, amikor azt indítványozza, hogy toborozzanak új tagokat a bandába, nem kételkedik abban, hogy sok önkéntes jelentkezőt találnak majd, aki csatlakozni akar hozzájuk, mert lemond a rabszolga vagy a kisember életéről — *nec paucos humili servilique vitae renuntiantes*. Már korábban *plebs rustica*-nak és *rusticani*-nak nevezik magukat a császári birtokok *colonus*-ai africai feliratokon. Az ezeknek szentelt terjedelmes speciális és általános irodalomban nem egyszer rámutattak a császárok politikájára, akik azon voltak, hogy közelvigyék ezeknek a *colonus*-oknak a helyzetét a szabad parasztok helyzetéhez, s ez a kormányzat II–III. századi politikájának általános vonalvezetésével állt kapcsolatban, mert a kormányzat arra törekedett, hogy támogassa és növelje a szabad kisbirtokosok osztályát. A codexekből tudjuk, hogy nemcsak a császári *colonus*oknak, hanem a császári földek rabszolgáinak is, a magánrabszolgákhoz képest, egész sor privilégiumuk volt, úgyhogy az olyan rabszolga, aki császári földbirtokon élt, helyzetét tekintve, mind ténylegesen, mind jogilag közeljutott a szabad paraszthoz. Megtiltották, hogy a császári birtokok *colonus*-ait bármiféle szolgálmányokkal is terheljék azokon kívül, amelyekre *colonusi* statusuknál fogva kötelezve voltak.²¹ Fel voltak mentve a *sordida munera* alól (CTh. XI. 16, 5). Joguk volt arra, hogy szabadon kereskedjenek, ne fizessenek adókat (CTh. XIII. 1, 8). Még jobban különbözött a rabszolga helyzete a császári földeken a magánrabszolga helyzetétől. A császári birtokok rabszolgájának joga volt szabad asszonnyal házasságra lépnie, és az asszony ennek révén nem veszítette el szabadságát, úgy, ahogyan ez a magánrabszolgával való kapcsolata révén megtörtént (CTh. IV. 12. 3). Megvolt a joga arra, hogy mindennemű ügyletet bonyolíthasson le a maga saját tulajdonából és, ami a legfontosabb, a maga vagyona feletti jogát egyenlővé tették a katonának a tábori *peculium* feletti jogával.²² A tábori *peculium*ba beletartozott az ingóvagyon, amit a katona rokonaitól kapott akkor, amikor katonai szolgálatba lépett, az, amit a táborban szerzett szolgálataért, beleértve azt az ingatlant és földet is, amit a szolgálati ideje alatt kapott pénzen vett. Nem számított bele a tábori *peculium*ba az a föld, amit örökségbe kapott, vagy amit bárki is adományozott neki szolgálatán kívül. A katona, ha *filius familias* volt, megmaradt atyja hatalmában, de tábori *peculium*ával úgy rendelkezhetett, mint teljesjogú tulajdonával (CI. XII. 37, 1 és 3). A császári rabszolga vagyonának a tábori *peculium*mal való egyenlővételéből

kiviláglik, hogy tulajdonát képezte az általa kapott felszerelés, ingó és ingatlan vagyona és azok a földek, amelyeket a maga anyagi erejéből szerzett, csak az a földparcella, amit a császártól kapott, nem volt a tulajdona, hanem birtoka. Ilyen jogai nem voltak a magánrabszolgának (utóbb pedig a magán-*colonus*nak sem), aki megvolt fosztva felszerelésétől, amely a földesúr tulajdonába ment át, a törvény szerint nem volt semmi sajátja, és nem volt joga arra, hogy *peculium*ából bármit is eladjon ura engedélye nélkül.²³

A birodalom egész története tele van azzal a hol kihunyó, hol újból fellángoló harccal, amelyet a római *senatusi* történetírás nyomán a császárok és a *senatus* közötti harcnak szoktak nevezni. Különös erővel lángolt ez fel a III. században, amikor a «*senatusi*» és a «katona»-császárok harcának külső alakját öltötte magára. A «katonai» párt mindennemű megerősödését többé-kevésbé tömeges földelkobzások követték hűségesen nyomon, meg a *senatus* nyugtalanító híresztelések, hogy a császár arra készül, hogy a maga kezébe vegyen minden földet, ami a «legjobb» embereké, azaz a földmagnásoké, és felossza azt a katonák között. A «*senatus*» programját a földkérdésben rekonstruálni lehet a SHA-nál található néhány megjegyzésből és *Maecenas* Dio Cassiusnál olvasható beszédéből. Ez a program alapjában véve abban csúcsosodott ki, hogy minden császári földet adjanak el a nagybirtokosoknak. Nehéz arról beszélni, mi lett volna akkor, ha a történeti folyamat más úton haladt volna, mint amelyen a valóságban haladt. De az érvelés világossága kedvéért megpróbálkozhatunk ilyen feltevés megkockáztatásával. Ha minden föld átkerült volna a császárok kezébe, akkor, minden valószínűség szerint, ugyanúgy rendelkeztek volna azokkal, ahogyan a már tulajdonukban lévő földekkel rendelkeztek: egy részét szétosztották volna a *veteranus*-oknak, akik municipális típusú gazdálkodást folytattak volna vagy próbáltak volna folytatni rajtuk, rabszolgák segítségével, másik részét átadták volna rabszolgáiknak és *colonus*-aiknak, akik helyzetüket tekintve a legközelebbre kerültek volna a szabad bérlők és a kis parcellabirtokosok helyzetéhez. De mivel a rabszolgatartás viszonyai közepette rabszolgaságra alapozott gazdálkodást folytatni nem volt kifizetődő, így a *veteranus*-oknak adományozott földek is fokozatosan a *fiscus*-nak járó tartozás fejében visszaszálltak volna a kincstárba, és újból átadták volna azokat kisbirtokosoknak. Ilyen feltételek mellett tehát részben újratermelődött volna a tulajdon antik formája (a *veteranusok* coloniáiban), de olyan forma felé való fejlődés mellett, amelyet Marx Ázsiára tart jellemzőnek, amikor a földtulajdonos az uralkodó volt, a földjáradék pedig egybeesett az adóval,²⁴ ilyen út olyan államot is feltételezett volna, amely sok, a keleti államokéval rokon vonást mutat, valamint rendkívül akadozó és

²¹ CI. XI. 64, 2; CTh. XI. 16, 2.

²² *Ulpianus*, de iure fisci, 6.

²³ Dig. XXXIII. 7, 24; CI. XI. 49, 2; CTh. V 19.

²⁴ Marx K., A tőke, III. k., Szikra-kiad., 1951, 857.

lassú kijutást abból a zsákutcából, amelybe a felbomlóban lévő rabszolgatartó társadalom belekerült.

Azonban, mint tudjuk, ez nem történt meg, és a nagy magánföldbirtok egyre jobban megerősítette állásait. Mint már mondtuk, a nagybirtokosok földjein már meglehetősen korán kialakul a többé-kevésbé egynemű falusi lakosság, amely végeredményben az általános *rustici* nevet kapta meg.

Rendkívül fontos az a kérdés, milyen formában zsákmányolták ki ezeket a *rustici*-t. Erről a kérdésről nagyon régóta folyik a vita. Abban az említett cikkében, amelyet a *colonatus*-nak szentelt, A. B. Ranovics azt az álláspontot képviselte, hogy a ledolgozások semmiféle szerepet sem játszottak a *colonus*-ok kizsákmányolásában. Azokat a tényeket, amelyek ennek az ellenkezőjét bizonyítják, mint pl. ledolgozások említéseit africai feliratokon vagy a Digestában (XIX. 2, 24, 3), ahol a *colonus*-nak arról a kötelességéről esik szó, hogy kiszélesítsék parcelláikat és elvégezzenek bizonyos munkákat, Ranovics speciális szerződés eredményének tartja, amelyet a *colonus*-okkal kötöttek, vagy pedig, mint a CI. XI. 47, 8-ban említett esetben, ahol szökött *colonus*-nak az új gazda földjén végzett munkájáról van szó, a *colonus* abnormis helyzete eredményének, aki azután kénytelen elfogadni az őt befogadó birtokos bármilyen feltételeit is (i. m., 103 sk. o.). A. B. Ranovics azon a véleményen van, hogy a *colonatus* mellett tovább él a rabszolga-gazdálkodás is, és hogy az a birtokos, aki villáját rabszolgák segítségével művelteti meg, nem szorul rá *colonus*ok munkájára (i. m., 97. o.). Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a szerző a *colonus*ok földhözkötelezése főmotivumának «az adókról és az *annona*-ról való gondoskodást» tartja (100. o.), s ez a vélemény általában szívósan gyökeret vert az irodalomban.

Azonban nekem úgy tűnik fel, hogy egész sor olyan megfontolás van, amelyek ellentmondanak ennek a szempontnak. Először is azt illetőleg, hogy az urasági villát rabszolgák művelték meg. A rabszolgaságról írt cikkemben már megpróbáltam bebizonyítani, hogy rabszolgamunkát a III. és a IV. században főként a municipálisok és a *veteranus*-ok ezekéhez hasonló gazdaságaiban alkalmazták, amelyek egyre jobban hanyatlásnak indultak, míg a nagybirtokosok földjein a rabszolgákat főként házicseléseknek és iparosoknak használták, földfelosztáskor pedig ezek átkerültek a *colonus*-ok statusába. Különösen vonatkozik ez azokra a provinciákra, ahol a rabszolgamunka általában kevésbé fejlődött ki, mint Itáliában. A fentebb Apuleiusból idézett adatok újból megerősítik ezt az állítást. Láttuk, hogy, a «Metamorphoses»-ből ítélve, a nagybirtokokon a rabszolgák és a *colonus*ok körülbelül egyforma helyzetben voltak és egybeolvadtak a *rustici* általános kategóriájába, míg a közepes méretű birtokokat, mint amilyenre *Lucius* gazdája, a kertész járt látogatóba, rabszolgákkal műveltették meg.

Másodszor, a *colonus*ok munkáinak említése a codexekben egyáltalán nem képez olyan ritka kivételt. A Digesta XIX. 2, 24. paragrafusaiban, amelyre A. B. Ranovics utal, valóban különböző bérleti szerződésekről van szó, és feltehető, hogy a *colonus* ott említett munkáit a szerződésben kikötötték. De ugyanannak a könyvnek és résznek a 19. paragrafusaiban *Ulpianus* a *colonus* és a birtokos kölcsönös viszonyának általános feltételeiről ír. Itt felsorolja azt a felszerelést, amelyet ez utóbbi szokott esetben köteles megadni a *colonus*-nak, s a továbbiakban azt a konfliktust vizsgálja, amely akkor támad, ha a földbirtokos nem hajlandó elfogadni egy bizonyos gabonafajtát a megállapított áron és nem akarja leszámítani a *colonus* tartozásából azt a pénzt, amely munkájáért járó fizetségnek (*ex mercede*) számít. Látható, hogy a bérleti díj egy részének munkában történő megadása többé-kevésbé általános jellegű volt. *Valentinianus*-nak *Probus*-hoz intézett rescriptuma (CI. XI. 47, 8), amelyre A. B. Ranovics hivatkozik, szintén nem kelti valami páratlanul álló, a szökevény elnyomorodott helyzetétől előidézett jelenség benyomását (egyébként, a szökevény aligha lett volna hajlandó jobb viszonyokat rosszabbakra felcserélni, ellenkezőleg, a rendkívüli munkaerőhiány idején az őt elcsalogató gazda valószínűleg jobb feltételeket helyezett neki kilátásba a korábbiaknál). Ebben a rescriptumban két olyan helyzet kerül megvizsgálásra, amelyben a szökevények új gazdáiknál lehetnek; az első esetben «az urak a maguk előnyére használták fel őket» — a szökevények «kaptak valamit az uraktól» (vagyis valószínűleg földparcellát), s megművelték földjeiket úgy, hogy munkájukért nem kaptak fizetést. Ebben az esetben az uraktól kell követelni az utánuk járó adókat. Ha a szökevények a földért csak a termények egy részét fizették, a többit pedig meghagyták *peculium*-ukban, vagy fizetést kaptak munkájukért, akkor az adókat maguktól a szökevényektől kell követelni, mivel világos, hogy ez magánszerződés. A befejezésben kiegészítésként hozzáteszi, hogy ha a földművesek, mint ahogyan ez rendszerint történni szokott, kereskedelmi ügyletekből kifolyólag adósaivá lettek az uraknak, akkor vissza kell tőlük követelni a tartozást. Figyeljünk csak az első esetre: a szökevényeket befogadó urak kötelesek utánuk adót fizetni, mivel munkájukat a maguk javára használták fel. De ugyanilyen helyzetben voltak a rendes *colonus*-ok is. Ugyancsak *Valentinianus*-nak egy 366-i rescriptumában azt olvassuk, hogy az urak kötelesek teljesíteni a szolgáltatásokat és fizetni az adókat azok után a *colonus*ok után, akik birtokaikon születtek és vétettek *census*-ba (XI. 47, 4). Azonos következmények azonos premisszákat tételeznek fel, — a birtokosok azért kötelesek adókat fizetni a saját és az idegen *colonus*-okért, mert a maguk javára használják fel munkaerejüket. Érdekes a *colonus*ok adósságaira történő utalás is a kereskedelemmel kapcsolatban. A gazda, miután *colonus*-át adósává tette, könnyen rákényszeríthette

arra, hogy ledolgozza adósságát. Végül *Arcadius* és *Honorius* rescriptuma egyenesen kimondja, mint valami magátólértetődő dolgot, hogy a colonusok évi munkákra és fizetségekre vannak kötelezve uraik számára, akik ezért úgy tekintetik őket, mint rabszolgákat (CI. XI. 48, 2). Ha a colonusok ledolgozásait a codexek nem említik gyakrabban, ez mindenekelőtt azért van így, mert ezek magától értetődtek és bennefoglaltattak a *lex Manciana*-típusú birtokszabályzatokban éppenúgy, mint a fizetségek mértéke, amelyet a törvények szintén nem szabnak meg sehol sem, s ugyanígy mindenki számára ismertnek tételezik fel. Emellett azt kell gondolnunk, hogy ha a császári földeken, ahol a *colonus*-ok helyzete jobb volt, a ledolgozásokra lefoglalt napok száma 6 vagy 12 volt, akkor ez a magánbirtokokon nagyobb volt. Továbbá tudjuk azt (erről részletesebben szólok a rabszolgaságról írt cikkemben), milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a törvényhozásban a szabadonbocsátottak ama kötelezettségének, hogy *patronus*-aik számára dolgozzanak. Idő haladtával ez a kötelezettség egyre erősebbé vált. Rendszabályokat alkalmaztak, hogy a szabadonbocsátottak meg ne kerülhessék ezt, tilos volt ezt pénzre átváltani. A III. században megtiltották a *patronus*oknak, hogy a szabadonbocsátottakat házi cselédekül használják, ipari munkában a *patronus*ok kvalifikált szabadonbocsátottakra nem szorulhattak rá nagyon nagy mennyiségben, kivéve azokat az eseteket, amikor kiadták őket harmadik félnek, tehát csak annak a feltevése marad hátra, hogy itt főként a *patronus* számára végzett földművesmunkáról van szó, amelyet az a szabadonbocsátott tartozott teljesíteni, aki *patronus*-ától való szabadonbocsátásakor földparcellát kapott, vagy volt rabszolga-peculiumaként tartott meg ilyent, — s ez renkívül közönséges eset. Amikor a falusi lakosság különböző kategóriái kiegyenlítődték, s a munkaerőben mutatkozó szükséglet és a *colonus*-ok eladósodása nivellálódott, a szabadonbocsátottaknak ez a munkakötelezettsége természetesen szükségképpen átszállt a más eredetű *colonus*okra is.

A *colonus*ok munkájának a gazda birtokán történő felhasználásának egyenes példája *Palladius*-nak a mezőgazdaságról írt értekezése. A rabszolgaságról írt cikkemben már foglalkoztam adataival és megkíséreltem bebizonyítani, hogy *Palladius* birtokának főmunkaerejét nem alkothatták a rabszolgák, mert minden szorgalmas, kezdeményezésre képes és erős rabszolgát veszedelmes ellenségnek, alkalmoszerű lázadónak tartott. A maga munkáit *rustici*-nak nevezi, s ha tekintetbe vesszük a fentebb idézett adatokat a vele egykorú terminológiára vonatkozólag, világossá válik, hogy ezek a *rustici* is *colonus*-ok és olyan parasztok, akik helyzetük szerint már közel állnak a *colonus*okhoz. Mi több, egyenesen kimondja, hogy a munkaidőt a provincia szokásai határozzák meg (I. 6). Hogy itt éppen a ledolgozással töltött napok számáról van szó, nem pedig a munkák elvégzésének az időtartamairól, az abból látható, hogy ez utóbbiakat a továbbiak-

ban pontosan meghatározza a különböző gyakorlottságú és erejű szántóvetők, aratók, kubikosok munkájának termelékenységéhez képest. Következésképpen *Palladius* és azok földjein, akik számára írt, ledolgozásokra kötelezett *colonus*-ok dolgoztak, úgyhogy e ledolgozások mennyiségét éppúgy, mint a *colonus*ok más szolgáltatásainak mértékét is, a provincia vagy a birtok szokása határozta meg, s ezért nem volt ez külön kikötve a törvényekben.

De ha elismerjük azt, hogy a ledolgozások idők haladtával mind nagyobb jelentőségre tettek szert a falusi lakosság kizsákmányolásában a termékjáradék és a részesrendszer mellett, akkor ennek arra kell készítenie bennünket, hogy lemondjunk arról az elképzelésről, hogy a fiskális érdekek olyan lényeges szerepet játszottak a *colonus*-okra vonatkozó politikában.

A feudalizmus korára nézve Marx és Lenin kimutatta, hogy a járadék fejlődése a ledolgozások járadéktól haladt a termék- és a pénzjáradék felé, noha a különböző korszakokban megvoltak a járadéknak mindezen formái, úgyhogy e fajták egyike volt túlsúlyban. A birodalomban a II. század végétől kezdve fordított folyamatot figyelhetünk meg — a pénzjáradékot felváltja a termékjáradék, amelyhez azután a ledolgozások járadék csatlakozik, ha nem is ér el olyan fejlettséget, mint a feudalizmus korában. A pénzjáradéknak a termékjáradék által bekövetkezett felváltását Marx éppen a birodalom viszonyai között a munka társadalmi termelőerejének alacsony színvonalával magyarázza.²⁵ Az uzsora és a kereskedelem, mint Marx mutatott rá, ilyen viszonyok között lerombolta az antik tulajdont és a kistulajdonosok elszegényedésére vezetett.²⁶ Azonban, míg a feudalizmus felbomlásakor és a kapitalizmus kialakulásakor az ilyen folyamatok a proletariatus kialakulására, a piac megnövekedésére és a pénzkereskedelmi viszonyok további fejlődésére vezettek, addig a rabszolgatartó formáció felbomlásakor ezek a természetes gazdálkodás kifejlődésére és a függőségben lévő parasztság kialakulására vezettek. A parasztok helyzetében beálló változások a járadék formái változásainak megfelelően mentek végbe, hasonló, noha ellentétes úton ahhoz, ahogyan ez a feudalizmus korában lefolyt, fordított változások alkalmával ment végbe. Marx azt írta, hogy a kapitalizmus előtti pénzjáradék kifejlődésekor a közvetlen termelő a valóságban és jogilag tulajdonosa a földdel nem azonos munkafeltételeknek, a földműves-szerszámoknak és egyéb ingóságoknak; a földtulajdonos és a földműves közötti viszonyt szerződés határozza meg, és a föld megművelője bérlő.²⁷ Azt látjuk, hogy ezek a mozzanatok határozzák meg a *colonus*-bérlőnek a földesúrhoz való eredeti viszonyát is, és ezeknek felel meg az, hogy a *locatio-conductio* jogügyletében a *colonus* jogilag egyenjogú a földbirtokossal, vala-

²⁵ Uo., 864.

²⁶ Uo., 373—374., 660, 672.

²⁷ Uo., 856—857.

mint az is, hogy a *colonus* a társadalomban teljes-jogú, *sui iuris* személy helyzetét tölti be. A termék-járadék, Marx szavai szerint, a naturális gazdálkodás uralmát tételezi fel, a földesúr tulajdonát a föld felett és azt, hogy a közvetlen termelő birtokosa munkafeltételeinek.²³ Ilyen helyzet alakul ki a *colonatus* további fejlődésekor, amikor a *possessor* elkezd ellátni a *colonust* felszereléssel, ama feltétel mellett, hogy termékekkel fizeti azt meg. De a termékjáradék gyakran egyesül a ledolgozások járadékkal a feudalizmus felbomlásakor csakúgy, mint, úgy látszik, a rabszolgatartó rend felbomlásakor. A ledolgozások megléte, mint Marx és Engels rámutat, a közvetlen termelő nem-szabad állapotát tételezi fel úgy, hogy ez utóbbi birtokosa marad a termelő-eszközöknek és a munkafeltételeknek, ami gazdaságon kívüli kényszerrel tételez fel. Lenin rámutat arra, hogy éppen ez vezet a termelő földhözkötéséhez; hogy a ledolgozások földbérlet esetében a dolog gazdasági oldala ugyanaz, mint a földesúri robot esetében; hogy a ledolgozások rendszer lehetetlen a lakosság ilyen vagy olyan formában történő helyhezkötsége nélkül, a paraszt bizonyos nem-teljes polgárjogúsága nélkül.²⁹ V. I. Lenin mutatta ki azt, hogyha a parasztok földet, vetőmagot, felszerelést kapnak a földesúrtól és ezért fizetni kötelesek annak, és le kell dolgozniuk ezt számára, akkor ez a paraszt rendi nem-teljesjogúságát és rendi elzártágát tételezi fel. Azt, hogy a paraszt megfizesse adósságát a földbirtokosnak, az a tilalom biztosítja, hogy terményeit nem adhatja el a földesúr közbejötté nélkül.³⁰ Mint láttuk, ez utóbbi feltétel is megvolt a IV. században, amikor megtiltották a *colonus*-nak, hogy bármit is eladjon a földbirtokos engedélye nélkül.

Ilyen módon azt látjuk, hogy e jelenségek kölcsönös kapcsolata különböző társadalmi viszonyok között figyelhető meg, és így jogos az, ha a rabszolgatartó rend felbomlásának viszonyai között is felkutatjuk. Tudjuk, milyen hatalmas jelentőségre tesz szert a birodalomban idők multával a munka kérdése. A római szerzőknek az emberhiány miatti állandó panaszaik még a birodalom elnéptelenedéséről szóló ismert elmélet megszületésére is vezettek, mégha ez az elnéptelenedés inkább csak viszonylagos volt is, semmint abszolút. Míg a római történet első felében egyik legfontosabb kérdés a földkérdés volt, addig a rabszolgatartás válságának kifejlődésétől kezdve a munkaerő és a munkaerő kizsákmányolása formáinak a kérdése válik sarkalatosná. A rabszolgaságról írt cikkemben megpróbáltam rámutatni arra, hogyan vezetett a munka termelékenységének csökkenése és az ezáltal előidézett munkaerőhiány arra, hogy kifejlődjék a munkás-termelő-eszköz szétválhatatlan komplexusa, nemcsak a földművelésben, hanem a gazdasági élet más ágaiban is; hogyan folyt a harc a munkáskezekért

az egyes birtokosok között, a magántulajdonosok és a császár között, a gazdaságok különböző típusai között, úgyhogy a győzelem mindinkább a földmágnások oldalára tolódott.

A ledolgozásoknak a megjelenése a termékjáradék mellett természetes eredménye volt ennek a helyzetnek, a ledolgozások meggyökerezése pedig törvényszerűen hozta létre ama jelenségek egész komplexusát, amelyeket Marx és Lenin a feudalizmus korában figyelt meg.

Ezek között a jelenségek között az egyik legfontosabb a parasztság átalakulása volt a rabszolgatartó társadalom nem alapvető osztályából olyan osztályréteggé, amelynek alapvetővé kellett válnia az új, feudális korban. Ennek az osztályrétegnek a kialakulása a rabszolgatartó társadalom régi, alapvető osztályrétegei felbomlásának a számlájára valósult meg, s ez óriási társadalmi földesuszámlásokra vezetett, amelyek súlyos hatással voltak a lakosság legsebésebb tömegeire.

Másik lényeges jelenség: *Constantinus* államának, mint a nagy földbirtokosok államának a kialakulása, akik a *colonatus*-ra alapozták a maguk gazdaságát, ellentétben a korarómai birodalommal, amely a rabszolgamunkára alapozott municipális földbirtokra támaszkodott. Éppen *Constantinustól* fogva kezdődik el egy sorozat olyan, később törvénnyé vált intézkedés, amelyek a nagybirtokosoknak abból a szükségletéből folytak, hogy biztosítsák maguknak a parasztok munkáját. Ugyancsak *Constantinustól* fogva kezdődik földhözkötsük is, rendi nem-teljesjogúságuk, vagyonukkal való rendelkezésük korlátozása is. Azt a korarómai birodalomra jellemző szociális demagógiát, amely annak következtében alakult ki, hogy a rabszolgatartók különféle csoportjai szövetkeztek egymással, most felváltja az egyetlen senatoriréteg nyílt védelmezése, amelynek érdekei kedvéért feláldozzák a birodalom többi lakói tömegének az érdekeit. Igaz, hogy a későrómai birodalom fennállása alatt volt számos ingadozás és engedmény, de *Constantinus* eléggé világosan húzta meg a fővonalat.

Mindezek az adatok arra vallanak, hogy az az elmélet, amely szerint a *colonatus* a kormányzat pénzügyi politikájából eredt, megalapozatlan. A kormányzat természetesen felhasználta saját érdekében a kialakult helyzetet, ez azonban csak másodrangú tényező volt a *colonatus* kialakulásában. Nem a kormányzat fiskális érdekei tették lehetővé a *colonatus* kifejlődését, és nem is valamilyen más politikai mozzanatok; kifejlődésének az okait abban kell keresnünk, hogy a rabszolgatartó rend kivezető út nélküli zsákutcába jutott, kimerítette fejlődése valamennyi lehetőségét azokban a gazdasági és társadalmi változásokban, amelyek a formáció e válságának voltak a következményei.

Azonban a jobbágyrendszer csírái a III–IV. században még nem alakíthatták át a nyugati birodalmat feudális állammá, mivel a rabszolgatartó rend termelési viszonyai még nem voltak összeűzva. Ez mutatkozott meg először is abban

²³ Uo., 862.

²⁹ Uo. 857 és 858–859; V. I. Lenin, Művei, 3. k., 159 és 169; 2. k., 449 (oroszul).

³⁰ V. I. Lenin, Művei, 2. k., 451 (oroszul).

a tendenciában, hogy megőrizték és megszilárdítsák azt a rabszolgatartó társadalomra nézve jellemző tulajdonmegoszlást, amely mellett teljes-jogú tulajdonos csak a rabszolgatartó volt, a III—IV. század viszonyai között pedig — teljesen csak a falusi nagy földbirtokos. A városról itt nem beszélek. Mint fentebb mondtuk, a *colonus* vagyona és felszerelése fokozatosan a földesúr tulajdonává lesz úgy, hogy a *colonus*nál csak birtoklásra marad meg. Abból ítélve, hogy *Palladius* nagyszámú olyan mezőgazdasági felszerelést sorol fel, amely szükséges a birtokon, *rusticus*-ai az ő felszerelésével dolgoztak a földjén. Azt írja, hogy előnyösebb olyan *colonus*t fogadni, akinek nincsen saját gazdasága. Közbevetőleg: a feudális termelési mód egyik feltétele a közvetlen termelőnek termelési eszközökkel való ellátása;³¹ Marx szavai szerint a földesúri robotrendszer abban különbözik a rabszolgagazdálkodástól, hogy a rabszolga idegen termelési feltételekkel dolgozik és nem önállóan, míg a földesúri robot rendszere mellett a közvetlen termelő, aki személyileg függő helyzetben van, birtokosa saját termelési eszközeinek, a tárgyi munkafeltételeknek.³² A birodalomban is, mint mondtuk, a közvetlen termelőt fokozatosan megfosztották a termelőeszközöktől. Érdekes, hogy *Sevillai Isidorus* «*Etymologiae*»-jában a tulajdon (*bona*) fogalmát a felsőbb rétegek egyéneivel (*honestiores* és *nobiles*) kapcsolja össze, a *peculium*-ét pedig — a rabszolgákkal és a kisemberekkel. Ilyen volt a tulajdon fejlődésének a végső eredménye a rabszolgatartó társadalomban — csak a legfelső réteg örökségévé lett, míg mindenki más csak *peculium*mal rendelkezett, akár csak a rabszolgák. A rabszolgatartó normák gyökeres lerombolására, a földnek parasztok között való szétosztására volt szükség, szabad frank parasztokra, akik középpütt álltak a *colonus*ok és a jobbágyok között,³⁴ mindehhez szükség volt ahhoz, hogy ez a helyzet megváltozhassék és hogy létrejöhessenek a feudális társadalom viszonyai, amikor «a feudális tulajdon mellett fennáll a paraszt és a kézműves személyes munkán alapuló, egyéni tulajdona: a paraszt és a kézműves egyéni tulajdonában vannak munkaeszközei és magángazdasága.»³⁵

Másodszor, az állam nyomása, amely a rabszolgatartó rendszer idején kialakult, mérhetetlenül súlyosbította az egyes földesurak részéről jövő nyomást, és megfosztotta a parasztot annak minden reményétől, hogy helyzete javulhasson, következésképpen megfosztotta a munkára való ösztönzéstől is. A nagy földbirtokosok osztálya már a III. században bizonyos ellentétbe kerül a központi császári hatalommal. A nyugati provinciákban a mágnások körében kibontakozik

olyan császár eszményképe, aki csak hadvezér lenne, a belügyek intézését ellenben a «legjobb emberekre», azaz a földbirtokos-arisztokráciára bízna rá. E terv megvalósításának első kísérlete *Postumus-Tetricus* gall birodalmának a kialakítása volt. Azonban a nyugati arisztokráciának ez az osztálya még nem volt eléggé erős és kénytelen volt kiegyezni *Aurelianus*-szal. Lassanként azonban ez az osztály egyre jobban megerősödött és egyre inkább kinyilvánította követeléseit. *Constantinus*-tól kezdve mind nagyobb befolyást gyakorol az államra. Azonban a közöttük lévő ellentétek nem szűntek meg, és a központi hatalom és a földbirtokos arisztokrácia közötti harc folytatódik a IV. és V. században. Csak annak szükségessége csökkentette ezeket az ellentmondásokat, hogy a kizsákmányolt tömegeket fékentartsák, mivel a feudalizálódó arisztokráciának még folyvást többé-kevésbé erős hatalomra volt szüksége, ha meg is próbálta azt a számára előnyösebb irányban felosztani.

Mindezen körülmények következtében a rabszolgatartó állam a nyugatrómai birodalomban csak a birodalom összeomlása következtében semmisült meg véglegesen, addig azonban továbbra is megmaradt az új feudális viszonyok kifejlődése fékjének, mivel a feudalizmus kialakulásakor «az új termelőerők megkövetelik, hogy a dolgozó bizonyos kezdeményezést és munkakészséget tanúsítson a termelésben, hogy érdekelve legyen a munkában.»³⁶

Fentebb már beszéltem azokról a következményekről, amelyekre a birodalom minden földjének az állam kezében való koncentrálódása vezetett volna. A másik lehetséges út a földeknek a nagy földbirtokosok tulajdonába való átkerülése volt, ami meggyorsította volna a feudális elemek kifejlődését. Az e két út közötti harc határozza meg a III—V. század sok eseményét.

»A család...eredeté«-ben Engels Fr. a birodalom fennállása végén és a feudalizmus kifejlődése elején tapasztalható helyzet analizisét adja. Úgy gondolom, ez az elemzés elhárítja azokat a fentebb említett ellenvetéseket, amelyeket Vajnsztajn tett V. Sz. Szergejevvel szemben, s amelyek abban foglalhatók össze, hogy a birodalom fennállásának végén nem alakulhattak ki a feudalizmusnak ilyen jelentékeny elemei, ha egyszer a feudalizmus csak a IX. századtól fogva kezd kialakulni. Engels rámutat arra, hogy a IX. században, 400 év múltán, a lakosság tömege úgy látszik, visszakerült kiinduló színvonalára, és ugyanazok az osztályok alakultak ki, mint a császárság végén. Ezt azzal magyarázza, hogy a termelés színvonala 400 év leforgása alatt nem változott meg, és ezért termelte ki ugyanazokat az osztályokat és a földtulajdonnak ugyanazt az elosztását, mint a császárság végén. Azonban az ez alatt az idő alatt bekövetkezett események következtében megváltoztak azok az emberek, akik ezeket az

³¹ V. I. Lenin, Művei. 3. k., 157—158 (oroszul).

³² Marx K., A tőke, id. kiad., III. k., 857.

³³ *Isidorus Hispalensis*, *Etymologiarum libri XX*; V. 25, 4 és 5.

³⁴ Engels, i. m. 158.

³⁵ A SzK(b)P története. Rövid tanfolyam. Szikra-kiad., 1951. (6.) 154.

osztályokat alkotják, és azok a földesurak és a függőségben élő parasztok közötti viszonyok, amelyek az előbbieik számára az antik világ pusztulásának kivezető út nélküli formájává váltak, a IX. században az utóbbiak számára a fejlődés kiindulópontjává lettek.³⁷ Ilyen módon a V. Sz. Szergejevvel szemben támasztott ellenvetések alaptalanok.

A jelen cikk a rabszolgaságról szóló cikkem kiegészítése és az a célja, hogy alátámassza azokat a nézeteket, amelyeket abban akartam megalapozni. Ezek pedig alapjában véve a következőkben összegezhetők: a birodalom történetében a III. századtól kezdve az egyik alapvető és meghatározó folyamat a parasztság rendjének, ill. osztályának, mint a jövőendő feudális formáció alapvető rendjének, ill. osztályának a kialakulási folyamata. Ez a folyamat szoros kapcsolatban van a rabszolgatartó társadalom alapvető rendjeinek, ill. osztályainak a felbomlásával egyfelől, s másfelől a nemzetségi-közösségi viszonyok csökkenésével. Az első út jellemzőbb a fejlettebb rabszolgatartással rendelkező provinciákra, a másik viszont azokra, amelyekben a szabad parasztság volt a túlnyomó. A rabszolgaságon alapuló, municipális típusú gazdaságok felbomlásával párhuzamosan a nagybirtokosok földjein már a III. századtól fogva kialakul a többé-kevésbé egynemű paraszti lakosság különféle elemekből, s ez annál jobban konszolidálódik, minél jobban felváltja a pénzjáradékot a termékjáradék és a ledolgozások járadék. Végeredményben a nyugati provinciákban a fejlődés mindkét vonala hasonló eredményekre vezet, és a függő helyzetben lévő falusi lakosság alkotja a fő kizsákmányolt osztályt, valamint a nagybirtokosok és az állam ellen vívott osztályharc fő résztvevőjét. Ez a harc a legaktívabb ott volt, ahol a függőhelyzetű parasztságba bekerültek a nemrég még szabad közösségi tag-parasztok. Meg kell jegyeznünk, hogy ugyanezek voltak az állam és a nagybirtokosok vallásává lett kereszténység legállhatatosabb ellenfelei is és konokul kitartottak a

maguk falusi és nemzetségi istenei mellett, amelyek iménti szabad szervezetükkel voltak kapcsolatosak. Az említett folyamatokban kell keresnünk a kulcsot a III—IV. század gazdasági és ideológiai életének sok jelenségéhez.

Éppen a III. századtól kezdődik az átmeneti korszak az adott formációról a másikhoz. Sztálin elvtárs mutatott rá arra, hogy a termelés fejlődésének alacsony színvonala miatt a feudalizmusnak mintegy 200 évre volt szüksége ahhoz, hogy bebizonyítsa a rabszolgatartás feletti felsőbbbőségét.³⁸ Éppen ennek az átmenetnek a lassúsága folytán elvesztik szem elől specifikus voltát, és olyan törekvés bukkan fel, hogy nemcsak a III.—IV. század társadalmát tartják tisztán rabszolgatartó társadalomnak, hanem még a V—VI. századi nyugatrómai birodalom társadalmát is, ami arra vezet, hogy pontatlanná válik az antik társadalom történetének periodizálása, és túlbecsülik ebben a történet-szakaszban az esetleges tényezőket. Ilyen a kincstári érdekeknek a már említett túlbecsülése a *colonus*-ok földhözkötésében, a III. századi válságnak a «*senatus*» és a »hasereg» harcaként való kezelése, a «*senatus*»-nak a köztársasági, konzervatív hagyományok örökös hordozójaként való elképzelése és még sok más. Holott e jelenségek tanulmányozása közben teljesen más nézeteket lehet kialakítani, ha mindig szemünk előtt tartjuk azt a körülményt, hogy a III. századi rabszolga már nem volt rabszolga e szónak klasszikus értelmében, és hogy az a különleges szervezeti forma, amelynek keretében a meg nem fizetett többlet-terméket a közvetlen termelőből kiszipolyozták, a III—IV. században már nagyon elütött a korábbi korszaknak ettől a formájától. Ezenkívül állandóan figyelembe kell vennünk azt is, hogy az egyes provinciák az egységesítésre irányuló törekvés ellenére is különböző utakon haladtak, és hogy ez a forma a provinciák számára is már régideje különböző volt. A birodalom «...a maguk életét élő... törzsek és népek konglomerátuma»... volt.

Fordította: Gyóni Mátyás

AZ ALSÓPALEOLITIKUM EMBERÉNEK ELSŐ BIZTOS ESZKÖZLELETE MAGYARORSZÁGON

1951 nyarán miskolci turisták: Szabadkai Béla és Kőfalusi Emil kis sziklaüregtet fedeztek fel Varbó község (Borsod m.) határában, a Galya-forrás felett. Még az év őszén kíséretükben megnéztem az üregtet, s mivel ásatási tervembe beillett, 1952 ápr. 24-től jún. 13-ig Jánossy Dénes paleontológus részvételével elvégeztem ásatását.

A sziklaüregtet kiváló, haladó tudósunk emlékére Lambrecht Kálmán barlang néven kívánom bevezetni az irodalomba.

A Lambrecht Kálmán barlang Varbó községtől DDNy-ra, mintegy 5 km-re a Nagygalya meredek északi lejtőjén nyílik. Bejárata 410 m

t. sz. f. magasságban van, É. felé néz. A bejárati lejtő alatt 345 m t. sz. f. magasságban vezet a csanyiki erdei vasút sín párja, közvetlen a bővizű karsztforrás felett. Az üregt anyakőzete 40°-os dőlésű, 18°-os csapású, lemezesen hasadozott triásmészszkő.

Az ásatás előtt a bejárat 3 m széles és alig 1,5 m magas volt (I. t. I.). Az üreg 14 m távolságban fekvő végét négykézláb és hasoncsúszva lehetett megközelíteni. A korrodált (a víz vegyi hatására a felszínén oldott) sziklafalat a barlang belsőbb részeiben fehér travertin-kéreg borítja,

³⁸ Ld. I. V. Sztálin, Művei, 9. k., 136.

³⁹ I. V. Sztálin, Marxizmus és nyelvtudomány: A szovjet nyelvtudomány kérdései. (Marr-vita) Szikra-kiad., 1950, 229.

³⁷ Engels, i. m. 157—158.

a külső részeken csupasz. Az ásatás során a barlang aljából átlag 2,5—3 m vastagságú alluviális és pleisztocén kitöltést távolítottam el. Bár elveim szerint minden barlangi lelőhelyen tanúfalat kell hagyni a rétegsorból, itt a kitöltést teljesen felástam. Eljárásomat indokolja a szerszámlelt hazai viszonylatban — ritka értéke és az, hogy az előkerült 8 db. szilánk mellett nem kockáztathattam meg, hogy akár csak egy eszközt vagy szilánkot is bennhagyjak a barlangban. Az ásatás végén tehát legfeljebb a szűk repedésekben maradt valamennyi pleisztocén anyag, viszont munka közben a sziklafeneket 30—60 cm vastagságban kitöltöttük átválogatott humusszal, hogy az egyenetlenségeket eltüntessük.

A barlang talaját 2 m-es négyszögekre osztottam, s a hossz tengely mentén a lejtőről indulva, az üreg nyugati oldalán ástam meg első kutatóárkom, majd utána 2 m-es szelvényekkel az üreg teljes szélességében haladtam előre. A rétegeket megzavarta egy — valószínűleg az őskor későbbi szakaszából származó — gödör az 1. és 3. pontok között, továbbá több borzlyuk, melyek lehatoltak helyenként 1,5—2 m mélységig is. Kitöltésük színben, tapintásra alig különbözött a pleisztocén agyagtól, de recens csontokat, sőt cserépedénytöredékeket is tartalmazott. Ezeket a zavaró lyukkitöltéseket a legnagyobb gondossággal igyekeztünk elkülöníteni a bolygatatlan agyagtól.

A rétegsor felülről lefelé a következőképpen alakult:

1. fekete humusz,
2. szürke humusz a barlang hátsóbb részében,
3. sárga pleisztocén réteg a barlang elején,
4. felső vöröses, majd a barlang belsejében sötétbarna pleisztocén réteg,
5. sötétvörös, beljebb feketésbarna pleisztocén réteg, mely az alja felé világosodik, s amely a vizsgálatok szerint két részre tagolódik, végül
6. vékony világossárga réteg, mely alatt a szállbanálló sziklafenek feküdt (1. kép).

A két humuszrétegben főként a neolit bükki kultúra edénycserepei, kő- és csonteszközök, hallstatti cserepek, középkori vas-ásópapucs, cserép- és üvegdarabok és a legújabb kor maradványai voltak. Elvértve fosszilis csontok is kerültek innen elő, a borzok munkája eredményeképpen. A felső sárga réteget gyakorlatilag meddőnek tekinthetjük, épen úgy, mint az alsó sárga réteget. A 4. és 5. sötét színű rétegekből sok fosszilis csont- és faszénderab került elő. Faunisztikai alapon e két réteget azonos korúnak vehetjük. Fő különbségként azt lehet feljegyezni, hogy az alsó rétegben gyakoriak a tarajos sül-rágta csontok és a tarajos sül csontmaradványai, míg a felsőből ezek hiányoznak. Itt viszont gyakoribb a barlangi medve, melyet az alsóban inkább a kislakú medvemaradványok helyettesítettek. A 4. réteg anyaga a borztúrások miatt sok helyen keveredett a humusszal. Az 5. réteg anyaga érintetlen volt.

A csontleletet a Természettudományi Múzeum Őslénytani Osztályán helyeztük el.

A régészeti anyag ismertetése

Az eszközlelet kivétel nélkül az 5. sötét színű rétegben volt.¹

Magasvakaró-szerű szilánk. (lelt. sz. Pb 52/37). Formátlan, elég éles törési vonalakkal határolt eszköz, rendeltetése bizonytalan. Leginkább magasvakarónak tekinthetjük. A háromszög alakú oldalak meredeken futnak le a négyszögalakú — a vakaróélnél homorú — alapra. Ezáltal csúcsba futó fogórész keletkezik rajta. A vakaróélen bizonytalan szilánkolási nyomok mutatkoznak. Az eszköz zsirfényű, áttetsző fehér kvarcitból készült, mérete: 65,7 x 29 mm (II. t. 3.). *Durvahegyű szilánk* (lelt. sz. Pb 52/38). Szabálytalan háromszög alakú, bizonytalan célú eszköz, alapja vastag, meghagyták rajta a kavics eredeti kergét. Elő- és hátlapja egyaránt szabálytalanul domborodik, mindkét éle zegzugos, elég jó csúcsban fut össze. A csúcs környékén — amennyiben a durvatorésű anyagnál lehetséges — némi szilánkolás-szerű élmegmunkálást lehet felfedezni. A Wildkirchliben vannak hasonló eszközök. Bächler nagy monografiájában² a XXXV. táblán közöl hasonlókat „Beste Breitspitzen, mit Randbearbeitung“ megjelöléssel. Az eszköz anyaga fehér, opak kvarcit. Méretei: 45,7 x 52,5 mm (II. t. 2.).

Háromszögalakú kaparó (lelt. sz. Pb 52/36). Szabályos, egyenlőszárú, háromszögalakú eszköz. Alapja a kissé íves kavicsfelszín, baloldali éle egyenes, tompa, jobboldali éle a tulajdonképeni kaparóé. Ezt kb. 2,5 cm széles, a kő hasadási irányában leütött simafelületű lap képezi ki, amely kb. 30°-os szöget zár be a hátoldal síkjával. Ezt a típust Hörmann »szegmens«-kaparónak nevezi, s idézett művében a 3. képen közöl megfelelő eszközöket.³ Eszközünk anyaga durva, szemcsés sárgásfehér kvarcit. Mérete: 63x72 mm (II. t. 1.).

Bulbusos, széles szilánk vagy kaparó (lelt. sz. Pb 52/39). Trapézalakú szilánk, melyen jól hangsúlyozott, bár nem túl magas bulbus van. A leütési lap (plan de frappe) nem sima ugyan, de nem is levalloisi-szerűen megmunkált, hanem a réteges anyagszerkezet miatt egyenetlen felszínű. A leütés szöge kb. 105—110°. A munkaél az alappal szemközt van, enyhén domború. A szilánk itt az eredeti leütés következtében elvékonyodik, s a legkevesebb szilánkolással helyenként élesebbé tették a hátoldal felől. Az előoldal sima, kissé homorú, a két oldalélet durván tompították. Anyaga szürke, réteges kalcedon, mérete: 31,3x46,6 mm (II. t. 4.).

Szilánk, bulbus-negatívval (lelt. sz. Pb 52/40). Alaktalan szilánk, melyet valószínűleg azért ütöttek le a magköről, hogy egy következő eszköz lepattintási helyét előkészítsék rajta. Így egyik oldalán bulbus, a másikon egy bulbus negatívja látható. E negatívot gipszszel kiöntve, igyekeztem megkapni a leütés szögét, amely azonban bizonytalan, mert szilánkunkon a »leütési lap« igen keskeny. A leütés szögének értéke kb. a 100° körül mozog. Az eszköz anyaga durva, tarka szarukő, mérete: 21,3x34,5 mm (II. t. 7.).

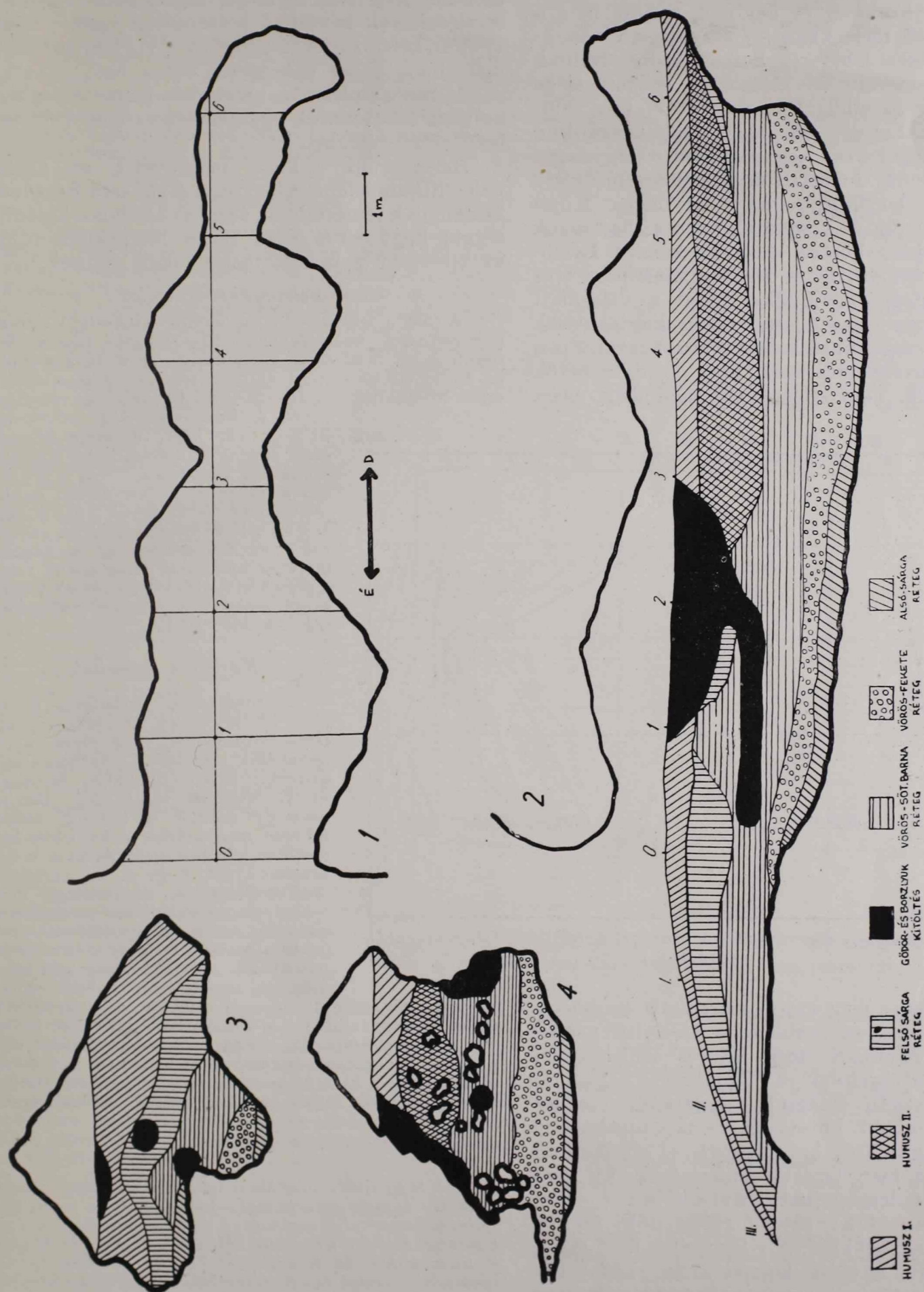
Bulbusos szilánk (lelt. sz. Pb 52/43). Kis, alaktalan szilánk, jól mérhető bulbussal és »leütési lappal«. A leütés szöge 120—125°, megfelel a clactoni szilánkok leütési szögének. A szilánk szürke kalcedonból készült, ugyanabból, amelyet később a solutréi emberek a Szeletában használtak. Mérete: 20x32,6 mm (II. t. 8.).

Töredék (lelt. sz. Pb 52/42). Fehér kvarcitból készült, meghatározhatatlan rendeltetésű darab. Szilánkolás nincs rajta. Hosszúakás, levélalakú, élei bizonytalanok, elő- és hátlapja domború. Mérete: 24x13 mm (II. t. 6.). *Négyszegletes szilánk* (lelt. sz. Pb 52/41). Véletlen szilánk, amely csak a hajdani ember ottlétét bizonyítja a barlangban, a többi eszközökkel együtt, de céltudatos megmunkálás nyoma nincs rajta. Anyaga fehér, zsirfényű kvarcit (II. t. 5.).

¹ A méreteknél az első szám a hosszúság, ill. magasság, a második a szélesség legnagyobb értéke.

² Bächler E., Das alpine Paläolithikum der Schweiz, Monographien zur Ur- und Frühgeschichte der Schweiz, II. (1940) Basel.

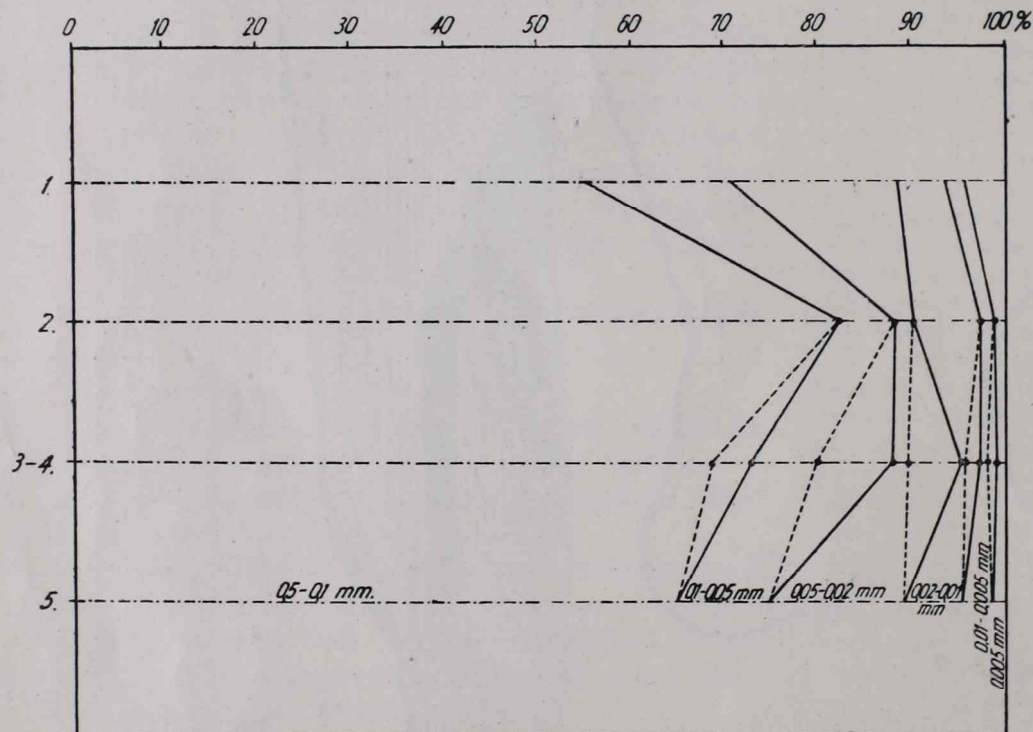
³ Hörmann K., Die Petershöhle, Abh. der Naturhist. Ges. zu Nürnberg, Bd. XXIV. 2. Heft (1933), 1—90.

1. kép. 1. A Lambrecht Kálmán barlang alaprajza. 2. A rétegek hosszmetSZete a középnyal mentén. 3. KeresztmetSZet a 0. és 1. pont között. 4. KeresztmetSZet a 4. pontnál

Rétegtani vizsgálatok

Azóta, hogy *Lais* 1941-ben megjelentette alapvető rétegvizsgálati munkáját⁴, a szakemberek figyelme egyre inkább — bár még mindig nem a megkívánható mértékben — a rétegtani vizsgálatok nyújtotta lehetőségek felé fordul. Nálunk csak most merült fel először a szükségessége annak, hogy az eddigi, pusztán szubjektív színmegjelölések helyett bővebben foglalkozzunk a kitöltésanyaggal és segítségükkel tárgyilagos képet nyerjünk a pleisztocén klimájáról, mely lerakódásuk körülményeire is rávilágít. Közel két éve gyűjtjük és vizsgáljuk a hazai barlangok kitöltésanyagát, köztük természetesen a Lambrecht Kálmán barlangét is. Munkánk nem volt zökkenőmentes, amennyiben mind a vizsgálati módszerek egy részét, mind pedig kiértékelésük lehetőségeit magunknak kellett kikísérletezni. Éppen ezért a kiértékelések még nem is nevezhetők véglegeseknek, nem ellentmondásnélküliek, mert

2. kép. A szemcsenagyság vizsgálatok grafikus ábrázolása. (Magyarozatát 1. szövegben.)

nem gyűlt össze még annyi vizsgálati eredmény, hogy minden egyes problémára kielégítő választ adhasson. Azonban még így is szükségesnek látjuk itt lerögzíteni a Lambrecht Kálmán barlang anyagán elvégzett vizsgálatok eredményeit, a későbbi kutatások szempontjából.

A barlangkitöltést hat rétegre lehet szétbontani. A rétegsort már fentebb ismertettük, itt csak jellemző tulajdonságaikat mutatjuk be:

A *humusszal* itt nem foglalkozunk, csak a pleisztocén agyagokkal. A *világossárga* felső rétegben sok apró, kevésbé korrodált mészkődarabka van. Az alatta levő *vöröses-sötétbarna* rétegben nagy, korrodált mészköveket találunk. A *sötét-vöröses-fekete* agyagban kevés apróbb kő van, de sok igen nagy — többmázsás — szikladarabot,

továbbá levált és utólag korrodált, travertínó-bekérgezés darabot figyelhattunk meg. Ez a réteg a barlang belsejében szinte kőmentesnek mondható. A legalsó *sárga* agyag erősen köves. A mészkövek kevésbé korrodáltak benne, mint az előző kettőben. A rétegben az egyes kődarabokat mangános, vasas bekérgezés vonja be.

A szerszámlelet a sötétvörös-fekete rétegben volt, az állatsontok ugyanebben és még a felette levő sötét rétegben is.

Rétegsorunk sokban megegyezik az alpesi paleolitikum lelőhelyeinek és a *Mottl* ásta Repolust barlangnak rétegsorával, azzal az általános különbséggel, hogy ott a felső sárga rétegekben több az élesszélű mészkőtörmelék, mint nálunk.⁵

Szemcsenagyság vizsgálat

A löszök jellemző adatai szerint a 0,1–0,01 mm-es szemcseméret az anyagnak 50–75%-át szokta ki tenni. A mi felső sárga rétegünkben ez a méretcsoport az anyagnak több mint 42%-át teszi ki, míg a sötét-színű rétegekben alig 16–26%-át. Az alsó sárga rétegben ismét a löszmenynyiség növekszik 31%-ig (2. kép). A sárga rétegek ezek szerint a száraz, hideg glaciális szakaszok lerakódásai, míg a közbeeső sötét rétegek nedvesebb, enyhe időszakban — az egyéb adatok szerint — a R/W interglaciálisban rakódtak le. Felmerülhet az a kérdés, hogy az alsó sárga réteg a riss vagy a prewürm idején képződött-e? A felső sárga réteg kora minden valószínűség szerint: W I.

Karbonát vizsgálat

A megszokott barlangi — würm korú — kitöltések 60–90%-os karbonáttartalmához viszonyítva, a mi anyagaink általában karbonát-szegények. Maximális CaCO_3 tartalma az 1. rétegnek van: 40%. Ezt az alacsony számot a barlang északi fekvése magyarázza, a lerakódás klimatikus körülményein és azon a feltevésen kívül, hogy a mi periglaciális területünkön a glaciális közvetlen megelőző időben az uralkodó szélirány keleti vagy délkeleti⁶ volt, tehát a barlang teljesen szélár nyékban feküdt, s emiatt a párolgás mértéke is alacsonyabb kellett, hogy legyen. *Lais* szerint ugyanis a barlang jól szellőzött elülső részeiben akkor is sok karbonát rakódik le, ha sok ugyan a csapadék, de az oldat nem tömény, míg a hátsó, levegőtlen, páratelt részekben csak a tömény oldatból válik ki a travertin: tehát olyankor, amikor kevés csapadék lassan szivárog át a sziklamennyezeten.⁷

⁵ A begyűjtött mintákon hatféle vizsgálatot végeztünk el. A humusztartalmat, karbonátot és porozitást *Lais* módszerével vizsgáltuk; a szemcsenagyságot a Tud. Egyetem Ásvány-Kőzettani Intézetében *Drubina Magda*, a mikromineralógiai adatokat ugyanott *Kiss János* tanársegéd vizsgálta. A termikus agyagvizsgálatot az Áll. Földtani Intézetben *Földváry Aladárné* végezte. A szemnagyság, karbonát, humusz és termikus vizsgálatokhoz a 0,5 mm-nél kisebb szemcseméretű anyagot használtuk, a porozitásvizsgálatot pedig 3–5 mm nagyságú mészkőtörmeléken végeztük.

⁶ *Bulla B.*, Der Pleistozäne Löss im Karpathenbecken, Földt. Közl. LXVII. (1937) 207.

⁷ *Lais*, i. m. 61.

⁴ *Lais R.*, Über Höhlensedimente, Quartär 3 (1941) 56–108.

A mi karbonátgrafikonunk, bár a mintákat a bejárathoz viszonylag közel gyűjtöttük, a többi megfigyelésekkel ellentétben képet adna, ha a felsorolt okok alapján nem tehetnők fel, hogy a CaCO_3 kiválása úgy játszódtott le, mintha a bejárattól messzebbfekvő helyről gyűjtöttük volna. Megállapításunkat alátámasztja a 3. és 4. minták közötti különbség is. A 3. mintát a bejárattól kb. 1 m-re, a 4.-et (szagztatott vonallal jelezve) kb. 7 m-re és néhány cm-rel alacsonyabb szintről gyűjtöttük. A bejárattól való távolság különbözősége nemcsak a karbonáttartalomban, hanem a többi vizsgálatok eredményében is szépen tükröződik. (3. ábra, a.)

Humusztartalom

Lais módszere szerint csak a színek összehasonlításán alapuló módszerrel vizsgáltuk, legfeljebb annyi változtatással, hogy azonos — tetszőlegesen megadott — magasságú folyadékoszlopot hagyunk minden kémcsőben, s a legvilágosabbat alapul véve, a többi addig hígítottuk vízzel, míg valamennyi teljesen egyforma színű lett. Az így nyert különböző magasságú folyadékoszlopokat most már lemérhetjük s centiméterben adhatjuk meg. Egy lelőhelyen belül a humusztartalom arányát így pontosan tudjuk kifejezni.

A humusztartalom a barlang körüli területek növényzeti viszonyait, közvetve tehát a klimatikus viszonyokat adja meg. Hozzá kell még tennünk, hogy egymagában csak óvatosan lehetne felhasználni, mivel az emberi lakottság mértéke is belejátszik a humusz felhalmozódásába. Ábránkon (3. kép. b.) az alsó sárga réteg teljesen humuszmentesnek bizonyul. A felső sárga réteg humusztartalmát alacsonyabbra kell értékelnünk, mert a többi mintával ellentétben a barlang bejáratánál gyűjtöttük, ahol a szerves anyagot közvetlenebbül kapta a környezettől. A sötét rétegek humusztartalma feltűnően magas, lerakódásuk idején tehát bőségesen borította a környéket növényzet. Ez a kép is megfelel az eddigi vizsgálatok eredményének.

Porozitás vizsgálat

A porozitás, a mállott felszínű mészkődarabok vízszívó képessége, szintén fontos adat a lerakódás klímájának megállapításához. Ennek mértéke grafikonunk szerint (3. kép. c.) a felső és alsó sárga anyagban kisebb, a középsőkben nagyobb. Ez utóbbiak kapták tehát a több csapadékot, magasabb hőmérsékleten. Itt mutatkozik egy megoldhatatlan ellentmondás a 3. és 4. rétegek között, amennyiben a várakozással ellentétben nem a 3. minta mészkövei porózusabbak, hanem a 4.-ei. Talán arra mutat ez a körülmény, hogy a 3. réteg lerakódási ideje nagyon rövid volt: a klimatikus viszonyok következtében a réteglelakódás ebben az időben gyorsan folyt le.

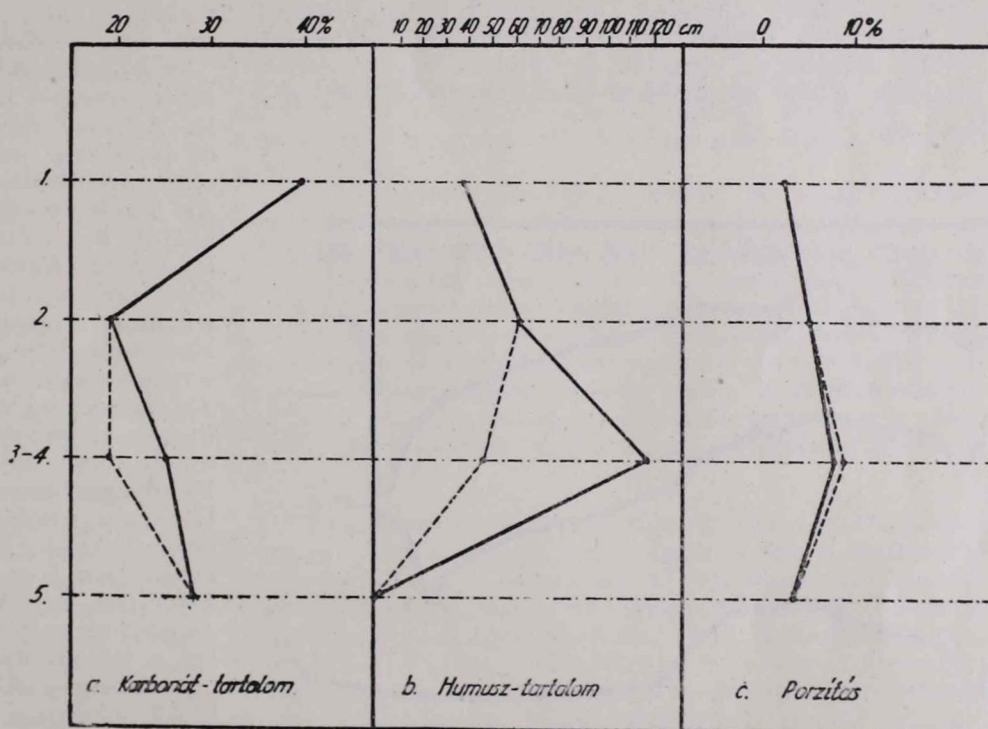
A mikromineralógiai vizsgálatok

eredményét a túloldali táblázat tünteti fel. Ezek szerint a rétegek elég jól különválaszthatók a bennük található ásványok tekintetében is. A minták számozása a következőket jelenti: Az 1. minta a felső sárga réteg, amely a vizsgálatot végző Kiss János véleménye szerint főleg metamorf kőzetek maradványaiból álló heterogén eredetű anyag. Az apatit valószínűleg epigén elegyrész: szerves maradványok — csontok — átalakulási terméke.

A 2. minta a felső vöröses-sötétbarna réteg anyagából való. Ez fiatalabb üledékes kőzetek és metamorf kőzetek mállási termékeként fogható fel. A 3. minta a sötét-

vörös réteg anyagából való a 2,5 m szinten, az 1—2. blokk területéről. A táblázatban feltüntetett ásványokon kívül szericitesedett csillámpala és kloritpala törmelékét is megtalálták benne. Anyakőzete epi- és mezozónás metamorf kőzeteredetet mutat, ami agyagos-karbonátos elegyrészekkel keveredett. A 4. minta a fekete rétegből, a 3,3 m szintről, a 3—4. blokk területéről való. Ebben a klorit nagy pikkelyek, halmazok alakjában jelentkezik, s van benne szericitfillit is. Az anyag a bázisos és savanyú metamorf kőzeteken kívül magmás kőzetek málladékanyagát is tartalmazza. Végül az 5. mintát az alsó sárga rétegből gyűjtöttük. Ennek az uralkodó agyagásványokon (illit, montmorillonit?) kívül lényeges elegyrésze a kalcit, amely — éppúgy, mint a többi mintáknál is — szubmikroszkopos halmazokból, romboédes és apró cseppkő-törmeléből áll. Érdekes, hogy — bár szó sem lehet arról, hogy barlangunk bármikor is melegvízű forrásbarlang lett volna — ebben a mintában apró aragonitűket is talált Kiss János. A réteg anyakőzete főként bázisos jellegű metamorf kőzeteredetre vall.

A vizsgálatok általános eredményeit nézve megállapíthatjuk tehát, hogy ez a vizsgálati mód alkalmas arra, hogy rétegeket, egyéb meghatározási lehetőségek híján, elválaszthunk egymástól. A mi adott esetünkben

3. kép. A talajtani vizsgálatok grafikonjai. (Magyarázatát l. a szövegben.)

pl. a 3. és 4. mintát, amelyet faunisztikailag nem tudunk elég élesen elhatárolni, jól különválasztják a bennük megfigyelhető ásványok. A két rétegnek ez a különbözősége biztosíték arra is, hogy a faszén-vizsgálatokban mutatkozó különbözőség nem véletlen, hanem valóban fennállott klimatikus eltérésekre vezet, hető vissza.

Figyelemre méltó a vizsgálat eredménye azért is, mert bebizonyítja, hogy a barlangi kitöltések anyagában a kívülről bekerült elemek nagyobb szerepet játszanak, mint ahogy általában gondoltuk a barlangi anyagoknál. Ez egyben megmagyarázza azt is, miért kisebb az agyagásványok mennyisége a középső, sötét-színű, interglaciális rétegekben, mint a löszös alsó és felső rétegekben. Itt viszont van látszólagos ellentét is: ha az alsó és felső rétegek valóban tartalmaznak löszöt, miért alacsonyabb bennük a kvarc %-a, mint a középsőkben? Az ellentmondás megoldását keresve, sósavval kipezgettük az anyakőzetet, a triász mészkövet, s abban csak 1,1% agyagos maradványt, de 0,5% kvarcot találtunk.

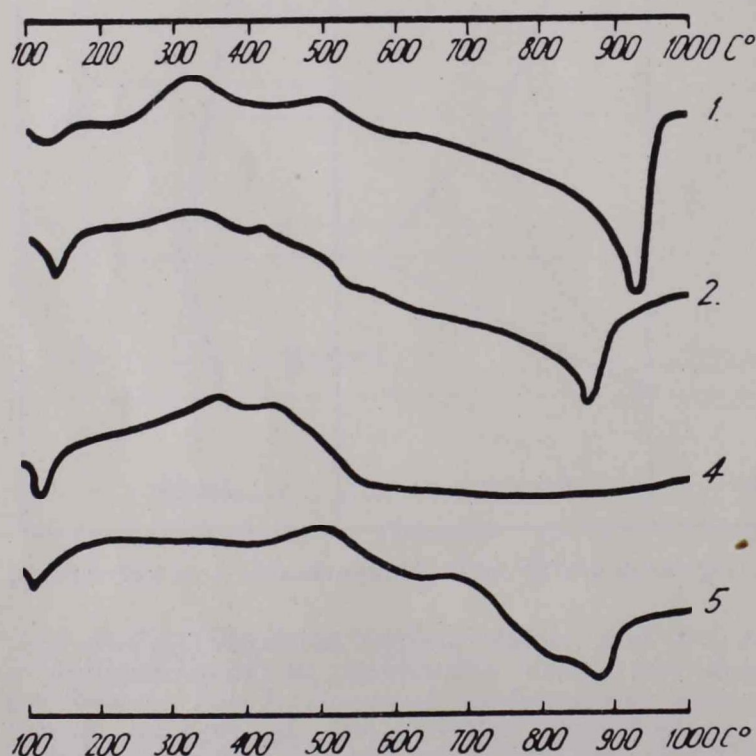
Rétegeink anyagának mikromineralógiai vizsgálata különben megfelel a *Lais* által vizsgált külföldi

A kitöltés anyagának mikromineralógiai vizsgálata

Minta-szám	Agyag- ásvány %	CaCO ₃ %	Kvarc %	Egyéb %	Limonit	Hematit	Hidro- hematit	Epidot	Muszkovit	Klorit	Biotit	Apatit	Gránát	Rutil	Turmalin	Zoizit	Staurolit	Augit	Cirkon	Ilmenit
1.	87,5	9,7	2,6	0,2	X		X	X	X	X	X	X								
2.	88,0	8,5	3,2	0,3	X	X		X		X		X	X	X	X			X		
3.	78,7	9,8	6,5	0,7	4,3 %	X		X	X	X			X	X	X		X			
4.	79,2	4,2	15,8	0,8		X	X	X	X	X		X	X	X		X			X	
5.	81,1	1,2	5,3	0,1				X	X	X	X		X	X						X

barlangok hasonló adatainak. Az agyagfelhalmozódás ott is mindig a glaciális, löszös rétegekben dúsabb.⁸

Végül fontosak ezek a vizsgálatok azért is, mert ráirányítják figyelmünket az interglaciális szakaszok anyagának »vörös mállására«. Ennek legfeltűnőbb példája a 3. minta 4,3%-os limonittartalma, amely koordinálva az igen alacsony agyagásványmennyiséggel és a viszonylag magas CaCO₃ tartalommal, valamint a többi közettani vizsgálatok eredményével, ennek a rétegnek erősen csapadékos lerakódási körülményeire világít rá.

4. kép. A thermikus vizsgálatok grafikonjai.
(Magyarozatát l. a szövegben.)

Thermikus vizsgálatok

Földváry Aladárné, a geológiai tudományok kandidátusa, a 4. képen közölt vizsgálati görbéket adta meg a barlangi kitöltések mintáiról. Ezeken a kezdeti endoterm csúcs az agyagásványtartalmat (valószínűleg illit csoport) jelzi. A 300 °C körüli exoterm csúcs a szerves anyagok elégetésétől ered. Utána valószínűleg pirittól eredő csúcs mutatkozik. 800 °C körül CaCO₃ bomlásától eredő endoterm csúcs van. Azt látjuk, hogy a grafikon görbéi megadják ugyan az egyébként is elvégzett humusztartalom, karbonáttartalom stb. vizsgálatok megközelítő értékeit, de éppen a legfontosabb

adatokra: az agyagásványokra vonatkozólag a pleisztocénben még nem adnak támpontokat. A R/W-től máig eltelt idő az agyagásványok metamorfoziséhoz rövid időnek bizonyult. A Lambrecht Kálmán barlangi-val együtt megvizsgált más barlangi kitöltések thermikus vizsgálata alapján elmondhatjuk, hogy ezek — eddigi tudásunk alapján — a kormeghatározás szempontjából nem értékesek.

A paleontológiai és növényzeti adatok szerint a sötét rétegek a riss-würm interglaciálisban rakódtak le. Az alsó és felső sárga rétegek hiányzó őslénytani és botanikai adatai helyett a petrográfiai vizsgálatok elegendő támpontot nyújtanak a kormeghatározáshoz. Az összes szempontok figyelembevételével rekonstruálhatjuk a kitöltés lerakódási idejének teljes klimatikus lefolyását. Ezek szerint a felső sárga réteg — ha feltételezzük a réteglekötés időbeli folyamatosságát — a würm I. eljegesedés javát jelzi, száraz hideg klímával. Ebben az időben az északi nyílású barlang sem embernek, sem az állatoknak nem nyújtott megfelelő tanyahelyet. Az alatta levő vörös-barna 2. réteg hideg, de csapadékos (havas ?) átmeneti időszakot jelez: a würm I. kifejlődésének korát. A 3. és 4. réteg meleg, nedves interglaciális időszakban rakódott le, amikor a környéket bőven borította növényzet. A kettő közül a 4. réteg volt az oceanikusabb, mediterrán jellegűbb, amit a növényzet nem, de a fauna elég jól kifejez. Ebben az időszakban a mainál esetleg valamivel melegebb volt az időjárás. Az alsó sárga réteg ismét hűvös, száraz időjárásról beszél. Ha a kontinuitást ismét feltételezzük, úgy ez a réteg a prewürm glaciális kilengését jelezné, amit eddig barlangi kitöltéseken — tudomásom szerint — nem mutattak ki. Fennállna a lehetőség, hogy nem a prewürm, hanem a riss II. idején rakódott le ez a réteg. Ez ellen a közvetlen rátelepült rétegek faunája és növényzeti adatai szólnak, amelyek egyáltalán nem a — hazánkban jól ismert (Süttő, Uppony) — korai R/W faunáknak felelnek meg, hanem annál fiatalabbak.

Az alsópaleolitikum Magyarországon

Hazánkban az első paleolit lelet, amely az őskőkor kutatását megindította, s amelyet Herman Ottó acheuli korúnak határozott meg⁹, a két miskolci »szakóca« volt. Erről, valamint az ugyancsak alsópaleolitikus meghatározott korláti anyagról¹⁰ már elég korán és többen is bebizonyították, hogy meghatározásuk helytelen. Legutoljára az egi mezolitikum feldolgozása kapcsán merült fel, hogy mindkettő, az ugyancsak először alsópaleolitikus korúnak meghatározott erdélyi Jósászhely és Baszarabasz-Brotuna eszközeivel együtt mezolitikus korú¹¹. Acheulinak tekintette Kadić a Háromkúti barlangban talált protosolutréi vagy korasolutréi

⁹ Herman O., Arch. Ért. 13 (1893) 1—25.

¹⁰ Roska M., Dolg. az Erd. Muz. Érem és Régiségtáról. 5 (1913) 1—8.

¹¹ Vértés L., Mezolitikus eszközei nachodki na versinje gory Kőporos pri g. Eger, Acta Arch. ASH. 1 (1950) 153.

tojásdad alakú eszközt¹² is. Ezt a meghatározást, sajnos, a külföldi szakemberek egy része is elfogadta, szinte fenntartás nélkül,¹³ holott semmi sem indokolja. Háromkút faunája a megszokott wümrkori, barlangimedvesség állattársaság, melyben egyedül az őz jelenléte »bizonyít« az acheuli kor mellett. Szinte érthetetlen, hogyan került be mégis ez a meghatározás, ha csak kérdőjellel is, a modernebb összefoglaló munkákba¹⁴.

Mindezeknél fontosabb Kormos süttöi lelete¹⁵. Egy süttöi mészkőhasadékban ugyanis Kormos Testudóval, vaddisznóval, erdei egérrel jellemzett, barlangimedve nélküli faunát és a *Celtis australis* faszeneit találta meg. Kőeszközöket nem talált, csak tűzhelymaradványokat és nagyon kétséges »megmunkált« csontokat.¹⁶ Kormos chellesinek határozta meg a kort, amelyik azonban a fauna alapján a riss-würm interglaciális első felének felelhet meg: valamivel idősebbnek tűnik a Lambrecht Kálmán barlanginál. Nagy kár, hogy nem találták meg itt az ember közvetlenebb nyomait. Maga a faszén egy hasadékitöltésben, mint ezt a Solymári barlang risskorú zombolykitöltése esetében is láttuk, nem teljesértékű bizonyíték¹⁷, mert lehetséges, hogy erdőtűznek vagy villámcsapásnak köszönheti eredetét.

Ilyen előzményekkel ástuk ki a Lambrecht Kálmán barlang faunával, faszénleletekkel jól meghatározott leleteit, amelyek eszerint a riss-würm interglaciális első eszközleletei hazánkban.

A Lambrecht Kálmán barlangihoz hasonló jellegű külföldi leletek

Ismerünk egy Európaszerte előforduló leletesoportot, melynek jellemzői a rosszul kidolgozott kvarciteszközök, és kisebb százalékban, az ugyancsak durván megmunkált, nehezen tipizálható kovaeszközök. Ez a csoport — legalább is részben — a riss-würm interglaciálisban élt, ez esetben megelőzni látszik a moustierit, tehát az alsópaleolitikumba sorolható. Az alsópaleolitikum kultúrák közé sem illeszkedik be azonban zökkenőmentesen: ott részint a legrégebben ismert szakócás kultúrák, részint pedig a Breuil által körvonalazott szilánkkultúrák¹⁸: a clactoni, levalloisi és tayaci foglalnak helyet. Breuil azt is meglátja, hogy a szakóca-kultúrák a melegebb időszakokban, a szilánkkultúrák pedig az eljegesedett szakaszokban éltek¹⁹. Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy az ősi élelemszerzés, a vadászat, különböző éghajlati körülmények között más-más eszközöket kívánt, s nem pedig ahogyan Breuil gondolja: a változó klíma hatására két nagy embercsoportnak — a szakócásnak és a szilánkosnak — vándorlási hullámai váltogatják egymást Európában. Nem beszélve arról, hogy ez az elképzelés már alapjaiban reakciós, mert megadott faji tartalommal, készséggel számol, s a migrációs lehetőségekkel, mint a kultúramegváltozás egyedüli eszközeivel számolva, lehetetlenné teszi a termelési-gazdasági feltételek vizsgálatát — de még ezentúl is helytelen, mert nem öleli fel azoknak a lele-

teknek anyagát, amelyekben a jellemzően szilánkkultúra szerszámai mellett kisebb-nagyobb mértékben megtalálhatjuk a szakócákat is, mint nem egy német lelőhely esetében.²⁰

Az alsópaleolitik kultúrák e megadott keretéből kétségtelen kilógnak a mienkkel analog kvarcittkultúrák, melyek úgy tűnnek, mintha még nem kristályosodtak volna ki, nem állandósultak volna a szerszámtípusok, holott már Childe is rámutat, hogy ez a folyamat az alsópaleolitikum idején végbement²¹.

Ezeket a helyeken, ebben az időben, véleményünk szerint, a vadászat módjában kellett olyan lényeges változásoknak bekövetkezni, hogy az alsópaleolitikum folyamán jól kialakított kőeszköz-alapformák átmenetileg háttérbe szorultak. Anélkül, hogy anyaggal alátámaszthatatlan elméleteket akarnánk gyártani — mint egy példaként — felhozhatjuk azt a lehetőséget is, hogy talán ezek a törzsek kezdtek először a szűrőlándzsával vadászni. Ezt még nem tudták felszerelni köheggyel, s csak tűzben edzett faheggyel használták. Hasonló lehetőséget valószínűsíthetne az a körülmény is, hogy az idősebb kvarcittiparokkal egykorú felső-acheuli kultúrákban is ekkor jelennek meg azok a lapos szakócák, amelyek minden valószínűség szerint már lándzsahegyekül szolgáltak.

A kvarcittkultúrák egy része clactoni hatást mutat, s ez jól beleillik a moustieri felé való fejlődés útjába²², vagy a tayacienhez állnak közel, amely egyes szerzők szerint²³ átmenetet képez a clactoni és moustieri között. Ilyen mousteroide kvarcittipar pl. a Breuil-féle »languedocien« a Garonne mellékén, amely egykorú lehet a mienkkel: megfelel a felső-acheulinak vagy a középső levalloisnak.

A különböző országok szerzői a korai kvarcittkultúrákat más-más néven nevezik. Leggyakrabban az »alpi paleolitikum« elnevezéssel találkozunk. E néven olyan kvarcittkultúrákat értenek, amelyek elsősorban az Alpok magasan fekvő barlangjaiban barlangimedvével, sokszor barlangimedve koponya-kultusszal járnak együtt, s olyan »esonteszközökkel«, amelyek felett sok vita folyt, de amelyek véleményünk szerint nem emberkéz-alkotta eszközök. Az alpi paleolitikum lelőhelyeinek egy része a különböző szerzők egybehangzó véleménye szerint²⁴

²⁰ Sajnos, csak kéziratomból lezárása után tudtam hozzájutni egy kiváló műhöz, amely épen ezeket a kérdéseket tárgyalja: Sz. N. Zamiatnin. O voznikovenii lokalnyih razlicij v kulyturje paljeoliticeszkovo perioda (Trudi Insztituta Etnografii im. N. N. Mikluho-Maklaja, n. sz. XVI. (1951) 89–152.) c. cikkéhez. Örömmel láttam, hogy ennek a munkának megállapításaira bátran támaszkodhatom a jelen cikkemben írottakkal, sőt azokkal a megállapításokkal is, amelyeket — a mezolitikori szakóca jelentősége tekintetében — egy korábbi, az egri mezolitikumról írt dolgozatomban felvázoltam. Vitába kell azonban bocsátkoznom Zamiatninál egy kérdésben. Ő azt írja i. m. 107. oldalától kezdve, hogy Breuil állításával szemben helyesebb az az elképzelés, mely szerint a két főtípust: a szakócát és a szilánkot egyazon időben használta egyazon emberfajta. Tény, hogy az alsópaleolitikumban az éghajlati viszonyok s vele együtt az állatvilág is többször megváltoztak. Nyilvánvaló, hogy ennek a változásnak — amely nem utolsósorban pl. azt is magával hozta, hogy a szerszámként használt lombosfák megritkultak vagy ismét megjelentek — kihatással kellett lennie a vadászat módjaira, a vadászszákmány megváltozása miatt is. Kézenfekvő, hogy ezzel együtt újból és újból meg kellett, hogy változzék a vadászeszköz is, amit mi az eszközleleteink százalékában a szakócák és szilánkok súlyponti eltolódásaként vehetünk tudomásul.

²¹ Childe, V. Gordon, Archeological Ages, as Technological Stages, Journ. of the Roy. Anthr. Inst. LXXIV. 1–2. (1944) 8.

²² Breuil H., i. m. 129.

²³ Zeuner F. E., Dating the Past (London, 1946) 287.

²⁴ Zotz L. F., Altsteinzeitkunde Mitteleuropas (Stuttgart, 1951) 121. Narr K. J., Karten zur älteren Steinzeit Mitteleuropas, Arch. Geogr. 2. Heft 3/4 (1951) 114 stb.

¹² Kadić O., Barlangkutatás, 2 (1914) 185–191.

¹³ Breuil H., Notes de Voyage Paléolithique en Europe Centrale I., L'Anthropologie XXXIII. (1923) 326.

¹⁴ Mottl M., A Magyar. Kir. Földt. Int. Évkönyve XXXV. (1941) táblázat.

¹⁵ Kormos T. — Fleissig J., Dolg. a Magyar. kir. Ferencz József-Tudományegyetem Arch. Intézetéből IX–X. (1933–34) 16–23.

¹⁶ Ez a lelet, sajnos, nincs meg egyik hazai gyűjteményünkben sem, pedig perdöntő értékű lehetne.

¹⁷ Vértess L., Földt. Közl. 1950, 4–6. füz., 199–203.

¹⁸ Breuil H., Les industries à éclats du Paléolithique ancienne. Le Clactonien, Préhistoire, I. II. (1932) 125–190.

¹⁹ Breuil, i. m. 130.

R/W korú. Az ilyen lelőhelyek eszközein majdnem mindig ki lehet mutatni a clactoni hatást²⁵. Más, ebbe a körbe tartozó lelőhelyek a *würm* I. eljegesedés idejéből valók, mint pl. a kiválóan feldolgozott Cotencher barlang leletei²⁶. Itt kell megemlítenünk, hogy a R/W-nél fiatalabb kvarcitiparok eszközein a megmunkálás lényegesen fejlettebb, mint az idősebbekben.

Zotz összefogja az alpi paleolitikum lelőhelyeit bizonyos más — szerinte is moustieri, aurignaci és solutréi korú — lelőhelyekkel²⁷, „Höhlenbärenjäger” kultúra néven és bár helyesen megállapítja, hogy ezeket a kultúrákat „können als Wirtschaftsgruppe aufgefasst werden”, de mindjárt utána a maga rassz-archaeologiai szemléletével továbbbélleti őket egyes vonatkozásokban a mai északkeurázsiai népekben.

Nevezik ezeket az iparokat *pre-* vagy *protomoustieri*ennek vagy *primitív-moustieri*ennek²⁸ is. A *pre-moustieri*en kifejezést először Obermaier használta, de nem annyira a moustierihez való származási kapcsolatot értelmében, mint inkább a szakocás alsópaleolit kultúrákkal való szembeállítás „kulturkörös” felfogásában. Burkitt és Childe lazább értelemben használják a *pre-moustieri*en kifejezést bizonyos alsópaleolit szilánkiparokra²⁹. Másutt a „mousteroide” megjelölést olvashatjuk hasonló értelmezéssel³⁰. Talán legfeltűnőbb egyes szerzők „Ur” és „Protoaurignaciens” megnevezése. Eredetileg Absolon³¹ használta bizonyos morvalelőhelyek anyagára, de jelentése később egyre szélesedett, változott. Pittioni is óvatosságra int e szakkifejezés használatát illetően³². Végül meg kell említenünk még Menghin kérdéses „Protolitische Knochenkulturen”-ját³³, amely épen a nagyon vitatható csonteszközökre alapul, túlzásba vitt migrációs elméletekre alapozva.

Bächler nagy monográfiájában³⁴ felsorolja ezeket az azonos kultúrákra vonatkozó különböző elnevezéseket, s a prioritás alapján az alpi paleolitikum elnevezéshez ragaszkodik. Ebben nem tudjuk követni, mert hasonló leletek megtalálhatók a svájci Alpok területén kívül is, olyan középhegységekben is, mint pl. a Bükk, hogy még távolabbi területeket ne is említsünk. E kultúrák megjelölését illetően *szívesebben térnek vissza az Obermaier-féle pre-moustieri elnevezésre, de kivéve alóla épen a három jól körülhatárolt alsópaleolit szilánkkultúrát, s olyan értelemben, mint amelyik valóban megelőzheti bizonyos helyeken a moustieri*.

Szeretnénk áttekinteni a *pre-moustieri* leleteket, anélkül, hogy teljességre igyekeznénk törekedni. Legkeletbre egy arméniai lelőhelyet: Arzint látjuk³⁵, amely talán rokonságban áll a mi lelőhelyünk jellegével, amennyiben clactoni típusú moustieri, de szerszámai jobb kidolgozásúak és kovából készültek. Jobban beillik körünkbe az az abcháziai felszíni leletcsoport

amely 14 lelőhelyet foglal magába³⁶ s melynek vezető leletei — egyben a csoport nevét is adják — a Jastuch mellett talált eszközök³⁷. *Zamjatnin* R/W-re helyezi ezeket a clactoni jellegű kvarcitszerszámokat. A Krimben a Kiik-koba barlangban a legalsó rétegben találtak primitív moustierit vagy *pre-moustierit*³⁸, mely felett felső *valloisio-acheuli*³⁹ van. Ezt a durvamegmunkálást, főként kvarcitot használó ipart épen úgy a kaparó alakok nagy száma — 41,9% — jellemzi, mint általában a *pre-moustieri* leleteket.

Nyugat felé haladva: Romániában a típusos *valloisio* és *micoqui* lelőhelyek mellett az erdélyi Ohaba-Ponoron és az olteniai Baia de Fieren kvarcitiparokat is találunk, bár mind a kettőt a barlangi medve csontjaival együtt. Az utóbbit fejlett moustierinek tartják és a *würm* I-re helyezik⁴⁰.

Lengyelországban *micoqui*, Combe-Capelle típusú moustieri van, de ezek nem hozhatók kapcsolatba a mi anyagunkkal.

Csehszlovákiában több régen és rosszul ázott barlangi lelet szolgáltatott kvarciteszközöket: az *Absolon*-féle „Šipkieni”-t. Ezek: Pekárna⁴¹, Šipka, Kůlna és Čertova díra⁴². Bár ezeket a kezdetleges — de a mieinknél jobban kidolgozott — eszközöket *Absolon* R/W korúaknak tartja⁴³, glaciális faunájuk alapján helyesebb, ha a *würm* idejére tesszük. A morva leletek a Lambrecht Kálmán barlangiakkal ezek szerint tehát nem állnak kapcsolatban.

Annál behatóbban kell beszélünk a Keleti Alpok újabb leleteiről, amelyekket *Mottl* ázott ki a Repolust barlangból⁴⁴. Már említettük, hogy a rétegsor hasonló a mienkhez. A szűkszávuán között faunában is találunk megegyező elemeket, bár egy részük glaciális jellegű, mint pl. a sarki róka és alpesi fajt. Ugyanígy össze nem illőek a régészeti leletek is. A clactoni jellegű — 108 — 125°-os leütési szögű — durva kvarciteszközök mellett olyan felsőpaleolit típusú csonteszközöket mutat be, amelyek már *Zotz* kételkedését is felkeltették⁴⁵. Ezeknek a faunisztikai és régészeti ellentmondásoknak okát a következőkben látjuk: *Mottl* lerajzolt térképére egy marmota-lyukat, amelyik lenyúlik az általa R/W korúnak becsült rétegbe. A szelvényen a lyuk felső pereme csak a W I. kori törmelékretegig ér, mégis — a varbói tapasztalatok alapján — könnyen elképzelhető, hogy az oda nem illő elemek szállítója a marmotajárat volt a Repolust barlangban is. Különben nem egyezik véleményünk *Zotz*-éval, aki a legalsó réteget is *würm* I. korúnak tartja⁴⁶, hanem *Mottl*-al együtt — a zavaró jelenségek kizárásával — az R/W végére helyezték az alsó réteget.

A régészeti anyag is hasonló a mienkhez. A Repolust barlangban a kvarc és kovaeszközök aránya 68% : 32%. Nálunk túlzás lenne ugyan százalékolni, de az arány hasonló. Megegyezik a clactoni technika hatása is az eszközökön.

²⁵ Zotz L. F., i. m. 122.

²⁶ Dubois A., Stehlin H. G., La grotte de Cotencher station moustérienne, Mém. Soc. paleont. Suisse, Basel, 52 (5), (1932), 53 (4). (1933).

²⁷ Zotz L. F., Die Aufgaben der Altsteinzeitforschung in den deutschen Alpen, Nachrichtenbl. für Deutsche Vorzeit 15 (1939) 41.

²⁸ pl. Jefimenko P. P. — Beregovaja N. A. Paleolitichescszkije mesztonahozsdenija SzSzSzR., Materialj i issledovanija po arheologii SzSzSzR. No 2. sztr. 254 — 290., vagy Zotz id. művében a 75. lapon, ahol azonban megjegyzi, hogy ez a megjelölés csak helyi megjelenési formára vonatkozó

²⁹ Bukitt M. C. — Childe V. Gordon, A Chronological Table of Prehistory, Antiquity, 1932, 6.

³⁰ Zeuner, i. m. 287.

³¹ Absolon K. — Czižek R., Paleolitický Výzkum jeskyně Pekárny na Moravě, Práce z Paleolitického oddělení Moravského Zemského Musea, Číslo 1 (1926) és több más helyen.

³² Pittioni R., Bemerkungen zum Begriff »Ur-(Proto) Aurignaciens», Arch. Austr. Heft 8 (1951) 95 — 96.

³³ Menghin O., Weltgeschichte der Steinzeit (Wien, 1931) 120 ff.

³⁴ Bächler, i. m. 254.

³⁵ Panicskina M. Z., Paleolit Armenii, Goszudarsztvennyj Ermitazs (Leningrad, 1950), 80.

³⁶ Jefimenko — Beregovaja, i. m. 254 — 255.

³⁷ Zamjatnin Sz. N., Novije dannije po paleolitu Zakavkazija, Szovj. Etnografija No. 2 (1935) 116 — 123

³⁸ Jefimenko Beregovaja, i. m. 256; Hančar F., Urgeschichte Kaukasiens (Wien, 1937) 36. ff.

³⁹ Zeuner, i. m. 164.

⁴⁰ Nicolăescu-Plopșor C. S., Le paleolithique en Roumanie, Dacia V — VI. (1935 — 36) 94.

⁴¹ Absolon K. — Czižek R., Die paleolithische Erforschung der Pekarna-Höhle in Mähren, Zvláštní otisk z Časopisu Mor. Zemského Musea, R. XXIV. (1926) 13. ff.

⁴² Obermaier H., Die ältere Steinzeit Böhmens und Mährens, H. Vasmer und R. Trautmann, Grundriss der slavischen Philologie und Kulturgeschichte IV (1928) 18. ff.

⁴³ Absolon K., O pravé podstate paleolitických industrií ze Šipky a Čertovy díry na Moravě (Sur la vraie caractéristique des industries paléolithiques de Šipka et de Čertová díra en Moravie) Anthropologie X. (1932) 19.

⁴⁴ Mottl M., i. m. 85.

⁴⁵ Zotz, i. m. 130.

⁴⁶ Zotz, i. m. 121.

A többi idősebb ausztriai lelőhelyek: Mixnitz, Gudenus barlang stb. már kevésbé hasonlítanak a Lambrecht Kálmán-barlangira.

Jugoszláviában az »alpi paleolitikum« lelőhelyeit Brodar⁴⁷ írja le. Ezek, a Potočka zijalkával élükön, moustieri hatású kvarcit-aurignacien lelőhelyek. Kivételt képez talán Vindija⁴⁸, ahol Rhinoceros merckii-vel (?) együtt kezdetleges kvarcitos ipart, sőt egy acheulinak tartott szakócát is találtak. A többi lelőhelyeken — bár eszközeik régies szabásúak — a vezérállat a barlangi-medve.

Olaszországban Battaglia számol be tudomásunk szerint kvarcitos kultúrákról.

Németországban a szakócás alsópaleolit kultúrákon kívül bőséges szilánk-kultúrájú lelőhelyek is vannak, mint pl. Markkleeberg, Cröbern, továbbá Ehringsdorf, Taubach stb. Anélkül, hogy ezekkel bővebben foglalkoznánk, megállapíthatjuk, hogy kormeghatározásuk felett évtizedes vita folyt és folyik még ma is. Valódi kvarciteszközös lelőhely Treis a. d. Lumda, melyet Andrée⁴⁹ későacheuli-koramoustieri korúnak tart Richter nyomán. Treis faunája viszont (mósuszökörrrel, lemminggel, sarkirókéval és mammuttal⁵⁰) jellegzetesen würm fauna. Úgy tűnik, hogy ezt a lelőhelyet sok más hasonlóval együtt tisztán tipológiai adatokra támaszkodva — a rossz megmunkálhatóságuk miatt kezdetleges kidolgozású kvarciteszközei révén — indokolatlanul hátratólják korban, a sokszor világosan beszélő faunisztikai adatok ellenére is.

Van jónéhány lelőhely (Schalbergfelsen, Pfeddersheim, Buchenloch stb.), amelyek würm I. korúak, s kvarcitmoustierinek vagy kvarcitaurnaciennek tekintik őket. Tény, hogy ezeknél a lelőhelyeknél kizárólag a paleontológiai adatokra lehet a kormeghatározásban támaszkodni.

Az alpi paleolitikum lelőhelyeiről már volt szó. Bächler önálló kultúráként kezeli őket, s monográfiájában a Kyrle-Ehrenberg⁵¹-féle beosztás szerint való taglalását is közli, méghozzá nem indokolatlanul párhuzamosítva a lelőhely t. sz. f. magasságával.

Franciaországban a már említett »Languedocien«-t azonosíthatjuk csoportunkkal, míg a Pyreneusokból Zotz⁵² említi a Niaux, Gargas, Bédeilhac stb. barlangok alsó rétegeiben talált, különben publikálatlan kvarciteszközöket. Zotz ezzel kapcsolatban »Typenarmut«-ról beszél, mint e csoportok általános jellemzőjéről, de természetesen ennél a megállapításnál csak a tipológus szól belőle.

Európán kívül a szíriai jabrudi ipar egykorú a mi kultúránkkal, s clactoni jellegű is.⁵³ Mottl a Repolust barlang leleteivel hasonlítja össze, s az összes súlyos ellentmondó érvek ellenére⁵⁴ is az európai felsőpaleolitikum előfutárát látja benne. Jabrud és az európai kvarcitiparok között egyáltalán nem tudunk származási rokonságot felfedezni, csupán technikai megegyezést, amelyről alább bővebben szólunk.

Összefoglalva az eddig elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy Európaszerte vannak olyan — a R/W második feléből való — alaktalan kvarcitiparok, amelyek

többé-kevésbé távoli clactoni jelleget mutatnak, s a moustieri, néha pedig közvetlen az aurignaci alakok felé fejlődnek. Ezek közül a Lambrecht Kálmán barlang anyaga leginkább a svájci leletekkel mutat megegyezést és egyben ennek a kultúrának — a szovjet leleteken kívül — legkeletibb előfordulása. Egy pontban nem egyezik meg leletünk a svájciakkal: a »csonteszközök« hiányában. Minálunk ugyanis nem voltak olyan legömbölygetett csontdarabok, melyek egyes szerzőket megtevésztettek, egészen addig a mértékig, hogy egyeseken az alpi paleolitikum legjellemzőbb »eszközeinek« tekintik őket. A különbeni teljes megegyezés és a korrodált csontok hiánya is amellel szól, hogy a »protolitikus csontkultúra« eszközei nem eszközök, hanem — akár Kobynak⁵⁵ van igaza, akár pedig a víz korrodáló ereje formálta őket — nem mesterséges készítmények, hanem fizikai-kémiai erők hozták létre⁵⁶. A Lambrecht Kálmán barlangban nincs »protolitikus csonteszköz«, holott jellege kétségtelenül megegyezik a svájciakkal. Bächler megállapítja, hogy a csont »bildet... eine Art Kompensation des Steinwerkzeuges im Haushalte des Altpaläolithikers« (i. m. 125). Ez a gondolatmenet helyes akkor is, ha csonteszköz nincs. Valami feltétlen helyettesíthette a kezdetleges kőeszközöket, s ez a valami — mivel nem maradt reánk a barlangi kitöltésben — csakis pusztuló anyag: fa vagy szaru lehetett.

A Lambrecht Kálmán barlang faunával és faszénleletekkel jól körülírt anyaga a R/W interglaciális második felében élő ember első nyoma hazánkban. Egykorú tehát a »meleg« moustierivel, a felső acheulivel és a levalloisi kultúra középső emeletével.

Egyelőre nem lehetséges, de nem is különösen fontos, hogy származási vagy vándorlási elméleteket gyártsunk e lelet kapcsán. Nem lehetséges addig, amíg a würm előtti paleontológiai adatokban Európaszerte annyi ellentmondás és pontatlanság van, hogy az épen a legfontosabb lelőhelyek kormeghatározását és a különböző geográfiai területek párhuzamosítását lehetetlenné teszi. De nem is lennének fontosak az ilyen elméletek azért, mert a rendelkezésünkre álló kevés adat rászorít bennünket a tipológia túlértékelésére, s félő, hogy — kénytelen-kelletlen — csak az alaktani jelekre támaszkodva — a vizsgálat eredménye a kultúrvándorlások helytelen szemléletéhez vezetne. Nem lehet célunk itt a vándorlási elmélet túlértékeléséből származó veszélyekkel bővebben foglalkozni, de meg kell állapítanunk, hogy az a bizonyos clactoni »hatás«, amelyik ténylegesen kimutatható ennél a csoportnál, aligha jelent többet, minthogy a kvarcitot alkalmasabb közvetlen ütessel és kőüllővel, mint nyomásos hasítással és fával vagy csonttal megmunkálni. Az előbbi módszer eredményezi a jellemző nagy bulbuszokat és a nyitott leütési szöveget, amely tehát elsősorban a nyersanyaggal és az illető eszköz felhasználása módjával függ össze, nem pedig az illető »fajta« képességeivel.

További kutatásainknál a megfigyelési módszereket kell kiszélesítenünk és finomítanunk, hogy nyomára jussunk azoknak az elpusztult eszközöknek is, amelyekkel a premoustieri ember »helyettesítette« — s a konyhahulladékát képező csontmaradványok bizonyítják, hogy nagyon is eredményesen helyettesítette — a kőeszközök elsődleges felhasználását.

Vértes László

⁴⁷ Brodar S., Das Paläolithikum in Jugoslavien, Quartär I. (1938) 140—172.

⁴⁸ Brodar, i. m. 159—160.

⁴⁹ Andrée J., Der Eiszeitliche Mensch in Deutschland... (Stuttgart, 1939), 262.

⁵⁰ Richter H., Die altsteinzeitliche Höhlensiedlung von Treis a. d. Lumda, Abh. der Senckenbergischen Naturf. Ges. Bd. 40. Heft 1 (1923) 9—10.

⁵¹ Kyrle G.—Ehrenberg K., Versuch einer Gliederung des alpinen Paläolithikums, Führer für die Quartär excursion in Österreich (Wien, 1936).

⁵² Zotz, i. m. 132.

⁵³ Rust A., Die Höhlenfunde von Jabrud, Offa Bücher (N. F.), 8 (1950).

⁵⁴ I. pl. Blanc C. A. jól csoportosított adatait a »Sulla penetrazione e diffusione in Europa ed Italia«, Atti XXVI. Riun. Soc. Ital. Progr. Sci. (Venezia, 1937) c. cikkében.

⁵⁵ I. Kobyn F., Le »charriage à sec« des ossements dans les cavernes (Eclogae geologicae Helvetiae 34, 1938), s a szerző több más, e tárgykörben írt munkáját.

⁵⁶ Bächler ugyan a legheáározottabban megvédi ezeknek a csontoknak eszközváltát és kísérleteire hivatkozik (i. m. 135.), de ezeknek során ő csak éveken át figyelte a csontokat, a természetes folyamatok pedig kb. 100 000 évig hatottak rájuk. Másfelől megállapítja, hogy a barlangban az erozionak nyomát sem lehet felfedezni, csak a korrozióét (134. o.). Mi hozta létre vajjon azokat a köveket, amelyeket »stark abgerundet« kifejezéssel jelöl (43. o., schematikus profil) ?

ПЕРВЫЙ ДОСТОВЕРНЫЙ ЭКЗЕМПЛЯР ОРУДИЯ ИЗ НИЖНЕГО ПАЛЕОЛИТА В ВЕНГРИИ

Л. Вертеш

(Резюме)

Пещера имени Кальмана Ламбрехта находится на северном краю горного массива Бюкк, на северном склоне горы Надьялья, на высоте 410 м. над уровнем моря. Вход в пещеру обращен к северу. Размеры ее небольшие, длина 14 м., а средняя ширина 3—4 м. идя сверху вниз, можно различать в ней следующие пласты: чернозем; желтый плейстоценный суглинок с многочисленными обломками скал, показывающих мало следов коррозии; красно-бурый пласт с большими рыхлыми кусками известняка; темно-красный пласт, с малым содержанием камней небольшого размера, но с большим количеством крупных обломков выветрившихся скал и травертина; наконец, нижний желтый пласт с некоторыми кусками известняка средней величины, мало подвергшегося влиянию коррозии. Палеонтологический материал находился в красно-буром и темно-красном пластах, а орудия были найдены в нижней части последнего (табл. I, 1).

Находка орудий состоит из 8 примитивно выделанных осколков, из которых 5 изготовлены из кварцита, а 3 из силекса. На орудиях наблюдается едва заметная ретушь. Угол отколки на экземплярах, доступных для измерения, составляет приблизительно 100—110°. На некоторых экземплярах виден ярко выраженный, выпуклый *bulbus*. Орудия являются вообще атипичными и носят некоторые следы клетонской техники (табл. II).

На основании фаунистических и ботанических анализов, произведенных исследователями Яноши и Шаркань, находки должны быть датированы концом интергласиального периода Рисс—Вюрма. Для более точного определения хронологии были произведены — впервые в Венгрии — седименто-петрографические исследования, в которых прежние установления Лайша служили исходным пунктом.

Были произведены следующие петрографические исследования: 1. определение величины зерен (см. фигуру 2 в тексте); выяснилось, что фракция зерен, в нижнем и в верхнем пластах желтого цвета увеличивается, по сравнению со средними. 2. Определение содержания в карбонатах; в этом отношении было установлено, что названное содержание в нижних и верхних пластах значительно больше, чем в средних, но и там не слишком большое. Ввиду того, что пещера ориентирована в северном направлении и ее вход довольно узок, далее имея ввиду, что территория нашей страны в эпоху плейстоцена принадлежала к перигласиальной зоне, а во время оледенений господствовали ветры ост и зюйд-ост, процесс отложения карбонатов происходил так, как это бывает, в задних, закрытых частях пещер. Таким образом, отложения средних темных пластов надо отнести к осадочным периодам (фиг. 3а). 3. Анализ чернозема (фиг. 3б) — хотя в накоплении чернозема по всей вероятности большую роль играли как люди, так и животные — свидетельствует о том, что нижние верхние пласты создавались в эпохи с бедноватой вегетацией, а средние, когда окрестность пещеры изобиловала растениями. К аналогичным результатам привело и 4. исследование пористости (фиг. 3с), результаты которого подтвердили, что отложение верхней части нижнего темно-красного пласта совершалось быстрыми темпами (см. непрерывную линию диаграммы). 5. При помощи микролитологических исследований (см. таблицу) нижний темно-красный пласт удалось разделить на две части, оказавшийся таким образом макроскопически однородным. Разнообразные ископаемые, найденные в пробах, свидетельствовали в отложениях о большой роли аллохтонных элементов. Количество ископаемых, находящихся в суглинке, подтверждает лесное происхождение нижних и верхних пластов. Количество кварца в средних пластах весьма большое. Это объясняется тем, что основная порода — известняк триаса — содержит 0,5% кварца. Обращает на себя внимание также и значительное количество лимонита в средних пластах. Это связано здесь с красной коррозией почвы районов

теплого климата. Наконец, производилось и 6. термическое обследование глины, но оно не оказалось пригодным для получения хронологических данных (фиг. 4).

Сличив выводы петрографических исследований с результатами антракотомии и палеонтологическими находками, удалось установить в главных чертах процесс седиментации заполняющего материала пещеры имени К. Ламбрехта. Верхний желтый пласт образовался во время оледенения Вюрма I. Красно-бурый пласт, находящийся под ним, создавался в прохладном и может быть снежном начальном периоде В I, а темно-красные пласты образовались во второй половине интергласиального периода Р—В, которая имела несколько более теплый климат, нежели теперь, и была богата осадками. Нижний желтый пласт отложился по всей вероятности во время осцилляции холода превюрмской эпохи. Последнее установление подтверждается тем, что фауна, найденная в лежащем непосредственно над ним слое, является моложе рисс-вюрмских фаун, поступивших из других отечественных местонахождений (Шюттё, Уппонь), которые должны быть отнесены к началу интергласиального периода.

Просматривая все другие палеонтологические местонахождения на территории Венгрии, можно установить, что среди них нет ни одного, которое содержало бы памятники более древние, чем мустьерские находки нижнего слоя пещеры Шубалюк. Поэтому находки, поступившие из пещеры имени К. Ламбрехта, представляют собой первые достоверные орудия нижнего палеолита в нашей стране.

Подобные находки известны нам из разных зарубежных мест. Они приведены в литературе под различными названиями, как премустьерские, примитивно-мустьерские, альпийско-мустьерские и т. д. К нашим находкам наиболее стоят орудия альпийского палеолита, которые являются отчасти и их современниками. К таким культурам конца межстадиального периода Р—В, охарактеризованным наличием орудий из кварцита, наилучше подходит название «премустьерское». Но вышеназванный эпитет должен быть применен отнюдь не по смыслу мнения Обермайера, а именно исключая из этой группы три ясно различаемые культуры нижнего палеолита, охарактеризованные наличием скелетной техники. Это наименование необходимо по тому, что наиболее распространенное название, «альпийский палеолит», неуместно, ввиду того, что находки подобного рода встречаются и далеко за Альпами.

Премустьерские находки охарактеризованы орудиями примитивной выделки, изготовленными главным образом из кварцита, носящими некоторые следы клетонской техники. Клетонский характер является не признаком распространения какой-то индустрии посредством миграции, а просто следствием ретушевки, произведенной ударом камня.

Относительно обработки орудий требуется подчеркнуть, что появление примитивной техники после инвентаря с красиво отделанными и стандартизованными орудиями нижнего палеолита не может считаться за декаданс, а должно быть приписано скорее какому-нибудь изменению охотничьих приемов. Встречающееся в находках большое количество костей — представляющих собой остатки пищи — среди которых были представлены не только олени и зубры, но даже и носорог и мамонт, свидетельствует о том, что охота того времени достигала уже сравнительно высокой степени развития. При этом трудно предполагать, что названные животные и звери были убиты найденными орудиями или же орудием подобного развития. Люди премустьерских культур безусловно владели орудием, изготовленным из какой-нибудь разлагающейся материи, из дерева или рога, которое заменило оружие из силекса. Не исключена возможность, что это было копье с деревянным концом, закаленным над огнем, которое как раз в это время вошло в употребление в других (ашельских, левауазских и т. п.) культурах.

A LAMBRECHT KÁLMÁN BARLANG FAUNÁJA

A Lambrecht Kálmán barlang faunájának vizsgálata oly előrehaladott állapotban van, hogy különösen az alsó pleisztocén rétegek állattársaságáról — melyek, mint azt *Vértes László* már előző tanulmányában kifejtette — hazai jégkori kronológiánkban döntő jelentőségűek, egységes képet alkothatunk magunknak.

A *Vértes L.* dolgozatában 4. és 5. jelzésű rétegek elválasztása a helyszínen, makroszkóposan többnyire nem volt lehetséges. Így a két réteg faunája keveredett egymással, amit a sűrű borz-kotorékok is elősegítettek. Ez a tény azért sajnálatos, mert a szemcsenagyság-vizsgálat és a faszén-vizsgálatok tanúsága szerint a két réteg lerakódásának éghajlati viszonyai különböztek egymástól. Ez a különbség szerencsére faunisztikai szempontból nem döntő jelentőségű.

A csontok színe ezekben a rétegekben egy szinten belül is a feketétől a vörösbarnán át a sárgáig változik — a pleisztocén anyag különböző vegyi összetétele szerint, a szín tehát útmutatásul nem szolgálhat az elválasztásnál. A csontoknak kb. 70%-a nagyemlősök összetört vagy — főleg az alsó rétegben — összerágott (tarajos sül-ritkábban egér(?)-rágások) maradványaiból áll. Nemcsak a csontszilánkok, hanem az eredetileg épen maradt csontok egy része is sokszor a felismerhetetlenségig rágott. Az anyag azonban oly rendkívül gazdag, hogy a fentmaradó, jól meghatározható 25—30% is kielégítő képet ad az akkori idők állatairól.

A barlang szája körül és elülső szakaszában a nagyemlősök uralkodtak, míg beljebb — különösen egy sziklaeresz alatt — örvendetes mennyiségű mikrofauna került elő. Az innen kitermelt anyagot különös gondossággal válogattuk át. Különben az anyag kitermelésénél és átválogatásánál mindenkor a lehető legnagyobb pontosságra törekedtünk.

A 4. és 5. rétegből együttevve tehát a következő fajok különböző vázrészeit tudtam meghatározni (munkámban segítségemre voltak *Bartha Ferenc* (csigák) és *Topál György* (denevérek).

Helix pomatia L. — éti csiga
Fruticicola fruticum Müll. — berki csiga
Ranidae — békák
Ophidia — kigyók
Lagopus mutus Mont. — havasi hófajd
Lyrurus tetrix (L.) — nyírfajd
Tetrao urogallus L. — siketfajd
Aves diversae — egyéb madarak
Erinaceus (europaeus) L.? — sündisznó
Sorex araneus L. — erdei cickány
Crocidura leucodon (Herm.) — mezei cickány
Talpa europaea L. — vakondok
Myotis bechsteini (Leisl.) — nagyfülű denevér
Plecotus auritus (L.) — hosszúfülű denevér
Chiropteronum gen. et sp. indet. — denevérfaj
Hyaena (Crocota) spelaea Goldf. — barlangi hiéna
Felis (Leo) spelaea Goldf. — barlangi oroszlán
?Lynx lynx (L.) — hiúz
Panthera pardus (L.) — párdue
Felis silvestris Schreb. — vadmacska
Mustela nivalis L. — menyét
Martes sp. — nyest vagy nyuszt
Meles meles (L.) — borz

Putorius putorius (L.) — görény
Canis lupus L. — farkas
Vulpes vulpes (L.) — róka
Ursus sp. — ősi szabású medve
Ursus spelaeus Ros. — barlangi medve
Elephas (Mammonteus) primigenius Blmb. — mammut
Equus sp. — nehéztestű ló
Equus (Asinus) hydruntinus Reg. — (fosszilis) szamár
Rhinoceros (Coelodonta antiquitatis) Blmb. — orrszarvú
Sus scrofa L. — vadkan
Cervus elaphus L. — gímszarvas
Megaceros giganteus Blmb. — óriásszarvas
Alces alces (L.) — jávorszarvas
Rangifer tarandus (L.) — rénszarvas
Capreolus capreolus (L.) — őz
Bison priscus Boj. — ősbövény
Citellus (citellus) L.? — ürge
Sciurus vulgaris L. — mókus
Castor fiber L. — hód
Hystrix sp. — tarajos sül
Alactaga saliens Gm. — ugróegér
Glis glis L. — nagy pele
Cricetus cricetus L. — hörsög
Cricetiscus songorus Pall. — szürke (törpe) hörsög
Apodemus sylvaticus (L.) — erdei egér
Microtus arvalis-agrestis csop. — közönséges pocok
Microtus oeconomus Pall. (= *ratticeps* K. et B.) — patkányfejű pocok
Arvicola scherman-terrestris csop. — kőszapocok
Clethrionomys glareolus (Schreb.) — erdei pocok
Spalax hungaricus Nehr. — földi kutya
Ochotona pusilla Pall. — füttentyő- v pocoknyúl
Lepus europaeus Pall. — mezei nyúl

A faunalista első rátekintésre elüt valamennyi eddig ismert hazai barlangi kitöltés állattársaságától.

A legidegenszerűbb mindenesetre a tarajos sül (*Hystrix sp.*) megjelenése késői pleisztocén fajok kíséretében. Ásatás közben először rágás nyomaira lettünk figyelmesek. Két állkapocstörredék azután teljes biztonsággal eldöntötte a faj jelenlétét. Tudomásom szerint egyetlen hasonló hazai előfordulás a Kiskevélyi barlang alsó rétegének (moustérien?) tarajos sül mandibulája, mely minden részletében megegyezik az egyik varbói darabbal. Sajnos, a Kiskevélyi barlang említett rétegének egyéb faunája a régi és pontatlan ásatások miatt nem állapítható meg. A Lambrecht Kálmán barlangi lelet egy, a ma Észak-Afrikában élő fajnál (*Hystrix cristata* L.) kisebb, töredékes volta miatt pontosabban meg nem határozható forma.

Mig a barlangi medve — a többi бүккi barlang jégkori faunáival szemben — főleg az alsó rétegben igen szóróványos (5. sz. réteg), addig egy kistermetű, végtagsontjaiban barna medve-szerű alak nem ritka. A kisméretű M²-k közt a »hyperspelaecoid« talonnal rendelkező formát éppúgy megtaláljuk, mint az »arctoid« alak felé hajlót. A legtöbb azonban átmeneti típusú mutat. Emellett megvannak a sokkal nagyobb, jellegzetes »spelaecus«-fogak is. A kettő közt nagyságbeli átmenet azonban nincsen. Ugyanez vonatkozik természetesen más vázrészekre is. Minthogy hazai barlangi üledékeinkből tudomásom szerint hasonló alakot nem írtak le, a magyar pleisztocén faunában merőben új formával van dolgunk, ami a sztratigráfiai kiértékelésnél döntő jelentőségű. Erre később még visszatérek. Különösen a Bükben idegen ez a kistermetű jégkori medve, hiszen több barlangból mutattak ki barnamedve-jellegű vázrészeket a barlangi medve mellett, melyek azonban mindig feltűnően nagyok

voltak. Ezek inkább az »*Ursus priscus* Cuv.« alakkörébe sorolhatók (*Mottl* több helyen *Ursus arctos* L. forma major néven közöl ilyen maradványokat). A kérdés mindenesetre behatódó vizsgálatot igényel, ezért használok egyelőre az *Ursus sp.* megjelölést.

A menyétfélék (*Mustelidae*) közül a borz úgyszólván tömegesen fordul elő. Ez nemcsak a pleisztocén rétegekre vonatkozik, hanem a humuszra is — sőt a barlang ásatásának megkezdéséig tanyázott a borz az üledékben. — Meglepően gyakoriak a görény-maradványok, melyek valószínűleg a *Putorius putorius*-szal azonosíthatók, — a nyest vagy nyuszt valamivel ritkább. A menyéthez vagy hermelinhez sorolható egy fiatal állattól eredő mandibula-töredék, melyben kibúvóban lévő tépőfog mutatkozik.

Igen érdekes a párduc előfordulása az anyagban. A leletek elég gazdagok ahhoz, hogy eloszlassanak minden kétséget a párduc hazai pleisztocén előfordulását illetőleg. A subalyuki egyetlen lábközepcsonttal szemben itt a lábközepcsontokon és ujjperceken kívül három szemfog és egy teljesen ép orsócsont minden részletében megegyezik a Földtani Intézet gyűjteményében őrzött párducscsontváz megfelelő részeivel. A darabok méltó párjai *Kormos* lokvei (jugoszláviai) leleteinek. — Egy kisebb felkarcsont-töredék esetleg a hiúzhoz sorolható.

Az orrszarvú csontjai nem ritkák ugyan, pontosabb fajmeghatározásra azonban mégsem alkalmasak. Így nem dönthető el az a rétegtani szempontból oly fontosnak tartott kérdés, vajjon a *Rhinoceros antiquitatis*-ről vagy a *Rh. mercki*-ről van-e szó. — Éppen úgy, a fauna összképén kívül nincsen más támpontom arra vonatkozólag, vajjon a hatalmas elefánt-lábtöcsont a mammuttól ered-e, vagy valamely más jégkori elefántféléltől.

Az alsó paleolitikumban Európaszerte elterjedt karcsulábú szamár (*Equus [Asinus] hydruntinus* Reg.) lelőhelyünkön gyér, de igen jellegzetes leletek alapján biztosan meghatározható.

A szarvasfélék közül leggyakoribb az őz, melynek vázrészei általában erőteljesebbek, mint a recens összehasonlító anyag megfelelő darabjai. Utána következik gyakoriságban a jávorszarvas, melyet igen szép maradványok képviselnek (többek közt egy majdnem teljesen ép agancs). A másik három fajra gyéresebb maradványok utalnak, különösen áll ez a rénszarvasra. Néhány ujjperc faji hovatartozása bizonytalan.

Annak ellenére, hogy a Lambrecht Kálmán barlang kifejezetten makrofaunás lelőhely, — pontos válogatás révén sikerült mind egyed-, mind fajszámban elég gazdag mikrofaunát gyűjtenünk.

A mikrofauna legszembevetőbb tagja a mai szibériai puszták állata, az ugróegér, melyet teljes biztonsággal azonosítható combcsonttöredékek jeleznek. Ez harmadik hazai biztos előfordulásunk; eddig a Puska-porosi kőfülkéből és a Subalyukból volt ismeretes. Mint szélsőségesen steppei alak, idegenszerűen hat az állattársaságban — akárcsak a törpe hörsög, mely viszont ópleisztocén, mediterrán jellegű üledékeinkben (Villányi hegység) sem hiányzik. Itt egy nagyobb természetű *Dipodida*-ról van szó, az *Alactaga saliens* elnevezést csak gyűjtőnévnek szánom, akárcsak a *Spalax hungaricus* megjelölést. A földikutya egyáltalán nem ritka elem a kismélys-maradványok körében.

A mikrofauna uralkodó eleme a közönséges pocok-fajok (*Microtus arvalis-agrestis*) mellett a kőzapocok (*Arvicola scherman-terrestris*). Gyakoriak azonban az erdei egér és erdei pocok állkapocs-töredékei is, míg a nagy pele ritka.

Külön figyelmet érdemelnek a hörsögmaradványok, minthogy szokatlanul nagyméretű példányokra utaló csontokat találunk ezek közt, melyek a *Cricetus cricetus major* Woldrich-ra emlékeztetnek. Hasonló maradványokat hazai és külföldi ópleisztocén üledékekből írtak le. Ebben a kérdésben persze nem mondhatjuk ki a végső szót, hiszen a recens hörsög nagyságvariációjának határait pontosan nem ismerjük. A recens alak feltűnő nagyságbeli ingadozására már *Nehring* és *Schaub* is felhívták a figyelmet, erre vonatkozólag konkrét ada-

tokat azonban nem közölnek. Tudomásom szerint azonban tipikus würm-üledékeinkben ilyen nagyságú hörsögmaradványokat ezideig nem mutattak ki.

A közép-nagyságú emlősök közt egyedszámban uralkodó a nyúl. Ennél is feltűnőek a nagyságbeli ingadozások. Két felső metszőfog a *Lepus europaeus* formakör jelenlétét bizonyítja kétségtelenül. — Ma már tudjuk, hogy a pocoknyúl (*Ochotona*) előfordulásának nincsen lényeges sztratigráfiai jelentősége.

A faunalistában szereplő *Ophidia* megjelölés kígyócsigolyákra vonatkozik. Az irodalom adatai szerint würm-üledékeinkben kígyómaradványok nem fordulnak elő. Erről magam is meggyőződtem, amikor az Istállós-kői barlang gazdag mikrofauna anyagát darabonként átválogattam, s a rengeteg apró csigolya közt egyetlen kígyócsigolyát sem tudtam felfedezni. A békamaradványok elég gyakoriak, s később kerülnek meghatározásra, éppen úgy, mint a madáranyag egy része. Az utóbbiak előzetes vizsgálata alapján is szembetűnő azonban az, hogy a siketfajd a leggyakoribb a madárfaunában. A havasi hófajdot viszont egyetlen csücsont képviseli. Ilyen eset würm madárfaunánkban nem fordul elő.

Már ezen előzetes feldolgozásból is kitűnik, hogy a fauna rendkívül gazdag és változatos összetételű; erre való tekintettel alaposabb feldolgozást igényel. Ennek folyamán — különösen a csontszilánkok többszöri átválogatása alkalmával — esetleg újabb formák előkerülésével számolhatunk.

Az eddigieket röviden a következőkben foglalhatjuk össze: Az ősi szabású medve, a tarajos sül, párduc, fosszilis szamár és a nagytermetű hörsög a fauna regisége mellett szólnak; ugyancsak erie utal az, hogy a würm barlangi »vezérkövülete«, a barlangi medve csak gyéren van képviselve. Hasonló jelentőségű a hazai würm faunánkban teljesen idegen elemek egész sora: a sündisznó, a gyakori őz, disznó és borz, pele, földi kutya, mókus, erdei egér és szintén elég gyakori erdei pocok, a madarak közt uralkodó siketfajd, továbbá a kígyócsigolyák jelenléte — melyek egyúttal mérsékelt éghajlatra utalnak. Ezen, főleg erdei elemekkel szemben, a »hidegjelző« és steppei elemek teljesen alárendelt szerepet játszanak.

Tisztán faunisztikai alapon tehát, hazai lelőhelyeinket figyelembe véve, a Lambrecht Kálmán barlang alsó rétegét a süttöi hasadékköltés és a subalyuki moustérien rétegek lerakódási ideje közé iktathatjuk be, vagyis würm I. előttinek kell vennünk. Az említett két faunán kívül ezzel kapcsolatban behatódó vizsgálatot igényelnének az Upponyi-kőfülkék és a Kiskevélyi barlang alsó rétegének állattársaságai is. Kétségtelen, hogy faunánkhoz legközelebb áll — már környezeti adottságainál fogva is — a Subalyuk, mellyel több faunaelemben megegyezik (párduc, szamár, ugróegér, földikutya, erdei egér, mókus stb.), élesen elválasztja azonban attól az ősi szabású medve és tarajos sül előfordulása. — Remélem, hogy ezeket a kérdéseket egy lépéssel jobban meg tudjuk majd közelíteni, ha — ahol ez lehetséges — a faunák pontos százalékos kiértékelése megtörténik.

Jánossy Dénes

ФАУНА ПЕЩЕРЫ ИМЕНИ К. ЛАМБРЕХТА

Д. Яноши

(Резюме)

Как видно из перечисления фауны, находящегося в венгерском тексте статьи, в плейстоценной глине пещеры была найдена группа животных, значительно отличающаяся от находок, поступивших до сих пор из пластов вюрмского времени. Прежде всего обращает на себя внимание наличие медведя древнего вида, приведенного под названием *Ursus* sp. Он небольшого роста, кости его конечностей напоминают бурого медведя, но зубы отличаются как от зубов бурого, так и от зубов пещерного вида медведя. Кроме того, наличие дикобраза, барса, фосильного осла и хомья весьма крупного роста, свидетельствует о древнем возрасте найденной фауны. На это указывает также и небольшое количество костей пещерного медведя, встречающегося в большом количестве в пещерных находках вюрмского периода. Подобное значение имеет и наличие ежа, многочисленных козуль, свиньи и барсука, сони-полчка, слепыша, лесной мыши и рыжей полевки, змеевых позвонков и преобладание

глухарей среди птиц, так как эти виды никогда не встречаются в отечественных фаунах вюрмского происхождения и указывают на господство умеренного климата. Элементы фауны, представляющие собой обычные виды холодного или степного климата, играют подчиненную роль по сравнению с вышеназванными лесными элементами. Таким образом, низший пласт пещеры имени К. Ламбрехта может быть датирован промежутком времени, истекшим между пополнением провала в Шютте и отложением мустерских слоев пещеры Шубалюк, т. е. он старше Вюрма I. Наибольшее сходство с обследованной фауной показывает Шубалюк, что — имея в виду аналогичный характер этой пещеры — вполне понятно. Эти две фауны имеют много общих элементов (см. наличие барса, осла, тушканчика, слепыша, лесной мыши и т. п.), но резко отличаются друг от друга наличием дикобраза и медведя древнего вида.

ELŐZETES JELENTÉS A VARBÓI LAMBRECHT KÁLMÁN BARLANG 1952-ES FELTÁRÁSÁBÓL SZÁRMAZÓ FASZENÉK ANTHRAKOTOMIAI VIZSGÁLATÁNAK EREDMÉNYEIRŐL

A Lambrecht Kálmán barlangból a feltárás folyamán nagy mennyiségben kerültek elő faszénmaradványok is. E faszénket a barlang feltárójától, Vértés Lászlótól számozott vizsgálati minták formájában kaptuk. A számozás sorrendje nem egyezik meg a mélységi elhelyezkedés sorrendjével, mert valószínűleg a gyűjtés menetét követte. Ezt azért hangsúlyozzuk, mert a feldolgozás során a jelzéseket vettük át, és az egyes anyagok rétegtani hovatartozását csak a szövettani meghatározások után egyeztettük. A szövettani eredmények szempontjából nagyon fontos az, hogy a diagnosztikai munkát semmi egyéb tényező ne befolyásolja.

A kapott anyag 16 számozott fiolában volt rendezve, melyeknek jelzése a következő: L. K. 52/1, L. K. 52/2, ..., L. K. 52/16. Mindegyik fiolában számos apró, körülbelül 0,5 cm nagyságú széndarab volt. Általában mindegyik fiolából két darab szén került mikrotechnikai feldolgozásra. A mikrotechnikai feldolgozást az általunk követett beágyazási és sorozat metszési módszerrel végeztük. A meghatározások eredménye a következő:

- L. K. 52/1 : *Larix* sp., *Carpinus* cf. *betulus*.
- L. K. 52/2 : *Quercus* sp.
- L. K. 52/3 : *Quercus* sp.
- L. K. 52/4 : *Celtis australis*, *Quercus* cf. *pubescens*.
- L. K. 52/5 : *Larix* sp.
- L. K. 52/6 : *Picea* cf. *excelsa*.
- L. K. 52/7 : *Larix* sp.
- L. K. 52/8 : *Larix* sp., *Fraxinus* cf. *excelsior*.
- L. K. 52/9 : *Carpinus* cf. *betulus*, *Larix* sp.
- L. K. 52/10 : *Larix* sp.
- L. K. 52/11 : *Celtis australis*.
- L. K. 52/12 : *Fraxinus* cf. *excelsior*.
- L. K. 52/13 : *Pinus silvestris* csoport.
- L. K. 52/14 : *Larix* sp., *Picea* cf. *excelsa*.
- L. K. 52/15 : *Larix* sp.
- L. K. 52/16 : *Pinus* sp.

A barlangból tehát a következő fafajok kerültek elő:

1. <i>Larix</i> sp.	5. <i>Carpinus</i> cf. <i>betulus</i>
2. <i>Picea</i> cf. <i>excelsa</i>	6. <i>Celtis australis</i>
3. <i>Pinus silvestris</i> csoport	7. <i>Quercus</i> sp. és <i>Q.</i> cf. <i>pubescens</i> .
4. <i>Fraxinus</i> cf. <i>excelsior</i>	

Az eredmények hisztológiai indokolása

1. *Larix* sp. Az L. K. 52/1 I., L. K. 52/5 I–II., L. K. 52/7 I–II., L. K. 52/9 II., L. K. 52/10, L. K. 52/14 I. és L. K. 52/15 számú anyagokban a következő sajátságokat figyeltük meg:

Egységesen jellemző rájuk az élesen elkülönülő korai és késői pászta, melyekben hosszanti gyantajáratok találhatók. Néha az egysoros bélsugarakban is fut haránt gyantajarat, ilyenkor azok többsorossá válnak. A tracheidák *radiális* falában a kerek, udvaros gödörkék legtöbbször párosával állanak. A bélsugár parenchyma és a hossztracheida kereszteződési mezejében általában 4–6 gödörke található.

2. *Picea* cf. *excelsa*. Az L. K. 52/6 és az L. K. 52/14 II. anyagok megfigyelt jellemző sajátságai a következők:

Hasonló a *Larix* szerkezetéhez, csak a korai és késői pászta nem különül el élesen és a korai hossztracheidák *radiális* falában az udvaros gödörkék főleg csak egy sorban találhatók. A hossztracheida és a bélsugár parenchymasejt kereszteződési mezejében általában két gödörke van.

3. *Pinus silvestris* csoport. Az L. K. 52/13 I–II. és L. K. 52/16 számú anyagok sajátságai. Hosszgyantajáratok itt is előfordulnak, a hossztracheidák *radiális* falában a vermesgödörkék egysorosak. A bélsugárban gyakori a haránt-gyantajarat, azonkívül számos haránttracheida. A bélsugár együttható 1-nél kisebb és 0,7 körül mozog, emiatt a *Pinus nigra* nem jöhet számításba. A haránttracheidák fala csaposan, ill. lemezesen vastagodott. A bélsugárparenchymasejt és hossztracheida kereszteződési mezejében egyetlen nagy gödörke van.

4. *Fraxinus* cf. *excelsior*. Ide az L. K. 52/8 II. és az L. K. 52/12 számú anyagok tartoznak, melyeknek megfigyelt sajátságai a következők: A korai pásztában tágüregű, 1–2 tangenciális sorban lévő edények likacsgyűrűt alkotnak. A késői pásztát a főleg farostokból álló alapállomány tölti ki, melyben elszórva főleg magányos, szűküregű, egy sor paratracheális parenchymával körülvett edények találhatók. A paratracheális parenchyma orsóalakú sejtekből áll, melyek több négyzet alakú kis sejtre tagolódtak. A bélsugarak 2–3 sorosak.

5. *Carpinus* cf. *betulus*. Az L. K. 52/1 II. és az L. K. 52/9 I. számú anyagok megfigyelt jellemző tulajdonságai:

Szörtlikacsú fa, gyengén likacsgyűrűs tendenciával. Gyakoriak az ikerlikacsok. 1–2 soros egyszerű és azonkívül halmozott bélsugarak fordulnak elő. Az edények

spirálisan és vermesen vastagodottak, egyszerű perforációjuk.

6. *Celtis australis*. Ide az L. K. 52/4 I. és az L. K. 52/11 I–II. számú anyagok tartoznak. Megfigyelt jellemző tulajdonságaik:

Likacsgyűrűs fa. A likacsgyűrűt a többiekénél csak kissé tágabb üregű, egy sorban levő tracheák alkotják; a késői pásztában ferde, olykor a likacsgyűrűből kiinduló sorokban vagy rövid tangenciális sorokban vagy 2–4 tagú pórussugarakban vagy kisebb pórussorokba találhatók az olykor para- vagy metatracheális parenchymával övezett tracheák vagy tracheasorok. A bélsugarak 4–6–7 sorosak, határozott heterogén jelleggel: a bélsugárorsó belsejében levő parenchymasejtek alacsonyak, radiális irányban erősen megnyúltak, míg az orsó szélén és sarkain levők magasabbak, négyzet- vagy téglalapalakúak.

7. *Quercus sp.* és *Qu. cf. pubescens*. Ide az L. K. 52/2, L. K. 52/3 és L. K. 52/4 II. számú anyagok tartoznak.

Jellemző a likacsgyűrűs szerkezet, igen széles bélsugarakkal. A *Quercus cf. pubescens*-nél a széles bélsugarak kissé tagoltak.

E meghatározásokat még pontosabb ellenőrzésnek fogjuk alávetni.

Ha a rétegek szerinti tagolódás szempontjából rendezzük az anyagot, akkor alulról felfelé fokozatosan mondható átmenetet találunk, mely alul a *Celtis australis*-sal és *Quercus cf. pubescens*-sel kezdődik. Felfelé haladva folytatódik a *Carpinus betulus*-sal együtt talált *Larix*-szal, majd a *Pinus silvestris* csoport után ismét a *Larix* a *Fraxinus cf. excelsior*-al, végül főként *Larix*-okból álló flóra található, szórványos *Quercus*-sal.

A legelső — különben faunisztikailag és makroszkóposan elkülöníthetetlen — réteg a *Celtis australis*-sal és *Quercus cf. pubescens*-sal az északi Bükkben, s különösen az északi lejtőn, a mainál határozottan melegebb klímára utal. Efelett átmenetinek nevezhető flóra jelzi a klimatikus átmenetet egy, a mainál hidegebb éghajlatú időszakba, melynek faszenei szubarktikus vagy alhavasi klímát jeleznek. A régészeti és üledékvizsgálatok az alsó réteget premoustierinek, a felette levőket moustieri korúaknak határozzák meg. A faszénvizsgálatok is megerősítik tehát a mástermészetű vizsgálatokból vont klimatológiai megállapításokat, melyek szerint a premoustieri itt melegebb, a moustieri réteg hidegebb időszakban képződött.

Mivel a moustieri kultúra a riss-würm interglaciális vége felé kezdődött és a würm I. stadiálisig tartott, feltehetjük, hogy az ezt megelőző varbói premoustieri a R/W interglaciális második szakaszában, a moustieri rétegek pedig az átmeneti időszakban és a würm I. eljegesedési szakasz alatt rakódtak le.

A fajok mélységi elhelyezkedése a következő:

Minta szám	Méter vagy jelzés	F e n y ő k	Lombos fák	Réteg
16.	1,9–2,3	<i>Pinus sp.</i>		barna
14.	2,3	<i>Larix sp.</i> , <i>Picea cf. excelsa</i>		
2.	2,0–2,5		<i>Quercus sp.</i>	
6.	2,1–2,4	<i>Picea cf. excelsa</i>		
3.	2,1–2,8	<i>Larix sp.</i>	<i>Quercus sp.</i>	
5.	2,3–2,7	<i>Larix sp.</i>		
7.	2,3–2,7	<i>Larix sp.</i>		
10.	2,3–2,7	<i>Larix sp.</i>		
15.	2,3–2,7	<i>Larix sp.</i>		
8.	2,5	<i>Larix sp. +</i>	<i>Fraxinus cf. excelsior</i>	
12.	nem <i>hystrix</i> ²	<i>Larix sp. +</i>	<i>Fraxinus cf. excelsior</i>	sötétvörös-fekete
1.	nem <i>hystrix</i> ¹	<i>Larix sp. +</i>	<i>Carpinus cf. betulus</i>	
13.	2,6–2,8	<i>Pinus silvestris</i> csoport		
9.	2,8–3,1	<i>Larix sp. +</i>	<i>Carpinus cf. betulus</i>	
4.	3,1 alatt		<i>Celtis austr. + Qu. cf. pub.</i>	
11.	3,1 alatt		<i>Celtis austr.</i>	

Sárány Sándor és Stieber József

¹ Az 1. minta mélységjelzés nélküli de az ásatási napló szerint a »hystrix« réteg felett, kb. 2,80 m mélyen gyűjtötték.

² A mintát »nem hystrix« jelzéssel látták el. Az ásatási napló szerint a barlang elejéről kisebb mélységből, de a hystrix réteg felett gyűjtötték.

ДРЕВЕСНЫЙ УГОЛЬ ИЗ ПЕЩЕРЫ ИМЕНИ К. ЛАМБРЕХТА

III. Шаркань—И. Штибер

(Резюме)

Анализ кусков плейстоценного древесного угля, найденного в пещере имени К. Ламбрехта, привел к констатированию следующих видов деревьев: *Celtis australis*, *Fraxinus excelsior*, *Quercus cf. pubescens*, *Quercus sp.*, *Carp. betulus*, *Pinus sp.*, *Larix sp.* Относительно вертикального распределения видов было установлено, что в нижнем темно-красном и черновато-буrom пласте находились остатки рода *Celtis* совместно с *Quercus cf. pubescens* и *Fraxinus*. Следуя снизу вверх, угли

лиственных деревьев все больше и больше смешивались с остатками пород *Pinus* и *Larix*. В верхнем желтом слое были найдены почти исключительно угли хвойных.

Судя по результатам анализа, нижние пласты пещеры отложились в интергласциальном периоде, охарактеризованном наличием *Celtis*, а пласты, находящиеся над ними, свидетельствуют уже о постепенном охлаждении климата.

ZALAVÁRI ÁSATÁSOK

(1951—1952)

I. Az ásatással kapcsolatos történeti kérdések

»A honfoglaló magyarok és a magyar-szláv együttélés problémái« című kéziratban levő könyvemben arra az eredményre jutottam, hogy a honfoglaló magyarság azért tudta itt megvetni a lábát úgy, hogy megmaradhatott mindmáig, mert

1. keleti hazáiban úgy fejlődött, hogy megismerkedett mindazzal, ami képessé tette arra, hogy nyugaton is meg tudjon élni.

Az idevonatkozó orosz és szovjet régészeti kutatás eredményei alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a kazár birodalom, már amikor a magyarság beletartozott, még inkább a magyarság elkülönülési folyamata idején (kerek számmal: 830—890), a feudális fejlődés útján járt. De erre az útra térőben voltak a magyarságot környező többi népek, a volgai és dunai bolgárok és az oroszok, még inkább Byzanc. Természetes, hogy a magyarság ilyen környezetben megismerkedett a feudális társadalmi rend elemeivel.

Nincs terünk itt arra, hogy bővebben is elmondjuk, hogy meg is vannak a bizonyítékai annak, hogy a magyarság életében a feudalizmusra való átmenet nyomai ki is mutathatók. Pl. az ország határainak megállapított volta nagyon is valószínű már a X. században. A határok olyan fontosak a honfoglalóknak, mint pl. a dunai bolgároknak, akikről azt olvassuk, hogy halállal büntették a határöröket, ha valaki át tudott szökni a határon. Vagy pl. nyelvi adatok tanúsága szerint a honfoglaló magyarság a fejlett állattenyésztésen kívül magával hozta a földművelés, sőt szőlőművelés ismeretét, s így már túl volt a nomádság fokán.

2. A fejlődésnek erre a fokára eljutott magyarság fel volt készülve arra, hogy a Kárpátok övezte területre jutva, az itteni lakosságtól átvehette az itteni megmaradhatását biztosító elemeket. Ha tehát meg akarjuk érteni a magyar társadalom itteni életét, fejlődését, keleten kialakult társadalmi fejlődésének összetevői mellett fontos azt is tudnunk, hogyan illeszkedett be a honfoglaló magyarság itteni környezetébe, mit vett át az itteni lakosságtól és mit adott neki.

Ha ezt a kérdést meg akarjuk oldani, meg kell ismerkednünk a honfoglalás idején itt élt népekkel. Az erre vonatkozó írásos forrásokból elsősorban hazánk területének e korbeli politikai viszonyairól nyerhetünk képet, de arra, hogy milyen népek laktak itt, csak kevés adat van, arról pedig, hogy milyen volt az itt lakó népek élete, semmit sem tudhatunk meg. Az írott források alapján nem lehet biztosan megállapítani, hogy milyen népek laktak e területen. Pl. a Rábától északra levő területre vonatkozólag az írásos források az avar maradékokon kívül csak németekről beszélnek és arról, hogy kolostorok és német világi emberek milyen földbirtokokat kaptak az e területen uralkodó frank hatalomtól. Ez

azt jelenti, hogy a forrásokból, az oklevelekből legfeljebb csak annyit tudunk meg, hogy az új földbirtokosok bajorok voltak, de azt nem, hogy kik voltak e föld lakói.

Erre elsősorban a régészeti kutatás adhat választ: a helynév-kutatás eredményeit és az írásos források adatait a régészeti kutatás anyagával kell ellenőrizni, kiegészíteni, sőt a legtöbb esetben helyettesíteni. Nem ismerhetjük meg tehát a magyar társadalom hazai kialakulásának a képét, ha a honfoglalóktól ránkmaradt régészeti hagyatékon kívül nem kutatjuk fel azt a régészeti anyagot is, amely megismerteti velünk a magyar honfoglalást megelőzőleg itt lakó és a honfoglalást követő századokban a magyarsággal itt fejlődő s végül eggyéváló népek életét, társadalmi-gazdasági életük elemeit.

Döntő fontosságú munka ez az árpádkori magyar társadalom kialakulásának megértéséhez, hiszen közvetlenül a honfoglalás előtt itt lakó népek életére eddig nem volt régészeti anyagunk. Azokból a leletekből, amelyekről feltehetjük, hogy a IX. századból valók, nem ismerhettük meg az itt élő népeket.

Milyen lakosságot találtak itt a honfoglaló magyarok?

Dunántúl. Az írásos források adatai szerint a frank-avar háborúban nagyon megritkult avar és szláv lakossághoz a IX. század elejétől kezdve a frank birodalom szervezetében (régészeti eredményeim alapján hozzátehetjük, délnyugatról és délről) nagy szláv csoportok költöztek a Dunántúl Rába, Dráva és Duna közötti részébe, s ezen kívül bajorok is. Az északabbi területek történetét még kevésbé ismerjük, de annyit a régészeti anyagból megállapítottunk, hogy itt másféle szláv lakosság volt, s írásos adatunk van arra, hogy a század elején jelentős avar csoport is költözött ide Dél-Dunántúlról. Mint alább látni fogjuk, a Rábától délre való telepítés különösen a század közepe táján még nagyobb arányban indult meg. Az itt élő lakosság nagy része szláv volt (és pedig délszláv), számuk sokkal nagyobb volt, mint a megmaradt avaroké és a betelepedett, jórészt, úgy látszik, csak földbirtokos bajoroké.

A Dunától keletre. Az ősi szarmata, gepida, stb. elemek maradékai közé, az avar uralom idején, avarok és szláv csoportok telepedtek. Ezt a lakosságot nem érték el Nagy Károly pusztító háborúi, s így már a IX. század elején szerepelnek az Alsó-Tisza vidékén szláv törzsek, amelyek hamarosan felszaporodtak délről idetelepedett bolgár-szláv (kisebb részben bolgár-török) telepésekkel.

A régebben betelepült szláv és a IX. század elejétől kezdve idetelepedett bolgár-szláv elemek a honfoglalás idején már bolgár-szláv állami és egyházi szervezetben éltek. Hatásuk bizonyára nagyobb volt a magyarságra, mint a dunántúli szlávoké.

Az avarok is jelentősebb számban maradtak itt meg, mint a Dunántúlon.

Nyilvánvaló az elmondottak után, hogy a honfoglalás idejében itt talált és a magyarsággal együtt élő X—XI. századi lakosság társadalmi-gazdasági életének elemeit főként a régészeti kutatás eredményei alapján ismerhetjük meg. E munka feltételei: 1. A múzeumainkban levő anyag feldolgozása. 2. Korszerű ásatások végzésével növelni az új, jól megfigyelt leletek számát. Ez ásatások egyúttal a korábbi, múzeumokban levő leletek hitelesítését is szolgálják. A Magyar Tudományos Akadémia segítségével, egy munkaközösséggel, Sós Ágnessel és B. Mikes Katalinnal vállalkoztam arra, hogy a IX—XI. századi leletek kataszterét összeállítsuk. Szentes, Székesfehérvár, Veszprém, Jászberény, Szolnok, Nyíregyháza, Hódmezővásárhely múzeumainak anyagát feldolgoztuk. Itt még csak a kataszteri térképek alapján a lelőhelyek térképezése a hátralévő munkánk. De fel kell még dolgozni Szeged, Pécs, Miskolc, Szekszárd, Orosháza, Szombathely s néhány kisebb múzeum anyagát. Végül ki kell választani és feldolgozni az Országos Történeti Múzeum anyagát is.

Amit eddig végeztünk, abból kétségtelen, hogy a IX—XI. századi anyag múzeumainkban igen rendezetlen állapotban van. Sőt az is kiderült, hogy egyes temetők ismertetésekor a szerzők nem voltak elég gondosak a temetők anyagának elkülönítésében. Ez volt a helyzet pl. a Szentes-környéki temetők esetében. Pl. kaptam innen egy temetőleírást, amelyből megállapítottam, hogy ebben a temetőben 16 sír magyar, 8 sír szláv. Ez azt jelentené, hogy a magyarok és szlávok közös telepének lakói itt együtt temetkeztek. Szentesen az anyag felvételekor megállapítottam, hogy itt két, egymástól távol levő temetővel van dolgunk. Az egyik 16 síros tiszta magyar, a másik tőle $4\frac{1}{2}$ km-re levő 8 síros tiszta szláv. Tehát ebből nem arra kaptunk bizonyítékot, hogy e temetők korában itt magyarok és szlávok együtt éltek, hanem arra, hogy külön telepeken laktak, tehát hogy ezen a területen az együttélés jóval később kezdődik meg, mint a Dunántúlon.

Még érdekesebb, hogy itt már feldolgozás közben tovább mehettem egy lépéssel; a szentesi múzeum anyaga alapján azt is megállapíthattam, hogy míg a Dunántúlon nagy szláv falvak s kis magyar telepek vannak egyazon korban, itt a szlávok kis telepeken laktak, hamarosan a magyarok telepei sokkal nagyobbak, mint a szlávokéi. A szlávok tehát itt pásztorkodásból éltek. Így már anyaggyűjtés közben megállapítottunk két különböző fejlődési fokozatban élő szláv csoportot.

De ez az anyaggyűjtés további fontos kérdéseket is eldöntött.

Már sajtó alatt levő könyvemben is említettem, hogy a délszlávokra mutató leletek hiányoznak az északdunántúli, így pl. az oroszvári és szobi temetőkből, viszont e temetőkben sok edény van, ami pedig többi szláv temetőinkből hiányzik. Akkor arra gondoltam, hogy ennek csak az lehet a magyarázata, hogy míg egyebüvé délszlávok telepedtek, Oroszvárra, Szobra, stb. északról került a szláv lakosság.

Most azonban, hogy az oroszvári temető anyagát alaposabban feldolgoztam, más eredményre jutottam:

a) A mosonmagyaróvári múzeum kerámiai anyagát megvizsgálva kitűnt, hogy egynéhány avarkori edény annyira közel áll az oroszvári magyar-szláv temető egyes edényeihez, hogy meg kell állapítanunk: e területen az oroszvári cserepesség kezdete összeesik az avarkori agyagedénykészítés végével. Tehát itt a fazekasipar folytonosságával van dolgunk, ami azt jelenti, hogy a régi avarkori lakosság tovább él itt a magyar korban.

b) Az oroszvári temető anyagát B. Mikes Katalinnal megvizsgálva ennek egyéb bizonyítékait is találtuk.

Itt csak annyit említünk meg, hogy a Bottyán-Nemeskéri ásatás 40. sírjában a X—XI. századokban szokásos szláv S-végű hajkarikákon kívül három, az avarkori szlávokra jellemző háromfordulatos S-végű hajkarikát is találtunk.

Az oroszvári temető szlávjai tehát már az avarokban is itt élő szláv lakosság maradékai.

Eredményünk az, hogy dunántúli szláv-jainkat feloszthatjuk a IX. századi salzburgi és passauai egyházi kormányzás itteni területének megfelelő két csoportra, helyesebben egy északdunántúli csoportra és a többi hazai szláv temetők csoportjára. Az északi csoportba tartoznak az oroszvári és szobi temetők szlávjai, de ide tartozik a legutóbb részben megásott halimbai temető is, amelyről bővebben csak akkor beszélhetünk, ha ásatója, Török Gyula beszámolt ásatása eredményeiről.

Érdekesekek ilyen szempontból a zalavári temetők is. E temetők anyagából — hatodfélszáz sír alapján — úgy látszik, hogy itt Pribina és Kocel korában nem a IX. században betelepedett szláv lakossággal van dolgunk, hanem régibb szláv településsel, ami azt jelenti, hogy Pribina azért választotta központjának ezt a helyet, mert itt nagy, régibb szláv települést talált.

A hazai gyűjtőmunka befejezése után feltétlenül át kell néznünk a szomszéd országokban, elsősorban Csehszlovákiában előkerült megfelelő leleteket és a rávonatkozó teljes irodalmat. Fülepe Ferenc romániai útjáról beszámolva ismertette, hogy ott is folyik a kutatás, ennek ismerete is fontos, annál is inkább, mert eddigi anyagunk alapján azt kell hinnünk, hogy az erdélyi magyar és szláv temetők semmiben sem különböznek a magyarországiaktól.

2. De bármennyire fontos az, hogy múzeumaink régi leleteit rendezzük, még fontosabbak a rendszeres ásatások. T. i. a régi anyag fő részben derék, de műkedvelő ásatók és gyűjtők munkájának az eredménye, ami tárgykutatóknak megfelelő anyag lehetett, de számunkra szinte csak arra jó, hogy megállapíthassuk a temetők magyar vagy szláv voltát, s ezt térképre véve, a magyar és szláv településről halvány képet kapjunk, általános, vázlatos keretet adhassunk.

Ha e leleteket használhatóbbakká akarjuk tenni, hitelesíteniünk kell a múzeumainkban található anyagot, feltétlenül ásatni kell Székesfehérvár, Szentes, Veszprém, stb. környékén — ahol lehet, a régi lelőhelyeken folytatva a munkát. De ásatni kell egyebütt is, és pedig rendszeresen, a lehetőségeket teljesen kiaknázva.

Ebben az ásatási programban az első és legfontosabb lépés volt az, hogy a M. Tudományos Akadémia 1951-ben megkezdte a zalavári tervásatásokat.

Zalavár jelentősége

Írásos forrásainkban azt olvassuk, hogy miután Nagy Károly megsemmisítette az avar uralmat, Avarország dunántúli része a frank birodalom tartománya lett; ebben az új frank tartományban a frank-avar háború folyamán a régi lakosság jórésze kipusztult, a megmaradt avar és szláv lakossághoz a birodalom új lakosságot és pedig szlávokat és bajorokat telepített be.

Mindez elsősorban egy 871-ben írt salzburgi forrásban olvasható, a *Conversio Bagvariorum et Carantanorum*-ban. Ugyanez a forrás tudósít arról is, hogy a Dunántúl déli részén a frank birodalom, illetőleg a salzburgi érsekség e telepítő és térítő munkájában a IX. század negyvenes éveitől kezdve egy északról menekült morvaszláv törzsfő, Pribina volt a birodalom s e területet egyházzilag szervező salzburgi érsekség segítségével. Pribina helyzete világos! Az avar uralom bukása után (éppúgy, ahogy 630 körül, az avar erő meggyengülése éveiben a környező, addig az

avaroktól függő szláv csoportok igyekeztek függetlenségüket kivívni, most) a morva-szláv törzsek igyekeznek egyesülni, hogy együtt harcoljanak a frank főség ellen. De a legdélibb morva-szláv törzs főnöke Pribina, akinek a központja Nyitra, nem akar részt venni e felszabadulási mozgalomban, a frank uralom barátja. A morva-szláv egyesülés Mojmir vezetése alatt azonban olyan erős már, hogy nem tűr frank-barátokat, ezért Pribina kénytelen elhagyni hazáját és szolgálatait felajánlani a frankoknak.

A *Conversio* ismerteti Pribina további sorsát is. Pribina hazájából menekülve a Duna mellé Ratbod grófhhoz ment, aki a birodalom keleti részét kormányozta (832/833-tól 854-ig), tehát Pannonia is igazgatása alá tartozott. Ratbod bemutatta Pribinát Lajos bajor királynak, akinek parancsára kioktatták a vallásban és Traismauerben megkeresztelték. Ettől kezdve Pribina Ratbod keleti prefektus alá tartozott, de hamarosan összekülönböztek, s félelmében fiával, Kocel-lel és övéivel bolgár földre (az akkor bolgár uralom alatt levő Szerémségbe) menekült. Innen Ratimir »dux«-hoz, a Dráva-Száva köz nyugati részének helyi szláv főnökéhez ment. Amikor a frankok 838-ban sereget küldtek Ratimir ellen, mert nem akarták megtérni a szomszédságukban élő s bizonyára a bolgárokhoz húzó helyi szláv főnök uralmát, Pribina is elmenekült és pedig a Szávától délre levő frank területre, ahol e terület grófja kibékítette Ratboddal.

Mindez 833 és 838 között történt. Ettől kezdve Pribina pályája felfelé ívelő, nagy sikereket ér el a frank birodalom és a salzburgi egyház szolgálatában.

Ratboddal való kibékülése után a király neki ajándékozta hűbértulajdonul Alsó-Pannoniának egy, a Zala folyó mellett levő részét. Itt letelepedett, s forrásunk szerint a Zala folyó mellett, erdős, mocsaras területen erődítményt épített és »kezdt népeket gyűjteni« maga köré és »terjeszkedni azon a földön«. Nagy sikerei voltak a telepítésben és pedig, a forrás szerint, szlávok és bajorok betelepítésében, de a keresztyénség meggyökeresítésében is, s ezért jutalmul Német Lajos 847-ben Regensburgban fiai, a salzburgi érsek, a freisingeni, regensburgi és passai püspökök és a birodalom keleti részeinek kormányzói jelenlétében, tulajdonául ajándékozta neki mindazokat a területeket, amelyek addig hűbértulajdonok voltak, kivéve a salzburgi érsekségnek ottlévő birtokrészeit.

Még egyszer van szó arról, hogy Pribina birtokot kap Német Lajostól és pedig 846-ban: 100 mansiot a Valchau folyó mellett. Általános felfogás szerint ez a folyó a Vuka (Valkó). Kétségtelen azonban, hogy ezen a területen a IX. század közepén nem adhatott Német Lajos birtokot, mert ez a terület ekkor bolgár fennhatóság alatt állott. Az említett Valchau a Vulka folyó, helyesebben patak lehet, amely a Rozália hegységben ered és a Fertő-tóba ömlik, a passai püspökség joghatóságának területén, ahol ebben a korban bőven ajándékoztak birtokokat.

Pribina erődítményében templomot épített, amelyet Liupram salzburgi érsek, amikor e vidéken működött s e várba jött, felszentelt 850 január 24-én. Itt felsorolja a *Conversio* az ünnepélyes szertartásnál jelenlevők neveit, s azt írja, hogy ezek látták és hallották a Liupram és Pribina között kötött szerződést. A felsorolt nevek közül 15 szláv, 17 bajor. A legelső név Chezil-Chozil, Pribina fia, Kocel neve.

Még két templomot szentelt fel Liupram 850-ben ugyanazon személyek jelenlétében, és pedig Kocel birtokain.

Két vagy három év múlva Salapiuginban szentelt fel Liupram érsek templomot. Pribina ezt, »minden tartozékával«, a salzburgi egyháznak ajándékozta. Arról, hogy Pribina Salapiuginban birtokot adományoz a niederaltaichi kolostornak, 860-ból való oklevél beszél. Salapiugin jelentése: a »Zala hajlata«. Zalabérnek tartják, de lehet más hely is.¹

Még két templom épült ezután a *Conversio* szerint 854 és 859 között, és pedig Pribina városában, tehát nem az erődben:

Szent Adorján »tekintélyes« temploma, amelyben a vértanú teteme nyugodott: Építésére, forrásunk szerint Pribina kérésére, Liupram érsek kőműveseket, festőket, kovácsokat és ácsokat küldött és »egyházi szolgálatot« szervezett melléje.

Szent Adorján itteni templomáról egy 890-ben keltezett oklevél, valójában 970 és 977 között készült hamisítvány is beszél: a salzburgi egyház pannóniai birtokai között említi »a mosaburgi apátságot, ahol Szent Hadriánnak hamvai nyugosznak«. Abból, hogy a *Conversio* a Szent Adorján templom mellett »egyházi szolgálat« szervezéséről beszél s hogy, mint a hamisítványból látjuk, 970–977-ben úgy tudták, hogy a mosaburgi Szent Adorján templom mellett apátság volt, nem kétséges, hogy itt a IX. században kisebb apátság szerveződött.

Emellett Liupram Pribina »városában« felszentelte még Keresztelő Szent János templomát.

Ezekén kívül Pribina területén még 11 helyen szentelt fel templomot Liupram érsek, és Liupram halála után, de még Pribina életében, még két helyen szentelt fel templomot. Forrásunk felsorolja e 13 hely neveit. Közöttük ránk nézve a legérdekesebb *Quinque Basilicae* = Pécs.

De Pribinát elérte a morvák bosszúálló keze, 860-ban megölték. A *Conversio* szerzője Pribina története végén méltán írja, hogy Pribina, amíg élt, amennyire csak tudta, a salzburgi érsekség jogait segítette.

Az a drámai fordulat, amely fia, Kocel, már kétségtelenül nem helyi szláv »dux«, főnök, hanem frank gróf idejében bekövetkezett, nagy világmozgalmak következménye. Hosszúra nyúlna itt bővebben beszélni arról, hogy a IX. század nagy társadalmi-gazdasági válságai hogyan hívták életre a bizanci felvilágosodottságot, renaissanceot minden téren, amely hatott a pápaságra is. E felvilágosodás alakította ki mindkét keresztyén egyház liberalizmusát, sokkal szabadabb eszközökkel való térítő törekvéseit, mint az addig szokásban volt. Ez az eszme hatotta át e kor híres patriarcháját, Photioszt és I. Miklós pápát, de szülte a szláv egyházak és műveltség apostolait: Kirillt és Methodot is. Ennek a kornak a gondolata, hogy közvetlenül a pápától függő, a frank birodalom egyházától független egyházi szervezeteket igyekezett teremteni. Ez egyezett a népek törekvéseivel. E törekvések kezdeti, formális bukása után a későbbiek során mégis megalakultak a horvát, magyar, cseh, lengyel önálló egyházak. Így az egyház révén e népek nem voltak többé a német birodalomhoz köthetők. Sajnos, itt nem írhattunk erről bővebben, csak annyit mondhatunk még, hogy a frankokhoz és a német egyházhoz mindig hűséges Pribina fia belekerült ebbe a küzdelembe.

Előbb maga is apja nyomdokain haladt: 861 március 21-én a freisingeni egyháznak ajándékozta birtokot. Majd Adalvin salzburgi érsek Kocel várában, »amelyet újabban Mosapure-nak neveztek«, ülte meg a karácsony ünnepét s ő végezte itt az ünnepi egyházi szolgálatot.

¹ V. ö. Schünemann, Die Deutschen in Ungarn, 6.

De ennek a jó egyetértésnek egyszerre vége szakadt. A Converióból ez világos már akkor, amikor elmondja, hogy kik voltak Pribina és Kocel területének vezető papjai. Pribina első papja, *Dominicus* halála után Svarnagalt küldték Pannoniába diakonusokkal és klerikusokkal, utána Altfridet. Liupram érsek halála (859) után Adalvin Altfridet esperessé szentelte és rábízta az egész nép vallási gondozását. Halála után Rihpald lett esperes, aki forrásunk szerint sokáig tartózkodott ott s végezte szolgálatát, amíg »egy bizonyos *Methodius* nevű görög» újonnan kitalált szláv betűkkel a latin nyelvet, a római tant »philosophikusan« ki nem szorította és az egész népnél megvetettekké nem tette azokat, akik az egyházi szolgálatot latin nyelven végezték. A Conversionnak ez az állítása bizonyosan megfelel a valóságnak. A pápa a német egyháztól független pannóniai pápai egyháznak, Method pedig a pápa jóváhagyásával a szláv nyelvű istentiszteleteknek nyerte meg Kocelt. A frank birodalom zavarai is hathattak Kocelre, megérlelhetők benne az önállóságra való törekvés gondolatát, hisz az önállósághoz olyan jelentékeny lépés, mint a németektől független egyház, minden nehézség nélkül megszületőben volt területén.

A mondottakra a fentieken kívül egyéb adataink is vannak:

Szent Konstantin életrajza szerint, Konstantin-Kirill és Method Rómába utaztukban (867-ben) megálltak Kocelnél, aki nagyon szívesen fogadta őket, megszerette a szláv könyveket s tanítványokat adott nekik. Ha ez nem is bizonyos, biztos az, hogy amikor 869-ben Method Rómából visszatért, II. Adorján pápa levelét Rastislav és Svjatopolk mellett Kocelnek is címezi. Method, aki a pápa megbízásából ez összes szláv területek térítője, ekkor Kocel udvarában marad. Nagyon valószínű, hogy Kocel már előbb is kapcsolatban volt a pápai udvarral. Bizonyosan elfogadható az, amit Method életrajzában olvasunk, hogy t. i. Kocel a pápához küldte Methodot s kérte a pápát, hogy szentelje pannóniai püspökké — Szent Andronikus örökébe (Sirmium). Valóban, mint VIII. János pápa leveléből is tudjuk, II. Adorján pápa Methodot 870-ben pannóniai érsekké szentelte. Így azután természetes, hogy Rihpald, a salzburgiak esperese, otthagya Pannoniát. A bajor püspökök erre 870/71-ben zsinat elé állítják, elítélik és 2 $\frac{1}{2}$ évig fogva tartják Methodot. Amikor VIII. János pápa követelésére szabadon bocsátják, Moráviába megy. Még itt is előbb a pannon egyház érsekének hívja a pápa,

² Meg kell itt jegyeznünk Dercsényinek a récés-kúti bazilikáról szóló, nagyon értékes, előzetes ismeretetésére (L'église de Pribina à Zalavár, Ét. Slaves et Roumaines I. (1948) 94—96) a következőket:

Teljesen meggyőző az az érvelése, hogy abból, hogy a *Conversio* szerzője a Szent Adorján templom alapításáról nem tud pontos adatokkal szolgálni, kétségtelen, hogy csak azt a tényt tudta, hogy Zalaváron van ilyen templom, de erre semmiféle okiratot nem talált Salzburghban, tehát nem is lehetett közük a salzburgiaknak e templom építéséhez vagy felszenteléséhez.

Emellett Dercsényi, aki felteszi, hogy a récés-kúti bazilika lehetett a Szent Adorján templom, megállapította, hogy ez a bazilika nem igazolja a Conversionnak azt az állítását, hogy e templom építésére a salzburgi érsek küldött mestereket, mert itt északolaszországi s nem salzburgi hatást látunk. A *Conversio* tehát, céljának megfelelően, e tekintetben is több szerepet juttat a salzburgiaknak, mint amennyi volt.

Én még tovább mennék: 1. mint fentebb láttuk, nem kétséges, hogy Kocel a pápával (ill. pápákkal) volt közeli kapcsolatban, s így az olasz hatás a Radnóti kiásta (Une église du haut moyen âge à Zalavár, Ét. Sl. et Roum I. (1948) 21—31) récés-kúti bazilika architektúrájában szintén ennek a kapcsolatnak a bizonyítéka — ez azt jelenti, hogy ez a bazilika Kocel-kori építmény. 2. Abból, hogy Salzburghban semmiféle okirat sem volt a Szent Adorján templom alapításáról, az következik, hogy ez a templom Kocel korában épült.

de később, már a reális viszonyokkal számolva, a morva egyház érsekének. Method Pannoniában már nem maradhatott, mert itt már újra a salzburgi egyház² az úr.

Pribina és Kocel vára általánosan elfogadott régi feltevés szerint a mai Zalavár melletti Várszigeten, a magyar középkorban ismert Zalavár-Vár területén volt. Erre vonatkozólag eddig az lett volna a főbizonyíték, hogy itt volt a magyar korban a Szent Adorján bencés apátság s hogy Pribina idejében Szent Adorján tiszteletére templomot szenteltek fel, ami azt jelentené, hogy Szent István apátsága a régi Szent Adorján templom továbbélése.

Gyengíti ezt a lehetőséget az a tény, hogy forrásunk, a *Conversio* szerint Pribina Szent Adorján temploma nem Pribina várában, hanem Pribina városában volt, ami nem igen lehetett a kis Zalavár-vári szigeten. Az a monumentális bazilika pedig, amelyet Radnóti ásott ki, a Récés szigeten van.

A zalavári vár helyén ásatásaink előtt nem is kerültek elő Pribina-kori emlékek, de 1951—52. évi ásatásaink folyamán a Várszigeten talált anyag kétségtelenül bizonyítja, hogy itt a Szent-István-kori réteg alatt IX. századi réteg van, tehát itt volt Pribina központja. A további kutatás folyamán bizonyosan megtaláljuk a vár Pribina-kori rétegét is.

Mivel ennek a várnak jelentős szerepe volt a Method-kérdésben, több egykorú és közelkorú forrás foglalkozik vele.

Az erődítmény helye a *Conversio* meghatározása szerint, mint láttuk, »a Zala folyó egy erdejében és mocsarában« van. Majd »az említett erőd«-nek nevezi a *Conversio*, amelyben Pribina templomot épített. Majd előkerül a *Conversio*-ban e vár német neve: *Mosapure*. 864 karácsonyát a salzburgi érsek »in castro Chezilonis noviter Mosapure vocato« ünnepli.³

Ez a *Mosapure* név bizonyosan német fordítása a szláv névnek. Kitűnik ez abból, hogy a X. század elején a bolgár Černorizec Hrabr »blatynski« knyaznak nevezi Pribinát, amiből Hauptmann azt következteti, hogy a vár eredeti neve Blatynski grad = Mosapure, Sárvár, Mocsársvár volt.

Ezt a várat Kocel kora után, legalább is a magyar honfoglalás évében, az egész Pannonia központjának számítják: 896-ban, mint a fuldai évkönyvek regensburgi folytatásában olvassuk, Arnulf császár Pannoniát, Mocsársvárossal együtt Brazlavra bízta.⁴

³ Regino a névvel kapcsolatban a következőket írja: »castrum munitissimum, quod Mosabure nuncupatur, eo quod palude impenetrabili locus vallatus difficillimum adeuntibus praebeat accessum«.

⁴ ... imperator Pannoniam cum urbe paludarum tuendam Brazlavoni duci suo in id tempus commendavit, MHK. 318.

A fentiekre vonatkozó források és irodalom feldolgozását 1936-ig Milko Kos⁵ szövegkiadásához írt nagy tanulmányában kapjuk.⁶

*

Mint láttuk, Dél-Dunántúl honfoglalás előtti koráról szinte kizárólag csak a *Conversio* alapján beszélhettünk. Miután azonban a *Conversio* bizonyos céllal készült, egyes adatait ellenőriznünk kell, erre pedig elsősorban a régészeti kutatásnak lehet módja.

Ha a *Conversio*val kapcsolatos régészeti kérdéseket sorra vesszük, az első, döntő kérdésnek annak kell lennie, igaz-e az az állítása, hogy Dél-Dunántúlon a IX. században szláv és bajor lakosság volt, hiszen minket elsősorban az érdekel, milyen lakosságot találtak itt a magyar honfoglalók. E legfontosabb kérdésre elsősorban a régészeti kutatás — és pedig temetőásatások adhatnak választ.

A zalavári ásatások e tekintetben teljes eredménnyel is jártak:

T. i. eddig írásos források alapján általában azt állapították meg, — kivéve a biztosabb alapon dolgozó helynévkutatókat⁷ —, hogy Déldunántúlon a szlávok mellett bajor lakosság, a Rábától északra meg — kis avar töredéken kívül — éppen csak bajor lakosság volt a honfoglalás idejében. Nem is csodálkozhatunk ezen. Régészeti adatok híján, vagy a régészeti eredmények figyelembe nem vételével, a kutatók csak azt látták, hogy az oklevelek a frank korban bajoroknak adtak birtokokat. Egy kutató ebből meg éppen azt állapította meg, hogy ez bizonyára azt is jelenti, hogy e földbirtokosok földjeik megművelésére is németeket hoztak be, s így a Dunántúl a honfoglalás idején szinte egészen német volt.

Ez azt jelenti, hogy csak a frank központ birtokadományozásaiból nem lehet egy terület lakosságát megállapítani, ehhez elsősorban régészeti kutatásra van szükség. A zalavári ásatások meg is adták a választ erre a kérdésre: itt a szlávok hagyatéka mellett frank-bajor anyagot is találtunk, de valószínű, hogy ezek a leletek csak a bajor uralomnak, nem pedig jelentékeny bajor lakosságnak az emlékei.

Mielőtt most munkába fogtunk, a régészeti kutatás célja Zalaváron az volt, hogy a *Conversio*ban említett épületeket igyekezzünk megtalálni. Az eredmény e tekintetben nagyon jelentős volt, de ez eredmény mellett éppen az maradt el, ami bennünket a leginkább érdekel: a lakosság rétegződésének megértése, ezt tehát pótolni kell. Ebből a szempontból fontos a temetők kiásása.

T. i. jelentős feladat a *Conversio* említette épületek megkeresése, de ebben a kérdésben ez csak egyik fontos,

de nem a legfontosabb kötelessége a magyar régészetnek. Hiszen az írott források egyáltalán nem foglalkoznak azzal, hogy a honfoglalás idején itt talált lakosság élete milyen volt. Nem érdekelte ez az írásos források szerzőit, különösen nem azt a szerzőt, akitől a kérdésünkre vonatkozó főforrás származik: munkáját egyesegyedül csak azért írta, hogy bebizonyítsa, hogy a salzburgi érsekek voltak itt a keresztyénség egyedüli szervezői — s hozzátehetjük: ime a pápa most Methodra akarja bízni ezt a területet!

Rómer kutatásai és Börzsönyi szerény kísérletei után, 1946–47-ben Radnóti Aladár ástott Zalaváron. Célja az volt, hogy megkeresse a *Conversio* említette épületeket. A Récés-szigeten ástott ki egy nagyon fontos épületet, amelyről az ő és Dercsényi előzetes — már említett — jelentéseiből tudunk; a templom melletti temető feltárására azonban akkor nem került sor. Már pedig, bár természetesen az is érdekel bennünket, hogy milyen templomokat találtak itt a honfoglaló magyarok, még inkább érdekel bennünket az, hogy mit lehetne megtudni azokról, akik ezekbe a templomokba jártak. Sőt, miután Radnóti és Dercsényi előzetes beszámolóit szerint itt olyan — szerintük — Pribina-kori bazilikát találtak, amelyet Szent István korában és később többször átépítettek, e temetőben olyan emberek is temetkeztek, akik itt a magyar korban fejlődtek. Így tehát, ha helyes az épületre vonatkozó eredmény, itt olyan temetőt kaphatunk, amelyben a szláv központ lakóinak utódai magyar korban is nyomon kísérhetők.

Tehát ha a récéskúti munkát történelmünk szempontjából teljes értékűvé akarjuk tenni, Radnótinak be kell fejeznie az épület teljes feltárását (a bazilika mellett északon is van még egy épület)⁸ és közölnie kell a bazilikában talált leleteket is, a cserepeket és más tárgyakat rétegek szerint. De mindezek után is teljes, értékelhető, történelmünkre nagyon értékes a récéskúti munka csak akkor lesz, ha kiássuk a templomban és templom körül lévő sírokat is.

*

Kollár óta többször fordult a zalavári vár területe felé a figyelem, Rómer és Börzsönyi dolgoztak itt, majd 1946–47-ben Radnóti sikeres récéskúti ásatása mellék-munkájaként kutatóárkokat húzatott a vár területén — eredménytelenül.

E negatív eredmény ellenére is az 1951–1952 években munkába fogtunk itt s végzett munkánkkal kétségtelenül bebizonyítottuk, hogy az eddigi felfogás téves.

Már az ásatás megkezdése előtt megállapíthattuk, hogy a vár területén többretegű temető van.

A munka megkezdése után pedig az is kitűnt, hogy e fontos temetőre ráépítkeztek, tehát, hogy itt több egymás fölött lévő réteggel lesz dolgunk. Kérdésünk szempontjából természetesen meg akartuk ismerni a legalsóbb rétegeket, de nem tartottuk volna helyesnek, hogy bármilyen zavartak legyenek is a felsőbb rétegek, a magyarság késői emlékeit elpusztítsuk, csak azért, hogy minél előbb jussunk esetleg Pribina korához. Nyolc és fél évszázadon át volt itt élet Pribina kora után (amely kornak ásatásunk megkezdése előtt nem kerültek itt elő emlékei), s az ásatónak minden kor anyagát fontosnak kell tartani — a magyarság Pribina kora után következő életének nyomai nem érdekelhetnek bennünket kevésbé, mint Pribina kora, esetleg itt lévő vára és temploma.

A zalavári-vári temető

Az 1951–1952. években a vári temetőben kiásott sírok megfigyelése révén nagyon fontos adatokat kaptunk a szlávok életére és a hazai magyar-szláv kapcsolatok kezdeteire. A sírok egyike-másika pl. olyan írásos adatokat igazol, amelyekre eddig nem volt tárgyi bizonyítékunk.

⁸ Erre először Lantos Hilár zalavári tanító, Zalavár és környékének kitűnő ismerője, hívta fel a figyelmünket.

⁵ Kos Milko, *Conversio Bagvariorum et Carantanorum*, Ljubljana, 1936.

⁶ Az azóta megjelent munkák feldolgozásával és ki egészítésével készült tanulmányomat a zalavári ásatások befejezése után megjelenendő könyvben adom. Mint fentebb egy hely megállapításával kimutattuk, az e kérdésre vonatkozó nagy irodalomhoz nekünk is van hozzátenni valónk.

⁷ Moór E., *Westungarn in Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen*. Szeged, 1936. *Knieszsa I.*, Szent István Emlékkönyv II. (1938) 365–472.

Néhány sírunk feltárásával pedig világos magyarázatát tudjuk adni egy Kievben bolygatottan talált s nem kellőképpen magyarázott kettős sírnak. De ami még fontosabb, a kievi Desjatinnaja Cerkov fakoporsóinak megfelelőit megfigyelésre alkalmasabban volt módunkban kiásni és ábrázolni, s így e zalavári temető ásatásával a korai szláv koporsó-kérdés világosabbá lett. Az, hogy sikerült néhány koporsót megfigyelésre alkalmasan kiásni, nagyon fontos azért is, mert feltevésem szerint, ezek a mi első magyar koporsóinknak is a mintái, s így ha a jövőben zalavári koporsókiásási tapasztalataink segítségével módunk lesz XI. századi magyar koporsót kiásni, lesz alapunk az összehasonlításra, tehát fény derülhet arra a kérdésre is, hogy volt-e a szlávágnak hatása a magyarságra e tekintetben. Fontos temetőnkben, hogy először ásatásunk során került elő a Vár területén IX. századi anyag, tehát igazolhattuk azt a feltevést, hogy a Vár területe volt Pribina és Kocel központja. Anyagunkból adatokat kaptunk a frank-szláv kapcsolatokra is.

A legfontosabb mégis az, hogy megfigyeléseink és az anyag nagyon vékony rétegekben valóössze- gyűjtése révén alapot kaptunk arra, hogy megállapítsuk a lakosság életszínvonalát ezen a fontos helyen abban a korban, amikor a hazai magyar-szláv együttélés megkezdődött, de arra is, hogy megállapítsuk az együttélés fejlődését is.

Temető és telep egymáshoz való viszonya. Rétegződés és az abból levonható következtetések

A vári temetőben eddig 285 sírt tártunk fel, kb. 800 m² területen, de a temető még minden irányban folytatódik, tehát még nem adhatok teljes képet. Az egyes szelvényekről ezidő szerint az alábbiakat mondhatjuk.

A homokkitermelő gödör sírjai, amelyben a több- réteges⁹ temetőt 1951-ben megtaláltuk, elpusztultak. Az alján talált fanyomokból és koporsósízekből bizonyos, hogy legalsó rétege nagykoporsós volt. A mellette kiásott 5×5 m-es szelvényeink közül az a 1. a leg- épebb, csak északi szélét vitte el a szomszédos homok- kitermelés, s csak legfelső rétegei zavartak, a bolygatás okai egyes helyeken a későbbi temetkezések.

A 2. szelvény délnyugati harmadát elpusztította a homokbányászás, s felül a szelvény legfelső rétegei, különösen az északi szélén, lekoptak. A 3., 7., 8., 9., 10., 11., 12 és 22. szelvények felső temetőrétegeit tönkre- tették az újkori építkezések.

A 8., 9., 10., 11., 12. és 22. szelvényekben egészen vékony rétegekben vizsgálva meg a szelvényeket és gyűjtve össze az anyagot, a következő eredményekre jutottunk:

Ezekben a szelvényekben a felső rétegekben általában, kerek számmal 50 cm mélységig, újkori téglá- és kötőrétegre van, habarcsmaradványokkal s újkori leletekkel, csak legalól került elő későközépkori cserép is, még korábbi cserép csak egynéhány keveredett ide. Ez alatt 20–30 cm vastagságban kevert föld, szórványosan épülettörmelékekkel, későközépkori és korai cserepekkel. — 80 cm-nél kezdődnek a sírok —

⁹ Itt természetesen ásatási rétegről van szó, ami nem jelent minden esetben nagyobb időbeli eltérést. De egyes sírok nagyobb szintkülönbségei és a leletek némileg eltérő jellege már nagyobb időkülönbség feltétele- zését is megengedik.

hullámvonalas cserepekkel, — ilyen cserepek vannak sírrétegek földjében, de a sírokban is.

Tehát itt mindenütt újkori épületek voltak szelvények tetején. A 8., 9., 10., 11., 12. és 22. szelvényekben egyáltalán hiányoznak a felső sírrétegek 80 cm-ig nyoma sines embercsontnak, ami azt jelen- hogy amikor itt építkeztek, elegyengették a tala-

Érdekes, hogy a szomszédos 3. és 7. szelvényekben még nem egészen ez a helyzet. A 3. szelvényben megnehezítette a mérést az, hogy itt el is hordták felső réteg épebb köveit és tégláit, s így, amikor rend- teremthettem itt, 30 cm-rel kerültünk mélyebbre, mi a szomszéd szelvények teteje. A számítás azonban biztosítja az, hogy a szomszédos ép és nem ép szelvények aljával azonos szinten került elő itt egy biztos a legalsó rétegbe tartozó sír. A többi szelvényekben számítva, a legfelső sírréteg itt 50 cm mélységben került elő. A 7. szelvényben megmaradt az épülettörmelék itt már 40 cm mélységben kezdődnek a sírok.

Mindebből az következik, hogy azokhoz az épü- tekhez, amelyek a 8., 9., 10., 11., 12. és 22. szelvényekben kb. 80 cm mélységig nyúltak le, eddig mélységig távolították el a földet, illetőleg az előbb épületek maradványait. A 3. és 7. szelvényekben levő épületekhez már nem ástak le ilyen mélyen, 1. szelvényünkben meg már épen 30 cm mélyen került elő a sírok, míg újkori fal csak a szelvény déli oldal- nál került elő.

Bővebben erről csak ásatásunk befejezése után beszélhetünk, amikor már világosabban láthatunk.

Az ásatás északi területein más a helyzet.

Az É/1. szelvényben összesen 4 sír került elő, pedig 3 sír (62., 63.) és 64.), felülről mérve 90, 85, 86 cm mélységben; csak egy gyermek sír (61. sír) van magasabban a felszíntől számítva 61 cm mélységben. Itt a temető egyrétegű. (Felette, mint az épületeknél látni fogjuk, út vezetett a kolostor és a templom között, valószínű, hogy ez az út a temető utáni korból való).

E szelvény nyugati folytatásában kiásott É/2. szelvényben a temető (legalább) kétrétegű.

Az É/2. szelvényt fal választja el az É/3. szelvénytől. Ez a szelvény is kétrétegű. Eredetileg sem volt több, mert ma is 60, 66, 70 cm vastag földréteg van az első sírrétegen, s a 2. réteg majd félméterrel van még mélyebben.

Ugyanez a helyzet a szomszédos É/5. szelvényben, ahol mintegy 20 cm-rel lekoptak a szelvény, itt ma 60–70 cm mélyen van az első sírréteg, 10 cm-rel mélyebben a második és utolsó. A 2. réteg sírjainak mélysége megfelel a koporsós sírok szintjének. Az É/5. szelvény alsó rétegében levő gyermek sír két kutájával, nagykiterjedésű égetett rétegben levő sok cserepével és állatcsontjaival nagyon értékes.

Az alsó kutya 147 cm mélységben került elő.

A legdélebbre levő két északi szelvényünk, az É/4. és É/7. már más természetű, mindkettőben újkori építkezések szinte teljesen elpusztították a temetőt. Az É/7.-ben az észak-déli irányban végigvonuló újkori fal folytatása a szomszédos 7. szelvény felső építkezésének, itt a sírokból alig maradt meg valami. A É/6. szelvényben két fal is van észak-déli irányban a keletibb folytatása az É/1.-től kiinduló falnak. Ebben a szelvényben igen érdekes leleteket találtunk.

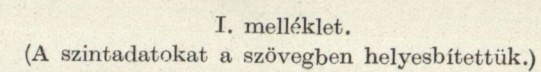
Még érdekesebbek a legészakibb szelvények. E szelvényekben találtuk meg a Pribina-kori faépületet, felett a Szent István-kori — s felette a Nagy Lajos-kori templomot.

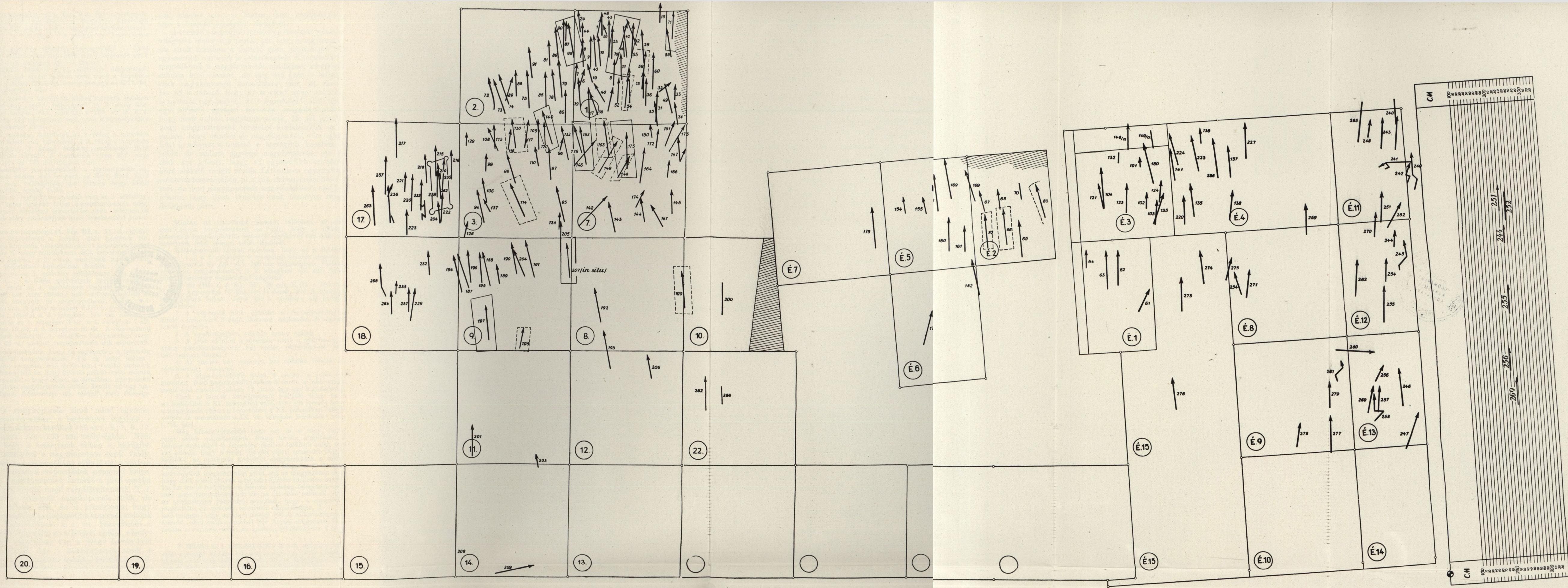
Az a kérdés, hogyan viszonylanak az ezen a területen talált sírok az eddigiekhez, a tőlük délre levőkhöz.

Az előbb említett szelvényekben a temető két részre oszlik:

Az 1., 2., 3., 7., 8., 9., 10., 17., 18. (lehet, hogy a É/6. és É/7. is, bár ezek inkább csak a 11., 12. és 22. szelvényekhez hasonlítanak) szelvények eredetileg azonosak, mintájuk az 1. szelvény — ahol nincsenek meg a felső rétegek, ott későbbi építkezések pusztították el. A 10., 11. és 22. szelvényekben pedig az alsó építkezés fölött vannak a sírok, ami azt jelenti, hogy csak a temető kiterjeszkedése idején, az épületek elpusztulása után temetkeztek ide.

ZALAVÁR-VÁRI ÁSATÁSOK

A másik csoport az É/1, É/2, É/3, É/5 szelvények: az É/1 szelvényben egyrétegű, a többiekben kétrétegű a temetkezés. Ide tehát csak a legrégebb korban temetkeztek, olyan korban, amikor a mélyre való temetkezés a divatos.

Az É/4. szelvény temetője háromrétegű — fölül épületfal. A legalsó réteg sírja (259. sír) a koporsós sírok szintje felett van, mintegy 10–15 cm-rel.

Az északról határos É/11. szelvény négyrétegű, legmélyebb rétege olyan mélyen van, mint a koporsós sírok. T. i. a 4. réteg 252. sírja, amely átmegy az É/12.-be, 141 cm mélységben van.

Az É/8. szelvény kétrétegű, Ehhez tartozik északon az É/12 szelvény, amely négyrétegű. A 2. réteg 254. sírja 133 cm mélyen van, szintűgy a 255. sír is. A 4. réteg 282. sírja 158 cm mélyen van, mint a legmélyebbre helyezett koporsós sírok.

Az É/9. szelvény kétrétegű, az 1. réteg a koporsós sírok szintje felett van valamivel, a 2. réteg a koporsós sírok szintjében. A hozzá északon csatlakozó É/13 szelvény három rétegű. A harmadik réteg 256. sírja 124 cm, a 269. sír 135 cm mélyen van.

E legészakibb szelvényekben a legfontosabb az, hogy az északi szélen lévő csoport, az É/11, É/12, É/13 többretegű, ami valószínűleg azt jelenti, hogy kívül esik a templom északi falán.

Mint láttuk, legépebben maradt meg az 1. szelvény, s szinte az egész temető teljes keresztmetszetét adja. Ezért a helyzet általános ismertetése után érdemesnek látszik az itt elért eredmények kissé részletesebb ismertetése.

A temető itt hatrétegű (1. kép, III. t. 1.). A legfelső réteg sírjai közvetlenül a felszín alatt kerültek elő. A 4. rétegben koporsók maradványait és koporsószögeket találtunk. Az 5. réteg mindhárom sírja koporsós. A legfontosabb a legalsó, a 6. réteg, amelynek mind a két váza nagy terjedelmű koporsóban feküdt.

Jellemző ez az 1. szelvény temetőnkre más tekintetben is. T. i. a többi szelvények bolygatottabbak lévén felül, csak az 1. szelvényen tudjuk számokkal bebizonyítani azt, ami néhány más szelvényünkben is kétségtelenül megvolt és megfigyelhető, hogy t. i. alul kevés sír van, feljebb azonban folyton gyarapodik a sírok száma: legalul, a 6. rétegben 148 cm mélyen 2 sír van, felette az 5. rétegben 3 sír, a 4. rétegben 7 sír, a 3. rétegben 16 sír, a 2. rétegben 19 sír. A közvetlenül a felszín alatt előkerült 1. rétegben bolygatottan megállapítható 15 sír mellett természetesen sok elpusztult.

Azt gondolhatnánk, hogy ez egyszerűen a lakosság gyarapodásával magyarázandó. De ez nem helyes! T. i. a legalsó rétegben lévő sírok mind vezető emberek sírjai. Ezt bizonyítja az, hogy kivétel nélkül óriási méretű koporsók vannak, s hogy ebben az általában leletnélküli temetőben ilyen nagykoporsós sírban került elő egy nagyon gazdagon felékesített nő, előkelő férfi felesége.

Ezek a nagykoporsós sírok mind egymásmelletti szelvényekben, a szelvények legalján, s mindegyazon szinten kerültek elő: az 1., 2., 7., 9., 17. szelvényekben 140–160 cm mélységben. Nem kétséges, hogy a temetőnek abban a legrégebbi korában, amelyből e nagykoporsós sírok valók, a temetőnek ez a része néhány előkelőség, a várban élő vezető családok csoportjának nyugovó helye. E csoport temetkezésének határát a jövő ásatási év folyamán sikerül majd megállapítanunk. T. i. északra már nincsenek nagykoporsós sírok, de nincsenek keletre sem. Az is kétségtelen, hogy kelet felé eredetileg is a legkeletibb koporsós sírjaink voltak a legszélsőbbek, t. i. itt, közvetlenül a sírok mellett, kezdődik az a leégett épület, amelynek szintje mélyebben van a Szent István-kori épület alapjánál. Így e nagykoporsós sírok a Szent István előtti épület nyugati falánál kezdődtek. Ennek az épületnek csak nyugati részét ismer-

jük, kiásása azért is fontos, mert kapcsolatban van a temető legrégebbi rétegével.

A temető e legrégebbi rétegének északi folytatása világosan bizonyítja azután azt, hogy a nagykoporsós sírok korában a temető ezen központján túl egyszerűbb emberek is temetkeztek. E területen is megtaláljuk a nagykoporsós sírokénak megfelelő szinten levő sírokat, de míg ott ezen a szinten csak nagykoporsós temetkezés van, itt nincs. Ha fel is tehető, hogy itt is akad ilyen, találtuk is nyomát egy helyen, itt e legmélyebb szint egy-egy sírjáról egészen biztosan megállapítottuk, hogy nem voltak nagykoporsósak. Ez azt jelenti, hogy meghatározott területre korlátozódik az a szokás, hogy *minden* sír nagykoporsós, s ha egybűtt is lehetett a temető e legrégebbi korában a többi sír mellett egy-egy nagykoporsós, ott ez csak azt jelenti, hogy az egyszerűbb emberek közé előkelő rangú került. Láttunk ez egyszerűbb emberek temetőjében, pl. a 154. sírban, óriási halotti tort, de nem nagykoporsós temetkezésben, ami azt jelenti, hogy ilyen temetés csak bizonyos rangbelieknek járt.

Miután itt hatrétegű temetőt találtam, az első gondolatom természetesen az volt, hogy a nálunk ismeretes templomkörüli temetők egyikével van dolgom, amelynek felső rétegei tehát későiek.

Kétségtelenül kitűnt azonban, hogy ez a feltevés téves: t. i. a 2. szelvény 6. rétegében szintén megvan a nagykoporsós sír (93. sír), 149 cm mélységben. Felette, 70 cm-rel magasabban¹⁰, a 2. rétegben női sírt találtunk a szelvény északkeleti végében.

85. sír (III. t. 2. 3.). M: 30 cm, N. H.: 159 cm. NY-K., koponyája 11°-kal tér el észak felé. A koponya kissé jobbra billent. Jobb kar a medence alá nyúlik. Mellékletei:

1. A koponya jobb oldalán a csecstyűlványtól kifelé 1 cm-nyire, S-végű elektron hajkarika, S-végével kifelé fordulva.

2. A nyakcsigolyán vékony arany szálak.

3. A jobb oldalon a medence alatt a gyűrűs ujjon arany pántkarikagyűrű, két szélén ráforrasztott két-két csavart huzal.

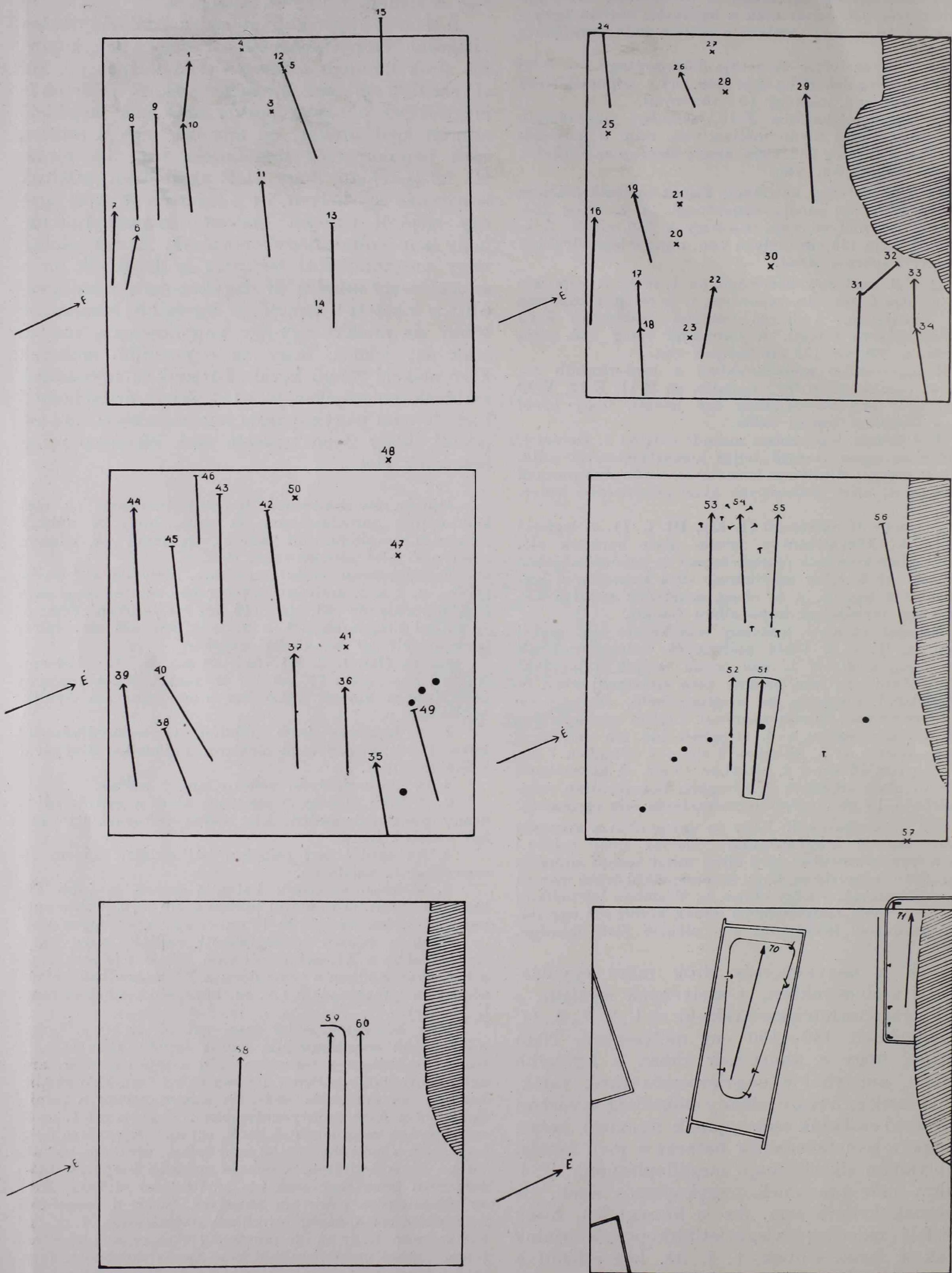
4. Az utolsó hat csigolya bal oldalán három elrozsdásodott vasdarab.

5. A koponyatetőtől balra, 4 cm-re, a jobb felkarcsont felső harmadától jobbra 6 cm-re, a jobb combcsont alsó részétől jobbra 12 cm-re egy-egy koporsószeg.

Ezek a leletek kétségtelenül vallják, hogy ez a sír legkésőbb a XI. századból való, ami azt jelenti, hogy a temetkezés ebben a temetőben a XI. században befejeződött (a temetkezés a IX. sz. közepén kezdődött meg, l. 71. sír).

Még kétségtelenebbé teszi ezt az a tény, hogy, mint alább megállapítjuk, Szent István alapítását, a bencés apátságot e temetőre épülve találtuk meg, ami azt jelenti, hogy a Szent István előtti temetőre ráépítkeztek; az építkezés kedvéért elegyengették a talajt, kidobták a felső csontvázrétegeket. Hogy a mi 1. és 2. szelvényünk megmenekült ettől, ezt az magyarázza meg, hogy ezek a szelvények a be nem épített területen voltak. De ha itt is feküdtek, a bencés apátság felépülése után már nem temetkezhettek ide az itt lakó szlávok. Arra az eredményre jutottam azonban, hogy a megoldást megtalálta az apátság, mindjárt alapításakor. T. i. fel kell tennem, hogy az ide mintegy 100 m-re levő kápolnai temető, ahol csoportunkból Sós Ágnes dolgozott, folytatása a várának, tehát az apátság átköltöztette a helyi

¹⁰ Miután az 1. szelvény DK-i és a 2. szelvény ÉK-i széle mintegy 10 cm-t lekopott a szelvény többi részéhez képest, s ez a sír felülről mérve 30 cm mélységben van, hozzászámítva a 10 cm lekopást, mélysége 40 cm.

1. kép. A temető 1. szelvényének hat rétege

lakosság temetkezését a vár északi részére, ahol a kápolna körül folyt tovább a temetkezés.

Mindebből az következik, hogy

1. volt egy temető, amelynek közepén — egy épület nyugati falától kezdve — a nagykoporsós előkelőségek temetkeztek, ekörül északra, délre és nyugatra pedig egyszerűbb emberek.

2. Az itt lakó szlávok a X. században és a XI. század első két évtizedében hagyományból ide temetkeztek, helyzetüknek, gazdasági viszonyaiknak megfelelően egészen egyszerűen — amikor leégett a temetővel kapcsolatos épület, e felett is folyt a temetkezés. Természetesen gazdagabb ember, ha nagyon ritkán is, ebben a korban is akadt.

3. Ez a temető az apátság felépítésével megszűnt, illetőleg áttelepítődött a kápolna köré.

Bizony, barbár munkát végeztek az apátság építői, amikor a terep kiegyenlítésekor kidobták a felső csontvázakat, de a várban ez volt a legmegfelelőbb hely ilyen nagy épület építésére, s emellett az új magyar keresztyénség természetesen elkövetett mindent, hogy helyi hagyományai legyenek — a magyar apátság helyét megszabta a régi templom helye.

Itt tehát semmi esetre sincs a nálunk ismeretes templom körüli temetővel dolgunk. Nem is a nálunk későbből ismert fejlődés az irányadó, hanem a pannóniai szlávtságot megtérítő frank, a mi esetünkben a bajor fejlődés.

A frank keresztyénség, mint pl. Nagy Károly padeborni (785. év) kapitulárei 22. cikkelyéből is látjuk, csak a templom körüli temetőt fogadja el s erre kötelezi a megtérített népeket is,¹¹ sőt ezt látjuk a frankoknál már a VIII. század közepén is.

Érdekes, hogy ásatási területünk északkeleti szélén, az É/13. szelvényben, egymás mellett két vázat, alattuk egyet s ez alatt még egyet találtunk. A legalsó váz 135 cm mélységben feküdt. A nagyon rossz állapotban levő váz — juv., hossza: 140 cm. Ny-K. (20°-kal tér el ÉNy-DK. felé). A lábak végében, boka tájon, erősen elrozsdásodott fémtárgyak¹² (a sír földjében. kerámia-töredékek) kerültek elő: Két igen szép, háromszöges átmeteszettű, díszített frank sarkantyú, mellettük egy-egy fibula formájú szíjvég és szíjbujtató (VIII. t.). Koruk a IX. század közepe. Megfelelőikről itt nincs terünk beszélni. Kétségtelenül a legszebb ilyen frank sarkantyúk közé tartoznak, a fibulaformájú szíjvégek pedig szintén megérdemlik, hogy alaposan foglalkozzunk velük.

Egyelőre csak annyit mondunk, hogy ez a sír a Pribina-kori faépület legfelső rétegének szintjében van. Meg kell itt jegyeznünk, hogy ezen a szinten egész ásatási területünkön régi szláv cserepek mellett igen sok frank cserép került elő, amelyek gondos összegyűjtésére s hamarosan feldolgozására, mint a sarkantyúkéra és a fibulaformájú szíjvégekére is, elsősorban azért is fordí-

tunk nagy gondot, mert a nálunk eddig ásatásból ismeretlen frank-kornak ezek az első s jelentős értékű emlékei, s ezek alapján a fenéki ásatások egy-egy cserepét is világosan megérthetjük.

E frank cserepek már olyan számban és változatban s olyan rétegkapcsolatokban kerültek elő, hogy megérdemlik a teljes feldolgozást — a velük együtt előkerülő szláv cserepek keltezéséhez is értékes anyagnak szolgálnak.

A sarkantyús ifjúról mai véleményünk az, hogy abból, hogy a Zalavár-vári temetőben egy ifjú lábain frank sarkantyúk és fibulaformájú szíjvégek voltak, még nem következik az, hogy viselőjük frank volt, hanem az, hogy itt, Pribina és Kocel központjában bizonyos családoknál ezek a tárgyak frank méltóságok jelvényei.

A temetkezési szokásokból levonható következtetések

1. *Nagykoporsós sírok.* Az 1951. évben az 1., 2. és 7. szelvények legalján nagykoporsós temetkezéseket találtunk, s megállapítottuk, hogy e koporsók a szláv lakosság koporsói, — s típusuk szerint elsősorban a kievi Desjatinna Cerkov koporsói körébe tartoznak. A Desjatinna Cerkov területén és egyéb helyeken talált szláv koporsókról csak egészen rövid, a részleteket nem tartalmazó leírásokat kaptunk, s egy-egy, a koporsó méreteit mutató rajzot, a legtöbbről azt sem.

1952-ben is találtunk — ugyanúgy a legalsó rétegekben — ilyen nagykoporsókat, amelyeknek szerkezetét a gondos feltárás tisztázta: amint a keleti és nyugati szláv területen előkerültek ilyen nagykoporsók — a gazdagoknál, vannak a mi gazdag szlávjainknál is, sőt Zalaváron egész csoport egyazon mélységben csak ilyen nagykoporsóba van temetve. Itt e nagykoporsók a vezetőrétegre jellemzők. Valószínű, hogy a zalaváraikhoz hasonló szerkezetű koporsók ugyanebből a korból az ország más területein is előfordultak. Legalább is erre mutat egyik-másik ismertetés olyan megjegyzése, hogy a sírokban fatörmelékeket találtak. Gondos feltárás talán ez esetekben is többet mondhatott volna e koporsók szerkezetéről.

De nemcsak hazánkban, hanem, amint az irodalmat ismerem, szláv országokban is ezek az első teljesen kiásott, leírt és ábrázolt koporsók — a kurgánsírok kora utáni szláv temetkezésekben.

E koporsós sírokról a következőket tudjuk:

1. Az 1. szelvényben a 6. rétegben lévő 70. sír 148 cm mélyen van. A sírgödör hossza 310 cm, szélessége 130, a koporsó szélessége 115, hossza 290 cm, A koporsó aljának hosszúsága 223, szélessége fejnél 80, lábnál 43 cm.

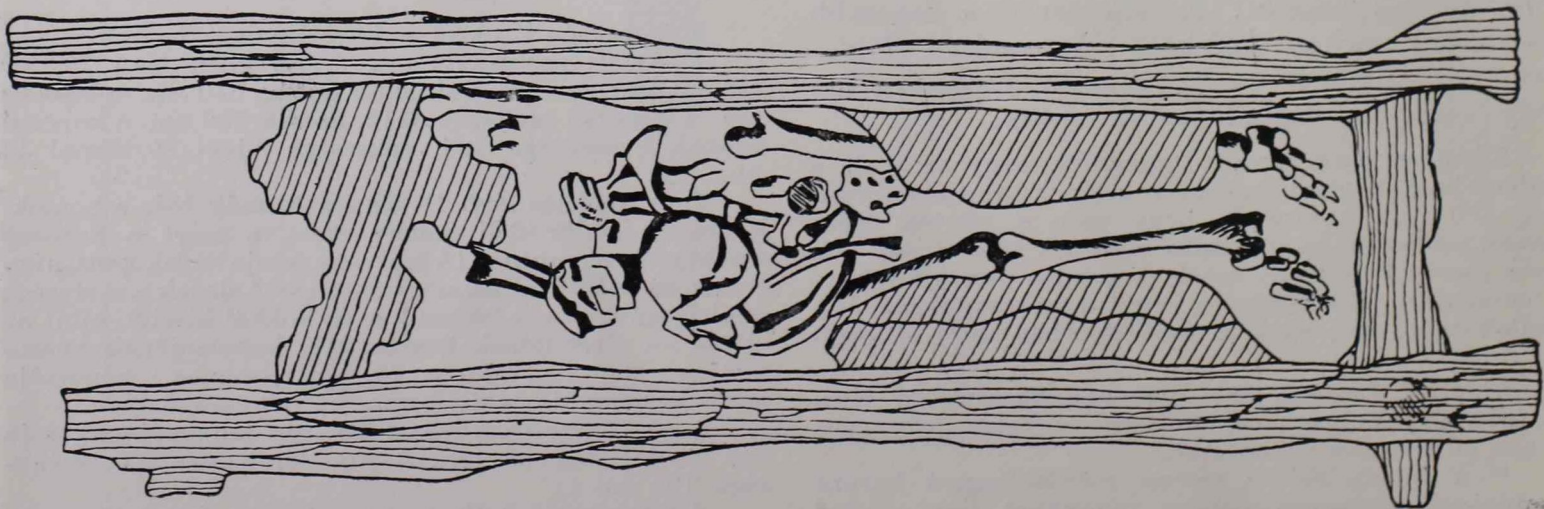
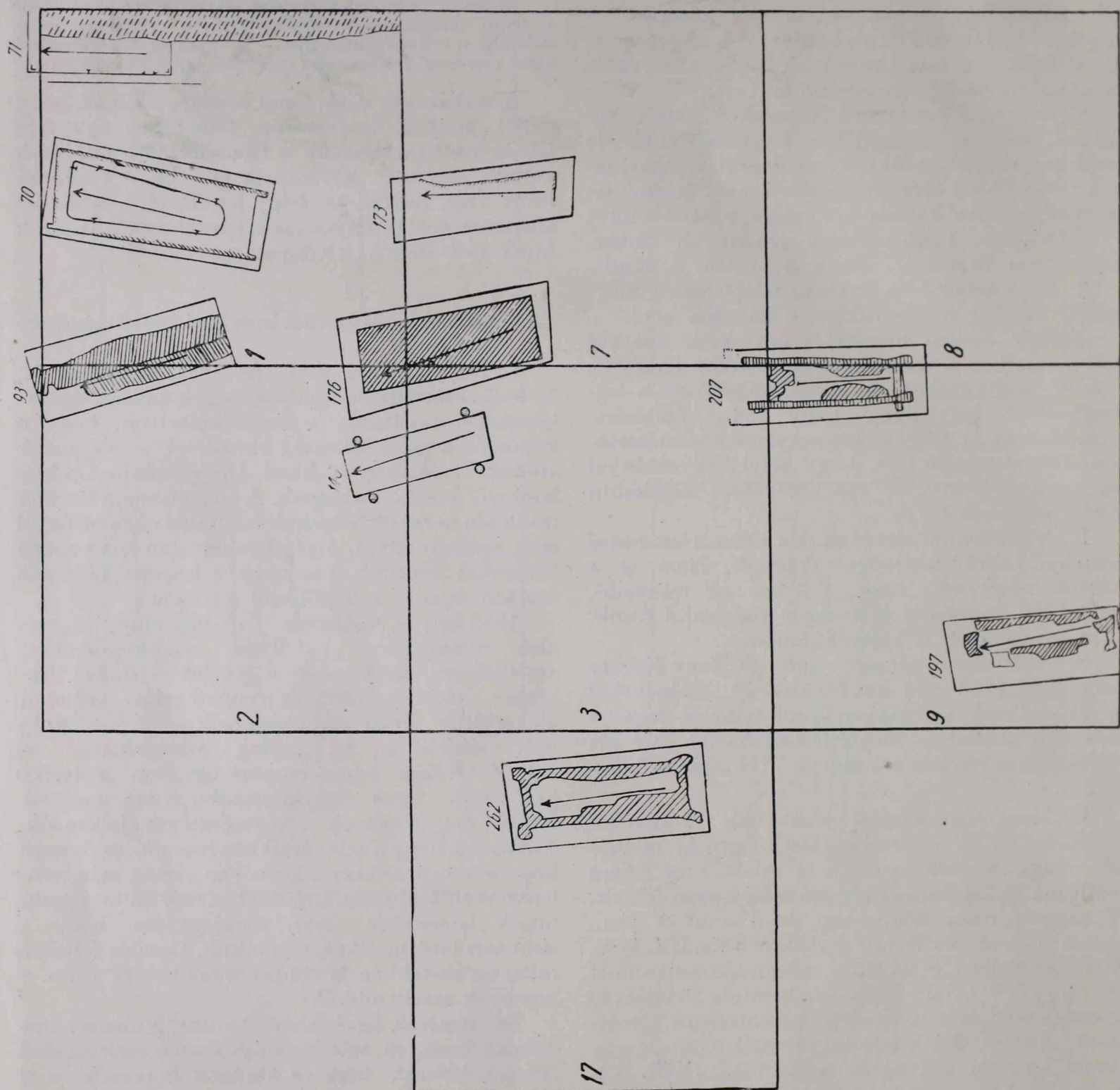
2. A mellette lévő 71. sír északi széle már a homokkitermelő gödör déli szélére esett, s ezért a koporsó északi széle elpusztult. (A szelvény teteje itt lekopott, s így ennek az előbbivel azonos szinten levő sírnak a mélysége felülről mérve csak 96 cm.) A sír sokkal kisebb, mint az előbbi — sírgödörének hossza 217, koporsójának hossza mintegy 200 cm. Míg a 70. sír hatalmas koporsója lefelé keskenyülő teknőforma, ez négyszögű láda.

3. A 2. szelvényben a 93. sír koporsójának alja 149 cm mélységben van. A sírgödör hossza 260, szélessége 103 cm.

A faszerkezet 2 db. egymás mellett fekvő gerenda. Az egyiknek hossza 263, szélessége 35, a másiknak hossza 200, szélessége 30 cm. A gerendák 35 cm vastagok.

¹¹ MGH. Leges I, 48: Iubemus, ut corpora christianorum saxonorum ad cimiteria ecclesiae deferantur et non ad tumulos paganorum.

¹² A lábain fekvő, vastag rozsdaréteggel bevont fémtárgyakat nagyon gondos munkával Baki Győző tisztította meg. Méri István és Karáth József is dolgoztak rajta.

A délre levő gerenda felső része lecsúszott a mellette, balra levő gerenda alá. Az északi gerenda felső részének kiképzése azt mutatja, hogy itt keresztgerenda volt (IV. t. 1.).

4. A 7. szelvényben a 176. sír gödrének hossza 283, szélessége 106 cm. Koporsójának alsó szintje: 148 cm (IV. t. 2.). Ezt a koporsót sikerült teljesen kiásni. A koporsó hosszúsága 268, szélessége 68, magassága 41 cm. Négy-szögű sírláda, amelynek alja ugyanolyan méretű, mint a teteje, ugyanúgy, mint a 71. sír koporsójáé, de itt nincsenek szögek, az egész sírláda összerótt, (A mellette levő 173. sír is nagykoporsós, de a koporsó nagy része szétporladt.)

5. A szomszédos 9. szelvényben a 197. sír aljának északkeleti sarka 149 cm. A sírgödör hossza 230, szélessége 90, a koporsó hossza 204, szélessége 74 cm.

6. Ugyane szelvényben a 207. sír alja keleti sarkán mérve 150 cm. Leírását 1. alább.

7. A 17. szelvényben a 262. sírban a váz medencéje 146, a koporsó teteje 124, alja 156 cm. Leírását 1. alább.

Többféle koporsóval van itt dolgunk, de miután mind ugyanazon a szinten került elő, és pedig egymással szomszédos szelvényekben, egészen biztosan egykorúak.

A főválozatokat a legutóbb kiásott két koporsóval ismertetjük:

Az egyik a 9. szelvény északnyugati határán kiásott 207. sír koporsója (IV. t. 3 és VI. t. 1 és 3 kép). A sír gödrének szélessége 102 cm, hossza nem állapítható meg pontosan, mert nyugati végébe beleástak a felette talált sír gödrének ásaí. Miután alul a sír széle 19 cm-re van a koporsó jól megőrzött legkeletibb vonalától, s a koporsó legészaknyugatibb pontja is megvan, itt is 20 cm-t vehetünk fel, s így a sírgödör hosszát 275 cm-nek számíthatjuk.

A koporsó hántolatlan félfahasábokból készült keret, amelyet vékony deszkalapok borítottak. A félfahasábok vastagságát a délkeleten tökéletesen megőrzött, lerajzolt és fényképezett vége alapján számíthatjuk — szélessége 15, vastagsága 9 cm. A koporsó-keret hasábokat sikerült teljes hosszúságukban kiásni, 235 cm. A keresztphasábokból csak a lábak alatt záró keleti hasáb van meg, amelynek déli végét sikerült teljes egészében kiásnunk, s így megfigyelhettük az összeróvás módját: a hasáb vége keskenyedő, át van vezetve a déli hosszanti hasádba vésett lyukon, emellett a két hasáb, mint a mélyedés mutatja, faékkal volt összeerősítve. A másik (a nyugati) keresztphasábot tönkretették a sír fölé temetett 205. sír gödrének ásaí, akik beástak a 207. sírba eltemetett anya fejéig, s az ásaíuk közben levágott fejet a hasán levő csecsemő mellé tették. E sírgödör ásaí rongálták meg a hosszanti hasáb északnyugati végét is.

Mindezt a mellékelt rajzokban és fényképekben szemléltetjük: keretkoporsónk hosszúsága 235 cm, szélessége a délkeleten kiálló keresztphasábvégével együtt eredetileg 75 cm, az északkeleten már elporladt kiálló véggel (10 cm) együtt 85 cm volt.

E félfahasábokból (valójában nem félfahasáb, hanem valamivel vastagabb) összerótt keretet a sírgödörbe tették, s ebbe fektették a halottat s felül vékony deszkalapokkal befedték.¹³

A koporsók másik típusát a 17. szelvény 262. sírján mutatjuk be.

A sírgödör hossza 255, szélessége 110 cm.

A koporsó tetejének hossza 232, szélessége 88 cm. Miután közepén egész hosszában be van nyomódva a sír, a koporsó tetődeszkái lefelé fordultak. A déli legszélsőbb deszka legnagyobb szélessége 18 cm, szintúgy a mellette levő is, az északi szélső deszka mai legnagyobb szélessége 15 cm. Megmaradt azután közöttük még két deszkából egy-egy keskeny darab. A koporsó teteje tehát 5 szál, egyenként kb. 18 cm széles deszkából készült. A deszkák hosszúsága is megállapítható, t. i. a ma megőrzött deszkák délkeleti és északnyugati pontjai között 2,30 m távolság van, tehát a deszkák hosszúsága 2,30 m (V. t. 1—2, 4. kép).

¹³ A deszkákból megfigyelhető darabok rajzát elkészítettük. Pontosabban erről akkor beszélünk, amikor módunkban lesz Keszthelyen kitisztítani.

A koporsó oldalai e fedéltől kiindulva, teknő oldalainak megfelelőleg, ferdén haladnak lefelé, tehát a koporsó belseje oldalt szabályosan szűkül, de keskenyedik a koporsó egész belseje a lábi vég felé is. A koporsó lefelé ferdén haladó oldalai, szintúgy a hasonlóan haladó záródeszkák is, rá vannak építve az egész sírgödört padlózó deszkaszálakból álló fenékre. A fenék szélessége 110, 6 db. kb. 18 cm széles deszkaszálból áll, amelyek hosszúsága kb. 250 cm.

Igy a koporsó oldalai mellett a fenék szélei kilátszanak, de a koporsó teteje is szélesebb a koporsó oldalai által bezárt területnél.

A koporsó belsejének szélessége alul a fenék felett

az A metszetben	56 cm
a C »	52 »
a B »	43 »

A koporsó sarkainál az oldal és záródeszka találkozására össze van róva.

A koporsó magassága 32 cm. A függőlegesen álló és a vízszintesen fekvő szögek és kapcsok, amelyeknek száma 19, érdekes tanulságokkal járnak. Most csak annyit említünk meg, hogy a fényképeken és rajzokon látható szögek világosan mutatják a koporsó belső méreteit.

A sír fenekét burkoló deszkák vastagsága pontosan megállapítható: 5 cm, a felső deszkáé és a lábi végnél levő záródeszkáé is ugyanennyi volt. Biztosan ugyanilyen vastag volt a fejnél levő záródeszka is. Az oldal-deszkák vastagsága 2, szélességük 13—13 cm, szintúgy a záródeszkák is két ugyanilyen széles darabból állanak.

A sírban levő váz koponyájának mélysége 141, medencéjéé 151, a lábaké 149 cm. Váz hossza 172 cm. NY—K. (8°-kal tér el É. felé.)

Ez alul szűkülő, egyébként mosóteknő formájú koporsónak szerkezetileg teljesen megfelel a 70. sír nagykoporsója.

*

E nagykoporsós sírok korára elsősorban a 71. sír leletei mutatnak: N. (25—30 éves). H: 148 cm. NY—K (koponyája 4°-kal tér el D. felé).

A sírláda halvány nyomai mellett a koporsó formáját világosan mutatják az eredeti helyükön előkerült koporsópántok és szögek.

Mellékletei:

1. Az alsó állkapocstól jobbra erősen aranyozott ezüstfüggő (III. t. 5).

2. Ugyanilyen függő a bal halántékcsontról csecsenyűványától balra 2 cm-re (III. t. 5).

3. A medence közepétől, a szeméremcsonttól jobbra 15 cm-re aranyozott ezüst fejegyűrű (III. t. 6).

4. A combcsont fejétől balra, 5 cm-re aranyozott ezüstgyűrű, keresztalakú fejfel (III. t. 6).

5. A medencecsont közepétől jobbra, 20 cm-re koporsószeg.

6. A medencecsont közepétől balra, 28 cm-re 9 cm hosszú koporsópánt, a medence közepe felé tartva.

7. 13 cm hosszú vastöredék, a csípőlapát és az alkarok között.

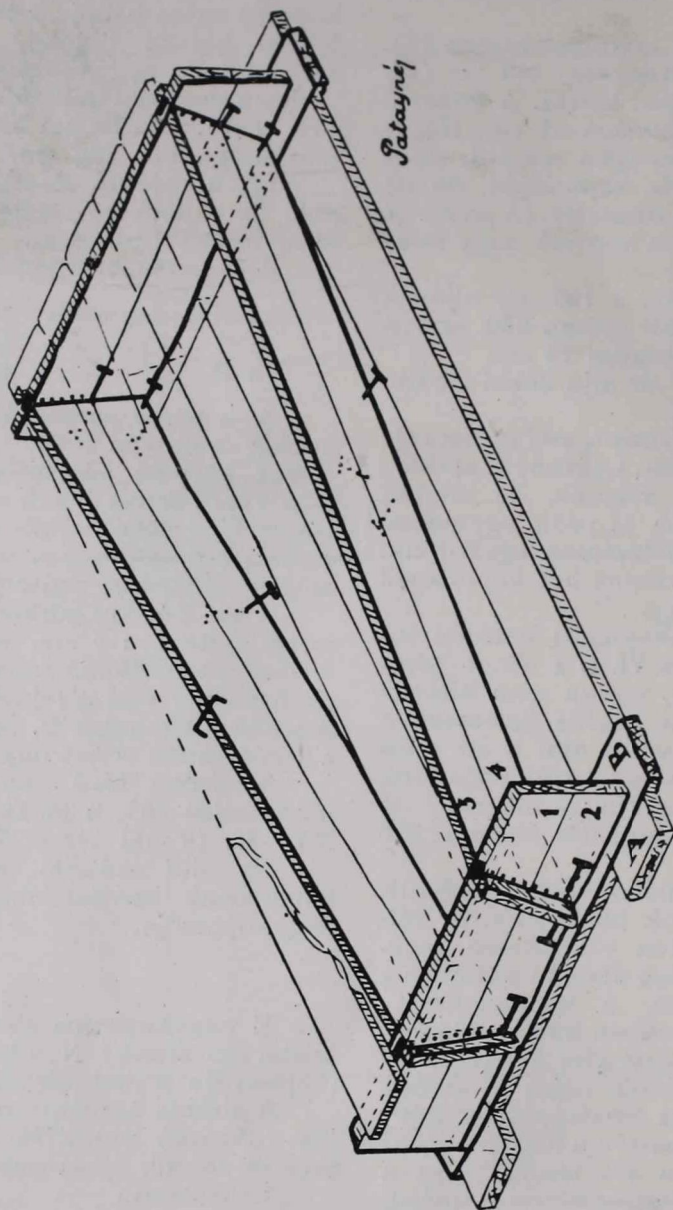
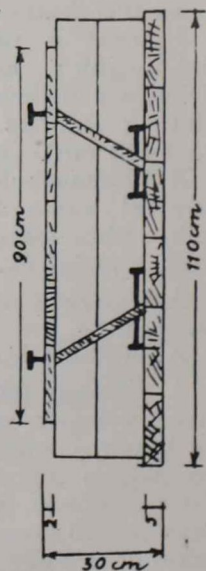
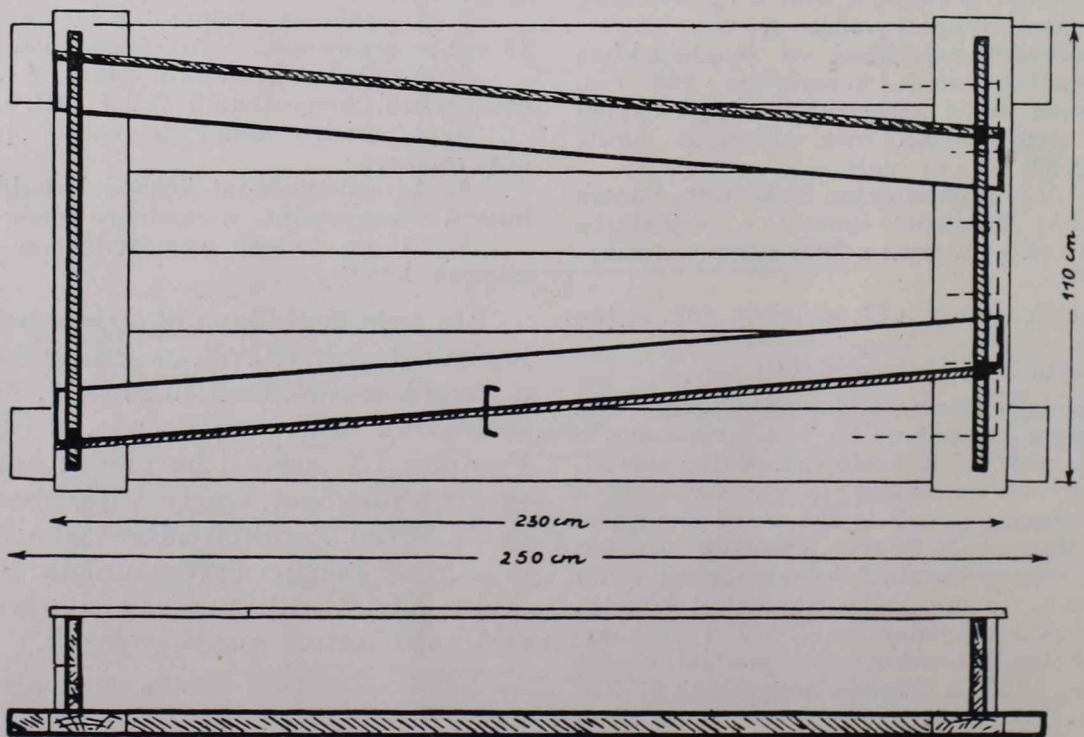
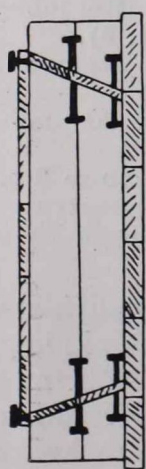
Itt nem foglalkozunk bővebben a mellékletek korhatározó értékével, csak annyit mondunk, hogy a függők ismeretesekek másutt is, megfelelőik megtalálhatók szláv területen is, pl. Staré Město-ban. Poulik a IX. század harmadik harmadára keltezi ezeket a függőket, amelyek e korban az erős bizánci hatás révén kerültek Moráviába.¹⁴

Kiváló bizánci ötvösmunkák, finom munkában ősei a XI. századi, magyar és szláv sírokban megtalálható öntött példányoknak.

*

Ugyane korra mutatnak a nagykoporsók.

¹⁴ Poulik J., Jižní Morava. Brno. 1948—1950, obr. 62 a, c., 112.

4. kép. Zalavári ásatás 262. sz. sír koporsójának rekonstruált képe

A 2. szelvény 2. rétegében, a 6. rétegben levő nagykoporsó felett 70 cm-rel, legkésőbb a XI. századból való sírt találtunk, tehát e nagykoporsós sírok sokkal korábbiak.

*

Ugyane korra mutatnak a kievi sírok:

Hasonló nagykoporsós sírok kerültek elő a kievi Desjatinnaja Cerkov területéről.

Karger leírása szerint az egyik sírban (9. sír) a váz ládaalakú koporsóban feküdt. A ládát vas-szögek fogják össze; szélessége Karger rajza szerint 45, hosszúsága 185, magassága 22 cm. A váz fejjel északnyugat felé feküdt — melléklete 1 db. lófog.

A másik sír (18. sír) koporsójának hosszúsága 210 cm, szélessége 48 cm. A váz lábainál, a sír falainak szögleteiben a koporsó összefogására szolgáló vas szögletpántokat találtak. Szögek vannak még a medencecsonttól jobbra a sír falában, de kerültek elő még a koporsódeszkák töredékeiből is. A váz alatt a sír fenekének deszkái is látszottak.

A fejjel délnyugatra fekvő 35—40 éves férfiváz mellékletei: jobb oldalán a IX.—X. századi harci balta, tegez, benne 4 db. felfelé álló nyílhegy, 3 db. bronzkarika, csiholó és kovadarab, vaskés.¹⁵

Egy harmadik sír (16. sír) koporsójának hosszúsága 2,22, szélessége 0,65 m. Sarkaiban az oldal-deszka Karger rajzai szerint kiáll a koporsó kereszt-záródeszkáinak vonalából — itt bizonyára olyanfajta összeróvás volt, amilyent a zalavári koporsóknál figyelhattunk meg. Az 55 cm magas koporsó 5 cm vastag deszkákból van összeszegezve.

A fejjel délnyugatra fekvő váz felett állatcsontok kerültek elő. Jobb combja mellett kard, művészi kivitelű és díszítésű kardhüvelyvéggel. Lejjebb és rajta 3 db. szívalakú, díszített ezüstveret, a kard elpusztult markolata helyén díszített ezüstsíjvég, feljebb, jobb könyöke felett díszített ezüstcsat, medencéjén még egy díszített ezüstitárgy.¹⁶

Másféle koporsó is került elő a Desjatinnaja Cerkov területén: boronaház, a megrongálódott maradványokból megállapíthatólag eredetileg 140 cm magas, gerendákból összerótt négyszögű építmény. Keleti oldalának hossza 2,6, a délié 2,8 m.

E boronaházban fekvő váz csak térden alul maradt meg. A váztól balra harci balta és köpűs kopjahegy került elő. A boronaház északkeleti sarkában: gyengén kihajló peremű edény néhány töredéke, vállán kettős hullámvonal, ezalatt 21 vonaldíszítéssel, mellette nagy tegez vas és fatöredékei, 20 rhombusalakú nyílhegygel, zabla és kengyelpár, bőrmaradványok, rájukerősített szívalakú, díszített bronzveretekkel. Egyik bőrdarabra díszített, ezüst öntött csat volt erősítve. A sír nyugati része elpusztult, itt lehettek Karger szerint a lóváz maradványai. A koporsó közepe táján faveder vasabroncsai és füle.¹⁷

Karger szerint a két első deszkakoporsós sír és a boronaház is a X. századból valók, a harmadik deszkakoporsós (Kargernéi «szarkofág») sír Rostislav Mstislavič fejedelem sírja, akit 1093-ban temettek el. F. M. Korzuhina ránc nézve nagyon fontos cikkében, amelyben a X. századi orosz kardok *corpus*-át adja, ezt az ú. n. faszarkofágos temetkezést a X. század vége és a XI. század közepe közé teszi.¹⁸

A mellékletek alapján e sírok kora a IX. század második felétől a X. század végéig terjedő idő.

Meg kell még jegyeznünk, hogy e kievi nagykoporsós sírokban ugyanaz az emléktárgy van, amelyet a honfoglaló magyar sírokban találunk.

Tudunk még egy a Desjatinnaja Cerkov területén talált koporsós sírról, amelynek váza mellett egyéb tárgyakon kívül I. Basileios és Konstantinos (869—870) pénzét találták.¹⁹

A kievi Desjatinnaja Cerkov területén talált deszkakoporsós sírok megfelelői és a boronaház-koporsók (Kievben előkerült még egy) és megfelelőiknek leszármazottai a zalavári nagykoporsós sírok.

Kievben kétféle nagykoporsós sír van. Az egyik fajta — nagy deszkakoporsók, nagyságuk 182×45 , 210×48 , 222×65 cm. A mi deszkakoporsóink 290×115 , 268×68 , 232×88 és 225×85 cm — nagyobbak. Szerkezetük bizonyosan megfelel a kieveknek. Ha Karger leírásaiból és rajzaiból nem is értjük meg világosan e koporsók szerkezetét, a rajzban a fejnél és a lábnál a koporsó négyzetéből kiálló érthetetlen vonalak (5. kép) zalavári megfigyeléseink alapján megérthetőek lesznek, azt jelentik, hogy e koporsók végein a deszkák úgy vannak összeróva, mint a mi szláv koporsóink.

Van azután Kievben még egy fajta koporsó: a régi szláv kurgán-sírokból ismeretes, gerendákból készült boronaház (6. kép) — Zalaváron ezt elsatnyult formában találjuk meg: félhasábokból összerótt keret, amelyet felül deszkával takartak le.

Kétségtelen azonban, hogy mind a kétféle koporsót egyazon korban használták Kievben is, Zalaváron is.

E koporsók eredetét orosz területen világosan látjuk. T. i. a IX.—X. századi Borševa-Romen-i kultúra jellemző vonása, hogy a keleti szlávok halottaikat kurgánokban épített boronaházakba temetik, helyesebben hamvaikat ilyen boronaházakban őrzik.²⁰ A kievi boronaházak temetkezés mutatja, hogy amikor már nem kurgánokba temetkeznek, akkor is megmarad a boronaház-temetkezés szokása. A nagy deszkakoporsók pedig a boronaház-szokás csökevényei.

¹⁵ Каргер, М. К., Археологические исследования Древнего Киева (1938—1947 гг.), Киев, 1951, 83—85 és 58—60. rajzok.

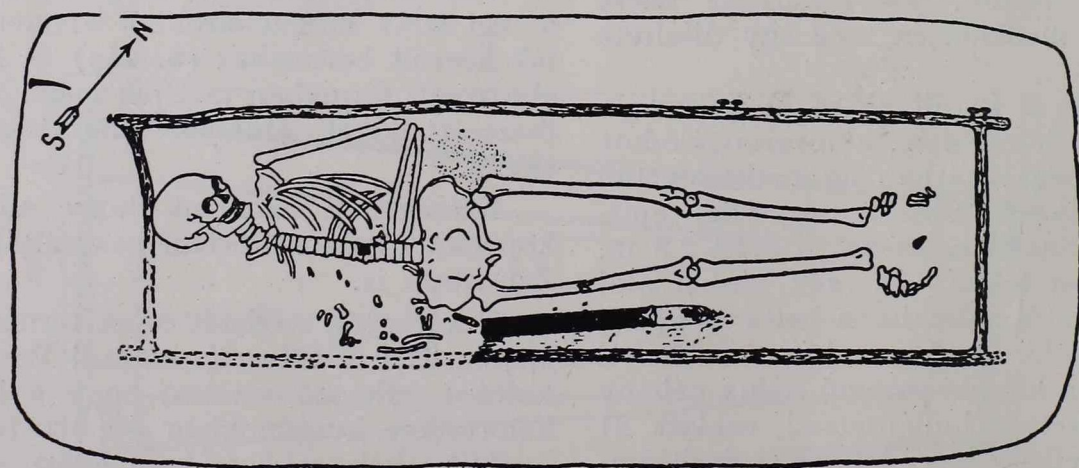
¹⁶ Karger, i. m. 100—102. és 73—76. rajzok

¹⁷ Karger, i. m. 85—86. és 61—66. rajzok. Folia Arch. III—IV., 311—313.

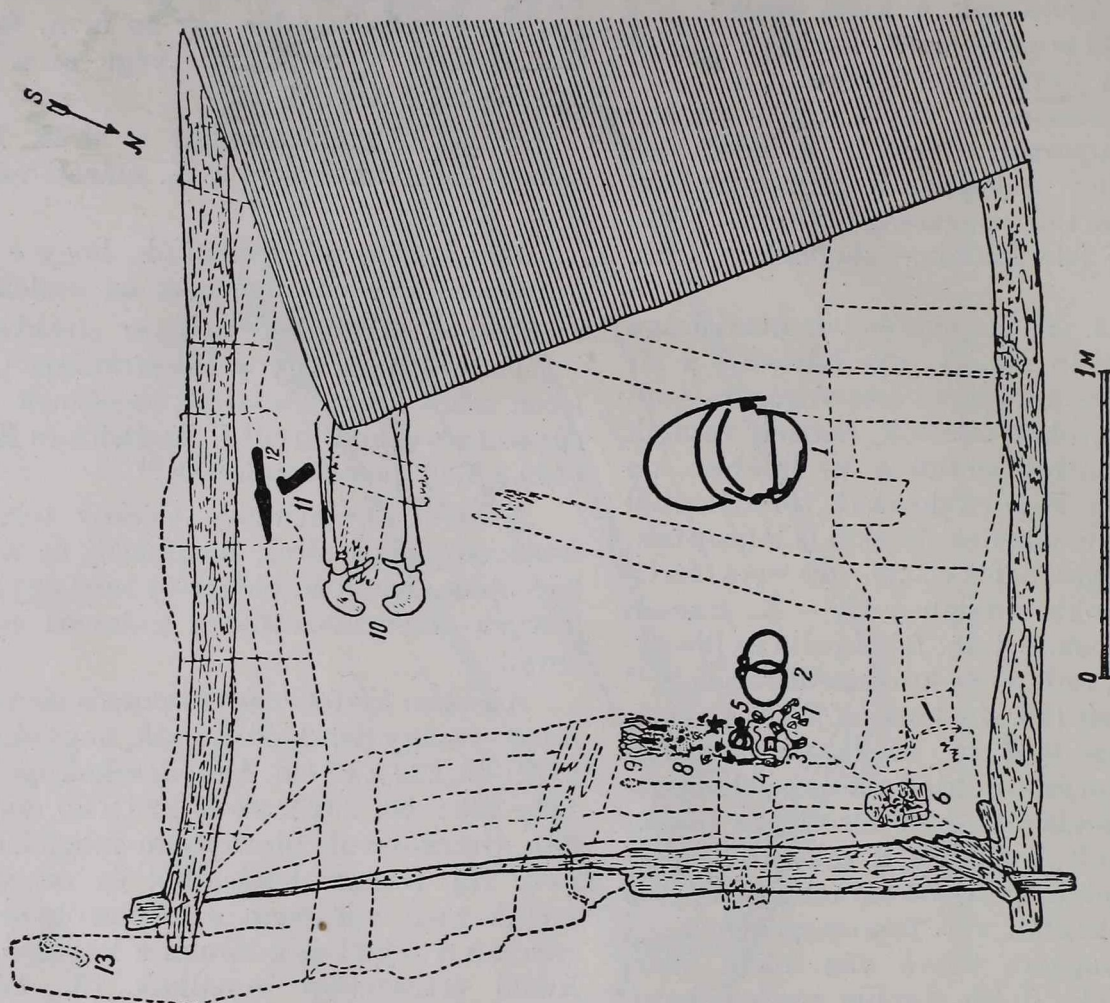
¹⁸ Корзухина Ф. М., Из истории древнерусского оружия XI века. СА. XIII. (1950) 71.

¹⁹ Arne T. J., La Suède et l'Orient, Upsala, 1914, 57. V. ö. Отчет. Арх. Ком. за 1908. СПб., 1912, 132.

²⁰ Ефименко-Третьяков Древнорусские погребения на Дону. МИА СССР 8 (1948). 79-91. V. ö. СА IX (1947) 121—136.

5. kép.

6. kép.
A Desjatinnaja Cerkov két koporsója.

A kurgán-sírok boronaházaira Niederle azt mondja, hogy »szkíta-szarmata« szokásra²¹ mutatnak — ez nem is kétséges. Párducz Mihály figyelemztetett arra, hogy az Arch. Rozhl. IV. (1952), 3—4. számában a (Kassa mellett) Haniška melletti halomból előkerült ilyen koporsó is, amelyet Rataj²² a Párducznál talált megfelelők²³ alapján roxolan sírnak tart.

Zsugorított női sírok kérdése

A 17. szelvényben zsugorított női vázat találtam: 214. sír. Váz hossza 162 cm. Ny-K., arccal délfelé néz. Bal keze arca előtt, a jobb 10 cm-rel odébb. Bal lába erősen felhúzza, úgy, hogy bokája csak 5 cm-rel van lejjebb (K. felé), mint a medencéje, jobb lába a ballal párhuzamosan, de 15 cm-rel magasabban. A medencétől É. felé 36 cm-re és a homloktól D-re 10 cm-re koporsósögek. Az egész sírföld tele van szórva állatsontokkal és cserepekkel.

Mivel a szelvénynek ez a része kissé bolygatott volt, nem ismertük fel a »zsugorítás« jelentőségét. Ásatásaink folyamán később azonban megtanultuk, mi jelent ez szláv temetőben. T. i. ettől a sírtól mintegy 40 m-re északra, a templomi területen, az É/11. szelvényben férfi váza került elő (koponyáját a rajta levő kő tönkretette, 241. sír), amely D—É-i irányban feküdt. Mivel sírjaink Ny—K-i irányításúak, természetesen különösen érdekelt bennünket ez a sír. A sírmetszet, mint a rátemetkezés, ráépítkezés stb. miatt itt általában, nem volt teljesen világos, annyi azonban a sír gondos tisztogatása közben világossá vált, hogy kelet felé nem végződik a sírgödör e váz lábánál. Kelet felé tovább haladva meg is találtuk ennek a magyarázatát. Közvetlenül a férfiváz térde alatt egy másik váz koponyáját találtuk — Ny—K-i irányítású, guggoló és imádkozó helyzetben levő nőét (VII. t. 2—3.), e váz bele van temetve a férfi sírjába. Ugyancsak különleges, észak-déli irányítású férfivázat találtunk az É/9. szelvényben, — sírjába temetett, nyugat-keleti irányítású guggoló nővel (280—281. sír, VI. t. 2.).

Ezek a sírok világosan beszélnek. A férfi és nő egy sírban vannak temetve, a férfi a rendes irányítástól eltérően, a nő mellette guggoló és imádkozó helyzetben, rendes irányítással.

Erről most röviden csak annyit mondok, hogy bizánci, nyugati és arab-perzsa forrásokban olvassuk, hogyha a szláv férfi meghal, felesége (vagy legkedvesebb felesége) követi a halálba.

Ezen, írott forrásokból ismert szokásnak eddig nincs régészeti bizonyítéka, Niederle szerint e szokást illetően »a régészet jelentősége majdnem negatív.«²⁴

²¹ Niederle, Rukovět. Praha, 1931, 79. v. ö. ŽS I. 346—349.

²² Arch. Rozhl. IV. (1952) 3—4, 278—282. és 164. rajz.

²³ Párducz M., A szarmatakor emlékei Magyarországon III. 203—207 (Budapest, 1950) és Dolg. 7, Szeged, 1931, 162—186.

²⁴ Sl. St. I. 253.

A zalavári vári temető említett sírjaiban kétségtelen bizonyítékait találtuk ennek a szokásnak, és pedig sikerült olyan jellegzetes bizonyítékot találnunk, amelynek alapján egyebütt is megállapíthatjuk, ha ilyen temetkezésekről van szó. A 240—241. kettős sírban dél-északi irányítású férfi térde alatt kezdődik a nyugat-keleti irányítású, guggoló és imádkozó nő koponyája. A 280—81. sírban észak-déli irányítású férfi mellett nyugat-keleti irányítású guggoló nő van. Ez azt jelenti, hogyha ilyen szokásnak áldoznak, a férfit minden esetben a temetőben általánosan szokásos irányítástól eltérően fektetik, a nő rendes irányításban fekszik — természetesen, hiszen térdel és imádkozik, tehát kelet felé fordul. Ránk nézve azt is jelenti ez, hogy a magyarországi szlávoknál is megvolt ez a szokás a korai időkben. (Ez úton még más két sírről megállapíthatjuk ezt a szokást a zalavári temetőben.)

De ezzel az eredményünkkel sikerült megállapítanunk egy kievi bolygatott sír teljes értelmét is, azt, hogy ennek a szokásnak az orosz-szlávok is a vázak ilyen különleges elhelyezésével hódoltak.

T. i. Karger Kievben 1946-ban kiásott egy kettős sírt: férfiváz, feje északra, jobbja »frank típusú« kard és egy felismerhetetlen vastárgy került elő. Bordáin tegezvasalás töredékei, bennük mintegy 15 nyílhegy. Ugyanitt 3 bronzgomb és vaskés. Balra e férfiváztól női váz, amelynek csak koponyája maradt meg, többi része elporladt. A sír Karger szerint a IX.—X. századi nagy kievi temetőből való.

Fenti zalavári eredményeink után nem kétséges, hogy itt is a zalaváriakhoz hasonló kettős sírral van dolgunk. Kétségtelen ez abból, hogy a férfiváz itt is különleges irányítású, Kievben is észak-dél, mellette a nő bizonyára szabályos, nyugat-keleti irányítású volt. Karger feljegyzése szerint a nő koponyája a férfiváztól balra van, ami észak-déli irányítású férfiváz mellett azt jelenti, hogy a nő váza nyugat-keleti irányítású volt, mint a mi zalavári sírjainkban. Tehát a keleti szlávoknál, így a kieveknél is, az a szokás, mondjuk a X. században, hogyha a férfit felesége követi a halálba, a nő nyugat-keleti irányítású, ami természetes imádkozó helyzeténél fogva, ura pedig észak-déli vagy dél-északi.

Karger e férfi és nő közös sírjáról azt írja, hogy druzsinik rabnőjével.²⁵ Én nem mondanám ezt. Forrásaink szerint a szlávok női követik férjeiket a halálba.

Meg kell még említenem, hogy fenti eredményem alapján sikerült nálunk az első avarkori bizonyosan szláv sírt is megállapítani.

T. i. a jutasi²⁶ 56. sírban egy férfi és egy nő váza került elő. A nő koponyája két oldalán egy-egy háromfordulatos S-végű hajkarika van, amelyet pl. a csehszlovák szakirodalom általában az avarkori szlávokra tart jellemzőnek. A fentiek alapján most kétségtelen bizonyítását adhatjuk

²⁵ Karger, i. m. 182—184.

²⁶ Rhé — Fettich, Jutas und Öskü. (Prag, 1931), 19.

ennek nálunk is, t. i. fentebb láttuk, hogy különleges *tájékolással* fejezik ki az ilyenféle egymáshoz-tartozást, s a jutasi sír nője ellenkező tájolású, mint a férfi. Így erről a női sírról állapíthatjuk meg nálunk először az avar korban kétségtelen biztossággal, hogy szláv sír. Kétségtelenül bebizonyosodott így az is, hogy a többszörös fordulatú S-végű hajkarikát a szlávok női viselték az avar korban.

Cölöplyukas sírok

Temetőnkben nem egyszer találunk a sírok mellett cölöplyukakat. Miután azonban sok későbbi építkezést találunk ásatási területünkön, s e mocsaras területen rendszeren cölöpökre építkeznek, ha egy-egy sírnál cölöplyukakat találunk, meggyőző bizonyítékokra van szükségünk, hogy a cölöpök a sírhoz tartoznak. Ilyent találtunk a 3. szelvény 6. rétegében. Itt a szelvény felső része mintegy 30 cm mélységben elpusztult, s így ez a felülről mérve 78 cm mélységben levő sír valóban 108 cm mélyen van. Valóban azonos szinten is van pl. a szomszédos 7. szelvény koporsós sírjával.

140. sír. H.: 171 cm. Ny—K. (A koponya 2°-kal tér el D. felé, arccal lefelé feküdt.) A sírgödör szélén, kívül négy hántolatlan fatörzs, és pedig a váz halántékától jobbra és balra, 30—30 cm-nyire egy-egy, velük egyvonalban a bokától jobbra és balra egy-egy. A koponya magasságában kezdődő és a sírgödör aljáig érő koponya melletti fatörzsek hosszúsága 28, átmérőjük 12,2 cm. A bokáktól jobbra és balra levő fatörzsek méretei ugyanezek, de a koponya mellettiéhez viszonyítva 12 cm-rel mélyebben vannak, tehát a két felső cölöp teteje 12 cm-rel magasabban van, mint az alsó cölöpökéi. Ugyanígy lejt a sírgödör alja is.

Itt keleti-törökfélé népek szokására gondolok; valószínűleg állványféle volt e cölöpökön. Miután fának a cölöpökön kívül itt nem találtuk semmi nyomát, az állvány bizonyosan más romlandó anyagból készült. Ez azt is jelentené, hogy Pribina és Kocel környezetében avarok is lehettek. Erre mutathat a vári temető egy kétségtelenül mongol koponyája is (217. sír).

A sírokban és a sírokon kívül talált kutyacsontvázak jelentősége

Az É/5. szelvény egyik gyermekváza (154. sír) balján kutyaváz került elő, jobbján óriási kiterjedésű égés, rengeteg állatcsonttal és cserépmaradvánnyal — a temető e legmélyebb rétege alján, a sír legalján még egy kutyavázat találtunk 149 cm mélyen.

De találunk egymagában is egy kutyakoponyát, amely ránk nézve még érdekesebb. Ez a kutyakoponya a templomi terület déli részén, 137 cm mélyen került elő. Nyaka helyén kettőskék gyöngyszemet és egy vaskéshegyet találtunk. A kutyakoponya szénrétegben feküdt (VII. t. 1.).

Ez a máglyában fekvő kutyakoponya kétségtelenül áldozati szertartásra mutat. (Magyaráza-

tát teljesen kidolgozva ásatásunk befejezése után a Zalavárról szóló munkában adom, ott lesz szó a kék gyöngyszem és a kés jelentőségéről is.) Most rövidebbre fogva a következőket mondjuk:

Theotmar salzburgi érsek suffraganusaival 900 körül azt panasolja a pápának, hogy ellenségei, a morva-szlávok azzal vádolják, hogy a magyarokkal kutyára vagy farkasra és egyéb bűnös és pogány dolgokra esküdve kötött békét s hogy pénzt adott nekik, hogy Itáliába törjenek — pedig azt a bűnt, mondja az érsek, amelynek egyszeri elkövetésével bennünket hamisan vádolnak, ők sok éven át elkövették. Ők a magyarok közül nagyon sokat vettek magukhoz és azok szokása szerint az ő álkeresztyéneik fejeit teljesen lenyírták és ellenünk, keresztyének ellen küldték.

A magyar kutya- vagy farkasesküiről, amelyre a magyarok kényszerítik azokat, akik velük baráti viszonyba akarnak kerülni, itt csak annyit mondunk, hogy a totemisztikus hitben gyökerező farkas-, majd helyettesítőjéül kutyaeskü sok bizonyítéka révén és a bolgár eskü magyarázata hasznos útmutatásával sikerült világosabb képet kapnunk a magyar-morva viszonyról. T. i. Nikephoros patriarcha szörnyülködik, hogy a bolgárok (815-ben) arra kényszerítették a bizanciai császárat, hogy amikor békét köt velük, bolgár szokás szerint tegye le az esküt. Mi volt ez a bolgár szokás? Megízelt egy (feláldozott) kutya véré, felemelt egy csomó füvet, vizet öntött a földre, megérintett egy féket és megfordított egy nyeret. A bolgárok meg keresztyén egyházi szimbólumokra esküdtek.

Ez a bolgár eskü azonos azzal az esküvel, amelyről Theotmar érsek beszél — kutyára vagy farkasra és egyéb bűnös és pogány dolgokra esküsznek azok, azaz kell esküdniük azoknak, akik a magyarokkal szerződnek.

T. i., hogy mik azok az egyéb bűnös és pogány dolgok, hogy bizonyosan ugyanazok, mint amelyekre bolgár szokás szerint kellett esküdni, föld, fű, víz, fék, nyereg, azt a fehér ló mondásával fejthetjük meg. Ebben a mondásban a magyarok és morvák békekötésének ceremóniájával van dolgunk, t. i. a fehér ló mondása olyan korból maradt ránk, amikor már senki sem tudhatta e szertartások értelmét, de a monda világosan megőrizte a békekötés ceremóniáit. Mint a bolgár szertartásban, itt is szerepel a föld, fű, víz, a fék és a nyereg is. De itt ezenkívül szerepel a fehér ló is — valóban azonban ez is megvan a bolgár szertartásban, csak hogy a magyar lóáldozás a bolgár ceremóniában már szimbólikus, ezt a nyereg megfordításával fejezik ki.

Tehát a fehér ló mondása a magyar-morva békekötés bizonyítéka, a magyar-morva békekötés késői korban már meg nem értett ceremóniájának magyarázata.

S mind a két szertartásban szerepel a kutyaeskü is, a kutya vérenek megízlése. Valóban mind a két népről kétségtelenül tudjuk, hogy úgy, mint a türköknél, kirgizeknél stb., a farkas és helyettesítője a kutya, totemállat volt, tehát természetes a tisztelete, azaz bizonyos fontos alkalmakkor ünnepélyes feláldozása is.

Az erre vonatkozó sok adat felsorolására²⁷ itt nincs mód, csak annyit mondunk, hogy a magyarok és a morva-szlávok úgy szerződtek egymással, hogy a morvák magyar szokás szerint esküdtek: az eskü tanúsága föld, fű, víz, fék, nyereg és egy kutya ünnepélyes feláldozásával vérenek megízlelése volt.

Nem kétséges ezután, hogy a nagy széntő-megben talált kutyakoponya ilyen kutyaáldozás, a magyarok és a szlávok közötti megegyezés szertartásának tanúsága a dunántúli szlávok régi központjának kultuszterületén.

Az épületek megértése után bizonyos az is, hogy ez a kutyaáldozás olyan szinten került elő, amely ezen a helyen a Szent István-kori templom padlója és a Pribina-kori épület padlója közé esik.

Ezen az északi területen temetkezett — néhány régebben idetemetkezett előkelőségen kívül — a Pribina kora utáni és a Szent István-kori templom és kolostor felépülése előtti korban az itt lakó s a régi politikai és egyházi központ helyén már csak élődlő szláv lakosság. A sírok legnagyobb része biztosan ebből a korból való. A magyarokkal megegyező helyi szláv település régi kultushelyén (amely most elsősorban csak temetkezőhelyévé vált!) tette le a magyarok szokása és kívánsága szerint az eskü tanúságát.

Ezt a régi kultushelyet a magyarok nagyon is megfelelőnek tartották erre, hiszen pl. a bolgárokról azt olvassuk, hogy amikor kívánságuk szerint a bizánci császár megízlelte a kutya vérének és végrehajtotta a többi szertartásokat, a bolgárok keresztyén egyházi szimbólumokra esküdtek. Így egyeztek meg bizonyára a magyarok a morva-szlávokkal, de a pannóniai szlávokkal is, így elsősorban a «mocsárvári» szlávok X. századi élődlő maradványaival* is.

Még csak annyit jegyzek meg, hogy a magyar-morva kapcsolatok nagyon ősiek és állandóak. Amikor az erre vonatkozó adatokat összeszedtem, arra az eredményre jutottam, hogy 861/862-től kezdve a magyarok keleti hazáikból mindig akkor jelentek meg a Közép-Duna vidékén, amikor a morvák és a németek között döntő jelentőségű küzdelem folyik, s egy kivétellel, mindig a morvák oldalán, ahogy a honfoglalás után is baráti viszonyban vannak a magyarok a morvakkal. A magyar

²⁷ A farkas-totem tisztelete olyan mély, hogy magam is találtam ennek nyomát. Kiváló bolgár természet-tudós barátommal, Puskarov Koljovall jártam egyszer, a harmincas években a bolgár-török határon. Amikor egy faluba be akartunk menni, a falu szélén láttuk összegyűlve a falu apraját-nagyját, kezükben hatalmas dorongokkal. Amikor megkérdeztük, mi ez a nagy csődület, azt válaszolták, hogy mennek valami ellen, és semmi áron sem akarták megnevezni azt az állatot, amely ellen mentek. Férfit, asszonyt, gyereket kérdeztünk, mind viszolyogva körülíró nevet adott, csak a farkas nevet nem merte kimondani.

* Mint említettem, a kutyakoponya mellett — nyaka helyén kettős kék üveggyöngyszem és érdekes alakú vaskéshegy került elő, amiről majd lesz alkalmam bőven beszélni.

A kutyakoponya körüli égésben előkerült cserepek szintén nagyon érdekesek, s megerősítik fenti kormeghatározásunkat.

fehér ló-monda fenti magyarázata útján kétségtelen, hogy ez a viszony a honfoglalás idején hivatalosan is megpecsételődött.²³

*

Néhány szót kell még itt szólnom a Zalaváron felásott két temetőről.

1951-ben Zalaváron három temető ásatását kezdtük meg:

Eddig kiástuk a vári temető 285 sírját (itt mint anthropologus Nemeskéri János dolgozott velem), az ú. n. kápolnai temető 167 sírját (Sós Ágnes, anthropologus: Wenger Sándor) és a Zalavár-községi temető²⁹ 102 sírját (B. Mikes Katalin, anthropologus: Lipták Pál).

Az eddigi eredmények alapján az a véleményem, hogy a vári temető a legrégebb, e temető azután a XI. század elején átköltözködött a kápolnai temetőbe — a Zalavár községi temető pedig egykorú a vári temető végével és a kápolnai temető elejével s, úgy látszik, falusi temetőül szolgált.

Meg kell jegyeznem még, hogy a vári temetőben még magyarázatra vár az, hogy az összes szláv temetőkben szokásos hajkarikákat itt nem találjuk, mindössze egy db. elektron hajkarika került elő.

Nagyon fontos ebben a munkában anthropologus részvétele, hiszen az embertani anyag kérdésünkben legalább annyira fontos, mint a leletek.

De fontos az állatsontok megvizsgálása is — nagyon gazdag anyagunk van s oly rétegekből, amelyek korát sikerült megállapítanunk. Ebből az anyagból Bökönyi Sándor feldolgozása után meg fogjuk tanulni, hogy milyen állatokat használtak a IX–X. századi szlávok s milyen állatfajtákat vettek át a magyaroktól.

Épületek

Amikor a zalavári ásatásokba fogtunk, az volt a kérdés, lehet-e eredményesen ásni a zalavári vár területén, lehet-e ilyen területen hasznos munkát végezni. Mint láttuk, már 1951 évi terepbejárásunk alkalmával találtunk itt egy régészeti szempontból nagyon fontos, többregezes temetőt.

Ez az eredmény arra ösztökélt, hogy az épületek szempontjából is kételkedjem abban, hogy itt semmire sem lehet jutni. Nem voltam meggyőződve erről már azért sem, mert tapasztalásból tudom, hogy olyan területeken, ahol majd egy évezredig volt élet s ahol középkori, nem valami szilárd épületek várhatók, s ahol, mint tudjuk, hosszú idő óta hordták el, sőt máig már teljesen »kibányászták« az épületanyagot, nem lehet pusztán csak kutatóárokban bízni. Ilyen »kényes« helyen nehezebb, több időt igénybevevő munka útján szabad csak eldönteni, hogy ássunk-e vagy sem.

Már ásatásunk első napján kitisztítottunk egy régi kutatóárkot, s már ebben az árokban kő és téglator, melékréteg tűnt elő. Bizony, a középkor kutatói nem jutnának sokra, ha csak nagy, rendesen rakott kövek és téglák jelentkezése alapján állapíthatnák meg a falakat. Magam is láttam pl., hogy egy egész épület alaprajzát egyszerűen a kiszedett kövek nyomai mutatták. Vagy pl. a sarkeli (Cimljansk) ásatások egy falát csak a téglalenyomatokból ismerjük.³⁰

²⁸ Nagyon érdekes a 272. sír, amely mellett mintegy 5 m²-nyi terület igen nagy tömegű állatsonttal volt beszőrva — gazdag anyag a hazai szlávok állatainak kutatására. E csontok között igen sok cserepet és vasat is találtunk.

²⁹ Az utóbbi két temetőről Sós Ágnes és B. Mikes Katalin számolnak be.

³⁰ Артамонов, Саркел, CA VI. (1940) 141, 7. ábra

Nekifogtunk tehát a munkának olyan módszerrel, ahogy ilyen helyen dolgozni kell: nagyon vékony rétegekben haladtunk lefelé. Kalugericai (Bulgária) ásatásaimban is csak így érhettem el eredményt. Először is letisztítottam tehát a gyeptet és fel voltam készülve arra, hogy a gyeplehúzás után nagyon vékony rétegekkel dolgozunk tovább. De erre nem volt szükség, mert a gyeplehúzással már előtűnt a fal hosszú vonala, sőt előkerült a fal északkeleti sarka és az innen nyugatra vezető kelet-nyugati fal is. Ez azt jelentette, hogy egy építmény két olyan falát találtuk meg, amelynek köveit és tégláit újabb időben elhordták.

Tehát már ásatásunk első napján találtunk egy falat mutató törmelékréteget, amelyről még a legutóbbi évtizedekben is hordták el a köveket hivatalos engedéllyel, természetesen anélkül is. Ez az ásatási terület a zalavári apátság nagy gyárának a területére esett. A gyárhoz vezető út is régi épületanyagból készült, s mint vizsgálatunk folyamán kiderült, tele van értékes cserépanyaggal.

De mint láttuk, megtaláltuk egy épület elhordott köveinek törmelékrétegét is, amely észak-déli irányban haladó falat mutatott. Miután az ilyen réteg aszerint, hogy milyen mélyre ásták a kövek és a téglák kibányászói, hol vastagabb, hol vékonyabb, hol meg teljesen meg is szakadt, nagyon kell vigyázni, hogy ne bolygassuk meg. Vékony rétegben haladó tisztítással kell megállapítani a törmelékréteg vonalát.

Ezért egyik munkatársunk, Mérey Kádár Ervin feladata az volt, hogy húzassa le itt a gyeptet és a felhalmozott kő és tégladarabokat tisztítsa le a szürkés-sárga törmelékrétegről. Ez a munkánk sikerrel járt. Ez a falvonalat mutató törmelékréteg kb. 2 m szélességben haladt észak-déli irányban, még 30 méteren túl is. Sőt így, gyeplehúzással s a kő és tégladarabok eltávolításával haladva a fal egyik fordulóját is megtaláltuk, az északkeleti sarkot, amelyet akkor le is fényképeztünk.³¹

Sok szintpontot kellett felvennünk. A szintezést Csongrádi Jenő térképész végezte, aki 68 szintpontot mért be.

Az ásatás ezen északi felében a legfelső rétegben már 1951-ben kiástunk a törmelékréteg útján felismert ú. n. cölöplyukas fal ÉK-i sarkától ÉK-re egy magasan fekvő kőréteget, 41 cm mélységben ásatási területünk legmagasabb pontján felvett 0 pontunktól számítva. Ezt a kőréteget akkor a legújabbkori templom apsisának gondoltam. Közelében, de mélyebben, a cölöplyukas fal vastag törmelékréteggel betakart teteje felett, mint most, 1952. évi ásatásunkban kitűnt, egy épület cölöpös alapzatának

³¹ Bár ez a munka teljes sikerrel járt, hiszen munka közben e módszer egyedüli helyessége kétségtelenül be is igazolódott — mégis elég általános ellenzést váltott ki ez a módszer. Az oka ennek az, hogy ilyen középkori helyek ásatásában más korok kiváló szakembereinek sincs tapasztalatuk. Ilyen helyen, mint a zalavári vár területén, csak mentől nagyobb szelvényekben s felülről ásva dolgozom, metszeteket csak hitelesítésül használok, ha már kitapogattam, hogy mi a lehetőség, s nem bolygatom meg metszetekkel a rétegeket, be sem árok más szelvényekbe, mert itt a rétegek megőrzése hoz nagyon jelentős eredményeket. Így pl. azt, hogy Zalavárott a legalsó rétegekben sikerült megtalálnunk a IX. század közepéről származó szláv anyagot s vele frank anyagot is, ami elvégre is döntő eredmény (az akkori valóság legtökéletesebb bizonyítéka), s hogy szerszámokat találtunk ugyane korból és megtaláltuk az élet nyomait a IX. század közepétől a XVIII. századig, rétegek szerint összegyűjtött apró tárgyakban, főleg cserepekben — az mégis sokkal fontosabb feladatunk megoldása szempontjából, mintha a korbéli magas kultúrák jólépített épületeit találtuk volna meg. Bár természetesen ilyen épületek is nagyon fontosak lehetnek, de csak a korokat bizonyító szerény mellékletek összegyűjtése révén. Egy kiásott épület architektúrája stb. sokat jelent, de történelmi szempontból csak akkor felhasználható, ha nemcsak az építészeti emlék van meg, de a kor kis leletekben mutatkozó minden más, a legapróbb hagyatéka is, első sorban a mellette levő temető.

cölöplyukai (fordulója) felett 35 cm magasságban, 63 cm mélységben, Nagy Lajos pénzét találtuk.

Az »apsis«-tól nyugatra, 22 cm-rel mélyebben, ismét kőréteg kezdődött, a többi között nagy lapos kövekkel. A legtisztábban megőrződött ez a kőréteg nyugaton az É/3. szelvényben, a 104. sír felett (IX. t. 1.).

Az »apsis«-tól nyugatra talált kövekhez észak felé csatlakozóan 1952-ben az É/15. szelvényt betakaró kőréteget találtuk, amelynek átlagos szélessége 3,2–3,6 m, mai hosszúsága, mint még összefüggő kőrétegnek — az É/10. szelvény nyugati határának megfelelő ponttól az É/4. szelvényben a 228. váz koponyájáig, ahol végződött, 12 m volt.

E kőréteg felső szintje nyugat felé esik, így pl. az É/8. és É/9. szelvény határvonalának megfelelő részen 63 cm, mintegy 5 m-rel nyugatabbra 70 cm.

E kőréteghez tartozó egyes kövek találhatók keletebbre is, az ú. n. apsisától keletre.

Az É/9. szelvény déli szélén pedig előkerültek e kőréteghez tartozó padozatburkoló kövek, amelyek szintje ugyanez: 63 cm.

E kövekben a legújabb kolostori templom alapköveit és padozatburkoló köveit találtuk meg.

1569-ben G. Turco olasz hadimérnök lerajzolta a zalavári várat. Ebből a rajzból ismerjük a legújabbkori állapotot. A kolostor északi falának külső, északi vonala és a mellette, északra levő templom északi falának külső vonala között a távolság Turco rajza szerint 7,5 öl, azaz mintegy 14,20 m. Ebből a kolostor és a templom közé 1,75 öl, azaz 3,31 m üres terület esik. Ásatásaink folyamán kitűnt, hogy mire való volt ez a terület és a tőle keletre eső, Turconál üresen hagyott rész.

A kolostor kelet-nyugati falát megtaláltuk, tehát innen számíthatunk észak felé. Innen 3,31 m-re kezdődik a templom déli fala, tehát az É/15-szelvényben talált kőréteg északi, szélesebb része a templom déli falának alapkövei, déli keskenyebb része, mintegy 30 cm szélességben, mint ásatásunk folyamán sikerült megállapítanunk, még az üresen hagyott területhez tartozik. A templom falának vastagsága Turconál mintegy 100–110 cm — a kőréteg olyan állapotban van, hogy nem mérhettük pontosan (biztosan van itt benne padlóburkolókő is), csak azt tudtuk megállapítani, hogy az É/9. szelvény déli szélén már biztosan e templomhoz tartozó padlóburkoló kövek vannak ezen a szinten.

Turconál a templom szélessége falszélességeivel együtt 5,7 öl, azaz 10,8 m, ami azt jelenti, hogy a távolság a kolostor északi falától a templom északi faláig 14,1 m. Ásatásunk a kolostor északi falától északra 14,80 m széles. Ásatásunk folyamán az É/14. szelvény északi szélén kőréteget találtunk, amelynek északi széle falvonalat mutat, amelyet még nem dolgoztunk fel teljesen. E fal megtalált északi vonala a kolostori épülettől 14,8 m-nyire van. Ha ez a fal a templom északi falához tartozik, csak keleti meghosszabbítása lehet a templom északi falának, amely így az észak-déli irányú várfalig terjedt, amelyet szintén megtaláltunk.

T. i. a várfal észak-déli vonalától a legújabb templom apsisáig Turco rajza szerint 3 öl, azaz 5,7 m a távolság, ami azt jelenti, hogy az É/14 szelvényben levő, az észak-déli várfalig terjedő fal a templom északi falának a meghosszabbítása

— ez esetben a templom északi fala a vár északi falának része —, tehát itt Turco rajzában hiba lenne, mert nála a templom északi fala és az északi várfal között még 5,5–6 m széles üres terület van. Erre vonatkozólag majd jövő évi munkánk alapján beszélhetünk, s igyekszünk megállapítani, hogy nem találjuk-e itt meg a várfal kelet-nyugati vonalát.

Egyelőre annyit mondhatunk, hogy Turco a várat rajzolta, a benne lévő épületek pontos rajzával nem sokat törődött — mérése is bizonyosan csak «lépés» volt — a mi ölben való számításunk is csak megközelítő számítás.

Ásatásunk eredménye nagyjában egyezik Turco rajzával.

A Rómer eredményei alapján készült rajzban nyugaton van egy fal, amelyet a templom nyugati falának, homlokzatának gondolt Rómer. Erről a falról azt olvassuk, hogy 8,85 m hosszú és 1,32 m vastag. Gyulai rajza szerint azonban 15 m hosszú.³³ Eszerint a templom közvetlenül az apátsági épület északi falához lett volna építve.

Ásatásaink azonban azt bizonyították, hogy a kolostor és templom között üres terület van, ahogy ezt Turconál is látjuk. Sőt Turco rajzából azt kell hinnünk, hogy a Rómer által talált fal nem a templom homlokzata, hanem a templom homlokzatának déli harmadát képező és dél felé a kolostor északi faláig érő kis, négyszögű építmény keleti fala.

Ásatásaink e tekintetben igazolták Turcot, s így az É/15. és É/4. szelvényekben megtalált kőréteg a legújabb templom déli falának alapkövei. Ezt ma mintegy 15 méterig tudtuk követni.

Turconál a templom hosszúsága 14,5 öl, mintegy 27,4 m. Nyugati fala az észak-déli várfaltól számítva Turconál 16 öl, mintegy 30,25 m. Ásatásaink folyamán megtaláltuk a várfalat, amelytől nyugat felé csak 20 méterig haladhattunk, ettől kezdve nagy gödör kezdődik, amely úgy keletkezett, hogy a nyugati részen kiásták a köveket, tehát a mi templomunkból, ha Turco rajzát követjük, csak 14 méteres területen áshattunk, mert Turconál a várfaltól az *apsis** mintegy 5,7 m távolságra kezdődik.

A Turco rajzán látható legújabb templomról, amely a XVI. század második felében, de később is, használatban volt, azt tudjuk, hogy köveit széthordták. Hiába emelte fel e barbárság ellen Deák Ferenc is szavát, gazdasági épületek, utak készültek belőlük, mint a kolostor köveiből is — így az a feladat maradt ránk, hogy a magyar föld és nép itteni emlékeit olyan maradványokból rekonstruáljuk, amelyek csak azért maradtak meg, mert senkinek sem kellett, kötörmelékekből és cölöplyukakból.

A legújabb templomból a következő maradványokat állapíthattuk meg:

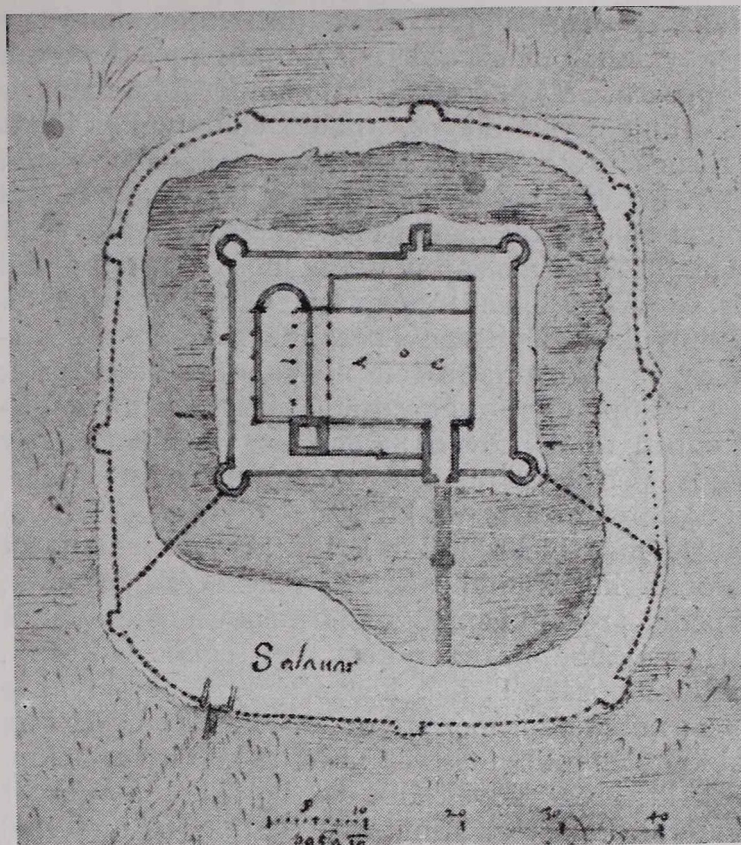
Az É/15 és É/4. szelvényekben talált legalsó alapkőréteget, az É/14. szelvényben (még fel nem dolgozva, de a fal északi széle megállapítva) a templom északi falának keleti végét. Az É/10.

szelvényben néhány követ, az É/9 szelvényben padlóburkoló köveket.

A legalsó alapkövek mélysége átlag 63 cm.

Azt is tudjuk erről a templomról, hogy a talaj szintjének megfelelőleg délfelé esett.

A *leletanyag*ról itt röviden csak annyit említünk

7. kép. Zalavár

meg, hogy míg alább mindenütt X–XI. századi, s legalul még régibb szláv és frank cserepeket találunk, a felsőbb rétegekben, az újkori templom szintjében, sokkal későbbi, a XIV. század második felétől kezdődő edények kerültek elő: így az É/9. szelvény felső rétegében XV. és XVI. századi edények.

Az egyes települési szintek ismertetése

I. szint

Milyen volt a belső várépítmény, a kolostor a legújabb templom korában?

Az a nagy fal, amely több mint 50 m hosszúságban, 1,9 m szélesen, sűrű cölöplyukakban látható, azt jelenti, hogy egy nagy épület alapfalait cölöpös karókból rakott alépítményre építették. Ez a fal a kolostor külső fala volt. A cölöplyukak teteje 98 cm mélységben, azaz átlag 35 cm-rel mélyebben van, mint a legújabb templom megmaradt legalsó kövei:

Nagyon is valószínű, hogy amikor a legújabbkori templom használatban volt, a kolostor is vele egy szinten volt, tehát a kolostor a cölöpökre épült régi épület szintje fölött épült újra és pedig úgy,

* Ez azt is jelenti, hogy 70 év óta óriási terület pusztult el, legalább 13 m széles sáv a beépített terület nyugati végétől. (A jövőben mégis ásatunk itt, mert hiszem, hogy a nekünk legérdekesebb, alsóbb rétegek előkerülnek.)

³³ Füßy T. A., Zalavári apátság története, 439–440.

hogy amikor az épület megrongálódott, a cölöplyukak felett megmaradt téglákból és kövekből épült az újabb épület alapozása, mintegy 30 cm-rel magasabban. A ma itt levő vastag törmelékréteg az újabbkori épület alapozásából kibányászott téglák és kövek kiszedése után maradt itt. Ha módunkban lesz aprólékosan végigvizsgálni az egész falvonalat, meg fogjuk állapítani, nem maradt-e meg valahol magasabban az újabbkori templom alapozása. Már eddigi munkánk folyamán is találtunk olyan helyet, ahol a cölöplyukak felett a törmelékrétegben *in situ* kövek és téglák voltak.

Arra vonatkozólag tehát, hogy itt a régi épület cölöplyukas alépitményénél magasabb volt az alapozás, az a bizonyítékunk, hogy 1). a templomi részen kétségtelenül megvan ez a különbség, a cölöplyukas alépitmény korának megfelelő alépitmény és a legújabb templom alapozása között; 2. a cölöplyukas fal fordulója felett, a törmelékrétegben talált kövön 35 cm magasságban, Nagy Lajos pénz került elő amely kétségtelenül a legújabb templom és kolostor rétegébe esik.

De más bizonyítékunk is van arra, hogy itt valóban két különböző kori építkezést találunk, és pedig a régebbi épület alépitménye a cölöplyukas fal, az újabbé e falra rakott régi téglák és kövek, mint alapozás. T. i. a közvetlenül a cölöplyukas falra, mint alépitményre emelt kolostorépitmény sokkal nagyobb méretű, mint a később a cölöplyukakra régi kövekből és téglákból alapozott legújabb kolostor. Mint látni fogjuk, 40 méternél 3 m széles nagy kőomladékot találtunk, amely lezárja a felső építkezést, de utána folytatódik a cölöplyukas fal, ami azt jelenti, hogy a régi épület sokkal nagyobb volt — eddig 53 méterig jutottunk.

A cölöplyukas fal és a legújabb templom alapköveinek szintkülönbségeiből megállapított eredmény hitelesítésére a jövő ásatási évben a falvonal teljes átkutatása és a metszetek fognak szolgálni.

Ez a legújabb templom és kolostor, a Nagy Lajos-pénz, de e réteg kerámiai anyagának tanúsága szerint is, a XIV. század második felében épült.

Hogy az újjáépítés ebben a korban történt, azt okleveles adattal igazolhatjuk. Azt olvassuk u. i., hogy 1341-ben nagy tűz ütött ki a zalavári apátsági templom sekrestyéjében. Az apátság történetéből azt is megértjük, hogy miért építettek akkor a réginel kisebb kolostort: az apátság szerepe a XIV. században sokkal kisebb, mint alapítása korában.

A fentiek kiegészítésére a következő ásatási évben még vannak teendőink és pedig:

1. Turco rajzában van még valami, ami egyelőre érthetetlen. T. i. amellet, hogy az egyhajós templomot megrajzolja, oldalfalaival párhuzamosan három pillérsort is jelez és pedig egyiket a kolostorépület északi falán, a másikat a templomban, a harmadikat a templom északi falán. Ez a három pillérsor egy háromhajós bazilikát jelezne, t. i. így a harmadik hajó, a háromhajós bazilika északi fala, a várfal lenne. Turco korában, úgy látszik, még megvoltak a régibb épület nyomai, így ez a bazilika a kolostor északi falától a várfalig terjedő mintegy 20 m széles építmény lett volna. Ha ez így lenne, Romer nyugati homlokzatfalát itt használhatnánk fel. Ezen épületben így a déli pillérsoros hajó egy négyszögű épületben végződik. E kérdés megértéséhez

az első teendőnk a »cölöplyukas fal« északkeleti fordulójától nyugatra terjedő cölöpös falvonal feldolgozása lesz.

2. Nem lehetetlen, hogy az észak-déli cölöplyukas fal folytatása 40 méteren túl nem azt jelenti, hogy az épület itt is tovább terjedt, hanem azt, hogy innen kezdve az épület észak-déli fala kerítésben folytatódott. Tehát itt tovább kell haladnunk délre s meg kell találnunk a cölöpös fal délkeleti fordulóját.

3. Mint már mondtuk, meg kell vizsgálnunk a cölöplyukak feletti réteget metszetekkel olyan helyeken, ahol nem rontjuk el a szomszéd szelvényből a cölöplyukak alá menő réteg folytatását.

II. szint

A legújabb templom 63 cm mélyen levő legalsó alapozáskövei és padozatburkoló kövei alatt, mintegy 45 cm-rel mélyebben, tehát 108 cm mélységben egymás mellett három padozatburkoló téglá került elő az É/9. szelvényben. S ennek megfelelően az egész »templomi« ásatási területünkön sok vékony, szintén vízszintesen fekvő padozatburkoló kő, a tégláknak megfelelő szinten. Így pl. az É/9. szelvényben ilyen kövek szintje 102 cm, az É/8. szelvényben 96 cm, az É/12.-ben 100 cm. Tehát *in situ* találjuk egy épület padozatburkoló tégláit és köveit (IX. t. 1—3.).

E padozatburkoló téglákon és köveken kívül e második szinthez tartozik az eddig feltárt mintegy száz fatörzsluk jórésze.

Munkánk legnehezebb része e fatörzslukak feltárása volt. Zalavári munkásainknak sokat köszönhetünk ebben a munkában. Szerencsére az előttünk itt ástott kutatóárok nem zavarhatták meg ezt a munkánkat, pl. e terület északkeleti sarkában, az É/14. szelvényben ástott kutatóárok mindössze 80 cm mély volt, az is csak a közepén, s így nem érte el azokat a fatörzslukakat, amelyeket alatta találtunk, s amelyek ugyancsak szűkségek lesznek ahhoz, hogy az egész rendszert megérthessük.

Igen kényes s így természetesen nagyon lassú munka volt a lyukak kiásása, mert úgy akartam dolgozni, hogy a lyukak legfelső szintjét találjuk meg, hogy így ki lehessen számítani, hol kezdődik a fatörzs-aláépítésre rakott fal legalsó szintje.

Ezt a munkát a teljes feldolgozásra előkészítettem, s miután Vargha László az elmúlt évben nem jöhetett el, ebben az ásatási évben dolgozzuk fel vele ezt az anyagot: a fatörzslukak rendszerét kiegészítve, a fatörzslukak átvágását s berajzolását, azután a rekonstrukció elkészítését.

A legkeletibb fatörzslukak felső szintje 97—107 cm mélységben van (X. t.).

E fatörzslukak tetejének megfelelő szinten vannak a fentebb tárgyalt padozatburkoló téglák és kövek.

Mielőtt az összes fatörzslukak átvágását elvégezzük, most ennyit bocsátunk előre:

Az újabbkori templom alatt találtunk itt a fatörzslukakból láthatólag egy templomot — apsisa közelebb esett a várfalhoz, mint az újabb templomé. Rövid ideig tartó munkával az egész kérdést tisztázhatjuk: a fatörzslukak s a padlóburkoló téglák és kövek világos bizonyítékul szolgálnak.

Nem kevésbé világos az e rétegekben talált bizonyító kerámiai s egyéb anyag. Itt csak azt említem meg, hogy az É/11. szelvényben, tehát ásatásunk DNy-i szögletében 96 cm mélyen, fehér márványkődarab került elő szalagfonatos díszítéssel, amely teljesen megfelel a Zalavárról, ismeretlen helyről előkerült egyik kőnek, s bizonyosan Szent István korából való — a Zalavár-vári kövek közül ez az első, amely ásatásból, megállapítható rétegből került elő (XI. t. 2.).

E Szent István-kori templom alapépítményével azonos szinten, 98 cm mélyen van ez az óriási fal, amelynek cölöplyukas alapépítményét több mint 50 m hosszúságban megállapítottuk, s amelynek kelet-nyugati falát is megtaláltuk (XI. t. 1.).

E kolostor cölöplyukas alépítménye ugyanabban a magasságban van, mint a Szent István-kori templom fatörzslükainak felső szintje.

Az észak-déli kolostori fal Turconál 15 öl, azaz 28,5 m. Kollárnál cölöplyukas észak-déli falunk sokkal nagyobb, mint amilyen a Turco-kori apátság épület, sőt ha Turco épületének észak-déli falát elvisszük egészen a Turco rajzán látható déli falig, akkor is csak 38–40 m lenne ez a fal, sokkal rövidebb, mint a mi Szent István-kori cölöplyukas falunk.

Erre vonatkozólag már eddigi ásatásaink alapján megállapíthatjuk a következőket:

Az újabb kolostori épület észak-déli fala, mely a cölöplyukak fölött 30 cm magasságban lerakott alapozáson épült, észak-keleti sarkától 40 m nyire óriási kőtömegben végződött. Itt volt ezen újabb kolostori épület délkeleti sarka. De a kőtömegben túl leászva megtaláltuk a csölöplyukas fal folytatását, amelyet még több, mint 10 méteren követtünk. A cölöplyukas fal tehát máris több, mint 50 m, s még folytatódik. Tehát a Szent István-kori kolostor sokkal nagyobb volt a XIV. századinál.

Természetesen esetleg az fog kitűnni, hogy az épület fala kerítésfalban folytatódott.

III. szint

A Szent István-kori templom alatt, 140–160 cm mélységben, még egy harmadik szint került elő.

E harmadik s legrégibb szint jórészen nem volt kitéve felső bolygatásnak. Erre a szintre a következő adataink vannak:

1. A legészakkeletibb, É/14. és É/10. szelvények keleti szélén 21 db. 8 cm átmérőjű cölöplyukat ástunk ki, amelyek enyhe ívben, 8,5 m hosszú vonalban helyezkednek el. Mögöttük 4 db. 12 cm átmérőjű cölöplyukat találtunk.

E cölöplyukak teteje 152 cm mélységben van (XII. t.), ami azt jelenti, hogy átlag 56 cm-rel vannak mélyebben, mint a Szent István-kori templom alapépítményeül szolgáló fatörzslükak teteje (ez utóbbi fatörzslükak átlag 30 cm mélyek, tehát az alsó cölöplyukak teteje még a Szent István-kori fatörzslükak aljánál is mélyebben vannak kb. 26 cm-rel).

A legrégibb épületről e cölöplyukakon kívül még a következő adataink vannak:

2. Az É/15. szelvény déli szélén van egy 30 cm átmérőjű, 42 cm mély fatörzslük, amelynek teteje 152 cm mélységben van, tehát a fentebb említett cölöplyukak szintjén. E fatörzslük beletartozik egy egész fatörzslük rendszerbe, amelyről további kutatásaink során beszélünk.

3. Még fontosabb az, hogy az É/4. szelvény legalsó rétegében nagy kiterjedésű égett réteget tártunk fel, amelynek a teteje itt 130–142 cm mélységben kezdődik, átlag 20 cm vastag, tehát 160 cm mélységig ér és végigvonul az egész »templomi« területen — keleten egészen a legkeletibb fatörzslükakig megállapítható. Ilyen mélységben nincs kő ezen az egész területen, csak égett fanyomokat találunk mindenütt.

4. Ehhez a legalsó, kétségtelenül leégett faépítményhez tartozik még az épület délkeleti szélén 1 db.

(XII. t. 2.), délnyugati szélén 2 db. hatalmas faoszlop helye (XIII. t. 1.), mindhárom 152 cm mélységben, ilyen oszlopokat várok északkeleten és északnyugaton is, a mostani ásatási terület szélén.

Mindez azt jelenti, hogy a 152 cm mélyen levő faoszlopok és az ugyanezen mélységben levő déli fatörzslükak és keleti cölöplyukak között levő égett terület a Szent István korát megelőző faépület maradványai.

Meg kell itt említenem, hogy a 9., 11., 12. és 22. szelvényekben kiásott, a temető kora előtti szláv épület széleiben, szintén ilyen faoszlopok vannak és hogy e ház égett szintje is ugyanilyen mélységben van.

E Szent István korát megelőző faépület leletanyaga, korának megfelelően, IX. századi.

Itt csak röviden említjük meg, hogy a temető itteni része is Szent István korát megelőző temetkezés, éppúgy, mint a temető többi része s hogy itt is van IX. századi temetkezés is.

Bizonyítékunk erre pl. a 269. sír. T. i. itt, az É/13. szelvényben, egy ifjú vázát találtuk a keleten felvett ponttól számítva 135 cm mélyen — a váz lábán vastag rozsdarétegben két IX. századi frank sarkantyú feküdt.

Van a kolostor és a templom között egy Turco rajzán üresnek jelzett, mintegy 3 m széles terület, de üres a fölötte levő rész is, egészen a vár keleti faláig.

Sikerült megállapítanom, hogy mire való volt ez a terület.

Mint már fentebb is láttuk, a cölöplyukas fal észak-keleti sarkától északkeletre az 1951. évben téglalap alakú köréteget találtam, mindjárt a felszín alatt 11 cm mélységben. — Ettől nyugatra, mintegy folytatásként, de 22 cm-rel mélyebben, ismét kövek kezdődtek, a többi között nagy lapos kövekkel, a legfiatalabb templom padlójával egy szinten. A legtisztábban megőrződött e köréteg nyugaton előtűnt folytatásában, az É/3. szelvényben a 104. sír fölött.

A felső köréteget apsisnak gondoltam akkor (XIII. t. 2–3.). Nem vágtam át ezt az »apsis«-t, mert az itt a felső szintekben látható gyenge, habarcsnélküli, szabálytalan kövekből való építkezésre veszélyes a metszet. Ha átvágjuk, mindent elpusztíthatunk, a sok felhalmozott omladékos kő között feltétlenül kiszedjük a fontos köveket is. Ha az itteni eredményemet látjuk, kétségtelen, hogy kutatóárokokkal nem érhattünk volna itt el eredményt. Metszetekkel észre sem vehettük volna a fatörzslükakat, egyre-másra dobáltuk volna ki a csontokat, amelyek megfigyelése fontos eredményekre vezetett, és biztos az, hogy semmiesetre sem kerülhetett volna elő, még ha át is mentünk volna rajta, a torony, amelynek alapköveit az »apsis« alatt nagy munkával kiástuk. T. i. itt sok kötőrmelék van, s tornyunk alapozását cölöplyukakra függőlegesen, gyakran ferdén rakott habarcsnélküli kövek jelzik — egy-egy megszakítással, ahol csak a porzás vonala látszik. Ezeket a köveket épügy kidobatta volna a kutatóárok készítője, mint a többi törmelékes köveket. Itt csak nagyon vékony rétegekkel, vízszintes ásatással szabad dolgozni — általában nem is ásóval, hanem finomabb szerszámmal. Ilyen munkában csak most, miután felülről megállapítottuk, amit lehetséges volt, készíthetünk metszetet — hitelesítésre.

A rhombus alakú torony kapuja a kolostor falának északkeleti szögletéhez és a templomhoz vezetett, s a várfalon vitt át, amelynek vonalát a toronytól északra és délre megtaláltuk, homokkőlapokból habarcsnélkül rakott alapépítményében.

E torony cölöplyukai szintben megfelelnek s beletorkolnak a Szent István-kori kolostor cölöp-

lyukas falának északkeleti sarkába, a torony alapozásának teteje azonban olyan magas, hogy kétségtelenül ez maradt a tornya és kapuja a későbbi építménynek is.

A toronytól nyugatra talált és az É/15. szelvényben is előkerült kövek, amelyek a kolostor és a templom közötti területre esnek, azt jelentik, hogy a kaputól út vezetett a kolostorba és a templomba.

Ma megállapítható állapotában, a mai maradványok szerint, ez az út 63 cm mélyen van, tehát egykorú a legújabb templommal és a cölöplyukas falra rakott falnak egy későbbi állapotával. T. i., mint láttuk, a cölöplyukas fal régi állapotában 98 cm mélyen van. A XIV. században az átépítés a templomot és a kolostort 30 cm-rel emelte fel. A két épület közötti köves út *egy* magasságban volt a XIV. századi épületek alapjával, a torony és kapu alapozása a várfalon keresztül mintegy 35 cm-rel mélyebben épült.

Nem kétséges hogy, ez a torony és kapu megvolt a Szent István-kori építkezés idején, mint cölöplyukainak a Szent István-kori fal cölöplyukaival való azonos magassága mutatja.

A várfal megállapításával a jövő ásatási évben foglalkozunk.

*

A 9. és 11. szelvényekben a sírok alatt ép, tiszta rétegben átlag 20–25 cm vastag égett réteg került elő, amely a 8. szelvényben, de a később kiásott 22. szelvényben is folytatódik.

E nagy égett terület délnyugati szögletében két nagy kiégett faoszlop helye mutatkozott. Ugyanilyen kiégett faoszlop helyét találtuk a 12. és 8. szelvények határán, ahol metszetünk szerint az égett réteg 25 cm vastag. A 22. és 12. szelvények keleti felében pedig 4 db. fatörzslük került elő (ezek közül a 22. szelvény északi részén levő legészakibb újabbkori, a többi fatörzslükaknál).

Ugyanezen az égett területen a 12. szelvényben az égett szinttől számítva 50 cm mélységig terjedő gödör került elő, körülötte már szétszórva hatalmas kődarabok. Kemencének tarthattuk volna, de a belőle előkerült anyag alapján inkább szemetesgödör.

Mindez, miután az égett rész tiszta, nincs benne téglá és kőmaradvány, kétségtelenül azt jelenti, hogy a temető korát megelőző, több teremből álló leégett faház nyugati részét ástuk ki.

Erről a faépületről, amely az eddigi megfigyelés alapján is legalább két nagy teremből állott, ma még nem beszélhetünk bővebben, mert a kiégett terület folytatódik délen és keleten. E folytatás megadására ez évben nem volt lehetőség.

Csak annyit mondunk, ami most is biztos:

1. Az egész égett réteg, amely a felette levő sírok alatt³³ 140–160 cm mélyen volt, kétségtelenül megelőzi a sírok korát. T. i. amellet, hogy a kiégett réteg alsó szintje a szomszédos szelvény legalsó, koporsós sírjainak alsó szintje alatt kezdődik (207. sír K-i sarka alul 150 cm, a 197. sír K-i sarka alul 149 cm, a 17. szelvénybe eső 262. sír koporsójának alja 156 cm), vilá-

³³ A 11. szelvény déli szélén 148, a 12. szelvényben 147–159 cm. A faoszlopok helye 148–158. A szelvények mellett levő Szent István-kori cölöpös alépítmény felső szintje 96, tehát mintegy 60 cm-rel magasabb, mint a leégett házé.

gos bizonyíték erre az is, hogy a legalsó vázak alatt tisztán látszik (pl. 22. sz.) a vékony földréteg s alatta a szenes réteg.

2. E több teremből álló faépületben, amelynek kora megelőzi a sírokét, a szláv korra jellemző leletanyag került elő, tehát ez Pribina-kori.

A metszetben a két égett réteg között látható kőréteg valószínűleg azt mutatja, hogy a faépület egyes részei kőből voltak. Minderről részletesen csak akkor beszélhetünk, ha módunkban lesz arra, hogy kiegészíthessük munkánkat.

Az ásatás kiegészítése, a szükséges metszetek és a rekonstrukció elkészítése előtt természetesen még csak feltevésekben beszélhetünk, de annyi máris kétségtelen, hogy a Zalavár-vári ásatási terület legalsó rétegeiben olyan két épületet találtunk, amelyek megfelelnek a népi építkezés szláv központokban előkerült emlékeinek — elsősorban csehszlovák és lengyel területeken látjuk ezeket, legutóbb pl. Stara Kouřim (Arch. Rozhl. 4 (1952) 282–289. lap; 165–169. ábrák), Gniezno, Biskupin stb. építményeiben. A rekonstrukciók alapján az összehasonlítás bizonyosan eredménnyel jár.

A temetőből és a teleprészről előkerült leletek

A sokrétű leletanyagról itt nem beszélhetünk részletesen. Találtunk munkaeszközöket a IX. századtól a legújabb korig (XIV. t. I). Nagyjelentőségű kerámiai anyagunk. A kerámia rétegek szerinti megállapítása fontos eredményeket hozott. E néhány ezer cserép megfelelő alapot nyújt IX. — XI. századi kerámiánk feldolgozására. Aki tudja, milyen nagy a bizonytalanság e tekintetben, megérti, hogy milyen nagyjelentőségű eredmény lenne ez. Itt csak annyit említünk meg, hogy az alsó rétegekben sárga és vöröses síma frank cserepek találhatók a szláv cserepek között (XIV. t. I.), ami egyéb itt talált anyaggal együtt teljesen megfelel a történelmi helyzetnek: IX. századi szláv lakosság szláv vezetőréteggel, s emellett frank uralom, frank kultúra nyomai.

Természetesen gyűjtöttük a kerámiai anyagot a felsőbb rétegekben is, egészen a XVIII. századig.

Az állatcsontanyag is nagyon fontos — erre vonatkozólag Bökönyi Sándor feldolgozása után beszélhetünk.³⁴

Fehér Géza

³⁴ Az ásatásban résztvettek mint állandó munkatársak: B. Mikes Katalin és Sós Ágnes. Hosszabb ideig dolgoztak még velünk: Mérey Kádár Ervin és Cserei Éva. Rövidebb ideig: Vargha László, Barkóczy László, Zolnay László, Komáromi József, Belényessy Márta, Bálint Alajos, Klánicai Tiborné, Parádi Nándor és Bóna István; mint anthropológusok: Nemeskéri János, Lipták Pál, Wenger Sándor és Deák Márta. Fényképeinket az első évben Nemeskéri János készítette, a második évben Karáth József, aki a fényképezés mellett az ásatási munkában is lelkesen vett részt. Különösen köszönet illeti munkásainkat és a zalavári Tanácsot. Nem kétséges, hogy eredményünk régészek és zalavári parasztok közös munkájának s a cél iránti azonos lelkesedésének eredménye.

Géza Fehér: Rapport préliminaire sur les fouilles à Zalavár. Une variante plus détaillée de cette étude paraîtra en langue étrangère au tome prochain des Acta Archaeologica.

A CSERSZEGTOMAJI KORA-VASKORI ÉS KORA-CSÁSZÁRKORI URNATEMETŐ (VESZPRÉM M.)

A régészeti szakirodalom már a múltban is gyakran foglalkozott a Hévíz mellett emelkedő Dobogó és környékének gazdag és értékes leletanyagával. Nemcsak a Keszthely-kultúrák temetői¹, hanem a korai vaskori, kelta és római leletek is magukra vonták a szakemberek figyelmét. A murvás talaj állandó pusztítása a terepre csalogatta a kutatókat, amikor a bányászok és útépítők csákánya nap-nap után hozta felszínre a régészeti anyagot. Felső-Dobogóról már Csák Árpád gyűjtött kelta és római leleteket.² Török Gyula pedig 1939. jan. 10–12 között egy kelta csontvázsírt és korai vaskori urnasírokat tárt fel.³

Korai vaskori lelőhelyünk a Keszthelyről Sümegre vezető országút mellett fekszik (1. kép.). Penteli Ferenc, a murvabánya tulajdonosa, készségesen megengedte, hogy murvakitermelésre kiszemelt földjén további ásatásokat végezzünk, a Török Gyula által feltárt terület tözsomszédságában. 1946. okt. 7–12. között 5 korai vaskori urnasírt s egy kora-császárkori hamvasztásos sírt tártunk fel. Az út Dobogó felől eső oldalán is kísérletet tettünk, ahol egy szép kora-császárkori hamvasztásos és egy késő-császárkori csontvázás sírt találtunk. Az Észak- és Dél-Dobogó közötti kis völgyben megtaláltuk a korai vaskori temető telephelyét.⁴

1947. aug. 22–23-án tovább folytattuk az ásatást Penteli Ferenc földjén a murvafejtés által veszélyeztetett területen. Hat további korai vaskori urnasírt tártunk fel és egy hasonló korú bronzleletre akadunk. A murvabányától délre 7 m-re Penteli feljárót csinált az országútról földjére, kb. 10 évvel ezelőtt. Ekkor bukkant a bronzleletre, amelyet visszadobált a betemetett feljáró földjébe. Útmutatása szerint a kérdéses területrezt újra felástuk. Munka közben a már egyszer megkevert földben cseréptöredékek, égett csontok kerültek napvilágra. A kincslelet néhány darabjára is rábukkantunk. 14 db.-ot sikerült megmentenünk (XVII. t. 1–14.). Az egységes színezetű patina sejteti, hogy egyszerre kerültek földbe. Penteli azt állította, hogy urnából kerültek elő, amikor csákányozott. A forgatott földből kiszedtük a cseréptöredékeket, amelyek egyeznek a korai vaskori ismert kerámiával (XVII. t. 15–17.). A kincsleletet és az urnatemetőt tehát egykorúnak tekinthetjük. Penteli szerint ugyanolyan bronzhuzalból, mint amilyeneket sikerült megmentenünk, gyűrűk is kerültek elő. Többnyire félkészárúk, bronzhuzalok, lemezek, amelyeknek számát Penteli több mint százra becsülte. A temető nincs még kimerítve. Az O. Történeti Múzeum Régészeti Osztálya 1948. aug. 16–23. között tovább ásott Dobogó környékén, annál is inkább, mert több őstörténeti és kora-császárkori problémára várunk itt megoldást.

Dobogó és környéke kedvező földrajzi fekvésének köszönheti, hogy a bronzkortól fogva a korai vaskorban, a kelta és római uralom idején, a népvándorlás korában

mindig lakott vidék volt. A Bakony nyugati végén, Sümeg és Tapolca között, mélyebben lezökkent dolo-mitrög utolsó, legnyugatibb kiugrása Alsó- és Felső-Dobogó. Tőle délre és nyugatra az Alsó-Zalamellék keskeny földhátjai húzódnak, csaknem pontosan É-D-i irányban; nyugaton a Zalaapáti-, keleten a Marcali-hát. E kettő között fekszik a Zalavári- és a Keszthelyi-vonulat, ez utóbbinak egyenes folytatása É. felé Dobogó. A dombvonulatok között hosszú vályúk húzódnak, amelyek néhol az 5 km szélességet is elérik. A medencék fenekét tőzegföld takarja, ez a növényi eredetű láptermék, amely világosan utal arra, hogy a vályúkat valamikor víz, lápi növényzet ülte meg. A Kis-Balaton lápi világa a szabályozások és lecsapolások előtt járhatatlan torlaszt emelt a közlekedés elé. A forgalomnak a Dunántúl déli és északi része között önként kínálkozó, járható útjai voltak ezek az É–D-i irányú dombvonulatok.⁵ A római legionárius is a Keszthelyi-háton vona meg útvonulát, amely Fenékpusztával (*Valcum*) a Pannonia tartományt metsző utak középpontjába esett.⁶ Ha a középkori magyar úthálózat felhasználta vidékünkön a római előzményeket,⁷ valószínűnek kell tartanunk, hogy a hódító római is számolt az Alsó-Zalamellék táji adottságaival. A római utat a korábban itt lakó őslakos népek taposták ki.

A római út mellett lévő kora-császárkori urnatemetők közvetlen szomszédságában ott találjuk a Hallstatt-kori és kelta előzményeket: Fenékpusztát, Keszthelyt, Cserszeztomajt, Csabrendek (Irén-major), szóval amerre a római út kanyargott, kikerülve a Keszthelyi-dombháton át a láp birodalmát.

A leletek leírása

A) Az alább következő leletek Penteli Ferenc földjén a murvafejtés által veszélyeztetett területéről kerültek elő, a Török Gyula által feltárt terület tözsomszédságában, korai vaskori és kora-császárkori temetőből.

1. urnasír. 70 cm mélyen. Ökolnyi és annál nagyobb dolomitkö darabokkal volt körülrakva. A kőrákást valószínűleg kúpalakúan rakták az urnák védelmére, de lecsúszhatott. A kőrákás leszedése után találtuk meg az 1. sz. kisebb edényt, amely tállal volt leborítva.

1. Fazék. (XV. t. 4.). Színe vöröses-szürke. Magassága (M): 28 cm. A karcsú edény a hosszan elkeskenyedő alsó fenékrész után lágy vonalban megy át a magasan futó legnagyobb öblösödésbe. Nyaka enyhén befelé ívelt. A nyakat a törzstől vékony barázda választja el. Vastag szájpereeme laposan kihajlik. A legnagyobb öblösödésnél két szembenülő, körrel körülárlkolt bütyök foglal helyet. Kevéssel alatta ellentétes irányban két kiképzett, tömör fogantyú van egymással szemben.

⁵ Kogutovicz K., Dunántúl és Kisalföld (Szeged, 1930). Alsó-Zalamellék. 165–172.

⁶ Graf A., A Pannonia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása. Diss. Pann. Ser. I. fasc. 5. (Bp., 1936), 125. — Nagy L., Szt. István Emlékkönyv (Bp., 1938) I. k., 79.

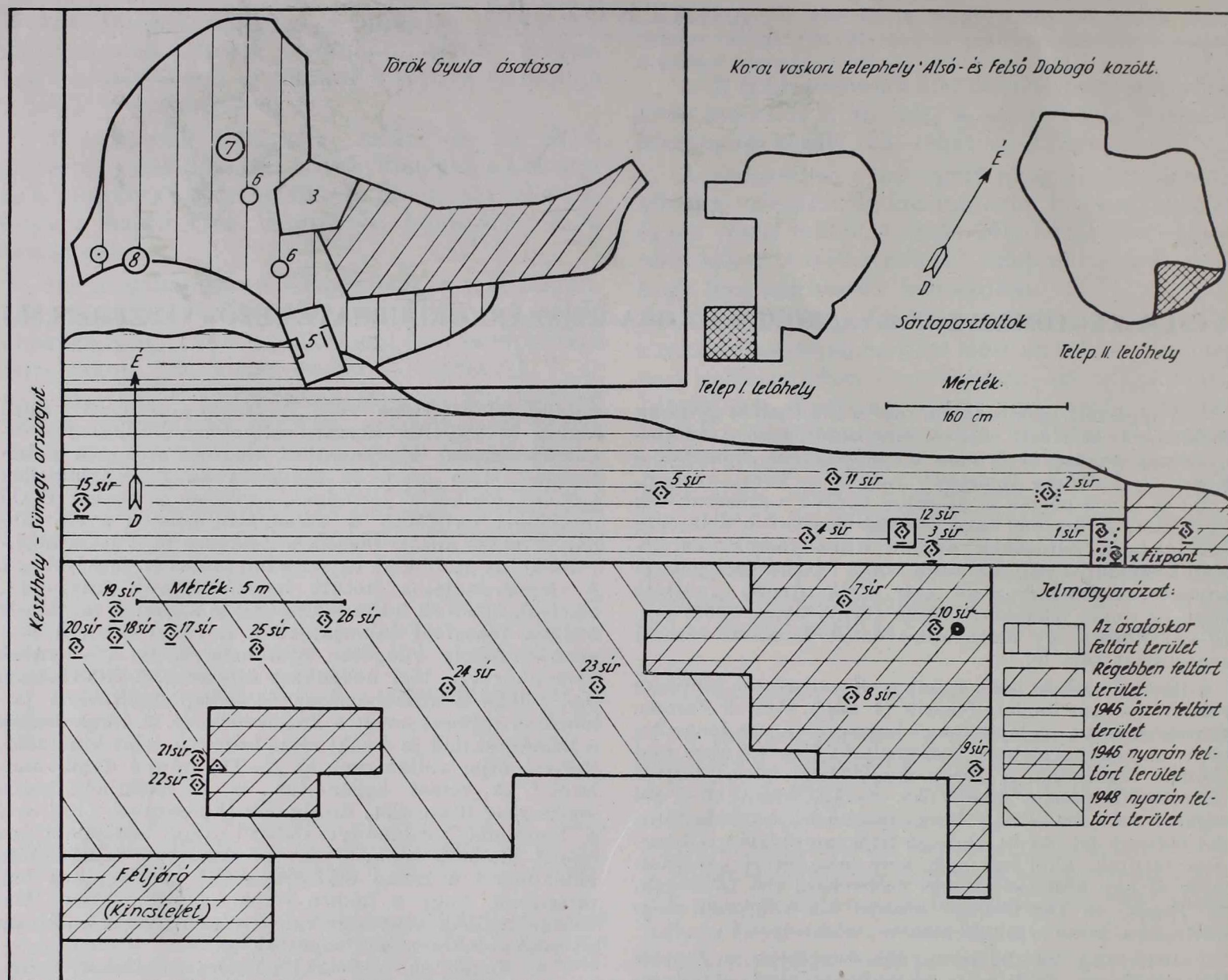
⁷ Glaser L., Századok 1929, 138–167. — Holub J., Századok 1917, 159.

¹ Lipp V., A keszthelyi sírmezők. Mon. Hung. Arch. aevi praeistorici (Bp., 1884).

² Kuzsinszky B., A Balaton környékének archaeológája (Bp., 1920), 104.

³ Török Gy., Dolgozatok... XVI., 1940, 66–78.

⁴ Párducz M., Magyar Múzeum 1947. jún., 42–3.

1. kép. Cserszegtomaj

2. Urna (XV. t. 19). Színe sárgás-vörös. Durva falú, erősen szemcsés anyagú. M: 38 cm. Legnagyobb öblösödésénél az urna falának kerülete: 128 cm. Égetett csontok és két csésze volt benne. Az enyhén profilált, duplakonikus nagy urna hasa alacsonyan ül, erősen nyomott. A deformált hasi rész után az összeszűkülő edényfal egyenes vonalát nem bontja meg sem váll-, sem nyak-tagolás. Csupán a szájrőperem alatt 5–6 cm-re egy körbefutó bordadíz sejteti a nyaki rész gyenge kiképzését. Szájrőpereme lecsapott. Az urna hasán két szembenülő vastag fűl van.

3. Egyfűlű, fekete, grafitos csésze (XV. t. 7). Az 1. sír 2. sz. nagy urnájában volt. M: 9,5 cm. Eléggő profilált. A mélyen űlő hasi él profilja után a kihajló nyakat a törzstől bemélyített vonal választja el. Szájrőpereme kihajló. A nyakat egy háromszögű átmetszetű fűl hidalja át, amely kissé emelkedik a szájrőperem fölé.

4. Kis egyfűlű csésze (XV. t. 6). Színe barnás-szürke, belseje szürke. M: 4,5 cm. Szintén az 1. sír 2. sz. nagy urnájában volt elhelyezve. Alakra nézve hasonlít az előbbi, nagyobb grafitos csészéhez, csak ez kevésbé profilált s fűle szalagszerű. A hasa egészen a földön űl. A nyaki részt bevágás választja el a hastól. Nyaka befelé ívelt, szájrőpereme hihajló.

5. Fűletlen borítótál (XV. t. 3). Színe szürke. M: 9,5 cm. A vastag, gyűrűalakú talpból hirtelen öblösödik. Az enyhén befelé ívelt, keskeny nyaki rész után a kissé kihajló, elvékonyodó peremrész következik.

2. urnasír. 65 cm mélyen. Az urnán fűles tál. Tetején kőrakás, amely oldalt lecsúszott. Az urnában égetett csontok voltak.

1. Urna (XV. t. 13). Színe szürke, vöröses foltokkal M: 39,5 cm. Duplakonikus, enyhén profilált, erősen öblös hasú, nagy urna. Fenékrésze hosszan elkeskenyedik. A törzset a nyaktól körűfutó zsinórszerű vonal választja el. Megvastagodó szájrőpereme laposan kihajlik. A hasi rész alatt két szembenülő tömör fogantyú van.

2. Egyfűlű csésze (XV. t. 1). Színe szürke. M: 11 cm. Egészen hasonló az 1. sír 3. sz. grafitos csészéjéhez. Különbőség: ennél a csészénél szalagszerű fűlet találunk, s a hasi élen négy kis csűcsköt szimmetrikusan elhelyezve.

3. Egyfűlű borítótál (XV. t. 8). Színe szürkés-vörös. M: 10 cm. Erősen profilált. A nyaki részt a hastól erőprofilú él választja el. A nyak befelé ívelt, a szájrőperem erősen kihajló. A hasi élen egy kis fűl űl, amely nem ér el a szájrőperemig, csak kb. a nyak negyed-részig.

3. urnasír. 80 cm mélyen, egyetlen edénnyel. Mellette egy kisebb edény töredéke.

1. Urna (XV. t. 12). Színe vöröses-szürke. M: 19,5 cm. A hosszan elnyűlő fenékrészből hirtelen öblösödik. Széles nyaka befelé ívelt, szájrőpereme laposan kihajlik.

4. urnasír. 70 cm mélyen. Az urna tállal volt leborítva.

1. Urna (XV. t. 11). Alakra és nagyságra nézve megegyezik a 3. sír urnájával, csak ennek a szájrőpereme mégjobban kihajló és a nyaki részen egy bordadíz fut körben. Színe szürke.

5. urnasír. 105 cm mélyen.

1. Zömök, hasas, nagy urna (XVI. t. 28). Színe szürkés-feketés. Durva, szemcsés anyagú. M: 28,5 cm. Hasa alatt két szembenülő tömör fogantyú. Nyaka letörött. Az edényben kalcinált embercsontok voltak.

2. Egyfűlű, nagy fedőtál (XV. t. 9). Az 1. sz. nagy urnát fedte. Színe vöröses szürke. M: 10 cm. Az erősen profilált borítótál hasi éle alacsonyan ül a lapos fenék felett. Nyaka befelé ívelt, szájpere me erősen kihajló.

3. Kisebb urna (XV t. 5). Színe szürke. M: 14,2 cm. A konikus urna széles nyaka befelé ívelt, vékony szájpere me kihajló.

4. Behúzott peremű szürke tál (XV. t. 2). A kisebb urnát fedte.

5. Bronz karperec (XVII. t. 18). Tojásdad alakú, nyitott végű. Vége felé elkeskenyedik. Párhuzamos vonalakból álló rovátkolt díszítés borítja. Legnagyobb átmérője 6,7 cm. Átmetszete: 3–5 mm.

6. Bronz karperec töredéke (XV. t. 10). Nagyságra és díszítésre is megegyezik az előbbi karpereccel.

7. Bronztű (XVI. t. 24). Feje hiányzik, vége elkeskenyedik. Hajlított. H: 11 cm. Az alábbi bronzokkal együtt szörványos darabok az 5. sír földjéből.

8. Bronzpityke (XV. t. 15). Középe átlukasztott. Átm: 1,9 cm.

9. Bronzlemezkek (XV. t. 14., 16., 17., 18).

6. urnasír. Penteli murvabányászás közben szórta szét anyagát. Szürkés színű töredékek, szalagszerű fül, kihajló szájpere me, az edény hasi töredékén ferdén lefutó barázda.

7. urnasír. Feldúlt. 40 cm mélyen került elő. Szürkés színű töredékek.

8. urnasír. Feldúlt. A fészek mélysége 30 cm. A töredékek színe vöröses.

9. urnasír. 35 cm mélyen. Feldúlt. A vékony termőtalajt az ekejárás erősen megbolygatta. Töredékek: nyakrész, körülfutó bordadísszel. Fenékrész. Színük szürkés-sárga, törésnél fekete.

10. urnasír. A bányászás alatt álló murvából került elő.

1. Urna. Színe szürkés. M: 12,5 cm. Alacsonyan ülő hasi részén ferdén lefutó kanelurozás. Befelé ívelt nyaka erősen kihajló. A nyakat szalagszerű fül hidalja át, amely nem nyúlik a perem fölé. Benne égetett csontok.

2. Fedőtál. Az urnát borította. A tál befelé ívelő nyaki részén kis szalagszerű fül van, amely csak a nyak közepéig ér. Hasonló a 2. sír 3. sz. (XV. t. 8) és az 5. sír 2. sz. (XV. t. 9), erősen profilált, egyfűlű borítótáljaihoz.

11. urnasír. Feldúlt. A cseréptöredékek hasonlóak a 10. urnasír darabjaihoz.

12. hamvasztásos (kora-császárkori) sír. A Penteli Ferenc földjén elterülő korai vaskori temető területén későbbi beletemetkezés.

1. Behúzottperemű szürke tál (XVI. t. 17). Benne baromficsont. M: 9,2 cm. A korongon készült tál keskeny, gyűrű alakú talpon áll, részsütosan fölfelé menő fala a szájszélnél befelé hajlik. Felülete sima.

2. Fazék (XVI. t. 8). Színe világos téglaszín. M: 15 cm. Mellette csontok, benne a 3. sz. kis, szürke pohár.

3. Pohár (serleg, XVI. t. 14). M: 5,1 cm. Világosszürke, ugyanolyan mázzal. Meredek fala van, amelyen két, egymással párhuzamosan körbefutó árok keretez háromsoros, fogazatos dísz.

4. Ugyanolyan méretű és díszítésű szürke pohár (XVI. t. 15). Összetörve feküdt a sírban.

5–11. Kis durva tálcák (XVI. t. 1–7). A 8. db. nem volt összeállítható. Színük szürke. Az 1. és a 2. sz. edényt vették körül. M: 3–4,8 cm.

12. Vöröses-szürke fazék (XVI. t. 10). M: 14 cm. Teste lefelé a keskeny, gyűrűszerű talpa felé erősen öblösödik. Keskeny, lapos szájpere me van. Legnagyobb öblösödésén körbefutó barázda húzódik. Benne erősen profilált fibula (XVII. t. 19 a, b) és karperec (XVI. t. 27).

13. Urna (XVI. t. 12). Színe szürke. M: 16 cm. Égetett embercsontok voltak benne. Csuporszerű, durva-falú edény. Nyaka tölcészerűen kihajlik, rajta két árok és három borda fut körül.

14. Vörös lapos tál (XVI. t. 16). Talpgyűrű nélkül. Vastag szájpere me erősen kihajló. Peremátm.: 18,8 cm. Összetörve hevert a sírban.

15. Kis köcsög (XVI. t. 11). Durva szemcsés anyagú, világosszürke. M: 9 cm. Szájpere me kihajlik.

16. Vaslándzsa (XVI. t. 23). H: 47,2 cm. A keskeny, hosszú lándzsalevél közepén borda fut végig.

17. Vaskés (XVI. t. 19). Háta ívelt. H: 14,3 cm.

18. Vaskarperec (XVI. t. 27).

19. Aucissa-fibula (XVII. t. 20).

20. Vasszőgek.

21. Erősen profilált fibula (XVII. t. 19 a, b).

13. hamvasztásos (kora-császárkori) sír. Az országút másik oldalán találtuk, ahol a hévizi út beletorkollik a Keszthely—sümegi országútba, az útelágazástól északra 20 m-re, 60 cm mélyen.

1. Fületlen vörös köcsög (XVI. t. 26). M: 31 cm. Vörös mázas, talpa vastag, teste körtealakú, szájpere me erősen kihajló.

2. Urna. Színe szürke. M: 23 cm. Tállal volt leborítva. Tág szájnnyílása kihajló peremmel van ellátva, amely alatt vékonyan bekarcolt párhuzamos vonalakból álló szalag húzódik (XVI. t. 13).

3. Vörös lapos tál (XVI. t. 18). A 2. sz. urnát borította. Peremátm.: 23 cm.

4. Köcsögszerű kis urna, benne égetett embercsontok (XVI. t. 9). Tálcakával volt leborítva. Nyakán párhuzamos vonalakból álló, körbefutó szalag. Szájpere me kihajló, felülete durva.

5. Szürke tálcaska (XVI. t. 20). M: 5,2 cm. Talpa gyűrűalakú. Homorútalpas fenékrész. Kihajló szájpere mén barázda fut körben.

6. Szürke tálcaska (XVI. t. 21). M: 4 cm. Keskeny gyűrűalakú talpon álló tálcaska, részsütosan fölfelé menő fala a szájszélnél befelé hajlik.

14. római csontváz. A 13. sírtól északra 30 m-re, az országúttól befelé 6 m-re találtuk, 70 cm mélyen. A jó állapotban levő csontváz tájolása É-D-i, fejfelé D., arccal É. felé. A kezek a medence felett keresztbetéve feküdtek. Egyedüli melléklet az a vascsat, amelyet a csontváz jobb halántéka táján találtunk (XVI. t. 25).

15. urnasír. Közvetlenül az országút mellett bukkant rá Penteli Ferenc a földjén, 120 cm mélyen, murvafejtés közben.

1. Erősen profilált, egyfűlű, sötétszürke tál (XIX. t. 35). M: 6 cm. Nyaka befé ívelt, szájpere me kihajló. A fül kissé emelkedik a perem fölé.

2. Szürke bögre (XVII. t. 32). M: 8 cm. Szájpere méből befelé hajló csücsökszerű fül indul ki, amely azonban nem hajlik vissza az edény hasi éléig. A gömbölyű hasi rész után a nyak kissé befelé ívelt. Szájpere me lecsapott.

16. urnasír. A Keszthely—sümegi és a hévizi országút kereszteződésétől ÉNy-ra, kb. 6–7 m távolságra találta Penteli Ferenc a murvabányában, kb. 80–90 cm mélyen.

1. Egyfűlű szürke urna (XIX. t. 33). M: 15 cm. Benne égetett csontok. Öblös hasán négy bütyök ül transzverzális irányban. Az egyik bütyök a fül alatt van. Az öblös has és az enyhén befelé ívelt nyaki rész között barázda fut körben. Szájpere me kihajló.

2. Egyfűlű csésze (XIX. t. 38). M: 9,5 cm. Színe világosszürke. Az összenyomódás miatt deformálódott.

3. Ugyancsak az urna mellett volt egy kis, egyfűlű szürke csésze (XIX. t. 39). M: 5,4 cm. Az erősen profilált csésze hasi éle alacsonyan fut, széles nyaka enyhén befelé ível és kihajló. A hasi él és a szájpere me között a széles nyaki rész közepén barázda fut körben, közte és a hasi él között háromszög alakú díszítés látható. A fül alatt vertikális irányban egymással párhuzamos vonalak.

4. Korongos fejű bronz tű. H: 12 cm. Az urnában volt a kalcinált csontok között.

17. urnasír. 1,3 m mélyen.

1. Szürke urna (XVII. t. 24). M: 25 cm. Öblös hasi része után erősen elkeskenyedő fenékrész. Szájpere me lecsapott. Benne égetett csontok.

2. Két szürke tálcaska az urnától délre, közvetlen közelében. M: 6 cm.

18. urnasír. 1,3 m mélyen. Feldúlt. A cseréptöredékeken ujjbenyomásos dísz, a cseréptöredékek között égetett csontok és bronzok.

1. Bronz spiráltekercs (XIX. t. 22). A huzal vastagsága kb. 1 mm. A tekercs átmérője: 2,5 cm.

2. Bronzlemezkek (XIX. t. 18., 28). Egyiken poncolás. H: 2,5–3,5 cm.

3. Bronzsövecske (XIX. t. 4). H: 3 cm.

4. Bronzkarikácsa egymásra hajló végekkel (XIX. t. 8., 13., 21). Átm.: 5 mm.

5. Kerekátmetszetű, elkeskenyedő bronz rúd (XIX. t. 3). H: 8,5 cm. Átm.: 3–5 mm.

6. Kerekátmetszetű, elkeskenyedő, görbe bronz rúd (XIX. t. 20). H: 6,5 cm. Átm.: 3–4 mm.

19. urnasír. 1,4 m mélyen. Bolygatott. Cseréptöredékek, égetett csontok. A cserepek alatt egy díszített bronz karperec töredéke (XIX. t. 12). H: 8 cm. Átm.: 4 mm.

20. urnasír. 1,6 m mélyen. Lefelé fordított, behúzott peremű szürke tál töredékei. Bolygatott.

21. urnasír. 1,3 m mélyen. Fedőtál, felfordítva. Felette lapos kő volt.

22. hamvasztásos (kora-császárkori) sír. 1,5 m mélyen. Csésze (XIX. t. 42). M: 4,8 cm. Világosszürke, ugyanolyan mázzal. Vékony talpa, meredek fala van, amelyen két, egymással párhuzamosan körbefutó árok keretez fogazásos, karcolásos díszet.

2. Durvafalú, sárgás-szürke bögre (XIX. t. 41). M: 9 cm. Szájpereme kihajló. A fenékrész felé elkeskenyedik.

A 22. sír körül nagy számban találtunk korai vas-kori cseréptöredékeket. Valószínűleg útépítésnél bolygatták meg.

1. Poncolt bronzlemez-töredék (XIX. t. 29–30). H: 4,6 cm.

2. LT B-típusú vasfibula. H: 6,6 cm.

23. urnasír. Bolygatott. Tálban kalcinált csontok. 24. hamvasztásos (kora-császárkori) sír. 1,3 m mélyen. A sír oldalát és fenekét lapos homokkővel rakták ki. A kör alakú kőrákás átm.: 84 cm. Mélysége 26 cm.

1. Sötétszürke, kidomborodó hasú fazék (urna, XIX. t. 36). M: 13,3 cm. Kidomborodó hasán barázda fut körül. Benne kalcinált csontok voltak.

2. Kétfülű, talpnélküli amphora (XVII. t. 28). M: 8,1 cm. A szűk talprészből a konikus hasi rész hirtelen emelkedik ki. Az enyhén kihajló száját és az erősen kidomborodó hasat két vertikális fül köti össze. A fül éppenhogy föléje emelkedik kissé a szájnál felé. A nyak és a has találkozásánál vékony lécdísz és barázda fut körben. Színe szürke. Az amphora vállán kör alakú díszítek, nyakán írásjel látható: DA BIBER(E). (Barkóczy László feloldása.)

3. Sötétszürke, vékonyfalú bögre (XVII. t. 26). M: 7,5 cm. Szürke alapanyaga sötétszürke mázzal van bevonva. Meredek falát párhuzamos barázdákból alkotott szalagok tagolják. A szalagok közötti mezőt rovátkolt dísz tölti ki.

4. Vékonyfalú csésze szürke töredékei.

5. Vaslándzsa. H: 7 cm, köpű: 4,5 cm.

25. urnasír. 1,4 m mélyen. Két urna közvetlenül egymás mellett. Mindkettő feneké fészekszerűen ült a kemény murvában. A kisebbik fenekét csak kövel együtt tudtuk kivenni. Mind a két töredékes urnában csontok voltak. A kisebbik urnában a csontok között spirális végű lemezes karperec töredéke. H: 5 cm.

26. urnasír. 1,1 m mélyen. Tartalma:

1. Sárgás színű urna (XIX. t. 34). M: 14,3 cm. Hasa öblös, nyaka konikus, szájpereme kihajló. Benne sok égetett embercsont volt.

2. Fölötte valószínűleg borítótál. Csak az alja volt meg, fenékekkel fölfelé.

3. Egyfülű, kisebb, barnás-szürke bögre, szájjal lefelé (XIX. t. 37). M: 9,1 cm. Széles hasi részén barázda fut körül. Ebből párhuzamos vonalakból álló szalagok futnak lefelé.

4. Barnaszínű urna. Hasa öblös, szájpereme kihajló. A 3. sz. egyfülű bögre alatt volt.

5. Behúzott peremű szürke tála (XVII. t. 30). Szájjal lefelé a 4. sz. alatt. M: 5,5 cm.

27. urnasír. Penteli Ferenc földjének az országot másik oldalán lévő folytatásában, amely a bánya területéhez tartozik, kb. 50 m mélyen.

1. Hasas, kihajló peremű sötétszürke urna (XVII. t. 25). M: 15,8 cm. Öblös hasán kettős bütyökből álló négy fogantyú ül, transzverzális irányban. Szájpereme kihajló. Benne égetett embercsontok és bronzok voltak.

2. Behúzott peremű tál.

3. Kis füles tála (XVII. t. 31). M: 7 cm. Színe téglavörös. Nyaka befelé ívelt. Az I. sz. urnában a csontok között a következő bronzok voltak:

4. Két vékony huzalból készült spirális négy töredéke (XIX. t. 24).

5. Nyolc, huzalból készült spirális, 1–3 cm hosszúak (XIX. t. 5., 9., 14., 15., 23., 31).

6. Egy bronz tubus. H: 1,9 cm.

7. Egy lapos, kerek gyöngy (XIX. t. 32).

8. Egy 0,75 cm átm. spirális.

9. Három db. csont dísz tárgy.

10. egy cseppformájú dísz tárgy (?) csontból.

28. urnasír. Földült urna, kalcinált csontokkal.

29. kirabolt kőpakolásos sír. A kirablás újkori (sörösvégtöredékek is voltak a sírban).

A korai vas-kori urnatemető területén előkerült egyéb szórványos leletek:

Az országtól befelé 3,6 m-re, a murvabányától délre 4,9 m-re, 90 cm mélyen, háromoldalú, csúcsával lefelé álló, gúla alakban összerakott, lapos homokkővekre bukkantunk, amelyek befelé keskenyednek és csúcsban futnak össze. Élére állított háromoldalú gúlához hasonló. A gúla élei: 80–90 cm. M: 50 cm. A lapos homokkővek vastagsága helyenként eléri a 4 cm-t. Semmire sem lehetett *ustrina*, mert égetésnek nyoma sincs. Urnafészkek körülrakására azért nem szolgálhatott, mert bolygatatlan földben találtuk, és sem égetett csontokat, sem nagyobb edénytöredékeket nem találtunk benne.

A Penteli Ferenc által megbolygatott, majd visszatemetett bronzeletről a következő darabokat sikerült megmenekülnünk:

1. Négyzet alakú bronzlemez (XVII. t. 1). H: 22 cm.

2. Háromszög alakú bronzlemez (XVII. t. 2). A lemez csúcsa összefutó végét vékony huzalból álló teker-cselés veszi körül. A teker-cselés nyomait kb. egy cm-ig lejjebb is nyomon kísérhetjük. H: 12,7 cm.

3. Összehajlított bronzlemez (XVII. t. 3).

4–5. Bronzlemezek (XVII. t. 4–5).

6–7. Egy cm szélességű bronzszalagok. A 6. sz. darabon (XVII. t. 6) egysoros, a 7. sz. pedig (XVII. t. 7) kétsoros, párhuzamos vonalkázás látható.

8–10. Egy mm vastagságú bronzhuzalok (XVII. t. 8., 9., 10).

11–13. Bronzlemezkek (XVII. t. 11, 13).

12. Bronzcső, vékony lemezből összehajtv. De-rékszögben megtört. Átm.: 3 mm (XVII. t. 12).

13. Bronz lemezke (XVII. t. 13).

14. Bronztű elvékonyodó végének töredéke (XVII. t. 14).

A forgatott földből a bronzkinccsel együtt felszínre került cseréptöredékek:

1. Edény hasi részének töredéke. A hasat éles bevágás választja el a befelé ívelt kihajló nyaktól. A hasi részen ferdén lefutó széles barázda (XVII. t. 15).

2. Ugyancsak a hasi és nyakrész töredéke. Függőlegesen lefutó, sűrű barázdákkal (XVII. t. 16).

3. Töredék. Díszítése: két-két párhuzamos bevágás között ferde rovátkolás (XVII. t. 17).

B) Telep.

A Dél- és Észak-Dobogó között húzódó völgyben bukkantunk rá, a 145,3 m magas Dél-Dobogó ÉK-i lábánál. A temetőtől a mostani országot választja el (2. kép). Az I. sz. lelőhelyen sárpatics-töredékeket találtunk összefüggő csomóban, 85 cm mélyen. A felszín 40 cm-es humusz rétegében cserép csak itt-ott fordult elő. Alatta 45 cm-es mélységben sártapaszt, hamu, égett kulturréteg. Itt már bőven találkoztunk cserepekkel és égett csonttöredékekkel. A lesároztott részen sötét-szürke hamuval kevert korom volt, amely fedte a sártapaszt. Erről a helyről került elő egy tűzhely átfúrt parázstartója. A sárga patics-töredékeken cserepeket is találtunk. Cölöplyukak nyomait nem láttuk.

A telep kiterjedése nagy lehetett, mert az egész völgy humuszrétege tele van cseréptöredékekkel; a murvabányák felső rétegéből tömegével lehet kiszedni őket. Az I. sz. lelőhelytől nyugatra, a II. sz. lelőhelyen 65 cm mélyen, a sártapaszt-töredékek összefüggően mutatkoztak. A tűzhelyet kormos, hamus réteg mutatja. A sár-

tapasz (letaposott padlószőrű rögök) néhol égetettnek látszik.

A telep cserépanyagának jellegzetesebb darabjait a XVIII. táblán mutatjuk be (XVIII. t. 1–13). A töredékek színe szürke vagy sárgás-vörös, a töréseknél fekete. A füles csészetöredékek kívül (XVIII. t. 2., 8., 13), amelyek a csabrendeki csészékkel egyeznek meg, különösen azok a darabok érdemelnek figyelmet, amelyeken ujjenyomással díszített plasztikus bordadísz találunk (XVIII. t. 6., 7., 9., 12). Ez a díszítésmód nagyon gyakori a korai vaskorban, különösen annak derekától fogva. Megtaláljuk Csabrendeken,⁸ Somlyón,⁹ Dályán¹⁰, sőt Budapest környékén is.¹¹ Zugló és Rákosfalva határában, a Magyar Tisztviselők Telepén talált tojásdad alakú hombárok nyaka alatt ujjenyomással díszített, plasztikus bordadísz fut körül. A hombárok közelében egy lesározott padlójú putrira bukkantak, s a tűzhely nyomai is megmutatkoztak. Ugyanitt kapunk kitűnő párhuzamokat a cerszegtomaji korai vaskori 2. sír 1. sz. edényéhez is (XV. t. 13). A has alatt egymástól egyenlő távolságra üllő, négy hosszanti bütyöknek alkalmazása nem ismeretlen a bronzkori hombároknál sem. Ugyanilyen fogantyúk fordulnak elő a szkíta agyagművesség házi kerámiájában.

E próbaásatás helyétől É-ra elterülő sík réten 20×20 m-es terület átvizsgálását kezdtük meg. Alapvonal: Ny-K-i irányú. Az I. blokk első ásónyomából került napvilágra egy faragott csont állatfej (kigyófej). A harmadik ásónyomból a keleti fal közelében egy négylábú idol került elő. Ugyancsak a 3. ásónyom felső rétegében, kb. 48 cm mélyen, az I. blokk sarkában patics-törmelék mutatkozott, másodlagos fekvésben, szabálytalan formában. A paticsrögök között csontdarabok és cserepek, amelyek nagy számban fordultak elő az egész feltárt teleprész területén.

Az I. blokk falában kelta sírleletre bukkantunk (30. sír). Mellékletei:

1. Szürke csupor (XVII. t. 29). M: 7,7 cm. A nyakán befűződés, szájperece vastag. Kissé grafitos.

2. Szürke tálcácska (XVII. t. 27). M: 4 cm. A váll az egész magasságának pontosan közepére esik. Talpán kis, egyszerű, profilálás nélküli omphalos-t találunk. Anyaga finoman iszapolt.

3. Vaskés. M: 9 cm.

A 2. sz. tálforma a *LT B* leleteit teljes bizonyossággal jelzi az i. e. IV. században. A 22. sír körül előkerült »duxi típusú« vasfibula ugyancsak az i. e. IV. században lép fel és használatban marad a *LT C* periódusban, az i. e. III. század folyamán is. A *LT B* tipikus formája, tulajdonképpen a madárfejes fibulának továbbfejlődött alakja ez.¹²

Szórványos leletek:

1. Csonkakúp formájú tál (XIX. t. 40).

2. Bronzhuzal darabok (XIX. t. 1., 6., 10., 16., 17., 19., 25., 26., 28., 2., 7., 11).

A cerszegtomaji temető térképe az 1. képen, a Dobogó-telep sártapasz (ház?) rétegeit szintén az 1. kép mutatja.

C) Dobogó-halom.

Az 1. sz. lelőhely Dél-Dobogó déli oldalán terül el. Az avarkori temető területén, részint megbolygatva, több sírt tártunk fel.

1. sír. Feldúlt csontvázas sír 1,2 m mélyen. Iránya Ny-K., a fej Ny-ról D-felé 10 fokkal tér el, fejjel Ny-ra. A bal karon bronzrozsa-nyomok.

2. sír. Csak a koponya és a kulcsesontok maradtak meg. Az 1. sírtől ÉK-re találtuk, 70 cm mélyen.

3. sír. Az előbbi két sírtől K-re kb. 3 m-re volt, 60 cm mélyen. Összekevert csontok kerültek elő belőle.

A 2. sz. lelőhely. Dobogó-halom déli oldalán az út felett, kb. 5–7 m átmérőjű és 5 m mélységű kőbánya van. Ennek murvafalában tisztán látszottak a lemélyít-

tett aknák körvonalai. Kilenc ilyen aknából, amelyeknek körvonalait ki tudtuk venni, kettőt már kibontottak, három pedig hozzáférhetetlen volt. Az alatta lévő barlang beomlással fenyegetett.

4. sír. Néhány embercsontot találtunk benne.

5. sír. Összehányt embercsontok és egy bronzkarperec, egymásrafutó végekkel (XVII. t. 23).

6. sír. Üres. Az aknák iránya Ny-K., de Ny-tól D. felé 15–20 fokkal tér el.

A 2. sz. lelőhely felett a hegytető alatt közvetlenül, a déli lejtőn:

7. sír. Mélysége: 55 cm. Irányítás: Ny-K., a fej Ny-tól D. felé 8–10 fokkal tér el. Idősebb felnőtt csontváza, hossza kb. 164 cm. Bolygatottnak látszik. Melléklete egy sárga okker db. és egy hallstatti cseréptöredék.

Ugyancsak a 2. sz. lelőhelytől Ny-ra, kb. 30 m-re a déli lejtőn, a 3. sír alatt kb. 20 m-re van egy másik murvabánya. Ennek falában négy sírgyarus aknát láttunk. Valamennyit kibontottuk és kettőben emberi csontváz részeket leltünk. Korhatározó melléklet nem volt.

Az 1. és 2. sz. lelőhely sírjai összefüggenek egymással. Megbolygatott avar sírok, de szórványosan előfordulnak korai vaskori leletek is.

Cerszegtomaji urnatemetőnk anyagához a megfelelő párhuzamokat először tájegységünk egykorú lelőhelyein keressük meg, azután térünk át a szomszédos vidékek és országok által nyújtott párhuzamok vizsgálatára. Legkézenfekvőbb számunkra a gyenesdiási (Veszprém m.) sírleletek anyaga (a keszthelyi Balatoni Múzeumban).¹³ 1. sz. urna (A). Grafitos. Hirtelen kiszélesedő törzsen négy bütyök emelkedik ki egy-egy koncentrikus körsorozatból. Aránylag kis bütykök. Hasonlít hozzá a keszthelyi Csórégödörből előkerült urna.¹⁴ Ez keskeny talpú, széles hasú, sima felületű, hasa felett négy bütyökkel ellátott edény, amelyben égetett csontmaradványokat és egy ép, szélesszájú, lapos bögrét találtak.

Van egy másik gyenesdiási urnánk is (E), amelyen még kiemelkedőbb bütyökképzést látunk. Széles szájnnyílása alatt rövid nyak ül, amely alatt hosszúkás, ék alakú négy bütyök emelkedik, mégpedig úgy, hogy ezek tompa végei befelé, a nyak felé, hegyes végei pedig kifelé, a hirtelen öblösödő rész felé esnek. A bütyköt négy körkörös dísz veszi körül.

A domború díszítés kedvelt eszközével, a körrel árkolt bütyökkel találkozunk a cerszegtomaji korai vaskori urnatemetői 1. sír 1. sz. urnáján is, amely alatt ellentétes irányban két tömött fogantyú foglal helyet (XV. t. 4). A gyenesdiási urna, a keszthelyi Csórégödör urnája alakra nézve teljesen megegyezik temetőnk 5. sírjének 1. sz. urnájával, amelynek hasa alatt két szembenülő tömör fogantyú van (XVI. t. 28).¹⁵

Az urnákon kívül a gyenesdiási tálak is egyeznek a miénkkel. Az egyfűlű, befelé ívelt nyakú, erősen kihajló szájperecű borítótálak itt is képviselve vannak, mint a cerszegtomaji temető 2. sír 3. sz., 5. sír 2. sz. és a 11. sír 2. sz., erősen profilált táljai (XV. t. 8, 9).¹⁶

A gyenesdiási F-tálat függőlegesen lefutó és szorosan egymás mellé záródó árkoescsák, barázdák díszítik. Az árkolás sűrűbb és ritkább alkalmazásával temetőnk anyagában is gyakran találkozunk (XVII. t. 15., 16). A gyenesdiási leletet a véletlen hozta felszínre, az eső mosta ki és Dornyay Béla szedte össze. Cerszegtomaji urnatemetőnkkel egykorúnak tekinthető a csabrendeki temető egy része, amely már megfigyelt, nagyobb terjedelmű ásatás eredménye. Lelelőhely: Sümeg és Csabrendek között végigvonuló Fehér-kövek hegyláncolatának tövében. Darnay Kálmán több mint 300 urnasírt tárt fel a hegy lejtőjén.¹⁷

Csabrendeken a legtöbb sírt csonkakúp alakú kőhalmaz borította. Részben fekete bazalt, részben mész-

⁸ Darnay K., A. K. XXII., 1899, XVII. t. 2.

⁹ U. o. XXII. t. 3.

¹⁰ V. Hoffiller, Corpus. Zagreb. Fasc. 2. Pl. 10. 3. 4.

¹¹ Tompa F., Bud. Rég. XIV., 1945, 221.

¹² Hunyadi I., Kelták a Kárpátmedencében. Diss. Pann. Ser. II. No. 18. (Bp., 1944), 71–72 és 128.

¹³ Dornyay B., Bronzkori urnaleletek és egyéb régiségek Gyenesdiáson (Keszthely, 1947).

¹⁴ Kuzsinszky B., i. m. 93. l., 131. á.

¹⁵ Török Gy., i. m. III. t. 23.

¹⁶ U. o. III. t. 17.

¹⁷ Darnay K., Arch. Közl. U. f. XXII., 1899, 5–85 és A. É. 1889, 228.

kövekből volt összerakva. A sírok védelmére több esetben csak két lapos mészkő szolgált. Egyikre ráállították az urnát, a másikat a föld felé helyezték. Az edények díszítése itt éppen olyan szegényes, mint Cserszegtomajon. Egyedüli dísz a csészéken elhelyezett csücskők. Az anyag zömét urnák képezik. Edénymellékletek: kisebb csészek (csuprok), tálak és apró edények. Számra nézve legtöbb az egyfülű csésze (csupor), amely egyúttal számunkra is a legtöbb és legbiztosabb párhuzammal szolgál. Ilyen pl. a 3. és 4. sz. csücskös bögre. Ez utóbbinak hasi éléből négy hegyes bütyök áll ki.¹⁸ Ugyanezt látjuk cserszegtomaji temetőnk 2. sír 2. sz., egyfülű csészéjén (XV. t. 1). 1. sírunk 3. sz., egyfülű csészéjére (XV. t. 7) egész sor párhuzamot sorolhatunk fel a csabrendeki anyagból,¹⁹ és ugyancsak az 1. sír 4. sz., 4,5 cm magas, kis, egyfülű csészéjére is (XV. t. 6)²⁰.

A Darnay által feltárt csabrendeki urnatemetőben a sírok zömét melléklet nélküli, szegény sírok képezik. Legtöbb semmi vagy szegényes mellékletet tartalmazott; egy-egy bronzpitykét vagy egy tűt, esetleg karperecet. A leggazdagabb urnában földdel kevert hamun kívül 17 drb. bronz tárgyat talált: két drb. korongos fejű díszített bronztűt, két spirális karperecet, két pápaszemes gyűrűt és 11 drb., részint összehajlított bronz sodronyt, részben csavar alakú bronztöredéket.²¹

A felsorolt bronz leletek párhuzamokat szolgáltatnak a cserszegtomaji urnatemető fémanyagához. A csabrendeki bronz tűknek két típusát találta Darnay: korongos és gömbös fejű tűket. A korongos fejű tűhöz Török Gyula közöl megfelelőt, ő a kelta sír kiasása közben, ennek közvetlen közelében több urnafészekre bukkant.²² Kincsleletünk tűtöredékére szintén nála találunk párhuzamot.²³

Darnay a csabrendeki karperecek között két fő csoportot különböztet meg: tömör bronzrúdból készített és hengeres, spirális lemez karpereceket.²⁴ A tömör karpereceken a díszítés változatosságát az egyenes vonalak különféle elhelyezése biztosítja. Ezt az ízléses rovátkolást látjuk 5. sírunk bronz karperecein is, amelyeken a rovátkolt díszítés szakaszonként más és más, a síma rovátkákat párhuzamos vonalakból álló háromszögek váltogatják. (XVII. t. 18) és (XV. t. 10). Ennek a tömör karperecnek igen díszes példányával találkozunk a szigligeti bronz kincsben,²⁵ egy pedig a zalagógánfai szórványos urnasírban, egy pedig Sümegen került elő.²⁶

A Kis-Balaton mocsárvilágában nemcsak a Keszthelyi hátat szállta meg a korai vaskori lakosság (Fenékpuszta, Keszthely-Csórégödör, Lehenrét, ettől délre a Gazd. Akadémia kertjében levő urnatemető)²⁷, hanem a Zalavári-hátat is. Itt szintén korai vaskori urnatemető van az országút és a Balaton ártere között, a dombhát északi kiszögellő végén.²⁸ A Balaton-hídvégpusztai anyagból néhány ép edényt sikerült megmenteni, amelyeknek fényképét Kuzsinszky közli (51. ábra): 1. Sötétszürke urna. Öblös hasa körül négy bütyök. Párhuzama: Cserszegtomaj, 1. sír 1. sz. urna (XV. t. 4). 2. Csupor, hasi élén egy bütyök. 3. Csésze. Nyaka alatt csoportonként függőlegesen bekarcolt vonalak díszítik. Legnagyobb kiöblösödésén négy bütyök van. Párhuzama: Cserszegtomaj, 2. sír, 2. sz. csésze (XV. t. 1). 4. Fülescsésze. Hasán hiányoznak a bütykök, legömbölyített. Színe grafitos szürke, lesimított felületű. Párhuzama: Cserszegtomaj, 1. sír 3. sz. egyfülű csésze (XV. t. 7).

A kéthelyi (Somogy m.) urnatemető kevés számú megmentett lelete azért fontos számunkra, mert a

kerámiát olyan bronzok egészítik ki, amelyek a cserszegtomaji urnatemető pontosabb keltezéséhez segítenek:²⁹ 1. Szürkésfekete színű urna. Hasán két bütyök s ezek között egy-egy füles. Párhuzama: Cserszegtomaj, 1. sír 1. sz. edény (XV. t. 4).; 2. Az előbbi kéthelyi urna párján, amely összetört, mind a két fülben egy-egy bronz karperec volt beakasztva. Nagyságra és rovátkolt díszítésükre nézve is párhuzamul szolgálnak a cserszegtomaji bronz karperecekhez. Ugyancsak a kéthelyi anyagban volt az az egyfülű csésze, amelyben egy bronz fibulát találtak. Apró mása a tekercses korongú fibuláknak, mint pl. a kiliti³⁰ és lengyeltóti (Somogy m.) bronzleletekben.³¹

Nem hagyhatjuk említés nélkül a Keszthelytől K. felé emelkedő hegyek között a büdöskúti völgyben előkerült bronz leletet,³² amelyben előforduló bronzkarikák méretre is megegyeznek a Török Gyula ásatásából előkerült cserszegtomaji karikával.³³ A cserszegtomaji bronz gyűrű a 4. sz. urnasír urnájából került elő, amelyben égetett csontok voltak.³⁴ A gyűrű átm.: 19 mm.

Kicsit távolesik ugyan lelőhelyünkől a gamászi csárda alatt elterülő, szintén lapos jellegű urnatemető (Veszprém m.)³⁵, mégsem rekeszthetjük ki vizsgálódásunk köréből. Kitűnő párhuzamokat szolgáltat kerámiánkhoz. Ilyen elsősorban az 1. sz. urna kúpos nyaka alatt két vízszintesen átlukasztott fül, a hasán négy kiálló bütyök. A 2. sz. talpas bögre hasán szintén két vízszintesen átfúrt fül, alján pedig lefelé hajló bütykök. Az egyfülű bögrék viszont a cserszegtomaji temetői 1. sír 3. és 2. sír 2. sz. darabjainak megfelelői (XV. t. 7).

Igy jutunk el a cserszegtomaji temető párhuzamai-
nak keresése közben K. felé Dályáig. Török Gyula ugyanis a XVII. t. 20. sz. függőleges hornyolású urnáját, 18. és 22. sz. egyfülű csészétöredékét, ill. csészéjét a dályai urna-temető hasonló anyagával veti össze.³⁶ Hoffiller Corpus-a alapján könnyen összeválogathatjuk a dályai urnatemető anyagából a megfelelő párhuzamokat. Különösen 2. sírunk 1. sz., kettős kúpos urnájára kapunk sok párhuzamot. Többnyire négy tömör fogantyú van a has alsó részén.³⁷ Az említett gamászi csárda (Veszprém m.) 1. sz. urnája, amelynek vízszintesen átlukasztott két füle van kúpos nyaka alatt, és a hasán kiálló bütyök szintén a dályai anyagban talál pontos mására.³⁸

A dályai urnatemető és a 2. típusú zablákkal együtt előforduló kerámia a füzesabonyi³⁹ és stillfriedi urnatemetők edényformáit fejlesztik tovább.⁴⁰ Tomschik szerint a stillfriedi edények formája és egész mintakincse már az ú. n. sziléziai stílus felé utal, amelyet a lausitzi kultúra virágkorának szoktak tekinteni. Reche C-fokozatának kezdetét jelenti a sziléziai stílus keletkezése, amely megfelel a Reinecke-féle időrend B-fokozata végének.⁴¹

Nemcsak Ausztria és Csehország, hanem a Balkán felé is kiterjeszthetjük párhuzamainkat. A zagreb-horváti edények hasonlítanak a váli, dályai, stillfriedi és podolikscheni csoportok edényeihez. A zagreb-horváti leletek Richthofen szerint a Montelius-féle beosztás

¹⁸ Darnay K., A. K. XXII., 1899, 43. és 45. l., XV. t. 2., 46. l., XVII. t. 1.

¹⁹ Darnay K., i. m. 45. l., XV. t. 4., 7. és 46. l., XVII. t. 11., 13., 14., 15.

²⁰ Darnay K., i. m. XVII. t. 5.

²¹ Darnay K., i. m. 27. l., X. t. 1–11.

²² Török Gy., i. m. 66–78. l., IV. t. 8.

²³ U. o. IV. t. 11.

²⁴ Darnay K., i. m. 35. l., XIV. t. 1.

²⁵ Darnay K., i. m. 17. l. — Hampel J., Bronzkor. III. k. CCXXVII. t. 9.–10. — Kuzsinszky B., i. m. 123.

²⁶ Darnay K., i. m. 35.

²⁷ Kuzsinszky B., i. m. 93. — Lipp V., i. m. 3.

²⁸ Kuzsinszky B., i. m. 39.

²⁹ Kuzsinszky B., i. m. 32. l., 40. ábra.

³⁰ Kuzsinszky B., i. m. 5. l. 6. ábra.

³¹ Török Gy., i. m. 57–65.

³² Kuzsinszky B., i. m. 109. l., 149. ábra.

³³ Török Gy., i. m. 75. l., IV. t. 6.

³⁴ Török Gy., i. m. III. t. 20.

³⁵ Kuzsinszky B., i. m. 235. ábra.

³⁶ Török Gy., i. m. 66–78. — Darnay K., A. É. 1903, 30–37. — Gallus—Horváth, A legrégebb lovásnép Magyarországon. Diss. Pann. Ser. II. 9. (Bp., 1939), 125. — Ebert, Reallexikon... II., 343 (Dályai). — Corpus Vasorum Ant. Fasc. 2. Gr. VI. c.

³⁷ Hoffiller, Corpus Vasorum Antiquorum (Zagreb), Fasc. 2. VI. c. Pl. 1., 3., 5., 6, Pl. 2., 3. Pl. 5., 4.

³⁸ V. Hoffiller, Corpus. Fasc. 2. VI. c. Pl. 10, 6. Pl. 13, 8.

³⁹ Gallus—Horváth, i. m. 125.

⁴⁰ J. Tomschik, Das frühallstattische Urnengrabfeld von Stillfried. MAG. Wien. LVI., 1926, 1/2. H. 53–64.

⁴¹ Reche, Lausitzische Kultur. Reallexikon. VII., 254.

alapján a bronzkor V. szakaszába tartoznak (Reinecke-féle Hallstatt B).⁴²

Gallus Sándor, Åberg időrendjére támaszkodva, a kisköszegi és dályai temetőt a legfiatalabb leletek alapján a Hallstatt C-re keltezi. Ilyen fiatalabb leletek: csónakfibula, vaslándzsa, hajlított és sodrott ívfibula.⁴³ Ez azonban semmit sem változtat azon a tényen, hogy a jelzett temetők, a hasonló csabrendeki és cserszegtomaji urna-temetőkkel együtt, a Hallstatt B-szakaszban éltek virágkorukat. Cserszegtomaji urna-temetőnk kora azért sem nyúlhat bele a Hallstatt C-be, mert leleteinket élesen el tudjuk választani a biztosan C-szakaszba tartozó közép-répaspusztai (Veszprém m.), korai vaskori urna-temető kerámiájától és fémmellékleteitől.⁴⁴

A Dél- és Észak-Dobogó között húzódó völgyben feltárt teleprész az előkerült leletanyag alapján ugyancsak korai vaskorinak tekinthető; valószínűleg a telep lakói használhatták a Penteli Ferenc földjén elterülő urnasíros temetőt. A telep edényein mutatkozó díszítésmód nagyon gyakori a korai vaskorban, különösen annak derekától fogva. Hasonló díszítéssel találkoztunk Csabrendeken,⁴⁵ Somlyón,⁴⁶ Dályán,⁴⁷ sőt Budapest környékén is.⁴⁸ A cserszegtomaji korai vaskori telep legközelebbi megfelelőjét Fenékpusztán találtuk meg 1948-ban, a lápi környezetbe benyúló földnyelv Ny-i részén, amikor a majorsági épületektől ÉNy-ra kenderáztató medencéket építettek. Az 1–4. sz. medencék nyugati falában a sárga homokba lenyúló, sötétebb színű hordalékföld őskori telep ház-alapjainak vonalait sejteti velünk.

A lakóház-alapok körvonalai különösen az 5. sz. medence nyugati falában feltűnőek. A medence peremétől lefelé kb. 80–100 cm-re hullámozott a sárga homokba beásott hordalékföld, amelyet majdnem mindenütt 10–20 cm vastag, elszenesedett faréteg borított. A medence közepén, két elszenesedett gerendacsonk között, a faszénréteg felett, átégett vörös agyagsomók mutatkoztak, egészen a medence pereméig. Valószínű, hogy a tűzhely volt. A sok elszenesedett fa arra utal, hogy a telep tűzvész áldozata lett.

A 6. sz. medencében urnasírra bukkantunk. Az urna tállal volt leborítva. Mellette kisebb edény. Az urnában kalcinált csontokat találtunk. Az urnasír edényei hasonlóak a cserszegtomajihoz. Az urnafészektől északra 3 m-re sánc nyomai mutatkoztak a medence keleti falában. Feltehető, hogy a korai vaskori lakótelepet védelmezte; a sánc hordaléktalajából ugyanis korai vaskori, az urnafészkek agyagával egykorú cserepek kerültek elő.

A cserszegtomaji korai vaskori urna-temető népi meghatározása nem könnyű feladat. Ha ugyanis elfogadjuk a Kossina-féle egyszerű típust, hogy t. i. a tárgy és jelenségsorozat megváltozása új nép megjelenését is jelentené, könnyű dolgunk volna. Akkor a lausitzi formáknak délre való elterjedését összekapcsolnánk az illírségnek Balkánig lehatoló terjeszkedésével, vagy pedig a váli, kisköszegi, dályai kerámia elterjedéséből és cserszegtomaji urna-temetőnkkel való egyezéséből mindjárt arra következtethetnénk, hogy urna-temetőnk népisége is lovasnomád kimmér volt, még akkor is, ha a zablákkal jellemzett leletegyüttes nem található temetőnkben. A Hallstatt C-szakaszban a lapos jellegű urna-temetős sírokat általában felváltó *tumulus*-ok még jobban zavarba hozhatnak bennünket. A Hallstatt C-szakaszban ugyanis eltűnnek a cserszegtomaji temető leleteihez hasonló, gazdag, B-jellegű bronzkincsek. A jövő kutatása van hivatva felelni arra a kérdésre, hogy a vas-tárgyak gyakoriságát, a más tárgy- és jelenségsorozatot

mutató Hallstatt C-szakasz új néppel gazdagodott-e, vagy pedig csak a korábban is itt lakó népesség alakult át?⁴⁹

Mindenesetre annyit tudunk, hogy i. e. 770–750 között a katonai demokráciában élő kimmér lovas nomádok egy része elhagyta a Kaukázus-vidéki hazáját és a Duna-vidékre és Kelet-Magyarországba költözött. Úgy látszik, hogy a Kárpátmedencét elérő kimmérek a helyi illírvenét és thrák őslakossággal kerültek össze-ütközésbe. E pusztai népekkel és a keltákkal jelent meg nálunk a vas; a Hallstatt B-szakasz csupán a bronzot ismerte. Engels szerint a barbárság felső foka a vasérc kiolvasztásával kezdődött.⁵⁰ Az i. e. 700 körüli időponttól kezdve a vashól készült fejszék alkalmazása lehetővé tette az erdők irtását, a földművelésre alkalmas területek megnövelését. A vas kohászásával új, nagy lehetőségek tárulnak fel.⁵¹

A cserszegtomaji korai vaskori urna-temetőből csupán bronzból készült eszközök kerültek napfényre. Márpedig »a munkaeszközök nemcsak az emberi munkaerő fejlettségének fokmérői, hanem azt is megmutatják, hogy milyen társadalmi viszonyok között megy végbe a termelés«, írja Marx a Tökében.⁵² A bronz költséges és ritka fém volt. Ezért »nem sokkal járult hozzá ahhoz, hogy az ember a természet felett való uralmát kiterjessze. Mezőgazdasági szerszámok készítésénél sohasem szerepelt jelentősebb arányban, s ezek miatt tökéletességben nem is emelkedett sokkal a kései neolitikus korszak színvonala fölé. Így aztán, a fegyverektől eltekintve, bronzból főképpen olyan szerszámokat készítettek, amelyekkel a kisszámú mesterember azokat a tárgyakat állította elő, amelyek a kevés embert számláló, gazdag társadalmi osztály fényűzését szolgálták. A termelés alapjában véve neolitikus maradt.«⁵³

Ezzel szemben a barbárság felső fokának legmagasabb fejlődési szakaszán állottak a kelták a Kárpát-medencében az i. e. utolsó évszázadokban. »A termelés fejlődése itt nagyobb, mint az összes megelőző szakaszokban együttvéve.«⁵⁴ A cserszegtomaji keltakori anyagban a La Tène B-n kívül egyelőre nem találtuk meg a C-jellegű leleteket. Annál gazdagabban vannak képviselve a későkelta, LT D-formájú kora-császárkori hamvasztásos sírjainkban, amelyekben már feltűnnek a bennszülött kerámia mellett az itáliai áruk is.

Kora-császárkori sírjaink legközelebbi párhuzamait a keszthelyi—újmajori egykorú temető anyagában találjuk meg.⁵⁵ A keszthelyi Balatoni Múzeum-Egyesület 1909. és 1910-ben Újmajor területén 117 urnasírt és 12 csontvázas sírt tárt fel. Az urnákat vagy egyszerűen a földbe helyezték, mint pl. Cserszegtomajon, vagy peremes téglákkal (*tegulae*) bélelték körül. A kora-császárkori anyagban kívül későbbi leletek is kerültek elő. A temető közepén levő épületből két feliratos kövünk van, egyik a fontos *Ti. Iulius Faustus ann. XXXXV., Iulia Fausta ann. XL. H. S. E.* sírfelirat. Cserszegtomaji 12. és 13. sírunk anyagához egyenként keressük meg a párhuzamokat, részint Újmajorral, részint az újmajori temetővel egykorú noricum, itáliai kora-császárkori temetőkkel. Fontos párhuzammal szolgál a Fehér megyei alsó-szentiváni sírdombok anyaga, amely szintén átmenetet mutat a keltaság kerámiájából a császárkorba. Azonkívül e *tumulus*-ok vastárgyai meglepően hasonlítanak a miénkhöz.

⁴⁹ E kérdést előttünk Gallus S. (Századok 1944. 367) vetette fel.

⁵⁰ Engels, A család, a magántulajdon és az állam eredete (Szikra, Bp., 1949, A marxizmus-leninizmus kis könyvt. 42–44. sz.), 30.

⁵¹ S. Lilley, A történelem, az ember és a gépek (Tudomány és haladás, Szikra, Bp., 1949), 30.

⁵² Id. Galántai J., Az őskommunizmus és bomlása (Tanulj jobban! Tört. 3. sz., Bp., 1949), 7.

⁵³ Lilley, i. m. 29.

⁵⁴ Engels, i. m. 30–31.

⁵⁵ Csák A., A. É. 1912, 374–375. — Kuzsinszky B., i. m. 75; A. É. 1923–26, 89–113. — Nagy L., A. É. 1931, 268–269. — Graf A., i. m. 125. — Bónis É., A. császárkori edényművesség termékei Pannoniában, Diss. Pann. Ser. II. No. 20. 1942.

⁴² Richthofen, Bronzezeitliche und früheisenzeitliche illyrische Brandgräber aus Zagreb—Horvati, Serta Hoffilleriana (Zagreb, 1940), 43–65. — M. Jahn, Zur Chronologie der Lausitzer Kultur, Mannus 3. Erg. Bd., 1923, 25.

⁴³ Gallus—Horváth, i. m. 128.

⁴⁴ Nagy L., Folia Arch. I–II., 1939, 39–57.

⁴⁵ Darnay K., i. m. XVII. t. 2.

⁴⁶ U. o. XXII. t. 3.

⁴⁷ V. Hoffiller, Corpus. Fasc. 2. Pl. 10. 3, 4.

⁴⁸ Tompa F., Bud. Rég. XIV., 1945, 221.

A cserszegtomaji 12. sír 1. sz. behúzott peremű szürke tálja (XVI. t. 17), amelyben baromficsontok voltak, előfordul Újmajorban is.⁵⁶ Amíg a laposabb vörös tányérformák itáliai eredetűek, a rézsútos falú, behúzott peremű, mélyebb, szürke tálak mind Ny-on, mind pedig nálunk, a későkelta edényművességben gyökereznek.⁵⁷

A 12. sír 3. és 4. sz. szürke, vékonyfalú bögréinek (XVI. t. 14., 15) meredek falán szögletes, fogas dísz látnak. A *terra sigillata*-khoz hasonló darabok az újmajori temetőben ugyan még nem fordultak elő és a Dunántúlon is páratlan ritkaságúak, annál világosabb fényt vetnek a cserszegtomaji temető és Laibach, Pettau és Emona kora-császárkori anyagának egymással való szoros kapcsolatára. Legközelebbi megfelelőiket ugyanis a jelzett kora-császárkori temetőben találjuk meg.⁵⁸ Itáliában lapos arezzo *sigillata* tállal került elő egy ilyen vékonyfalú bögre, *Claudius* és *Domitianus*, Pettauban pedig szintén *Claudius*-éremmel.⁵⁹

A vékonyfalú bögréken kívül fontosak számunkra a Felső-Dobogóról és Újmajorról származó korai *terra sigillata*-k, amelyekből biztosan következtethetünk vidékünkön a római térfoglalás korára.⁶⁰ Ez az edényfajta a legkorábban jutott el Pannóniába. A Pó folyó vidékéről származtak ezek a símafalú csészék, amelyeknek meredek falú szélén díszítmények futnak körül.⁶¹ Hozzánk legközelebbi párhuzamokkal szolgálnak laibachi, pettaui sírletek. Míg Pannóniában nagyon ritka, sűrűbben kerültek elő *Carnuntum*-ban. Elvértve találkozunk velük Szombathelyen, Sopronban. Újmajor vidékén előnyösen tudott elhelyezkedni ez a kora-császárkori áru, mivel a Dunántúltól átszelő utak középpontjában beleesett a Aquileia-ból kiinduló, *Savaria-Carnuntum-Barbaricum* felé vezető borostyánkő kereskedelem irányvonalába.

12. sírunk 2. sz., világos téglaszínű (XVI. t. 8)⁶² és 12. sz. vörös színű fazekához (XVI. t. 10)⁶³ szintén az újmajori temetőben kapunk párhuzamot. A 12. sír 13. sz. (XVI. t. 12)⁶⁴ és a 13. sír 2. sz. szürke urnáira (XVI. t. 13) ugyancsak rábukkantunk az újmajori anyagban. A szürke urnák jellegzetes, bevájt hullámvonalas és fésülésszerű dísz a kelta edényművesség hagyatéka. Legáltalánosabban használt urnatípus az, amely Laibachban *Augustus*-éremmel került elő.⁶⁵ Bár Cserszegtomajon a fésülésszerű urnák eddig nem szerepeltek, annál gyakrabban fordulnak elő az újmajori temető anyagában.⁶⁶

A 12. sír 15. és a 13. sír 4. sz., kis, világosszürke, durvaszemcsés anyagú köcsögjei (XVI. t. 9, 11) előfordulnak Újmajorban⁶⁷ és a Csabrendek—Irén-majori kora-császárkori urnatemetőben is.⁶⁸ A Csabrendek—Irén-majori kora-császárkori temető tovább jelzi a Keszthelyi-háton továbbvonuló útirányt. Az újmajori *Tiberius*-korabeli életjelek a korai császárság korában folytatódhatnak Cserszegtomajon és Csabrendeken át a Belső-Dunántúlra. A Csabrendek—Irén-majori kora-császárkori temetőben

egyszerű veremsírokat találunk, amelyeket nagy téglával és lapos mészkővel raktak körül. Bár az urnás temetkezést a csontvázsirok váltják fel, a nagy számban előkerült *Nero*, *Traianus* és *Hadrianus*-érmék és a sírmellékletek azt bizonyítják, hogy az i. u. I. és II. század fordulóján már használták a temetőt.⁶⁹

A 13. sír 1. sz., vörös mázas, fületlen köcsögje ugyan csak előfordul Újmajorban,⁷⁰ de egy példányát a 6 km-re fekvő Alsópáhokról szintén ismerjük.⁷¹ Ugyancsak Alsópáhokról került birtokomba egy *Antoninus Pius*-érem, amely házépítkezésnél jutott napvilágra. A 13. sír 5. és 6. sz., keskeny gyűrűalakú, talpon álló tálcák (XVI. t. 20., 21) legközelebbi megfelelőit szintén Újmajorban találjuk meg.⁷²

A bennszülött fazekasok edényei a római készítmények formálásával sajátos átmeneti jelleget mutatnak. A kelta elemek forrásának Észak-Itáliát jelölhetjük meg, ahonnan az edényművesség hatásai elterjedtek Pannónia DNy-i sarkában (Pettau, Laibach), a régi borostyánkő-úton. Együtt találjuk a bennszülött népek formakincsét és a hódító római árucikkeket. Az i. u. I. században még tartotta ugyan magát a bennszülött kerámia, de később egyre jobban kiszorította a birodalmi jellegű áru.⁷³

A kora-császárkori cserszegtomaji sírokat, az újmajorihoz hasonló kerámián kívül, a 12. sír 19. sz. *Aucissa*-fibula és a korábban itt talált és a keszthelyi múzeumba került *Nero*-érmék is kelteznek. Az *Aucissa* nevű kelta gyárosról elnevezett fibula kora-császárkori típus, amely igen gyakori Bosznia korai leletanyagában. Egyes külföldi leletekben már i. sz. kezdete körüli időben pontosan keltezhetjük őket *Augustus*-, *Agrippa*- és *Claudius*-érmékkel. De ez a fibula-típus használatban volt az egész i. u. I. században.⁷⁴ A Drávától északra aránylag ritka. Ismerünk egyet Battáról (Fehér m.), amelyet azért tartom szükségesnek megemlíteni, mert a Fehér megyei *tumulus*-ok anyaga a kora-császárkori meglepően egyezik a mi egykorú sírjaink anyagával.⁷⁵

A cserszegtomaji 12. sír 16. sz. vaslándzsája az alsó-szentiváni 5. sz. *tumulus* vaslándzsáját példázza.⁷⁶ Még a sírban való helyzete is egyezik a mienkével; lapjával fölfelé, hegyével délnyugatra szúrva a földbe. A lándzsa a késő-La Tène típusokhoz tartozik, nyúlánk testtel, hosszú tokkal.⁷⁷

Ugyancsak a Fehér megyei *tumulus*-okban találunk párhuzamot a 12. sz., kora-császárkori sírunk vaskésére is. A pátkai határban lévő halmokban szintén urnákat találtak. Tálak fedték őket. Az edényekben égetett csontok voltak. Mellettük vasszőgek és késtörödékek.⁷⁸ Jellegzetes késő-kelta formák ezek az ívelt, rövid pengéjű, széles kések, amelyek tömegesen fordulnak elő Szalackán (Somogy m.) a La Tène D-ben.⁷⁹

A 24. hamvasztásos római sír 1. sz., kidomborodó hasú fazekára a Keszthely-újmajori temetőben kapunk analógiát. Kuzsinszky Bálint a 103. ábra 3. sz. alatt közöl egy 29 cm magas fazekat, keskeny, lapos szájpereccel. Teste lefelé, a keskeny gyűrűvel ellátott talpa felé öblösebb, mint fölfelé.⁸⁰

⁵⁶ Bónis É., i. m. XLII. t. 6.

⁵⁷ Bónis É., i. m. 23. — Hunyadi I., i. m. No. 18 a., 12. forma, 132. l.

⁵⁸ Bónis É., i. m. 19. és 130. l., XIX. t. 19–22.

⁵⁹ Bónis É., i. m. 18.

⁶⁰ Kuzsinszky B., Balaton... (Bp., 1920), 75. l., 108. kép. — Kuzsinszky B., A. É. 1923–26, 91. sköv. l. — Nagy L., A. É. 1931, 267. sköv. l. — Alföldi A., Századok LXX., 1936, 151.

⁶¹ Kuzsinszky B., Balaton. (Bp., 1920). 81. l., 108. ábra. — Bónis É., i. m. XLII. t. 8. — Nowotny, Der römische Limes in Österreich XII., 1914, 166. l., 29. ábra. — Nagy L., i. m. 268–269.

⁶² Bónis É., i. m. XLII. t. 2. Publ. Kuzsinszky B., i. m. 78.

⁶³ Bónis É., i. m. X. t. 7. — Kuzsinszky B., i. m. 103. á. 3.

⁶⁴ Kuzsinszky B., i. m. 103. ábra 1. — Bónis É., i. m. I. t. 8.

⁶⁵ Bónis É., i. m. 10. l. I. t. 7. forma.

⁶⁶ Bónis É., i. m. IV. t. 3., V. t. 5., 6., VIII. t. 1.

⁶⁷ Kuzsinszky B., 80. l., 106. ábra 3. — Bónis É., f. m. VIII. t. 6.

⁶⁸ Darnay K., A. K. XXII., 1899, 47–48.

⁶⁹ Darnay K., i. m. 47.

⁷⁰ Bónis É., i. m. XV. t. 8/10.

⁷¹ Bónis É., i. m. XV. t. 8/9.

⁷² Kuzsinszky B., 107. ábra 4. — Bónis É., i. m. XXI. t. 39. — Hunyadi I., i. m. LVIII. t. 9.

⁷³ Bónis É., i. m. 29.

⁷⁴ Kovrig I., A császárkori fibulák főformái Pannóniában, Diss. Pann. Ser. II. No. 4. (Bp., 1937), 14–15. — Patek E., A pannóniai fibulatípusok elterjedése és eredete, Diss. Pann. Ser. II. No. 19. (Bp., 1942), 34–37.

⁷⁵ Gárdonyi, A. É. 1914, 381–498, 452–453.

⁷⁶ Nagy G., A. É. 1893, 28–37, kül. 34.

⁷⁷ Hunyadi I., i. m. I. t. 7.

⁷⁸ Gárdonyi, i. m. 390. — A. É. 1875, 72–78. — Römer F., Mouv... 141–150. — Hampel J., A. É. 1880, 314. — Pulszky F., u. o. 62.

⁷⁹ Hunyadi I., i. m. 125. l., LII. t. 11.

⁸⁰ Kuzsinszky B., Balaton... (Bp., 1920), 78. — Bónis É., i. m. X. t. 7/4., XLII. t. 2.

A kétfülű edények, mint pl. a 24. sír kétfülű, talpnélküli amphorája (XVII. t. 28). Hunyadi Ilona szerint a kárpátmedencei kelta edénművesség sajátos és a nyugati kelta leletanyagban fel nem található gyártmányai. Ezek előzményeit a délebbi illír területeken találjuk meg, Donja Dolinától Sanskimoton keresztül Jezerinég.⁸¹ A Ribičről közölt 2. sz. sírládika előlapjának képe azt ábrázolja, amikor a széken ülő halottnak (?) a cserszegtomaji kétfülű edényhez hasonló edényt nyújtanak át. A sírládát a melléklet alapján az i. sz. kezdete körüli időre és az I. század elejére keltezhetjük. A déli területeken való aránylagos sűrűsége bizonyítja, hogy e tárgyi forma kétségtelenül erős kapcsolatban áll az illírséggel.⁸²

Ha a 24. sír 3. sz. cserszegtomaji vékonyfalú bögrének (XVII. t. 26) eredetét keressük, az északitáliai gyárak termékeihez jutunk vissza. A legközelebbi párhuzamokat Laibach és Pettau temetőiből ismerjük.⁸³

A Fehér megyei *tumulus*-okban kerültek elő cserszegtomaji vasszögeinkhez hasonló darabok. Cserszegtomajon az urnasírok felett lévő termőrétegből szedtük össze őket, ami nagyon bizonytalanná teszi a sírhoz való tartozásukat. Török Gyula a csontvázas kelta sír fölött talált hasonló szöveget. Valószínűleg későbbi bolygatásnál szóródhattak szét.⁸⁴ A Fehér megyei *tumulus*-okban a szögekhez tapadt fadarabkák arra utalnak, hogy talán az urnákat védték fakamrákkal.⁸⁵ A Török által közölt La Tène-B-jellegű csontvázas sírnak is fagerendákból összeállított bélése volt, amely a Hallstatt C- és D-szakaszok *tumulus*-aiban mutatkozó Hallstatt-kori hagyományokra vezethető vissza.⁸⁶

A Dunántúlra nem akkor ért el legelőször a római kultúra, amikor *Tiberius* katonái letörték a kemény illír-pannon lázadást. Már korábban megjelentek itt a békés itáliai kereskedők, az ősi borostyánkö kereskedelem útján.⁸⁷ Már a köztársaság korában *Emona* volt az a kisugárzó gócpont, ahonnan továbbmentek az aquileiai kereskedők a *Barbaricum* felé. De nemcsak Észak-Itáliával, hanem a boszniai illírséggel is szoros kapcsolatot tartott fenn Dél-Pannónia ebben a korban. Ezt bizonyítják a pénzforgalom és éremverés mellett a régészeti leletek is, amelyek az Una—kaposvölgyi kereskedelmi úton kerültek fel a Dunántúlra.

A belsődalmáciai és délpannoniai illírség sajátosan elavult kultúrája, amely makacsul megőrizte a korai vaskori formákat, még a császárkorban is, helyenként átnyúlt a Drávától északra, pl. a kaposvölgyi leletekben⁸⁸ és Cserszegtomajon. Amíg Noricum-ban a keltaság nyomult előtérbe, Pannóniában az illír népelemek voltak túlsúlyban, ők szolgáltatták azt a népi alapot, amelyre nálunk a római osztálytársadalom elnyomó gépezete felépült.⁸⁹

Természetes, hogy ezek az illír törzsek a többszázados kelta uralom alatt erősen elkeltásodtak. Tompa Ferenc szerint a kelták nyomására szorult le Boszniába a korai vaskori — illírnek tartott — lakosság.⁹⁰ Ha tehát bebizonyítottunk fogadjuk el, hogy a koracsászárkorban illír ősnépesség élt a Dunántúlon, akkor két lehetőséggel számolhatunk: vagy D-ről szivárogtak fel illír népelemek, vagy pedig korábban itt élő illírek vészelték át a kelták uralmát.

Ptolemaios helymeghatározása értelmében *Pannonia Inferior* ÉNy-i részén, tehát a Bakony tölggyerdőiben, a

Hercuniates törzs telepedett le.⁹¹ Valószínűnek kell tartanunk, hogy a cserszegtomaji kora-császárkori sírok népisége is elkeltásodott illír volt.

A római hódítás korában Pannoniában élő, illír-kelta törzsek gazdasági és társadalmi viszonyaira bizonyos következtetéseket vonhatunk le, az antik íróknak a balkáni illír törzsekre vonatkozó feljegyzéseiből.⁹² Ezek szerint a balkáni illír törzsek életeleme a harc volt, a rablás és zsákmányszerzés. Már a hellenizmus korában szívesen léptek idegen zsoldba. A termelőerők fejlődése folytán a közösség tagjai között a vagyoni egyenlőtlenység még nagyobb lett. A gazdagok a bronz- és vasfegyverek által nyújtott előnyt arra használták fel, hogy másokkal adót vagy a föld után bért fizettessenek maguknak-vagy esetleg rabszolgáikká tegyék őket. Ha aztán a gazdag nemzetség- vagy törzsfők így módon a helyi közösség urává váltak, kíséretükből hadseregeket szerveztek, és rabolták, fosztogatták, szárazon és vizen a szomszédokat. A dardánokról említik meg a források, hogy közülük egyeseknek ezer és még több rabszolgájuk is volt, akikkel békeidőben földet műveltettek, háborús időkben pedig mint katonákat alkalmazták őket.⁹³ Az egyes illír törzsek élén «király»-ok állottak. Az illírek tehát a római hódítás korában a társadalmi fejlődésnek kb. azon a fokán állhattak, mint «a rómaiak az ú. n. királyság idején, mint a hőskorban a görögök; nemzetségekre, phratriákra és törzsekre felépített, belőlük kialakult katonai demokráciában éltek.»⁹⁴

A balkáni és pannoniai illír-kelta törzsek a rabszolgatartó római állam hódító és elnyomó kísérleteire *Augustus* császár korában hatalmas lázadással válaszoltak. A nagy illír-pannon lázadás leverése után az újabb lázadás veszélye arra intette a hódítókat, hogy a legiók felvonulási útvonalait kiépítsék egészen a Dunáig, amelynek fontosabb átkelő helyein előretolt osztagok állomásoztak. Az újonnan meghódított területeket a római úthálózat hamarosan belekapcsolta az Alpokon átvezető nagy utakba. Valószínűnek tarthatjuk, hogy legalább Keszthely-Újmajorig a Dunántúlon is kiépült a római színvonalú útvonal a korai időben.⁹⁴ Gyors ütemben megindult az új provincia romanizálása. A cserszegtomaji 24. sír kétfülű, talpnélküli amphorájának nyakán látható felírás: [DA BIBER(E)] azt bizonyítja, hogy a bennszülöttek között a római írás is kezdett elterjedni.*

Cserszegtomaji kora-császárkori sírjaink szervesen kiegészítik az i. u. I. században Pannonia belseje felé

⁹¹ Graf A., Egy. Phil. Közl. 60 (1936) 8. — »A kelta (*Hercynia* név Pokorny magyarázata szerint (*Ebert*, E. d. Vorgeschichte VI. 297—299) az idg. *percuus* (= tölgy)-ből nyeri eredetét. A *Hercuniates*-ben lévő »at« elem pedig illyr *suffixum*, amely különösen helynevekhez való népnevek képzésére szolgál (*Krahe*, Die alten Balkanillyr. Namen, 1925, 62). *Hercuniates* tehát a *Hercunia*-ról való embereket jelenti. Így neveztek talán a törzs szomszédságában lakó illyreket az újonnan betelepített keltákat, de nevezhette magát a törzs maga is így, miután illyr elemekkel keveredett. Ez esetben az sincs kizárva, hogy a *Hercynia*-ban rejlő eredeti »tölgy« jelentés még elevenen él a nép tudatában, s magukat »tölgyembereknek« neveztek. Erre van párhuzam illyr területről. *Plinius* (n. h. III. 30) a *Quarqueni* törzset *Istria* lakossága között említi, amelyhez Jokl az illyrekről szóló tanulmányában (*Ebert*, L. d. Vorgesch. V., 42) megjegyzi, hogy e név jelentése »Eichenmänner«, továbbá hogy »Istrien war im Altertum durch seinen Waldreichtum berühmt.«

⁹² *Pauly—Wissowa*, Real-Encyclopädie... »Illyrioi«, 342. — »Einige illyrische Stämme, so die Dardaner und Ardiaeer, verfügten über viele Sklaven... bei den Dardanern die Sklaven, deren mancher 1.000 und noch mehr besessen hat, im Frieden zur Bestellung der Äcker, in Kriegszeiten aber als Soldaten verwendet seien.«

⁹³ *Engels*, i. m. 131.

⁹⁴ *Alföldi A.*, Századok 1936, 17.

* *Vell. Pat.* 2, 110,5. A latin nyelvtudás elterjedése már a római hódítás előtt, nyilván a vagyonos kelták között (Sz. J. szerk.)

⁸¹ *Hunyadi I.*, i. m. 38. l., 119. j.

⁸² *Hunyadi I.*, i. m. 38. — Neue Aschenkisten aus Ribič, P. Z. XXVII. 1936, 211—6.

⁸³ *Bónis É.*, i. m. 19. l. VI. t. 23—24.

⁸⁴ *Török Gy.*, i. m. 73. l., IV. t. 4.

⁸⁵ *Nagy G.*, A. É. 1893, 31.

⁸⁶ *Török Gy.*, i. m. 74.

⁸⁷ *Alföldi A.*, Bud. tört. 1942. I., 153.

⁸⁸ *Alföldi A.*, Num. Közl. 28—29 (1939—40) 14. sköv. 1. — *ifj. Alföldi A.*, Magyar Múzeum 1946, 55. sköv. 1.

⁸⁹ *Alföldi A.*, Századok 1936, 2.

⁹⁰ *Tompa F.*, Bericht RGK., 1937, 111.

irányuló római terjeszkedésről való eddigi ismereteinket. A Kis-Balaton mocsarain keresztül egyedül járható Keszthelyi-dombvonulat, Újmajör után Cserszegtömaj, olyan állomás, amely az i. u. I. század közepén jelzi a római út kiépülését és a római élet megindulását Belső-Dunántúl felé.

E vidék történeti fontossága nem szűnt meg a kora-császárkorban. A cserszegtömaji temető közelében, az

országút mellett, későrómai csontvázas sír, ettől délre, a bolgár kertészek földjén, *Valens*-éremmel keltezhető villa,⁹⁵ az egregyi római telep, az alsópáhoki késő-császárkori temető stb. bizonyítják, hogy népes későrómai alapokra telepedett rá Dobogó és környékének »Keszthely kultúrára« avarkori népe.⁹⁶

Szántó Imre

EIN URNENFRIEDHOF IN CSERSZEGTOMAJ (KOMITAT VESZPRÉM) AUS DER FRÜHEN-EISENZEIT UND AUS DEN ANFÄNGEN DER KAISERZEIT

(Mit XV—XIX. Tafeln und 1 Abbildung)

Unser früheisenzeitlicher Fundort liegt an der Chaussee, die von Keszthely nach Sümeg führt. Vom 7. bis 12. Oktober 1946 legten wir sechs Urnengräber der frühen Eisenzeit und ein Aschengrab der frühen Kaiserzeit bloss. An der nach Dobogó zu liegenden Seite der Strasse stiessen wir auf ein frühkaiserzeitliches Aschengrab und auf ein Skelettgrab der späten Kaiserzeit. In dem sich zwischen Nord- und Süd-Dobogó hinziehenden Tal fanden wir die zum früheisenzeitlichen Friedhofe gehörende Ansiedlung.

Am 22. und 23. August 1947 setzten wir die Grabungen in dem durch Schottergewinnung gefährdeten Gebiet fort. Dabei deckten wir sechs weitere früheisenzeitliche Urnengräber auf und stiessen auf einen Bronzefund aus der gleichen Zeit. Im Sommer 1948 legten wir noch sechzehn Urnengräber frei.

Die Ortschaft Dobogó und ihre Umgebung hatte es ihrer günstigen geographischen Lage zu verdanken, dass sie sowohl in der frühen Eisenzeit, wie während der Kelten- und Römerherrschaft und auch zur Zeit der Völkerwanderung eine ständig besiedelte Gegend war. Dobogó ist die gradlinige Verlängerung des Keszthelyer nord-südlich gerichteten Höhenzuges nach Norden hin. Diese nord-südlich gerichteten Höhenzüge bildeten die sich von selbst anbietenden, gangbaren Verkehrswege zwischen dem südlichen und dem nördlichen Transdanubien. In den sumpfigen Niederungen der unteren Zala-Uferlandschaft hatten bereits die hier früher wohnenden eingeborenen Völkerschaften die Römerwege ausgetreten.

Der früheisenzeitliche Urnenfriedhof von Cserszegtömaj gehört in die Periode Hallstatt B. In dem Fundmaterial der Keltenzeit fanden wir bisher nur La Tène B, nicht La Tène C. Umso reicher sind die spätkeltischen LT D-förmigen Gefässe in unseren Aschengräbern aus der frühen Kaiserzeit vertreten. Unter ihnen fällt neben der einheimischen Keramik bereits die italische Importware auf. An dem Halse der fusslosen Doppelhenkelamphora aus Grab 24 ist die Aufschrift »DA BIBERE« zu lesen, ein Beweis dafür, dass den keltischen Eingeborenen die römische Schrift nicht unbekannt sein konnte. Die nächsten Analogien für diese frühkaiserzeitlichen Gräber finden sich in dem Friedhofsfunde von Keszthely-Ujmajör aus der gleichen Zeit.

Diese Spuren von Leben in Ujmajör aus der Zeit des Tiberius lassen sich, in der frühen Kaiserzeit, über Cserszegtömaj und Csabrendek bis in das innere Transdanubien verfolgen. Die Gefässe der einheimischen Töpfer zeigen bei Formung in römischer Technik keinen spezifisch eigenen Übergangscharakter. Als Quelle für die keltischen Elemente lässt sich Norditalien bestimmen, von wo aus sich die Einflüsse der Keramik hierher, in die Südwestecke Pannoniens, über Pettau und Laibach, auf der alten Bernsteinstrasse verbreiteten. Neben dem Formenschatz der autochthonen Völker findet man die Importware der römischen Eroberer. Im ersten Jahrhundert n. d. Z. hielt sich zwar noch die einheimische Keramik, wurde aber später immer mehr durch die Ware römischer Prägung verdrängt.

⁹⁵ Radnóti Aladár tártá fel 1946 nyarán.

Die ganz eigenartig veraltete Kultur des innerdalmatischen und südpannonischen Illyrertums, die hartnäckig die früheisenzeitlichen Formen bewahrte, greift selbst in der Kaiserzeit ab und zu in Gebiete nördlich der Drau über (so z. B. in den Funden von Kaposvölgy und Cserszegtömaj). Während in Noricum die Kelten dominierten, hatten in Pannonien die illyrischen Volkselemente das Übergewicht. Sie gaben die ethnische Grundlage, auf der hier das Gebäude des Romanismus erbaut wurde.

Natürlich haben sich diese illyrischen Stämme während der mehrhundertjährigen keltischen Herrschaft stark keltisiert. Wohl dürften einzelne illyrische Stämme von den Kelten nach Bosnien verdrängt worden sein, doch war das keine vollständige Evakuierung. In der frühen Kaiserzeit wohnte eine keltisierte illyrische Bevölkerung in Pannonien, die entweder vom Süden zurücksickerte, oder — noch glaubhafter — während der keltischen Herrschaft hier geblieben war. Wahrscheinlich bestand die Völkerschaft der Cserszegtömajer frühkaiserzeitlichen Gräber auch aus keltisierten Illyrern.

Ptolemaios' Ortsbestimmung zufolge siedelten sich im Nordwesten von Pannonia inferior, also in den Eichenwäldern des Bakony die Hercuniates an, ein mit illyrischen Elementen gemischter Stamm. Nach der Niederwerfung der grossen illyrisch-pannonischen Empörung veranlasste die Gefahr eines neuen Aufstandes die römischen Eroberer, die Aufmarschlinien der Legionen bis zur Donau auszubauen, wo an den wichtigeren Übergängen vorgeschobene Abteilungen stationiert waren. Die neuerobernten Gebiete wurden durch Ausbau des römischen Verkehrsnetzes rasch den über die Alpen führenden grossen Strassen angegliedert. Wir halten es für wahrscheinlich, dass in diesen frühen Zeiten in Transdanubien wenigstens bis Keszthely-Ujmajör die grosse Strasse römischen Charakters ausgebaut wurde.

Die frühkaiserzeitlichen Gräber von Cserszegtömaj ergänzen organisch unsere bisherigen Kenntnisse über das Vordringen der Römer in das Innere Pannoniens im ersten Jahrhundert n. d. Z. In der durch die Sümpfe des Kleinen Plattensees allein gangbaren Keszthelyer Höhenzuglinie ist Cserszegtömaj nach Ujmajör eine Station, die um die Mitte des ersten Jahrhunderts n. d. Z. den Ausbau der Römerstrasse ins Innere Transdanubiens anzeigt.

Die historische Bedeutung unserer Gegend war mit der frühen Kaiserzeit nicht zu Ende. In der Nähe des Friedhofs von Cserszegtömaj neben der Chaussee, beweist ein spätrömisches Skelettgrab, ferner südlich davon, auf dem Gebiet der »bulgarischen Gärtnereien«, eine durch eine Valens-Medaille datierte Villa, dass sich die Dobogóer Bevölkerung mit »Keszthely-Kultur« in der Awarenzeit auf reicher spätrömischer Grundlage ansiedelte.

Imre Szántó

⁹⁶ Alföldi A., Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien (Ung. Bibliothek 12, Berlin und Leipzig, 1926), II., 39—56.

A PROCHOROVKAI TEMETKEZÉSI SZOKÁS NYOMAI AZ ALFÖLDI SZARMATÁKNÁL

Az Orosházi-tanyák homokbányájában leletmentés során 1952 áprilisában hét későszarmatakorai női sírt tártak fel. Az ismert D-É. irányítás, megszokott gyér mellékletek: gyöngyök, edények, fibulák tették ki a leletanyagot. A sírok magas falban történő bányaművelés során kerültek elő, ezért munkám csak arra szorítkozott, hogy az előkerült sírok helyzetét észleljem, azokat hitelesen feltárjam, térképezzem és a leleteket megmentssem. A 8. sír felbukkanása alkalmával feltűnt, hogy tőle jobbra és balra kb. két-két m-re, 90 cm széles árok nyoma mutatkozik. Ezeket hiába vizsgáltam át tüzetesen, nem bizonyultak síroknak, hanem fokozatosan összehajlottak s végül egymásba szaladtak. Az árok földjében néhány szórvány állatesonton kívül más leletanyag nem volt. Az árokba dobott föld éppen olyan vegyes, tarka, mint a sírverem visszahantolt földje. Ez az eset óvatossá tett, s különös gonddal ügyeltem a további munkálatokra, remélve, hogy újabb hasonló jelenséget még észlelhetek.

Egy hét alatt két további sír jelentkezett, de árokkeret nélkül, végül azonban a lehántott termőtalaj alatt szelíd ív külső körvonala mutatkozott, s nem volt kétséges, hogy a már említetthez hasonló jelenséggel állok szemben. Az ív nyomát követve, lassan kirajzolódott annak teljes formája (XX. t. 1). A kör átmérője 9,40 m (a belső szélen), az ároknyom szélessége 90 cm. Az első napon csak az egykori árok körvonalait állapíthattam meg. Ez a megásott terület látszólag köralakú volt, a későbbi vizsgálat azonban megállapította, hogy törések vannak benne és szabálytalan nyolcszög formája van. Az előző csak részben feltárt 8. sír árokkerete a rekonsztukció során hosszúkás hatszöget mutatott.

Az előző tapasztalatok alapján nyilvánvaló volt, hogy ennek a nyolcszögű, árokkal körülvett területnek közepén kell a sírt keresni. Az árokkeret a déli oldalon megszakadt és csak 90 cm-es hézag után folytatódott (XX. t. 2). Itt eredetileg egy 90 cm széles bejárat lehetett. Az árokkal körülvett és a sírt rejtő terület lehordása napokat vett igénybe. A kb. hat ásónyom vastag földréteg kitermelése után, az árokkal körülvett terület közepén valóban jelentkezett egy 2,20 m hosszú és 1,10 m széles D-É. irányítású sír feltárja (XX. t. 6). A teljes kitisztítás után (XX. t. 3., 5). került sor az árokkeret szerkezetének átvizsgálására. Az eredetileg megásott árok nyolcszögletű, nem zárt, hanem a déli oldalán, az elhunyt feje felőli oldalon 90 cm széles bejárat nyílása volt. Az árok két vége a bejáratnál le volt kerekítve (XX. t. 4). Az árokban talált föld élesen elválnak a környező homokos lösztől, annak színétől, összetételétől és sűrűségétől. Enyhe döngölés mutatkozott az árkot kitöltő földön, de korántsem annyira megdöngölt, mint a középkori magyar kis falvak templomcskáinak ú. n. »szikbeton« alapjai szoktak lenni.

Nem lehetett semmi kétség afelől, hogy a sír és keret egymáshoz tartoznak. Ezt a sírt tehát egy 9,40 m átmérőjű, bejáróval ellátott fal kerítette körül, mégpedig valószínűleg döngölt földfal. Semmi adatot nem találtunk arra, hogy milyen magas lehetett ez a fal, azt sem sikerült megállapítani, mi lehetett a rendeltetése. Gondolhatunk arra, hogy esetleg valamilyen fedelet

tarthatott, s így a halottat egy nyolcszögletű építmény közepén ásott sírban helyezték el. Ennek megállapítására mind a belső területet, mind magát az árokkeretet finoman megcsiszoltattuk, azért hogy az esetleg fedélszerkezetet tartó oszlopainak a gödreit megállapíthassuk. Cölöplyuknak nyomait azonban nem találtuk. Ezek alapján egyelőre azt tételezhetjük fel, hogy ezt a sírt valószínűleg mell-magasságig emelkedő, egyszerű döngölt fal keríthette körül.

Ezután került sor a sír feltárására. A feltárt sír részleteit a XX. t. 7. és a XXI. t. 1–2. képei szemléltetik. Újabb 90 cm mélységben értük el a csontvázat, így a sír teljes mélysége 180 cm volt. A csontvázat nem a sír közepén helyezték (XX. t. 7.) el, mert a koponyánál kb. 40 cm széles üres tér mutatkozott, amelyben néhány szétszórt gyöngyszemet találtunk. A csontváz maga bolygatatlannak látszott és igen korhadtt állapotban volt (XXI. t. 1–2). A jobb lábfejnél kis agyagbög, a mellén néhány nagyobb üveg- és apró pasztagyöngy volt. Fémanyagból való melléklete: egy kis, aláhajlított bronzfibula közel a bögéhez, a bokák magasságából került elő.

Hazánkban eddig szokatlan temetkezési forma megfélemlít a déloroszországi, i. e. IV–III. századra keltezett prochorovkai kultúra területén találjuk meg. A Baskirskoe-stojloi kurgáncsoport második kurgánjának ismertetésénél olvassuk, hogy a »sír körül a talajszinten vörös homokkőlapokból 1 m-ig terjedő magasságú, 0,50 m-ig terjedő vastagságú gyűrű volt építve. A gyűrű alaprajza szabálytalan ovális, É-D-i irányban 12 m-es, K-Ny-i irányban 11,5 m-es átmérővel. A sírgödör éppen a közepén volt. . . . A sírgödör körül 9 m átmérőjű, kb. 10 cm (?) vastag, csaknem kerek felület volt készítve parti agyagból. Szilárdra volt döngölve és gyengén égetett.«¹

E pillanatban a további részletek nem fontosak. Az anyag részletes feldolgozására csak akkor kerülhet sor, ha a további feltárások kapcsán újabb hiteles adatok birtokába juthatunk. Az idézettel mindössze azt akartam kifejezésre juttatni, hogy az Orosházi-tanyák sírmezőjében ez alkalommal sikerült olyan temetési szokás bizonyítékaihoz jutni, amely igen közeli rokonságot mutat a Baskirskoje-Stojlon lévő kurgánokkal, valamint a prochorovkai kultúra más kurgáncsoportjaival.

E feltárás óta alkalmam kínálkozott további szarmatakorai sírok feltárására is. Ilyenek a katymári és madarasi sírmezőké, ahol igen vigyáztam arra, hogy az esetleg hasonló temetési mód nyomai el ne kerüljék a figyelmemet. Mindkét helyen észleltem kisebb-nagyobb árokkeret-nyomokat, de a Duna–Tisza közti futóhomok nem tette lehetővé, hogy olyan feltárást végezzek, mint amilyen a tiszántúli Orosháza kötött talajában sikerült. Kíváncsún látszik, hogy az orosházi sírmező tervszerű ásatás során teljesen feltárássék. A déloroszországi szarmatákkal való kapcsolat fontos láncszemének látszik, annak ellenére, hogy a mi, i. u. IV. századra keltezhető sírunk és déloroszországi megfelelői között kb. 5–600 esztendő időkülönbség van.

Zalotay Elemér

СЛЕДЫ ПРОХОРОВСКОГО СПОСОБА ПОГРЕБЕНИЯ У САРМАТ, ПРОЖИВАВШИХ НА ВЕНГЕРСКОЙ НИЗМЕННОСТИ

З. Залотай

(Резюме)

В 1952 году были открыты 11 могил позднесарматского времени в песчаном карьере хуторов Орошхаза, из которых могилы №№ 8 и 11 свидетельствуют о специальном виде погребения. У могилы № 8 была найдена канава, которая сохранилась полностью вокруг могилы № 11. Радиус круга этой канавы, окружающей могилу женщины —, имеет 9,40 м. Могила была ориентирована в Ю—С направлении с головной частью, обращенной к югу. На южной стороне канава прекращается, повидимому, там находилось место входа. При обследовании выяснилось, что канава, обрамляющая могилу № 11, не кругообразна, а восьмиугольная, а у могилы № 8 — продолговато шестиугольная. В канаве находилось

основание глинобитной стены высотой, доходящей до груди. Следы свайной постройки не наблюдались в утрамбованной земле, наполнявшей канаву. Аналогичное погребение наблюдалось во втором кургане могильника, находящегося в Башкирском Стойле. Хотя между названными погребениями и наблюдается разница, составляющая 500–600 лет, но появление вышеописанного погребения на территории Венгрии все же заслуживает внимания.

¹ B. Grakov, A matriarchatus maradványai a sauromatáknál. Szovjet Régészet II., 98–99.

BESZÁMOLÓ A VISEGRÁDI MÁTYÁS-PALOTA 1952. ÉVI FELTÁRÁSI MUNKÁIRÓL

Az utolsó négy esztendő alatt kétszeresére nőtt az ásatási terület és évről-évre új problémákat hoz fel színre. Az elmúlt év eredményeinek összefoglalása előtt emlékeztetnünk tekintsük végig röviden az ásatások eddigi lefolyását és eredményeit.

Mátyás király híres palotájáról a korabeli krónikások közül Bonfini és Oláh Miklós említései a legjelentősebbek.¹ Bonfini csak nagy általánosságokban beszél a visegrádi épületekről, Oláh azonban részletesen számol be róla. Leírásából középkori építészettünk egyik legpompásabb emlékének körvonalai rajzolódnak szemünk elé. A palota létezését többen, még húsz évvel ezelőtt is, mesés elképzelésnek tartották.² Az azóta eltelt évek eredményei a szemtanú elbeszélését igazolták olyannyira, hogy az épületek feltárása, az építkezés rendszerének felismerése gyakran a leírások alapján történt. A kutatás helyének pontos kijelöléséhez is Oláh adatai adták az alapot.

A palota épületei a XIV. század első felében már állanak, *terminus ante quem*: 1335, a visegrádi kongresszus éve. Az 1952. évi ásatási eredmények alapján feltehető, hogy az épületeket még a század közepén, Nagy Lajos idejében bővítették és átalakították. Az okleveles adatok és a feltárt rétegek egybehangzó tanúsága szerint az 1410-es évek körül tűz pusztította el a várost és a palotát is. Zsigmond kijavíttatta, több helyen bővítette. Ekkor nyerte szerintem az északi szárny díszudvara mai alaprajzi formáját, ekkor boltozták a fölötté lévő III. szint helyiségeit. A palota második pusztulását a XV. század harmincas éveire helyezzük, az északi támpillér melletti metszetek égési rétegében előkerült Zsigmond-kori garas (CNH 125/A.) alapján. A Mátyás-féle építkezések a század hetvenes éve körül kezdődtek, a palota ekkor már igen elhanyagolt állapotban volt. A feltárások eddigi eredményeiből úgy látjuk, hogy Mátyás az épületeket modernizáltatja, kibővítették az északi lakóépület tömbjét nyugat felé, az országút mai vonaláig, ekkor emelték a díszudvar kerengőjét is, és ekkor alakulnak ki a reprezentatív célokat szolgáló, reneszánsz építészeti gondolatot tükröző lépcsős feljárórendszerek is.

Az egész épületcsoport felépítése, alaprajzi elrendezése merőben különbözik a szokásos zárt, középkori formáktól. Ebben nagy szerepe van a táji, természeti adottságoknak. Az épületcsoportokat fás, füves terekkel határolták. A zárt tömbök a hegy oldalában lépcsőzetesen elrendezett teraszokon állanak. Az épülettömbökön belül kis udvarok tagolják az alaprajzot, amelyek a világítási lehetőségek kihasználása miatt keletkeztek. Az épületek elhelyezésében, egymáshoz fűzésében, már a középkori építési gyakorlatról idegen, bizonyos tekintetben *szabadabb* elrendezést találunk, melyben már a reneszánsz építőstílus kezd jelentkezni. Az építészeti szerkezetek azonban még mindig a hazai gótikus formakincs továbbfejlődését mutatják, reneszánsz elemekkel csak a díszítő jellegű részleteknél találkozunk. Így a feltárások alkalmával előkerült szobrászati anyag az olasz reneszánsz mesterek hatását mutatja. A formák meg nem értése és gyengébb kivitelezésük alapján egy részük hazai mesterek munkájának tekinthető. Érdekes a párhuzam a budai várral, ahol az új stíusból kinövő művészet hatására a díszítmények formakincsének változásával egyszerre jelennek meg az új építészeti tagozatok. Az építészeti formakincs is megváltozott.

Mátyás uralkodása után az élet lassan megszűnik a palotában, az állampénztár kimerülésével mindig kevesebb pénz jutott karbantartására. Ezt bizonyítja, hogy a díszkút márványtálját az egyik helyiségben elraktározták. A palota végleges pusztulása a törökök megjelenésével kezdődött és 1543-ban következett be, mikor végleg elfoglalták a várost. Az épületek tetőzetei leégtek, a falak csupaszon álltak és lassan omladozni kezdtek, a boltozatok beszakadtak. A hegyoldalból lezúduló víztömegek, a csatornarendszer eldugulása után, az épületeket hordalékukkal lassan feltöltötték. Ezeknek a rétegeknek köszönhetjük a korabeli élet emlékeinek megmaradását, mert a legtöbb kárt a község idegen betelepülői okozták, mikor a földből kiemelkedő falakat szétszedték és házaikhoz építőanyagul használták fel. A palota falaiból még a környék községei is kaptak. A nagyobb falmaradványokat szétrobbantották, a vörösmárvány faragványokat összetörték és gyakran mész égetéséhez használták. A területet nagyjából elegyengették, s idővel teljesen elborította a föld, ellepte az erdő. Lassan emléke is feledésbe merült.

Az emlékek feltárásának megindítása Schulek János érdeme, aki törhetetlenül hitt Oláh Miklós szavainak. Nagy kitartással legyőzte a tornyosuló nehézségeket, fáradozásai nyomán alakul ki az ásatási terület magja. Azonban csak a felszabadulás hozta meg azt a változást, melyet hazánk egyik legnagyobb történelmi múltú emléke megérdemel, hogy munkánkat soha nem látott anyagi segítséggel, az élenjáró szovjet módszerek hasznosításával végezhetjük.

A palota a Duna partján, az országút bal oldalán, a hegy lábánál húzódik. Kiterjedése mintegy 500, szélessége 150–200 méter. A meglevő maradványok alapján a Fő-útca 17 sz. ház tájékán kezdődik és a 47–49 sz. házakig tart. A palotasor közepe a Fő-útca 25–39 sz. házak területére esik. A feltárások alapján eddig négy terasz jelenléte állapítható meg. A legújabb eredmények szerint az épületek a középrészen egészen a mai országútig nyúlnak le. A 23–41 sz. házak között a járda emelkedő terepszintje is ezt bizonyítja. A Fő-útca 25 sz. ház alapjaiban teljesen, felmenő falaiban részben középkori eredetű. A falu XVIII. századi újratelepítésekor a kincstár dézsmaszedő állomása került ide, ezt két körülmény indokolhatta; az egyik, hogy még élt a köztudatban a palota helye, és az újabb királyi építményeket ezért helyezik ide, másodsorban, hogy a legékebb falakat a kincstár használja fel. Következésképpen ezen a területen a felső rétegek leletanyaga egészen a mai napig mutat folytonosságot.

A feltárások eredményei és a források adatainak egybevetése alapján az épületek három nagy csoportot alkotnak. A terület közepét a kápolna foglalja el, mintegy összekapcsolva a kétoldalt elhelyezkedő lakóépületeket. Az északi, ú. n. Mátyás palota jelentős részét és a kápolnát már kibontottuk a föld alól, a déli: Beatrix palotának meghatároztuk a helyét és megkezdtük a feltárását.

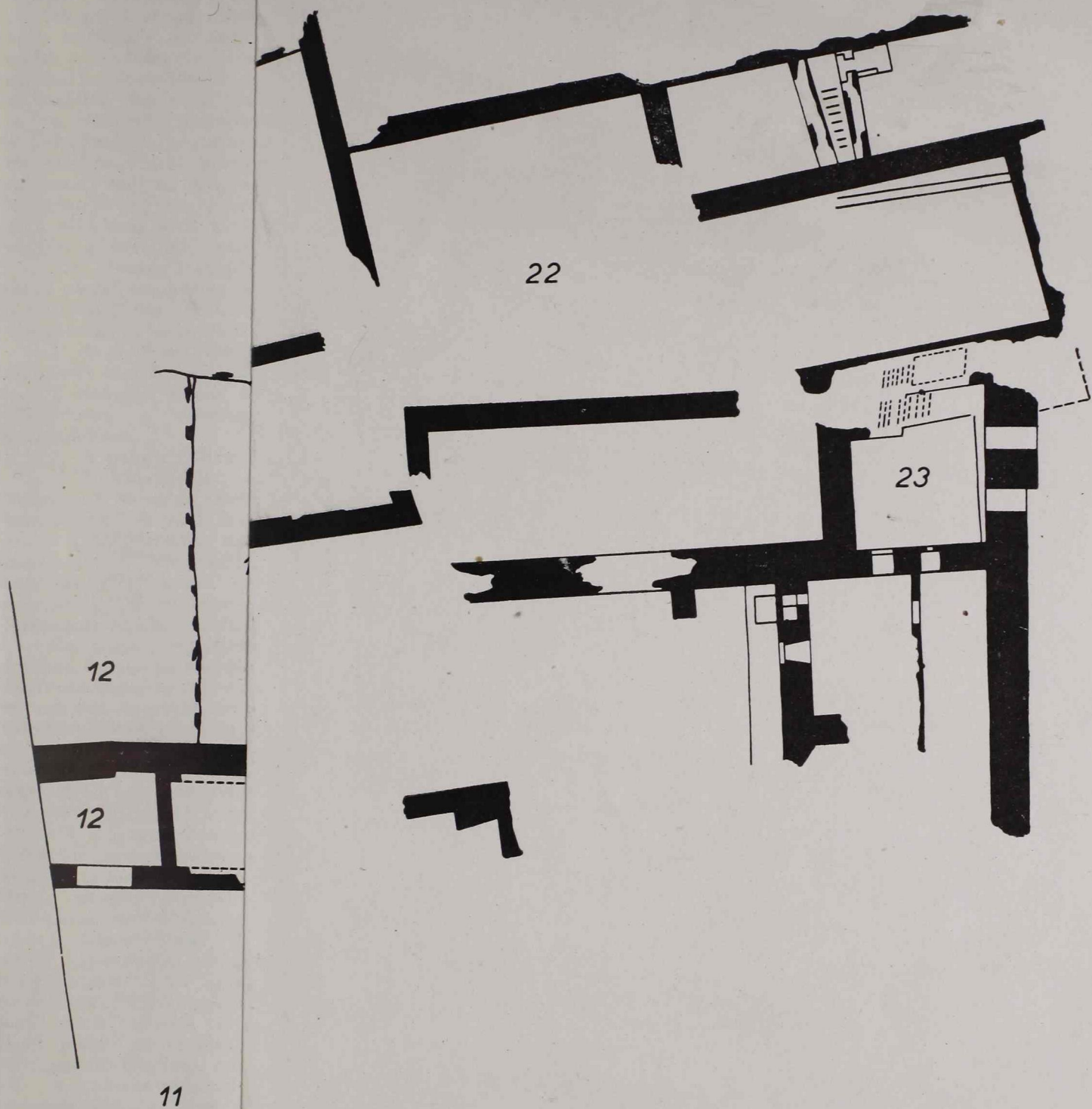
Az elmúlt esztendő munkálatai két csoportra oszlottak. Az év első felében az 1951-ben megkezdett díszudvari rekonstrukció építését fejeztük be. Elvégeztük a boltozat falazási munkáit, elkészítettük a védőbeton-szigetelést, a kerengő feletti nyitott folyosó báboskorlát lezárását. Az év második felében az ásatási munkákat és kisebb állagvédő konzerválásokat végeztünk. Feltárási munkát az alsó díszudvar déli részén, a kápolna keleti oldalán és az északi támpilléres udvarban végeztünk. Kutató jellegű feltárást a fürdő területén és a díszudvari nivók alatt. Konzerváltuk az alsó díszudvar támpilléres falát és helyreállítottuk a III. szintről a fürdőhöz vezető lépcső maradványait.

Az ásatási terület egyik legérdekesebb és legszebb része az északi lakóépület közepét elfoglaló díszudvar. Az 1940–42. évi feltárások itt kerengő-folyosó maradványait és az udvar közepén egy quattrocenót kút kéttányéros vörösmárvány faragványait hozták a felszínre. Majdnem sértetlenül maradt meg a kerengő keleti lezáró fala is, a bordagerincet tartó gyámkövekkel és boltozatindításokkal. A folyosó padlóján a boltozati bordák és az emeleti báboskorlát töredékei kerültek elő, számos egyéb rendeltetésű építészeti és díszítő faragvánnyal együtt. A kerengő boltozatának megszerkesztéséhez minden szükséges adat rendelkezésre állott

¹ Oláh Miklós: Hungaria — Atthila. Ed. Eperjessy-L. Juhász: Bp. 1938, 11–12.

Bonfini A.: Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia. Fögel J. — Iványi B.—Juhász L. Bp. 1936–1941.

² Varjú E.: Magyar várak, Bp. é. u., 201–202.

Ezért határoztuk el a rekonstrukció elkészítését. A munkák tervezésénél és megindításánál az előkerült leletek megbízható, időjárás elleni védelmén kívül a cél az volt, hogy XV. századi építészeti emlékeink egyik leg-szebb alkotását élményszerűen mutassuk be. A rekonstrukció elkészítésénél problematikus volt a folyosó udvarfelőli lezárása, melyből a legtöbb pusztult el, és az előkerült maradványok nem voltak elégségesek a felépítmény megtervezéséhez. Mivel az ablakkeretek magassági adatai hiányoztak, ezek tervezésénél az a szempont volt az irányadó, hogy a létesítendő fal minél levegősebb legyen. Ezért a nyílásokat megnyújtottuk. Ami alkalmas arra is, hogy a területre lépő figyelmet rögtön a kerengő belsejének vizsgálatára serkentse.³

Az ásatás szeptember–december hónapokban ment végbe, amikor az esős időjárás nagyban befolyásolta a munkálatokat. Kutatásainkat ezúttal három témakör vizsgálatának szem előtt tartása jellemezte.

1. A feltárási terület bővítése, s az előző évben elkezdett részek befejezése.

2. Schulek János ásatási eredményeinek hitelesítő ellenőrzése, a vízvezető berendezések vizsgálatával kapcsolatban.

3. A palota építési periódusainak vizsgálata.

1. A kápolnában az épületen belül kutatásokat végeztünk az előző években megtalált korábbi periódus igazolására. A hajó hossztengelyében húzott 2 méter széles kutatóárokban ezen első szint nyomait mindvégig észleltük. A két padló között sziklaköves szemetes betöltés volt, kevés leletanyaggal. Az első építkezés szintjének méshabarcos alapozása majdnem teljesen a lefaragott sziklatömbökön fekszik.

Ez évben is folytattuk a kápolna körül húzódó folyosó keleti szakaszának feltárását. A sekrestye és a hajó sarkába építve egy kerek alapozás maradványát tártuk fel. A szikla kerekre faragott, és a fal alapozását képezi. Ebből csak egy pár téglá és kő maradt meg, s itt lépcső nyomait véltük felismerni. A lábazati párkány a sekrestye falán egészen a toronyig húzódik, a hajó falán azonban hiányzik. Az előkerült maradványok alapján feltehető, hogy itt egy kis torony állhatott. Feltárás közben elbontottuk a folyosót borító és az előző feltárási szakaszokban visszahagyott 1 m vastag rétegsort. Eközben a második támpillér északi oldalán az égési rétegen 30–50 cm vastag vakolat-törmeléklet találtunk. A vakolatdarabokon mértanias jellegű diszít-mény festésnyomai láthatók.⁴ A feltárási munkák eredményeképpen, a kápolna környékét majdnem teljesen megtisztítottuk a pusztulások következtében felhalmozódott földrétegektől. Az ásatás befejezésekor már csak 6×8 méteres terület maradt feltáratlan. A freskó lelet felszedése is részben a következő ásatási szakasz elvégzendő feladata lesz.

A kutatás második súlypontja az 1950. évben megkezdett alsó díszudvar déli részén a feltárások befejezése volt. Még 1951-ben lebontottuk a területen álló gazdasági épületek egy részét. XVIII. századi alaprajzok⁵ nyomán tudtuk, hogy ezen a szakaszon nagyobb méretű barokk átépítésekre kell számítanunk. A kutatást a rajzok alapján kezdtük meg, és adatai beigazolódtak: dongaíves pince beszakadt boltozati maradványai és lejárójának alapépítménye kezdenek kibontakozni. A rajzok alapján tudtuk, hogy a díszudvar déli oldalán lévő helyiségek alatt található középkori pincét is használták a XVIII. században. A feltárássra kerülő rétegek magassága kb. 5 m volt, anyaga bontási hulladék, téglá, falazókő, sok XVIII–XIX. századi kerámiatöredék, »Visegrád« bélyeges téglák és az alsó rétegekből előkerülő pénzek alapján a barokk épületek lebontása, ill. átalakítása a XIX. század utolsó évtizedeire tehető. A munkálatokat a nagy rétegvastagság miatt nem fejeztük be. A nagymértékű későbbi beépítések ellenére sikerült

megállapítani, hogy a feltárás alatt álló pince két hosszanti lezáró fala középkori eredetű, csak a dongaívek indításai keletkeztek később. Az északi lezáró fal az alsó díszudvar kettős támpilléres falának külső síkjába van bekötve. Építési kora tehát egybeesik a támpilléres fal keletkezésével, melynek lábazati párkánya a kápolnáéval egyezik és a XIV. század második felére tehető. Hasonló korú a déli lezárás is, ezen a meglévő boltozatos pince XVIII. századi eredetű elzáró fala mellett egy elfalazott ajtónyílás jelentkezett. Ezek szerint bizonyítottan látszik, hogy a palota romterülete alányúlik az eddig beépítetlennek gondolt Fő-utca 27 sz. ház területére is.⁶ Így itt a kápolna teraszát tartó középkori eredetű támfal alatti téglaboltozatú pince is a palota épületeihez tartozik. Ezt a pincét a feltárások megkezdésekor az akkori tulajdonos kérésére Schulek János temettette be. Továbbá megállapítottuk, hogy a dongaboltozatos pince ma meglévő szakaszán az első boltszakaszban látható téglajavítás is XVIII. századi eredetű.

A Lux Géza-féle rajzhagyaték átvizsgálásakor egy olyan rajzot találtam, melyből kitűnt, hogy a díszudvar területén végzett feltárási munkák alkalmával a kerengő-folyosó déli szakaszának középvonalában egy feltehetően XVIII. századi eredetű támasztó fal állott. Ezt valószínűleg a nagy pince javítási munkáinak elvégzése közben építették. A feltárások során a falat elbontották, de mivel helyét az alaprajzon nem tüntették fel, kutatást végeztünk pontos helyének megállapítására. Ez a munka várakozáson felüli adatokat eredményezett. A folyosó közepén megtaláltuk az elbontott fal alapozását, mellette egy 70 cm széles, felső síkjában egyenesre lefaragott falat. A fal kötése és falrakása, habarcs anyaga az alsó díszudvar kettős támfalával megegyező. Irányát keresve megállapítottuk, hogy a folyosó falaival nem párhuzamos és a kettős támfal belső falába kötötték be. A kutatás során több helyen találtunk mai ismereteink alapján még nem értelmezhető falmaradványokat, építési nyomokat. Ezek rendeltetését a szűk árkokban meghatározni nem lehetett, ezért az egész folyosószakaszt a következő ásatási évben újból feltárjuk. Az esős havas időjárás miatt a kutatást egyelőre befejeztük, s a területet újból visszatemettük.

A díszudvarban végzett kutatásaink végleg meggyőztek arról, hogy az 1948-ig lefolytatott ásatások megelégedtek a legfelső szintek kibontásával, ezek alá a legritkább esetben hatoltak. Az előző feltárási szakaszok hiányait pótolnunk kell, mert nem elégedhetünk meg részletteredményekkel, nemcsak egy »szép« épület maradványait akarjuk a földből kibontani, hanem az épületek teljes történetét, kialakulásának okait, fázisait kutatjuk. Ezért tűztük ki feladatunk a Schulek által talált, de csak szórványosan említett vízvezető berendezések kutatását.⁷ Kitisztítottuk az 1943. évben feltárt, de azóta teljesen betemetődött fürdőhelyiségeket. A munkák során feltártuk a berendezés tartozékait. A fürdő a III. terasz hátsó sziklaudvarának északi végén terül el. A technikai berendezések már a IV. szinten (terazon) egy keskeny sávban a sziklába vannak bemélyítve. Itt a helyiségekhez dél felől egy pár m hosszú keskeny folyosó vezet, amelybe profilált kőkeretű ajtón át jutunk. Padlója falazótéglával burkolt, nyugati lezárófala teljesen hiányzik. A folyosó kis négyzetes, sziklába vájt, egykor boltozott helyiségbe vezet. Innen ma már elpusztult ajtón át lehetett bejutni a tulajdonképeni fürdőhelyiségekbe. Ezek egy kerek és egy téglány alakú, téglából épített kemencéből és faragott kövekből összeállított kádból állottak. A kád előlapja hiányzik, elhelyezését csúsztatónyílás jelzi. A kerek kemence-részben az említett kád alá nyúlik. A kemencék alsó része téglából volt építve, felépítménye belül kerekre faragott kövekből állott. Ebbe helyezhették a víz melegítésére szolgáló üstöt. A tűzpad agyaggal volt kitapasztva. A két kemence tüzelőnyílásának ajtaja egymással szögben érintkezett,

³ A tervezési munkát Lux Kálmán végezte el, a kivitelezés Gerő László irányítása mellett történt. A boltozat és a lezáró báboskorlát összeállítását és elhelyezését Szakál Ernő készítette.

⁴ A freskótöredékek felszedését Papp Oszkár restaurátor végezte.

⁵ Orsz. Levéltár.

⁶ A romterületre ma a bejárás ezen a területen át történik.

⁷ Schulek J.: Memorandum. kézirat, MOB. Irattár. 1945. 26.

A tüzelőtér alacsony helyiség volt. Innen egy rézsűs kiöntőnyíláson keresztül távolították el a salakot és a hamut a III. szintre. A téglány alakú kemencében átégett patakkavicsokat találtunk. Ezek felülről zuhantak a tűztérbe. Rendeltetésük kettős volt: a meleg tartós tárolása és gőzfejlesztés. A berendezésekhez, egészen a kádig, a feltárt helyiségek keleti falába helyezték a kővályus csatornán át vezették a vizet. A csatornákat a falsíkba építették be, külső oldalukat az egész szakaszon feltörve találtuk. Mivel a díszudvaron hasonló csatornákból ólomvezetékek kerültek elő, feltételezhető, hogy ezek is kettős megoldásúak voltak. A kővályus csatornát az ólomvezetékek elhurcolásakor törték fel. A fürdőhöz tartozott a folyosó végén lévő, ma már csak két ív és boltozat indítások által jelzett emeleti helyiség is, amit az indokol, hogy a fürdőberendezések a szűk terület miatt másként nem hozzáférhetők. A fürdő feltárással kapcsolatban felmerült a vízvezetékrendszer irányának további kutatása és kapcsolata a palotát ellátó főcsatornával. A nagyobb méretű földmozgatással járó munkák miatt, a kutatásnak ezt a részét is az 1953. évi feltárási időszakra halasztottuk. A feltárt berendezések igen omladékonny, elpusztult állapotban kerültek elő, védelmükre védőtetőt emeltünk föléjük.

Feltártuk a vörösmárvány díszkút vízellátó berendezéséhez tartozó vezetéket a III. szinten, a hátsó sziklaudvarban és az alatta lévő I. sz. boltozatos helyiségben. A vezetéket a főcsatornából a IV. szintre ágazik le. A hátsó udvar támfalában téglavezetéket, az udvar szintje alatt már nyitott, kővályus csatornát találtunk. Ezekből az I. sz. helyiségben két szakasz volt meg. A víz itt is ólomcsöveken keresztül folyhatott, a kővályúk csak ezek védelmét szolgálták.

A díszkút vízelvezető rendszerét kutatva megállapítottuk, hogy az 1942-ben észlelt és a kúttól nyugati irányba vezető nagy kővályús, kőlapokkal fedett csatorna nem a vörösmárvány reneszánsz kút rendszeréhez tartozik. A kút lépcsős alépitményében ugyanis a kiömlő nyílást később elfalazták, a csatorna a díszudvar alatti teremsor padlószintje fölött torkollik ki. A kutatás folyamán megtaláltuk a reneszánsz kút ólom és cserépcsőből összeállított vízelvezető rendszerét is, melynek iránya dél felé vezetett. A kút alapozása a keleti oldalon hiányos volt, ezt a helyet a hozzávezető reneszánsz kút vízellátását szolgáló ólomvezeték elrablásakor törték fel. Ezen a szakaszon az udvar téglapadlóját is felszedték, és így a szint alatti törmelékanyagba a báboskorlát töredékei a kerengő végleges pusztulása után kerültek.

A kútból elvezető nyugati csatorna rendeltetését kutatva, az alapozásban olyan részletek tűntek fel, melyek egy korábbi vízelosztó rendszer létezésére engedtek következtetni. Ezért itt egy kutató árkot véstünk. Ez igen értékes adatokkal szolgált a kút és az egész palota történetére nézve. Az alapozás, melyen a 40–50 q súlyú vörösmárvány szókőkút állott, tartósan és teherbíróan volt megépítve, 1,20 m mélységben, másodlagosan felhasznált gótikus faragványokból és törmelékkövekből. A másodlagos kövek között sok jelentős építészeti faragvány került elő: fiálé, ballusztér-bábok, gótikus ajtókeretek, csiszolt felületű vörösmárvány lapok, kúttányér tájának töredékei és a kerengő folyosó 3 ujjas boltozati bordáinak több darabja.

Legjelentősebb lelet egy XV. század elejéről származó gótikus falikút maradványa. A falikút tálját andezitkőből faragták. A kőlap közepén kis kerek medencéből öt irányba, csillag alakba csatornák vezetnek, végükön egy-egy plasztikus figurális díszítőnény-nyel. A vízköpőket négyzetes tömbökből alakították ki. A két szélsőt oroszlan-, a belsőt stilizált emberfejek díszítik. A középső vízköpő díszítése hiányzik, a rajta levő illesztőnyílások tanúsága szerint ez fémből lehetett, és külön illesztették rá. A fejeket piros és fekete színű díszítő jellegű festés díszítette. Tömbszerűen megmintázták, az oroszlanok sörénye, az emberfejek szakálla és haja dekoratíven csigákba elrendezett. A fejek a kötömbökből ferde síkokban buknak elő és szájukon keresztül csorgatták a vizet az alsó medencébe. A jobboldali torzfej haja gótikus levélindákból kialakított. A falikút kora a XV. század elejére tehető, a fejek naturális kidolgozása és megmintázása alapján.

Ezt bizonyítja másodlagos felhasználásuk is.⁷ A fali kút a palota egyik kertjében állhatott, fal tövében. Csorgókút volt; a víz egy vízköpő csorgón keresztül a tábla jutott és innen öt sugárban egy nagyobb medencébe folyt. A díszkút alapozásának vizsgálata sok szemponttal bővítette a kutatás menetét. Értékes adatokat nyertünk az eddigiekben legkevésbé ismert Zsigmond-kori állapotot illetően. A feltárások során érdekes kép rajzolódik elénk a középkori építkezések szervezését, módszereit illetően. A másodlagosan beépített kövek az átalakítás mértékét, a stílusváltozás tudatosságát bizonyítják. Az építkezés gyorsaságát, sürgősségét, esetleges szervezetlenségét a báboskorlát és a három ujjas bordák előkerülése feltételezteti, de egyúttal a reneszánsz vörösmárvány díszkút keletkezési idejét is szűkebb időhatárok közé szorítja. A felsorolt leletek alapján a kút — ha a kerengő 1484 évszámú zárókövét keletkezésére nézve korhatározónak fogadjuk el — építési alapozási munkája csak ezen időpontra vagy utána helyezhető.

A kútalapozás teljes felbontása egy korábbi kút helyét is bizonyította. A nyugati irányba kivezető csatorna és az első kút feltehetőleg a díszudvar XIV. század eleji átalakításával egy időben keletkezik. Az alapozás teljes feltárása a téli időjárás beállta miatt az 1953-as esztendőre halasztódott. Ezért az alapozás középső részét ideiglenesen helyreállítottuk úgy, hogy a már átvizsgált részek könnyen hozzáférhetők legyenek s lehetővé tegyék a további munkálat részletekben való elvégzését.

A támpilléres réteg folytatólagos feltárása az emésztőrendszer mögött nemcsak az egész épületsorozat építési és pusztulási időrendjére vonatkozóan adott igen értékes adatokat, hanem a palota vízelvezető rendszerére, az emésztőtelep korára nézve is. Az emésztőtelep keletkezése a legújabb eredmények alapján a palota keletkezésének idejével esik egybe. Ezt a telephez vezető nyitott sziklaárok betöltési anyaga bizonyítja. Az árokban előkerült XIV. századi leletek alapján lehetséges, hogy már a XV. században nem használják, azonban biztos eredményeket, a csatornarendszer használati idejét illetően, csak az árok teljes feltárása után adhatunk.

A vízelvezető berendezések kutatása teljes egészében igazolta Schulek János megfigyeléseinek helyességét. Igazolta feltevésünket, hogy a palota technikai, vízelvezető és felhasználó berendezései magasan a kor színvonalára felelt állottak.

A kutatás harmadik súlyponti kérdését képezte a palota építési és pusztulási időrendjének adatoló, ú. n. támpilléres rétegek teljes feltárása. A feltárást álló rétegek a palota északi részén az emésztőtelep mögött, az épületeken kívüleső sziklaudvarban halmozódtak fel. Ennek a területnek a feltöltődése még a XIV. század második felében megindult és folyamatosan tart napjainkig. Itt abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a zárt területen a palota összes kultúr-reégei bolygatás nélkül egymásra halmozódtak és viszonylagos időrendet adnak az egész területre vonatkozóan. A sziklaudvar alját szemétdombszerűen fedő, XIV. századi apró leletekkel, kerámiával kevert rétegek felett egy 20–30 cm vastag, Zsigmond-kori éremmel keltezett égési réteg húzódik. Ez a réteg egyúttal megadja a terület természetes feltöltődési határát is. Fölötte vékony egyengetés jelzi a Mátyás-kori szintet. Ebben az időben az északi határfal erősítése céljából, a területre néző két ablak között, egy támpillért emeltek. A támpillér késői eredetét az is bizonyítja, hogy alapozásánál átvágták a korai rétegeket. Alsó részében nincs a palota falába bekötve. Mátyás idejében ezen a területen zárt udvar lehetett. A palota végleges pusztulásakor itt igen vastagon halmozódtak fel a pusztulás törmelékei. Több mint 5 m vastag tetőcserép rétegek felett 3–7 m vastag termőtalaj halmozódott fel. Ez azután megvédte a

⁷ Díszítésben hasonló a Pozsony-i Szt. János kápolna (1910. évi kutatás alkalmával előkerült) ajtókerete. Képe: *Forster Gy.*: Mo. műemlékei. III. (Bp., 1913), 283.

területet a későbbi bolygatásoktól. A területet borító rétegek átlag 15 m-es vastagsága igen meglassították a feltárás menetét. A rétegeket szakaszosan bontottuk fel és a feltárási munkát 1949 óta folytatjuk. Az elmúlt esztendőben a területen fellelt sziklaudvart majdnem teljesen kitisztítottuk, hátra van még a sziklaárok feltárása és a sziklaudvar szintjének meghatározása. A

feltárások alkalmával a rétegekből levonható korhatározó megfigyelések a feltárás eleje óta alig módosultak, lényegében csak finomultak. Az előkerülő emléktárgyak jól világítják meg a XIV. századi kerámia és üvegipar helyzetét. Az előforduló külföldi importárak segítenek a leletek korának meghatározásában.⁸

Héjj Miklós

LE PALAIS DU ROI MATHIAS A VISEGRÁD

(Rapport sur les fouilles de 1952)

(T. XXII,-XXIV.)

Selon le témoignage des fouilles, le noyau du palais remonte à l'époque de Charles Robert c'est-à-dire au début du XIVe siècle. Au milieu du même siècle le palais fut élargi et partiellement transformé sous le règne de Louis le Grand. Vers les années 30 du XVe siècle un incendie détruisit un nombre considérable d'édifices. Dans les années 70 du XVe siècle, par ordre du roi Mathias, on recommence les travaux : à cette époque on agrandit surtout les locaux habitables. Cette période des constructions témoigne de la survivance des formes gothiques, quoique les éléments décoratifs, ainsi qu'une certaine transformation du plan du palais attestent déjà l'influence de la Renaissance. Après Mathias le rythme de la vie se ralentit à Visegrád ; en 1543, les envahisseurs turcs détruisent le palais.

Le groupe d'édifices, dont il est question, longe le Danube au pied de la montagne : sa longueur peut être évaluée à 500 m, sa largeur varie de 150 à 200 m. Sur le versant de la montagne il y avait des terrasses superposées. Jusqu'ici on a exploré 4 terrasses. Les édifices peuvent être répartis en trois groupes : une aile est réservée aux locaux de Mathias, une autre à ceux de Béatrice et le troisième groupe, avec la chapelle, unit ces deux ailes. Au cours des constructions on a creusé les terrasses dans le massif de la montagne : les pierres obtenus par ces travaux ont fourni le matériau des murs.

Les fouilles faites en 1952 se divisaient en deux phases. Pendant la première moitié de l'année on a pris des mesures pour conserver les restes des murs et on a procédé à la reconstruction de la galerie entourant la cour d'honneur. A l'aide des arêtes des voûtes originales, tombées sur le pavé de la galerie, on a reconstruit le secteur oriental de la galerie et on a refait la balustrade style Renaissance d'un couloir ouvert, situé au-dessus de la galerie.

Dans la seconde phase des travaux on a commencé à étudier la zone déjà explorée au point de vue de l'histoire de l'architecture. Ces recherches s'effectuaient sous le niveau des dallages de la fin du XVe siècle. On a terminé l'exploration du terrain de la chapelle : on y a découvert d'importants fragments de fresques ornementales. En outre, on a étudié la distribution des eaux à l'intérieur du palais.

Les recherches entreprises au point de vue de l'histoire de l'architecture nous ont révélé quelques nouveaux détails de la première période du palais ; dans ce cas nous avons en vue les recherches effectuées sur la Ière et la IIe terrasses sous le niveau du dallage.

Dans le secteur NE du palais, dans une cour entourée de rochers, nous avons terminé le déblayement d'une couche de terre ayant 15 m d'épaisseur. Sur ce point les diverses couches ont fourni une série de repères chronologiques concernant la dévastation du palais. Le XIVe siècle est représenté par un grand nombre d'objets de céramique, par des vases de verre aux formes variées, par les fragments de faïences de poêle ornées de figures et par une quantité considérable d'objets

d'importation. A l'aide de ces trouvailles on peut esquisser un nouveau et important chapitre de la céramique hongroise.

Le résultat le plus important des recherches est, sans conteste, l'établissement de la chronologie d'une fontaine en marbre rouge style Renaissance du XVe siècle. Au cours de l'examen des deux marches du fondement on a retrouvé beaucoup de moulures soumises à une seconde utilisation. Sous ce rapport il suffit de signaler les arêtes de voûtes de la galerie circulaire, ainsi que quelques fragments de la balustrade. Sur la base de ces découvertes la construction de la fontaine doit avoir eu lieu postérieurement à celle de la galerie, c'est-à-dire entre 1484 et 1490.

C'est dans les fondements qu'on a découvert le bassin orné de têtes d'homme et de lion d'une fontaine placée au mur (provenant du début du XVe siècle, époque du roi Sigismond). Cette trouvaille renvoie à une période relativement ancienne des constructions. En même temps, on a pu établir qu'à la place de la fontaine style Renaissance il y avait eu une fontaine gothique, dont les fondements ont été utilisés pour la construction de la seconde fontaine. Ce fait fut confirmé par la découverte d'un canal d'écoulement emmuré.

Au cours de l'examen de la distribution des eaux nous avons retrouvé le système d'écoulement de la fontaine Renaissance ; ce canal était formé de tuyaux en plomb et en brique. Sur la IIIe terrasse, sous le niveau du dallage, on a découvert un secteur de l'aqueduc local : à cet endroit un tuyau en plomb était placé dans une auge de pierre. En ce qui concerne le terrain situé devant la chapelle, on a déjà établi en 1949 que le canal de brique avait été hors d'usage dès l'époque de Mathias, puisque la dallage de briques de la cour le croisait à plusieurs endroits.

Sur la marge de la IVe terrasse, notamment au coin NE du terrain, nous avons exploré les restes des bains : un bassin en pierre sculptée, au-dessus deux fourneaux également en pierre sculptée et ayant des foyers en briques, un petit local et un couloir menant aux bains. L'eau était conduite jusqu'au bassin par un canal de pierre en forme d'auge, placé dans le mur des locaux. Dans les fourneaux on a trouvé des cailloux de rivière portant les traces du feu ce qui renvoie au système des bains : tout porte à croire que nous avons affaire à une étuve semblable au «sauna» des Finnois.

Les travaux d'exploration se poursuivent ; en même temps on prend des dispositions pour la conservation et l'étude systématique des nouvelles trouvailles.

Miklós Héjj

⁸ A kutatások eddigi történetét 1951-ben Dercsényi Dezső: Visegrád műemlékei című művében foglalja össze. Jelentésem az újabb eredményekről számol be.

A MAGYAR KLASSZIKA-ARCHAEOLÓGIA FELADATAIRÓL*

A klasszika-archaeológia — tehát a Földközi-tenger partvidékein virágzott ókori rabszolgatársadalmak anyagi kultúrájával foglalkozó tudomány — szempontjából szeretnék hozzászólni az elhangzott előadáshoz. Az a termékeny vita, amely a sztálini nyelvtudományi cikkek nyomán az alap és felépítmény jellegének meghatározása körül fellángolt, kétszeresen is érdekli a klasszika-archaeológiát és általában a régészetet. Egyrészt, mint olyan tudományt, amely az elmúlt korok termelési viszonyainak, gazdasági alapjának sok esetben egyetlen közvetlen forrásával, a tárgyi emlékanyaggal foglalkozik; másfelől a régészet feladata nem szorítkozik csak a gazdasági alap rekonstrukciójára, ill. vizsgálatára, hanem a régészeti munka során előkerülő anyag a vizsgált kor felépítményére vonatkozólag is közvetlen felvilágosítást adhat. Nemcsak arra kell itt gondolni, hogy az ásatások során feltárt sírok a bennük temetkezőknek a túlvilágról vallott elképzeléseire engednek következtetni, hogy az emlékanyag a politikai, jogi intézményekre vonatkozólag is elsőrendű forrás lehet. Gondolni kell nem utolsósorban arra is, hogy a művészet — legalább is az ókori művészet — anyagát is túlnyomórészt a régész ásója tárta és tárja fel, és így a régésznek anyagának ezzel a részével is bánni kell tudnia: művészet-történésznek is kell lennie. Különösen előtérbe kerül a régész munkájának ez a része a klasszika-archaeológia területén, sőt ma a nyugati tudományban az egyensúlynak bizonyos felborulásáról beszélhetünk ebben a tekintetben: a klasszika-archaeológia feladatának olykor még ma is *elsősorban* szép műtárgyak feltárását és tanulmányozását tekintik, s az olyan anyagot, amelyből már van példány múzeumukban vagy nem jelent különösebb vonzóerőt a látogatóknak, a földben hagyják, újra betemetik. Az ilyen idegenforgalmi vagy műkereskedői szempont szerinti feltárások természetesen igen kevés tudományos értékkel bírnak. Ugyanígy jellemzője elsősorban az olaszországi régészeti kutatásnak az őskor és a népvándorláskor elhanyagolása a római-korral szemben. A jelenségnek mélyebb gyökere van, és ez teszi indokolttá, hogy a klasszika-archaeológiára váró feladatok közt az első helyen foglalkozzunk vele. A régészeti kutatás történeti jellegének elhomályosítása és a görög, ill. római *művészet* anyagának az érdeklődés középpontjába állítása egymást kiegészítő jelenségek. Az a polgári esztétika, amely a létét és uralmát soha el nem múlónak hirdető burzsoázia szolgálatában igyekezett a művészetre vonatkozólag is örök, »időtlen«, kortól és társadalmi osztályoktól független kategóriákat felállítani, éppen az antik művészetet szánta legfőbb bizonyítékaul tételeinek. Ehhez természetesen szemet kellett hűnyni a magán az antik művészetben belül végbemenő történeti fejlődés ténye előtt, vagy legalább is ennek a fejlődésnek történetiségét kellett tagadni. Már a század elején jelentkezett az a nagyhatású elmélet, amely az antik művészet történetét egy időtlen klasszikus

és antiklasszikus norma küzdelmének tekintette (Riegl, Wickhoff). Nem véletlen, hogy ezt az elméletet a második világháború utáni években újíttotta fel egy svájci tudós három hatalmas kötetre terjedő művében (*W. Deonna: Du miracle grec au miracle chrétien*, Basel, 1945—47.), amelyben az egész antik művészet történetét két változhatatlan »művészi magatartás«, a klasszikus és primitív ellentétére építette fel. Nem kellett innen nagy utat megtenni azoknak a német fasiszta tudósoknak, akik a két állandó, egymással szembenálló *principium* mögött két faj, egy uralkodásra hivatott és egy mindig felkelő, de mindig elbukásra ítélt alacsonyabbrendű faj küzdelmét vélték felfedezni (pl. *F. Matz: Klio*, 1942., 304 s. köv.). A másik uralkodó elmélete az antik művészet-történetnek, amelyet nemrégiben az egyik vezető olasz klasszika-archaeológus képviselt határozottan, az »egyéni tényező« szerepét hirdeti döntőnek a művészet fejlődésében, a korának társadalmától független művész-egéniségnek tulajdonítva mindazt, amit az antik művészet története során létrehozott, olyannyira, hogy számára — saját szavaival — az antik művészetnek etnikus-kulturális alapon (pl. krétai-mykénei, görög és római művészet) vagy a stílusfejlődés szakaszai szerinti felosztása és tárgyalása minden lényeges értelmét elveszítette (*M. Pallottino, Doxa* 1949, 15). A nyugati kritika éles bírálattal fogadja az olyan kísérleteket, amelyek az antik művészet történetiségét próbálják — ha mégoly vulgáris módon is — bizonyítani, még ha egyébként legelismertebb tudósaitól indul is ki (pl. az *American Journal of Archaeology* 1943. évfolyamának 356—8. lapjain megjelent bírálat *G. Richter* »Kouroi« c. könyvéről). Ahogy a legtekintélyesebb francia klasszika-archaeológus a vezető francia régészeti folyóiratban nemrégiben megfogalmazta: »A görögöknél semmiféle szinkronizmus nem volt a politikai helyzet és a művészet között, minden társadalmi, gazdasági, politikai befolyás lényegében külsőleges maradt; ösztönzőleg vagy csüggesztően hathattak, de a művészet a maga tőlük független külön életét éli« (*Ch. Picard, Revue Archéologique* 1949, II. 111.). Csak természetes, hogy ilyen felfogás számára annak megítélése, hogy mi a haladás vagy a hanyatlás a művészetben, elsősorban a technikai tökéletesség vagy éppen a művészeti termelés mennyiségének a kérdése — ahogy ezt egy nemrégiben megjelent és szélteben elterjedt kézikönyvben találjuk (*Ch. Picard: Manuel d'archéologie grecque, La sculpture* III. 1, 1948., 41—2., 51—2.). Mindez annak szolgálatáért az indokolására, hogy a görög városállam hanyatlása korszakának művészetét, mint »egy távoli és melankolikus ízlés utánózhathatlan revelációit« eszményítse és tartsa a hozzánk legközelebb állónak (u. o. 66.). Logikus befejezése ennek a gondolatmenetnek, hogy a művészet mindig a kiválasztottaké, a keveseké volt és marad (u. o. 67.). Nem kevésbé nyilvánvalóak a világnézeti alapjai a német fasiszta tudományban divatos »struktúra-kutatásnak«, amely egy-egy kor egységes művészi látásmódjának a törvényeit igyekszik megállapítani, szándékosan figyelmen kívül hagyva az egyes korok művészetén belül folyó harcot, mint a társadalom osztályharcainak tükröződését (v. ö. legutóbb: *G. Lippold, Deutsche Literaturzeitung* 1951., 455—6.); vagy a történelmi hullámelmélet a tényeket meghamisító ráerőszakolásának a görög művészet anyagára (elrettentő példája ennek

* Hozzászólás Fülep Ferencnek »Sztálin nyelvtudományi cikkeinek jelentősége a magyar régészet számára« c., a M. T. Akadémia II. Osztályán 1951. december 12-én tartott előadásához (I. a M. T. A. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei I. (1951) 147—163.

V. Müller tanulmánya: *The Art Bulletin*, 20, 1938., 359–418.).

Természetes, hogy ezeknek a nyugati tudományban uralkodó nézeteknek oka nem magában a klasszika-archaeológia tárgyában van, hanem a klasszika-archaeológiának, mint tudománynak felépítményjellegéből következnek: benne is, mint a többi tudományban, a nyugati tudósok legtöbbször munkáiban a halódó kapitalista társadalom világszemlélete tükröződik, másfelől aktíven is igyekszik kivenni részét e társadalmi rend életének meghosszabításában. A klasszika-archaeológia mint művészettörténet anyagának jelentőségét Marx ismert szavai a görög művészet mérték- és bizonyos vonatkozásban utolérhetetlen példakép-voltáról eléggé megvilágították. Éppen ezért vált a művészettörténelem egyik legfontosabb harci területévé. A mi számunkra a klasszika-archaeológia ebből adódó legfontosabb feladata az, hogy a felépítmény-voltából eredő kötelességének tudatában szálljon szembe az antik művészet történetiségét meghamisítani igyekvő kísérletekkel, mutasson rá határozottan, hogy egyrészt a görög művészet tudományos módszerekkel pontosan nyomon követhető történeti fejlődést mutat, amely a rabszolgatartó demokrácia kialakulása során az V. századi görög művészet klasszikus realizmusának kialakulásáig, majd a politikai függetlenség teljes elvesztése után a gazdag római megrendelők számára készített újattikai reliefek vértelen archaizálásig vezet; hogy tehát ez a művészet egyfelől az ókori görög történelem során a legkevésbé sem mutat állandó jelleget és csak rövid ideig mutatja azokat a tulajdonságokat, amelyek eszményítésére alkalmat adtak, másfelől pedig, hogy ennek a művészetnek a története elválaszthatatlan kapcsolatban van annak a társadalomnak a történetével, amely létrehozta, amelyet tükröz, és amelynek harcaiban tevékenyen is részt vett.

A klasszika-archaeológiának mint művészettörténetnek egy másik, nem kevésbé fontos feladatáról sem szabad megfeledkezni. Ez is világosan következik Marxnak a görög művészetről adott fenti jellemzéséből: az antik művészet realista hagyományait mai művészeink számára is fel kell tárni, rá kell konkrétan mutatni, hogy *miben* és milyen mértékben szolgálhat nekik mintául és példaképül az antik művészet és hogyan értékelhetik megfelelőképpen és gyümölcsözően az elmúlt koroknak ezt az egyik legjelentősebb művészeti örökségét. A Képzőművészeti Főiskola és a Művészeti Gimnázium tanárai sokat tudnának beszélni róla, milyen segítséget jelent az új generáció helyes irányú művészeti nevelésében az antik művészet nagy alkotásainak tanulmányozása, ha csak gipszmásolatokon is. A görög építészetet is joggal állította Révai József a formalizmus egyik ellenpéldájául mai építészeink elé, és a Földalatti Gyorsvasút állomásainak domborművein dolgozó művészek nem véletlenül tanulmányozták munkájukhoz a Parthenon frízének gipszmásolatait.

Fölösleges hosszabban időzni a szélesebb értelemben vett klasszika-archaeológia feladatainál és jelentőségénél a történeti kutatás szempontjából. Mint az ókori rabszolgatársadalmak és környezetük anyagi kultúráját vizsgáló tudomány, kiegészíti és ahol kell, kiegészíti az írásos források adatait. Elég itt arra utalni, hogy a krétai és mykenéi kultúra feltárása és más ásatások milyen döntő módon változtatták meg a Földközi-tenger medencéjének i. e. 2. évezredbeli történetéről alkotott képünket, milyen új megvilágításba helyezték az ősközösségi társadalomból a rabszolgatársadalomba való átmenetnek, a rabszolgatartó társadalom kialakulásának, ill. a klasszikus görög és római formától elütő típusának kérdését is, s hogyan adták vissza pl. a homérosi költemények történeti forrásértékét. Vagy gondoljunk arra, milyen fényt derítettek a Földközi- és Fekete-tenger partvidékének ásatásai a katonai demokrácia felbomlását, a rabszolgatartó társadalom kialakulását előmozdító görög gyarmatosítások történetére, az ókori kereskedelem, árutermelés és nemzetközi kapcsolatok történetére, hogyan egészítik ki, helyezik kritikai megvilágításba az írott források idevonatkozó adatait.

Ami most már azt a kérdést illeti, hogyan tud a magyar klasszika-archaeológia ezeknek a feladatoknak megfelelni, itt elsősorban azt kell megállapítani, hogy a Klebelsberg-féle nacionalista kultúrpolitika mindent

megtetett arra, hogy a tudományos kutatásnak ezt a területét nálunk teljesen elsovassza. Ennek a kultúrpolitikának számára csak az ú. n. »magyarcélú« tudománynak volt értelme, tehát az olyan kutatásnak, amelynek eredményei a magyar sovinizmust táplálták, kifelé vagy befelé hatásosan propagálták »kultúrfőnyűnkét«. Ugyanaz az elgondolás, amely a világirodalom tanulmányozását hatások és magyar kapcsolatok vizsgálatára korlátozta, szorította a klasszika-archaeológiát is programmszerűen háttérbe a magyar föld régészetével szemben. Alföldi Andrásnak, a magyar régészet akkori vezető alakjának megfogalmazása szerint: »Van a mi ókori irodalmunknak egy végtelen hibája, amelynek kiküszöbölése legégetőbb feladatunk. Ha egy honi kutató pl. krétai-mykenéi művészetről, görög virágkoráról, miegyéből dolgozik, az nagyon kitűnő eredményekre vezethet, de kétségtelenül elveszik a külföldi szakemberek ezrei munkájának tengerében. Nem is várja tőlünk a Nyugat, hogy ezt csináljuk, amikor hazánk európai relációban is jelentős régi története és csodálatosan sokoldalú őskultúrái parlagon hevernek...« (*Magyari Z.: A magyar kultúrpolitika alapvetései*, 1927, 128–9.). Természetes, hogy nekünk elsősorban a magyar föld régészeti emlékeinek feltárásával és tanulmányozásával kell foglalkoznunk, és ezt a feladatot senki másnak nem engedhetjük át elvégzésre. Azonban eközben lemondani a klasszika-archaeológia anyagának tanulmányozásáról nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy önként lemondunk arról, hogy a magyar föld régészeti anyagát és ókori történetét megfelelő perspektívában, teljes összefüggésében lássuk. Marx a görögség történetét az emberiség normális gyermekkorának nevezte. Csak ennek a normális gyermekornak az ismeretében tudjuk megfelelően levonni a magyar föld népeinek ókori történetéből adódó tanulságokat. De a görög és itáliai rabszolgatársadalmak kutatása nemcsak összehasonlító anyagot szolgáltat a magyar régészek számára. A hazánk földjén lakó ókori népek közvetlen érintkezésben is álltak a Földközi-tenger vidékének kultúráival, sőt hazánk területének jelentős része évszázadokon át a római birodalom része volt. A magyar régészet els. rendű feladata, hogy pl. a római kor tanulmányozásánál az egész római birodalom anyagának ismeretében ne helyi jellegű, hanem szélesebb körű problémákat is vessen fel, pl. azt, hogy mivel járul hozzá a magyarországi anyag a római rabszolgatársadalom kialakulása, szervezete és felbomlása kérdéseinek megvilágításához; vizsgálja — és ne csak helyi vonatkozásban — a római hódítók rabszolgatartó rendszerének és a helyi lakosság törzsi társadalmának kapcsolatát, azt, hogy miképpen alakult ennek a törzsi szervezetnek a fejlődése a kívülről rákényszerített rabszolgatartó rendszerrel való találkozás hatása alatt. Sztálin első nyelvtudományi cikkének utalása a római birodalomra, mint olyanra, melynek nem volt saját gazdasági alapja és amely ideiglenes és nem tartós katonai és közigazgatási egyesülés volt, sok, kutatásunktól eddig érintetlenül hagyott problémára világít rá, és egyúttal azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a pannóniai problémákat is az egész római birodalom szempontjából lehet csak helyesen felvetni és megoldani.

A klasszika-archaeológia egyik speciális hazai feladata tehát a magyar föld régészeti kutatásának támogatása, mégpedig mind általános, mind pedig egyes részletkérdésekben. Ezt a feladatát, amelyet a múlt század nagy úttörői, Henszlmann, Pulszky stb. óta mindig magáénak vallott, most mintha szem elől kezdené téveszteni.

A másik feladat a magyarországi gyűjtemények klasszikus anyagának feldolgozása. Ez áll jelenleg a munka előterében. Itt azonban egy speciális veszélyre kell rámutatni. Klasszika-archaeológusaink, egyrészt, mivel a külföldi összehasonlító anyagot nem volt módjukban alaposan tanulmányozni, másrészt mert maga a feldolgozásra váró anyag túlnyomórészt lelőhely, leletösszefüggés nélküli, műkereskedelemből előkerült darabokból áll, gyakran nélkülözik a biztos történeti alapot a feldolgozáshoz. Ez tág teret enged az elméletek konstruálásának, és vigyáznunk kell, nehogy ránk is érvényes legyen, amit Engels említett egyik levelében néhány német kutatóval kapcsolatban, akiknek »a tör

ténelmi materializmus frázisa (mert *mindenből* lehet frázist csinálni) ... arra szolgál, hogy saját, viszonylag gyér történeti ismereteiket gyorsan rendszerré eszkalálják össze és ezzel fontoskodjanak.

Ahhoz, hogy a magyar klasszika-archaeológia megfelelhessen említett feladatainak és leküzdhesse hibáit, a jelen körülmények közt a legfontosabb lépés minél nagyobb tárgyi anyag összegyűjtése, történeti feldolgozása és a nyilvánosság elé hozatala. Népi demokráciánk áldozatkészsége lehetővé tette, hogy a Szépművészeti Múzeum, a klasszika-archaeológia anyagának központi gyűjteménye, a háború előttihez képest megháromszorozza antik gyűjteménye anyagát. Most vált csak lehetővé történetileg felépített kiállítás megrende-

zése, amelynek feladatai a fentiekből adódnak: történeti felépítésével a görög művészet »időtlen szépségét« hirdető elmélettel kell felvennie a harcot, rá kell mutatnia, hogy az ókori rabszolgatartó társadalmak művészete elválaszthatatlan kapcsolatban van e társadalmakkal, ezeknek a fejlődését követi, azt tükrözi, annak a harciban vesz tevékenyen részt: fegyvert kell adnia mai művészeink kezébe és rá kell irányítani kutatóink és egyetemi hallgatóink figyelmét a magyar klasszika-archaeológia előtt álló tudományos feladatok fontosságára. A klasszika-archaeológia jelentőségét hazai tudományos életünkben az fogja meghatározni, mennyiben tudja ezeket a feladatokat megoldani.

Szilágyi János György

SZOVJET RÉGÉSZETI TANULMÁNYOK

Budapest, 1951. Akadémiai Kiadó. 197 o., 11 képestábla, 29 szövegközti ábra, 10 szövegközti térkép. Fordította Harmatta János.

Fülep Ferenc felelős szerkesztésében jelent meg a fenti tanulmánykötet, amely azt a célt szolgálja, »hogy kutatóink gyakorlatban ismerjék meg a szovjet tudomány módszerét.« A szovjet régészeti kutatás hat jelentős tanulmánya kapott helyet a kötetben, nagyobb részben olyanok, amelyeknek eredményei a magyar kutatást a módszertani tanulságokon túl, anyaguknál fogva is, közvetlenül érintik. Már az őskor idején számolnunk kell a két terület között fennállott közvetlen kapcsolatokkal. Ez az összeköttetés a későbbi korok idején egyre jobban erősödik. A neolitikum végén, az okker-síroshalmok csoportja után, a bronzkor második felében jelentkeznek olyan leletcsoportok, amelyek eredete talán a Kaukázus vidékéig követhető. A korai vaskor idején a kimmer és szkíta, a népvándorlaskor kezdetén a szarmata népek egymást követő hullámai jutnak el a Szovjetunió déli területeiről hazánkba. Ezután népvándorlaskorunk valamennyi népének (húnok, különböző germán törzsek, avarok, magyarok) útja a fentemlített területeken keresztül vezetett el hozzánk.

A magyar kutatók érdeklődése korán fordult az oroszországi leletek és az azokat feldolgozó régészeti irodalom felé. Bizonyos, hogy a magyar szakkutatást ebben az időben elsősorban az orosz föld régészeti leletanyaga érdekelte. Ma legalább olyan fontosnak tartjuk a szovjet kutatók feldolgozási módszereinek, kutatási szempontjainak megismerését.¹ Ebben segítenek bennünket az alább ismertetendő dolgozatok.

A. P. Okladnyikov, *Paleolitikus szobrocska Buretyből* (Az 1936. évi ásatások)

Az őskőkornak fiatalabb szakaszából (solutrén-magdalenien) való, mammutagyardból faragott szobrocska kitűnő ismertetése a cikk. A lelőhely Alsó-Burety község, az Angara folyó jobb partján. A szobrocskán lévő díszítések és a hasonlóan díszített és egyező korú maljitai analógiák alapján következtet a szerző arra, hogy valamennyi szobrocska csuklyás nőt ábrázol, akik bőrből varrott, testhez simuló ruhát viselnek. Rámutat arra, hogy e terület solutrén-magdalenien-kori életviszonyai meglehetősen hasonlítottak a mai sarkvidéki életfeltételekhez és ezen az alapon utal analógiául a ruházat rekonstruálásához a mai sarkvidéki népek öltözetére. Megmagyarázza azt is, miért vannak túlsúlyban a paleolitikumban a mezítelen szobrocskák. A mai eskimó, hóházában szintén teljesen levetkőzve vagy alig felöltözve tartózkodik, és így az őskőkori csontfaragónak is nyilván az esetek legnagyobb részében mezítelen modellek állottak rendelkezésre. Ebből az életviszonyok nagyfokú azonosságára is lehet következtetni. A buretyi

szobrocska házon kívül tartózkodó, mindennapi prémruhája öltözött nőt ábrázol.

Amint látjuk, egész sor tudományág eredményeit (néprajz, paleontológia, földrajz stb.) használja fel a szerző a régészeti tárgyak vizsgálatánál. Eredményei sokoldalúak, és e tekintetben a dolgozat kitűnő példa arra, hogy milyen mértékig vegye figyelembe a kutató a rokon vagy érintkező tudományágak eredményeit.

P. A. Dmitrijev, *Földbemélyített lakóházak (zemljankák) az Ural-vidéki telephelyeken*

Keleturali és nyugatszibériai őskori települések vizsgálatáról számol be a szerző. Az előbbi területen a Szverdlovsk-tól 18 km-re fekvő Kalmackij Brod nevű telephelyen késő-neolit korba tartozó lakóházakat (zemljankát) tártak fel, Nyugatszibériában pedig, a Tura és Iszety folyók közti erdős szeppei sík területen a lipcsinszkajai és a második andrejevskajai lelőhelyeken folyt feltárás. Az előbbi lelőhelyen két lakóházat és három kis gödröt, az utóbbin három zemljankát, három gazdasági jellegű gödröt és a zemljankákon kívül elhelyezett két máglyarakást találtak. A nyugatszibériai lelőhelyek későbbi időbe tartoznak, mint a keleturaliak. Az előzetes jelentés jellegéből következik, hogy a települési formák sajátosságainak részletes ismertetésén kívül, maguk a talált tárgyak csak számszerűen vannak felsorolva. Az ásatásokat rövid árkokkal végezték, ami az ásatási területről adott térkép szerint 1 m²-es, egymás mellé sorakozó és egyenként kiásott aknákat jelentett, a kutatóárok esetében éppen úgy, mint a feltalált objektumok felbontásánál. Használtak azonban nagyobb méretű 2×2 m-es szelvényeket is. Tudvalévő, hogy mi ásatásainknál ilyen kisméretű kutatóaknákat nem alkalmazunk. A módszer mindenestre érdemes a megvitatásra. Itt jegyezzük meg azt, hogy a 19. lap ásatási térképének méretaránya helytelenül van megadva, 2 m helyett 20 m.

Legnagyobb érdeklődéssel természetesen a cikk azon részeit olvassuk, ahol a szerző a társadalomtörténeti vonatkozásokat tárgyalja. Megállapítja, hogy »...a Kalmackij Brod telephely anyagának tanulmányozása azt mutatja, hogy az i. e. I. évezred főfoglalkozása a vadászat és a halászat és hogy ezek mellett éppen ezidőtájt kezdett kifejlődni a kapás földművelés.« Ez utóbbit a telephelyen előkerült ásó vagy kapa köhegye igazolja. »Ezeket számbavéve, valamint figyelembe véve az akkor fennálló közös termelési módot, a gazdaság szükségleti jellegét és a technika alapján véve neolitikus megjelenési formáját, feltehetjük, hogy itt olyan társadalommal van dolgunk, amely a fejlődésnek az anyajogú nemzetség által jellemzett stádiumában van.« A Kalmackij Brod-i telepen talált házak kb. húsz embert fogadhattak magukba »és kivétel nélkül valószínűleg anyajogú nemzetség nagy házai voltak«. Nagyjából hasonló módszerrel értékeli a nyugatszibériai két lelőhely anyagát is. Egészen bizonyos, hogy a szerző nagy, egyéb lelőhelyekről is származó anyagismeret és ezek alapján levont következtetések birtokában állapítja

¹ Ezen a téren már eddig is sok segítséget nyújtott a szovjet kutatás, ld. Ф. Фюлеп, Пятилетний план археологии. Acta Arch. Hung. 1 (1951) 5 skk.

meg a fentieket, azonban mégis túlságosan általánosító-
nak látszik az eredmény. Tanulságos az a megállapítása,
amelyet a lipcsinszkajai és a második andrejevskajai
telephelyek kisebb méretű lakóházaival kapcsolatban
tesz, t. i. ezek »lehetővé teszik azt a feltevést, hogy már
fennállott a páros család«.

Kissé részletesebben időztünk a dolgozatnak ennél
a számunkra legjelentősebb részénél. Bár hasznos
útbaigazításokkal szolgál a lakóházak méretei és társa-
dalmi formák, családformák kapcsolata tekintetében,
de nem elégített ki az életforma és foglalkozás régészeti
leleteken nyugvó elemzése szempontjából. Valószínűleg
sajtóhiba a 21. lapon bemutatott 4. kép magyarázata,
amely a 3. számú zemljanka alaprajzát említi, holott az
ásatási térképből és a szövegből kitűnik, hogy a 2.-ről
van szó.

A. A. Jesszen, *A Kabard-Balkárföld régészeti emlékei*
(*A köztársaság őskori emlékeinek jelentősége*)

A szerző az északkaukázusi Kabard-Balkárföld
története vizsgálatának alapvetését végzi el a dolgozat-
ban. Rámutat arra, hogy mennyire fontos a nyelvészeti
és néprajzi anyagnak, valamint a modern etnográfia
adatainak a történetkutatásba való bevonása, de meg-
állapítja azt is, hogy »a történeti fejlődés elmúlt kor-
szakainak időrendjét és legfontosabb támpontjait
leggyorsabban és legmegbízhatóbb módon, mégis csak
a tárgyi régészeti emlékek tanulmányozása útján álla-
píthatjuk meg«.

A dolgozat jelentékeny része a területen végzett
régészeti kutatás történetét ismerteti és ezután tér át
a történeti fejlődés sorrendjében, a régészeti emlékek
vizsgálatára. A kutatás történetében adja a forradalom
előtti, cári Oroszországban folyt régészeti kutatások
kritikai vizsgálatát. A munka második, nagyobb része
a rendelkezésre álló régészeti anyag alapján állapítja meg,
melyek azok a korok, amelyek a terület történeti fej-
lődése szempontjából számba jöhetnek.

Sem a paleolit, sem a mezolit és a korai neolitikum-
nak semmiféle lelete nem áll rendelkezésre, bár alig
képzeltető el, hogy az emberi letelepülésre alkalmas
természeti viszonyok között az ember nem élt volna
ezen a területen. A következőkben a kő-rézkor, rézkor
és a bronzkor emlékeit vizsgálja. Ezután foglalkozik az
i. e. VII–III. századokra tehető szkíta, az i. e. II–
i. u. III. századi ú. n. szarmata, a IV–X. századi alán
(korai középkor) és a X–XV., továbbá a XVI–XVIII.
századi régészeti emlékekkel.

A három első kor gazdasági és társadalomtörténeti
meghatározása igen jó példája a helyes szempontú
anyagelemzésnek. A kő-rézkorban a temetők gazdasági
tekintetben differenciálatlan, kis nemzetségi csoportokra
utalnak, és csak sejteni lehet, hogy a nemzetségi csoportok
matriarchalis szervezetűek. A rézkort, az eddigi
kutatások alapján, az anyajogú nemzetségből a patriar-
chalis szervezetbe való átmenet koraként lehet jellemezni.
A bronzkor a patriarchalis családi szervezet virágkora
és megjelenik benne a nomadizáló állattartás, valamint
a fémművesség is. A nemzetségi rend felbomlásának
ideje a szkítakor, amelynek alapja a nagy nomád vagy
félnomád állattartás, és ebben a korban sajátítják
el a vas készítését. A szarmatakor a rendelkezésre álló
anyag alapján már mint az osztálytársadalom kialaku-
lásának fokozata jelenik meg. Erre jellemzőek a nagy-
számú megerősített telepek. Az alánkor az osztálytársa-
dalom megerősödésének ideje, ekkor jelentkeznek a
kereszténység első emlékei, az írásos forrásoktól eltérően,
már igen korai időkben (VII–VIII. század). Az utolsó
évezred történetének központi kérdése a kabard és
balkár nép eredetének kérdése. Utal végül az iszlám
térhódításával kapcsolatos régészeti jelenségekre.

A szerző ezután megadja a további kutatások
tervét.

A. A. Jesszen, *A »Nagy kubáni kurgánok« időrendjéhez*

A szovjet régészeti kutatás soron következő fel-
adatai közé tartoznak a különböző területeken végbe-
menő társadalmi fejlődés fokai vagy szakaszai pár-

huzamosításának, továbbá abszolút időrendje meghatá-
rozásának kérdései. Az abszolút időrend megállapítása
tekintetében a lehetőségek a következők: 1. Ukrajna
emlékeit az égeikumi és kisázsiai leletekkel, 2. a kau-
kázusi emlékeket a kisázsiai, mezopotámiai és iráni
régészeti anyaggal, 3. Középázsia emlékeit pedig az
iráni és indiai emlékekkel vetni össze.

A dolgozat a Kaukázus vidéke egyik legjelentősebb
leletgyűjtésének, a maikopi kurgánoknak körét és
abszolút időrendjét kívánja megállapítani. Az erre a
területre vonatkozó kutatások történetének és azok
eredményeinek kritikai vizsgálata után arra a mód-
szerre utal a szerző, amellyel a szóbanforgó emlék-
csoport kronológiai helyzetének meghatározását végzi:
a rétegtani megfigyelések regisztrálása, a megfelelő
tárgyi emlékek és leletanyag tipológiai tanulmányozása,
végül a leletcsoportba tartozó művészeti alkotások
stíluselmzése. A vizsgálatok elvégzésénél természetesen
nem támaszkodik kizárólag a maikopi nagy kurgánok
leleteire, hanem felhasználja a területnek a kurgánokkal
egyidős valamennyi emléket. Így vizsgálódásai számára
jóval tágabb és megbízhatóbb keretet nyer.

Végso fokon az abszolút kronológia kérdéseiben a
szerző azt a módszert követi, hogy a tipológiai vizs-
gálatok eredményeivel kiegészített rétegeit időbelileg
párhuzamosítja más területek, elsősorban a délebbiek
rétegeivel. Legtöbb határozott adatot a Trójával és a
Aegei-tenger medencéjével való összehasonlítás anyaga
nyújtott, s ezek alapján a kubáni nagy kurgánokat
Trója II. rétegével párhuzamosítja. Minden adatot
számbavéve, a maikopi kurgánok csoportjának idejét a
szerző i. e. 2300–1900 közé helyezi.

Az időmeghatározással kapcsolatban igen érdekes
kérdés merül fel: a maikopi emlékekből megállapítható
társadalmi viszonyok nem felelnek meg az észak-
kaukázusi rézkor általános társadalmi képének. Kétség-
telen ugyanis, hogy a maikopi temetkezések nem tar-
tozhatnak olyan társadalomhoz, amely még semmiféle
vagyon és társadalmi különbséget nem ismer. A fejlődésnek
ezt a fokát azonban inkább a bronzkor befejező
szakaszában, a kobáni kultúrában, esetleg a korai
szkíta kurgánokban kereshetnénk. Az ellentétek kiküszö-
bölésére a szerző az alábbiakat veszi figyelembe. A mai-
kopi leletanyagból hiányzanak a fő termelési eszközök,
mindenekelőtt az állat. A temetkezést az teszi gazdag-
gá, hogy nagyszámú egyéni dísz tárgyat és ékszer, szertar-
tások jelentőségű tárgyat, személyes egyéni használatban
lévő munkaeszközöket és aránylag kevés fegyvert helyez-
tek a sírokba. Ezek alapján a korai kubáni emlékesoport-
ban olyan kultúrát láthatunk, amelyet még teljesen a
kollektív termelés jellemez. Ezért a gazdagok temet-
kezésének az alapja nem az eltemetett gazdasági ereje,
családi vagy személyes tulajdona, hanem inkább a
nemzetségi közösségben játszott kiemelkedő társadalmi
szerepe.

L. A. Jelnyickij, *A kimmerek és kimmer kultúra*

A szerző megjegyzi, hogy a kimmer csoport régé-
szeti hagyatékának kidolgozása azért nem sikerült
eddig, mert a kimmerekre vonatkozó irodalmi források-
ból nyert történeti és földrajzi adatokat a régészeti
kutatás nem a szükséges kritikával használta fel. Ennek
tulajdonítja, hogy a szovjet régészeti kutatás helytelen
utakon járt, amikor a kimmereket a Fekete-tenger
északi partvidékére, annak nyugati részére igyekezett
elhelyezni. A szerző a maga részéről számba veszi azt
a történeti forrásanyagot, amely a kimmerekkel kap-
csolatos. Itt felhasználhatók: 1. az aszír források
szigorúan dokumentum-jellegű adatai, 2. a görögöknek
a kimmerekre vonatkozó mondai színezetű történeti
elbeszélései és végül 3. a görögök kultikus-mitológikus
színezetű művészi interpretációi.

Az aszír történeti adatok a szó tágabb értelmében
vett Kaukázus és részben Kis-Ázsia területével kap-
csolatban engedik meg, hogy a kimmerekről, mint
történeti népről beszélhessünk. Ezért régészeti hagyatékukat
a kobáni koravaskori kultúrában látja. Utal
néhány jellegzetes tárgyukra is, mint pl. a kobáni típusú
baltára és a transzkaukázusi (ú. n. amazon típusú)

széles, félköralakú vágóéllal ellátott bronz baltákra. Ezek megtalálhatók azokon a területeken is, ahol a történeti források szerint a kimmerek vándorlásai és hadjárataik alkalmával megfordultak. Nagy jelentőségű a dolgozatnak az az eredménye, hogy a kimmerek kultúráját a kobáni kultúrával azonosította. Ezzel biztos alapot teremtett a történetileg nagy jelentőségű kimmer kérdés tanulmányozására.

De bizonyos, a történeti források egyoldalú alkalmazásából származó hibaforrása is van a munkának. Az, hogy a kimmerek jelenlétét Krimben és a Fekete-tenger északi partvidékének nyugati részén tagadásba veszi, aligha igazolható a tényekkel. A kimmerekkel még nyugatabbra, így hazánk területén is számolhatunk. Éppen a kimmer terjeszkedés nyugati határterületei, amint ezt az eddigi régészeti kutatások is mutatják, adhatnak további szilárd alapot a kimmerek jellegzetes hagyatékának meghatározására. Hogy a történeti források által szolgáltatott adatok igen jelentős eredményekkel szolgálhatnak, azt ez a dolgozat is bizonyítja. Esetlegességektől függő tudósításai azonban gyakran nem döntenek el véglegesen régészeti-történeti kérdéseket. A régészeti kutatás feladata, hogy egyes kultúrák jellegzetes vonásait kidolgozza, földrajzi elterjedésüket és kronológiai helyzetüket megállapítsa és továbbmenően az emberi társadalom történetét és fejlődését rekonstruálja, annak törvényeit feltárja. Ezt a feladatot csak a régészeti anyag és az írott forrásanyag egymást szervesen kiegészítő vizsgálatával oldhatja meg.

I. I. Ljapuskín, A »hamus halmok«

(a »szántó szkíták«) kultúrájának települései a dnyeper-balparti erdős-szeppe vidékének északi övezetében. (A Szejm folyó medencéjében végzett 1947. évi régészeti kutatások alapján)

A korai szláv, közelebből a keleti szláv törzsek történeti multjának és származásának kérdései tették szükségessé a dnyeperbalparti Ukrajna erdős-szeppe és szeppe övezetének régészeti kutatását. A munka során az a munkaközösség, amely a Gyeszna és Szejm folyók vidékén terepbejárást végzett, több mint negyven települést, túlnyomórészt gorodiscét vizsgált meg. A déli és északi hamus halmos telepek keramikai anyagának összetevéséből kétségtelenül megállapítható, hogy az északi telepeket a déli övezetből bevándorolt lakosság létesítette. A déli övezet későbbi csoportjába tartozó leletanyag jelentkezik lényegében, némi eltérések ellenére, az északi hamus halmos telepeken. Ez a tény az északi övezet településeinek kezdő idejét az i. e. IV.—II. századra helyezi. Nagyon érdekes az a megfigyelés, hogy a déli övezet sík telepeinek csak a késői szakaszához csatlakoznak gorodiscék, míg az északi övezet valamennyi nyílt telepe gorodiscével kapcsolatos.

Ezt a tényt, valamint magának a lakosságnak északra költözését, a szarmaták i. e. IV. században megindult betörésével hozza a szerző kapcsolatba. Az erdős-szeppe övezet lakossága jó ideig ellentállt az új hódítóknak, és ezzel a harccal kapcsolatosak a déli övezet késői gorodiscékkal erősített nyílt telepei. Az északi gorodiscék idejének felső határát eddig nem sikerült meghatározni. Ez pedig döntő jelentőségű lenne a szláv kontinuitás szempontjából. A kérdés azért is érdekes, mivel szinte valamennyi, az északi övezetben eddig megvizsgált gorodiscse felső rétegeiben VII—VIII. századi szláv településre valló leleteket találtak. A dolgozat problémafelvetése és a probléma megoldásának módszere miatt igen tanulságos. A terepbejárások ilyen szempontú irányítására a magyar kutatás is megtette már a kezdő lépéseket. Ljapuskín cikke azonban azt mutatja, hogy a lehetőségeket még koránt sem merítettük ki.

Egészben véve meg kell állapítani, hogy a Magyar Tudományos Akadémia a magyar régészet ügyének jó szolgálatot tett akkor, amikor a Szovjet Régészeti Tanulmányokat megjelentette. Több dolgozat eredménye a magyar kutatást közvetlenül is érinti. Jó példáit látjuk a régészeti anyag gazdasági és társadalomtörténeti

szempontú értékelésének. A dolgozat eredményeinek és módszereinek tanulmányozása, megvitatása előbbre viszi és gazdagabbá teszi a magyar régészeti kutatásokat.

Párducz Mihály

Harmatta, John, *Studies of the History of the Sarmatians. Magyar-Görög tanulmányok 30.* Budapest, 1950, 1—63 11.

Harmatta János tanulmánya két részből áll, amelyek eredetileg is külön jelentek meg. Az első rész: *The Western Sarmatians in South Russia from the Third to the First Century B. C.* (Nyugati szarmaták Dél-Oroszországban, az i. e. III—I. századokban) az *Études Slaves et Roumaines* c. folyóiratban: 2 (1949) 13—45, a második pedig, *The Sarmatians in Hungary* (A szarmaták Magyarországon) a *Folia Ethnographica*-ban: (1949) 127—154*.

Sorrendben haladva először a nyugati szarmatákra vonatkozó tanulmányával foglalkozunk. A szerző helyesen mutat rá ennek mindjárt az elején, hogy a szarmaták nemcsak a délorosz föld, hanem az orosz nép kialakulásának történetében is fontos szerepet játszottak. A következőben Strabon (VII. 3, 17) alapján a négy szarmata törzs (jazygok, királyi szarmaták, urgok, roxolánok) földrajzi elhelyezkedését taglalja, a »királyi szarmaták« körül mintegy védelmi gyűrűként helyezkedtek el a többi törzsek. Ez a leírás az i. e. II. század utolsó évtizedeinek állapotaira vonatkozik, azaz olyan időpontra, amikor már a szkíta hatalom lehanyatlott, és a szarmaták helyükre lépése befejezett tény. A megváltozott viszonyokra vonatkozó történeti feljegyzések közül egyik legjelentősebb Polyainos egy helye (VIII. 56), amely szerint a chersoniak Amagéhez, a szarmaták királynőjéhez fordultak segítségért a krími szkíta király ellenséges magatartása miatt, és Amage rendet és békét is teremtett. Rosztowcew szerint ez az esemény az i. e. III. századra tehető. Harmatta sokkal későbbre és sokkal meghatározottabb időre, i. e. 165—140-ra helyezi. Nagyon jelentős, hogy Harmatta szerint a felülkerekedett szarmaták hatalma nemcsak Krimben, hanem még Dobrudzsában is a szkítákat függő és kiszolgáltatott helyzetbe hozta.

A Fekete-tenger északi és nyugati partján fekvő görög városokat azonban az új szarmata szupremácia is éppúgy fenyegette, mint a megelőző szkíta. Ezt a kedvezőtlen helyzetet Mithridates változtatta meg, először győztes hadjáratai révén, majd ügyes diplomáciával. Mikor Mithridatesnek a római seregekkel kellett megküzdenie, a szarmaták már az ő oldalán harcoltak. Az a tény is, amelynek különböző magyarázatát ismerjük, hogy a szarmaták az Alduna vidékének mindkét partját megszállták (Vidin és Isker között), két szempontból volt jelentős Mithridates számára. Először, hogy a Balkán északi részén lakó népek a szarmata nyomás következtében délebbre fekvő vidékekre törtek, másodszor, hogy a szarmaták stratégiai fontos helyzetük alapján, a Balkánon keresztül, hadjárattal közvetlenül a rómaiak ellen fordulhattak. A szarmata és római háborúk folyamán a rómaiaknak nem sikerült a szarmaták felett döntő győzelmet aratni. A szarmaták hatalmának megdőlése és ezzel a törzsszövetség felbomlása és a »királyi szarmaták« eltűnése az i. e. 75—65 közötti időre tehető. Ennek megállapítása Harmatta egyik legfontosabb eredménye, ugyanakkor azonban sajnálattal kell megállapítanunk, hogy ezt a fontos korszakot nem taglalja eléggé, és így a szarmata történelemben beállott fordulópontnak okait továbbra sem látjuk tisztán.

A »királyi szarmaták« hatalmának kialakulását szerző határozottan i. e. 125-re teszi. Ez az esemény összefügg a második yüe-csi mozgalommal, jóllehet sem maga ez a folyamat, sem az általuk kimozdított népek azonosítása még nem tisztázott kellőképpen.

Érdekes kísérlet a szerző részéről, hogy a régészeti irodalomban többször tárgyalt és főleg mitológikus ábrázolású phalerae-t is erre az időre, a »királyi szarmaták« korára keltezi (125—65 i. e.), és nemhogy csak a

*Magyarul: AÉ. 76 (1949) 30—6; 77 (1950) 10—17 (Szerk.)

szarmaták részére készülteknek tartja őket, hanem hajlik arra a véleményre, hogy talán maguknak a szarmatáknak a munkája. Harmatta előtt ilyen határozottan egyetlen kutató sem foglalt állást. Véleményem szerint a kérdés további és behatóbb vizsgálatot kíván, különösen ezeknek graeco-indiai eredete. Még akkor is, ha más részről kétségtelen, hogy ezek egy része a szarmaták művészetének legjelentősebb emlékeit képezi, és a Pontus-vidéki művészet a későbbiek folyamán is a nomád népek körében nagyon jelentős szerepet játszott.

A tanulmány második része a szarmaták magyarországi történetét tárgyalja. Előljáróban először is a *sauromatae-sarmata* problémával foglalkozik, és a szerző véleménye az, hogy az azonosítást nem lehet elfogadni »minden további nélkül, még az esetben sem, ha a két név nyelvileg azonosnak is bizonyulna« (AE. 76, 1949, 31).

A *Boirebista* halála után meggyengült dák hatalom viszonyai tették lehetővé, hogy az i. e. legutolsó évtizedekben a szarmaták újra behatoljanak a Duna torkolatának vidékére. Ebben az időben csak egy törzsükről, a jazygokról, hallunk. A tomii száműzetésében élő *Ovidius* ismételtelen panaszskodik betöréseikről. Nem sokkal később a nagy magyar alföld jórésze is kezükbe került, főleg a Duna és Tisza köze (le majdnem a Vaskapuig) és a Tiszától keletre fekvő részek. Ennek a honfoglalásnak okait még nem lehet teljesen tisztán látni, noha egyrészt kétségtelen, hogy újabb népvándorlási hullám szoríthatta őket ebbe az irányba, másrészt a rómaiak szempontjából a dákok hatalmát egyensúlyozta a jazygok letelepülése, és feltehető, hogy ezt jelentős mértékben elő is segítették. Viszont nem kétséges, hogy a betelepült jazygság gazdasági rendje, ahogyan a sírleletek nagy szegénysége alapján erre következtethetünk, jelentősen alacsonyabb volt, mint a szarmata hatalom fénykorában. Ha hinni lehetne *Pausanias* leírásának, akkor az i. e. II. században a déloroszországi roxolánok sem élhettek jobb viszonyok között, én azonban attól tartok, hogy nem reális adatokat használt fel, hanem tendenciózusan állította be őket ilyen alacsony életszínvonalra. Mindenesetre, a Pontustól való elvágáson túl, érdemes lenne behatóan megvizsgálni, hogy a római császárkor idején miért esett vissza átmenetileg a sztyeppek gazdasági jelentősége.

Később, *Marcus Aurelius* uralkodása idején, a Pontus vidéke felé újra megnyíltak az utak, ami a jazygok gazdasági helyzetén sokat javított. Nagyon érdekes, hogy ennek révén ők is belekapcsolódtak a »gyöngy-forgalomba«, amely Egyiptomtól a Kaukázusig és Chorezmen keresztül Indiáig terjedt ki, és Dél-Oroszországban talált nagyszámú emlékekkel ma már egyre világosabb képet ad. Ennek az időszaknak, ahogyan ez Párducz Mihály *corpus-ainak* anyagából is látható, a 260. körüli gót mozgalmak vetettek véget. Ezzel függ össze azután a roxolánok magyarországi megjelenése, amelyet nemcsak irodalmi adatok igazolnak, hanem (éppen Párducz eredményei alapján) a régészeti anyagban, mind a temetkezési rítusokban, mind a sírleletekben megállapítható újabb változások. Harmatta ennek bizonyításával igen jelentős történelmi eredményt ért el.

A szarmata történelem lényegében véget ért, amikor először *Diocletianus*, majd *Constantinus* alatt százévről telepítették őket át a Duna másik partjára, a római birodalomba. Nem lenne minden érdekesség nélkül, ha a szerző rájuk vonatkozó, későbbi, szórva nyos adatokból megkísérelné annak rekonstruálását, hogyan olvadtak fel végleg, a rabszolgatársadalom megdőlésével, a szabad »barbár« népek tömegeiben.

A nagyértékű két tanulmány olvasásánál kissé zavarólag hat, hogy az első tanulmány eredményeit, részben ismételve, megtaláljuk a másodikban is. Ez természetesen eredetileg különböző folyóiratokban való megjelentetésével függ össze.

Legyen szabad az olvasó figyelmét felhívni, hogy Harmatta János legújabb kritikai ismertetésben foglalkozott Párducz Mihály, A szarmatakor emlékei Magyarországon, három kötetével. (Megjelent a M. Tudományos Akadémia társadalmi-történelmi tudományok osz-

tályközleményei 1952. füzetében, 213–228). Ebben a régészeti anyag forrásjellegének tanulságaival újra foglalkozik.

Horváth Tibor

*

Radnóti Aladár—Gerő László: *A Balaton régészeti és történeti emlékei* (Közoktatásügyi Kiadó V., 1952., 163 oldal). Fel. szerk.: László Gyula.

Örömmel üdvözljük a tudománynépszerűsítő kiadványok sorában a Balatonkörnyék ismertetését. Az előszó után (ebben a szerkesztő L. Gy. kifejti a munka célját: a Balatonvidékről való történeti tudásunk közkinccsé tévése, a régészeti kutatás segítésének és fontosságának tudatosítása) az ismertetés két elválasztott részben következik, I. rész: R. A., Régészeti emlékek a Balaton környékén (11–66. o.), II. rész: G. L., Műemlékek a Balaton környékén (69–142. o.). Majd a kapcsolatos szakirodalom, utána orosz- és angolnyelvű kivonat (7–7 o.), végül helynévmutató zárja le a kötetet.

Az I. rész a következő fejezetekben halad előre. Az »őskőkor« az ősközösségi ember nyomait tekinti át, főleg a ságvári leletek alapján. Helyesen kitér a (hidegebb) éghajlati körülmény hátterére is. Ír a két nagyobb fokozat (íjnélküli és íjas vadászgazdálkodás) különbségeiről, a korszak hosszú, többezeréves tartamáról. Az »átmeneti kőkor« 1/3 o. terjedelmét az emléktanyag hiánya magyarázza meg. Az »újabb kőkor« c. fejezet bemutatja a »vonaldíszes«, a »badeni« és a »péceli kultúra« mibenlétét. Indokoltan hangsúlyozza, hogy nem hódítva, nem pusztítva hatolt be a (most) újonnan feltűnt kerámiák embere, hanem lassan terjedt el háborús, hirtelen betörés okozta szétáramlás nélkül) és összeolvadt a régi lakossággal. A »kőrézkor« címen a szerző főleg a »lengyeli« és a »zóki kultúra« itteni leleteit tekinti át (egy-egy bekezdésben). A »bronzkor« c. alatt olvashatunk a mészbetétes kerámiáról, majd a konyhai és a temetkezési (díszes) edénytípus kettéválásáról. Kapunk utalásokat az ősközösség felbomlására valló jelenségekre is (minőségi munkamegosztás, magántulajdon jelei!). A harangalakú edények jelentőségének említése után bővebb teret ad a szerző a bronzkorvégi népbetolás erőszakos jellegének hangsúlyozására (a lausitzi kultúra útvonala!) és a földvárak ezzel kapcsolatos megjelenésének.

A »korai vaskor« c. fejezet főleg a tihanyi és egyéb balatonkörnyéki földvárak szerkezetének, az akkori K-i és N-i népterjeszkedések közötti összecsapásban játszott szerepüknek és az ú. n. kincsleleteknek, elrejtéseknek fejtegetésén épül fel. A »kelták« c. alatt súlypontosan azok behatolásának különféle hullámain, telephelyeit (központok: a Badacsony- és Keszthelykörnyék), pénzverését és szerepét a rabszolgatartó gazdasági rendszer kezdeteiben olvashatjuk.

A »rómaiak« c. részben a szerző előbb az *imp. Romanum* kereskedelmi és katonai terjeszkedésének a menetét taglalja (a Balaton felé), majd az őslakosság vezető és dolgozó rétegeinek a helyzetében bekövetkező változások (?) festése után, főként a balacai nagyúri villa újszerű értékelése alapján, a hódító réteg fényűzését lépteti előtérbe. Értékes a falfestészet méltatása, így pl. teljes fal festményét láthatjuk (a legújabb helyreállításban Bartha László is közreműködött). Fontosak a szerző megállapításai a szőlő meghonosításáról, az akkori vízállás alacsonyabbságáról, majd emelkedéséről (300 körül), a környék legsűrűbb lakottságáról (Pannóniában). Saját ságvári stb. kutatásai alapján fejtheti ki a későrómai településeknek önellátásra és önvédelemre szorított életét. A bronz ládikavereteknél kitér a technika és a készítési hely (Fenek) kérdésére is.

A »népvándorlás kora« c. alatt hangsúlyt kap a római-kori lakosság továbbélésének a hagyatéka. A keszthelyi kultúra mögött avar-szláv együttélést keres, amikor már megszűnt a fenéki vár elszigetelt helyzete. Itt foglalkozik a szerző a mocsarasodás (a római-kori szabályozást nem folytatták!) szerepével is, majd a szláv központ *Mosaburg* (Zalavár) keletkezésére és jelentőségére tér rá.

A régészeti emlékeket ismertető I. rész, amelyet Radnóti Aladár írt, általában élvezetes és tudományos

színvonalon álló munka. A Balatonvidék régészeti emlékeinek ismertetésében R. azt a módszert követi, hogy régészeti korszakokként előbb általános jellemzést ad a tárgyi emlékek által képviselt anyagi kultúráról, majd ehhez kapcsolódva sorolja fel az egyes lelőhelyeket. A különböző korszakok jellemzése és a régészeti leletek történeti értékelése igen érdekes és figyelemreméltó. R. a tárgyi emlékek alapján történelmet igyekszik nyújtani, s ez a kísérlete sikerrel is jár, amikor nem elégszik meg a régészeti tárgyak eleven megszólaltatásával, hanem néhány markáns vonással társadalmi háttérüket is megrajzolja.

A R. által követett tárgyalási módszernek kétségtelenül vannak előnyei. Azt mondhatjuk, hogy *tudományos* munkában általában ezt tartjuk célravezetőnek. *Tudománynépszerűsítő* könyvben azonban ennek a módszernek jelentős hátrányai vannak. Azáltal ugyanis, hogy R. a régészeti leletanyagot nem helyrajzi sorrendben ismerteti, hanem régészeti korszakokként tagolja, rendkívül nehezzé válik a Balatonvidék egyes helyeinek történetéről összefüggő képet kapni. Ezen a nehézségen a kötet végén helyet foglaló, gondosan összeállított *index* sem sokat segít. Tudománynépszerűsítő munkában helyesebb lett volna egységes előadásban összefogni a Balaton környékén való utazást, a történeti emlékeknek (és egy-két szóval a népi demokráciánk fejlődése által nyújtott jövő perspektívájának) a felidézésével. Így az egyes helyek történeti fejlődéséről az olvasó sokkal összefüggőbb és világosabb képet nyert volna.

A munka megérdemli az esetleg szükséges II. kiadást, és ezért helyénvaló a figyelmet felhívni arra, hogy a fogalmazás egypár helyen társadalomtörténeti vonatkozásban félreérthetően szűkszavú.

Rá kell mutatnunk elsősorban arra, hogy a könyv címe azt a helytelen benyomást kelti, mintha külön beszélhetnénk régészeti és történeti emlékekről. Valójában pedig a szerzők sem teszik ezt, és R. fejtegetései a régészeti anyag történeti értékelése által világosan megmutatják, hogy a régészeti emlékek is — történeti emlékek. A könyv főcíme így nem fedi sem a munka szerkezetét, sem a haladó régészet történeti törekvését.

A 32. oldalon R. azt írja, hogy nem az i. e. IV. században jelenik meg a rabszolgaság hazánk területén, kis mértékben megvolt a katonai demokráciában is. Ez könnyen úgy érthető, hogy a késővaskori, római hódítás előtti keltaság már nem a katonai demokrácia, hanem a civilizáció fokán élt. Ezen a homályos állásfoglalásán az esetleges II. kiadásban segítenie kell.

A 34. oldalon R. azt jegyzi meg egy helyen, hogy (a római korban) a *belső háborúskodás helyébe a fegyelmet* és jól megszervezett katonaság egysége lépett. Ezzel szemben Pannóniában is végig kell számolnunk be villongásokkal, mert a leigázott lakosság (rabszolgák, *latrones*, *defectores*, *rebelles*), Pannóniában különösképpen a IV. századtól, éppen a *katonaság erőszakosságai* folytán, lázadózott egyre erőteljesebb forradalmi mozgalmakban (*Dmitrijev*, *Vesztnyik Drevnyej Isztoriji* 1951, 4. sz., 61—72).

A 34. oldalon zavart okoz egy ellentmondás: előbb azt írja R., hogy itáliai árut nem találunk a Balaton környékén, de a 36. és a 37. lapon több balatonkörnyéki lelőhelyet sorol fel, ahol itáliai cserép- és üvegedények töredékei kerültek elő (pl. Balatoncsicsó, Ságvár stb.). A 39. oldalon R. azt jegyzi meg, hogy amíg a rómaivá vált lakosság jórésze kényelmes házakban élt, addig a bennszülöttek jelentős tömege favázas vályogházakban lakott. Már itt kiemelendő lett volna, hogy csak az őslakosságnak a hódítókhoz pártolt, kizsákmányoló rétege jutott kiemelkedő jobb módhoz, ugrásszerűen magasabb életszínvonalhoz, de sorai ennek híján úgy érthetők, hogy tisztán műveltségi és igénybeli különbség állt itt fenn, az őslakosság tömegének is módja lett volna kényelmes házakban élni...

Nem fogadhatjuk el a 48. lapon adott magyarázatát annak a ténynek, hogy Zalahosszúfaluban egy nagy éremkincset és ezüsttárgyakat rejtettek el 154-ben, jelölül annak, hogy »a biztonság ekkor egy pillanatra a tartomány belsejében is megrendült...« A könyv II. kiadásában kiemelendő, hogy ez a biztonság a hódítók és a kizsákmányolók biztonsága, de különben is (ld. *Dmitrijev* áttekintését) sok pillanatra rendülhetett meg a hódítók nyugalma a *latrones* mozgalmi folytán, már a II. sz. dereka óta.

Csak részben fogadhatjuk el R. beállítását (ugyan-ezen a lapon), amikor azt fejtegeti, hogy... a IV. században... a megfogyatkozott lakosság pótlására... a határokon túlról császári parancssal... új népesítést telepítettek be... Ez ugyanis az I—II. szd.-i offenzív erőállapot kivetítése a birodalom halódó korszakába, viszont a legyengült *imperium Rom*. a IV. szd.-ban már kénytelen beengedni a germán stb. népeket.

A kézirat lezárása és a könyv megjelenésének ideje (1952) közt hosszú idő telhetett el, innen van az, hogy R. szűkszavúnak látszik a fenékpusztai (legújabb) kutatások eredményeinek a közzevetése terén. Ha tudjuk, hogy az 1951—52. években nagyarányú ásatások folytak ezen a helyen, akkor elavultnak hat a Kuzsinszky B.-féle *régi* alaprajz megismétlése. Az esetleges II. kiadásban a szerzőtől kibővítést várunk ezen a helyen is.

Tudománynépszerűsítő munkánál alapvetően fontos, hogy nyelve magyaros és közérthető legyen. R. ebből a szempontból jó munkát végzett. Legfeljebb a 16. lapon a »régészeti anyagkép« kifejezést kifogásolhatjuk, — ha ugyan nem sajtóhiba, amely nem érthető, ezért majd átírássra szorul.

A kiadó figyelmébe: a homályos képek (pl. a 12., 13., 17., 30., 52. o.) nem érik el a didaktikus hatást.

Ezek a megjegyzések azonban nem érintik azt a tényt, hogy a szóbanforgó kiadvány jelentősen előbbre vitte a tudománynépszerűsítés feladatát, s hogy a szerző értékes és figyelemreméltó munkával tette közzé a Balaton környék kutatásának az eredményeit. Azonban az esetleges II. kiadásban a társadalomtörténeti vonatkozásokat világosabban kell kidolgozni.

A tudománynépszerűsítés — egyben népnevelés is!

Szilágyi János

A KATONAI SÚLYPONT VÁLTAKOZÁSA A RÓMAI BIRODALOM HATÁRTARTOMÁNYAIBAN

A »császárság« korszakaiban kíséreltem meg ezt a kérdést áttekinteni, ezen belül is érdemlegesen az ú. n. *principatus* folyamán (i. u. I.—III. sz.). Úgy látom, hogy stratégiai szempontból nagyobb egységekben értelmezendők és értékelendők bizonyos szomszédos provinciák csoportjai. A birodalmi központok katonai érdekeinek ezen előbbrehozását természetesen érzem az egyes tartományok határmegvonásában és elkülönítésében esetleg megnyilvánuló, közigazgatási szempontoknak megfelelő váltakozással szemben.

Ezek a nagyobb stratégiai egységek szerintem:

A) Déli (északafrikai) határszakasz (*Mauretaniae + Africae*). Összesen egy legió, a központi *Africa nova* (*Numidia*) tartományban, számos segédzászlóaljjal.

B) *Libya + Egyiptom + Cyrenaica* a világbirodalomnak minden vonatkozásban — közzismerten — különlegesen kezelt része. Sajátos fontossága ennek a hadsereg-csoportnak: a főváros gabonátárának a védelme,

C) Keleti (arab-szír-parthus) front (Iudaea + Arabia + Syria + Cappadocia + átmenetileg Mesopotamia + Armenia stb.). Egyetlen határszakasz, ahol másik egy-séges nagyhatalom a szomszéd (Persia-Parthia).

D) Dák-szarmata (északkeleti) határ tartomány-csoportja (Moesiae + Daciae + Pannonia inferior). Straté-giai szerepének belső oldala: Itália védelme ÉK. felől.

E) Dunai germán arcvonat (Pannonia superior + Noricum + Raetia). Az anyaország védelme szempont-jából különös katonai jelentősége volt É-i irányból a nyugatpannon limes-résznek.

F) Rajnai germán határszakasz (Germaniae), egy-üttal a tres Galliae védelme.

G) Britannia limes-e.

H) A hispaniai provinciák csoportja.¹

I) Itália-Róma karhatalma, központi haderő (itáliai flottákkal).

A tartománycsoportok helyőrség-állományait kilenc időpontra vonatkozólag tekintem át (i. u. 6, 20, 46, 75, 107, 140, 215, 275 évekre és a *Notitia dignitatum* idejére vonatkoztatva), hogy kiindulási adatokat nyer-hessek az összehasonlításra és az erőbeni változások érté-kelésére. Az első és legsúlyosabb nehézség a helyőrségek áttekintéséhez a hiányosság a konkrét régészeti adatok-ban, az, hogy jelenleg még nem rendelkezünk biztos írá-sos emlékekkel minden csapattestéről, minden korszakasz-ban, az egyes provinciákban. Ez természetesen nem a polgári legiókra áll, hanem a provinciák őslakosságaiból

felállított segédzászlóaljakra (*ala*, *cohors*, *numerus classis* stb.). Azonban egészen megközelítően pontos lét-számokhoz segít minket az a szerencsés körülmény, hogy éppen a *principatus* kezdetén (politikai és belbiztonsági szempontokból?) egyensúlyt tartanak fenn a «római polgári» legiók és a *peregrinus auxilia* létszámai között, már pedig a legiók elhelyezéséről több időpontban biztos írott feljegyzések tudósítanak bennünket.²

Egykorú adatok is támogatják azon kiindulásunkat, hogy a *principatus* állandó, hatalomfenntartó hadseregé-ben a segédzászlóaljak általában még nem önállóan mű-ködtek, hanem a megbízható *civis romanus*-i dandárok-hoz szervezve,³ ill. mennyiségi egyensúly állott fenn a teljes jogú polgárok és a tartományi bennszülöttek fegyveres alakulatai között, legalább is kezdetben.⁴ Így pl. i. u. 6-ban a fellázadt pannón-illir törzsek ellen felvonuló haderő összetevésében⁵ is ügyeltek erre. I. u. 23-ban Tacitus szerint — a békeviszonyok ellenére — a legiók és a központi testőrsereg együttvéve kevéssel képvisel több erőt, mint a provinciák flottái és segéd-csapatok összetéve.⁶ Még Traianusnak is gondja volt erre az egyensúlyi szempontra: a dákok ellen összevont 200 000 főnyi támadó seregből 80–90 000-nyi a *legionarii*, a többi *socii*⁷ stb. Hyginus Gromaticus háromlegiós minta, mozgó hadserege⁸ még mindig követi ezt az óvatossági irányelvet a nemzetiségi csapatokkal szemben. Az «elbarbárosodott» későrómaiakori hadseregnél már nincs értelme lényegében annak, hogy ilyen egyensúlyi elvre ügyeljenek, de hagyománya papíron fennmaradt.⁹

A részletes helyőrség-áttekintésekből* végül is a következő táblázat állítható össze:

A fegyveres erő váltakozása az egyes tartományokban:

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
I. u. 6:	12	30–36	36	65–72	40–48	60	—	45–60	40–45
I. u. 20:	12	24	48	41–48	36–43	90–96	—	25–30	42–45
I. u. 46:	18–20	24–20	48	60	24	84	48	20–16	43–45
I. u. 75:	15–12	24	72–74	60	24	80–75	37–34	10–9	50–46
I. u. 107:	20–21	20–18	80–82	80–84	36	48–40	47–50	9	50–46
I. u. 140:	20–23	15–13	83–85	95–98	43–45	45–48	47–50	9	50–46
I. u. 215:	18–17	15–13	75–80	87–93	41–45	40–45	38–41	9	56–58
I. u. 275:	12–14	12–13	80	51–54	36–39	28–31	32–35	9	138–140 (?)
Not. dign. milicia:	23	38,5	79,5	83,5	35,5	20–28	23,5	9	11 = 323,5–332
Not. dign. mozgó sereg:	19	15,5	37	26,5	11	29,5	4,5	8	22 = 173

Fenti szorzószámok mindig ezekben értendők!

¹ Hispania haderejének stratégiai feladatai: *Mauretaniae* háttámasza, a rajnai és még keletibb arc-vonalak felé végső tartalék. A többi olyan határprovin-ciát, amelyek csak tengerparti külső határvonallal ren-delkeztek (*Pontus-Bithynia*, *Thracia*) a legközelebbi provincia-csoport háttérületeként tárgyalom (*Cappado-cia-Armenia*, ill. *Moesiae*).

Egyébként már Nischer (*Müller*, Handb. d. Altert. 4/3 II., *Kromayer-Veith*, Heerwesen... d. Römer, 480) külső frontszakaszokban összevonva állította össze legiótáblázatait, de központi stratégiai szempont nélkül («a Rajnánál», a »dunai provinciákban«, a »keleti fronton«). Ritterling (P. W.—R. E., *Legio* c., I. r., 1220) a császárság elején 8–9 katonai provincia-kerületet különböztet meg.

² Más véleményen pl. *Delbrück* (*Gesch. d. Kriegs-kunst* II., 170), aki szerint a koracsászárkori legiókhoz szervesen kapcsolt *auxilia* létszámai jelentősen keveseb-bek lehettek, mint a polgári legiók legénysége, különben súlyos ellenségeskedések támadtak volna.

Szerintem a *divide et impera* elv szemmeltartása, a legyőzött népek ifjúságából felállított segédc csapatok elvitele a birodalom messzi határaitra, és azok szembe-állítás az *imperium Romanum* egyéb leigázott népeivel és támadóival lehetővé tette az egyensúlyi mérték és létszámarány fenntartását.

³ CIL VIII 2637: ... legio III Aug. et *auxilia eius*. Tac. Hist. I. 59: «... erant ... octo Batavorum cohortes, quartae decimae legionis *auxilia* ...».

⁴ A római polgári legió (dandár) törzslétszámát áttekintéseinkben 6000 főnyinek veszem, csatlakozva a legáltalánosabb számítási alaphoz.

⁵ *Vell. Pat.* II. 110, 7; 111, 1; 112, 4; 113, 1. Tíz legió+10000 fő *veterani* együtt egyensúlyozta a 10 *ala*+70 *cohors*+*voluntarii* (magánosok, urak rabszol-gáiból és libertinus-aiból)+*eques regius*+*socii* csapa-toknak kevésbé megbízható tömegét.

Ezért írhatta *Suetonius* (Tib. 16): «... gravissimum omnium externorum bellorum post Punica, per quindecim legiones paremque *auxiliorum copiam* ...».

⁶ Tac. Ann. IV. 5: «... At apud idonea provincia-rum sociae triremes alaeque et *auxilia cohortium*, neque multo secus in iis virium ...».

Hódítási terveknél a birodalom növelte, a szükség-hez képest, a rohamanyagnak szánt segédc csapatok számát.

⁷ Ritterling, i. m. 1282.

⁸ Három legió+4850 főnyi testőrség kb. 22 850 fő létszámával szemben négy ezres+öt 500-as *ala*+hat ezres+hét 500-as *cohors*+1300 főnyi flottagyalogos+4700 főnyi milícia+200 fő *exploratores*+*centuriae stato-rum* II (összesen mintegy 22 400 fő?). A *vexillarii* (CICDC) hova sorolását kérdésesnek érzem.

⁹ *Vegetius* (III. 1.): «... illa tamen ratione servata, ne unquam amplior multitudo socialium *auxiliarium* in castris quam civium Romanorum ...».

Az egyes frontszakaszok erőviszonyai értékeléséhez mindenekelőtt azok hosszúságainak tekintetbe vétele tanulságos:

A	Mauretaniae-Africa nova (Numidia) külső határvonala	kb. 2800 km h.
B	Cyrenaica-Libya-Egyiptom külső határvonala	kb. 1800 km h.
C	Az arab-perzsa frontszakasz külső határvonala	kb. 1700 km h.
D	Az aldunai (dák-szarmata) frontszakasz határvonala	kb. 2100 km h.
	(Dacia megszállása előtt és után)	kb. 1550 km h.
E	A felsődunai germán határvonal	kb. 850 km h.
F	A rajnai germán határvonal (ill. 1250 km h., a Frisii és Chauci területével, ill. az agri decumates bekebelezése előtt)	kb. 700 km h.
G	Britanniában a határvonal hossza átlag	kb. 140 km.

Az Imperium szárazföldi-folyami külső határvonala tehát kb. 10 200 km hosszú, amíg Dacia is Róma birtoka. Nem számítottam bele a tengerparti külső határvonalakat (kb. még 4300 km h.), nemcsak Hispania-nál és Gallia-nál, hanem a kisebb tengerek peremén¹⁰ sem.

Az aránytalanságok feltűnőek a határvédelmi erők és a megvéendő (egynemű!) határszakaszok hosszai között. A Felső-Duna és a Rajna-vidék közt nagyjában 1:1, az aldunai és a rajnai frontszakasz közt 3:1, ill. 2:1¹¹ stb. arányban kellett volna megosztani a haderőket, ha pusztán a határvonal-hosszak taktikai és földrajzi szempontjai határozták volna meg — mechanikusan — a határtartományokba helyezendő fegyveres erők nagyságát. Eszerint az imperium Romanum a földrajzi terjedelem mellett egyéb szempontot fontosabbnak talált, amikor az egyes tartománycsoportok, frontszakaszok helyőrségeit elosztotta, majd változtatott azokon.

Táblázatunk kielemzésével a különböző stratégiai arcvonalak haderő-arányai az egyes időszakokban:

I. u. 6:	I. dák-szarm. front;	II. rajnai germán;
	III.: hispaniai	
I. u. 20:	I.: rajnai germán;	II.: arab-perzsa;
	III.: dák-szarmata	
I. u. 46:	I.: rajnai germán;	II.: dák-szarmata;
	III.: britanniai, ill. arab-perzsa	
I. u. 75:	I.: rajnai germán;	II.: arab-perzsa;
	III.: dák-szarmata	
I. u. 107:	I.: dák-szarmata;	II.: arab-perzsa;
	III.: britanniai, ill. rajnai germán	
I. u. 140:	I.: dák-szarmata;	II.: arab-perzsa;
	III.: britanniai front	
I. u. 215:	I.: dák-szarmata;	II.: arab-perzsa;
	III.: dunai germán front	
I. u. 275:	I.: arab-perzsa;	II.: dák-szarmata;
	III.: dunai germán front	
Not. dign.:	I.: arab-perzsa;	II.: dák-szarmata;
	III.: rajnai-galliai (gót-hún) ¹²	

Úgy látom, hogy a principatus első időszakai során az egyes határtartomány-csoportok, frontok haderejének a nagyságát a következő szempontok szabták meg:

* Ld. Acta ant. Acad. Scient. Hung. 1953.

¹⁰ Dacia bekebelezése előtt a szárazföldi-folyami külső határvonal kb. 9600 km. h.

Méréseimet 1:900 000-es térképen korlátolt pontossággal végezhettem.

¹¹ A dák provincia előugrása okozta az Aldunánál a súlyosabb szükségletet a II.—III. sz. során.

¹² A Notitia dignitatum adatai alapján a limitanei erőket és a helyi tartalék, mozgó hadcsoportokat együtt vettem tekintetbe. Pusztán a limitanei (határőr-paraszt-ság) létszámai alapján számítva, az aldunai frontszakasz teendő az értékelés I. helyére!

I. A világbirodalom anyaországának, javainak és civis Romanus-ainak a védelme, Itália közelsége;

II. A leigázott népek «megbékéltetésének» a fokozatai, a felkelések valószínűsége;

III. A szomszédos szabad «barbár» népek félelmetességének a módozatai;¹³

IV. Belső ipari, gazdasági értékek, rabszolgatömegek biztosítása, ill. sakkbantartása az előrehaladottabb nilusi, kisázsiai és egyéb ilyen tartományokban;

V. Terjeszkedési hátsógondolat is koncentráltan esetleg a csapatokat, míg a II. front kerülménye¹⁴ olykor minden surlódástól való tartózkodást vont maga után.

Ezek a szempontok a későbbi korszakokban a szükséghez képest módosultak. Pl. amióta Constantinopolis meg körzete Nagy Constantinus korától fogva legalább annyira féltett részévé vált a birodalomnak, mint Róma volt, az I. szempont érvényesítése földrajzilag eltolódott más centrumok védelme felé: nem véletlen a mozgó és a limitanei (határvédő) fegyveres erők csúcstömörülése az új főváros felé eső útvonalakon, határszakaszokon.

Egy újabbban előkerült felirat¹⁵ szerint Augustus korában a civis Romanus-ok száma, akikből a legiókat és a testőrséget felállították, majd feltöltötték, újoncokkal kiegészítették, 4 937 000 fő. A burzsoá történészek megítélésével szemben hangsúlyozhatjuk tehát, hogy a civis Romanus-i rétegnek (bizonyos keretig: népnek) nagyon súlyos volt katonaszolgálati igénybevétele a 27—25 legiós hadseregnél, hiszen békebeli 3%-os «katonáztatás» (köztudomás szerint) súlyosabb, mint egy modern ötmillió állam népességénél ez szokásos.

Az összehasonlításnál tekintetbe veendő, hogy a cives Romani csak egy része a lakosságnak. Az I. szd. végétől, Itália hadmentességével még súlyosabb %-os ez a teher.

A census-okban a fegyverfogható civis Romanus-ok száma egy évszázad során 317—394 ezer¹⁶ közt változott, eszerint a 300—400 ezer főnyi hadsereg¹⁷ hagyományyszerűen kialakult minimális szükséglet. Azonban a sorozatos beháborúk, polgáritások annyira megritkították a civis-ek sorait, hogy már az első «princeps senatus» kénytelen a határvédelem felét a legyőzött provinciái népekből felállítani, amivel elindul a principatus azon az úton, hogy a «praedia populi Romani»-ból a provinciák egységes felépítésű államalakulatnak váljanak részeivé.¹⁸

A III. századra az egyensúly helyett (a civis Romanus-i legiók és cohors-ok, ill. a provinciái gens-ek segédcapatai között) már a «barbár» és a külföldi zsoldos segédcapatok túlsúlya kezdett mind erőteljesebbé válni. Úgy látom, hogy az imperium Romanum vezetői az ezen a téren elvesztett egyensúlyt a világbirodalom K-i és Ny-i részei közötti egyensúly fenntartásával igyekeztek pótolni. A halódó római birodalom és benne a Notitia dignitatum merev, sematikus hierarchiájának, rendjének megfelelően is, egyformán 500—500 főnyinek számítottak mindenféle csapategységet, praefectus-ságot, praepositus limitis-séget. Ezen az alapon a Not. dign. adatai szerint

¹³ Az uralkodó osztály pl. jobban respektálta a dákságot a parthus-oknál: «...cum cognitio militibus hostem Parthum contemnentibus, sagittarum ictus post ingentia Dacorum faucibus inlata vulnera despicatui habentibus...» (Fronto).

¹⁴ I. Claudius «tapintatossága» a parthus-okkal szemben: «... ne initium belli adversus Parthos existeret...» (Tac. Ann. XII. 49).

¹⁵ Rev. Arch. 1946, 214. o., 169 sz. Tacitus (Ann. XI. 25) szerint i. u. 48-ra a római polgárok száma 5 984 072-re nőtt, vagyis csak 8%-kal emelkedett, ami a természetes szaporodás feltűnő csekélységére és az italikus életerő elernyedésére vallhat.

¹⁶ Seeck, Gesch. d. Unterg. I.² 343.

¹⁷ Pontosabban az egyes időszakokban a teljes haderő létszáma számításaim szerint: i. u. 6-ban: 25—356, 20 körül: 318—348, 46-ban: 369—375, 75 körül: 356—370, 107-ben: 376—396, 140 körül: 400—420, 215-ben: 386—414, 275 körül: 400, a not. dign. idejében: 497—505 ezernyi.

¹⁸ Maskin, Az ókori Róma története, 307.

A nyugati birodalomban

a *limitanei* határőrök létszáma összesen kb. 146 000 főnyi
a mozgó, tartalék haderők létszáma összesen

	kb. 94 000 főny ⁱ
Összesen a teljes haderő	240 000 főny ⁱ

A keleti birodalomban

a *limitanei* határőrparaszság létszáma kb. 161 000 főnyi
a mozgó, tartalék egységek létszáma kb. 79 000 főnyi

Összesen ¹⁹ a teljes haderő	240 000 főnyi
--	---------------

Itália, a hódító anyaország, időszámításunk első évtizedei során még kedvezményezett súlypontja a birodalomnak, gazdasági virágzásával, vezérszerepével, önkormányzatával stb. Itália ekkor még többek között kizsákmányolásra és iparcikkelhelyező piacoknak szánta a provinciákat. Azonban, amint Harmatta János ezt már kifejtette, az É-i és Ny-i (kelta) tartományokban hamarosan kifejlődött a helyi ipar, ami fokozatosan hanyatlást hozott az itáliai gazdasági és politikai hegemoniára, sőt a katonailag is erőteljesebb provinciák át is vették a világbirodalom irányítását.

Így alakult ki az i. u. I. sz. végére a galliai-hispaniai vezérszerep, vagyis a provinciák közül elsőnek a Ny-i tartománycsoport vette át a gazdasági, politikai és katonai hegemoniát a birodalomban. A gazdasági-természeti előfeltételek is megvoltak akkor a romanizálódott Ny-i tartományokban ahhoz, hogy Itáliától elragadják az ipari piacokon, belpolitikában és egyéb téren a vezérséget. Népsűrűség tekintetében megközelítette az anyaországot, földje termékeny, társadalmi rétegződése szerencsésebb: a nagybirtokok még nem burjánzottak

el,²⁰ a kerámiai és egyéb kézművességek fejlődését szabad kézművesek szakértelme segíthette elő. A II. sz.-ot végigkíséri a Ny-i provinciák vezérszerepe, miközben már a dunai tartományokban tömörül a legnagyobb haderő, tehát azok hegemoniája készül elő.

I. u. 107, majd 140, sőt 215 körül is 80–98, 110, sőt a felsődunai erők beleszámításával összesen 116–87–156 ezernyi fegyveres erő helyezkedett el a dák—szarmata, ill. a dák—szarmata—dunai germán frontszakaszon. A galliai—germaniai—hispaniai tartománycsoporttól eszerint *Illyricum* vette át a II. sz. kezdetén a katonai súlypont szerepét, egyelőre még passzív értelemben, amit ezzel az alkalommal is mintegy három emberöltő (ennyi idő kellett a romanizációhoz!), egy évszázad múltán követett a birodalmi vezérszerep kiharcolása.

A dunai tartománycsoport III. sz.-i vezérszerepének társadalmi-gazdasági alapját és magyarázatát *Stajerman* fejtette ki.²¹

Az őslakosság és a haderő összefonódása, a *veteranus*-tömegek földbirtokolása, a kis szabad földbirtokok egészséges dominálása, a nagybirtokrendszer háttérbe szorítása az a körülmény, hogy a Duna-vidék őslakossága képes volt szolgáltatni a birodalmilag súlypontot képező illyricumi hadsereg újoncszükségleteit, viszont pl. *Oriens* keleti tartománycsoportja erre már képtelen volt, mindez eredményezte *Illyricum* hegemoniáját a III. sz.-tól. Valóban Kelet hadereje is megközelítette létszámailag (i. u. 107 óta) a dák—szarmata frontszakaszét (a *Not. dign.* adatai szerint felül is múlta azt), de a jeles szovjet kutató mélyrehatóan mutat rá arra, hogy a keleti provinciák népei a *Marcus Aurelius* korabeli *parthus*-inváziók, járványok stb. megtizedeléseinek következtében, a kisbirtokos parasztság tönkremenése (a *latifundium*-okkal szemben) folytán elerőtlenedtek.

Szilágyi János

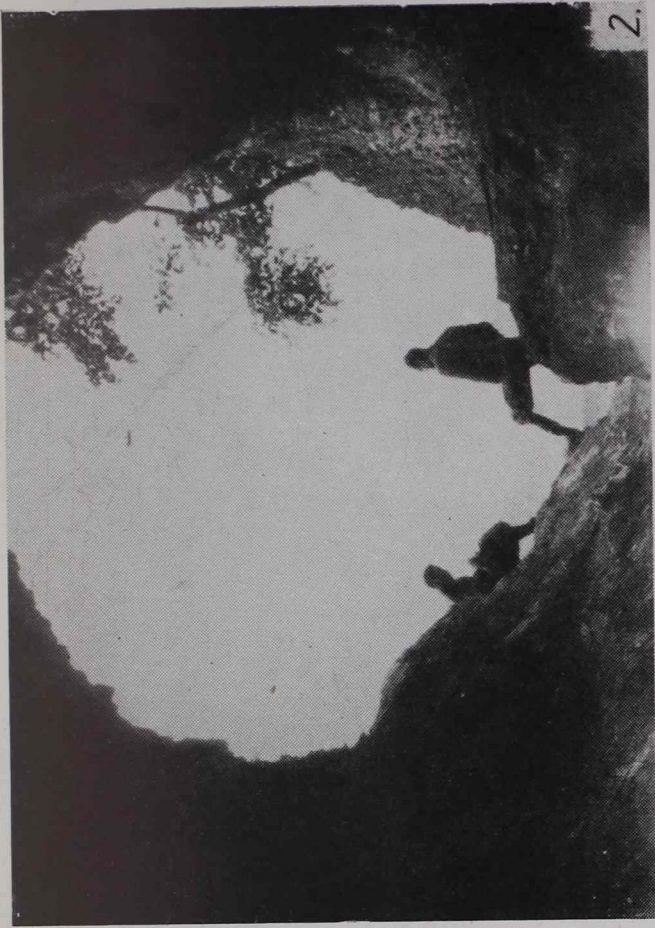
János Szilágyi: Les déplacements du centre de gravité militaire aux confins de l'empire romain. Le texte intégral de cette étude paraîtra prochainement en langue étrangère aux Acta Antiqua Acad. Hung.

¹⁹ A *Not. dign.* egyik elveszett lapján *Germania* II. *limitanei* erejét 5500 főnyinek (11 egység) tételezem fel (a szomszédos Mogontiacum-i kerület példájára), másik elveszett lapon lévő *Libyae* határőrállományát 1000 főnyinek (2 egység).

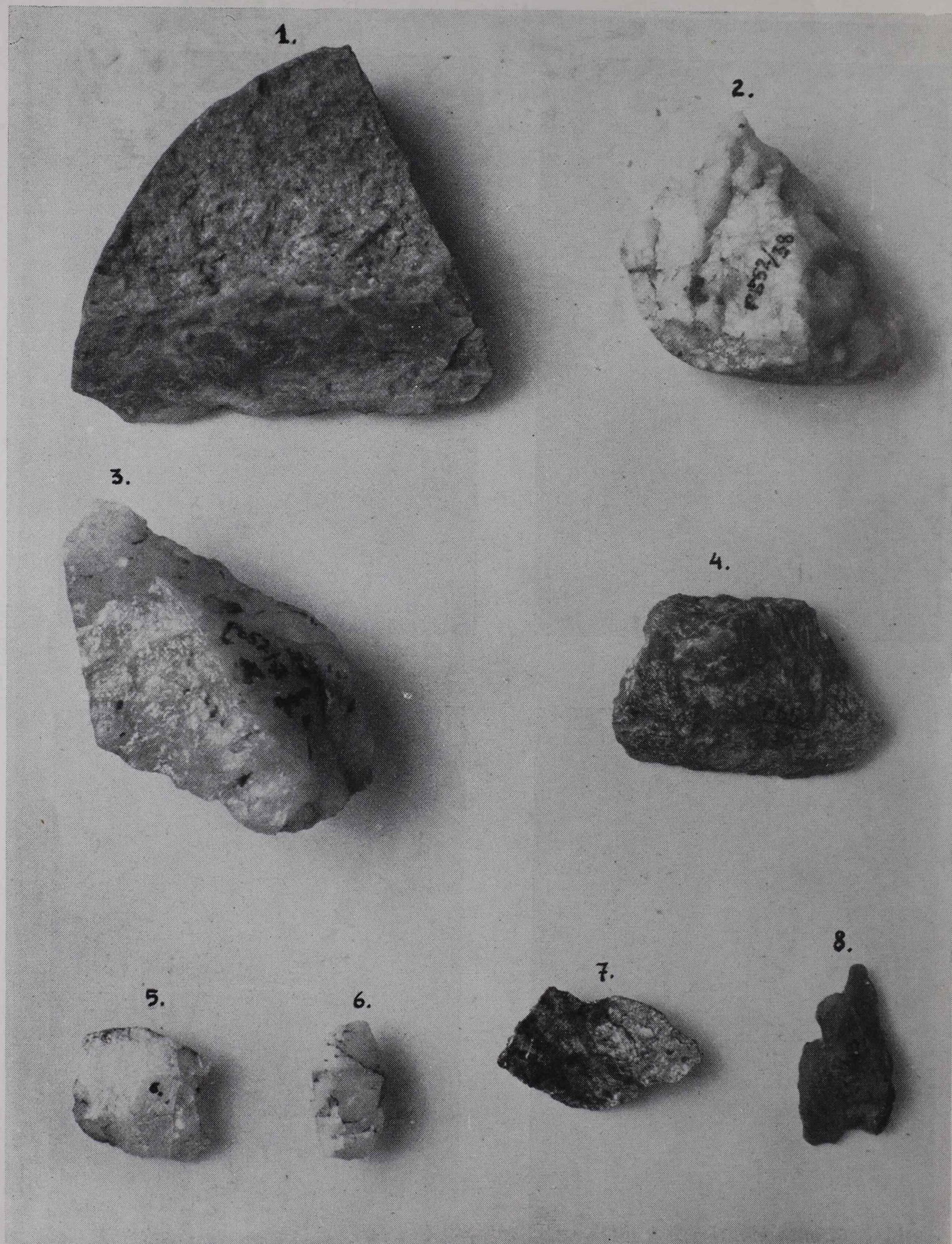
Pusztán a mozgó haderők nagysága alapján *Nischer* látta, hogy N. *Constantinus* szervezésekor, majd I. *Theodosius* felosztásakor egyforma mozgó hadcsoportot kapott a világbirodalom K-i és Ny-i fele (*Kromayer-Veith*, i. m. 571-2).

²⁰ *Dessau*, *Gesch. d. röm. Kaiserz.*, 510.

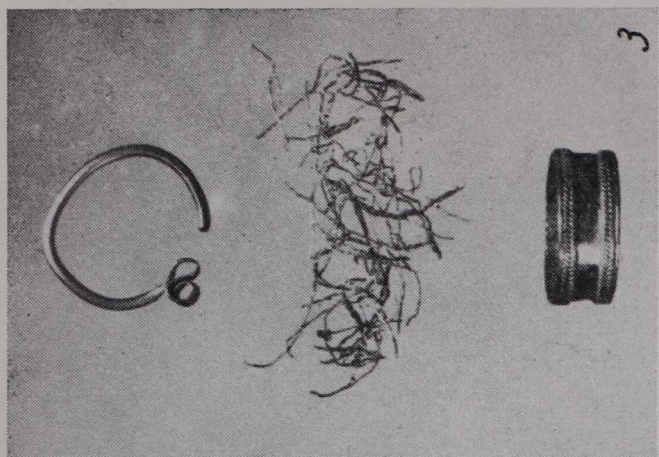
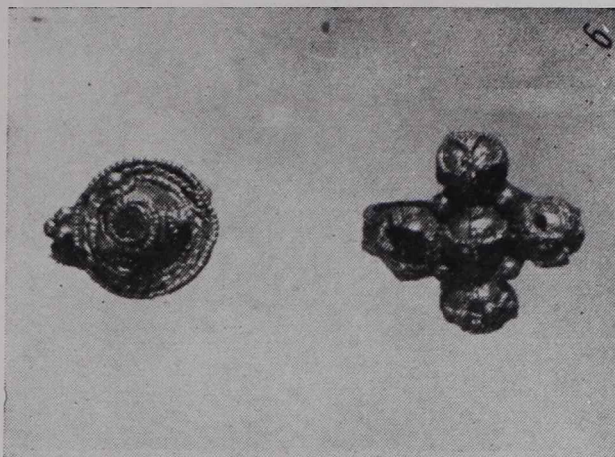
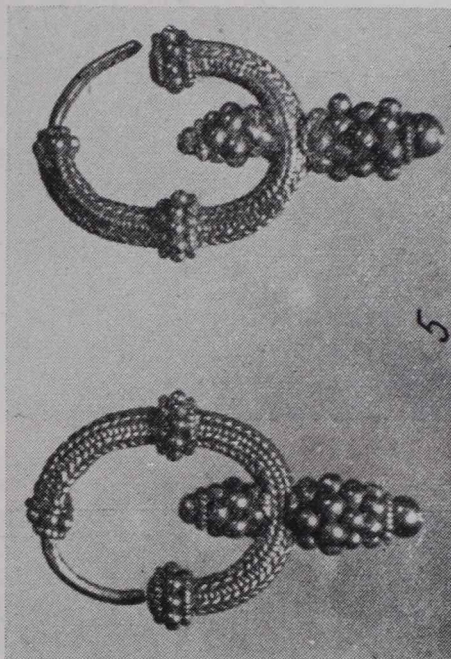
²¹ *Stajerman*, *VDI* 1946, 256–266 (»A dunai római hadsereg etnikai és társadalmi összetétele«).

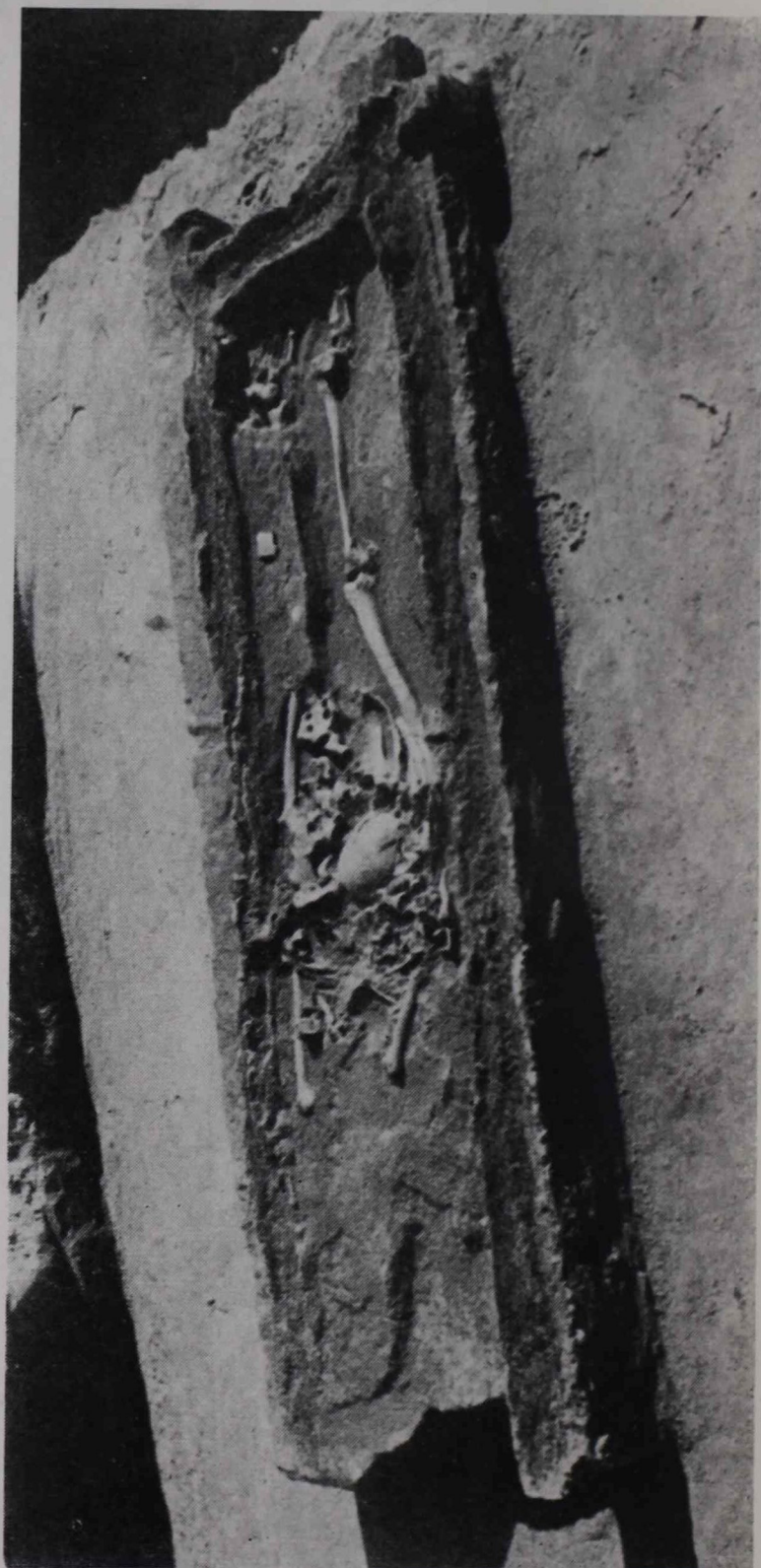
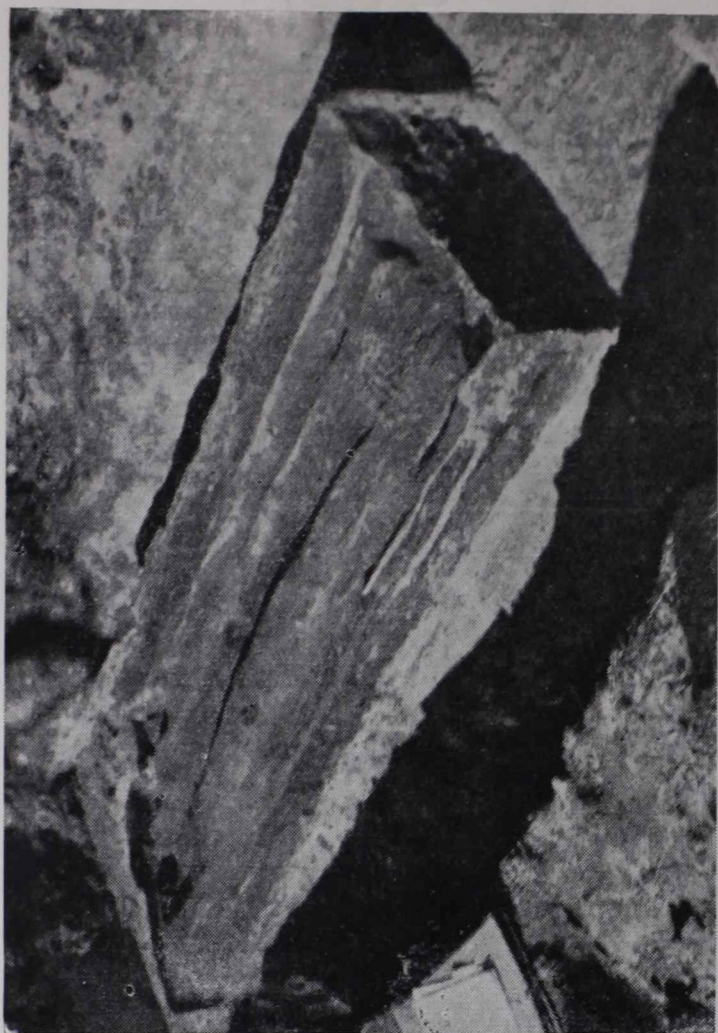
I. tábla. 1. A Lambrecht Kálmán barlang bejárata az ásatás előtt. 2. A bejárat az ásatás után. 3. Rétegmetszet a 3. pontnál. 4. Rétegmetszet a 4. pontnál.

II. tábla. A Lambrecht Kálmán barlang pattintott kőeszközei: 1. háromszögalakú kaparó, 2. durvahegyű szilánk, 3. magasvakaró-szerű szilánk, 4. bulbusos szilánk vagy kaparó, 5. négyszegletes szilánk, 6. kvarcit töredék, 7. szilánk, bulbus negatívval, 8. bulbusos szilánk.

III. tábla. Zalavár. 1. Sírok az I. szelvényben. 2. 85. sír. 3. A 85. sír leletei. 4. 71. sír. 5—6. A 71. sír leletei.

IV. tábla Zalavár. 1. A 93. sír koporsója. 2. A 176. sír koporsója. 3. A 207. koporsós sír.

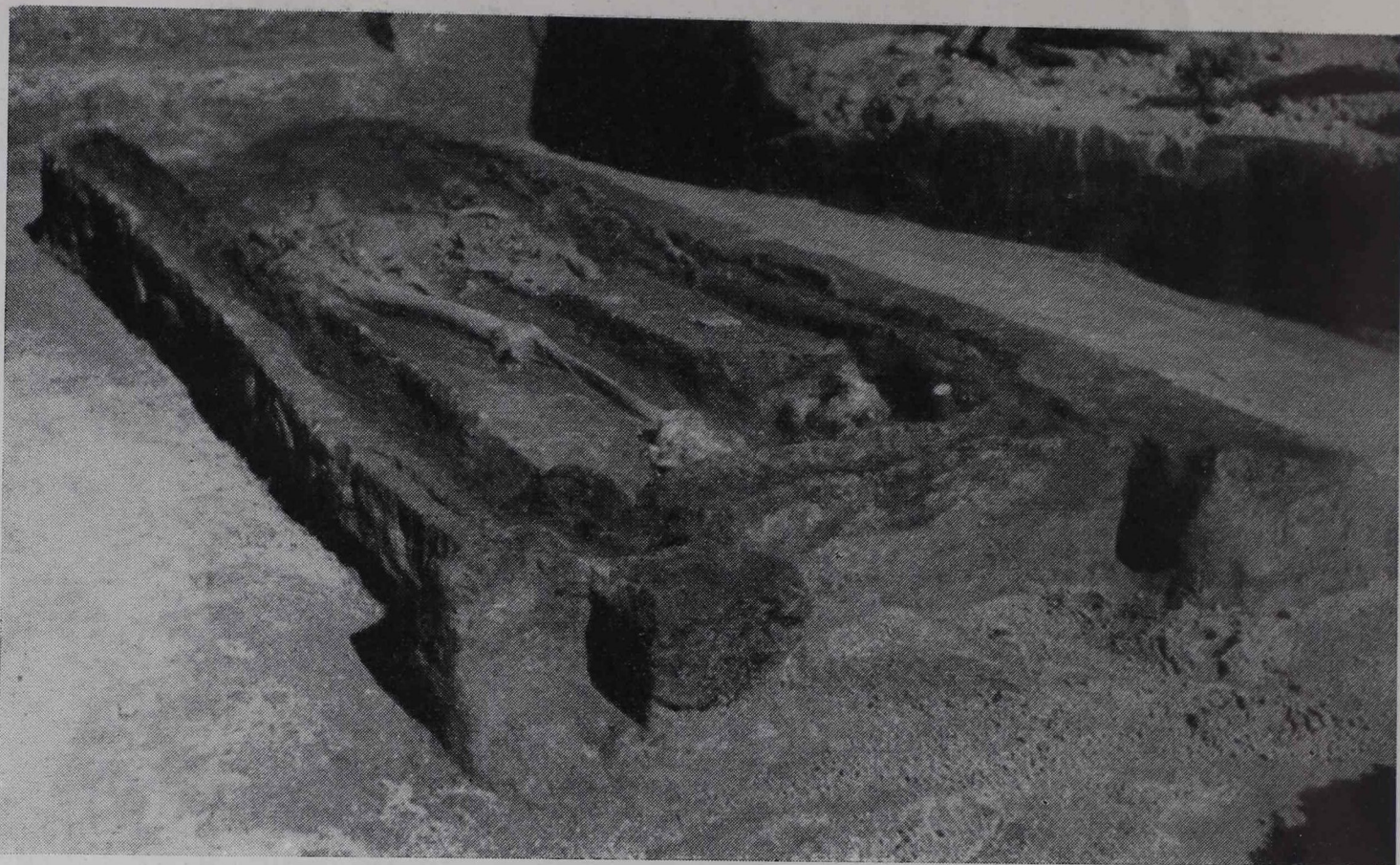

1

2

V. tábla. Zalavár. 1—2. A 262. koporsós sír.

1

2

VI. tábla. Zalavár. 1. A 207. koporsós sír. 2. A 280—281. sír.

1

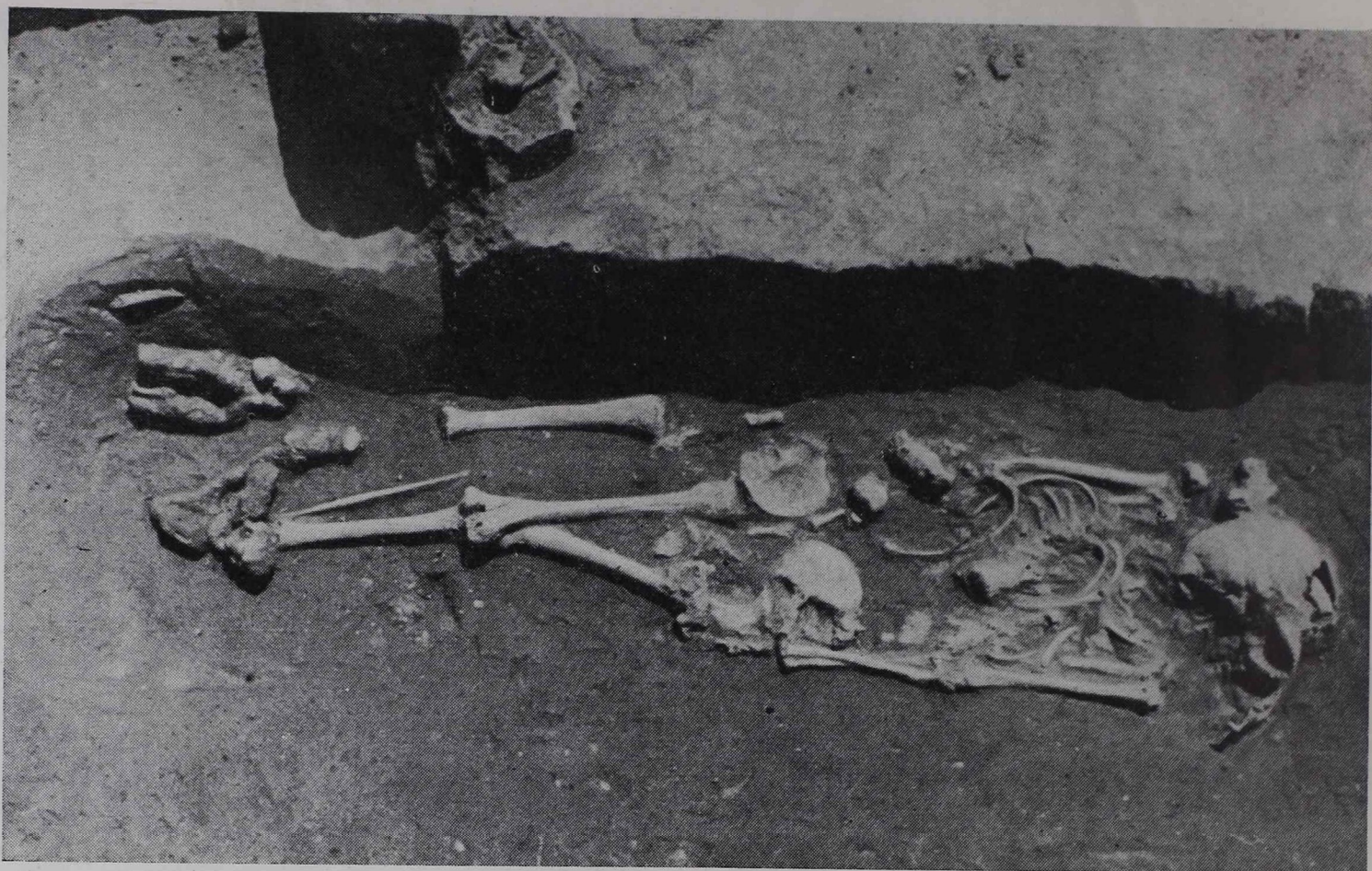

2

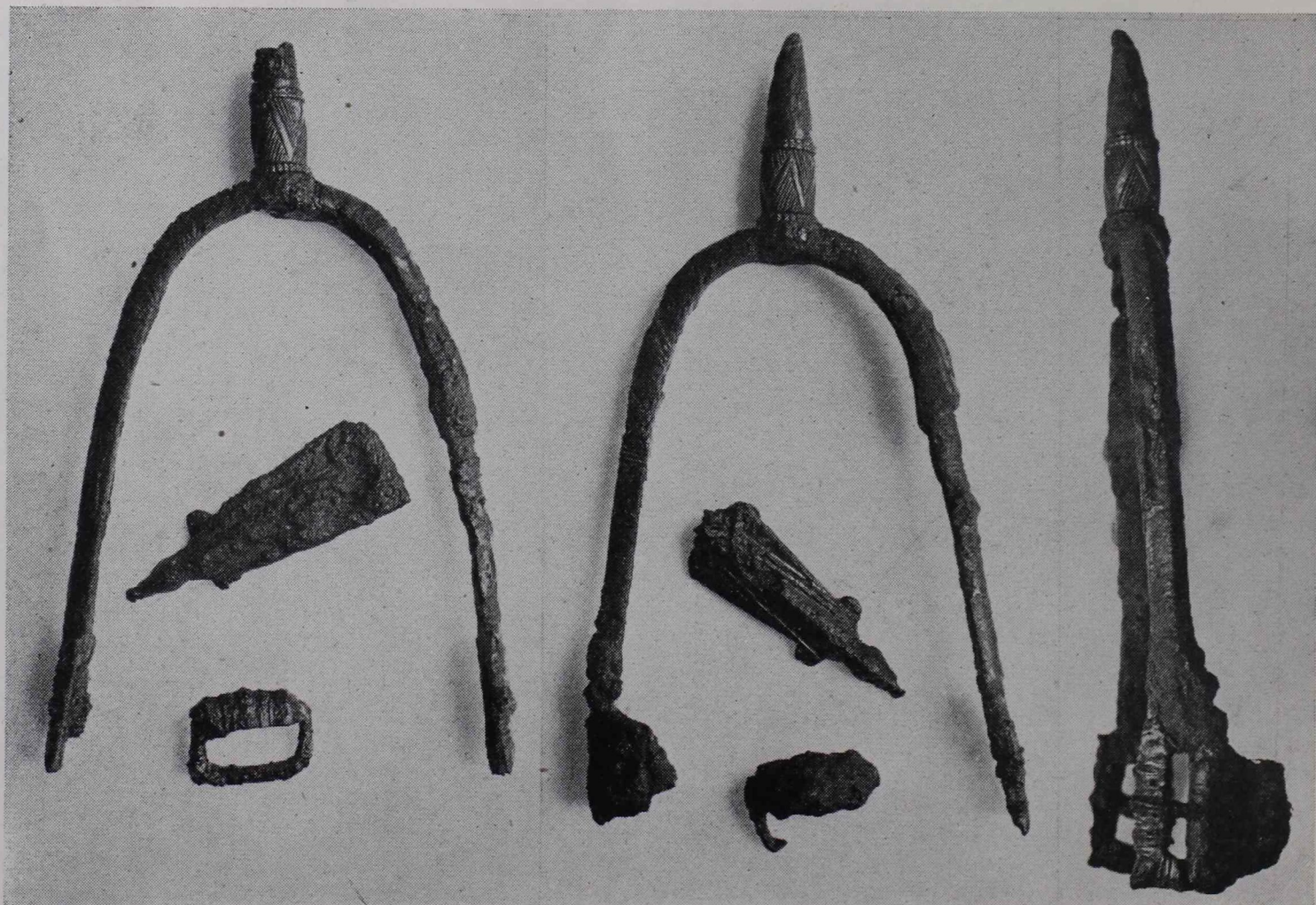

3

VII. tábla. Zalavár. 1. Kutyakoponya kék gyöngyszemmel és vaskéssel. 2—3. A 240—241. sír.

1

2

VIII. tábla. Zalavár. 1. A 269. sír. 2. A 269. sír frank sarkantyúi és szíjvégei.

3

1

2

IX. tábla. Zalavár. 1. I. épületszint, 2. II. szint padozattartó kövei. 3. A Szent István-kori templom padozata.

1

2

3

X. tábla. Zalavár. 1. Fatörzslyukak. 2. Átvágott fatörzs. 3. Beásott fatörzs körülöngölve.

1

2

XI. tábla. Zalavár. 1. Szent István-kori cölöpös alépitmény. 2. Szent István-kori kő.

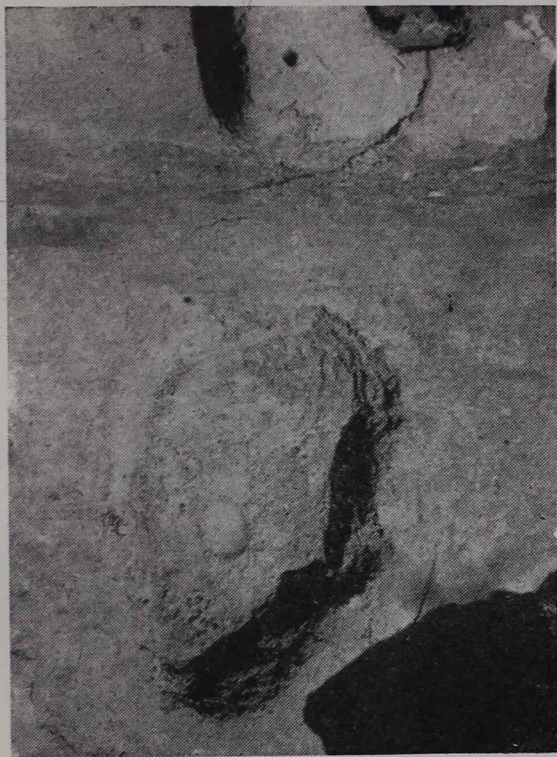

1

2

XII. tábla. Zalavár. 1. A Szent István-kori fatörzslyukak mögött a IX. századi épület cölöplyukai. 2. A IX. századi épület oszlopai.

1

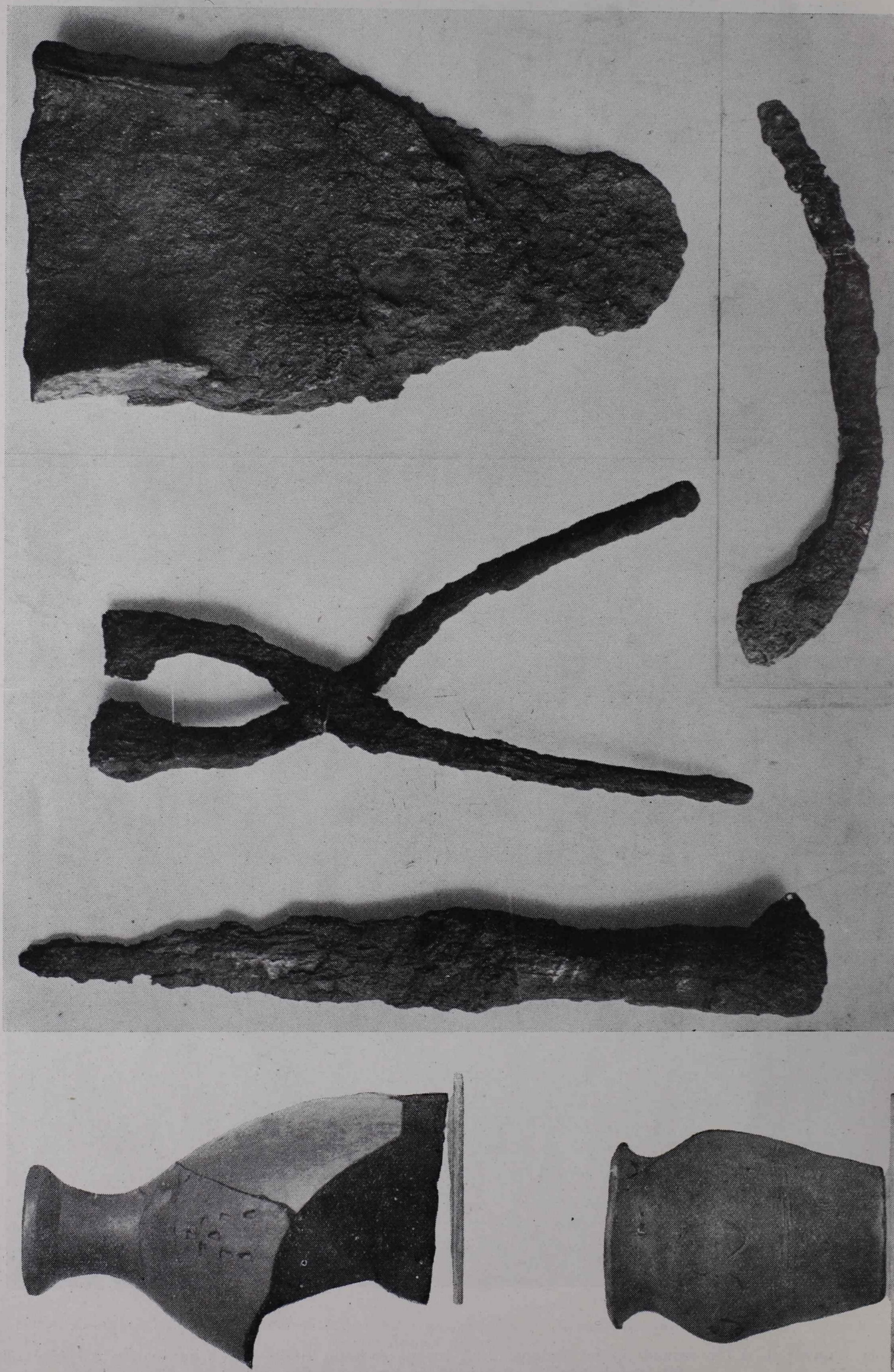

2

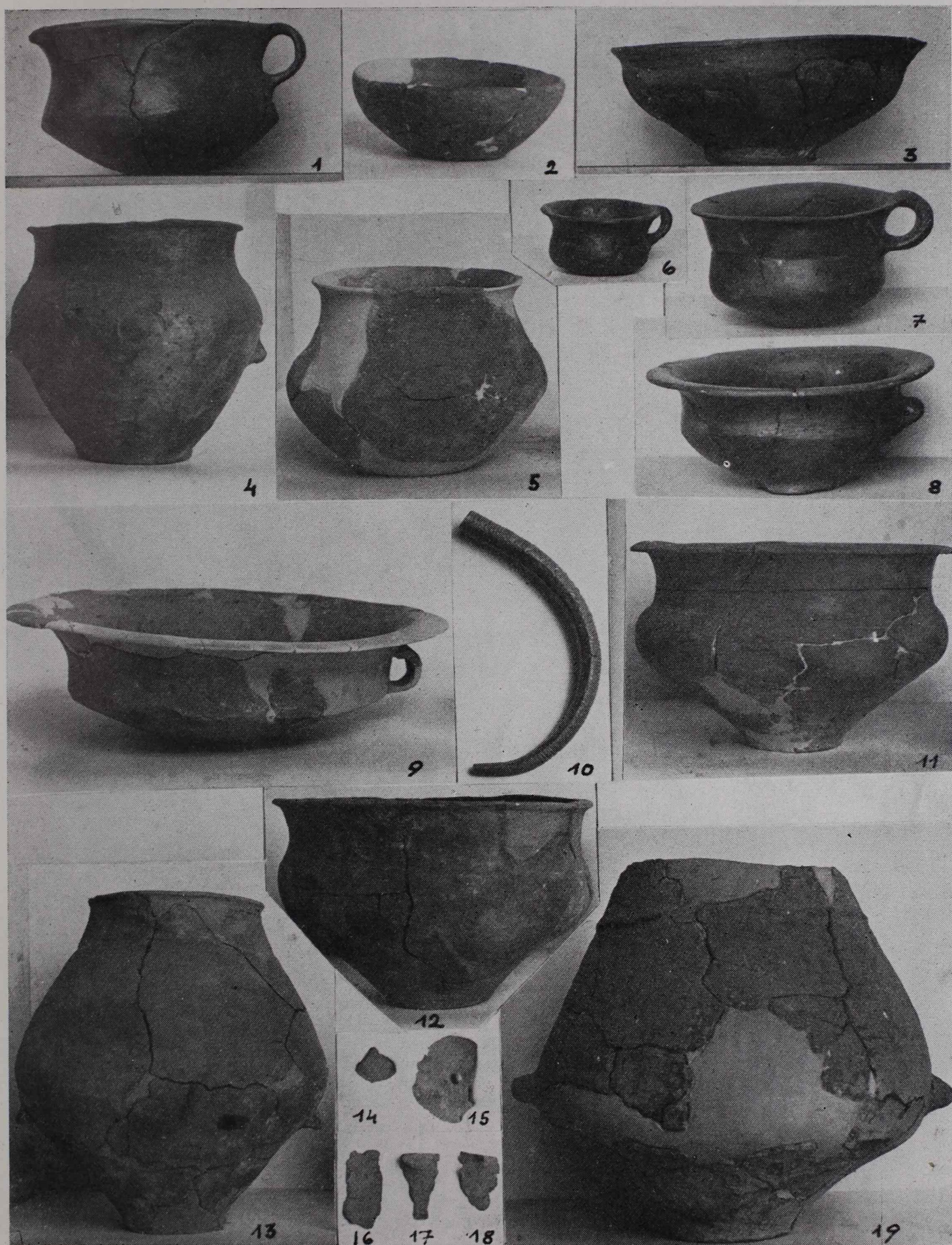

3

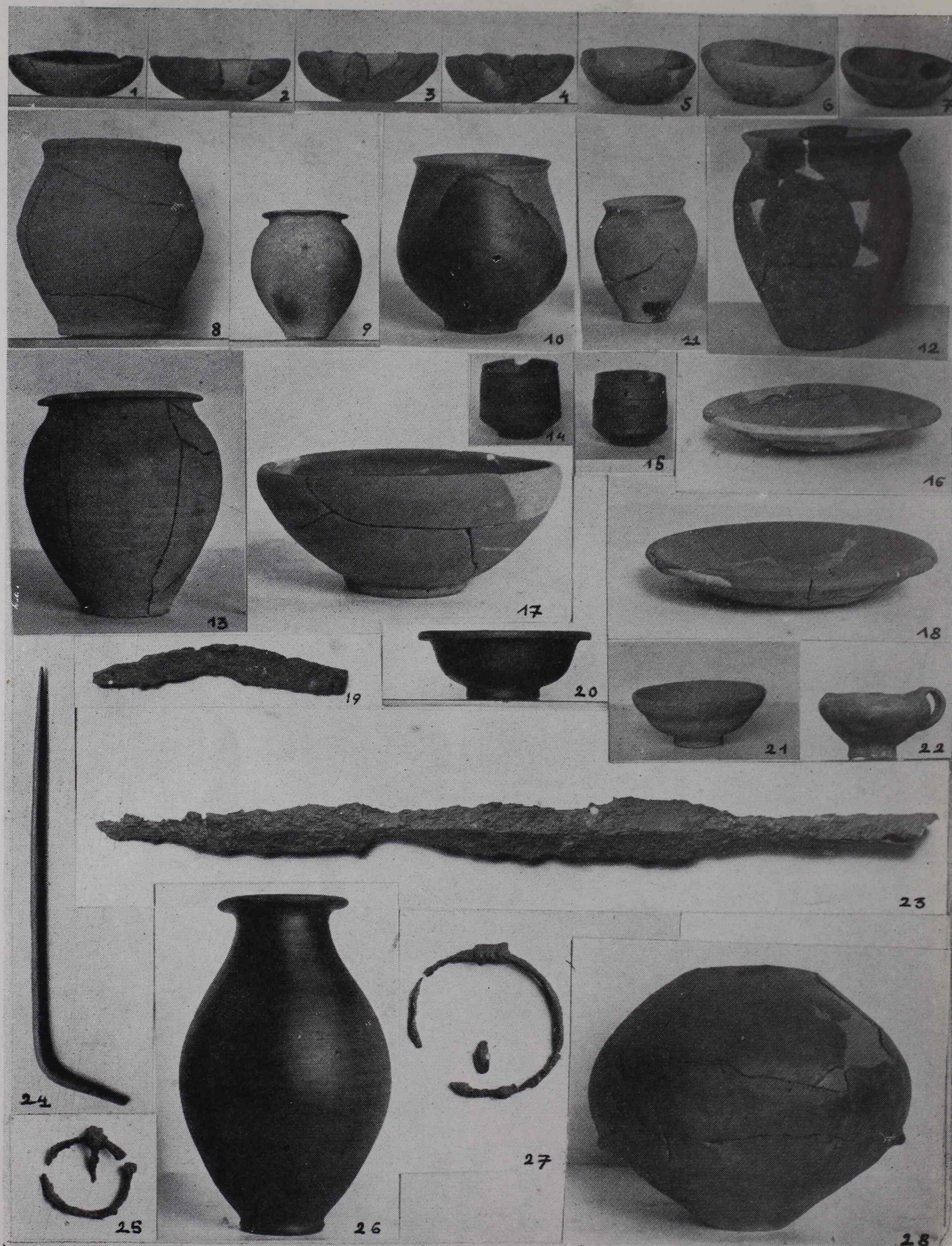
XIII. tábla. Zalavár. 1. A IX. századi épület oszlopa. 2. A torony és kapu kiásás előtt s kapcsolata a cölöplyukas fal fordulójával. 3. A torony és kapu cölöplyukai.

1
XIV. tábla. 1. Frank edény, szláv edény a IX. századi rétegből. 2. Ekevas, ötvösszerszám és lándzsa a IX. századi rétegből.

XV. tábla. Cserszegtomaj. 3, 4, 6, 7, 19 : 1. sír. 1, 8, 13 : 2. sír. 12 : 3. sír. 11 : 4. sír. 2, 5, 9, 10, 14—18 : 5. sír.
(4, 9, 11—13, 19 : $\frac{1}{5}$ nagyság, a többi $\frac{1}{4}$ nagyság)

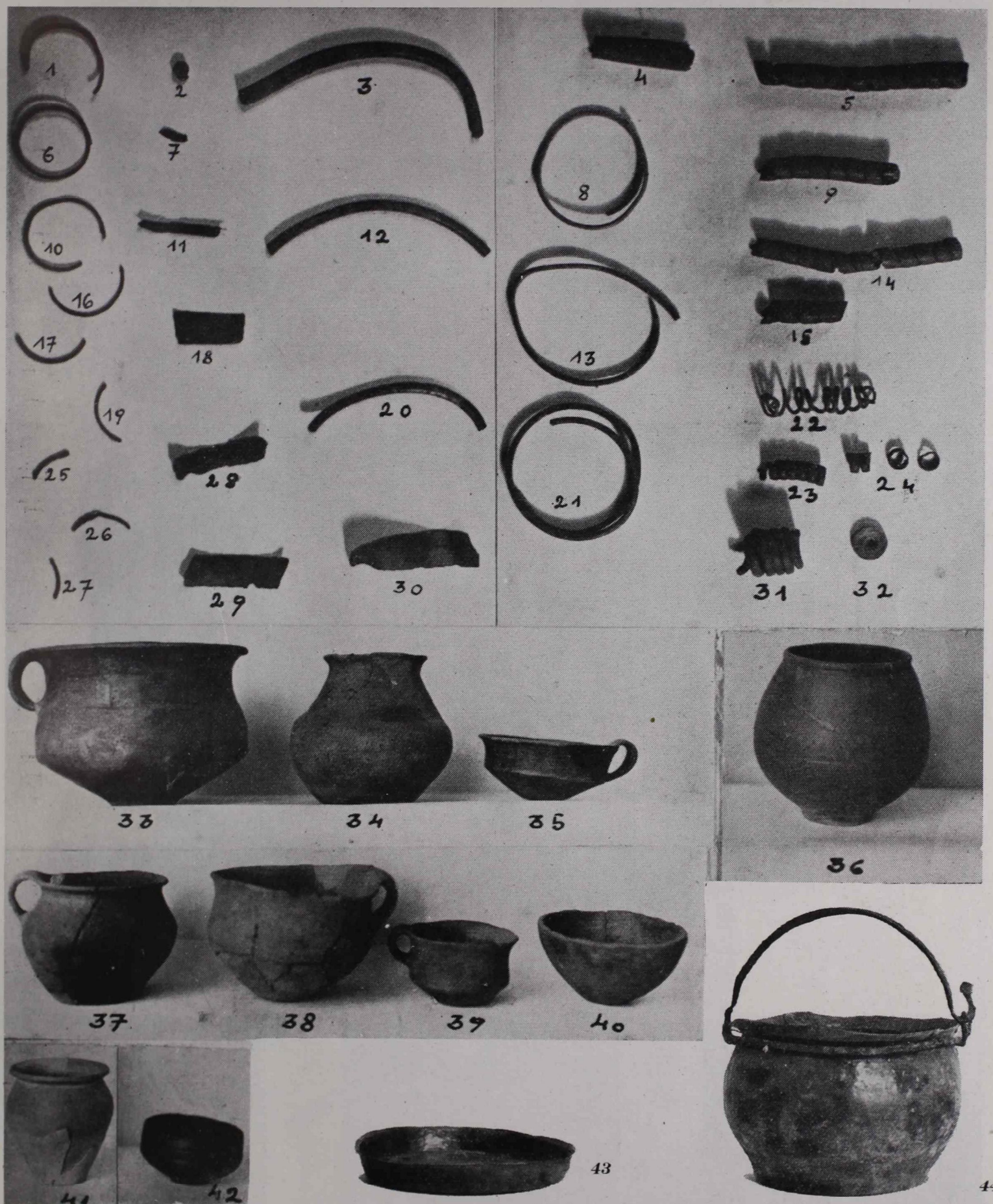
XVI. tábla. Czerszegtomaj. 28 : 5. sír. 1—8, 10—12, 14—17, 19, 23, 27 : 12. sír (koracsászárkori). 9, 13, 18, 21, 26 : 13. sír (koracsászárkori). 22 : telep. ($\frac{1}{4}$ nagys.)

XVII. tábla. Cserszegtomaj. 18 : 5. sír. 19—22 : 12. sír. 1—17 : kincslet. 23 : Dobogóhalom. 24 : 17. sír. 25, 31 : 27. sír. 26, 28 : 24. sír. 27, 29 : 30. sír. 30 : 26. sír. 32 : 15. sír. ($\frac{1}{4}$ nagyság.)

XVIII. tábla. Cserszegtomaj. Telepanyag. ($\frac{1}{4}$ nagyság.)

XIX. tábla. 1—42. Cserszegtomaj. 1—2, 6—7, 10—11, 16—17, 19, 25—27: szórványos leletek. 3—4, 7—8, 13, 18, 20—22, 28: 18. sír. 5, 9, 14—15, 23, 31—32: 27. sír. 12: 19. sír. 29—30, 41—42: 22. sír. 32, 35: 15. sír. 33, 38, 39: 16. sír. 34, 37: 26. sír. 36: 24. sír. (kb. $\frac{1}{4}$ nagyság.)
43—44. 1931. évi II. szalacscai lelet. (kb. $\frac{1}{4}$ nagyság.)

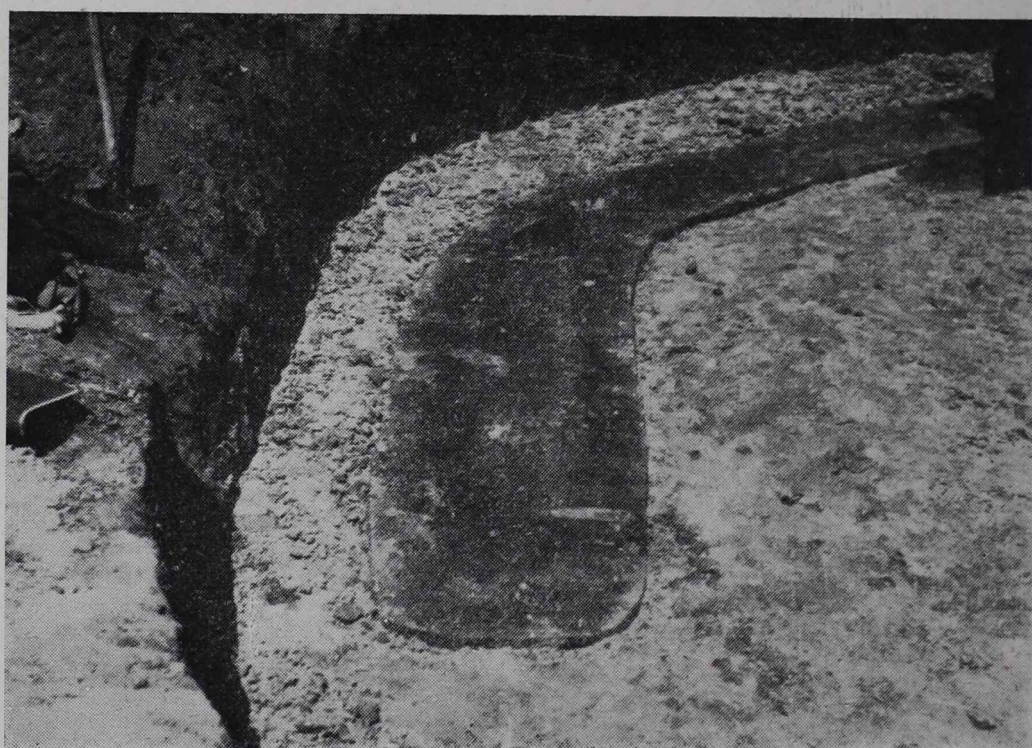
1

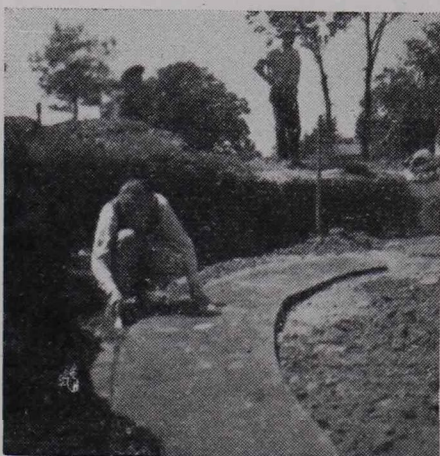
2

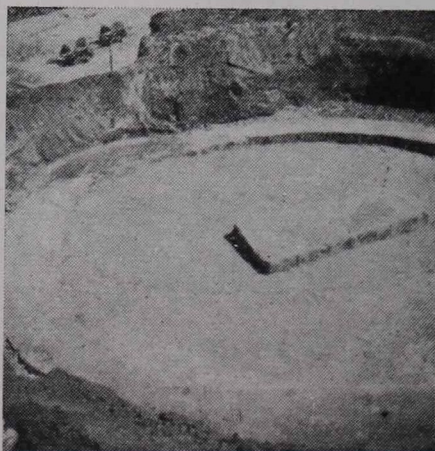
3

4

5

6

7

2

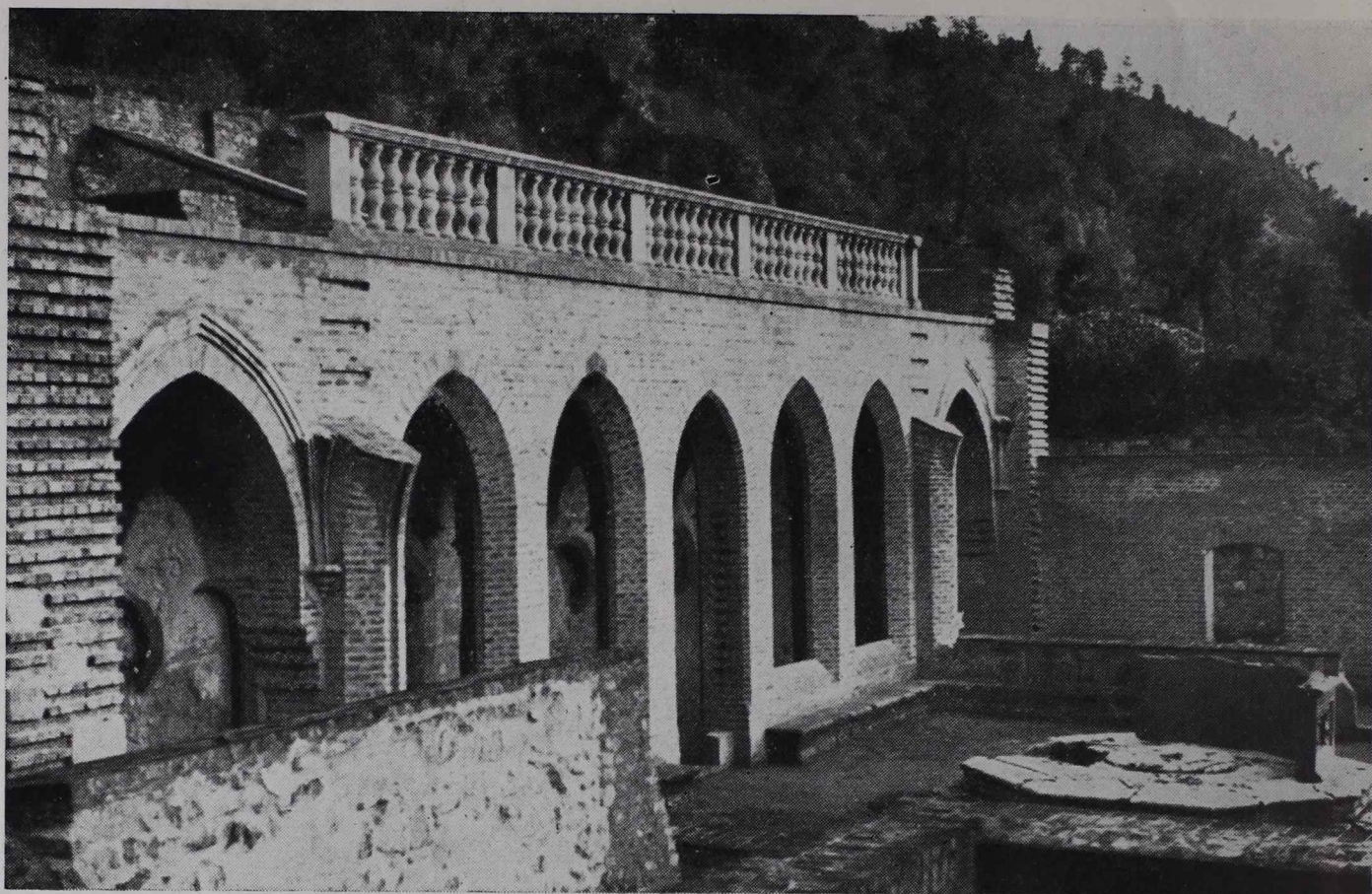
3

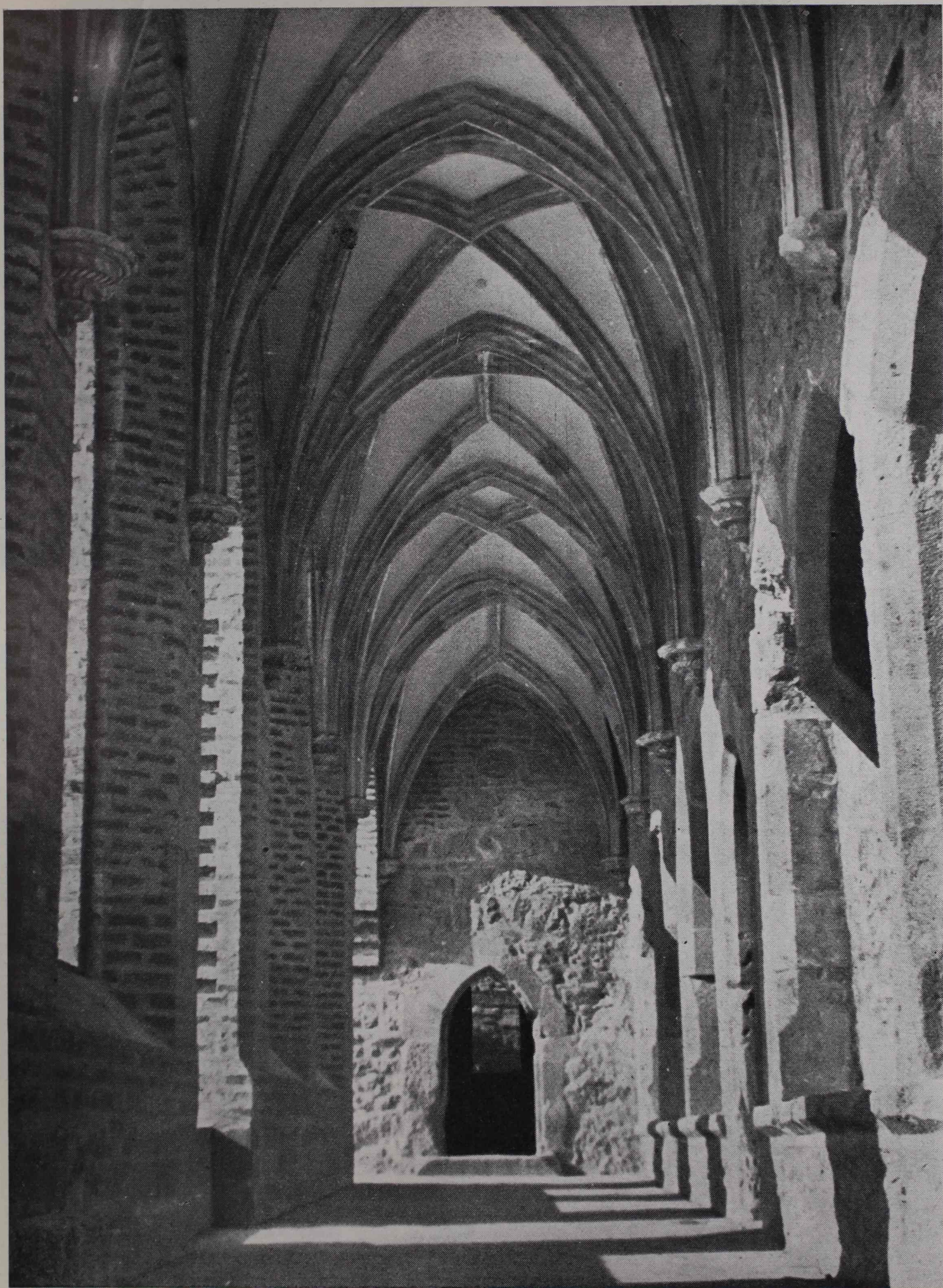
1

XXI. tábla.

1—2. Orósházi tanyák, Homokbánya, 11. sír.
3. Zalavár, Kutyakoponya szénrétegben.

XXII. tábla. Visegrád. Mátyás palota, a helyreállított díszudvar és a bábos korlát

XXIII. tábla. Visegrád, Mátyás palota, díszudvar, a kerengőfolyosó helyreállított boltozata.

XXIV. tábla. Visegrád. Gotikus falikút. XV. század első fele.

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 80.

1953.

80. KÖTET

2. SZÁM

1953

Kiadásért felelős: Mestyan János

Műszaki felelős: Tóth Ferenc

Kézirat érkezett: 1953. VII. 2—VIII. 11-ig. Terjedelem: 15 (A/5) ív. Példányszám: 400, 44 ábra + 1 melléklet.

Akadémiai nyomda V., Gerlóczy-u. 2. — 25973/53 — Felelős vezető: Ifj. Puskás Ferenc

A. D. DMITRIJEV :

**A »LATRONES«-MOZGALOM, MINT A RÓMAI CSÁSZÁRKORI OSZTÁLYHARC
SAJÁTOS FORMÁJA***

Az imperializmus modern angol-amerikai apologetái a római császárkor történetével foglalkozó munkáikban rendszerint végeláthatatlan dicsőhimnuszokat zengenek Rómának a leigázott népek fölötti uralma tiszteletére, és eközben idillikus képet festenek a korai császárkor »római békéjéről«. A római uralom zenitjét, az Antoninus-ok korát általában úgy ábrázolják, mint a »boldog századot«, mintha akkor a római uralom valamennyi leigázott nép számára boldogságot jelentett volna.

Lehetetlen észre nem vennünk, hogy a polgári történetírás akkor, amikor a »boldog századot« és a »római béke« (pax Romana) áldásait magasztalja, az imperialisták osztályérdekeinek megfelelően majdnem pontosan elismétli az első két század udvari íróinak a megállapításait. A római hivatalos irodalom szükségét érezte annak, hogy a római uralom terrorisztikus eszközeinek valami erkölcsi igazolást adjon, ezért indította útjára annak idején a »pax Romana« jelszót, és ezt tette meg a római uralom jeligéjének. A »római béke« eszméjét magasztalta az id. *Plinius*,¹ ezt dicsőítette *Plutarchos*, amikor a római birodalmat »mentőhorgonynak« jelentette ki, amely egyszersmindenkorra nyugalmas révbe juttatta a viharoktól sokáig hanyatott és kormányos nélkül tévelygő világot.²

Még nagyobb lelkesedéssel zengte a római uralom dicséretét az ókor egyik legékesebben szóló rhétora, *Aelius Aristides*, a hírneves szofista. M. Aurelius-hoz és Verus-hoz intézett, dagályos beszédében ezeket mondja: »A föld levetette magáról régebbi katonaruháját, békés, ünnepi díszbe öltözött. Most a hellének is, a barbárok is utazhatnak bárhová, országaik határain innen és túl, mintha csak szülőföldjük egyik részéből mennének a másikba. Nem jelentenek már veszedelmet sem a kilikiai hegyi átjárók, sem az Arábián és Egyiptomon keresztül vezető sivatagi utak, sem a megközelíthetetlen hegylancok, sem a széles folyók, sem az ismeretlen barbár törzsek: ha az ember római vagy pontosabban a ti alattvalótok, már nem eshetik bajba. Nektek köszönhetjük, hogy beteljesültek Homéros szavai: »A föld közös tulajdon...« Ti adtatok mindenkinek közös

törvényeket, ti semmisítettétek meg a régi rendet, amelyet csak a hagyomány magasztalt, valójában elviselhetetlen volt, és valamennyi nép összefogásával ti tettétek az egész világot egyetlen családhoz hasonlóvá« (XXVI. 28, 63 ; 65).

A szovjet tudomány elismeri a római birodalom történetileg előremutató szerepét, de ugyanakkor természetesen nem téveszti szem elől azt sem, hogy rabszolgatartásra alapozott osztályállam volt, élősködő rabszolgatartók kicsiny csoportjának diktatúrája, Italia és a leigázott országok termelő lakosságának sokmillió tömege fölött. A meghódított országok dolgozó lakossága számára a római uralom a szabadnak született emberek általános rabszolgaságát jelentette, azt, hogy kötelesek voltak zokszó nélkül engedelmeskedve anyagi javakat termelni jólétben élő uraiknak. Hiába terjedt el mindenfelé a római civilizáció, a dolgozó emberek millióinak osztályrésze csak kezdetleges életmód, a fejlődés és a műveltség alacsony színvonalra volt. De ezenkívül legnagyobbbrészt még meg is voltak fosztva minden termelőeszköztől, a földtől, rabszolga- és *colonus*-sorban sínylődtek.

Ezért teljes mértékben érthető, hogy a római tartományok dolgozó lakosságának milliói nemcsak a római kultúra és a római államrendre tekintettek ellenséges szemmel, hanem engesztelhetetlen gyűlöletet éreztek az őket kizsákmányoló római gyarmatosítók, a római hatóságok és általában a római állam ellen is. Ez szükségképpen arra vezetett, hogy a tartományokban egyre nagyobb mértékben bontakozott ki a népi-felszabadító harc. A császárság megalakulásától kezdve a szabadságmozgalom központjai Italiából a provinciákba helyeződtek át. Azok a terrorisztikus módszerek, amelyek segítségével mindenfelé meghonosították a »római békét«, egyre mélyülő ellentétet ékeltek a római gyarmatosítók és a rabszolgasorba süllyesztett provinciális tömegek közé, egyre jobban fokozták ezeknek a tömegeknek a gyűlöletét elnyomóik iránt, még élesebbé tették az osztályharcot.

»Gazdagok és szegények, kizsákmányolók és kizsákmányoltak, teljesjogúak és jogfosztottak — és kíméletlen osztályharc közöttük: ez a képe a rabszolgarendszernek.«³ A »római béke« és valamennyi nép »közös hazájának« eszméje csak az

*VDI 1951. évf., 4. sz. 61—72.

¹ *Plin.*, NH XIV. 2 ; v. ö. *Strab.* VI. 4, 2.

² *Plut.*, De fort. Rom. 2 ; v. ö. *Epikt.*, Diss. III. 13, 9.

³ A SzUK(b)P története. (Szikra-kiadás, 1949.) 134.

udvari költők és írók agyában létezett. Valójában valamennyi tartományban a római uralom korában, végig, megszakítás nélkül háború dúlt, a bennszülött lakosságnak többé-kevésbé elkeseredett és makacs harca a műveltebb hódító ellen, és ez a harc egyaránt magával ragadta mind a szabadokat, mind pedig azokat, akik a rabszolgaság járma alatt sínylődtek.

A dühöngő katonai rezsim alatt ez a harc különböző formákat ölthetett: a rejtett, passzív ellenállástól és magános fellépésektől elkezdve a nyílt tömegfelkelésekig, amelyek akárhányszor szinte valóságos háborúk voltak. Különösen gyakoriak voltak a korai császárság korában a szökött rabszolgák egyes felfegyverzett osztagainak nyílt akciói. Ezekhez a rabszolgákhoz nagy számban csatlakoztak földjükből kiforgatott és tönkretett kisbirtokosok is. Ezzel kapcsolatban a rabszolgák és *colonus*-ok megszökése a korai császárságban komoly társadalmi bajjá fejlődött. A »szökevények« (*fugitivi*) igen komolyan veszélyeztették a római gyarmatosítók nyugalma és jólétét valamennyi tartományban, és a császári rendeletek kitartóan serkentették a helyi hatóságok képviselőit, hogy vegyék fel erélyesen a harcot a szökevényekkel és kegyetlenül büntessék meg az elfogottakat. Hogy erről meggyőződjhessünk, elég átfutnunk a Digesták lapjait, különösen azokat a fejezeteket, amelyek a bűnügyekkel foglalkoznak. Láthatjuk, hogy a római törvényhozás a korai császárságban figyelmét elsősorban a szökött rabszolgák kérdésére irányítja, de a sok-sok intézkedéssel is hiába igyekszik megszüntetni vagy legalább is csökkenteni a rabszolgák szökdösését. És ez nemcsak azért volt így, mert a rabszolgák megszökése anyagi veszteséget okozott a tulajdonosoknak és a kincstárnak.⁴ Nem volna helyes, ha csak erre a momentumra ügyelnénk, amikor annak okait akarjuk megállapítani, miért harcolt olyan kitartóan a római kormányzat a rabszolgák szökdösése ellen. Kétségtelen, hogy ebben az esetben az állami biztonság érdekei fontosabbak voltak a tulajdonosok magánérdekei-nél vagy pénzügyi természetű meggondolásoknál, mivel a törvényhozó szempontjából nézve a szökött rabszolga nemcsak tolvajnak számított, aki maga-magát lopta el a gazdájától, hanem az állami biztonság veszedelmes ellenségének is.* Éppen ezért a törvényhozó a rabszolgákban a szökésnek még a gondolatát is el akarja fojtani és már a rabszolgák szökési szándékát is büntetendő cselekménynek jelenti ki. A jogtudós *Caelius* írja, hogy »szökevény rabszolgának tekintendő már az is, aki azzal a gondolattal távozik a házból, hogy nem tér vissza többé urához«, bár valójában nem szökött meg (Dig. XXI. 1, 1, 17). »Lehet ugyan, hogy szándékát megmásítva visszatér gazdájához, de azért senki sem mentesül a bűncselekmény következményeitől, aki megbánja bűnét.« Ugyanez a *Caelius* idéz egy esetet: egy rabszolga beleveti

magát a Tiberis-be; ha azzal a szándékkal ment el gazdájától, hogy öngyilkos lesz, nem szökevény: ha viszont eredetileg szökésre gondolt, de megváltoztatta szándékát és bele akarta magát fojtani a folyóba, szökevénynek számít *Ulpianus* pedig hozzáteszi: »Mindaz, amit *Caelius* ír, tökéletesen igaz« (Dig. XXI. 1, 17, 6).

De hiába volt minden hatósági rendszabály, a rabszolgák szökdösése egyre csak gyakoribb lett. Hogy a római provinciákban a rabszolgák szökdösése az Antoninus-ok korában mennyire elterjedt, világosan kiderül abból, hogy a szökevényekkel való harc céljaira a kormányzat komoly katonai erőket mozgósított, és hogy erre nemcsak a katonaságot, a rendőrséget és a helyi közigazgatást vette igénybe, hanem magánszemélyeket is. Minden tisztviselő, minden katonai és polgári hatóság, minden ember, aki csak a közigazgatás gépezetéhez tartozott, minden *municipium*, minden »dominus« és »possessor« kötelezve volt arra, hogy a szökött rabszolgák felkutatásában és letartóztatásában a kormányzatnak mindenképpen segítségére legyen.⁵ Egy senatusi határozat értelmében, amelyet *Ulpianus* idéz, egy földbirtokosnak sem volt joga birtokaira szökött rabszolgákat befogadni. A *villicus*-ok vagy *procurator*-ok kötelesek voltak a szökött rabszolgákat kiadni uraiknak vagy beszolgáltatni a hatóságoknak. Magukat a tulajdonosokat is súlyos büntetés terhe alatt (multa etiam centum solidorum) kötelezték arra, hogy segédkezzenek a szökevények felkutatásában (Dig. XI. 4, 2). Az, aki »emberszeretetből vagy részvétből« menedéket adott a szökevényeknek, bűnrészességet vállalt a szökésben, és súlyos büntetés alá esett.⁶

Mégsem mondhatjuk, hogy a rabszolgák és a tönkrement szabad szegények megszökése a korai császárságban az osztályharcnak csak passzív formája lett volna. Ellenkezőleg: ez is szükséges feltétel volt ahhoz, hogy aktív harcot kezdhessenek a római gyarmatosítók ellen. A provinciákban uralkodó terrorisztikus rezsim alatt csak a szökés tette lehetővé az elnyomottak számára, hogy egyesüljenek és a felszabadító háború megvívására felfegyverkezzenek.

A római jogtudományban mindezeknek a szökevényeknek, akik fegyveresen szegültek szembe rabszolgatartóikkal, »latrones« volt a nevük. Ez a kifejezés, amely gyakran fordul elő a császársági jogi, feliratos és irodalmi emlékekben, homályba burkolja előttünk a dolog lényegét és eltorzítva adja vissza a »latrones« akciónak igazi társadalmi jelentőségét. Tudjuk, hogy a »latrocinium« és a »latro« fogalmát a római jogba egy i. e. 77-ből való consuli törvény vezette be, mégpedig külön a szökött rabszolgák és a földjeikből kiforgatott parasztok akkor kibontakozó mozgalma elleni harc érdekében. Ezek az elemek kisebb fegyveres osztagokba verődve kószáltak Italia-szerte és meg-meg támadták az itáliai rabszolgatartók villáit. Bizonyos, hogy a »latro« kifejezést a római jogászok a görögöktől vették át. Mint M. Kutorga

⁴ Dig. LXVII. 2, 60: *servum fugitivum sui furtum facere intelligitur*; v. ö. Dig. XI. 4, 1: *is qui fugitivum celavit, fur est*.

* Dig. XLVIII. 4, 11: *hostili animo adversus rem publicam animatus*.

⁵ Dig. XI. 4; v. ö. XLIX. 16, 4; CI VI. 1, 1.

⁶ Dig. XI. 4, 3; v. ö. CTh V. 9, 1, 2.

kutatásai felderítették, a régi Görögországban a *λάτρις* szó tökéletesen megfelelt a *μισθός* szónak, ami zsoldost és bérbeadott rabszolgát jelent. A görög városokat és falvakat legnagyobbbrészt ilyen bérbeadott rabszolgák népesítették be, mivel a rabszolgaatartók, elterjedt szokás szerint, bérbe adták ki házi rabszolgáikat. Az ilyen berrabszolga jelölésére a görögök a *μισθός* szón kívül a *λάτρις* vagy *λάτρεις* szót is használták; később a *λάτρις* szó általában a rabszolgának eladott hadifoglyot jelentette.⁷ Ebben a jelentésben a szó nem ment ki a használatból még a legkésőbbi görög írók műveiben sem. Megtaláljuk még a VII. sz.-i bizánci *Theophylaktos Simokattés*-nél (I, 11, 12) is.

Amikor a római jogászok ezt a szót átvették, tisztára büntetőjogi szakkifejezést formáltak belőle a nyilván fellázadó rabszolga jelölésére, aki gazdájától megszökött és útonállásra (*latrocinium*) adta a fejét, vagyis fegyveresen nyílt rajtaütéseket hajtott végre vagyonos személyeken. De igen sok jogi szövegből világosan láthatjuk, hogy a közönséges rablókat és gyilkosokat jelentő egyéb jogi szakkifejezésekkel (*grassatores*, *depraedatores*) ellentétben a »latro« kifejezésnek mindig tágabbkörű jelentése volt. Ezt alkalmazták mindenféle zendülőre, általában a fennálló társadalmi rend minden ellenségére, és ebben az esetben a szóbanforgó kifejezés nem is annyira büntetőjogi, mint inkább már politikai jellegű. Pl. M. Aurelius-nak 167-ben kiadott rendelete a keresztényeket, mint a köznyugalom veszedelmes ellenségeit, egy sorban említi a »latrones«-szel.⁸ Arcadius-nak és Honorius-nak egy 399.-i rendeletében bizonyos afrikai törzsek, amelyek megtagadták a földadó fizetését, »latrones« néven szerepelnek (CTh VII. 19, 3). Ennek felel meg az is, hogy a római írók gyakran használják ezt a terminus technicus-t a trónbitorlókra. Maximinus-t, akit a csapatok egy része császárrá kiáltott ki, és aki háborút indított a *senatus* ellen, »latro«-nak, katonáit ugyancsak »latrones«-nek emlegetik.⁹ Hasonlóképpen »latro«-nak nevezik Firmus-t, azt a dúsgazdag alexandriai kereskedőt is, aki 272-ben szeparatista mozgalmat szervezett Egyiptomban és el akarta vitatni a hatalmat Aurelianus-tól (SHA Firm. 2, 1, 3). Az elnyomott tömegek fegyveres akcióit és mozgalmait a római írók rendszerint »latrocinia«-nak minősítik, képviselőiket pedig »latrones«-nek, »latrunculi«-nak. Így pl. *Aur. Victor* a bagaudákat »rablóbandának« nevezi (De Caes. 39, 17), *Augustinus* pedig még Spartacus-t és a vele szökött gladiátorokat is »kicsiny és megvetésre méltó rablótársaságnak« említi (De civ. dei, IV. 5).

⁷ Etymologicon Magnum 557, 34: *λάτρις ὁ ἐπὶ μισθῷ δουλεύων*, *λάτρον γὰρ ὁ μισθός*, 557,40: *τοῦτο ἐκ τοῦ λάτρις, ὃ σημαίνει τὸν μισθιον, δούλον*. V. ö. M. Kutorga, Ö. M. I., Szpvar 1894, 209–210.

⁸ Dig. XLVIII. 13, 4, 2. V. ö. Dig. I. 18, 3 pr.; *Tertull. Apolog.* 10. Ld. *Polycarpus* mártíromságát: *Antoninus Pius* alatt a »latrones« felkutatását végző, rendszerint csendőr-szerepet betöltő »diógmítai« fogták el (*Vita Polycarpi*, ed. Dressel, c. 7.). V. ö. R. Cagnat, De muni. cip. et provinc. militiis in imp. Rom. (Paris, 1880), 38. l., 6. j.

⁹ SHA v. Maxim. et Balb. 2; 5; 10.

Ezek háborút viseltek az állam ellen, de a jogászok nem »hostes«-nek nevezték őket, mivel római szokás szerint, amint *Pomponius* és *Ulpianus* mondja: *hostes sunt, quibus bellum publice populus Romanus decrevit, vel ipsi populo Romano, ceteri latrunculi vel praedones appellantur*.¹⁰ Ezen az alapon azokat a barbár népeket is »latrones«-nek, »latrunculi«-nak minősítették, amelyek forma szerinti hadüzenet nélkül törtek be római területre.

Ha tehát a római császárkorban dúló társadalmi mozgalmak és társadalmi harcok történetét a római írók osztályszemléletének megfelelően írja meg valaki, mint a polgári történészek általában, akkor az eredmény — természetesen — holmi »rablómozgalom« története lesz. Az ilyen mozgalmak vezérei úgy szerepelnek előttünk, mint »rablóbandák főkolomposai«, maguk a tömegek pedig vad és gonosz gyilkosokká, a római társadalom »szemetévé« degradálódnak, mozgalmukkal csak »esztelen« pusztításokat, gyilkolást és rablást okoznak. A polgári történetírás valóban így értékeli a római birodalom elnyomott tömegeinek minden megmozdulását. A bagaudák hatalmas mozgalmát a polgári tudomány rendszerint úgy állítja be, mint holmi »rabló, gyilkoló bandák« működését, és éppen ezért jogos színben tünteti fel a római kormányzat bármilyen terrorisztikus intézkedését is, amely ellenük irányult.¹¹ A polgári történetírás képviselői Mommsentől kezdve »igazi útonállóknak« bélyegzik pl. a bukolosokat, akik a római rendőrség elől rejtőztek a Delta mocsaras helyeire.¹² A sicarius-okat »fanatikus bérgyilkosbandáknak«, »a társadalom söpredékének, az országot terror alatt tartó, törvénysértő fosztogatóknak« minősítik.¹³ Az agonisztikusokról úgy írnak, mint »sötét alakok bandáiról«, »útonálló rablókról«, »láncuktól megszabadult vadállatoknak« vagy toprongyos csavargók és kalandorok gyülekezésének nevezik őket.¹⁴ Az, hogy a római írókat a császárkori tömegmozgalmak értékelésében ilyen vakon követhetik, csak a polgári kutatások módszerének hibás voltát és a polgári történetkutatók osztály-korlátozottságát bizonyítja. Módszer-tanuk és polgári természetük lehetetlenné teszi számukra, hogy helyesen értelmezzék az antik világ elnyomott tömegeinek mozgalmait, közelebb-ről: az ú. n. »latrones« mozgalmát.

A »latrones« mozgalmának gondos áttanulmányozása után megállapíthatjuk, hogy ez nem volt más, mint széles népi tömegek rabszolgaság elleni tiltakozásának elemi formája, az osztályharc bizonyos megnyilvánulási formája, afféle partizánháború, amelyet az elnyomottak kénytelenek folytatni a kíméletlen és hatalmas ellenség ellen, a terrorisztikus uralmi rendszer viszonyai között.

¹⁰ Dig. XLIX. 15, 24; v. ö. L. 16, 118.

¹¹ L. Homo, Le Haut Empire (Paris, 1933), 599.; C. Jullian, Hist. de la Gaule, VII. k. (Paris, 1926), 51.

¹² J. G. Milne, A history of Egypt under Roman rule (London, 1924), 52.

¹³ Jevrejszkaja enciklopedyija VII., 727.

¹⁴ P. Monceaux, Hist. litt. de l'Afrique chrét. IV. k. (Paris, 1912), 27, 185, 187; E. Stein, Gesch. d. spätröm. Reiches I. k. (Wien, 1928), 153.

Természetes, hogy forrásainknak a »latrones« ténykedésével kapcsolatos valamennyi adatát nem tekinthetjük a rabságban sínylődő tömegek társadalmi megmozdulásának. Tudjuk, hogy a római birodalomban erősen kifejlődött a közönséges bűnözés, a banditizmus, amely igen gyakran elválhatatlan kísérője az elemi erejű tömegmozgalomnak. De másrésztől azt is biztosnak mondhatjuk, hogy a római forrásoknak korántsem valamennyi »latro«-ja volt közönséges bűnöző. Könnyen kideríthetjük a római írók műveiből a »latrones« akcióinak alapvető irányzatosságát, tisztára osztálycéljait, amelyek néha nagyon világosan kirajzolódnak, és könnyen megtisztogathatjuk a mindenféle oda nem tartozó rétegtől, ami mind csak az illető író osztályellen-szenvének tükröződése. Akkor azután egészen világos lesz számunkra, hogy ezek a »latro«-k valójában a népbosszú megszemélyesítői, a társadalmi elnyomástól való szabadulás élharcosai voltak, akik a római uralom ellen, a népet elnyomó római államrendszer ellen küzdöttek.

A jogi szövegek nem hagynak kétséget a tekintetben, hogy ezek a »latrones« túlnyomó többségükben »*servi fugitivi*« voltak, azután mindenféle »*inopes*, »*egentes*, »*plebei*, »*humiles*, »*humiliores*, akiket a jogászok mind »*infames*«-nek minősítenek, szembeállítva őket a »*honestiores*«-szel, »*locupletes*«-szel, »*possessores*«-szel és »*possidentes*«-szel. Ugyanezekből a szövegekből kiviláglik, hogy a »latrones« azok ellen fordultak, akiknek eldugott kincseik (CI IV. 34, I.: »*ornamenta deposita*«), villáik,¹⁵ csűrökkel és rak-tárakkal felszerelt házaik¹⁶ voltak, akik kezükbe kaparintották a hatalmat, a földet, a gazdagságot és a gazdagság minden forrását, akik elvették tőlük a szabadságot (Dig. X. 1, 2, 3, 10) és akik mértéktelenül elnyomták őket. Az, amit ezek a »latrones« rajtaütései (»*incursiones*«) alkalmával szereztek, szemükben nem volt rablott jószág, hanem hadizsákmány, amelyet osztályellenségeiktől ragadtak el. Éppen a római gyarmatosítók féktelen kizsákmányolása, erőszakoskodása és fosztogatása volt az, ami a provinciák dolgozó embe-reit »latrones«-zé tette. Nagyszerű példa lehet erre Libaniosnak egyik beszéde. Libanios színes képet fest arról, hogy a nagybirtokosok milyen önkényes módon fosztogatják a szomszéd parasztokat, majd megjegyzi: »Lám, ez teszi a földműveseket rablókká, ez adja kezükbe a vasat, de nem azt, amely barátilag megfér a földdel, hanem azt, amely öl.¹⁷«

A »latrones« nyíltan, fegyverrel a kezükben léptek fel, nem féltek a rájuk váró kegyetlen büntetésektől. Mindig a »*summum supplicium*« vagy »*ultima poena*« várt rájuk, ezen pedig a következő halálméretet kell értenünk: »*ad furcum damnatio*, »*item vivi crematio*, »*item capitis amputatio*, »*deinde proxima mortis poena metalli coercitio*«. Ha élve elfogták őket, legnagyobb részüket keresztre feszítették, mégpedig azon a helyen, ahol a rajta-

ütést végrehajtották, hogy így félelmet keltsenek a lakosságban, ugyanakkor pedig »megvigasztalják a meggyilkolt személyek rokonait és szomszédait« (Dig. XLVIII. 19, 28, 15).

Hogy bosszút álljanak a római gyarmatosítókon, akik ilyen szenvedésre kárhoztatták őket, és hogy életük közös nyomorúsága ellen harcoljanak, mindazok, akik megszöktek a római elnyomás alól, hozzáférhetetlen és járhatatlan helyeken gyülekeztek össze. Így azután könnyen toborzódhattak belőlük könnyen mozgó, felfegyverzett csoportok, ami a római hatóságok számára is igen nehéz feladattá tette felszámolásukat. Ha csapatokat küldtek ellenük, meghúzódtak rejtékhelyeikre: barlangokban, erdők mélyén, mocsaras nádasokban vagy vad hegyszorosokban, ahová a római csapatok nem tudtak behatolni, arról nem is szólva, hogy a helybeli dolgozó lakosság együtt-érzett velük, segített nekik és rejtegette őket.

Iosephus Flavius leírja a galileai és iudaeai hegyek barlangjait, amelyekben a zsidó »latrones« rejtőzködtek. »Ezek a hegyek meredek oldalai-ban levő barlangok megközelíthetetlenek voltak bármely irányból: csak egészen keskeny, teker-vényes ösvények vezettek fel hozzájuk, azok a sziklafalak pedig, amelyekre a barlangok bejáratai nyíltak, meredeken ugrottak ki a tátongó szakadékok fölé.«¹⁹ Az észak-illyriai hegyek (Albius, Scardius, Adrius, Bebi montes) biztos menedéket nyújtottak az illyriai szökevényeknek, akik a római elnyomás ellen küzdöttek.²⁰ A Rhodopé áthatolhatatlan őserdőkkel borított csúcsai elrejtették a thrák »latro«-kat, akik — Paulinus Nolanus szavai szerint — »sohasem hajtották fejüket a rabság igájába.«²¹ A Nílus deltájának mocsaras és nádasok-borította lapálya, Alexandriától K.-re, a kanóbusi ágon túl volt kedvelt menedékhelyük az egyiptomi »latrones«-nek, az ú. n. »bukolos«-oknak. Heliodoros »Aithiopika« c. regényében részletesen leírja ezt a nehezen megközelíthető terepet (Heliod. I. 5, 6).

A császárság megalapításától kezdve a »latrones« mozgalma egyre nagyobb erőre kap és az Antoninus-ok »boldog századában« már valamennyi provinciát magával sodorja, annak ellenére, hogy a római kormányzat minden intézkedést megtesz elfojtására. De forrásaink csak igen szűkszavúan számolnak be erről a mozgalomról.

Sziciliában — még Augustus idejében — bizonyos Selurus nagyobb fegyveres csapat élére állott és hosszú időn keresztül nyugtalanította a rabszolgatartók villáit az Aetna környékén. »Nemrégiben — írja Strabón — a mi időnkben vittek innen Rómába valami Selurus nevű embert, aki az Aetna fiának nevezte magát. Ez felfegyverzett csapatnak volt a vezetője és hosszú időn keresztül bolyongott az Aetna környékén, gyakori rablások közepette. Láttuk, hogyan tépték szét a vadállatok

¹⁵ Dig. XXIX. 5, 2; v. ö. XLVII. 9, 3, 2.

¹⁶ Dig. XLI. 2, 3, 8; v. ö. I. 15, 3, 2; CI IV. 6, 5, 1.

¹⁷ Libanios szónoklatai, Sz. Szesztakov orosz fordítása (I. k., Kazany, 1952) nyomán (168. o.).

¹⁸ Dig. XLVIII. 19, 28; v. ö. Bas., LX. 51, 26.

¹⁹ Ios. Flav., Bell. Iud. I. 16, 4; v. ö. Ant. XIV. 15, 5.

²⁰ CIL V suppl., ed. Pais, No 58, 1110; v. ö. ILS 2646.

²¹ Paulin. Nol., Carm. XXX; De reditu Nicetae (Migne, Patr. Lat. t. 61, p. 487).

gladiátori harcban a porondon; először feltették egy magas emelvényre, mintha az Aetnára tették volna; akkor az emelvény egyszerre összerogyott, ő maga pedig belezuhant abba a ketrecbe, amelyben a vadállatok voltak. Ezt a ketrecet... szándékosan helyezték el az emelvény alá» (VI. 2, 6).

Ugyanebben az időben — *Cassius Dio* előadása szerint — Hispaniában is működött egy *Corocotta* nevű »rabló« (ληστής). A hispaniai hegyek között rejtőző csapatai hosszú időn át pusztították az országot. *Cassius Dio* igen rövid előadásából következtetve, ez a római gyarmatosításoktól rabszolgasorba taszított bennszülött lakosságnak volt nyilván komoly megmozdulása. Már a mozgalom vezérének a neve — »Corocotta« — is bizonyíthatja, hogy micsoda rettegést keltett a hispaniai római rabszolgatartókban. Ezt a nevet, olvassuk *Cassius Dio*-nál, *Corocotta* valami rettenetes fenevadról kapta, amelyet corocottas-nak hívnak és amely nem más, mint a farkas és a kutya vagy a tigris és az oroszlán keveréke.²² *Augustus* kénytelen volt egy millió sestertius-nyi jutalmat kitűzni annak, aki Corocottát élve elfogja. De állítólag Corocotta ezt arra használta fel, hogy a császár bocsánatát kérje, és volt benne elég vakmerőség ahhoz, hogy személyesen megjelenjen előtte. *Augustus* meg is bocsátott neki, sőt még a megígért jutalmat is kiadta (*Cass. Dio* XV. 43.). Így beszéli el *Cassius Dio*, de ez a *Corocotta* bűnbocsánatáról szóló elbeszélése nagyon is olyan, mintha nem volna egyéb — anekdotánál.

Iudaeában a császárság megalapítása óta kibontakozott a bennszülött »latrones«, az ú. n. »sicarii« harca. Ez a harc nem is hagyott alább száz esztendőn keresztül. *Iosephus Flavius* műveinek több helyén — osztályhelyzetének megfelelően — »csavargó bandának«, »rablók és gyilkosok gyülekezetének« nevezi a *sicarius*-okat.²³ »Ezek az útonállók — írja — a *sicarius*-nevet viselték... Késekkel működtek, amelyek hossza akkora lehet, mint a perzsa akinaké, görbülete pedig olyan, mint a római *sica*-é; ezért is nevezték el ezeket a gyilkosokat, akik sok-sok ember halálát okozták, *sicarius*-oknak.«²⁴ De akárcsak ezeknek az »útonállásoknak« a leírásából is láthatjuk, ezek nem voltak közönséges banditák. Áldozataikat nem véletlenül szemelték ki, hanem csakis a római gyarmatosítókat és a helybeli zsidó rabszolgatartó arisztokráciát üldözték. Ezt az utóbbit a nép azért gyűlölte, mert támogatta a római uralmat és szabotálta a népi felszabadító harcot. »A *sicarius*-ok — írja *Iosephus Flavius* — azokkal szálltak szembe, akik beadták derekukat a rómaiaknak, és úgy bántak el velük minden tekintetben, mint ahogy az ellenséggel szokás: vagyonukat elrabolták, marháikat elhajtották, házaikat felgyújtották« (*Bell. Iud.* VII. 8, 1). Különös gyűlölettel és haraggal ütöttek rajta a *sicarius*-ok Róma csatlósainak: a zsidó fejedelmeknek, valamint a

főpapoknak, a helyi gazdag kereskedőknek, uzsorabankároknak, egyszóval mindazoknak a palotáin és villáin, akik valami úton-módon támogatták a római uralmat és akik hasznot húztak belőle.²⁵

»Nincs semmi különbség — mondtak a *sicarius*-ok — köztük és az idegenek között, mert szégyenszemre áruba bocsátották a szabadságot, amelyért pedig mennyit háborúztunk, és megszerették a római szolgaságot...« »A rablók — írja *Iosephus Flavius* — sokakat eltántorítottak Rómától, sőt harcra tüzelték őket a szabadság védelmében; másokat viszont, akik alávetették magukat a római uralomnak, halállal fenyegettek meg; nyíltan megmondták nekik, hogy azokat, akik önszántukból inkább a szolgaságot választják, ők majd erővel kényszerítik a szabadságra. Csoportokra tagolódva kószáltak szerte az országban, fosztogatták a hatalommal felruházott személyek házaikat, őket magukat pedig legyilkolták és egész falvakat égettek porrá. Egész *Iudaea* hangzott erőszakosságaiktól, és a háború lángja napról napra csak magasabbra csapott.«²⁶ Ez osztályharc volt, a Rómától szolgasorba kényszerített és elnyomott népi tömegek mozgalma. A harcnak csakis ezzel a népi jellegével lehet értelmesen megmagyarázni azt a tényt, hogy hiába voltak a kíméletlen megtorlások és tömegkivégzések, a római hatóságok képteleneknek bizonyultak arra, hogy a *sicarius*-ok mozgalmát majdnem egy teljes évszázad leforgása alatt elfojtsák.

A II. sz.-tól kezdve a provinciákban valamenyny nagyobb út mentén és a városokban, valamint a néptelen és veszedelmesebb helyeken is a kormányzat erős katonai-rendőri egységeket helyezett el (*stationarii*, *beneficarii*), akiknek legfőbb feladata éppen a »latrones« üldözése volt. *Tertullianus* a II. sz. végén azt írta, hogy ilyen katonai-rendőri őrállomásokkal voltak tele mind a provinciák (*Apolog.* 2). A legnagyobbbrészt a II. sz.-ra tehető feliratok nagy száma azt bizonyítja, hogy ezeknek az őrállomásoknak a hálózata csakugyan messze szétágazott.²⁷ Különösen gyakoriak voltak a határmenti provinciákban: Galliában, Daciában, Pannoniában, Noricumban stb., ahol a »latrones« kapcsolatot tartottak fenn a »barbárokkal« és az utóbbiak betörései alkalmával gyakran soraik közt küzdöttek.²⁸

Az Antoninus-ok kormányzata a K.-i municipium-okra azt a kötelezettségeket róttta ki, hogy minden eszközzel legyenek segítségére a helyi

²⁵ *Ios. Flav.*, *Bell. Iud.* II. 22, 2; V. 1, 4; *Ant.* XVII. 10, 5; XVII. 10, 6 (a gazdagok ellen); *Bell. Iud.* II. 17, 6; 13, 3; *Ant.* XX. 9, 2 (a főpapok ellen); *Bell. Iud.* II. 13, 3; 17, 6; *Ant.* XVII. 10, 7 (az uzsorások és a τοὺς διαφόρους, azaz a római csatlósok ellen).

²⁶ *Ios. Flav.*, *Ant.* XX. 8, 6; *Bell. Iud.* II. 13, 6.

²⁷ *O. Hirschfeld*, *Die Sicherheitspolizei im röm. Kaiserreich*, *Kleine Schriften* (Berlin, 1913), 588.; *L. Robert*, *Étud. Anatoliennes* (Paris, 1937), 102; v. ö. *IGRR* III 784; 812; *BCH* 52 (1928) 407.

²⁸ *Fabretti*, *Inscriptiones* II 86; *CIL* VII 271; XIII 5069; 5070; 5621; 6096; 6426; 6429; 6437; 6667; 8243; *J. Jung*, *Fasten d. Provinz Dacien* (Innsbruck, 1894), 177; *Steiner*, *Codex inscr. Rom.* V 2918; 3033—36; 3040; 3044; 3306; 3844—50; 3855.

²² *Cass. Dio* LVI. 1, 43; v. ö. *Plin.*, *NH* VIII. 21, 30.

²³ *Ios. Flav.*, *Bell. Iud.* II. 13, 13; 17, 6; V. 10, 5; VII. 8, 1; *Ant.* XX. 8, 10.

²⁴ *Idem*, *Ant.* XX. 8, 10; v. ö. *Isidor. Hisp.*, *Orig.* XVIII. 6.

hatóságoknak a »latrones« mozgalom ellen folytatott harcukban. E célból *Traianus* uralkodásától kezdve Kis-Ázsia városaiban majd a K. néhány másik városában is rendszeresítették az *εἰρηάρχαι* előkelő méltóságát: az illetőt évenként jelölték ki a »tíz első« (*δεκαπρωῖται*) közül. Az eirénarché-ek legfőbb kötelesége az volt, hogy ügyeljenek a társadalom rendjére és nyugalomára²⁹ és főleg, hogy üldözzék a »latrones«-t. E célra külön gyalogos és lovasvadász (*διωγμίται*) osztagok állottak rendelkezésükre; ezeket vetették be a »latrones« üldözésére, majd a kihallgatás és megkínzás után a kézrekerítetteket átadták a rendőri ható ágoknak.³⁰

De mégis hiába volt mindez a sok intézkedés, a »latrones« mozgalma a provinciákban nemcsak hogy nem hagyott alább, hanem egyre erősödött. Az elnyomott tömegeknek ezek a népes katonai osztagai akárhányszor nem voltak rosszabbul felfegyverezve és megszervezve, mint a római cohorsok. Vezetőik bátor és híres emberek (famosi latrones) voltak. Csapatuk később mind népesebbre duzzadtak, és semmiféle erőszak, semmiféle terror nem tudott végezni velük. *Apuleius* és *Lukianos* írásaiban gyakran olvashatunk rablókról és szerencsés rablóvezérekről, akik komolyan veszélyeztették a provinciák nyugalomát, és nem kétes, hogy ez a valóságot tükrözi. *Apuleius* ír a thrákiai »latrones«-ről, akik egy bizonyos *Haemon* vezetése alatt egész Macedoniát végigdúlták, és akiknek megfékezésére külön katonai osztagokat kellett kivezényelni (*Apul. Metam. V. 5–7*).

Gaius, Marcianus és *Cl. Saturninus, Ant. Pius* és *M. Aurelius* jogászai, gyakran emlékeznek meg a »latrones« rajtaütéseiről, amikor azután a vagyonosabb emberek egész nyájait hajtották el.³¹

A jogászok hangoztatják a »latrones« erejét (*Dig. XXXV. 2 30 pr. ; X. 2, 4, 2*) és összeesküvésekről, összhangba hozott akciókról írnak (*Dig. XLVIII. 19, 16 pr.*). A jogtudós *Pomponius de latrunculis exterarum gentium*, vagyis a római elnyomás ellen harcoló bennszülöttek lakosságáról beszél és megjegyzi, hogy ezek a »latrunculi« egész körzeteiket foglaltak el (*Dig. XLIX. 15, 6*). Az a rengeteg felirat, amely a határmenti dunai provinciákból (a II–III. sz.-ból) maradt ránk, ugyancsak bizonyítja a »latrones« messze kiterjedő tevékenységét.³²

Az afrikai provinciák, *Numidia* és *Mauretania*, a II. sz. 1. felében állandó rajtaütéseknek (*latro-num incursus*) voltak kitéve. Különösen komolyra fordult itt a helyzet *Antoninus Pius* idején. 145-ben a Iudaeában állomásozó legio VI. Ferrata-t is odairányították, hogy a »latrones« ellen bevetett ottani legiónak segítségére siessen. Ugyanakkor építették ki a katonai utat a *Lambaesis* környéki

hegyekben (*mons Aurasius*), hogy ezzel is megkönnyítsék a katonaság számára a felvonulást a magaslaton fekvő *saltus Aurasius* ellen, — ez volt t. i. a menedékhelye azoknak a »latrones«-nek, akik — *Fronto* szavai szerint — komolyan veszélyeztették a birtokosokat.³³ A numidiai-mauretaniai határvidéken II. sz.-i forrásaink gyakran említik a »latrones« mozgalmát. 152-ben *Nonius Datus* katonai mérnököt kíséretével együtt megtámadták, amint *Lambaesis*-ből *Saldae* mauretaniai város felé igyekezett.³⁴ *Lambaesis* környéke egyik legfőbb támaszpontja volt a »latrones« mozgalomnak. 153–154-ben ide vezényelték *Fronto* barátját, *Iulius Senex*-et is, hogy a fegyveres »latrones«-osztagok elleni hadműveleteket irányítsa.³⁵ Erélyes intézkedéseket foganatosított ellenük *Commodus*³⁶ is.

Hogy az osztályharcnak ez a formája igen elterjedt, és hogy a provinciák elnyomott lakossága a Severus-ok korában nagy mértékben együttérzett ezekkel a »rablókkal«, már abból is látható, hogy a kor jogászai rendkívüli figyelemmel tárgyalják a »latrones«-mozgalom és a »latrones« rejtegetőinek kérdését: valamennyiük fejére szigorú büntetéseket szabnak ki. A *Digestákban* *Ulpianus*-nak, *Marcianus*-nak, *Paulus*-nak és *Kallistratos*-nak számos megjegyzését olvashatjuk a »latrones« erőteljes akcióira és az elfogatásuk végett szükséges rendszabályok megtételére vonatkozólag. Láthatjuk, hogy a jogtudomány milyen görcsös erőfeszítéssel tanulmányozza ezt a társadalmi jelenséget, de a felszámolásával sikertelenül próbálkozik.³⁷ *Ulpianus* a VII. könyvben (*De officio proconsulis*) a tartományi helytartók kötelességévé teszi nemcsak a »latrones« felkutatását, hanem befogadókik megbüntetését is: *receptores eorum coercere, sine quibus latro diutius latere non potest* (*Dig. I. 18, 13 pr.*). Ezzel kapcsolatban a jogászok irgalmatlan büntetéseket követelnek a rejtegetők ellen és kifejtik, hogy *receptores non minus delinquant, quam adgressores* (*Dig. XLVII. 9, 3, 3*). *Marcianus* azt követelte, hogy a rejtegetőket ugyanolyan büntetéssel sujtsák, mint a »latrones«-t (*Dig. XLVII 16, 1*), *Paulus* pedig a »latrones« rokonainak vagy barátainak kijáró büntetésekről beszél (*Dig. XLVII. 16. 2*).

Mindez azt mutatja, hogy a Severus-ok korában a »latrones« mozgalma rendkívül fellendült. Valóban, forrásaink is bizonyítják, hogy *Sept. Severus* uralkodása alatt töméntelen »latro« pusztította a provinciákat, és a velük való küzdelem rendkívüli erőfeszítéseket és áldozatokat követelt. A polgárháború, amely *Commodus* halála után a császári trónra pályázók között fellángolt és amely több provinciára kiterjedt, csak hozzájárult az elnyomott tömegek forradalmi mozgalmanak megerősödéséhez. A »latrones« — tapasztalt és

²⁹ *Aristid.*, I. 523 (ed. Dindorf); *Dig. L. 4, 18, 17*; *CI 77*: *qui ad provinciarum tutelam quietis ac pacis per singula territoria faciunt stare concordiam*. Az eirénarchés-ek kötelességeiről részletesebben ld. *R. Cagnat*, i. m. (8. j.).

³⁰ *Dig. XLVIII. 3, 6*; v. ö. *L. 4, 18, 7*; *CI X 75*.

³¹ *Dig. XIX. 2, 9, 4*; *XVII 2, 52, 3*; *XVII. 8, 21*; *XLVII. 14*.

³² *CIL III 1579*: 2544; 8009; 8021; 8242; suppl. 14587; *AEp* 1901, No 18; 1934, No 72; 179; 203.

³³ *CIL VIII 10230*; 2490; 2246; *ILS 2479*; *Fronto*, I. p. 236 (ed. Loeb).

³⁴ *CIL VIII 2728*; *ILS 5795*.

³⁵ *Fronto*, *Epist. ad Pium*, p. 169 (ed. Loeb).

³⁶ *CIL VIII 2495*; 2498; 11048; 952; 22629.

³⁷ *Dig. XIII. 6, 5, 4*; *XXIII. 3, 5, 4*; *XXIV. 3, 21*; *XXXII. 1. pr.*; *XXXIX. 5, 3, 4, 1*; *XLVIII. 5, 3, 9*; 9, 7; 19, 11, 2; *XLIX. 15, 19, 2*; 16, 14 pr.

vakmerő vezérek irányításával — rajtaütöttek a birtokosok villáin és földjein, a védtelen városokon, mégpedig úgy, hogy a dolgozó tömegek együtt éreztek velük és támogatták őket, egyes körzetekben pedig nyílt felkelést idéztek elő a római hatóságok ellen.

Nagyarányú mozgalom volt ez, amely alapjában rendítette meg az államot. Elfojtásához a rendőrségi egységeken kívül komoly katonai erők mozgósítása vált szükségessé. *Sept. Severus*, tüstént *Niger* és *Clodius Albinus* fölött aratott győzelme, valamint politikai ellenfeleinek ezzel kapcsolatos véres üldöztetései után, erőteljes akciót indított a forradalmi mozgalom ellen, amely egyszerre vált urrá a K.-i és Ny.-i tartományok fölött. *Cassius Dio* írja, hogy 197-ben személyesen vett részt egy *Claudius* nevű »rabló« ellen indított harcban. Ez a *Claudius* nagylétszámú és jól felfegyverzett osztaga élén hosszú időn át pusztította Iudaeát és Syriát. Lehetséges, hogy ez a *Claudius* iudaeai volt, és Orosius-nak a samariaiak és iudaeaiak *Sept. Severus* alatti felkelésével kapcsolatos híradása összefügg *Claudius* mozgalmával. *Cassius Dio* szavai szerint *Claudius* csepp híján magát a császárt is foglyul ejtette.³⁸ Ugyancsak 197-ből van egy feliratunk, amely arról számol be, hogy bizonyos ellenség ostrom alá fogta *Augusta Treverorum* (Trier) városát, úgyhogy *Sept. Severus*-nak kellett megvédelmeznie. Egyes kutatók lehetségesnek gondolják, hogy ez a felirat arra a támadásra vonatkozik, amelyet a város felfegyverzett *latro*-egységektől szenvedett el (CIL XIII 6800).

Egész sereg forráshely utal arra, hogy az elnyomott tömegek mozgalma elleni harc 206–208-ban érhetette el tetőpontját. Italiában ebben az időben folyt a harc a »szerencsés« *Bulla* csapatai ellen. Bullához rengeteg rabszolga és szegény szabad ember csatlakozott.³⁹ Komoly mozgalom volt ez, amely mintegy két esztendeig tartott⁴⁰ és a kormányzatnak igen sokba került. Hiába hoztak rendkívüli intézkedéseket, hiába szerveztek különleges osztagokat a mozgalom elfojtására, Bullát mégsem sikerült elfogniuk. Ez is kétségtelen bizonyítéka annak, hogy a mozgalmat a helybeli dolgozó lakosság is támogatta és a felkelőknek biztos menedéket nyújtott. Jórészt ezzel magyarázhatjuk *Bulla* jólétesültségét és váratlan, merész rajtaütéseit (*Cass. Dio* LXXVI. 10, 2). A mozgalmat nem is tudták elfojtani nyílt erővel, hanem csak *Bulla* szeretőjének árulása révén: álmában fogták el, de osztagai már előzőleg szétszóródtak.

Ugyanebben az időben Hispaniában, Noricum-ban és Kis-Ázsiában a forradalmi mozgalmat *Sept. Severus* legatusa, *Ti. Cl. Candidus* fojtotta el (CIL II 4114: *adversus rebelles homines hostes populi Romani*). A kisázsiai helyzet feszült voltát bizonyítja 3 lydiai felirat is, amely arról számol be, hogy *Sept. Severus* különleges militarizált rendőr-

séget szervezett (*κολλητιωνης*). Ezeket az alakulatokat a saltus-okban és falvakban helyezték el, hogy tartsák szemmel a parasztokat és üldözzék a »latrones«-t.⁴¹ Ugyanerre az időre tehető az egyiptomi bukolos-ok komoly mozgalma, amivel kétségtelenül összefügg *Subatianus Aquila* praefectus rendelete is (206–207-ből): ebben megparancsolja a falvaikból megszökött parasztoknak, hogy térjenek vissza házaikba (Pap. Gen. 10, 17; Pap. Oxy. VIII. 1110). 210-ben *Subatianus Aquila*-nak újabb rendelete megismétli a parancsot, hogy a szökevények térjenek vissza házaikba (Pap. Flor. 6, 10-). Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy ezeket a szökött parasztokat a dokumentumok általában »rablóknak« (*λησται*) nevezik. A III. sz. elején a bukolos-ok mozgalma még jobban fellángolt, ezzel kapcsolatban meg kellett erősíteni az egyiptomi rendőrséget is. Most minden faluba 2–2 rendőrfőnököt (*ἀρχεφοδοι*) neveztek ki; a falvak nyugalmaért ezek voltak felelősek. Az alárendeltek egész gárdája vette őket körül (*φύλακες*). Ezen kívül minden körzetben volt egy rendőrfőparancsnok (*εἰρηνοφύλαξ*). Erősítik ebben az időben a folyamórséget (*ποταμοφυλακία*) is.⁴²

De a reguláris rendőrség nyilván képtelen volt megküzdeni a »latrones« mozgalmával, és a III. sz.-tól kezdve a papiruszokon gyakran történik említés a »latrones« felszámolására rendelt különleges osztagokról (*ληστοπιασται*). Ebbe — kényszerű *leiturgia* formájában — bevonták a parasztokat is. De a parasztok minden jel szerint fölöttébb kelletlenül tettek eleget ennek a kötelezettségüknek. Egész csomó rendeletet adtak ki, hogy *leiturgia*juk teljesítésére kényszerítsék őket: ellenkező esetben szigorú büntetéseket helyeztek kiállításba.⁴³ De ezek a parancsok nyilván nem sokat lendítettek az ügyön. A parasztok a »latrones« összefogdosása helyett inkább befogadták és elrejtették őket a rendőrség üldözése elől. Ezt bizonyítja egy igen érdekes oxyrhynchosi papirusz (210–214-ből), amelyen *Baebius Iuncianus* praefectusnak *Heptanomis* és *Arsinoé* stratégos-aihoz intézett körlevelét olvashatjuk. Ebben a körlevélben a praefectus a legszigorúbban meghagyja minden helyi hatóságnak, hogy nem szűnő erőfeszítéssel fogdossák össze a »latrones«-t. Határozott tetteket követel és háromszor is rámutat arra a veszélyre, amely a nomos-okat fenyegeti, ha a hatóságok nem törődnek ezzel a dologgal. »Már előbbi körleveleimben is megparancsoltam nektek, hogy nem gyengülő figyelemmel kutassátok mindenfelé a rablókat, és figyelmeztetlek titeket az ennek elhanyagolásából származó veszedelemre. Most újból megismétlem parancsomat, azért, hogy Egyiptom minden lakója tudja, és ezeket a kutatásokat rendkívül fontosnak tartom.« Ehhez a körlevélhez csatoltak egy rendeletet,

³⁸ *Cass. Dio* LXXV. 2, 4; v. ö. *Oros.* VII. 17.

³⁹ *Cass. Dio* LXXVI 10, 5: πλείστον γὰρ ὄσους (τοὺς δούλους) τῶν Καισαρείων εἶχε, τοὺς μὲν ὀλιγομίσητους, τοὺς δὲ καὶ παντελῶς ἀμισθοὺς γεγονότας.

⁴⁰ *Ibid.* 10, 1: ἐλήζετο τὴν Ἰταλίαν ἐπὶ ἑτῇ δύο.

⁴¹ *Denkschr. d. K. Akad. d. Wissensch. in Wien*, 57, I. Abt. (1914), No 9, 28, 55.

⁴² BGU 321, 375, 6; P. Oxy. I. 80; P. Flor. 91; PSI 734; P. Gen. I.

⁴³ BGU 325; P. Oxy. I. 80; *Wilcken*, *Chrest.* 401; 472; 473.

amely szigorú büntetéssel fenyegeti meg azokat, akik »latrones«-t rejtegetnek otthonukban. »Mivel nyilvánvaló mindenki előtt, hogy lehetetlen kiirtani a rablókat, ha rejtegetik őket, meg kell tehát fosztani őket rejtekeiktől, és akkor majd gyorsan megsemmisítjük őket. Több okból kifolyólag adnak nekik menedéket: egyesek azért rejtegetik őket, mert ők maguk is cinkosaik, mások nem rokonszenveznek ugyan velük...«⁴⁴ (a papirusz itt megszakad).

Rövidebb feliratok hasonló jelenségekre mutatnak rá más provinciákban is. Mauretaniában (206–208-ban) a felkelők felkutatását és kiirtását *P. Ael. Peregrinus* helytartó irányította (CIL VIII 9360). Ugyanekkor Baeticában *L. Cominius Vipsanius Salutaris* procurator törvényt ült és ítélkezett az elfogott felkelők fölött (CIL II 1085; v. ö. 1389). Egy 208-ból, Sicca Veneria-ból való felirat Numidiában említ felkelőmozgalmat (CIL VIII 1628; ILS 429). Egy *Aquincum* közelében, Alsó-Pannoniában talált felirat (206–208-ból) azt tanúsítja, hogy ebben az időben *C. Iul. Sept. Castinus*, mint a *legio I. Minervia* legatusa, négy zászlóalj* élén közdött az említett helyen *adversus defectores et rebelles*.⁴⁵ Ephesos-ban 206-ban a legiók ugyancsak felkelőmozgalom elfojtásával voltak elfoglalva (CIL III 427; ILS 430), Britanniában pedig ugyanebben az esztendőben *πάροικος πόλεμος* folyt, tehát kétségtelenül felkelői mozgalom ellen léptek fel: a háború során *Virius Lupus*, a provincia helytartója vereséget szenvedett (*Cass. Dio* LXXV. 5, 4).

Mindezeket a felkelőket egy Rómában talált felirat »saevissimi latrones«-ként aposztrofálja. Világos, hogy ezek nem voltak közönséges gonosztevők. A birodalom roppant területén, az egymástól igen távoleső tartományokban, a legiók majdnem egy időben folytattak elkeseredett harcot, persze, nem a deklasszált elemek, hanem az elnyomott tömegek ellen. A mozgalmakat kíméletlenül elfojtották, és egészen bizonyos, hogy Rómában éppen ezzel kapcsolatban emelték *Sept. Severus* tiszteletére azt az emlékművet, amelynek a felirata a következőképpen hangzik: *Genio*

exercitus, qui extinguendis saevissimis latronibus fideli devotione Romanae exspectationi et votis omnium satis fecit (CIL VI 234; ILS 2011). A római gyarmatosítók hálásak voltak neki egyebek között azért is, hogy olyan gyorsan és oly kíméletlenül elnyomta a kizsákmányolt tömegek ellenállását.

A »latrones« mozgalma, amely lényegében a népi felszabadító harc sajátos formája volt, még tovább hullámozott a Duna vidékén az ú. n. »gót háborúk« idején is. A birodalomnak erői megfeszítésével kellett küzdenie egyrészt a »barbárokkal«, másrészt a hátszói »latrones«-szel. Ezek a »latrones« akkor szárazon és vizen egyformán akcióba kezdtek és a tereppel nem ismerős »barbároknak« lényeges segítséget nyújtottak.⁴⁶ A betörések idején előjöttek rejtekeikből és hátbatámadták a római csapategységeket; értesüléseket szolgáltattak a »barbároknak« a római csapatok minden hadmozdulatáról; megbízható útmutatóik voltak nekik, megmutogatták a védekezésre vagy támadásra alkalmas helyeket. Az összecsapások és ütközetek alkalmával a »latrones« együtt küzdöttek a »barbárokkal« az őket mérhetetlenül elnyomó római állam ellen és mindig megszerezték a szükséges ellátást a »barbár« csapatok számára.

A római kormányzat harca a »latrones« ellen akkor, amikor a »barbár« betörések úgyszólván egy pillanatra sem szüneteltek, nem járt semmiféle látható eredménnyel, és ez bosszantotta a római hatóságokat. A császárok igen szigorú rendeleteket adtak ki egyre-másra a »latrones« ellen. III. *Gordianus* 243. évi törvénye teljes büntetlenséget biztosított azoknak, akik »rablókat« megöltek (CI. IX. 16, 2). 265-ben *Gallienus* újból megerősítette ezt a törvényt (CI IX. 16, 3). De ezek a rendeletek nem sokat segítettek. Az erdőkben és hegyekben rejtőzködő, rendszeres hajtóvadászatokkal háborgatott, éhező és nyomorgó »latrones«, minden terror ellenére, fáradhatatlanul harcoltak tovább.

Fordította: *Borzsák István*

⁴⁴ P. Oxy. XII 1408; v. ö. A. D. Dmitrijev, Bukoli (A bukulosok), VDI. 1946. évf., 4. sz., 99–100.

**Castinus* »ex praec(epto) dom(inorum) n(ostrorum) trium, mint *dux vexil(lationum) IIII Germ(anicarum) leg(ionum)*.... feltétlenül Germania határain kívül hadakozhatott összevont válogatott csapataival a lázadók ellen. A *cursus honorum*-felirat egyéb katonai funkciói is (a *leg. leg. I. M.* kivételével) egyáltalán szintén a Közép-Duna mentén való szerepelgetésről tanúskodnak (Sz. J. szerk.).

L.: Bud. Rég. V. (1897), 131–2. o.

⁴⁵ CIL III 10471–10473; v. ö. ILS 1153.

⁴⁶ IGRR III 481: *κατὰ θάλασσαν καὶ κατὰ γῆν*; v. ö. IV 886; ILS 8870.

AZ ŐSKÖKOR TÁRSADALMÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL*

A legutóbbi években a szovjet tudósok fokozott mértékben foglalkoznak az ősközösségi társadalom alakulásának, fejlődésének kérdéseivel. Munkáikban egyaránt vizsgálat alá veszik a nagy, átfogó, elvi jelentőségű problémákat és az egyes korok jellemző részletkérdéseit. A kutatók figyelmét az emberiség fejlődésének erre a szakaszára két *Sztálin*-mű irányította. *J. V. Sztálin* meghalt. Halála az egész emberiségnek, de különösen a békeszerető országok haladó tudományának pótolhatatlan vesztesége. *Sztálin* utolsó munkái szinte valamennyi tudomány művelője elé azt a feladatot állítják, hogy saját szakmájuk kérdéseit e művek fényénél vizsgálják meg.

Az első mű, amely először a *«Pravda»* 1950. jún. 21-i számában jelent meg, a *«Marxizmus és nyelvtudomány»* és az ezzel kapcsolatos *«A nyelvtudomány néhány kérdéséhez. Válasz J. Krasenninyikova elvtársnőnek»*, amely a *«Bolsevik»* 1950. évi jún. számában s ugyancsak a *«Pravda»* 1950. jún. 4-i számában jelent meg.¹ *J. V. Sztálin* ebben a művében nemcsak a szovjet nyelvtudomány marista eltévelyedéséről rántja le a leplet. *Engels* *«Anti-Dühring»*-jében, *Lenin* *«Materializmus és empiriokriticizmus»*-ában *Dühringgel*, ill. az empiriokriticistákkal való vita során koruk majdnem minden tudományágának átfogó dialektikus szintézisét adták, ugyanígy *Sztálin* is messze túlnőve a marri antimarxista állásfoglalás kritikáján, számos más tudományágnak új horizontot nyit. A sztálini tanítást és azt az egészséges materialista szemléletet, amellyel a tárgyi alapjaiból kirángatott, szinte torzított tükörben lebegő nyelvelméletet ismét a valóság szilárd talajára állította, meg kell szívlelnie s fel kell használnia a nyelvészeken kívül elsősorban a néprajz és az ősrégészet kutatóinak is.

A másik mű *«A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban»* először a *«Bolsevik»* 1952-es 18. számában jelent meg.² Ez a zseniálisan rendszerező s a legbonyolultabb kérdéseket is áttekintően definiáló munka is sokkal többet fogott át, mint a szocialista társadalom politikai gazdaságtanát. Azzal, hogy ismételtelmagyarázza és bebizonyítja a társadalmi törvények objektív voltát és tisztázza az alaptörvények jellegzetességét, fényt vet a kapitalizmus előtti társadalmak törvényszerűségeire is, ill. feladatul állítja e korok elé, hogy szakterületükön tisztázzák ezeket a kérdéseket.

Mintegy jelen vizsgálataink mottójául szeretnénk kiemelni az idézett két műből a következő mondatokat: *«Minden alapnak megvan a saját, neki megfelelő felépítménye... Ha megváltozik és*

megszűnik az alap, akkor nyomában megváltozik és megszűnik a felépítménye, ha új alap jön létre, nyomában létrejön a neki megfelelő felépítmény... A felépítményt az alap hozza létre, ez azonban egyáltalán nem azt jelenti, hogy a felépítmény csupán visszatükrözi az alapot, hogy passzív, semleges, közömbös magatartást tanúsít alapjának sorsa iránt, az osztályok sorsa, a rend jellege iránt. Ellenkezőleg, miután létrejött, hatalmas cselekvő erővé válik, tevékenyen hozzájárul alapjának kialakulásához, megerősödéséhez, mindent megtesz, hogy segítsen az új rendnek a régi alap, a régi osztályok felszámolásához és megszüntetéséhez.»³

«A marxizmus a tudomány törvényeit — akár a természettudomány, akár a politikai gazdaságtan törvényeiről van szó — az ember akaratától függetlenül végbemenő objektív folyamatok visszatükrözésének fogja fel. Az emberek ezeket a törvényeket felfedezhetik, megismerhetik, tanulmányozhatják, cselekedeteikben számbavehetik, a társadalom érdekében felhasználhatják, de megváltoztatni vagy hatályon kívül helyezni nem képesek. Még kevésbé képesek a tudomány új törvényeit kialakítani vagy teremteni.»⁴

Ha tárgyunkat, az ősközösségi társadalomnak az őskökhöz való szakaszát szemléljük a fenti általános érvényű megállapítások fényénél, akkor el kell fogadnunk, hogy 1. a gazdasági alap reánk maradt leletei: az ősi termelőeszközök egyben a felépítményt is meg kell, hogy világítsák; 2. a felépítmény kézzelfogható tanúi: a művészi megnyilvánulások leletei rá kell, hogy világítsanak a gazdasági alap egyes részletkérdéseire, amelyeket különben a termelőeszközök önmagukban nem tudnak megmagyarázni vagy felderíteni; 3. hogy a két leletcsoport együttesen — mintegy a társadalom korrelációs törvényszerűségei révén — útbaigazítást kell, hogy adjon az őstársadalom olyan megnyilvánulásaira is, amelyekről különben az anyagi kultúra fennmaradt leletei nem nyújtanak közvetlen adatokat, végül 4. ezen vizsgálatainknál éppen a társadalmi-gazdasági törvények objektív jellege teszi lehetővé, hogy kellő óvatossággal, de határozottan támaszkodjunk az etnológia megfigyeléseire. A néprajzi párhuzamok felhasználásában nem lehet eléggé hangsúlyozni a körültekintő óvatosságot. *«Az egyenlőtlen fejlődés törvénye szempontjából helytelen vulgarizálás lenne konkrét tanulmányozás helyett pusztán analógiák alapján, mechanikus összefüggéseket állapítani meg.»⁵* Az őskori ember társadalmát nem szabad azonosnak vennünk egyik jelenlegi vagy múlt századi *«primitív»* elmaradott társadalommal sem. Helyet kell adnunk *Thurnwald* figyelmeztetésének: *«Csak a legnagyobb óvatossággal következtethetünk (t. i. a jelenlegi gyűjtögető-vadász népekről) a történelemelőtti, valóban kezdetleges gyűjtögetőkre, mint amilyenek az őskör emberek is voltak.»⁶* Hiszen a legelzártabb, legkezdetlegesebbnek tűnő népre is hathattak valamikor történelmük folyamán fejlettebb népek, s eredeti társadalmi struktúrájukat, legalább egyes részeiben, megváltoztathatták vagy befolyásolták.

Mindezeket szem előtt tartjuk, ugyanakkor azonban felhasználjuk a néprajzi analógiákat arra, hogy az ősi

³ Marxizmus és nyelvtud. ... 6—7. o.

⁴ A szocializmus közgazd. ... 890. o.

⁵ Lukács Gy., Előszó Marx-Engels: Művészet-irodalom c. szemelvényes kötetéhez (Szikra, 1946), 11

⁶ Thurnwald R., Die menschliche Gesellschaft I. (Berlin, 1931), 93. A szerző ebben a művében kiválóan használható és hatalmas adattömeget gyűjtött össze. Következtetéseivel azonban nem érthetünk minden esetben egyet.

* Vitacikk.

¹ Nálunk a továbbiakban röviden: *«Marxizmus és nyelvtud.»* címen, hivatkozva a Szikra 1950. magyar nyelvű kiadására.

² Nálunk a továbbiakban röviden: *«A szocializmus közgazd. ...»* címen, hivatkozva a *«Társadalmi Szemle»* 1952 okt. számában megjelent magyarnyelvű fordításra.

társadalom általános fejlődésének irányára, minőségére, a társadalmon belüli különféle jelenségek legszélesebb összefüggéseire példákkal szolgáljanak. Tokarjev-vel és Csebokszarov-val tartunk abban, hogy «a kutató ... meg kell, hogy különböztesse a kulturális, szokásbeli egyezéseket, amelyek a különböző népek között vannak és amelyek közös származás (s hozzáteesszük: vagy véletlen megegyezés, konvergencia ... V. L.) eredményei, azoktól az analógiáktól, amelyek közös történelmi szabályszerűségekkel magyarázhatók, az egész emberiségre jellemzőek, vagy pedig későbbi hatások eredményei.»⁷

Ha mindazt áttekintjük, amit az őskor emberéről és társadalmáról ismerünk, a fentiek alapján e vizsgálati lehetőségek egész sora tolul elénk. Mindenekelőtt körvonaloznunk kell az ősközösségi rend termelési törvényszerűségét. Gerince az, hogy közösségi termelés, amelyet közösségi kisajátítás, elosztás, juttat el az egyénekhez. Az ilyen termelés eleme az a termelőeszköz, amely hozzáférhetősége, elkészítésének egyszerűsége folytán is legfeljebb személyi tulajdont képez. A magántulajdon itt ismeretlen kategória. Az ősközösségi társadalom akkor bomlott fel, amikor a termelőerők forradalmi fejlődése mögött ezek a termelési viszonyok már elmaradtak: a földművelés és állattenyésztés felfedezése és elsajátítása idején, régészetileg tehát a neolitikumnál fiatalabb időkben. Az embernek az állatvilágból való kiemelkedése óta azonban közel félmillió esztendő telt el eddig. Gazdasági szempontból — eltekintve tehát a családot, törzset stb. fejlődésének folyamától — homogén, fejlődés nélküli időszak volt-e ez a félmillió esztendő? Volt-e a közösségi társadalomnak ellentmondása, amely irányította a termelőerők fejlődését vagy csak az állatdomesztikáció és a földtulajdon alakította-e ki ezt az ellentmondást? Ismételjük: tudott dolog, s a legbiztosabb tudományos alapokra épített megállapítás, hogy az ősközösségi társadalomban nem voltak kizsákmányoló osztályok. A Kommunista Kiáltvány megállapítása, hogy «minden eddigi társadalom az elnyomó és elnyomott osztályok között lévő ellentéteken alapul», nem vonatkozik az ősközösségi társadalomra.⁸

Az ősközösségi társadalomban az egyén kisajátítására való törekvésének két fajtája képzelhető el. Egyfelől a »zoológiai individualizmus«, ennek képviselői az állati múltból magukkal hozhattak olyan tendenciákat, amelyek miatt a maradiság hordozóinak tekinthetjük őket.* Másfelől lehettek a fejlettebb, magántulajdonnal rendelkező kezdeti osztálytársadalmaknak előfutárai. Ez utóbbiakat tekinthetnénk az ellentmondás forradalmi képviselőinek. Kérdésünk tehát az, hogy való-

ban voltak-e az ősközösségen belül ilyen tendenciák? s ha igen, meglehet-e állapítani, hogy kik voltak hordozói s ki lehet-e mutatni közvetlen vagy közvetve létezésüket?

E kérdésnél feltétlen szem előtt kell tartanunk Engels szavait a magántulajdon kialakulásáról: »A magántulajdon általában a történelemben korántsem a rablás és erőszak eredményeképpen jelenik meg. Ellenkezőleg. Fennáll már, bár csupán bizonyos tárgyakra korlátozottan, minden kultúrnép ősrégi, természetes közösségében. Már e közösség keretén belül, először idegenekkel folytatott cserében, az áru formájává fejlődik.« — majd később: »Ahol a magántulajdon kialakul, ez mindenütt a megváltozott termelési és csereviszonyok következtében, a termelés fokozásának és a forgalom fejlesztésének érdekében — tehát gazdasági okokból történik. Az erőszaknak ebben semmiféle szerepe sincs... az erőszak megváltoztathatja ugyan a birtokállományt, de nem hozhatja létre a magántulajdont, mint ilyent.«⁹ »Marx viszont a »Tőke« egy helyén azt írja, hogy nem a tőke találta ki a munkatöbbletet. A munkásnak mindenütt a saját eltartásához szükséges munkaidőn kívül munkaidő-többletet kell teljesítenie.

Mindezek pontosan megszabják vizsgálatunk tárgyát és útját a következőkben: foglalkoznunk kell az őskor társadalmának esetleges árucseréjével. Meg kell tudnunk, hogy kik termelték itt az árut s kik sajátították ki ellenértékét, illetőleg, ha valóban termeltek árut az ősközösségben, az erre felhasznált munkaidejüket hogyan számították be a közösség élelemtermelő munkájába? Az itt felsorolt témák szerteágazók, sok mellékkérdést vetnek fel, bőséges néprajzi és régészeti bizonyító anyagot kívánnak, ezért jelen dolgozatunk terjedelmének lehetőségeit sokszorosan túlhaladnák. Éppen ezért anyagunk megválasztásánál kénytelenek voltunk, bizonyos mértékig önkényesen, a csereforgalmat és a művészetet állítani középpontba.

Volt-e az őskor idején árucseréjé a egyes törzsek vagy akár csak egyes nemzetségek között is? Ehhez mindenekelőtt körül kell írunk az árut és az árucseré általános feltételeit. A marxizmus klasszikusai az áru és árucseré bonyolult fogalmait világosan meghatározták, pedig ezekkel a kapitalista rend közigazdasági úgyszólván mitsem tudtak kezdeni alapvető idealista szemléletük miatt, s mert vizsgálataikat mindig torzították osztályszempontjaik.

Marx a következőkben határozta meg az árut: »A politikai gazdaságtan az áruval kezdődik, attól a perctől kezdve, amelyben akár egyének, akár ősi közösségek termékeket cserélnek ki egymással. A termék, melyet kicserélnek, áru. De csak az által áru, hogy a *dologhoz*, a termeléshez két személy vagy két közösség *viszonya* kapcsolódik, a termelő viszonya a fogyasztóhoz, akik itt nem egyesülnek egy személyben.«^{*} Másutt a közösségi munkáról szólva megállapítja, hogy »a munka célja

⁷ Токарев С. А. и Н. И. Чебоксаров, Методология этногенетических исследований на материале этнографии в свете работ И. В. Сталина по вопросам языкознания, сов. этн., 1951. 4. стр. 1—23.

⁸ Különbösen Engels is felhívta a figyelmet a Kommunista Kiáltvány 1883-as angol és 1890-es német kiadásában arra, hogy 1847-ben, a »Kiáltvány« elkészülte idején, még jóformán semmit sem tudtak az ősközösségi társadalomról, s így megállapításuk csak az osztálytársadalomra vonatkozik.

* I. e. témára vonatkozólag: V. P. Jakimov, Rannije sztadii antropogeneza c. cikkész (Trundi inszt. Etn. im. N. N. M.-Maklaja, N. SZ. XVI. 1951, 7—85).

⁹ Engels F., Anti-Dühring (Szikra, 1950), 165—166.

* Marx K., Előszó a politikai gazdaságtan bírálatához, Marx-Engels Vál... I., 351.

nem értékttermelés — ámbár végezhetnek többletmunkát, hogy idegen (munkát), azaz többlettermékeket cseréljenek érte — ; hanem az egyes tulajdonosnak és családjának, valamint az egész közösségnek a fenntartása.¹⁰ Lenin az árutermelést vizsgálva a következőket állapítja meg: »Az árutermelés a társadalmi viszonyoknak oly rendszere, amely mellett az egyes termelők különböző termékeket hoznak létre (társadalmi munkamegosztás), s aztán mindezeket a termékeket a csere alkalmával egymással egyenlőségi viszonyba hozzák.«¹¹ Árurol tehát csak akkor beszélhetünk, ha feltételezhetünk valamiféle társadalmi munkamegosztást. Az őskor idején a munkamegosztás tudvalevőleg korok és nemek szerinti, tehát így közösségen belül vízszintesen tagolt, ahol az egyes csoportok munkája kiegészíti egymást, de nem teszi lehetővé a közösségen belül a cserét. Az egyes kor- és nemszerinti munkacsoportok termékeit a kollektív elosztás juttatja el a közösség minden tagjához. Ha azonban a néprajzi adatokat vizsgáljuk, bőséges irodalmat találunk egy másfajta »munkamegosztásról«, amely a jelenleg élő legősibb típusú társadalmakban is kifejlődött: a specializáltságról. Ezt legszívesebben függőleges munkamegosztásnak neveznénk.*

»A munkatevékenység megoszlása már rendkívül korán fellép; mondhatni, hogy kezdettől fogva megvan a kézügyesség kifejlődése révén.«¹² A specializáltság a kezdetleges társadalmakban (pl.: Malekula, Santo stb. falvaiban) abban nyilvánul meg, hogy bizonyos mesterségek »titka« bizonyos falvak vagy családok tulajdona. Az egyik helyen edényeket tudnak készíteni, másutt szobrokat, ismét másutt fonnak vagy faragnak.¹³ Ez a családi vagy nemzetiségi specializálódás olyan mértékű is lehet, mint amilyenről Haddon és Rivers¹⁴ ír, hogy pl. a Torres-szoros szigetein csak egy család készített csónakokat. Amint a család 1896-ban kihalt, a sziget lakói csak másodkézből, a közeli partokról szerezheték be kanuikat. Az egyes speciális törzsi iparok kialakulását bizonyos mértékig — de nem teljesen — a természeti környezet alakítja ki. Így kétféle specializáltságot különböztet meg Thurnwald,¹⁵ elsőnek a földrajzit, amit az adott könyersanyagok specializált feldolgozó, csiga- és kagylóékszerek, festékföld előállítói végeznek. A második csoport az, amit ő »spontán helyi specializálódás« néven emleget, s amely független a természeti adottságoktól. A speciális termékeket készítőik számukra fontos cikkek ellenében elcserélik a többi törzsekkel. Ez a jelenség már vadász-gyűjtőközösségeknél is elterjedt. A busmanok egyik törzse jó szörmefeldolgozó, jobb táskákat készít, mint más törzsek. Elcseréli tehát készítményét fémedényekre, amelyek viszont É.-ről, nem busman törzsektől származnak, s amelyeket egy közvetítő törzs faedényekért és kanalakért kapott.¹⁶ Bíró Lajos is megemlíti, hogy Berlinhafenben »a rápá (karkötő) készítésének a főhelye a kicsi Angiel (Sanssouci) sziget, ahol alig van ház, amelyikből a készülék

(t. i. a fűrókészülék, amellyel a kagylóból a karkötőt készítik, V. L.) hiányoznék.«¹⁷ A specializálódás egyes vidékeken annyira fejlődhet, mint pl. a Ny.-afrikai pangve törzsnél, akikről Thurnwald említi meg, hogy mindazt, amire szükségük van, a világ valamennyi égtája felől vásárolják össze, mivel az egyes árukat elkészítő specialisták törzsenként oszlanak meg.¹⁸ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy bár egyes törzseknél valóságos törzsi iparokká fejlődik egy-egy termék előállítása, az illető csoportok főtevékenysége mindig az élelemszerzés: az »ipar« alárendelt szerepű. Ausztráliában pl. még maga a varázsló — akinek specializálódásáról alább is lesz szó — kénytelen gondoskodni saját ennivalójáról.¹⁹ A különböző csoportok specializálódása csak jóval később, a pásztorkodás és földművelés idején kezdi felvenni a valóban iparűzés jellegét, amikor ezeknek a törzseknek egyre nagyobb mértékű elkülönülése szükségesszerűleg maga után vonja a specializált gazdaságok szabályszerű és állandó jellegű termékcserejét. Ekkor a csere rendszeres intézményként való kifejlődésének és állandósulásának feltételei megvalósulnak.²⁰

Felmerül a kérdés, hogy egy adott vidéken miért nem válik általánossá, mindenki által elvégezhetővé egy bizonyos termék előállítása, ha egyének vagy egyes törzsek képesek az illető terméket előállítani. A dolog persze egyszerű, ha különböző fejlettségű csoportokról van szó, ahol pl. egy újítás csak abban az esetben diffundálhat egyik csoporttól a másikig, ha ott a gyors asszimiláció feltételei megvannak,²¹ tehát ahol — a mi szavainkkal — a termelőerők fejlettsége az újítás átvételét lehetővé teszi. Egyformán alacsony fejlettségű csoportoknál, ahol az átvétel elé nem gördít nehézséget a fejlettség különböző foka, egy termék előállításának szélesebb átvételét éppen az a tény gátolja, hogy speciális tevékenységüket nem iparszerűen, hanem csak mellékesen üzik, elsőrendű feladatuk mindig az élelemszerzés, s hogy az »iparcikk« nehezen megtanulható előállítás-módja komoly megterhelést jelent az egyén vagy a csoport számára. Több leírást olvashatunk arra nézve, hogy a már fejlettebb élelemtermelő társadalmakban egy-egy áru elkészítésének módja milyen féltett titka az előállító családnak vagy csoportnak, hogy a »titok« szigorúan a családon belüli apáról fiúra száll, vagy csak komoly ellenszolgáltatások fejében tanítják meg rá a laikust. Ezért van az, hogy a speciális termékek messzeföldre vándorolnak, sőt törzsről-törzsre, kézzől-kézre adják őket.²² A busmanok »moletsa« gyöngyeit, amelyeket strucctojás héjából készítenek, s amelyet éppúgy használnak helyenként, mint másutt a kauripénzt, egész Dél-Afrikában ismerik és becsülik a nem busman törzsek is.²³ Suloga lakói különleges köeszközöket gyártanak, amelyek kézzől-kézre több száz km-re is eljutnak, egészen a Papua-Golf-ig.²⁴ Bíró L. beszámol arról, hogy az »Augusztá folyó táján készült homlok-kötő ... kereskedelem útján Berlinhafenig eljut.«²⁵ Másutt azt írja »hogy a tárgyak készítményének kutatása milyen távoli vidékekre vezet, arra pl. a ... borbat tabir nevű étkészítőtálat említem fel, amely az Admirális-szigetéről került az Astrolabe-öbölbe.«²⁶ A nagy távolságok legyőzésénél a pápuáknál természetesen figyelemmel kell lennünk fejlett hajózási tudományukra s arra,

¹⁷ Bíró L., Német-Új-Guineai (berlinhafeni)(Astrolabe öböl) néprajzi gyűjtésének leíró jegyzéke, Budapest, 1899—1901, I. 27.

¹⁸ I. m. III., 106.

¹⁹ U. o. I., 91.

²⁰ Engels F., A család, a magántulajdon és az állam eredete, Marx-Engels Vál. II. (Szikra, 1949), 205.

²¹ Leroi-Gourhan A., Milieu et Techniques III. (Paris, 1945), 61.

²² Vicedom G.-Tischner H., Die Mbowamb. Die Kultur d. Hagenberg-Stämme im östlichen Zentral-Neuguinea (Hamburg, 1943—1948), 228.

²³ Passarge, Die Buschmänner der Kalahari (1907), 86 és 118.

²⁴ Thurnwald, i. m. III., 94.

²⁵ I. m. I., 16.

²⁶ U. o. 12.

¹⁰ Marx K., A tőkés termelés előtti tulajdonformák (Szikra, 1953), 8.

¹¹ V. I. Lenin, Karl Marx, (Marx, Engels, Marxizmus), (Szikra, 1949), 21.

*Ezt a fajta specializáltságot Molnár Erik (A magyar társadalom története az őskortól az árpádkorig, Szikra, 1949, 24.) »csoportipari« termelésnek nevezi az ősközösségi társadalmaknál.

¹² Thurnwald, i. m. III., 111.

¹³ U. o. III., 103.

¹⁴ Cambridge Anthropol. Expedition to Torres Straits 1901 (Rep. 5.), 296.

¹⁵ I. m. III., 96.

¹⁶ Thurnwald, i. m. I. 59.

hogy a tenger, amennyire képes elválasztani, ugyanannyira össze is köthet távolesó pontokat. Nemcsak tengeren, szárazföldön is tudunk olyan esetekről, amikor egy áru vagy árubeszerző expedíció még a civilizáció szempontjából is jelentős távolságokat fog be. Így pl. tudunk arról, hogy a középausztráliai dieri-törzs minden júniusban kb. 500 km távolságra, egy másik törzs kb. 800 km távolságra rendez okkerbeszerző expedíciót.²⁷

A csere jelentőségét a vadász-gyűjtögető törzsek-nél éppúgy, mint a fejlettebb népeknél, jól kifejezik a következők: »Támolék (támolnak, azaz embernek nevezik magukat a Bogágyi falu bennszülöttei. V. L.) folyton csereberélik, ill. adják-veszik minden eszközüket, fegyverüket, ékszereiket, mihelyt haszonnal adhatnak túl rajta. Erre rá is vannak utalva, mert senkisének készíti maga a szükségleteihez tartozó tárgyakat, hanem többnyire veszi. Majd minden tárgynak megvan a maga külön készítési helye, s az sokszor csak egy falura szorítkozik. Még a mindennapi szükségletekhez való eszközök sem készülnek helyben vagy a közel vidéken, hanem sokszor valamely jelentékeny távolságra fekvő helyen, ahol annak mintegy ipartelepe, gyára van...«²⁸

A csere mellett meg kell említenünk az ajándékozást, amelynek szerepét *Mikluhó-Makláj* is kiemeli a Makláj-parti bennszülöttek életében: »itt általános szokás, hogy egyik falu a másikat kölcsönösen megajándékozza.«²⁹ A falvak ez esetben egyértelműek a nemzetségekkel. S hogy az »ajándék« hogyan értendő, arra vonatkozólag nem szabad elfelejtenünk, hogy mindenkor kölcsönös, továbbá; »ha a bennszülött vendégségbe megy, mindig magával viszi ajándékát és cseretárgyát, mert értékesíteni akarja azt, amiben bővelkedik.«³⁰ *Thurnwald* hangsúlyozza ezeknek az ajándékozgatásoknak fontosságát, amikor elmondja, hogy az andamán-szigetieknél — hasonlóan a többi azonos fokon álló népekhez — a kölcsönös ajándékozgatás igen elterjedt és elsőrendű fontosságú szokás. Az ajándékért ellenajándék jár.³¹ Hajlunk a vélemény felé, amely szerint az ajándékozásnak ez az általánosan elterjedt szokása kapcsolatban áll a csere legkedvetlenebb fajtáival, sőt úgy tűnik, mintha eredetileg az ősközösségi törzsen belül a csere kultikus színezetű, állandó helyettesítője lett volna.

A fenti néprajzi adatok bizonyítják, hogy a csere s ezzel kapcsolatban az árutermelésnek valamilyen fajtája a kezdetleges társadalmakban is ismert, sőt elterjedt. *Sztálin* írja, hogy »az árutermelést nem lehet önmagába zárt, a környező gazdasági viszonyoktól független valaminek tekinteni«, továbbá, hogy »az árutermelés régibb a tőkés termelésnél. Megvolt a rabszolgatartó rendben és kiszolgáltta azt, de nem vezetett kapitalizmusra.«³² Nyilvánvaló, hogy csíráit és kialakulásának idejét már az őskorban kereshetjük. Ettől azonban a legtöbb szakember bizonyos megfontolások miatt idegenkedik. Kialakulását általában későbbre helyezik, mint pl. *Koszven*,³³ aki azt állítja, hogy a cserekereskedelem a *patriarchatus* kialakulásának idején: a neolitikum végén, az eneolitikumban alakul ki. Ezzel a véleménnyel, azt hisszük, túlságosan lebecsülik az őskor társadalmának emberét, túlságosan kevéssé vannak tekintettel fejlődésének ütemére és arra, hogy fejlett anyagi kultúrája éppen *Sztálin* figyelmezte-

tése értelmében hasonlóan fejlett felépítményt termelt ki, amelyek mellett az árucsere meg-nemléte indokolatlan és érthetetlen lenne. Úgy gondoljuk, hogy már az őskorban kialakult az árutermelés, vele kapcsolatban az árucsere is, s ezt az állításunkat a továbbiakban tárgyi anyaggal igyekszünk bizonyítani. A tárgyi anyagot a szerzsámleletek és a művészi megnyilvánulások között kereshetjük.

Az alsópaleolitikum homogén eszközanyaga számunkra szinte egyáltalán nem mond semmit. Az őshorda embere még nem élt állandó és zárt közösségben. Az egyének egyik csoportból a másikba vándoroltak: vitték magukkal az eszköztípusokat és szinte tagolatlan egységgé gyúrták az egyes korok szerszámleleteit, amelyeken belül egyéni vagy speciális csoporttermékre még akkor sem lehetne akadni, ha ilyen éppen a hordaszerkezetben egyáltalán lehetséges volna. A felsőpaleolitikum eszköztípusai másfélék. Ekkor már kialakultak a zárt nemzetségi, törzsi közösségek, nehezebbé vált a diffúzió, a tapasztalatátadás. Az alaki megegyezés, amelyet a termelőerők azonos fejlettségi színvonalára idézett elő, továbbá a vándorlások-okozta típuselterjedés és az a körülmény, amelyre *Leroi-Gourhan* hívja fel a figyelmet,³⁴ hogy t. i. a természeti környezet az általa felkínált anyagok korlátolt (limité) mennyisége révén szűk keretet ad az újítások — s hozzátehetjük, a formavariációk — lehetőségének, előidéz ebben a korban is bizonyos azonosságot a különböző területek munkaeszközei között. Itt már módunk van mégis a feltételezett specializáltságot és a belőle eredő árutermelést és cserét tanulmányozni, méghozzá elsősorban az eszközök elkészítésénél használt kőzetanyagok vizsgálatával. Magyarország területe elsősorban azért alkalmas ilyen vizsgálatra, mert az őskor szempontjából eléggé átkutatott, s mivel az Eperjes-Tokaji hegységben dús *obszidiánlelőhelye* van.

Tudjuk, hogy Európában obszidiánt Magyarországon kívül csak a görög szigeteken és a Kaukázusban lehet találni nagyobb mennyiségben. Ezt a kiválóan hasadó, kemény anyagot az őskor embere felhasználta, méghozzá olyan mennyiségben, hogy *St. Jansák*³⁵ 40 q obszidián-eszközt gyűjtött össze a hegység É.-i részén, amelyeknek bizonyos hányada *J. Skutíl*³⁶ szerint paleolitikus.

Hazai paleolit-lelőhelyeink anyagát átnézve azt találjuk, hogy öt moustieri korú lelőhelyünk közül egyikben, a leggazdagabb Subalyukban van obszidián, méghozzá *Kadić* eszközmegoszlási táblázata szerint³⁷ a barlangban talált 9000 eszköz és szilánk közül 32 db., tehát mindössze 0,035%. A többi eszköz különben helyi nyersanyagból készült. A Subalyuk légvonalban kb. 50 km-re van az obszidián termőhelyétől. A többi moustieri lelőhelyen kevés az eszközlelet, kivéve a dunántúli Tatát, ahol több ezer szilánk és eszköz között egyetlen obszidián sincs.³⁸

Hazai solutréi és aurignaci lelőhelyeinknél már az a helyzet, hogy 11 nagyobb lelőhelyünk közül 5 bükki lelőhelyen van, 3 bükki és 3 dunántúli lelőhelyen nincs

²⁷ Howitt A. W., Native tribes of South-East-Australia (1904), 710.

²⁸ Biró L., i. m. III., 11.

²⁹ Mikluhó-Makláj, Pápuák világában (Budapest, 1948), 166.

³⁰ U. o. 168.

³¹ Thurnwald, i. m. I., 72.

³² A szocializmus közgazd. ..., 897.

³³ КОСВЕН М. О., О периодизации первобытной истории, Сов. Этно. (1952.), 3. стр. 155.

³⁴ I. m. 465.

³⁵ Praveké sídliská s obsidianovou industriou na východnom Slovensku (Bratislava, 1935), 60—62.

³⁶ Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskij Rusi, Turčiansky Svätý Martin, 1938), 121.

³⁷ Kadić O. stb., Geol. Hung. 14 (1938), 154.

³⁸ Kormos T., F. I. Évk. XX. (1912), 45—46.

obszidián. A bukki lelőhelyek távolsága az obszidián eredeti előfordulásától 50–70 km. Az aurignaci lelőhelyeken gyakoribb az obszidián, mint a solutréiken. A Szeletában pl. közel 1% az obszidián, de majdnem mind azonos kőzetdarabból: egy feltűnően esikozott, átlátszatlan anyagból készült. A Bűdöspest barlang solutréi korú műhelyleletében a kész eszközök között alig, de a szilánkok között kb. 0,2–0,3%-nyi obszidián van.

14 nagyobb magdaleni — vagy a magdalénivel egykorú — lelőhelyünknel azt tapasztaljuk, hogy két kivétellel valamennyinek eszközanyagában megvan az obszidián. Ezek között a lelőhelyek között vannak olyanok, mint a Kiskevélyi barlang és a Pilisszántói-kőfülke, amely kb. 180 km-re, a Jankovich barlang, Szob, Pilismarót, Nógrádverőce kb. 200 km-re és Ságvár kb. 300 km-re fekszik az obszidián termőhelytől. A szegedi űthalom kevésbé feltárt magdaleni lelőhelyén és a dunaföldvári lelőhelyen nem találtak obszidiánt.

A magdaleni lelőhelyeken már nem ezrelékben, hanem magas százalékban fejezhető ki az obszidián aránya, mint pl. Pilismaróton, ahol eléri a kb. 10%-ot is.

Kevés mezolit-leletünk közül az egriben csak 0,04% obszidiánt találtunk. Az egri mezolit-telep közvetlen környékén sok más alkalmas eszköznyersanyag van: jóminőségű kalcedonok, kalcedonopálok, valószínűleg ezért nem volt különösebb szükségük a távoli obszidiánra. A dunántúli Koroncó mezolitikumában szintén elég bőségben van obszidián.³⁹

Hazánk területén kívüli lelőhelyek közül beszéltünk már a *Jansák*-féle nagy szlovákiai obszidián eszközgyűjteményről, amely a termőhely közvetlen környékéről való, de a leletek elnyúlnak egészen Munkács vidékéig. Csehszlovákiában több helyről említ *Skutil* obszidiánt a paleolitikumból,⁴⁰ így Ipolyságról, amely a mi szobi, nógrádverőcei leletünkhöz csatlakozik földrajzilag, továbbá megemlíti a morva Zitny-i barlang magdalénijét, ahol kvarcból készült eszközök között van egy obszidián is. *Obermaier*⁴¹ Předměstíből ír le obszidián eszközt, 450–500 km-re Tokajtól. Posztglaciális előfordulására vonatkozólag meg kell említenünk *Kostrzewsky* cikkét,⁴² amelyben a lengyelországi tardenoisi obszidián-előfordulásokat ismerteti és megállapítja, hogy főként folyómenti telepeken lehet találni. A legtávolabbi előfordulási pont a Visztula középfolyásánál van, tehát a termőhelytől legalább 600 km távolságra.

A neolitikumtól kezdve még gyakoribb az obszidián a magyarországi telepeken, annyira, hogy szinte a legjellemzőbb eszköz-nyersanyagnak tekinthetjük. Külföldre egészen Sziléziáig eljutott ebben az időben, ahonnan Ratibor mellől említik, s magyarországi származását tartják valószínűnek.⁴³

Azt látjuk tehát, hogy országunkban az obszidiánt a moustieritől kezdve egyre nagyobb mértékben s egyre szélesebb sugarú körben használják fel az őskőkörben. A fentebb megadott távolságok ellentmondanak *Zamiatnin*⁴⁴ megállapításának,

³⁹ Hazai paleolit-lelőhelyeinkre vonatkozó összefoglaló irodalmi adatokat l. *Hillebrand J.*, Die ältere Steinzeit Ungarns (Arch. Hung. XVII., 1935) és *Kadić O.* — F. I. Évk. XXX. (1934) — művében.

⁴⁰ *Skutil J.*, Les trouvailles d'obsidienne et d'ambre dans les stations paléolithiques, l'Homme préhistorique (1928), 100–105.

⁴¹ *Obermaier H.*, Die ältere Steinzeit Böhmens u. Mährens; *R. Trautmann* u. *M. Vasmer*, Grundriss d. slawischen Phl. u. Kulturgesch. IV. (Berlin, 1928), 11.

⁴² Obsidian implements found in Poland, *Man* XXX. (1930), 95–98.

⁴³ *Sege H.*, »Obsidian«, E. R. IX. 152. ff.

⁴⁴ *Замятнин С. Н.*, О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода, труды института этн. им. н. н. М.-Маклая, Н. С. XVI. (1951) стр. 95–96.

hogy a paleolitikumban legfeljebb napi járóföldről szerzik be az eszköz nyersanyagát, s az idegen vidékről hozott kőzetek megjelenését általában későbbre teszi. Véleményünk szerint ezek már a paleolitikumban is megfigyelhetők. Figyelemmel kell lennünk arra is, hogy esetleg az obszidián-termőhelyéről — embercsoportok vándorlásával együtt került lelőhelyére. Ezt a lehetőséget különösen a Vác-környéki, magdalénivel egykorú leleteknél, amelyek véleményünk szerint — néhány eszköztípus, mint pl. a jellegzetes kanalasvéső előfordulása alapján és a magdaleni jelleg hiánya miatt — a keleteurópai késői kosztienki-gravetti csoporthoz tartoznak, mindenképpen el kell vetnünk, mert vándorlási irányuk valószínűleg É. — D.-i, a Vág s a vele párhuzamos folyók völgyén át történt. A dunántúli magdaleni leleteknek megfelelőit hiába keresnénk a jól átkutatott Bükben, tehát a feltételezett K–Ny.-i irányú vándorlásról, legalább is ebben az időben, nem beszélhetünk. De még a bukki aurignaci-solutréi leleteknél sem gondolhatunk arra, hogy maguk az eszközkészítők szerezték volna be az obszidiánt eredeti termőhelyén. A Bükk tökéletesen zárt vadászterületet képviselt ebben az időben, ahol a különböző kultúrájú, de egyidőben élt csoportok törzsi vadászterületei a szabad mozgásnak elég éles határokat szabhattak.⁴⁵

Felmerülhet még az az ellenvetés is, hogy az obszidiánért az egyes csoportok éppúgy expedíciókat vezettek a termőhelyre, mint ahogyan az említett ausztráliai törzsek vezetnek többszáz km-es beszerző expedíciókat az okkerért. Erre csak azt válaszolhatjuk, hogy az expedícióknak is harcolni kell a birtokos törzsekkel vagy ellenértéket kell az okkerért adniok. A Tokaj-környéki termőhely csehszlovákiai részén *Jansák* 40 q obszidiáneszközt gyűjtött össze. Magyarországi részén is könnyűszerrel össze lehetne gyűjteni ennyit — ha nem többet. Ez arra mutat, hogy az őskor folyamán mindig voltak törzsek, akik közvetlen a lelőhely közelében telepedtek le, és kevés okunk van kételkedni abban, hogy féltékenyen őrizték az ismertebb előfordulási pontokat. Az ideérkező beszerző csoportok a birtokos ellenállásába ütközhetek s vagy harcoltak velük vagy ellenértéket kellett adniok. A maguk részéről azonban az őskori obszidián-beszerző expedíciók létezésében — nem utolsó sorban a vidék erős földrajzi tagoltsága s a már fentebb felhozott más okok miatt is — kételkedünk.

Az obszidián jelenlétét a termőhelytől ilyen távoleső vidékeken nem tudjuk tehát másnak tekinteni, mint az árucseré-forgalom értékes bizonyítékának. Ezek a leletek a véletlen vagy alkalmoszerű csere lehetőségét is kizárják. A véletlen

⁴⁵ A törzsi vadászterületek határaitól beszélhetünk pl. a Szeletabarlang protosolutréi rétegében talált két aurignaci I. hasított alapú nyílhegy és az Istállóskői barlang aurignaci II. rétegében talált javasolutrei (szeletai anyagból készült), babérlevél alakú lándzsahegy alapján is. Ezek a nagyon jellemző eszközök nemcsak a két kultúra egyidejűségét bizonyítják, hanem elszigeteltségükkel zsákmány-jellegűnek tűnnek, s a két embercsoport közti ellentéteket látszanak igazolni.

felesleg, pl. élelem, is lehet csere tárgya bizonyos esetekben. Az obszidián kitermelésénél vagy akár csak felszíni összegyűjtésénél azonban nem lehet véletlen feleslegről beszélni. Ha az obszidián cseretárgy alakjában jutott el a felsorolt lelőhelyekre, amint azt feltételezzük, akkor csere céljából termelték ki; kitermelését árutermelésnek kell neveznünk.

Az obszidián-felhasználás, bár van bizonyítóereje, egymagában elszigetelt jelenség. Hasonló eredményre vezetnek azonban másfajta leletek is.

Így pl. a Gudenus barlangban Obermaier és Breuil⁴⁶ egy moldavitot ástak ki, ezt a ritka és csak jól körülhatárolt területen — Európában kizárólag Csehszlovákiában — található ásványt (meteoritot?), amely nyilvánvalóan nagyobb távolságról került csereáru formájában a lelőhelyre. Zolt⁴⁷ a moraványi eszközök között talált olyan kőzeteket, amelyek a Duna mellől, Dorog környékéről származnak, s olyanokat is, amelyek a maueri vörös tithonból valók. Itt sem lehet szó arról, hogy a nyersanyagot vándorlás alkalmával vitték volna magukkal, mivel a moraványi leletek a kosztjenki kultúrával állnak összefüggésben,⁴⁸ s így K.-ról hozhattak volna magukkal eszközt, de semmiesetre sem D.-ról vagy DNy.-ről. Érdekes Vojevodsckij⁴⁹ adata arról, hogy Gagarinóban 3 jellegzetesen Kosztjenkiből származó eszközt találtak, amelyeket a szerző szerint kész állapotban hoztak lelőhelyükre. Itt meg kell jegyeznünk azonban, hogy már másodkézből vagy zsákmányként kerülhettek Kosztjenkiből Gagarinóba, mert Kosztjenkiben (a Poljakov lelőhelyen) csak kész eszköz van, sem nukleuszt, sem szilánkot vagy egyéb hulladékot nem találtak,⁵⁰ az eszközök anyaga nem helybeli szarukő, s a környéken egyáltalán nincs is szarukő. A nagy ukrán őskőkori telepek különben a specializáltság érdekes bizonyítékait is nyújtják. Bizonyos leletek: bolygatatlan állapotban talált sarki róka-, farkas-, medvemancsontvázak bizonyítják, hogy e kultúra emberei fejlett szőrmefeldolgozók voltak. A varrott szőrmeruhák ismeretét igazolják híres nőszobrocskáik is. Kosztjenkiben az eddigi leletek szerint nem készítettek eszközt, de a sok mancs-csontváz alapján feltételezhetjük, hogy intenzíven dolgozták fel a szőrmet. Gagarinóban viszont ugyancsak nem a közvetlen közelből származó kőanyagból készült eszközök mellett megtalálták a gyártási hulladékot is.⁵¹ Még érdekesebb jelenségeket találunk a magdalenikori Jelisejevicsi⁵² és Timonovka⁵³ lelőhelyeken. Jelisejevicsiben 30 ezer db. tűzkőszerszámot találtak, amelyek közül sok még annyira új volt, hogy érintetlenül megmaradt rajta az eredeti kőzetdarab mállott, krétás kérge. Timonovkában, egyetlen lakógödörben 33.400 kovát találtak, köztük a kész eszköz 9000. Érdekes, hogy ezeknek az eszközöknek javarésze nem is a vadászat-élelemszerzés szerszáma, hanem finom vékony tű, ár, tehát eszközkészítő eszköz. Nehezen tudjuk elképzelni, hogy ennyi szerszámot kellett — műhelyszerűen — az illető telep számára készíteni. Kézenfekvőbb itt felételezni a fent ismertetett nemzeti vagy törzsi specializáltság őskőkori megjelenését és ezzel kapcsolatban az egyes megtelepedett csoportok közötti élénk cserekereskedelmet.

Az ékszerű használt tengeri vagy fosszilis csigák és kagylók is alkalmasak — a különleges kőanyag mellett — a csereforgalom vizsgálatára. Hosszadalmas volna a számtalan őskori ékszerelőfordulást sorra venni, s ezek a leletek eléggé ismertek is, éppen a kereskedelem lehetőségei szempontjából. Elegendő ha csak kiragadunk néhány példát: az alsóausztriai Kremsben a Balaton mellől és a Földközi tengerből származó kagylókat találtak, Moraványban az ékszerek olyan fosszilis csigákból készültek, amelyek a Bécsi-medence harmadkori üledékeiből származnak. Megemlíthetnénk Petersfels fosszilis ammonitait és átfűrt kagylóit, Ofnet csigaékszereit és számos francia lelőhely hasonló anyagát, amelyek mind azt mutatják, hogy a korai aurignacitól kezdve egyre inkább elterjedtek az őskőkorból az idegen vidékekről származó ékszerek.

Az ékszerek egyik fajtájával azonban szeretnénk mégis külön foglalkozni. Az 1951-es Istállós-kői barlangi ásatás alkalmával⁵⁴ találtunk egy kis taráncszarvas-agancsból faragott, átfűrt amulettet s egy másiknak mammutfogból faragott töredékét, amelyekre az éppen jelenlevő Kretzói Miklós paleontológus megjegyezte, hogy olyanok, mintha a szarvas-szemfog utánzatai lennének. A kifűrt szarvas-szemfog, »szarvasgrándli« a felsőpaleolit ember egyik leggyakrabban használt ékszere. Számos hazai és külföldi barlangból ismerjük, s nem lehetetlen, hogy különleges kultikus értéke is volt, mert alaki rokonságban áll egyrészt a mezini makk-szerű, kis »női idollokkal«, másfelől a Petersfels lignitből készült stilizált nőszobrocskáival. Az amulettek feldolgozása közben meglepetéssel tapasztaltuk, hogy nem állnak önmagukban. Több, kevesebb alaki eltéréssel megtaláltuk a szarvas-szemfoghoz hasonló amulettek leírását a Willendorf II.-ből,⁵⁵ ahol mammutcsontból faragták. Hasonlót talált Neeb Linsenbergben, ahol fából készültek.⁵⁶ La Ferrassie-ből mammutcsontból és csontból faragott fogutánzatokat írtak le.⁵⁷ Mindezek a gravetti kultúra lelőhelyei. A mi istállós-kői leletünk viszont aurignacien I. korú.

Olyan nagy a hasonlóság a valódi szarvas-szemfog és egyes ilyen őskori »hamisítványok« között, hogy valóban felmerül a kérdés: nem az értékes és nehezen megszerezhető szarvasfog pótlására készítették-e maguknak?⁵⁸ Ennek a kérdésnek eldöntésére ismét a néprajz adataihoz kell fordulnunk. Van-e kezdetleges népeknél olyan, nagy becsben tartott és nehezen hozzáférhető

⁵⁴ Az ásatás teljes anyagát eddig még nem publikáltuk, most áll feldolgozás alatt.

⁵⁵ Kromer K., J. Bayers »Willendorf II.« Grabung in J. 1913, Arch. Austr. 5. (1950), T. III/5.

⁵⁶ Neeb E., Eine paläolithische Freilandstation bei Mainz, PZ. XV. (1924), Abb. 6.

⁵⁷ Capitan-Peyrony, La Ferrassie, Rev. Anthr. 22. (1912), fig. 15.

⁵⁸ Az átfűrt szarvasfogat nemcsak az őskőkorból, hanem a későbbi kultúrák embere is kedvelte, sőt a mai vadászok is értékes tróféának tartják és kalapjukra tűzik, mellűt készítenek belőle. A M. Nemzeti Múzeum Tört. Múzeuma raktárában is találtunk őskori — sajnos, lelőhely nélküli — szarvasfogakat, amelyek egy része eredeti, más részét csontból faragták utána.

⁴⁶ Die Gudenushöhle in Niederösterreich, MAGW. 38, 1908.

⁴⁷ Zolt L., Das Paläolithikum d. unteren Wagtaales, Quartär 2, 77.

⁴⁸ Zolt, i. m. 97.

⁴⁹ Боеводский В., к вопросу о развитии эпипалеолита в Восточной Европе, сов. арх. 5 (1940), стр. 144—149.

⁵⁰ Hančar F., Zur Problem d. Venusstatuetten im euras. Jungpaläolithikum, P. Z. XXX—XXXI. (1940), 92.

⁵¹ Hančar, i. m. 98.

⁵² Hančar, i. m. 105. ff.

⁵³ Hančar, Probleme d. jüngeren Altsteinzeit Osteuropas, Quartär IV. (1942), 146.

tárgy, amelyet olcsóbb, könnyebben megszerezhető anyagból utánoznak? Erre vonatkozólag *Bíró Lajos*nál találunk igen értékes adatokat: »Hogy a pápuából sem hiányzik a hiúság — írja *Bíró* —, ez is takargatja a szegényedést, mutatja az a darab (t. i. egy homlokkötő. V. L.), ahol az értékes kutya fog helyébe már csak kettéhasított disznóagyar jutott... Egy másik homlokkötő tulajdonosának már ilyesmire sem tellett, hát egyszerűen egy kis hajjal díszíté fel.«⁵⁹ *Bíró* nem túloz, amikor a »takargatni való szegényedés«-ről beszél, mert tudjuk, hogy Új-Guinea bennszülötteinél a kutya fog komoly értéket jelent, sőt állandó értékmérőként szerepel s kötött értékviszonyban áll az obszidiánnal, edénnyel stb.⁶⁰ A tény, hogy az Astrolabe-öböl pápuája esetenként kénytelen utánzattal is beérni az eredeti kutya fog helyett, bizonyítja, hogy mennyire értékes és fontos számára ez az ékszer, s ez egyben fényt vet annak áru-jellegére, tehát az árucseré ottani meglétére is.

Egy másik esetben *Passarge*⁶¹ említi, hogy a busmanok sárgaszínű fűből a sárgarezet tökéletesen utánzó gyűrűket készítenek. Szerinte lehetséges, hogy a rezes akarják vele utánozni (a rézgyűrűket Afrikában az európaiaktól vagy egyes fejlett rézöntő törzsektől szerzik be — általában), de végül is arra a véleményre jut, hogy a fűgyűrű volt az elsődleges, s csak másodlagos a sárgarézes. Mi ezt a véleményt nem tudjuk osztani, különösen ha néhány sorral alább elolvassuk, hogy a saját-készítésű fűgyűrűket, *Passarge* leírása idején, főként a bantuk alatt élő busman rabszolga-gyerekek használták. Nyilván itt is az a helyzet, hogy azok, akiknek nem jut, a kevésbé »tehetősek«, beérik pótlékkal, utánzattal is. A hasonló feltűnően kedvelt ékszereknél, mint a kutya fog és a kauri vagy egyes speciálisan hajlott disznóagyarak stb., sőt bizonyos létfontosságú élelmiszercikkekénél is, mint a só, azt tapasztaljuk, hogy mindenkor intenzív csereberélés folyik értük, velük, s eközben sokszor maguk is értékmérővé változnak.

Az aurignaci-gravetti mű-szarvasfogról is azt gyaníthatjuk hogy — bár az ősközösségben ez a szó csak a legszűkebb személyi tulajdont képező testi holmira, szerszámra, ékszerre vonatkozhatik — a kevésbé »tehetősek« ékszere volt. Ebben az esetben ugyanúgy jelzi az eredeti, kedvelt szarvaszemfog áruértékét, mint a pápuák esetében az utánzott kutya fog az eredetiét.

Még egy jelenségre szeretnénk itt felhívni a figyelmet, amelyet alkalmasnak ítélnék arra, hogy segítségével bevilágítsunk az őskor »politikai gazdaságtanába«: a bányászatra. Tudott dolog, hogy a bányászat kezdeteit a mezolitikumban szokták keresni, amikor az ember már nem elégedett meg a felszínen talált, a légkör káros hatásainak kitett kőanyaggal, hanem bányászattal hozta fel a föld mélyéből. Mezolít korúak a

híres angliai és franciaországi bányaleletek, de a mi avasi »protocampignien« bányánk is.

A bányászat kialakulásának idejét egy szerencsés lelet révén sikerült jelentősen hátrátolnunk. 1951–52-ben *Mészáros Gyula* a Veszprém melletti lovasi fennsíkon solutréi-korú festékföld-bányát talált és ásott ki.⁶² A bányában vörös, limonitos dolomitmálladékot termeltek ki. A régészeti lelet, a kormeghatározó kőeszközökön kívül, mintegy 100 db. csontból készült bányászszerszemből állott.

Mielőtt ezeknek jelentőségét értékelnénk, emlékeztessünk arra a szerepre, amelyet az okker és általában a földfestékek betöltenek az elmaradott népeknél: testüket festik velük kultikus megnyilvánulásaik alkalmával, tánchoz, harchoz vagy csak egyszerűen azért, hogy díszítsék magukat. Új-Guineában minden eszközüket, fegyverüket is, okkerral vonják be a rovarok elleni védelemül. Szobraikat, díszítményeiket befestik, s nem utolsósorban felhasználják szikla-festményeiknél. Nyilvánvaló, hogy ugyanerre a célra használta a földfestéket a fiatalabb őskor embere is, amire tárgyi bizonyíték az okker szerepe a temetkezésnél, a moustieritől kezdve, s a különböző földfestékek szerepe a szikla-festményeknél. De azokon a lelőhelyeken is, ahol nincs sem temetkezés, sem szikla-festmény, megtaláljuk az okkert vagy vörös festékdarabkákat az egyéb leletek között, tehát a kultikus testfestés szokását is feltételezhetjük. Nyilvánvaló, hogy a festék nagy értéket képviselt az ősember szemében és igyekezett hozzájutni olyan vidékeken is, ahol az természetes körülmények között nem fordul elő. Ezt erősíti meg *Mészáros Gy.* lelete.

A festéket bányászó solutréi ember telephelyét eddig nem sikerült felkutatni Lovas környékén, de nem valószínű, hogy az a megszokott őskori tanyahelyeknél sokkal nagyobb lett volna. Ehhez mérten a megtalált kb. 100 db. bányászszerszám túlsóknak tűnik. Emlékeztet ezokra a pápu »ipartelepekre«, amelyekkel kapcsolatban fentebb *Bíró*t idéztük márcsak azért is, mert a bányagödröt a jelek szerint (kevés a megmunkálatlan csont, a faszén s egyéb kultúrnyomok) meglehetősen rövid ideig használták, s a rövid használat mellett ilyen nagymennyiségű eszköz az intenzív művelést bizonyítja.

Feltűnő az is, hogy az eszközök — amelyek nem hasonlók a paleolitikum általában megszokott eszközeihez — mennyire egy kéz művének tűnnek. Méreteikben, kidolgozásuk módjában, a felhasznált nyersanyag kiválasztásában és kezelésében egyaránt arra engednek következtetni, hogy ha nem is egy személy, de legalább is egy közösség készítette és használta őket. Alig kétséges, hogy a lovasi festékbánya nemcsak egy kis csoport igényeit elégítette ki, hanem specializált bányász közösség volt, árutermelésre dolgozott s nagyobb terület lakóit látta el festékekkel. A törzs, amelynek vadászterületéhez tartozott, feltehetőleg védte az idegen behatás ellen, amit szintén az eszközök feltűnő egyformasága látszik bizonyítani, mert a különböző csoportok eszközei között megállapítható különbséget lehetne találni.

Hasonló jelenségekért ismét a néprajzhoz fordulhatunk. A kaliforniai pomo törzsnek saját sóbányái voltak a múltban, amely körül gyakoriak voltak a törzsek közötti egyenetlenkedések. A pomok nem adták ingyen a sót és igyekeztek bányájukat megvédeni a tolvaj-törzsek ellen.⁶³ *Fossz* és *Jelynyickij*⁶⁴ *Tillenius*ra hivatkozva elmondja, hogy az Admirális-szigetek egyik kis szigetén az obszidiánbánya a törzsfő birtokában volt, s bányászni csak a főnöknek és fiainak volt joga. Abesszinia egyes sóbányáit is az afar-törzs birtokolta, s az

⁶² A leletet *Mészáros Gy.* dolgozza fel. Az itteni adatokat az ő szíves engedelmével közlöm.

⁶³ *Thurnwald*, i. m. I. 67.

⁶⁴ *Фосс*. М.—*Ельницкий* Л. О добытии камня и о древнейших каменоломнях орудиях на севере восточной европы, материалы и исследования по архелогии СССР. 2. стр. 188.

⁵⁹ *Bíró L.*, i. m. I., 15.

⁶⁰ *Zahn H.*, Die Jabim (in Neuhauss : Dtsch-Neu-Guinea III.) 1912, 314.

⁶¹ *Passarge*, i. m. 91.

inderta-törzsnek csak meghatározott feltételek mellett engedték használni.⁶⁵

Ezek alapján is feltételezhető, hogy a lovasi festék-bánya egy törzs féltett kincse volt, amelynek termékét messze vidékre juttatták el, kézzől-kézre, vagy pedig hosszú, jól előkészített expedíciók szállították rendeltetési helyére.

Az eddigiekben tárgyi anyagokra támaszkodva igyekeztünk bizonyítani feltevésünket, hogy az árucseré az őskor tartama alatt, közelebbről a felsőpaleolitikum elején alakult ki és a paleolitikum végén, a mezolitikumban már aránylag fejlett fokot ért el. Az árutermelők feltehetőleg elsősorban a specializált csoportok lehettek, s csak másodszorban az egyének.

Mindezek után egy lépéssel tovább is kell mennünk.

Marx az árucserével kapcsolatban megjegyzi, hogy »az a mennyiségi viszony, amelyben a dolgokat kicserélik, eleinte teljesen véletlen. Kicserélhetővé tulajdonosaik akarati aktusa teszi, akik kölcsönösen át akarják engedni őket. De az idegen használati értékek iránti szükséglet lassanként megszilárdult. A csere folytonos ismétlése rendszeres társadalmi folyamattá teszi. Idő multával tehát a munka-termékek legalább egy részét szándékosan a csere céljára termelik. Ettől a pillanattól végbemegy a válás a dolgoknak a közvetlen szükséglet számára való hasznossága és a csere számára való hasznossága között. Használati értékük elválik csereértéküktől.«⁶⁶ A felsőpaleolitikum termékei használati cikkek s nem áruk voltak addig, amíg a nemzetségen, legfeljebb a törzsen belül használták fel őket. Áruformát öltönek azonban akkor, amikor kicserélésük nem a közösségi csoporton belül, hanem azon kívül, pl. két törzs között történik. Ilyenkor a csere belső törvényszerűségeinek alapján használati értékükön túl csereértékük alakul. A paleolitikum áruja esetenként törzsről-törzsre vándorol feltételezésünk szerint. Vándorlása közben értéke minden közvetítő kézben meg kellett, hogy növekedjék. Ez egyben azt jelenti, hogy reá is vonatkozik az értéktörvény. »Ott, ahol van áru és árutertermelés, szükségszerűen van értéktörvény is — állapítja meg Sztálin — ... Azt mondják, hogy az értéktörvény állandó törvény, amely a történelmi fejlődés minden időszakában feltétlenül érvényes... Az érték éppúgy, mint az értéktörvény, történelmi kategória...«⁶⁷

Ha az értéktörvény vonatkozik az őskori árura, értékének meghatározására is vonatkozik Marx definíciója: »valamely használati érték értékének nagyságát, tehát csak a társadalmilag szükséges munka mennyisége vagy az elkészítéséhez társadalmilag szükséges munkaidő határozza meg.«⁶⁸ A társadalmilag szükséges munkaidő emelkedik az ősközösség cseretárgyának továbbvitele, szállítása, elcserélése révén, így emelkednie kell csereértékének is. Ez másszóval azt jelenti, hogy mind

a termelő csoportok, mind a közvetítők haszonnal adnak túl az árun. Afrika mai fejletlen népeinél —akiknél természetesen nem felejtethjük el, hogy már nem mentesek a kapitalista árutertermelő társadalom hatásaitól — az 1890-es években egyes áruk kifejlett értékformája az értékmérő kaurira és sóra vonatkoztatva a következőképpen alakult: Oual-Oualában 1 kg só = 1300 kaurival; 100 koladió = 500—800 kaurival. A beljebb élő mossi-törzs már 100 koladióért 1500—2000 kaurit fizetett, sőt ha kevés áru volt, 4000—5000 kaurit is. A moszik által készített gyapot-szövetért a dagombák 100 kaurit adtak 1,7 m-ként, viszont ugyanők más törzsektől már 1,3 m anyagért kértek 100 kaurit stb.⁶⁹ A már idézett Nesbitt-könyvben olvashatjuk, hogy minél beljebb megyünk az ország belsejébe, annál többet ér a tengerpartról bevitt értékmérő, a só, s ami a kapitalizmus hatását igazolja, annál értékesebb a használati értéket egyáltalán nem képviselő, import értékmérő: az aranytallér. Azonban anélkül is, hogy túlságosan támaszkodnánk ezekre a nyilvánvalóan sokszorosan torzult mai jelenségekre, a dolog természetéből kifolyólag kell feltételeznünk a haszon meglétét az őskor árucseréjében is. A haszon nyilvánvalóan azé vagy azoké volt, akik a terméket előállították. »A középkorban (az árut)... az egyes termelő rendszerint saját... munkaeszközeivel és saját vagy családja kezemunkájával állította elő. Nem kellett azt előbb elsajátítania, magától értetődően az övé volt. A termék tulajdona tehát saját munkán alapult.«⁷⁰

Ha ez a középkor társadalmi körülményei között így volt, mennyivel inkább így kellett lenni az ősközösségben, azzal a különbséggel, hogy itt a termelés nem egyéni, hanem közösségi, ezért a kisajátítás is közösségi volt. »Az ősközösségi rendben a termelési viszonyok alapja a termelő-eszközök társadalmi tulajdona. Ez alapján véve összhangban van e korszak termelőerőinek jellegével.«⁷¹

Engels a neolit kőszerszámkészítő műhelyekkel kapcsolatban megállapítja, hogy »azok a művészek, akik e műhelyekben ügyeskedtek, valószínűleg a közösség számlájára dolgoztak.« Azzal kapcsolatban pedig, hogy az így cseretermelésre előállított áru hogyan kerül új tulajdonosához, a következőket mondja folytatólag: »Eredetileg a nemzetségi előljárók közvetítésével a törzs cserélt törzzsel... (később, a nyájak magántulajdonából kifolyólag) túlsúlyra jutott az egyéni csere, végül kizárólagos forma lett.«⁷² Az ilyen törzsi csere jellegére vonatkozólag pedig útmutatást ad ugyancsak Engels-nek az a megállapítása, hogy az ősi törzs- és faluközösségek gazdagsága nem jelentett uralmat emberek felett.⁷³ Más szóval összefoglalva: a kollektív termelésen kollektív

⁶⁵ Nesbitt, Az ismeretlen Abesszinia, TTTK.

(Bpest, 1937), 317.

⁶⁶ A tőke I. (Szikra, 1948), 99.

⁶⁷ A szocializmus közgazd... 900—902.

⁶⁸ A tőke, 48.

⁶⁹ Thurnwald, i. m. III., 180.

⁷⁰ Engels F., A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig, Marx-Engels Vál. Műv. II. (Szikra, 1949), 135.

⁷¹ Sztálin J. V., A dialektikus és tört. materializmusról. SzKBP. Tört., V. kiad. (Szikra, 1950), 153.

⁷² A család, a magántulajdon és az állam eredete, 305.

⁷³ Anti-Dühring, 151-152.

csere épült, amely nem zsákmányolt ki senkit, nem teremtett magántulajdont. Emellett a gyakorlatban nehezen képzelhetjük el, hogyan folyt le, tegyük fel, egy szép kagylóékszernek a tulajdonos-változtatása a kollektív csere alapján. Nyilvánvalóan sehogy. A kagylóékszer személyi tulajdon, éppenúgy, mint a festék, kőszerszám, tehát éppen az olyan jellegű tárgyak, amelyeknek cseréjét bizonyítani igyekeztünk. A személyi tulajdon cseréje pedig nem folyhatott le kollektív alapon, mert egy ékszerrel vagy egy különálló szerszámmal nem volt mit kezdenie a közösségnek. (Nem beszélünk itt természetesen az olyan jelenségekről, mint pl. a Jelisejevicsi-i kőeszközműhely hatalmas arányú eszköztermelése.) *Thurnwald*⁷⁴ általában a zsákmányoló törzsekre vonatkoztatva megállapítja, hogy a közösségi termék közösségi tulajdon; az individuális termék személyi tulajdon. A közösségi tulajdon bonyolult kollektív csere révén vándorol csoportról-csoportra, az egyéni tulajdon egyéni cserével jut új gazdához. És itt ismét hangsúlyoznunk kell, hogy »általában a vadászat és halászat eredménye a primitív közösségekben a családok vagy nemzetségek tulajdona.«⁷⁵ Ha két különböző gazdasági fokon álló nép kollektív cseréjéről van szó, biztosak lehetünk benne, hogy az alacsonyabb fokon álló élelmet, bőrt vagy gyümölcsöt ad cserébe iparcikkekért. Így van ez pl. a semang negritók és a malájok közötti állandó csereviszony esetében is.⁷⁶ Ilyenkor a cserébe kapott iparcikkek is nyilvánvalóan közvetlen a közösség tulajdonában maradnak, s ez érthető is, ha meggondoljuk, hogy a legtöbb esetben közös a konyha s közös a lakóhely is. Az egyéni csere számára így csak a legszűkebb értelemben vett személyi tulajdon jellegű tárgyak maradhattak fenn, amelyeknek esetleges haszna is legfeljebb a személyi tulajdonban való »gazdagodást« idézhette elő.

A személyi tulajdonnak a civilizáció értelmében vett magántulajdontól való éles elhatárolása vizsgálatainknál nagyon fontos, mert több jelenség, így éppen a csere is, mindkét esetben megvan, de jelentősége merőben különböző itt is, ott is, s mert az idealista etnológusok, így *Thurnwald* is,⁷⁷ a kettőt összekeverve szoktak érvelni az öskommunizmus megléte ellen. Pedig éppen ő az, aki elmondja, hogy pl. egy vedda személyi tulajdona a következő tárgyakból áll: fejsze, íj nyílvevesszőkkel, 3 edény, egy szarvasszörme, egy tűzkő acéllal, tapló, víztartó-tők, beteldió-zacskó, mésztartó, egy ágyékkötő és esetleg egy kutya.⁷⁸

Passarge kb. ugyanezt mondja el a busmanokról, megjegyezve, hogy talán többet is elő tudnának állítani, de a meg nem telepedett életmóddal együttjár az is, hogy csak a legszükségesebbet cipelik magukkal. Később hozzáteszi, hogy »örököségi kérdések ritkán merülnek fel, mivel általában egy embernek nincs több tulajdona, mint amit magával visz sírjába.«⁷⁹ Nem nehéz belátni,

hogy ennyi személyi tulajdon segítségével senkit nem lehet kizsákmányolni, nem lehet vagyont gyűjteni. Ha valaki csereúton ételt szerez s azt megeszi, nem lesz többje. Ha ékszert vagy akár szerszámot — termelőeszközt — cserél, attól sem lesz módja bárkit is kizsákmányolni, mert ezt a termelőerők fejlettsége nem teszi lehetővé. Ha valaki kivonná magát a munkából: hogy csak »szerezzen«, gyűjtsön, azt a közösség egy ideig táplálná, mint ahogyan táplálják az andamán-negritók lusta társaikat,⁸⁰ de csak egy bizonyos határig, azután esetleg kollektív bosszút állnak rajta. Hasonló történetet olvashatunk egy poláreszkimó arnajaq nő elbeszélése nyomán egy férfiról, aki nem akart közösen vadászni, gyilkolt és rabolt, míg a közösség bosszút nem állt rajta.⁸¹ Vannak tehát, akik a közösségi elosztás vagy a személyi tulajdon ellen vétenek, de ezek mindenkor az egész törzsszel állnak szemközt és akciójuk csak egyéni, véletlen jelenség, nem szabályszerű. Arról, hogy az ösközösség embere hogyan áll szemben a magántulajdon kérdésével, tanulságos esetet mond el *Passarge*⁸² a busmanokról, akik marhát, juhot lopnak a fehérektől, ha éhesek, s erről nem lehet őket leszoktatni. Késégsbeesetten, de a gyaratmosítókra legjellemzőbb erkölcsi szószékről kérde: »Mit is kezdhet a kultúrember olyanokkal, akiknek álláspontja a juhtolvajlás!... Van-e más lehetőségünk, mint lelőni őket?« Ugyanakkor néhány sorral lejjebb megállapítja, hogy egymásközt, táborukban sohasem fordul elő tolvajlás. A busman számára az idegen állat zsákmány, éhét csillapítja vele és zsákmányul ejti akkor is, ha büntetést kap érte. Ő maga nem jutott el az állattartásig, sem a magántulajdonig, nem is lehet kívánni tőle, hogy ilyent tiszteletben tartson másnál. Zsákmányul ejti a búr juhát, ugyanakkor soha semmit el nem lop, amiről felismeri, hogy valakinek személyi tulajdona. A személyi és közösségi tulajdon határai elég állandóak és világosak. Annyi változás lehetséges, hogy egyik helyen minden élelmiszer a közösségé, más helyen a nemzetség főnöke szigorú szabályok szerint osztja el a zsákmányolt állat húsát, míg a növényi táplálék felett mindenki egyénileg rendelkezik.⁸³ Ilyen társadalmakban a csere, bármilyen fejlettséget is ér el, nem játszhatja azt a szerepet, amit általában tulajdonítanak neki s amiért a fejlett patriarchális társadalmak sajátjának tekintik, amint ezt már *Koszven*-nel kapcsolatban elmondottuk.

A magántulajdon cseréje és a személyi tulajdon cseréje csak technikailag azonos, helyesebben a patriarchális nemzetségi társadalmak magántulajdonnal rendelkező embere jól fel tudta használni árufelhalmozó tevékenysége közben a már korábban kialakult árucserét, s ezzel új lendületet is adott neki. A korai ösközösségi társadalmak specializált árucikkeinek cseréje főként arra volt jó, hogy lehetővé tegye a zárt, önellátó törzsek számára is a területükön kívül eső anyagok megszerzését. Itt juthatott szóhoz, de csak néha, a helyi adottságok folytán a néma-csere is.⁸⁴ Addig, amíg az ösközösség csereforgalma ki nem alakult, nehezen is beszélhetünk egységes, zárt, kikristályosodott törzsekről. Éppen ezért egyezik meg véleményünk *Tolszto*v⁸⁵ és *Szorokin*⁸⁶ véleményével egy olyan törzs előtti, de már a hordától szervezettségében, kialakulóban levő családi és társadalmi

⁸⁰ *Thurnwald*, i. m. I. 74.

⁸¹ U. ö. I. 38.

⁸² I. m. 123—124.

⁸³ *Richards*, i. m. 80—81.

⁸⁴ Hazai összefoglalását l. *Nagy P.*, *Acta Ethn.*... II. (1951), 293—341.

⁸⁵ *Толстов С. П.*, Значение трудов и. в. Сталина по вопросам языкознания для развития советской этнографии, сов. этн. 1950., 4. стр., 3—23.

⁸⁶ *Сорокин В. С.*, Некоторые вопросы истории первобытного общества, сов. этн., 1951, 3., стр. 147—153.

⁷⁴ I. m., III. 115.

⁷⁵ *Richards A. I.*, *Hunger and Work in a Savage Tribe* (London, 1932), 31.

⁷⁶ *Schebesta*, Bei d. Urwaldzwerger von Malaya, 1927.

⁷⁷ I. m.: III. 192—193.

⁷⁸ U. ö. I. 79.

⁷⁹ I. m. 61.

alakulataival minőségileg különböző fokozat felvételében, amely régészetiileg a moustierinek felel meg. Szemben áll ezzel *Koszven* véleménye⁸⁷, aki közvetlen a horda után a zárt, egységes, önálló törzset tételezi fel annak alapján, hogy a törzsek közötti kölcsönös baráti viszonynak gazdaságilag is fontos szerepe volt. A baráti viszony szerintünk az önállóság szempontjából csak a nemzetségek közötti fejlett cserekereskedelem esetén hathatott volna úgy, hogy a *Koszven* által megfogalmazott törzs létevel számolhassunk, ami pedig csak későbbben fejlődött ki.

Mindezek alapján az eredetileg feltett kérdéssünkkel kapcsolatban meg kell állapítanunk, hogy az *őskor társadalmának gazdasági életének irányítását az árucseré kialakulása és a személyi tulajdonnal való kapcsolata nem befolyásolhatta* lényegesen, mivel nem alkalmas arra, hogy segítségével az ősközösségi törzsön belül bárki is bárkit kizsákmányolhasson, és nem belőle fejlődött ki az a magántulajdon, amely később az ősközösséget felbomlasztotta. Ez a megállapítás áll arra a korra, amelyben a termelőerők alacsony fejlettségi foka kizárta a kizsákmányolás lehetőségét. Később azonban a már kialakult csereforgalom jól begyakorolt technikai készségére támaszkodott az az élelmettermelő társadalom, amelyiknél a magántulajdon kialakításának és a kizsákmányolás lehetőségének történelmi feltételei már adva voltak. Erre az időszakra és fejlettségi fokra vonatkozik *Marx* megállapítása a csere kihatásairól: »Itt egyben megmutatkozik, hogyan vonja maga után a csere és csereérték fejlődése, amely csereértéket mindegyütt a kereskedelem közvetíti, illetve, amelynek közvetítése kereskedelemnek nevezhető... egyfelől azoknak a tulajdonviszonyoknak a felbomlását, amelyekben a munka tulajdonosa létezési feltételeinek, mindpedig a termelés objektív feltételei közé besorolt munkát; csupa olyan viszony felbomlását, amelyek a használati értéknek és a közvetlen felhasználásra való termelésnek, valamint egy közvetlenül még a termelés előfeltételeként meglevő reális közösségnek túlsúlyát fejezik ki.«⁸⁸

*

Miután az őskőkor személyi tulajdonának mozgásával, alakulásaival és a társadalom fejlődésére való hatásával foglalkozó vizsgálatunk nem adott pozitív eredményt, meg kell néznünk, hogy ezen a társadalmon belül volt-e olyan kiemelt csoport, réteg vagy akárcsak valamilyen funkciót viselő egyén, aki — nem alkalomszerűen vagy egyéni túlkapásból, hanem következetesen s helyzetéből kifolyólag — szembehelyezkedett a közösséggel, egyéni kisajátításra törekedett, s ezáltal a későbbi osztálytársadalmak másokat kizsákmányoló birtokosa legkorábbi előzményének tekinthető.

Legelsősorban is a főnökre, a közösség kiemelt vezetőjére gondolhatnánk. Az ősközösségi társadalom egyes csoportjainak nyilvánvalóan volt vezetője, főnöke,

aki koordinálta a csoport tevékenységét, utasítást adott a kollektív munkafolyamatok helyes elvégzésére, elsimította az egyéni ellentéteket, harcot vezetett stb. Vannak régészeti leletek is, amelyek bizonyítani látszanak a főnöki intézmény meglétét (gigantolithek, különösen szépen díszített jogarszerű tárgyak stb.), de ezek nélkül is nyilvánvaló, hogy minden társadalomban kell vezetőnek, összefogónak lennie. *Engels*⁸⁹ elmondja, hogy az ősközösségekben bizonyos feladatokat egyénekre ruháznak. Ilyenek a kultikus feladatok, viszályok eldöntése stb. »Ilyesféle megbízatások az ősi közösségekben minden időkben fellelhetők.« Az osztálytársadalmak főnök- és vezetőtípusának ismerete alapján hajlandók is lennénk ezeknek a személyeknek tulajdonítani az egyéni kisajátításra való törekvés szerepét, akár mint forradalmár előremutatókét az osztálytársadalmak felé, akár mint a »zoológiai individualizmus« maradi hordozóit. Azonban elég, hogy néhány példát kiemeljünk a mai ősközösségi népek főnökeinek magatartásáról és szerepéről ahhoz, hogy feltevésünket elveszük. Mindenekelőtt kiderül, hogy a vadász-gyűjtögető törzseknek nincs is minden esetben főnöke a szó megszokott értelmében, legfeljebb kiváló tulajdonságú férfiak vállalják a vezetőszerepet anélkül, hogy valóban főnökök lennének. *Thurnwald* ezeket »természetes vezető«-knek nevezi.⁹⁰ Feleségeik hasonló módon vezetik a csoport asszonyait. Máskor a vezető nem egy személy, hanem különböző funkciókra más és más. A jukagirokat a vadász- vagy halászutakra egy »őreg« vezeti, aki mellett a sámánnak is hasonló hatalma van a maga területén. A harmadik vezető az »erős ember«, aki a harcban vezet.⁹¹ Hozzátehetjük még azt is, hogy a vadászat vezetőjének nem jár több a zsákmányból, mint a közösség bármely más tagjának. A főnökök általában kimagasló jellemű, tehetséges emberek — írja *Hofstra*. Az afrikai eve-törzs főnökéről megjegyzi, hogy adakozó, elől jár a munkában s életmódjában sem különbözik a törzs tagjaitól.⁹² *Richards* még továbbmegy s a következőket mondja: »Ezeknél a törzsek-nél... a főnök nem eltartottja, hanem legfőbb ellátója a közösségnek.«⁹³

A főnök gazdagsága és teli raktára, különösen már a kezdeti földművelő és állattartó népeknél, biztosítja alattvalóinak ellátását az inséges időkben. Így módon a főnök valósággal atyja népének. Ezt fejezi ki egyes esetekben a vallási életben egy figyelemreméltó jelenség: olyan népeknél, ahol már kifejlődött a vallásnak az ősök tiszteletében megnyilvánuló formája, esetenként vannak külön egyéni (családi) és törzsi ősök. A főnök egyéni őse sokszor a törzs őse is.⁹⁴ Ez a szerep azonban megváltozik a rabszolgatársadalomban. Akkor már nem egy homogén közösség feje, hanem osztályok érdekének képviselője, a leendő államhatalom csírájának birtokosa.⁹⁵

Az őskőkor embercsoportjainak főnöke feltehetőleg a kor egész folyamán valódi vezetője, támasza volt népének, s nem a közösség szabályai ellen, hanem azok erősítésére működött.

*

Az ősközösség másik kiemelkedő egyénisége a varázsló. Már az alsópaleolitikum legvégén, a moustieri korban találunk olyan jelenségeket, amelyeknek alapján fel kell tételeznünk, hogy a kor emberének volt valamilyen vallási elképzelése.

⁸⁹ Anti-Dühring, 183.

⁹⁰ I. m. I. 74.

⁹¹ U. ö. I. 49—50.

⁹² *Hofstra I.*, Differenzierungserscheinungen in einigen afrikanischen Gruppen (Amsterdam, 1933), 56. ff.

⁹³ I. m. 151.

⁹⁴ U. ö. 155.

⁹⁵ *Engels*, Anti-Dühring, 183.

⁸⁷ *Косвен М. О.*, Указ. Соч., стр. 154.

⁸⁸ *Marx K.*, A tőkés termelés előtti tulajdonformák (Szikra, 1953), 46.

Az erre mutató jelek a felsőpaleolitikumban egyre jobban szaporodnak s minden vitán felül állnak. A valláshoz szervesen hozzátartozik a varázsló, mint a szertartások elvégzője, ugyanakkor orvos is. Sok esetben e tisztet maga a főnök, máskor külön személy viseli.

Úgy gondoljuk, nem szükséges itt a vallás közismert és világos marxi értékelését részletezni. Elég annyi, hogy kialakult az embert körülvevő természet érzékelhető erőinek meg nem értése folytán, de azok magyarázatára egy természetfeletti világról való elképzelés. »A vallás egészen kezdetleges időben keletkezett, és az embereknek igen félreérthető, kezdetleges képzetekből, saját magukról és az őket környező külső természetéről. De minden ideológia, ha már megvan, az adott képzetek anyagához kapcsolódva fejlődik, és ezt az anyagot továbbfejleszti...«⁹⁶

A vallásos elképzelések kezdeti formája az általános lélekhit, az animizmus volt, amely lényegében még nem tartalmazta a kikristályosodott »lélek« fogalmát, hanem sokkal inkább csak az »erő«, a hatékonyság vagy valamilyen hatásra való képesség fogalmát. A vallás megjelenési módjának a klasszikus marxista megfogalmazás értelmében is ez kellett, hogy legkezdetlegesebb formája legyen. Éppen ezért nem érthetünk egyet *Borisszkovszkij*-jal,⁹⁷ amikor arra hivatkozva, hogy az őshorda embere képtelen absztrahálni, a fetisizmust jelöli meg a vallás kezdeteként. Véleményünk szerint a fetisizmusnál az elvonatkoztatott erő-képzetet újabb elvonatkoztatással kell át ruházni a fetisre, ami az egyszerű absztrahálásnál sokkal bonyolultabb és fejlettebb képességeket igényel. Elfogadhatatlan a marristák kezdeti »kollektív lélek« elképzelése is, amely nyilván annak a marxi tételnek félremagyarázásából és vulgarizálásából származott, hogy a társadalmi tudatot a társadalmi lét határozza meg. Kollektív lélektudata legfeljebb egy emberi gondolkodóképességgel rendelkező természetnek lehetne a maga biológiaiilag is determinált »társadalmi léte« alapján. Az ember a társadalmon belül teljesértékű egyén, és ez tudatában mindig is tükröződik.

Az animizmus többszöri átalakulást szenved, bonyolult áttételeken megy keresztül, de végigkíséri a kezdetleges vallás minden megnyilvánulási formáját. Hatását egész durván leegyszerűsítve úgy körvonalazhatnánk, hogy elképzelt erővel kíván hatni tényleges természeti erőkre, az elképzelt erőket megzabolázva az ember szolgálatába akarja állítani. A kezdetleges vallási ténykedéseknek ez utóbbi a fő feladata. A szolgálatbaállítás lehet rontó vagy segítő célzatú. Itt most csak az utóbbival érdemes foglalkozni. A példák tömegét lehet felsorolni arra, hogy a vadászatnál, a föld termékenysége emelésénél stb. milyen mértékben használják fel ezeket az erőket. Magát a műveletet az esetek nagyobb számában a varázsló végzi.

Úgy tűnik, hogy ma élő kezdetleges népeknél a varázsló helyzete a közösségen belül kétféle lehet. Azt állítják, hogy »a varázslók a társadalom támaszai, nem pedig bűnözők, mint a boszorkányok«.⁹⁸ Arra vonatkozólag is találunk azonban adatokat, hogy a varázslók, különösen a fejlettebb társadalmakban, a törzs tagjainak kizsákmányolói lettek, munkájukért fizetést kapnak, más varázslókkal versengenek, sőt a varázsló — az idézett esetben a sámán — a szellemvilágban való jártasságát örökölhethő, eladható vagy cserélhető személyi tulajdonai közé számítja.⁹⁹ E két magatartást a társadalom fejlettségi foka határozza meg.

A varázsló a maga és a közösség hite szerint biztosítani tudja a vadászat sikerét, termékenyebbé teszi a földet, győzelmet hoz a harcban törzstársai fegyvereinek. Bármennyire nincs is reális alapjuk ezeknek a tevékenységeknek, az ősember kultúrfokán számolnunk kell azzal, hogy a varázslatok »... a kezdetleges nemzetgazdaság egy jelentős részét alkotják.«¹⁰⁰ A belévetett pusztá hiten kívül két komolyabban megfontolandó ok miatt is tekintetbe kell vennünk a varázslás szerepét az ősember termelésében. Az egyik az, hogy az ősember koncentrációs készsége az állatvilághoz való közelsége és a kezdeti termelési mód esetlegessége miatt alacsony volt. A közösen végzett kultikus szertartások segítettek koncentrálni egy bizonyos munkafolyamatra, sőt megerősítették az illető munkafolyamat kollektív jellegét is. A másik ok ebből folyik: a ceremóniák, amelyek között szerepeltek a vadászatot utánzó kollektív táncok stb., tényleges gyakorlatokat képeztek a munka elvégzésére.¹⁰¹ Természetes, hogy a varázslást és a vele együttjáró közös kultikus megnyilvánulásokat még az őskorban sem sorolhatjuk a termelőerőkhöz, de úgy tekintjük, mint a termelésnek elengedhetetlen részeit; a varázslót magát tehát úgy, mint akinek kezében a termelést valóban befolyásoló eszközök vannak.

A varázsló munkájának korunkig fennmaradt nyomait, szinte azt mondhatnánk: kövületeit alkotja az őskor művészi megnyilatkozásainak tekintélyes része. Vizsgálatainkat ide is szeretnénk kiterjesztetni.

Az őskor művészi alkotásai: sziklakarcok, barlangfestmények, szobrok és reliefek, nemcsak azért fontosak számunkra, mert belőlük vissza tudunk következtetni alapjukra, az ősember termelési viszonyaira, hanem azért is, mert ezeket a műveket szemlélve mintegy az alkotó idegrendszerén, lélektani adottságain és érzékszervein át nézhetjük a környezetet, az ábrázolás tárgyát. Nem azt a képet látjuk tehát, amit az ősember szemlencséje látott, hanem azt, amit fejlődésének adott fokán, a környezetéhez való gazdasági-szellemi kapcsolatok meghatározott összetételében látni tudott és akart. Az ősművészetnek alkotójához és a társadalomhoz való viszonyát talán a burzsoázia valamennyi ezzel foglalkozó szakembere meghamisította, eltorzította, mert a civilizáció kategóriáit alkalmazta rá. Nem azt vizsgálták, hogy a művész mit akart látni, hanem azt, amit ők maguk akartak látni. Az ősművészet alapvető funkcióját felismerték ugyan, de eredetét igyekeztek misztikus ködbe burkolni. A nyugati szerzők is megegyeztek abban, hogy az ősművészet mágikus-jellegű. Ennek bizonyítására szokták felhozni, hogy a barlangok jó részében, amelyben sziklafestmény van, hiányzik az emberek ottani megtelepedésére vonatkozó minden nyom, ezek a barlangok nedvesek, szűkek vagy sötétek, az ősember nem lakhatott bennük.

⁹⁶ Engels F., Ludvig Feuerbach és a klasszikus német filozófia alkonya, Marx Vál. Műv. (Szikra, 1948), 427.

⁹⁷ Дорисковский П. И., Начальнейший этап первобытного общества, Ленинград, 1950. СТР. 113.

⁹⁸ Hofstra, i. m. 103.

⁹⁹ Thurnwald, i. m. I. 45.

¹⁰⁰ U. o. III. 40.

¹⁰¹ U. o. III. 63.

Mégis pl. *Kühn*, aki mindezeket összefoglalja, hozzáteszi, hogy »... a képvarázslat, mint a szemlélet formája, túlságosan bonyolult ahhoz, hogy őseredeti legyen«. Szerinte ez csak a magdaleniben jelenik meg, »... mielőtt a kép a mágia szolgálatába állt, ki kellett, hogy fejlődjék az alkotóképesség tudata.«¹⁰²

A művészet kialakulása folyamatának ez éppen feje tetejére állítása. Az embernek nem a meglévő művészet adja az ötletet, hogy mágikus ceremóniáihoz felhasználja, hanem a mágikus szemlélet kialakulása teszi szükségessé, hogy megszerezze a technikai »alkotóképességet«, és mintegy menetközben, megtanulja az animisztikus szükségletek számára azokat az alkotásokat elkészíteni, melyeket mi »művészek«-nek nevezünk. Ennek a művészetnek kialakulása nem esztétikai feltételeknek köszönhető. Ugyanakkor azonban súlyos tévedés volt a maristák tiltakozása az esztétikum szerepe ellen az ősművészetben. *Alpatov*¹⁰³ még a burzsoá műtörténészeknél is nagyobb bakot lő, amikor az esztétikai érzék hiányát állapítja meg az ősebernél, s az ősművészet kizárólagos indítóokaként a sikeres vadászatra való törekvést jelöli meg.

Nem egyezik azonban véleményünk *Okladnyikov*-éval¹⁰⁴ sem, aki a művészet keletkezésének folyamatát az érzékszervek és az esztétikai érzék fejlődésétől teszi függővé. Az érzékszervek — nemcsak biológiai, hanem lélektani értelemben is — már jóval a művészet keletkezése előtt kifejlődtek. Ami pedig az esztétikai érzéket illeti: az ősebernél kétségtelenül gyönyörködött művében, s gyönyörködtetni kívánt vele másokat is, bár korántsem magáért a gyönyörködtetésért. A vonalak, színek harmóniája minden elméletnél jobban bizonyítja, hogy az esztétikum az ősművész alkotásának tartalma volt — de nem oka és nem következménye.

Az őskori művészet keletkezésére az idealista szakemberek túlságosan bonyolult elméleteket gyártanak. Összecserélik ezek során a manuális készség elsajátítását magával a műalkotás folyamatával. Elméleteikben éppen ezért játszik döntő szerepet a medvekarcolások utánzása a sziklafalon, a véletlen alakok felhasználása és belekomponálása az ábrázolásba, a kézlenyomatok stb. Mindezek a kézügyességgel vannak összefüggésben, legjobb esetben is gyakorlatnak tekinthetők, de nem kiváltó oknak. Ismét a technikai összetevő szerepének helytelen értékelésére vet fényt elméletük a hárcmdimenziós műalkotások későbbi megjelenését illetőleg. Van ezzel kapcsolatban olyan vélemény is, hogy a síkban-látás kevesebb elvonatkoztató készséget kíván, mint a térben-látás. Az ilyen elméletek szerint az ősebernél félszemű torzszülött kellett volna, hogy legyen, aki nem a térben látta maga körül a tárgyakat, s nyilván — az előbbiekből közvetlenül következik — alsópaleolitikus szakócait is kétdimenziósra készítette évezredek keresztül.

Milyen világosan, tisztán, a valóság talaján állva fogalmazza meg az ősművészet kérdését is *Lenin*, amikor egy mondatba sűrítve adja meg a keletkezés folyamatának vázlatát abban, hogy az igazság és az objektív valóság megismerésének dialektikus útja az eleven szemlélettől az absztrakt gondolkodásig és attól a gyakorlatig visz. Már pedig a művészet *Csernisevskij* meghatározása szerint a materiális világ megismerése

és reprodukálása.¹⁰⁵ Ennek értelmében a következőképpen foglalhatjuk össze a folyamatot: az ember az állatvilágból való kiválása óta gyakorolja kezét, munkát végez vele. A kéznek a helyváltoztatási funkciók alól való felszabadulása és munkavégzése az emberreválás egyik legfontosabb tényezője. A kéz szerepe minőségileg változott meg általa. De e minőségi változáson belül nem képvisel újabb minőséget — már ami a dolog pusztán manuális részét illeti — az, hogy remekbe szabott eszközöket »mintáz«-e az igen nehezen megmunkálható kovakőből vagy szobrot agyagból. A neandervölgyi ember kezének biológiai felépítése, homályos vallási képzetei és kezdeti »művészi« tevékenysége (*La Ferrassie*: »pierre copule«-k és színes foltok) éppúgy korrelációs viszonyban állnak a művészet legkezdetibb fokán, mint a korai felsőpaleolitikum emberének biológiailag fejlett keze, fejlett kultikus életével és nagyszerű műalkotásaival. Másszóval, a technikai készség sem nem oka, sem nem folyománya a művészetnek, hanem kifejlődésük egymással párhuzamban áll, s a termelőerők fejlettségének azonos fokán, a mágikus szemlélet kialakulásának hatására szükségszerűen bontakozik ki. Ennek a megállapításnak támadható pontja lehetne a neandervölgyi ember keze és a crômagnoni kéz közötti különbség, amely sokkal kisebb fokozati eltérést képvisel, mint a két kor művészi megnyilvánulásai. Az eltérést az anyagi-társadalmi feltételek ugrásszerű fejlődésével lehet magyarázni.

A paleolitikum művészetének, különösen a kezdeti festészetnek tárgya szinte kizárólag az állat: a zsákmány. Képeinek lehet kompozíciója vagy hiányozhat belőlük a kompozíció, ellentétben azoknak véleményével, akik mereven állítják, hogy az ősebernél nem komponált. Elegendő, hogy ezek számára a lascauxi varázslós, bölényes kompozíciót említsük meg¹⁰⁶ vagy Teyjat perspektívikusan komponált, vonuló rénszarvascsordáját.¹⁰⁷ A legtöbb esetben azonban kompozíciónélküli állatesoportokat találunk nagy összevisszaságban, mint pl. a Trois Frères barlangban.¹⁰⁸ A »csoport« azonban itt csak a mi számunkra csoport, mert a művész az egyes alakokat valószínűleg egyenként rajzolta a kultikus feladatok céljára legmegfelelőbbnek tűnő helyre, egymástól értelmileg függetlenül.

A rajzok vagy festmények körvonalai a már kezdet-kezdetétől kiforrottak, lendületesek, tétovázás-mentesek. Különösen meglepő a vonalak biztos lendülete a Niaux barlang agyagtalajára rajzolt pisztráng esetében,¹⁰⁹ ahol nem lehetett a sikerületlen vonalakat eltörölni vagy előre vékonyan meghúzott vonalak mentén utánahúzni a konturokat. A rajz mégis annyira könnyű, annyira

¹⁰⁵ Mindkettőt *Szoboljev* idézi »A lenini tükröződés elmélet« c. munkájában. Magyarul: Szikra, 1949.

¹⁰⁶ *Kühn H.*, Auf d. Spuren d. Eiszeitmenschen (Wiesbaden, 1950), Abb. 45.

¹⁰⁷ *Kühn H.*, Kunst- u. Kultur d. Vorzeit Europas Abb. 68.

¹⁰⁸ *Kühn H.*, Auf den Spuren ... 92.

¹⁰⁹ *Kühn H.*, Kunst- u. Kultur ... Taf. 63.

¹⁰² *Kühn H.*, Kunst u. Kultur d. Vorzeit Europas (Berlin, 1929), 494.

¹⁰³ *Алпатов М. В.*, Всеобщая история искусств, (Москва, 1950.)

¹⁰⁴ *Окладников А. Р.*, К вопросу о происхождении искусства, Сов. ЭТН. 1952., 2., СТР. 17.

tévedhetetlen biztonsággal ábrázol, hogy alig lehet kétségünk: a művész ezt a rajzot nem először rajzolta a barlang agyagára, hanem betanulta, számtalanszor gyakorolta, s a kész, kiforrott művet szükség szerint használta. A gyakorlás szép példáit találjuk az ú. n. »vázlatkövek« rajzain. Ilyen többek között a limeuli kőlap is, amelyre ugyanazt az őstulkot rajzolta a művész többször egymás fölé.¹¹⁰ Az így begyakorolt rajzok felhasználására világít rá az altamirai csontlapra karcolt szarvasfej felnagyított mása a Castillo barlangban¹¹¹ vagy a La Geniére-ben mészkőlapra karcolt bölény felnagyított képe a Font-de-Gaume barlang többszínű falfestményén.¹¹² A vadászmágia ceremóniáinál valószínűleg a kész, begyakorolt rajzot használta fel a művész-varázsló. A stílusjegységen túlmenően megegyező rajzok állandósága ugyanabból az okból következik, mint az eszközformák konzervatív megegyezése. A már-bevált, célravezetőhöz ragaszkodott az ősember, s ragaszkodik ma is a kezdetleges társadalmak embere. Még az olyan fejlett, de zárt kultúrákban is, mint a Húsvét-szigeti volt, mind az eszközök, mind a művészi alkotások termékei, szinte változtatás nélkül, igen szűk variációs körben utánozták ugyanazt a bevált mintát. A sikeres bölényvadászathoz bölényrajz kellett: ábrázolniuk kellett egy bölényt, ezért megtanulták s begyakorolták a szemléletüknek legjobban megfelelő bölényábrázolást. Ez a munkafolyamat segítséget nyújthatott az ősembernek abban is, hogy fejlessze elvonatkoztató-készségét, s az életében esetleges szerepet játszó bölényekből megalkossa a bölény absztrakt képzetét. Ha nem is az így kikristályosodott bölény-, medve- stb. ábrázolás és képzet vezetett el közvetlen a totemizmushoz, kialakulásának feltételeit megteremtette.

A néprajzi párhuzamok alapján feltételezhetjük, hogy a paleolitikum művésze a közösség vezetője is volt, varázsló és főnök egyben vagy a főnökkel a maga területén egyenlő értékű és hatalmú kiszemelt egyén. Természetesen nem a kijelölt varázsló tanult meg rajzolni vagy faragni, hanem művészi hajlandóságai avatták varázslóvá az arra alkalmas személyt.¹¹³ A varázsló a kezdeti fokon a társadalom kulturális igényei jó részének kielégítője, amelyek még nem szakadtak el az anyagi igényektől s az anyagi jólét előmozdítását szolgálják vagy védelmet akarnak biztosítani.

A paleolitikum folyamán, eltekintve a nagyobb, zárt stílus-területek közti különbségektől, a művészet fejlődésének egységes folyamatát lehet figyelemmel kísérni, amelyet a mi számunkra leegyszerűsítve úgy fejezhetnénk ki, hogy a kezdetlegesebb, vonalas ábrázolásoktól a felületi forma-

hatásokat is figyelembevevő festészetten keresztül ismét a vonalas, homogén-felületkitöltésű, erősen stilizált ábrázolásig halad. A kezdeti naturalista fokozat nem folyamatokat, hanem állapotot tükröz. A zsákmányolást, az állat kimúlását vagy egyszerűen magát a zsákmányt ábrázolja. Akkor is statikus, amikor összetett eseményt mutat be, mint pl. a varázslást. A későbbi, a stilizált művészet már inkább elbeszélő, hiányzik belőle az »archaizáló« merevség, több benne az esemény és mozgás.

A kezdeti fokon az állatot éppen a vadászat sikere érdekében naturalisztikusan kellett bemutatni, az embert viszont (az animisztikus szemlélet szerint) az ábrázolásban rejlő veszély miatt elnagyolva, jelezve, sőt felismerhetetlenül, nem egyszer állatmaszkosan rajzolták, ahol a maszknak többféle animisztikus jelentősége is lehetett.

A II. szakaszban a művészetnek és varázslásnak a termelésben való közvetlen szerepe már kezd feloldódni, az ábrázolás az animisztikus »valóság«-ból átfejlődik a jelképbe, emlékezésbe, elmondásba. Ugyanakkor az ábrázolás kevesebb veszélyt jelentvén, egyre gyakrabban jelenik meg az ember képe, sőt egyes területeken az ember realisztikus, háromdimenziós ábrázolásai is.

A mezolitikum elején kiélesedő stílusváltozásnak oka nyilvánvalóan a kor embere társadalmi tudatának megváltozása volt. Ez csak a gazdasági alap megváltozása nyomán következett be. A természetes művészetnek a stilizáltba való átcsapása, valamint a régi vadászati mód és a pleisztocén fauna eltűnése közti okozati összefüggés szembetűnő.¹¹⁴ Feltehetőleg itt kell keresnünk a gazdasági változás okait is. Az egyre tökéletesebbé váló termelőerők a korábban nagyon kétséges eredményű vadászatot a közösség biztos élelem-szerző forrásává fejlesztik. Ugyanakkor a növényi táplálék gyűjtése, amely a jégkorszak ideje alatt meglehetősen háttérbe szorult, most, a posztglaciális időszakban újból fellendül, majd rövidesen, a mezolitikum második felére, az élelemtermelés kezdetei is kialakulnak belőle. A véletlen és esetlegesség uralmával együtt tűnik el az ember életéből az is, hogy az animisztikus szertartásokat a vadászat nélkülözhetetlen részének tekintse. A vallási szemlélet alapjait továbbra is színező animizmusra fokozatosan ráépülnek a bonyolultabb őstisztelő és totem-kultuszok.

A totemhit és az ősök tiszteletének keletkezése időpontjára is adhatnak az ősművészet emlékei útbaigazítást. A totemizmus legkorábbi csirái — talán csak feltételei — amelyek egyáltalán nem zárják ki az ugyanakkor uralkodó animizmust, már a moustieritől kezdve megtalálhatók s a felsőpaleolitikum derekán, feltehetőleg ki is fejlődtek.¹¹⁵ Az ősök tiszteletére a paleolit szobrászat egyes alkotásai vethetnek fényt. A paleolitikumban a szobrokat ott és akkor találjuk meg, ahol és amikor az ember huzamosabb időre megtelepül.¹¹⁶

¹¹⁰ Kühn H., u. o. Abb. 26.

¹¹¹ U. o. Abb. 73—74.

¹¹² U. o. Taf. 44.

¹¹³ A mai kezdetleges népek varázslóinak feladatához is hozzátartozik bizonyos művészi tevékenység, mint pl. a bafioti varázslónak értenie kell a fétisfaragáshoz, vagy az asantik varázslójelöltje hosszabb időre az erdőbe vonul s ott egyebek közt fétisszobrokat is tanul készíteni. (Hofstra, i. m. 107, 117.)

¹¹⁴ Clark J. G. D., The mesolithic Age in Britain (Cambridge, 1932), 10.

¹¹⁵ Vértess L., MTA. II. Oszt. Közl. I. 1. 11—40.

¹¹⁶ Hančar F., Zum Problem d. Venusstauetten, 145.

Így az ukrán felsőpaleolit-telepek házaiban. Felmerült az a gondolat, hogy a női szobrok ősan-ábrázolások, s ugyanúgy összetartják a megtelepült vadászközösségeket, mint a vándorló vadászokat a totem-kapcsolatok.¹¹⁷ Figyelemre kell méltatni ezt a véleményt, mert valóban úgy tűnik, hogy a paleolit *Venus*-szobrok az őskultusz első megnyilvánulásai, egyben a nők a megtelepedettség viszonyai között megnövekedett szerepét is hangsúlyozzák.

A művészet fejlődésének útja — úgy tűnik — bepillantást enged az ősember vallási életének változásaiba. Eszerint az őskultusz és a csirájában már igen korán feltűnő totemkultusz az aurignaci végén és a Ny.-európai magdaleninek megfelelő időben fejlődött ki és a posztglaciális időben vált általánossá. Elterjedése a varázsló munkájára és a közösséghez való viszonyára is hatással lehetett. Nem szeretnénk tárgyi anyag nélkül, merő spekuláció alapján elméleteket gyártani, de nem hallgathatjuk el a következő feltevésünket: a varázsló kezdetben a közösségi társadalom élelemszerző munkájának, termelésének biztosítója. A fentebb ismertetett néprajzi adatokból arra következtethetünk, hogy ekkor még maga is aktívan részt vesz a vadászatban. A bonyolultabb kultuszok kifejlődése idején, a termelőerők intenzív fejlődése idején, a varázsló a termelésben mind nélkülözhetetlenebb lesz, szerepe gyengül. A termelőerők fejlődése tehát ellentétben áll érdekeivel, ezért feltételezhetőleg a régi termelési viszonyok képviselőjévé válik az őstársadalomban. Ha továbbra is fenn tudjuk tartani korábbi megállapításunkat, hogy a varázsló és művész egy személy, akkor úgy tűnik, mintha feltevésünket bizonyítaná egy jelenség: a késői, stilizált művészetben, amelyik az ősközösségi vadász-gyűjtőgető társadalom lassú bomlását tükrözi, az ábrázolás tárgya továbbra is és szinte kizárólag a vadászat és a zsákmány. Különösen szembe-
tűnő ez a megtelepedett parti népeknél, akiknek élelemszerzési módját a konyhahulladék-halmok jól bizonyítják, de sziklakarcaik még a jóval későbbi időkben is főként vadállatokat ábrázolnak. Ebből kiindulva — további feltételezéssel — a posztglaciális kor. varázslóit jelölhetnénk meg az új társadalom kialakítására törekvő erőknek ellenálló maradiság képviselőjeként. Az őstársadalom megváltozásának oka az új termelőerők (az élelemtermelés alapjai) és a régi termelési viszonyok (a közösségi kisajátítás) közötti konfliktus volt, s a varázsló lehetett esetleg az a mag, aki köré a közösségi vadászgazdálkodás hívei tömörültek.

Sztálin azzal kapcsolatban, hogy a termelési viszonyoknak és a termelőerőknek összhangban kell lenniük, megállapítja, hogy ezek a törvényszerűségek »a társadalom magukat túlélő erőinek érdekeit sértik, ezeknek az erőknek legerősebb ellenállásába ütköznek.«¹¹⁸

Ezeket a szavakat az őskőkor viszonyaira alkalmazva azt látjuk, hogy a termelőerők fejlődése mindinkább biztosította a folyamatos élelem-

ellátást. A vadászatban egyre kisebb csoportoknak kellett résztvennie, s a kollektív elosztásban is a kisebb csoportok léptek előtérbe.¹¹⁹ Ennek megfelelő a korábbi két nemzetségből álló törzseknek fokozódó tagolódása, több frátriába szerveződött nemzetségből álló törzsekké. Ugyanakkor uralkodóvá lett a páros-házasság, amely még kisebb családi és gazdasági egységekre bontotta a törzset.¹²⁰ Az egyre gyorsuló ütemű fejlődés mellett is hosszú időt vett igénybe, amíg ez a folyamat az ősközösségi társadalom bomlásával befejeződött. A mi varázslónk fent leírt szerepe erre az időszakra vonatkozik.

*

Végigtekintve az eddigieken meg kell állapítanunk, hogy eredeti kérdés-feltevésünkre, az őskori társadalom ellentmondásaira kevés pozitív választ kaptunk. A csereforgalom tárgyai — amelyeknek meglétét a felsőpaleolitikumban bizonyítani igyekeztünk — nem álltak származási összefüggésben a későbbi magántulajdonnal. A főnöki intézmény nem képviseli az ellentmondás magját. A művészet tükrözi ugyan a paleolitikum termelőerőinek fejlődését és a hosszantartó őskőkor ugyancsak hosszú bomlási szakaszát, de a művészi alkotások elkészítői, a varázslók csak alig bizonyíthatóan lehettek adott időszakban a magukat túlélő erők kifejezői.

Az így nyert általános kép arra utal minket, hogy ne az egyéni tevékenységekhez kapcsolt vagy felépítmény-jellegű jelenségekben keressük az őskori társadalom mozgatóerőit, hanem az egész közösségi társadalom és a természet viszonyában.

A modern osztálynélküli társadalomban, az éppen felépülőben levő kommunizmusban, a fejlődés mozgatója a termelőerők fejlesztése a kritikán és önkritikán keresztül. A társadalom erői a természet erőivel állanak szemben s a természet feletti, minél nagyobb fokú uralom megszervezésére törekszenek. Az ősi osztálynélküli társadalom csak úgy jöhetett létre, hogy tagjai közösséget alkotva álltak szemben a természeti erőkkel, éppen ezért fejlődésük útját, változásait is a környezettel való harc függvényének kell tekintenünk. A természeti környezettel való harc szempontjából az őskori társadalom termelőerői és termelési viszonyai összefüggésének alakulását vázlatosan a következőkben foglalhatjuk össze:

Az állatvilágból kifejlődő embert gyengesége arra kényszeríti, hogy csoportot alkosson. A csoport laza, a kooperáció csak bizonyos esetekre szorítkozik, de ekkor — a vadászatnál stb. — kényszerítő erővel hat. A közösségi munka lehetővé teszi a termelőeszközök tökéletesedését, egyre szorosabbra fűzi a hordát. Ugyanakkor az állatvilágból hozott zoológiai individualizmus, különösen a párok összeállása alkalmával, a promiszkuitásban élő hordák időnkénti felbomlására vezet.

¹¹⁹ V. ö. Воеводский idézett művének az ukrán posztglaciális telepek és a Kosztyenki telepek közti párhuzamával.

¹²⁰ Косвен М. О. Ук соч. СТР, 155.

¹¹⁷ U. o. 149.

¹¹⁸ A szocializmus közgazd... 893.

A termelőerők fejlődése, karöltve a jégkor hatásaival (a növényzet elszegényedése, a hústáplálék fokozottabb fontossága stb.) a hordából kialakítja az ősközösségi társadalmat, a maga pontosan körvonalazott szabályaival, megkötöttségeivel és jogaival. Kialakul a törzsi, nemzetségi, családi vadászterület, s az egyes csoportok területei között éles határok keletkeznek. A szeparált csoportok kifejlesztik a munkamegosztás egy csoportos fajtáját: a specializáltságot. Ennek kapcsán megindul bizonyos létfontosságú termékek kollektív cseréje és egyes személyi tulajdont

képező termékek egyéni cseréje. A személyi tulajdonnak így előálló bővülése a megtelepedett vadászgazdaságokban éri el tetőfokát, de itt sem tekinthető a magántulajdon csírájának. Ez időszakban terjed el a totemek és ősök tisztelete. A termelőerők gyorsuló ütemben fejlődnek. Fejlődésüket az ősközösségi viszonyok egyre inkább akadályozzák. Ez a folyamat a mezolitikumtól kezdve, a közösség lokális osztódásával párhuzamban, előkészíti a talajt a magántulajdon kialakulására.

Vértés László

ÜBER EINIGE FRAGEN DER GESELLSCHAFT IM PALÄOLITHIKUM

(Auszug)

Die Gestaltung der Gesellschaft des Paläolithikums, die Umstände ihrer Entwicklung werden durch das in grosser Menge angehäuften archäologische Material immer besser beleuchtet. In den letzten Jahren wenden sich die Wissenschaftler der Sowjetunion in noch grösserem Masse diesen Fragen zu. Einen besonderen Aufschwung brachten der Forschung der Probleme von prinzipieller Bedeutung des Paläolithikums die zwei letzten Arbeiten J. W. Stalins, auf deren Feststellungen wir unsere hier publizierten Untersuchungen aufbauen wollen. Diese Behauptungen beziehen sich einerseits darauf, dass die gesellschaftlichen Gesetze objektive Gesetze sind, andererseits darauf, dass jede Basis einen ihr entsprechenden, charakteristischen Überbau hat (*J. W. Stalin: Ökonomische Probleme des Sozialismus in der UdSSR. Dietz, Berlin, 1952; Der Marxismus und die Fragen der Sprachwissenschaft. Dietz, Berlin, 1951*).

Auf Grund dieser Feststellungen müssen wir auch für die urwüchsige Gemeinschaft annehmen, dass 1., die auf uns gebliebenen Funde der Grundlage: die Produktionsmittel — auch den Überbau beleuchten müssen; 2., dass die handgreiflichen Zeugen des Überbaus: die Kunstwerke — einige Detailfragen ihres Einflusses auf die wirtschaftliche Grundlage beleuchten müssen; 3., dass die zwei Gruppen der Funde — *quasi* den korrelativen Gesetzen der Gesellschaft zu Folge — uns über solche Erscheinungen der urwüchsigen Gemeinschaft aufklären müssen, über welche die auf uns gebliebenen Sachfunde sonst keine direkte Antwort geben; endlich 4., dass bei unseren Untersuchungen eben der objektive Charakter der gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Gesetze es ermöglichte, dass wir uns mit gehöriger Behutsamkeit, jedoch entschieden an die Beobachtungen der Ethnographie wenden können. Wir halten es für unsere Aufgabe, die Formen des Eigentums in der urwüchsigen Gemeinschaft, die Richtung seiner Entwicklung und deren Gründe zu untersuchen. Wir können im Rahmen eines kurzen Aufsatzes keinen vollständigen Querschnitt der Fragen geben; auf Grund einer willkürlich getroffenen Auswahl des Materials, untersuchen wir hier bloss die Entstehung und Bedeutung des Austausches und einige Probleme der Kunst.

Um die Fragen des Austausches zu erörtern, müssen wir vorerst den Begriff der Warenproduktion bestimmen. Der klassischen marxistischen Definition nach stellen die Personen in der Ordnung der Warenproduktion ihre Produkte bei gesellschaftlicher Arbeitsteilung her. Die Werte der verschiedenen Produkte gestalten sich einander entsprechend, während des Tausches.

Zur Warenproduktion sind also spezialisierte Warenproduzenten nötig. Solche gab es im urkommunistischen Stamm oder in der Sippe, wo die Teilung der Arbeit dem Alter und dem Geschlecht nach geschieht, keine. Eine andere Form der Arbeitsteilung mag jedoch existiert haben — wir können sie vertikal nennen: die *Spezialisierung* einzelner Gruppen, wo bestimmte Stämme, Dörfer oder Familien im Besitze des »Geheimnisses« irgendeines

Handwerkes sind. Bei den heutigen primitiven, zurückgebliebenen Völkern finden wir so viele und so urwüchsige Beweise dieser »Arbeitsteilung«, dass wir auf Grund ihrer Beobachtung getrost annehmen können, dass wir bereits in der archäologischen urwüchsigen Gemeinschaft, näher betrachtet im Paläolithikum, mit ihrem Vorhandensein rechnen können.

Bei den primitiven Völkern ist das Herbeischaffen der Lebensmittel immer die primäre Beschäftigung, das Betreiben des spezialisierten »Handwerkes« ist sekundär. Die spezialisierten Produkte kommen mittels Tausches von einer Gruppe zur anderen, und legen auf diesem Wege oft beträchtliche Strecken zurück.

Wenn wir Beweise des Daseins spezialisierter »Handwerksprodukte« im Paläolithikum suchen, liegt es an der Hand, jene Möglichkeit zu benützen, welche uns in Ungarn ein sehr rares Werkzeug-Material: der Obsidian bietet. Ausser dem Eperjes-Tokajer Gebirge in Ungarn findet man nur auf einigen griechischen Inseln und im Kaukasus Obsidian. Die Kreise der Verbreitung des Materials dieser Fundstätten schneiden einander nicht.

Wenn wir das Vorkommen des Obsidians in Ungarn untersuchen, finden wir, dass wir in der engen Umgebung des Fundortes des Materials, auf ungarischer wie auch auf tschechoslowakischer Seite zentnerweise Obsidianwerkzeuge aus verschiedenen Zeitabschnitten der Urzeit sammeln können. Etwa 50—70 km entfernt vom Fundort ist das Bükk-Gebirge, welches zur Altsteinzeit als Jagdgrund und Wohnsitz eine ziemlich geschlossene Einheit sein mochte. Unter den Funden aus dem Moustérien der *Subalyuk*-Höhle finden wir bereits Obsidian, obgleich er bloss 0,035% des gesamten Steinmaterials ausmacht. In den 8 Bükker Fundstätten aus dem Aurignacien und Solutréen gibt es Obsidian in 5. In der *Szeleta*-Höhle erreicht dieses Material 1%, in der Istállókőer-Höhle überschreitet er es sogar.

Die Dunántúler (am rechten Ufer der Donau liegenden) Fundstätten untersuchend, welche 200—300 km entfernt vom Fundort sind, finden wir, dass es weder in der Moustérien-Fundstätte von *Tata*, noch an den drei Aurignacien-Solutréen Fundstätten des Dunántúl's Obsidian gibt. In den Magdalénien-Fundstätten (mit Ausnahme von *Óthalom* bei *Szeged* und den kaum erschlossenen Fundstätten bei *Dunaföldvár*) finden wir dieses Rohmaterial überall. Im Material von *Pilismarót*, das mit dem Magdalénien gleichaltrig ist, ist sein Anteil am Steinmaterial 10%.

Wenn wir die ausländischen Fundstätten untersuchen, finden wir, dass der Obsidian zur Zeit der Gravette-Kultur *Předmost* erreicht (450—500 km entfernt von *Tokaj*), ja, er ist sogar im Magdalénien der Zitnyer Höhle zu finden.

In den mesolithischen Fundstätten traf man den Tokajer Obsidian an der Weichsel (600 km entfernt vom Fundort) an, im Neolithikum ist er — auf Grund einiger Angaben — auch in Schlesien zu finden,

Wenn der Obsidian mehrere Tagesweiten entfernt vom Fundort zu finden ist, müssen wir, gewissen Bedenken zu Folge, jene Möglichkeit ablehnen, dass die einzelnen Gruppen ihn bei ihren Wanderungen mitnahmen oder dass ihn »Besorgungs-Expeditionen« zur archäologischen Fundstätte lieferten.

Dem Obsidian gleich, können wir auch in Mähren die Wanderung eines Steinmaterials verfolgen, und ähnliche Erscheinungen finden wir auch bei Untersuchung des Materials der ukrainischen, unter freiem Himmel gefundenen Siedlungen. Unter den letzteren scheint es im Falle von *Jelischejewitschi* und *Timonowka*, dass man dort Wohnplätze solcher Stämme fand, die spezialisierte Hersteller von Steinwerkzeugen waren.

Neben den Wanderungen der charakteristischen Steinwerkzeug-Materialien, scheinen auch die als Schmuck benützten Meeres- und fossilen Muscheln, Schnecken das Vorhandensein eines Austausches zu bezeugen.

Interessante Folgerungen kann man von zwei Amuletten schliessen, welche wir bei den noch nicht publizierten *Istállóskő* Ausgrabungen von 1950–51 fanden. Es sind nach der Form des Eckzahnes des Hirsches geschnitzte kleine Anhänger aus Horn und Mammutelfenbein, so wie man sie auch in anderen Fundstätten aus dem Perigordien in Europa fand. Die Vorstellung liegt an der Hand, dass diese Amulette als Ersatz des populären Hirscheckzahn-Schmuckes hergestellt wurden aus leichter erreichbarem Material. Wenn wir das ethnographische Material untersuchen, finden wir noch mehrere Angaben dafür, dass hochbewerteter Schmuck, wenn nötig, aus weniger wertvollem Material nachgeahmt wird. In diesen Fällen ist das nachgeahmte, wertvolle Material immer Stoff eines regen Austausches. So können wir die Hirscheckzahn-Nachahmungen des Aurignacien als indirekte Beweise des Warenaustausches betrachten.

Wir können auch einen glücklichen Fund der letzten Zeit als Beweis unserer Behauptung anwenden. *Gy. Mészáros* fand in der Umgebung des Dorfes *Lovas* (am Plattensee) eine Erdfarben-Grube (Limonit) aus dem Solutréen. Die Umstände des Fundes weisen darauf hin, dass die Grube über kurze Zeit, jedoch intensiv ausgenutzt worden ist. Wir berufen uns wieder auf analoge Fälle in der Ethnographie, und nehmen an, dass die rote Erdfarbe nicht zum Bedarf einer einzigen Gruppe, sondern zum Tausch ausgehoben wurde.

Bisher versuchten wir an Hand konkreten Materials unsere Annahme zu beweisen, dass *der Warenaustausch während des Paläolithikums, näher betrachtet am Anfang des Jungpaläolithikums entstand, und am Ende des Paläolithikums, im Mesolithikum bereits verhältnismässig entwickelt ist*. Die Warenproduzenten mochten in erster Linie spezialisierte Gruppen, und bloss in zweiter Linie einzelne Personen sein.

Wenn der Warenaustausch jedoch im Paläolithikum entstand, musste neben dem Gebrauchswert auch der Tauschwert entstehen. Von einem Stamm zum anderen wandernd, musste der Wert einer Ware in der Hand eines jeden Vermittlers wachsen.

Wie ging wohl der Warenaustausch praktisch vor sich in der Gesellschaft des Paläolithikums, bei gemeinschaftlicher Enteignung, welche beim gegebenen Grad der Entwicklung und dem Charakter der Produktionsmittel zu keiner Ausbeutung führen konnte? Die Ware, die Eigentum der Kollektive war, wanderte annehmbar am Wege komplizierten kollektiven Tausches von Stamm zu Stamm, die persönlichen Eigentum bildende Ware dagegen — wie z. B. der Schmuck — kam durch persönlichen Tausch zum neuen Besitzer. Wir müssen hier den scharfen Unterschied feststellen, der zwischen dem persönlichen Eigentum des Paläolithikums und dem späteren Privateigentum bestand, und zwar darin, dass das persönliche Eigentum unter keinen Umständen zur Ausbeutung irgend jemens führen konnte.

Auf Grund all dieser Daten können wir zusammenfassen, dass *der Produktaustausch bereits im Paläolithikum entstand, dass jedoch die Leitung des wirtschaftlichen Lebens der paläolithischen Gesellschaft durch die Entstehung des Warenaustausches und seinen Zusammenhang mit dem persönlichen Eigentum nicht tiefgehend*

beeinflusst werden konnte, da er nicht dazu geeignet war, dass durch ihn irgend jemand ein anderes Mitglied des Stammes der urwüchsigen Gemeinschaft ausbeuten könne, und da sich jenes Privateigentum, das später die urwüchsige Gemeinschaft auflöste, nicht aus ihm entsprang. Später jedoch benützte jene lebensmittelproduzierende Gesellschaft, bei welcher die geschichtlichen Bedingungen zur Entstehung des Privateigentums und die Möglichkeit zur Ausbeutung bereits vorhanden waren, die bereits zu Routine gewordene technische Fertigkeit des früher entstandenen Tauschhandels. Von dieser Zeit an fungiert der Tauschhandel als ein Faktor, der die früheren Besitzverhältnisse auflöst, und dazu hilft, dass die Gesellschaft der urwüchsigen Gemeinschaft sich in Klassengesellschaft umwandelt. Das geschieht aber erst eine gute Spanne Zeit nach dem Paläolithikum.

Fernerhin versuchen wir zu untersuchen, ob es in den früheren Abschnitten der urwüchsigen Gemeinschaft innerhalb der Gesellschaft eine solche hervorgehobene Gruppe, Schichte oder bloss Funktion gab, welche — resp. ihr Träger — nicht aus persönlichem Übergriff, sondern konsequent, infolge der Stellung sich der Gemeinschaft entgegenstellend, auf persönliche Enteignung, entweder als Träger des aus tierischer Vergangenheit hergebrachten »zoologischen Individualismus« oder als Repräsentant der frühesten Vorläufer der späteren Klassengesellschaft.

In diesem Zusammenhang können wir in erster Linie an den Häuptling, an die Position des Häuptlings denken. Es genügt jedoch ein Blick auf die Häuptlinge der heutigen primitiven Völker, auf ihre Position und ihr Verhältnis zur Gemeinschaft, um einzusehen, dass der Häuptling der urwüchsigen Gemeinschaft wahrscheinlich die ganze Epoche hindurch ein wahrhafter Führer, eine Stütze seines Volkes war, und nicht gegen die Gesetze der Gemeinschaft, sondern zu ihrer Stärkung mitwirkte.

Die andere hervorragende Persönlichkeit der urwüchsigen Gemeinschaft ist der Zauberer. Schon am Ende des Altpaläolithikums, zur Zeit des Moustérien finden wir Erscheinungen, von denen wir annehmen müssen, dass der Mensch dieser Epoche irgendwelche religiöse Vorstellungen hatte. Diese Zeichen werden im Hochpaläolithikum immer häufiger und stehen ausser Zweifel. Der Zauberer, als Vollzieher der Zeremonien, gehört eng zur Religion. Er ist zu gleicher Zeit auch Arzt. In manchen Fällen trägt der Häuptling selbst diese Position, in anderen Fällen eine selbstständige Person.

Die ursprüngliche Form der religiösen Vorstellungen ist ein allgemeiner, allumfassender Seelenglaube, der Animismus gewesen. Er enthält eigentlich noch keinen rein kristallisierten »Seelenbegriff«, eher bloss die »Kraft«, die Wirksamkeit, den Begriff der Fähigkeit zu irgendwelcher Wirkung.

Der Animismus verändert sich öfters, wandert durch komplizierte Transmissionen, begleitet aber alle Erscheinungsformen der primitiven Religion. Seine Wirkung können wir roh vereinfacht so umschreiben, dass er mit vorgestellten Kräften auf wahrhaftige Naturkräfte wirken will, die in der Fantasie lebenden Kräfte zügeln und in den Dienst des Menschen stellen will. Dies ist die Hauptaufgabe der primitiven religiösen Betätigung.

Diese Kräfte hält der Mensch der urwüchsigen Gemeinschaft bei fast allen seinen Lebenserscheinungen vor Auge, hütet sich vor ihnen, oder sucht sie zu benützen. Die Aktion des »Benützens« verrichtet in der Mehrheit der Fälle der Zauberer. Der grösste Teil der aufgefundenen Anzeichen künstlerischen Wirkens der Altsteinzeit enthält bis auf unsere Tage existierende Spuren seiner Tätigkeit. Um daher mehr über die Rolle des Zaubers in der Gesellschaft der urwüchsigen Gemeinschaft zu erfahren, müssen wir vorerst die Überreste künstlerischen Schaffens jener Zeit untersuchen. Das ist für uns umso wichtiger, da wir auf diese Weise sozusagen durch die psychologischen Fähigkeiten und Sinne des Urmenschen seine längst verschwundene Umgebung betrachten können, und jenes Bild sehen, das der Urmensch sah — besser gesagt, das er sehen wollte und konnte.

Vorerst müssen wir einige Worte über die Entstehung der Kunst — und der Rolle des ästhetischen Gefühls in diesem Vorgange — sagen.

In erster Linie müssen wir das Erreichen der zur künstlerischen Tätigkeit nötigen manualen Fertigkeit von jener Tendenz absondern, auf deren Wirkung hin der Mensch »gezwungen war« Kunstwerke zu schaffen. Die manuelle Fertigkeit erhielt er während der langen Jahrtausenden der biologischen Entwicklung, als er erlernte, aus einem zufälligen Stück Stein ein Werkzeug von bestimmter Form und Grösse zu »modellieren«. Das Erreichen der technischen Fertigkeit ist nicht der Grund, aber auch nicht das Resultat der künstlerischen Betätigung. Die Entwicklung geht parallel, und entfaltet sich bei einem bestimmten Grad der Produktivkräfte. Auch jene Theorien sind falsch, die einerseits die Entwicklung des ästhetischen Gefühls als Ursache des Ursprunges der Kunst betrachten, anderseits — ins andere Extrem verfallend — Rolle und Bedeutung des ästhetischen Gefühls in der urzeitlichen Kunst verneinen.

Unserer Ansicht nach ist jene Meinung die richtige, die das ästhetische Gefühl als natürlichen Inhalt und untrennbar zur Kunst des Paläolithikums gehörig, nicht aber als ihre Ursache betrachtet.

Die ersten Spuren der Kunst sind aus der Zeit der Entstehung der Sippen- bzw. Stammes-Gesellschaften, der Entfaltung des Animismus, wo bei der gemeinsamen Jagd, dem Hauptproduktionszweig der Epoche, die naturalistische Darstellung der Tiere von sehr ernsthafter Bedeutung ist. Eben die animistische Weltanschauung ist der Grund dessen, dass in diesem Abschnitte der Entwicklung der dargestellte Mensch nur aus dem Grossen bearbeitet, angedeutet, ja oft maskiert erscheint. Die Darstellung spiegelt noch keine Geschehnisse, bloss Zustände.

Später, als die unmittelbare Rolle der Kunst — also auch des Zaubers — in der Produktion in Folge der Entwicklung der Jagdgeräte und der immer sichereren Jagd zu sinken beginnt, wandelt auch die Darstellung von der animistischen »Wirklichkeit« zum Symbol, zur Erinnerung, zur Erzählung. Dieser Prozess erreicht zur Zeit der weitesten Verbreitung von Pfeil und Bogen und zugleich bei dem Beginn der Lebensmittelproduktion — im Mesolithikum — seinen Höhepunkt, wo die naturalistische Darstellung vollends in die Stilisierung überschlägt.

Es scheint, dass im Laufe dieser Entwicklung die dreidimensionale Menschendarstellung: die »Venus« einen Totem- und Ahnenkult bei einigen sesshaften Jägergruppen beweist.

Wenn wir bei diesen Ereignissen die Rolle des Zaubers untersuchen, können wir folgende Annahme nicht verschweigen, die jedoch, aufrichtig gestanden, wenig konkrete Sachbeweise hat:

Vom Zauberer wird anfangs die Lebensmittelbeschaffung, die Produktion der Gesellschaft der urwüchsigen Gemeinschaft gesichert. Zur Zeit der intensiven Entwicklung der Produktionsmittel wird der Zauberer in der Produktion immer leichter zu entbehren sein, seine Rolle vermindert sich. Die Entwicklung der Produktions-

mittel steht daher im Gegensatz zu seinen Interessen und er wird so annehmbarer Weise ein Repräsentant der alten Produktionsweise. Wenn wir unsere frühere Behauptung, dass nämlich der Zauberer und der Künstler ein und dieselbe Person sind, aufrecht erhalten können, scheint es, also ob eine gewisse Erscheinung unsere Annahme beweisen möchte: in der späten, stilisierten Kunst, die den langsamen Zerfall der Sammler-Jäger Gesellschaft widerspiegelt, ist das Thema der Darstellung auch fernerhin fast ausschliesslich die Jagd und die Beute. Besonders auffallend ist das bei den sesshaften Küstenbewohnern, deren Art und Weise, Lebensmittel zu verschaffen, durch die Küchenabfälle gut vorgestellt wird, deren Felsengravierungen jedoch noch in weit späterer Zeit hauptsächlich wilde Tiere darstellen. Hieraus mit weiteren Annahmen folgernd, können wir den Zauberer der postglazialen Periode vielleicht als Repräsentanten des Konservatismus betrachten, als einen Menschen, der den Kräften, die der Bildung einer neuen Gesellschaft zustreben, widersteht. Damit soll nicht gesagt sein, dass der Zauberer Ursache oder Urheber der Veränderung der Urgesellschaft war. Die Ursache der Umwälzung war der Umstand, dass die Produktivkräfte (die Grundlagen der Lebensmittelproduktion) zu den alten Produktionsverhältnissen (der gemeinschaftlichen Enteignung) in Gegensatz geraten sind. Der Zauberer jedoch mochte jener Kern sein, um den sich die Anhänger der gemeinschaftlichen Jagdwirtschaft scharten.

Unsere bisherigen Untersuchungen können wir folgendermassen zusammenfassen: Die entscheidende Antreibekraft der Entwicklung der urwüchsigen Gemeinschaft ohne Klassen war nicht irgendeine Institution oder einzelne Personen, sondern der Kampf der ganzen Gemeinschaft mit der Natur. Dieser Kampf brachte den Menschen dahin, immer enger zusammengefügte Gruppen zu bilden. Diese Gruppen sind anfangs bloss lose Horden. Später bringen die Entwicklung der Produktivkräfte und die Veränderung der Umgebung (die Pflanzen- und Tierwelt der Eiszeit verändern sich) eine mit genau festgelegten Regeln versehene Gesellschaftsordnung hervor. Zu dieser Zeit entstehen die Jagdgebiete der Stämme, Sippen, Familien, und zwischen den Jagdgründen der verschiedenen Gruppen entstehen scharfe Grenzen. Die separierten Gruppen entwickeln die vertikale Art der Teilung der Arbeit: die Spezialisierung. An Hand der Spezialisierung beginnt der kollektive Austausch bestimmter Produkte, die von Lebenswichtigkeit sind, und der persönliche Austausch einiger persönliches Eigentum bildender Produkte. Diese Erweiterung des persönlichen Eigentums erreicht ihren Höhepunkt bei den sesshaften Jägergesellschaften, doch kann sie auch hier nicht als Keim des Privateigentums betrachtet werden. Zu dieser Zeit verbreitet sich die Verehrung der Totems und Ahnen. Die Produktivkräfte entwickeln sich in raschem Schritt. Die Verhältnisse der urwüchsigen Gemeinschaft hemmen ihre weitere Entwicklung. Dieser Vorgang bereitet vom Mesolithikum an, parallel mit der lokalen Teilung der Gemeinschaft, den Boden für das Entstehen des Privateigentums vor.

L. Vértes

AQUINCUM PÉNZFORGALMA*

»Mert nincs a pénznél emberek között nagyobb — Gonosz...«, írja már *Sophoklés* az *Antigoné*-ban. Pedig a pénz, amely akkor még nem alkotott tőkét, valószínűleg sokkal kisebb jelentőségű volt az ókorban, mint később. A gazdaságot, a a vagyont a földbirtok jelentette elsősorban. »Mindenesetre a pénzvagyton — mint kereskedői vagyton — segített meggyorsítani a régi termelési viszonyok felbomlását... De pusztán a pénzvagyton megléte, vagy akár az, ha ez bizonyosfajta uralmat ér el, korántsem elegendő ahhoz, hogy a felbomlás tőkébe torkolljon. Máskülönben a régi Róma, Bizánc stb. szabad munkával és tőkével fejezte volna be történetét,« írja Marx.¹

Nem lehet célunk itt az ókor pénztörténetének megírása. Csak azokat a jelenségeket vesszük tekintetbe, amelyek egy város pénzvagytonának lehetőleg sokoldalú feldolgozásánál jönnek figyelembe. Mint az előbbi idézetből látjuk, és mint ahogy azt a forrásanyag tanúsítja, a pénz elsősorban a kereskedők kezén forgott. A pénzletek sűrűsége és ritkasága tehát elsősorban a kereskedelem és az ezzel kapcsolatban álló ipar helyzetére lesz jellemző. Nagyobb kincsleletnél a várost vagy tartományt kizsákmányoló római tisztviselőre is gondolhatunk. Sok pénz érkezhett *Aquincum*-ba az itt tartózkodó katonaság zsoldjaként is. Ezek a szempontok szoros kapcsolatban állnak egymással, de azonkívül az egyéb gazdasági és politikai eseményekkel is. Gondoljunk csak arra, hogy ha az ellenség a Duna túlsó partján mozgolódni kezdett, több katonaság és ezzel együtt több zsold érkezett *Aquincum*-ba. A katonasággal érkeztek a kereskedők is. Ha a helyi ipar ki tudta elégíteni a megnövekedett szükségleteket, a pénz itt maradt, ellenkező esetben a kereskedők vitték el magukkal. Ha az ellenség erősebbnek bizonyult a római csapatoknál és előzönlötte *Aquincum*-ot, elpusztultak az ipari üzemek, elmenekültek a kereskedők és sokan elásták vagyonukat. Figyelembe kell vennünk ezenkívül a pénzromlásokat, áremelkedéseket, a pénz- és a terményadó váltakozását is.

Aquincum pénzvagytonának ilyenirányú történelmi feldolgozására a következő módszerrel tettünk kísérletet: tekintve, hogy a római pénzeknél a kibocsátás évét nem mindig lehet megállapítani, azt azonban igen, hogy melyik császár alatt verték, elosztottuk az egy császár uralkodásának ideje alatt vert pénzek számát az illető császár uralkodásának éveivel. Így kaptuk az évi átlagot (l. a mellékelt statisztikai ábrát).

Az itt feldolgozott pénzek legnagyobb részét szórványként kerültek elő *Aquincum* területén. Feltételezzük, hogy olyan időszakban, amikor sok pénz forgott kézzől kézre városunkban, több hullott a földre belőle, mint pénzszegény időben. Ebben bizonyos szerepe a véletlennek is volt, de nagyobb számok esetében egyre kisebb szerepe.²

* Az új módszert felmutató cikket vita indítása végett is közöljük (Sz. J. szerk.).

¹ A tőkés termelés előtti tulajdonformák (Szikra, 1953), 45 és 43

² Az éremgyűjtők tevékenységéről, akik különösen a jobbfenntartású pénzeket szedték föl, szintén nem szabad megfeledkeznünk. Érdeklődésük azonban egyenletesen oszlik meg különböző korok ilyen pénzei között, jelentőségük ezért az arány szemszögéből nézve nem túl nagy.

A talált pénzek egy része sírban került elő. *Aquincum*-ban két nagyobb méretű, összefüggő temető anyagával rendelkezünk (Aranyhegyi-árok és a Bécsi-úti temető). Tekintve, hogy mindkettő II. sz.-i, ki kell hagynunk ezeket a statisztikából* mindaddig, míg a többi, korábbi és későbbi temető fel nincs tárva. A szórványsírok pénzeit viszont felvettük.

De ki kellett hagyni a kincsleletek anyagát is. »A pénzgazdálkodás fejlődésével kialakul a pénz különleges funkciója, amely mozdulatlan állapotát kívánja meg. Ez a kinscépzés eszközének funkciója.«³ A pénz áru, a kinsc viszont a forgalomból kivont áru, amely nem jellemző többé a forgalomra.** A kincsleletek jelentősége egész más. Megmutatják egyrészt, hogy adott időpontban (a kinsc elrejtésének időpontjában) egy kizsákmányolónak mekkora vagyton összegyűjtésére volt lehetősége, ha vagyonát nem földbirtok vásárlására használta, másrészt jellemző egy kinsclet földberejtésének időpontja, mert ennek alapján egyes esetekben belső politikai harcokról szerzünk tudomást⁴, legtöbbször azonban külső ellenséges betöréseket, azok időpontját, helyét tisztázhatjuk. Ezt a kutatás már régóta fel is használja⁵.

Anyagunk azonban még a kiválogatás után is nagy óvatosságra int. A római pénz jellemzője ugyanis, legalábbis a császárság első két századában, az, hogy igen sokáig van forgalomban. Értéke egyáltalán nem vagy csak alig változik. Mai viszonyok közt elképzelhetőnek tűnik, hogy 100, 150 éves pénzzel még mindig fizetni lehet. De miért tartalmazna különben a Selmeci-utcai denárlelet *Antonius* triumvir-től *Hadrianus* császárig terjedő darabokat? Értéktelen pénz elrejtésének sem itt, sem sok más leletnél nem lett volna másként értelme. A *sestertius*-leletek pedig bizonyítják azt, hogy a pénzeket nem nemesfém-tartalmuk miatt rejtették el. Gyökeresen megváltozik a helyzet a II. sz. végén kezdődő pénzromlással. A pénz értékének állandó változása miatt régi pénzt legfeljebb nemesfém-tartalmáért volt érdemes megőrizni. Az általános kép gyökeres változáson megy át, erről a továbbiakban bővebben lesz szó.

Még egy érdekes módszer kínálkozik egy város pénzvagytonának felhasználására. Ha ismerjük minden egyes pénz lelőhelyét, módunk van arra, hogy megállapíthassuk, mikor épült a város egyik vagy másik része, milyen irányba fejlődött, terjedt az egyes korszakokban. Sajnos, *Aquincum* esetében ez nem volt lehetséges, mert a pénzek jelentős részénél a pontosabb lelőhely ismeretlen.

Nagy segítséget jelentett munka közben, hogy bizonyos összehasonlító anyag állt rendelkezésre. Külön szerencse, hogy épp egy közelfekvő, *Aquincum*-hoz hasonlóan *limes*-menti katonaváros teljes pénzvagytonából készíthettünk analóg statisztikát. E város *Carnuntum*, amelynek teljes leletanyagát Elmer dolgozta fel.⁶ Itt kell megjegyeznünk, hogy a csaknem teljesen feltárt *Carnuntum* több,

*Ezzel nem teljesen értünk egyet, mert ezek feltárása sem történt meg teljesen, viszont III. és IV. sz.-i temetők-ből is jelentős részleteket ismertünk meg már *Aquincum*-ban (Sz. J. szerk.).

³ Kozlov, A pénz és pénzforgalom elmélete (Bp., 1951), 34 ; v. ö. Marx, A tőke, I² (Bp., 1949), 145.

⁴ Zlatkovszkaja, Moesia időszámításunk I. és II. századában (Moszkva-Leningrád, 1951), 124 skk. o.

⁵ Pl. Stähelin, Die Schweiz in röm. Zeit³ (1948), különösen 259 skk. o., magyar vonatkozásban különösen R. Alföldi M., Ant. Hung. III. (1949), 86 skk. o.

**Ez szerintünk csak a földberejtés vagy a gyűjtés befejezése időszakására áll fenn, de a vagyont eredetében kisemberektől apránként, a *pénzforgalomból* zsákmányolták össze (Sz. J. szerk.).

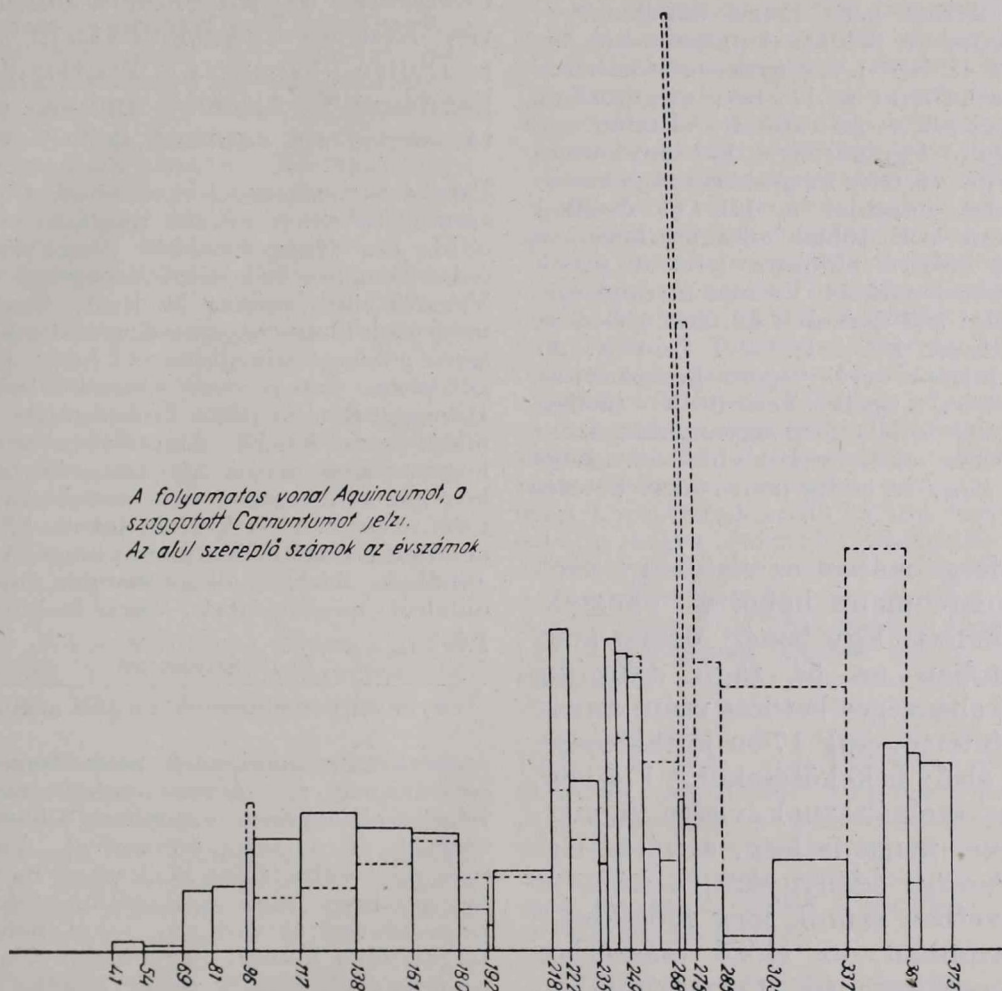
⁶ Der röm. Geldverkehr in *Carnuntum*, Num. Z. 1934, 35 skk. o. Sajnos, a kincsleleteket nem kezeli külön, de a nagymennyiségű, mintegy 12 000 db. pénz esetében ez az átlag szempontjából viszonylag kisebb jelentőségű.

mint ötször akkora pénzmennyiséggel rendelkezik, mint a nagyobb részét még föld alatt fekvő *Aquincum*, ezért kizárólag a rajz egyszerűsítése és szemléltetőbbé tétele érdekében az előbbinél az összegeket öttel elosztottuk. Így az arányszámok nem változnak. Táblázatunk tehát a két város relatív, egymáshoz hasonlított és nem abszolút pénzmennyiségét mutatja. Egy rövid pillantás rögtön érdekes jelenségre hívja fel a figyelmet: a III. sz. közepéig a két város pénzoszlopai az ábrán igen közel állnak egymáshoz, egyformán növekszenek és csökkennek. A III. sz. közepétől egészen a római uralom végéig a carnuntumiak jóval magasabbak. Ennek okairól is a későbbiekben lesz még szó.

képeznének, ha azokból (*Aquincum*-ban) nem csak négy db. maradt volna ránk. Tudjuk, hogy aranypénz viszonylag kevesebb volt forgalomban, és tulajdonosa jobban is vigyázott rá, mint a többire, de másrészt ez a szám jellemző városunk általános gazdasági képére is.

Térjünk rá most maguknak a számadatoknak a vizsgálatára. Az első század statisztikájáról viszonylag kevés mondanivalónk van. A pénzmennyiség minimális. Lassú emelkedés csak a *Flavius*-ok uralkodásától kezdve tapasztalható. Az addig eltelt idő adatai kiválóan illusztrálják Mas in szavait: »az újonnan meghódított tartományokban a bennszülött lakosság kíméletlen és fékevesztett kizsákmányolása« folyt.⁷ A lakosság másik része a katonaság. Az első század folyamán

A folyamatos vonal *Aquincum*-ot, a szaggatott *Carnuntum*-ot jelzi.
Az alul szereplő számok az évszámok.

Természetesen, ha *Aquincum*-on és *Carnuntum*-on kívül más városok pénzügye is hasonló feldolgozás tárgyává válnék, ezek összegezése egyre tisztább képet nyújtana a római infláció és a pénzügyviszonyok egészéről.

Statisztikánk felhasználásakor még egy dologra kell figyelemmel lennünk: a pénzeknek csak darabszámát mutatja, de azt nem, hogy arany-, ezüst-, bronzpénzről, denárról, antoninianus-ról, sestertius-ról, follis-ról stb. van-e szó, és ez szintén fontos szempontnak látszik. Nem találtunk módot arra, hogy a különbség reális módon feltüntethető legyen, és ezt a változó pénzürtékek egyébként is bonyolulttá teszik. Gondoljunk csak a sokféle pénznemre, amelyeknek egymáshoz való viszonya is állandóan változott, a pénzromlásokra, devalvációkra, az állam által hamisított pénzekre, provinciális veretekre. Célunk elsősorban ugyanis az, hogy magának a pénzforgalomnak fellendülését, ill. hanyatlását feltüntessük. Másrészt ne feledkezzünk meg arról, hogy pl. az I. és II. sz. legáltalánosabb pénzei, a denár és a *sestertius* között a viszony 1:4, tehát nem hasonlítható ahhoz a helyzethez, ha egy ma talált százforintost és egy kétfillérest egyszerűen mint két db. pénzt könyvelnénk el. Kivételt az aranypénzek

itt állomásozott segédcsoportok alacsony zsoldját pedig a kereskedők vitték magukkal, akiknek keze már a római hódítás előtt elért idáig.⁸

A városi élet azonban lassan fejlődésnek indult. Ebben a vonatkozásban nemcsak a fizetőképesség lakosság számbeli növekedésére gondolunk, hanem sokkal inkább az ipari termelés megindulására: az iparcikkek fordított pénzüssége így a város falain belül maradt.⁹ Statisztikánk az emelkedést *Vespasianus* uralkodásától (69–79) jelzi. Hogy *Aquincum* iparosodásának kezdetei evvel egybeesnek-e, azt még az elkövetkező évek ásatásai és kutatásai vannak hivatva eldönteni.

⁷ Az ókori Róma története (Bp., 1951), 307.

⁸ V. ö. Bp. Tört. I. 157; Mommsen, RG V², 188.

⁹ Erre az érdekes szempontra Harmatta János hívja fel a figyelmet. L.: Történelemkönyv a középiskolák I. osztálya számára (1949), 241.

A II. század kiegyensúlyozott pénzforgalmat mutat Aquincum-ban. Carnuntumé egyenletesen emelkedik a század végéig, míg városunké *Hadrianus* alatt áll legmagasabban. Ebből azonban különösebb következtetést nem lehet levonni, hiszen a II. sz.-i pénzek állandóan forgalomban vannak, sőt, mint láttuk, a II. sz.-ban az I. sz.-iak egy része is.

Városunk II. sz.-i története szintén nem ad okot arra, hogy a pénzforgalomban nagy fellendüléseket vagy kieséseket várhassunk. Egészen a marcomann-quad háborúig nem tudunk különösen súlyos hadieseményekről. A feliratos és egyéb emléktárgyak szintén békés viszonyokra utal. Virágzik a kerámiaipar, élénk kereskedelmi kapcsolatok fejlődnek ki, elsősorban Galliával és a Rajnavidékkel. A lezouxi szigillátagyár aquincumi lerakata¹⁰, a kölni kereskedők kolóniája¹¹ bizonyítja, hogy a félelmetes hírű jazig szomszédokkal szemben a *limes* ekkor még kellő biztonságot látszott nyújtani. Hogy azonban ez a látszat néha mégis csalóka volt, arra ismét a pénz mutat jó példát. Aquincum-ból két kincsleletünk is van a II. sz.-ból¹². Az egyik ismert háborús eseménnyel áll kapcsolatban: a 117-ben megmozdult jazigok elleni hadműveletek során rejthette el talán egy (az ellenség ellen induló) legionárius a Laktanya-utcai pénzlelet 29 db. denárját, szerény megtakarított pénzcsékjét, amelynek utolsó darabjai a 115-117 évekkel zárulnak. Kincsét nem volt többé alkalma kiásni a földből: úgy látszik, háború áldozata lett. A másik kincslelet a Selmeci-utcai denárlelet. Ez már mennyiségénél fogva is érdekesebb: 563 darabból áll, ami ebben az időben egy legionáriusnak közel két évi fizetése. Az utolsó darabokat a huszas évek végére keltezhetjük. A lelet egy fazekastelep egyik kemencéje mellett került elő, s maga a telep is látszólag ugyanakkor szűnt meg működni¹³. Háborús eseményeket ebből az időből nem ismerünk, lehet, hogy ez eddig nem ismert betörés első nyoma.

Aquincum pénzforgalmában az első nagy visszaesést a quad-marcomann háborúk okozták. A csapás súlyos lehetett. Egy ismert dáciai adat szerint¹⁴ Alburnum-ban az 54 tagú *collegium* tagjai közül az első ellenséges betörés után, amely ezt a területet is érintette, csak 17-en jöttek össze. *Marcus Aurelius* első békekötésekor, 175-ben, 100 000 hadifoglyot szolgáltatnak vissza a marcomannok. *Aquincum* maga is leég, a város legnagyobb üzeme, *Pacatus* edénygyára, a háborút követő súlyos helyzetben szűnik meg működni.¹⁵ A pénzforgalom azonban, az előző császárhoz képest, még alig csökken, sőt Carnuntum-ban emelkedik.

Carnuntum esetében a magyarázat egyszerűbb: két nagyobb, az ellenséges betörés hírére földbe-rejtett kincslelet emeli a statisztikát.¹⁶ *Aquincum*-ban két dolgot kell figyelembe vennünk: az egyik a nagy tömegben, a birodalom minden területéről ideküldött katonaság,¹⁷ akik a pénzforgalom szempontjából jelenleg helyettesítik a megtizedelt polgári lakosságot, a másik a kezdődő infláció. Egyiptomi papiruszok tanúsítják, hogy

ott a gabona ára 190-ben majdnem pontosan háromszorosa a 150 körüli árnak. *Ephesos*-i adatok szerint a kenyér ára ebben az időben az előbbi duplájára emelkedett.¹⁸ A zsold is emelkedik, de alatta marad az árak emelkedésének. *Marcus Aurelius* alatt a denár ezüsttartalma már csak 75%, *Commodus* alatt már csak 70%.¹⁹

Commodus alatt mélyre süllyed városunk pénzforgalma, a pénzromlás ellenére. A katonaság egy része elvonult. A kipusztult lakosság helyébe keletieket és talán túlpárti barbárokat is hoznak, akik elkezdik az újjáépítést. *Carnuntum* relatív pénzmennyisége ekkor közel duplája a mienknek. Ami nem is csoda, mert a békekötés ellenére *Aquincum* újjáépítőinek még a biztonsága és a nyugalma sem volt meg. Nem hiába rakja tele *Commodus* »ripam omnem burgis a solo extructis«. Nem csempészekről van itt szó, akik átkelnek a Dunán, hanem a túlpárti ellenség fosztogató bandáiról.* Alföldi András ezen felismerését támasztja alá adatunk is.²⁰

Tartsunk most egy kis szünetet a politikai események szemléletében, és nézzük meg közelebbről, milyen is volt a II. sz. végén kezdődő nagy pénzromlás. A római császárkor ez érdekes jelenségével sokat foglalkoztak. Véleményünk szerint Mickwitz finn kutató közelítette meg legjobban az igazságot. Munkájának erőssége az igen gazdag anyagismeret és a pénzviszonyoknak a gazdasági élet szerves egészébe beillesztett vizsgálata. Hibája talán a pénz funkciójának helyenként mechanikus szemlélete²¹. Alaptétele, amelyből kiindul, az, hogy az árak nívója egyenes arányban áll a forgalomban levő pénz tömegével és a circuláció sebességével, fordított arányban a kereskedelem kiterjedtségével, ill. az eladásra szánt áru mennyiségével²². Ezt a kiindulást annál is inkább elfogadhatjuk, mert a kérdést más oldalról megközelítve Marx a következő eredményre jut:

$$\frac{\text{árak árösszege}}{\text{egynevéű pénzdarabok forgási száma}} = \text{a forgalmi}$$

eszközként funkcionáló pénz tömege²³. Ha ebből az egyenletből az árviszonyokat emeljük ki, kiderül, hogy ezek egyenes arányban állnak a circuláció sebességével és a pénz tömegével. Ez a meghatározás még pontosabb, mint Mickwitzé, mert magában foglalja azt is, hogy csak a forgalmi eszközként funkcionáló pénz tömegéről van szó, tehát nem jön számításba a forgalomból kivont, vagyónként felgyűjtött pénz. Marx egyenletéből kitűnik az is, hogyha a pénz mennyisége növekszik, akkor csökkennie kell a circuláció sebességének, vagy — növekedni kell az áraknak. Az infláció tömör magyarázata itt már adva van. Mickwitz pedig így fejtí ki tovább a kérdést: »a pénzmennyiség növelésének módja ércpénz esetében rendszerint az, hogy ugyanaból az ércmennyiségből az előbbinél nagyobb számú pénzt vernek, azaz rontják a pénzt. Nem következik azonban ebből, hogy a pénz rontása inflációt okoz. Ha a bevont és beolvasztott pénz helyett ugyanannyi darab rosszabb pénzt vernek, és így a pénzmennyiség

¹⁸ Heichelheim, Zur Währungskrisis d. röm. Imp. im III. Jh., Klio 1933, 103.

¹⁹ Heichelheim, i. m., RIC I. (1923), 32.

¹⁰ Juhász Gy., Arch. Ért. 1936, 33 skk. o.
¹¹ Nagy L., Germania 15 (1931), 260 skk.; 16 (1932), 288 skk. o. A kölni kereskedelmi kapcsolatokhoz még: Fremersdorf, Laureae Aquinc. I. 168 skk. o.

¹² Jónás E., Bp. Rég. XII. (1937), 278 skk. o.

¹³ Nagy L., Bp. Tört. II. 629.

¹⁴ CIL III 925. o.

¹⁵ Bp. Tört. I. 191 skk. és 634 o.

¹⁶ Elmer, Num. Z. 1934, 57.

¹⁷ Bp. Tört. I. 201 és 232 o., 302. j.

* Azonban a szovjet kutatás felhívja figyelmünket arra az adatra, hogy ezek a *latrunculi* a II. sz. végétől már együtt működnek a provinciai *latrones*-szel (szökevény-rabszolga- és parasztcsoportok), ezért tudnak beszivárogni »ad transitus clandestinos« (Sz. J. szerk.).

²⁰ Kuzsinszky, Aquincum (1934), 200; CIL III 10312, 10313 stb; Arch. Ért. 1941, 30 skk. o.

²¹ Geld u. Wirtschaft im röm. Reich d. IV Jh. (1932).

²² I. m. 23 és 106.

²³ A tőke, 130. o.

változatlan marad, senki nem jut nagyobb jövedelemhez (bevételhez), mint addig, és senki sem lesz abban a helyzetben, hogy magasabb árakat fizessen, mint addig. A kereslet nem növekszik, és ezért az árak is változatlanok maradnak²⁴. Hogy a kormányzat mit csinál a nyert ércmennyiséggel, az közömbös: teaurálhatják vagy exportálhatják. A fődolog csak az, hogy ne válják pénzzé.²⁵

Különböző adatok támasztják alá ezeket a megfigyeléseket: Commodus alatt az árak Egyiptomban hirtelen magasra emelkednek, de azután Gallienusig, közel 80 éven át, változatlanul maradnak, sőt részben esökkenő tendenciát mutatnak. Pedig ez idő alatt esökken a pénz ezüsttartalma. Az egyiptomi drachma és a római denár egymáshoz való viszonya sem változik közben, a papiruszok tanúsága szerint, tehát feltételezhetjük, hogy a birodalom más részeiben sem emelkednek az árak a III. sz. első felében²⁶.

Nézzük meg most az inflációknak az okait, amelyek Commodus alatt, majd a III. sz. 2. felében ütötték fel fejüket. A rabszolgatartó termelési mód válsága és a súlyos, háború-okozta nehézségek (a hadiesemények által okozott pusztítások, másrészt a lakosság jelentékeny részének kivonása a termelésből) általános gazdasági válságot hoztak létre. Ennek pénzügyi megfelelőjét a katonák zsoldjának vizsgálata alapján a következőkben foglalja össze Heichelheim²⁷: az állampénztár egyik legnagyobb kiadása a hadsereg zsoldja volt. Ezt már Domitianus felemelte 225-ről 300 denárra, de ezt apja Vespasianus császár pénzpoltikája lehetővé tette. Commodus 375 denárra emeli a zsoldot, de fedezet nélkül. Ha a római katonaság létszámát ekkor 400 000 főre becsüljük, ez évi cca. 30 millió, Commodus egész uralkodása alatt 400 millió denár pluszkiadást tesz ki.** Ehhez járultak még az auktorok által kiemelt pazarló udvartartás és a háborús költségek. Ennek ellensúlyozása csak az eddiginél nagyobb mennyiségű pénz kibocsátásával volt lehetséges, ez pedig, mint láttuk, áremelkedést okoz. Commodus után Sept. Severus 500, Caracalla 750 denárra emeli a zsoldot. Közben azonban a denár vásárlóértéke ennek megfelelő arányban, hacsak nem még alaposabban, esökkent.

Maskin a felsorolt okokon kívül még azokra a kiadásokra figyelmeztet, amit az ingyenélő róma városi nép, a cirkuszi játékok, az egyre növekvő tisztviselői kar jelentettek²⁸.

A pénz nemesfém tartalmának csökkenésében közrejátszhatott a barbaricumba kihurcolt, ill. a béke megvásárlása érdekében kiszivárgó arany és ezüst.²⁹

Az árak most már nem emelkednek tovább, egészen mintegy i. u. 260-ig, hogy ekkor ismét a magasba szökjenek³⁰. Ismerjük II. Claudius (268–270) rövid

uralkodásnak számtalan emisszióját³¹; valószínű, hogy mindegyik mennyiségileg is tekintélyes volt.

Vizsgáljunk meg most egy változást a pénz forgalmában. Általános felfogás szerint a pénz a III. sz.-ban még mindig mintegy 30 éven át forgalomban van. 30–40 évi időközből származó vereteket ölelnek ugyanis fel a pénzleletek.

Ezzel szemben áll azonban a következő törvény: ha két különböző fémértékű pénz együtt van forgalomban, a jobbik export, beolvasztás vagy teaurálás által eltűnik³². A kincsleletek esetében a teaurálás forog fenn. Különböző ezüsttartalmú pénzek közül mindenki az újat adja ki, s a régebbit, mivel annak nagyobb a nemesfém-tartalma, megtartja, hogy pénzromlás esetén annak konkrét fémértéke, tehát az ezüst, a kezében legyen. A földbe is ezt ássa el először veszély esetén. Ily módon egy pénz keringési ideje néhány évre csökken, s statisztikánk adatai, amelyekhez most visszatérünk, a II. sz. végétől kezdve a város életének megközelítőleg helyes képét adják. Commodus halála után, 193-ban, a császársjelöltek közötti harcok évében, még lejjebb száll a gazdasági viszonyok mutatója. Septimius Severus és fiai alatt emelkedés mutatkozik.

Ezen évek pénzforgalmának megértéséhez az eddig elmondottakon kívül még egyebeket is figyelembe kell vennünk. Az ellenségei legyőzése után Rómába bevonuló Severus császár sok gazdag ellenfelét végezteti ki, s az elkobzott vagyonból alakul a császár valószínűleg igen tekintélyes magánpénztára, a *ratio privata*³³.

Ugyanezt a pénztárt gazdagíthatták az egyes városokra kivetett hatalmas adók. Némelyik ezek közül büntetés címén futott, mert az illető város a polgárháború folyamán Severus ellenfelét, Pescennius Niger-t támogatta, mások állítólag »önként« adakoztak a császárnak, így pl. Nikopolis ad Istrum 700 000 denárt³⁴.

Aquincum szelídebb elbánásban kellett, hogy részesüljön, hiszen a pannóniai katonaságnak köszönhetette Severus a császári trónt, s ezt uralomrajutása után közvetlenül azzal hálálta meg, hogy Aquincumot colonia-rangra emelte³⁵. Caracallát szintén érdekelték az itteni viszonyok, ezt onnan tudjuk, hogy szabályozta a Pannonia inferior és superior közti határt³⁶. Az Aquincumba jövő pénz most a megemelt zsold formájában a katonaság kezébe került. A pénz, amit most használnak, a bronz *sestertius* helyett, a leletek tanúsága szerint, a nagyobbértékű, bár romló denár, majd a másfél vagy két denár értékű *antoninianus*. Ha statisztikánk a pénz vásárlóértékét mutatná, a mostani állapotot körülbelül kétszeres magasságban kellene megrajzolnunk. A pénz vásárlóértéke ugyanis közel az előbbi felére csökkent (l. feljebb), viszont a leletek csaknem kizárólag ezüstdenárok ebben az időben, és ezek hivatalos értéke 4 *sestertius* (a II. sz. pénzeiben ez utóbbi dominált).

Főleg ezt véve figyelembe, városunk a statisztika által mutatott képnél is jóval nagyobbarányú fejlődés periódusába került a II–III. sz. fordulóján.³⁷ Erre mutat a keltezhető feliratok nagy száma

²⁴ Természetesen csak akkor, ha egyéb gazdasági tényezők ezt nem befolyásolják.

²⁵ I. m., 47. o.

²⁶ I. m., 38 skk., kül. 57. o. Még határozottabb formában: Heichelheim, i. m. 103 sk. o.

²⁷ I. m. 105 sk. o.

** Mivel a zsoldot készpénzben nem fizetgették ki, hanem folyószámlán regisztrálták, ezért a katonaság zsoldjának az összege teljesen nem került bele a pénzforgalomba. Az *auxilia* zsoldja egyébként is kevesebb. (Sz. J. szerk.).

²⁸ I. m. 420 és 427. o.

²⁹ Szilágyi János szives figyelmeztetése.

³⁰ Mickwitz, i. m., kül. 57; Heichelheim, i. m. 107; A. Segré, *Circolazione monetaria e prezzi nel mondo antico* (1922), 26 skk. o. és különösen az ártáblázatok; Mattingly, Num. Chron. 1927, 229. Az árak és adók emelkedése talán már néhány évvel előbb bekövetkezett, mint ahogy ezt a kutatók vélik. Cyprianus karthágói püspök 248–250 körül a következőket írja Demetrianus helytartóhoz apologetikus írásában (ad Dem. 10): De sterilitate et fame queris, quasi famem maiorem siccitas quam rapacitas faciat, quasi non de captatis annonarum incrementis et pretiorum cumulis flagrantior inopiae ardor excrecat.

³¹ Markl, Num. Z. 1900, 149 skk. o.; 1884, 1 skk. o.; Webb, RIC 5/1 (1927), 225 skk. o.; Alföldi, Num. Közl. 1935–36, 1 skk. o.

³² Mickwitz, i. m. 27. o.

³³ Pl. Kornemann, Röm. Gesch. (1942) II., 333; Maskin, i. m. 406–07.

³⁴ Rostovcev, Gesellsch. u. Wirtsch. stb. II., 119; 336 o. 17 j. = M. Britschkov, Ath. Mitt. 1923, 99.

³⁵ Kuzsinszky, Aquincum (1934), 19; Alföldi, Bp. tört. II. 688.

³⁶ Graf, Diss. Pann. I. 5. (1936), 40; Alföldi, Bp. Tört. II. 671; Szilágyi, Acta Arch. Acad. ... tom. II. fasc. 1–3, 1952., 193. o. és 38. j.

³⁷ Feltűnt ez már Kuzsinszkyknak is, i. m. 22 o.: »Mit dem Handel und Gewerbe wuchs die wirtschaftliche Bedeutung von Aquincum schon im II. Jahrhundert; als sich im III. Jahrhundert die Einfälle der Barbaren wiederholten und immer heftiger wurden, verursachten diese nicht so viel Schaden, um die Entwicklung der

is. Háborús események sem zavarják ekkor a békés fejlődést: a *Severus* alatti, 207-re keltezett quad háború kétséges;³⁸ 214-ben a carpok elleni harc sem kellett, hogy Aquincumot érintse.³⁹

Elagabalus rövid uralma (218—222) a legnagyobb évi pénzátlagot mutatja *Aquincum* négyévszázados történetében. Teljesen kielégítő magyarázatot erre nem találunk. Úgy látszik, hogy a gazdasági virágzás csúcspontjához ért. A feliratos anyagon kívül sok az építkezésre valló *ANT(oniniana)* jelzésű katonai bélyeges tégla.⁴⁰ Háborúról sem tudunk itt, amely ezeket a viszonylag békés időket megzavarta volna akkor, amikor a birodalom általában már a hanyatlás képét mutatja. De ez a jelenség nemcsak városunkra korlátozódik: *Carnuntum* pénzmennyiségének átlaga is duplája a *Severus*-ok alattinak. Segítségünkre siet itt még Domaszewski feltételezése, hogy a *Macrinus* pártján álló illyricumi csapatokat pénzzel vesztegették meg *Maesa* és *Elagabalus*, hogy így jussanak uralomra.⁴¹ Barkóczi László véleménye szerint az urbánus szírek betelepítése a városi élet fellendülését hozza magával.⁴²

Severus Alexander alatt (222—235) a pénzmennyiség ismét közel az előbbi felére csökken. Ennek okát talán nem háborúban kell keresnünk: csak egy auktoradat említ egy bizonytalan quad betörést,⁴³ de az is csak a császár uralkodásának végére esne. Nagyobb jelentősége van talán *Ulpianus*, a híres jogász és a testőrség parancsnoka tevékenységének, aki megkísérelte az állampénztár rendbehozását.⁴⁴ Lehet, hogy az adók emelésével és a katonaságnak járó juttatások csökkentésével kívánta ezt elérni. Halálát a praetoriánusok okozzák, akik között ekkortájt sok az illyricumi,⁴⁵ talán épp aquincumi származású is. A következő császár meg már egyenesen dunavidéki ember. A kisbirtokos parasztságon alapuló dunai provinciák hegemoniája, amely már *Sept. Severus* trónraemelésében megmutatkozott, egyre erősebbé válik (okait l. lejjebb).

Maximinus Thrax, ez az illyricumi származású császár, rövid uralkodása alatt főleg a Rajnánál harcol. Lehet, hogy Aquincum-ból is vitt magával katonaságot, ami egyszeriben megmagyarázná a pénzforgalom további csökkenését. Figyelembe vehetjük az előbb említett quad betörést is.

Látszólag újabb nagy fellendülés mutatkozik III. *Gordianus* és *Philippus Arabs* uralkodása alatt (238—249). Sok feliratot ismerünk Aquin-

cum-ban ebből az időből, városunk életének talán utolsó nyugodt időszakából. De nem is annyira virágzó korszak ez, mint ahogy azt a statisztika alapján gondolnánk: a pénzek zöme most a vimináciumi koloniális bronzveret. Elmer véleménye szerint ez csak váltópénz,⁴⁶ az erre az időre a forgalomból már teljesen kiszorult egyéb bronzpénz helyett. A reánkmaradt pénzek reálértéke ezek szerint jóval a statisztika nivója alatt áll.

Traianus Decius következik ezután a trónra: az első római császár, aki csatatéren esett el. A meginduló népvándorlás első nagyobb hullámai érik el a *limes*-t: a gótok átkelnek az Aldunán és elárasztják a Balkánt (250—51).⁴⁷ *Aquincum* pénzforgalma csak néhány évvel később érzi ezt meg. A pénz még rendesen cirkulál a következő császár rövid uralma alatt, a vimináciumi veretek még elérik városunkat. De már a 253-at követő években a jazigok és quadok árasztják el Pannoniát. Az auktorhelyeken kívül⁴⁸ kincsleletek is tanúsítják ezt, ezek közül az egyik (még publikálatlan) Aquincum-ban került elő néhány évvel ezelőtt. Nem kevésbé beszédes a város pénzmennyisége, amely most az előző évekének 50%-át sem teszi ki. A gót és jazig fronttól messzebb eső *Carnuntum* kevésbé érzi meg az eseményeket. Nem kizárt, hogy az a különbség, amely mostantól kezdve egészen a római uralom végéig mutatkozik a két város pénzforgalmában *Carnuntum* javára, összefügg a Duna—Tisza közén lakó szarmata-jazigok megerősödésével. Harmatta János feltételezése szerint ez eddig elzárt tölzsek kapcsolata épp a III. sz. közepén áll helyre az anyaországgal a roxolánok érkezésével.⁴⁹ Ettől az időtől fogva sok adat tanúskodik a szarmaták gyakori betöréséről Pannonia területére. E veszélyes szomszéd tevékenysége bénítólag kellett, hogy hasson *Aquincum* életére.

A háború borzalmain és az általános gazdasági válságon kívül a lakosságot most új, nehéz megpróbáltatás éri: *Gallienus* alatt (253—268) minden eddiginél nagyobb méretű pénzromlás zúdul a birodalomra. Az árak magasba szöknek, az emelkedés mértéke ekkor — egyes kutatók véleménye szerint — néhány év alatt 1000%-os.⁵⁰ Az állam már nem fogadja el adó fejében a magaverte pénzt, hanem terményt követel. A fejlett római bankéletben törés áll be.⁵¹ A fővárosnál még súlyosabb helyzet uralkodott a *limes*-en: bár a pénzromlás méretét nem hasonlíthatjuk a XX. századihoz, gondoljunk mégis arra, hogy mit veszített a pénz értékéből csak az alatt is, míg Rómából Aquincum-ba érkezett. Hogy *Gallienus* a birodalom különböző

Stadt zu hemmen; im Gegenteil sprechen alle Anzeichen dafür, dass das städtische Leben gerade im III. Jahrhundert besonders blühte; die meisten Steindenkmaler stammen eben aus dieser Zeit. Persze, ez csak a III. sz. első felére vonatkozhat.

³⁸ CIL III 4364 = 11082, Bp. Tört. II. 670 o. és 730 o. l. j.

³⁹ Kornemann, i. m. 343 o.

⁴⁰ Szilágyi János szíves szóbeli közlése.

⁴¹ Geschichte d. röm. Kaiser (1909), II. 273, feltehetőleg az SHA *vita Macrini* 9 alapján.

⁴² *Intercisa*, sajtó alatt.

⁴³ *Herodianus* adata, l. Bp. Tört. II. 671.

⁴⁴ Kornemann, i. m. 347.

⁴⁵ Alföldi, Vorherrschaft d. Pannonier, 25 Jahre röm.-germ. Komm. 1929, passim, de kül. 12. o.

⁴⁶ I. m. 58.

⁴⁷ Erről legújabbban: Remennyikov, VDI 1951, 2., 201 skk. o.

⁴⁸ Összegyűjtve: Bp. tört. II. 672 o. és j.-ek

⁴⁹ Magyar-görög tanulmányok 30. (1950), 58—61; Akad. társ.-tud. közl. II. 2. (1952), 219.

⁵⁰ Mickwitz, i. m. 57 o., l. továbbá jelen tanulmány 30. j.-ét.

⁵¹ Mattingly, Num. Chron. 1927, 229 sk. o., Herzog, PWRE „Nummularius”, 1449; Heichelheim, i. m. 107.

⁵² Mattingly, i. m. 229 o. j.

részeiben, így Pannoniában is, új pénzverdéket állított fel, ennek egyik magyarázatát ebben is kereshetjük, a már ismert és gyakran hangoztatott egyéb megokolások mellett.

Az egyre vadabb pénzromlás II. *Claudius* alatt érte el tetőpontját. Jól láthatjuk ezt *Carnuntum* pénzmennyiségében. S a kincsleletek sorában ezen infláció pénzei, az előző és az utána következő kor anyagától elválva, külön leletként találhatók.⁵² *Aquincum* pénzmennyisége II. *Claudius* alatt relatíve egy hatoda *Carnuntum*-énak. Hogy ez milyen változást jelentett a város életében, arra talán felesleges a bővebb magyarázat.*

A tovább tartó infláció ellenére pénz nem jön városunkba ezután sem. A helyzet itt igen súlyos kellett hogy legyen. Elhallgatnak a feliratok, minimálisra csökken az emlékanyag. *Aurelianus* és *Diocletianus* intézkedései javítottak talán valamit a birodalom zilált pénzügyein. De *Aquincum* ezt már nem igen érezte meg. Annál különösebb ez a jelenség, mert a III. század a dunai tartományok hegenómiájának ideje. E hegemonia magyarázatát Stajerman-tól kapjuk⁵³: a III. sz.-i válságot legjobban a kisbirtokos, rabszolga nélkül (vagy csak egy-két rabszolgával) dolgozó parasztgazdaságok vészelték át. A dunai tartományokban a feliratok tanúsága szerint ezek domináltak. Ez természetesen azt jelenti, hogy a súlypont a városról a falura tolódik. A városi ipari termelés visszafejlődik. A lakosság igyekszik vidékre kerülni⁵⁴. «A III. sz.-ban... a paraszt, *rusticus*, *vicanus* élesen elválk a városlakótól, s bizonyos támogatást élvez a kormány részéről, amelynek érdekei fűződnek a hadsereg-káderekhez és a falusi gazdaság fellendítéséhez. *Pomponius*, II. sz.-i jogász, pl. a számos municipális kötelezettséget viselő *incola*-t olyan embernek mondja, aki nem csupán a városban él, de annak határain belül földet is birtokol (Dig. L. 16, 239). Ezzel szemben a III. sz. közepén *Modestinus* azt írja, hogy a mezei életet folytatót nem lehet városlakónak (*incola*) tekinteni, mert nem méltányos, hogy aki a városi élet kellemességeit nem élvezi, municipális terheket viseljen (Dig. L. 1, 35). *Diocletianus* megtiltotta, hogy a lélekszám szerint adózó és *annona*-t fizető falusi lakosságot valamilyen kötelezettséggel terheljék (CI. XI. 54, 1). *Constantinus* korlátozta a falusi lakosság *extraordinarius* kötelezettségeit (CI. XI. 47, 1). A IV. sz.-i császárok arra utalnak, hogy a békés és csendes parasztnak (*rusticitas*) a *defensor*-ok különös védelmét kell élvezniök (CI. I. 55. 3–5).⁵⁵

Mint látjuk, a legrosszabb helyzetben most már a városlakók vannak, és még a városok között is *Aquincum* — úgy látszik — különösen nehéz helyzetben. Nemcsak pénz és feliratok nincsenek. E kor kerámiája, amely pl. a közeli *Briquetio*-ban és *Intercisa*-ban nagy számban található, nálunk hiányzik⁵⁶. Az albertfalvai ásatások szerint pedig a III. sz. közepe táján az *Aquincum* melletti őslakos *eraviscus* telep is elhagyottá válik.⁵⁷ Szinte az egyetlen** életjel a nagy katonai fürdő helyreállításáról szóló felirat 268-ból⁵⁸. A pannon császárok

támogatása tehát, származásuknak és az osztályviszonyoknak megfelelően, csak a katonaságnak és a parasztságnak szólt.

Ha összegezzük az elmondottakat, még mindig nem válik tisztává az, hogy miért épp *Aquincum* került ennyire súlyos helyzetbe a század közepe után? A végső választ erre még a jövőtől kell várunk.

Statisztikánkon *Diocletianus* uralkodása mélypont. Talán némi segítséget jelent ez a tény annak a sokat vitatott kérdésnek a megoldásában, hogy vajjon *Diocletianus* volt-e a dunai *limes* itteni szakaszának újjáépítője vagy inkább utódja.⁵⁹

Ha ebben az időben az építkezéssel kapcsolatban pezsgőbb élet lett volna, feltehetőleg több szórványpénzt kellene találnunk.* Bár arról sem szabad megfeledkezni, hogy ez a minimális pénzmennyiség minőségileg mind a megelőző, mind az utána következő korokénál jobb, a pénzreform következtében. A statisztika tehát nem mutat hű képet.

A IV. sz. statisztikáját ismét más szemmel kell néznünk, mint az előzőkét. A kérdés az egész század folyamán inflációs és kisebb deflációs periódusokat tud kimutatni. Mickwitz számítása szerint az arany-*solidus* a század végén 45 és fél millió denárnak felel meg, ami 65 000-szeres romlás a század elejéhez képest.⁶⁰ A helyzet megítélésénél figyelembe kell azonban azt is vennünk, hogy az adók egy részét ekkor már kizárólag terményben követelték, a katonák zsoldjukat ugyancsak természetben kapták. Maskin szavai szerint: »a pénzforgalom jelentős mértékben csökkent, ugyanakkor a természetben történő adóbevételek és kincstári kifizetések hirtelen felszöktek... sok tény szól amellett, hogy a kereskedelem a tengerparti központokban, ha csekélyebb mértékben is, mint azelőtt, de folytatódott... De mindezek a tények nem cáfolhatják meg azt a megállapítást, hogy a gazdasági élet általános irányzata mégis a földközítengeri világ gazdálkodásának egyre fokozódó naturalizációja volt.«⁶¹

E kor viszonyaira jellemző az is, hogy az eddig virágzott bankok tevékenysége erősen korlátozódik: a kormányzat kötelezővé teszi számukra, hogy az aranyat az állam által hivatalosan megszabott áron értékesítsék, ami jóval a napi kurzus alatt állt.⁶² A nagypénzü kereskedők sem hordják többé magukkal a bankok garancia-pecsétjével ellátott pénzeszacskókat. A század közepén (346-ban) rendelet tiltja meg az 1.000 *folles*-nél nagyobb összeg kereskedelmi célból történő szállítását.⁶³ S mi az ebben az inflációs időben? De különben is, milyen árujuk lenne? Az ipari üzemek most már az állam, a katonaság vagy egyes esetekben a nagybirtokos kezén vannak, s hivatalos megrendelés-

⁵² Mattingly, i. m. 229. o. j.

* Ezeknek az éveknek gazdasági és társadalmi krízisét jól foglalja össze *Piganiol*, HdR., 427. o. A II. *Claudius* idejéből származó *aquincumi* »thermas maiores leg.« feliratot l. lejjebb.

⁵³ VDI 1951, 2., 97.

⁵⁴ U. o., 89 o.

⁵⁵ U. o. 97 o.

⁵⁶ Sz. Póczy Klára szíves közlése.

⁵⁷ Nagy Tibor szíves közlése.

** Ezt nem osztjuk. Nagyszámban találtunk pl. olyan téglasirokat *Aquincum*-ban, amelyek (téglabélyegeik alapján) még IV. sz. utolsó negyedében is tanúsítanak sűrűlakottságot. *Aquincum* hanyatlott ekkor, de nem súlyosabban, mint Keletpannonia többi városa (Sz. J. szerk.).

⁵⁸ CIL III 3525 = 10492, v. ö. Bp. Rég. XIII., 1943, 35 skk. o.

⁵⁹ Nagy L., Pest város eredete, Tanulmányok Bp. múltjából III. 1934.

* Ehhez a kérdéshez talán tekintetbe veendő az a körülmény is, hogy *Aquincum* mezőgazdasági háttérrel és körzetével jobban háttérbe szorítja a pénzforgalmat, erősebben érvényesíti a terményvalutát a pénzromlás korában (Sz. J. szerk.).

⁶⁰ I. m. 112. o.

⁶¹ I. m. 438. o.; a pénzforgalom szerepének hangsúlyozásával Mickwitz, i. m. *passim*.

⁶² L. az 51. j-ben id. irodalmat.

⁶³ Cod. Theod. IX. 23, 1.

sekre dolgoznak.⁶⁴ A munkások nem pénzt kapnak bérként, és a colonusok terménybeszolgáltatásra vannak kötelezve, pang a városi élet, sok a rabszolga, nincs tehát vásárlóközönség sem.

S Pannoniában különben is siralmas a helyzet. *Ammianus Marcellinus*, e kor megbízható krónikása, sötét színekkel festi az itt uralkodó nyomort, szegénységet, az adók súlyosságát, amelyeknek be nem fizetése halálbüntetést is vonhatott maga után. Közben egyik ellenséges betörés követi a másikat.⁶⁵ Nem kevésbé súlyos szavakkal ecseteli *Lactantius* a hatalmas adókat és az adóbeszedők embertelen, könyörtelen módszereit.⁶⁶ Ráadásul Pannonia, egész Illyricum-mal együtt elvesztette közben a hegemoniát. A III. sz. válsága után hatalomra jutottak a most már a rabszolgákon kívül colonus-okkal is dolgozó *latifundium*-ok gazdag tulajdonosai,⁶⁷ s tartományunk rövid virágzását ismét a megpróbáltatások és nyomor ideje váltotta fel. Súlyosbította a helyzetet, hogy e terület erősen ki volt téve, a szarmaták támadásain kívül, a népvándorlás egyre erőteljesebben érkező hullámainak. Közben az arany ömlik ki a határokon,⁶⁸ az aprópénznek meg nincs értéke. De azt látjuk azért statisztikánkon, hogy a II. *Constantius* uralkodása végén, majd a *Valentinianus* alatt bekövetkezett hatalmas inflációk még elhozzák a pénzt *Aquincum*-ba, és az is meglátszik, hogy *Julianus* K.-re viszi a csapókat.⁶⁹ A század és egyben *Aquincum* római életének utolsó két évtizedéből pénz már csak egy-két db. fordul elő.⁷⁰

Hanem még valamire felhasználhatjuk a IV. sz. pénzeit, és ennek rövid ismertetésével fejezzük be fejtegetéseinket. E kor pénzeit már nemcsak Rómában verték, hanem a birodalom különböző részein elhelyezett számos verdében. Alföldi András a kezei IV. sz.-i éremlelet verdék szerinti feldolgozásakor a következőket írja: »Feltűnik ebben a kis összeállításban mindjárt a keleti városok pénzverőinek túlsúlya: a nyugatiak igen gyengén vannak képviselve, vagy teljesen hiányoznak. Ez azért jellemző és fontos, mert a pénzforgalom irányát mutatja. Régi tapasztalat szerint minden leletben a legközelebb fekvő verőhely gyártmányai vannak a legnagyobb mennyiségben, míg a többinek arányszáma a kereskedelmi összeköttetések sűrűsége vagy gyengébb volta szerint alakul ki. Látjuk ebben az esetben, hogy az

első századok *Gallia* felé irányuló áruforgalma megszűnt, és nem a véletlen műve, hogy pl. rómovárosi és lugdunumi jelzést egy darabon sem találunk.⁷¹ Azért idéztük szó szerint ezt a megfigyelést, mert *Aquincum* teljesen analóg esetet mutat. Főként az tűnik fel, hogy Galliából Nagy *Constantinus* idejéből, tehát a század elejéről összesen 2 db. pénz került elő, de a későbbi korból már egyet sem találunk. Ugyanakkor a balkáni és kásziai verdék bőségesen vannak képviselve.

Ennek magyarázatát egyszerűen abban kereshetjük, hogy a *Gallia* és a Rajnavidék felé irányuló kereskedelem a IV. sz.-ban minimálisra csökkent. Valóban, a IV. sz.-i *aquincumi* leletek már távolról sem mutatják a nyugati áruknak azt a bőségét, amit azelőtt, amikor galliai kerámia uralkodott az *aquincumi* piacon, és a kölni kereskedők külön kolóniája tevékenykedett itt. Aubin a rajnai kereskedelemről szóló tanulmányában szintén úgy véli, hogy az a IV. sz.-ban minimálisra zsugorodott össze.⁷² Mint láttuk, az üzemek állami kézben vannak, a rajnai hajósok hivatalos szállításokat végeznek.⁷³ A megváltozott kereskedelemre azonban még egy bizonyítékunk van: egy hatalmas, több mint 5.000 darabból álló IV. sz. közepi rajnai kincslelet, a metternichi lelet, amelynek anyagát publikálójá, Hagen, szintén verdék szerint csoportosította.⁷⁴ Ez az anyag a két terület közötti kereskedelem szempontjából még érdekesebb, mint *Aquincum* anyaga, hiszen a Rajnavidék volt a gyártó, tehát eladó fél, így a kereskedőnek a nálunk, Pannoniában eladott áruért az itt legbővebben található sisciai veretű pénzt kellett kapnia.

Nos, ebben a leletben a három galliai verde összesen 3.649 darabbal van képviselve, *Siscia* pedig csak 39 darabbal. Az arány közel 100:1. A bankok pedig, amelyek átutalhatták volna a pénzt, ebben az inflációs időben már aligha vállalkoztak erre.⁷⁵

Persze, teljesen nem szakadt meg a kapcsolat a két terület között, hiszen itteni pénz mégis csak van a Rajnavidéken, és a kereskedő árujáért terményben, rabszolgában is szívesen láthatta a fizetést; de a IV. sz.-i szállítási és közlekedési viszonyok ennek sem nagyon kedveztek. Kapcsolataink inkább DK. felé erősödnek akkor, amikor közigazgatásilag még a Ny.-hoz tartozunk. Az egyetlen, ami Ny. felé mutat, az a század II. felének pénzei között található nagyszámú *aquileiai* veret. E város ekkor, mint metropolis, átmenetileg nagyobb tekintélyhez jutott, fennhatósága alá tartozott területünk is.⁷⁶ De ez sem tartott már sokáig. Néhány évvel később az egykor virágzó *Aquincum* helyén már csak romok vannak.⁷⁷

⁶⁴ Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte d. Altertums* (1938), 732 skk. o.; Aubin, *Der Rheinhandel in röm. Zeit*, Bonn. Jahrb. 1925, 34.

⁶⁵ 19, 11, 2–3; 30, 5, 4–7.

⁶⁶ De mort. pers. 31.

⁶⁷ Stajerman, i. m. 105

⁶⁸ Mickwitz, i. m. 26 skk. o.

⁶⁹ Az inflációhoz: Mickwitz, i. m. 88; *Valentinianus*-hoz: R. Alföldi M., *Ant. Hung.* III. (1949), 86 skk. o., további irodalommal; *Julianus*-hoz: Bidez, *Julian der Abtrünnige* (1940), 332 skk. o.; Seeck, *Untergang...* IV² (1922), 341 skk. o.

⁷⁰ Alföldi, *Untergang d. Römerherrschaft in Pannonien* (1924–26), passim, kül. I. 38.

⁷¹ Arch. Ért. 1920–22, 100. Pénzleletek hasonló szempontok szerinti felhasználására a népvándorlaskorban l. legújabbban: Csallány, *Acta Arch. Acad...* tom. II. fasc. 1–3, 1952, 247.

⁷² I. m. 34 o.

⁷³ L. a 64. j.-ben id. irodalmat.

⁷⁴ Bonn. Jahrb. 1940, 80 skk. o.

⁷⁵ Laum, *PWRE Suppl.* »Banken«, 73. h.

⁷⁶ V. ö. pl. Miller, in Eyre, *European Civilization* II. 647.

⁷⁷ Köszönettel tartozom Szilágyi János múzeumvezetőnek, az anyag átengedéséért, hasznos tanácsaiért és buzdításáért, valamint Radnótiné Alföldi Máriának, aki rendezési és bibliográfiai kérdésekben volt segítségemre.

Függelék

Inventár az aquincumi múzeum éremanyagából. Jelen tanulmányunknál csak az aquincumi múzeumban valóban megtalálható érmeket vettünk figyelembe, a publikációkban közölt anyag ugyanis nem választható ki, és így előfordulhatott volna, hogy egy darab pénz kétszer is szerepel. Nem vettük be ebbe az összeállításba a kincsleleteket (ezeket részben ugyanis közléstették már) és a két temető anyagát sem. Az összeállítás az 1951-ig előkerült anyagot tartalmazza. A múzeumban a pénzanyagot külön kezelték, mindazonáltal számíthatunk arra, hogy a régészeti raktár még eddig rendezetlen és leltározatlan részlegéből egy-két db. szórványpénz a jövőben előkerül.

Az inventár 1458 db.-ot tartalmaz.

	Arany (AV)	Ezüst (AR)	Nagy- b r o n z (GB)	Közép- o n z (MB)	Kis- n z (PB)	Coloniális	Viminacium
Kelta pénzek	5	—	—	—	—	—	—
Köztársasági	33	—	—	—	—	—	—
Augustus (i. u. 14-ig)	1	10	—	—	—	—	—
Tiberius és Caligula (41-ig)	—	2	1	1	—	—	—
Claudius (54-ig)	—	3	—	—	—	—	—
Nero (68-ig)	1	—	—	—	—	1	—
68-69	—	1	—	—	—	—	—
Vespasianus és Titus (81-ig)	—	11	4	13	—	—	—
Domitianus (96-ig)	—	7	7	27	—	—	—
Nerva (98-ig)	—	—	1	7	—	—	—
Traianus (117-ig)	—	7	45	29	1	—	—
Hadrianus (138-ig)	1	22	44	61	—	—	—
Antoninus Pius (161-ig)	—	11	36	65	—	—	—
M. Aurelius (180-ig)	—	5	23	65	—	—	—
Commodus (192-ig)	—	4	7	8	—	1	—
193. év	—	1	—	—	—	—	—
Sept. Severus és fiai (217-ig)	—	71	3	6	—	3	—
Macrinus (218)	—	—	—	1	—	—	—
Heliogabalus (222-ig)	—	52	—	1	—	—	—
Sev. Alexander (235-ig)	—	63	10	9	—	6	—

	Arany (AV)	Ezüst (AR)	Nagy- b r o n z (GB)	Közép- o n z (MB)	Kis- n z (PB)	Coloniális	Viminacium
Maximinus Thrax (238-ig)	—	5	2	1	1	—	—
Gordianus (244-ig)	—	15	1	2	—	1	55
Philippus (249-ig)	—	28	2	1	—	—	30
Decius (251-ig)	—	6	—	—	—	—	13
Trebonianus Gallus, Aemilianus (253-ig)	—	17	—	—	—	—	8
Valerianus és Gallienus (268-ig)	—	48	—	—	—	—	1
II. Claudius (270-ig)	—	19	—	—	—	—	—
Aurelianus (275-ig)	—	21	—	—	—	—	—
Tacitus és Florianus (276)	—	4	—	—	—	—	—
Probus (282-ig)	—	19	—	—	—	—	—
Carus és fiai (285-ig)	1	1	—	—	—	—	—
Diocletianus és a tetrarchia (305-ig)	—	—	9	—	—	—	—
Nagy Konstantin 337-ig (társuralkodókkal)	—	—	—	118	—	—	—
Nagy Konstantin fiai (351-ig)	—	—	—	28	—	—	—
II. Constantius (361-ig)	—	—	—	—	83	—	—
Julianus és Jovianus (364-ig)	—	—	—	—	8	—	—
Valentinianus és társuralkodói 375-től Aquincum pusztulásáig	1	—	—	—	102	—	—
	1	—	—	—	11	—	—

Megjegyzések; ezüst alatt denár, antoninianus és a III. sz. egyre csökkenő ezüsttartalmú vagy csak futtatott pénzei értendők. Viminacium-hoz számítottuk a »Dacia« koloniális vereteket is. Egy-egy császárhoz számítottuk az uralkodása alatt társuralkodók, feleség, utód, ellencsászár stb. nevére vert pénzeket is.

Pekáry Tamás

MONEY CIRCULATION IN AQUINCUM

In working up the coins found in Aquincum (see the attached inventory) an attempt has been made to employ a new method. The total number of coins minted during the reign of each emperor has been divided by the number of years of his reign and the resultant yearly averages have been plotted in a diagram. (See enclosure.) Carnuntum furnished the material to serve as a basis for comparisons (broken line in the diagram; years of reign given below the graph). In Roman times, wealth being determined by the size of landed property, money circulated chiefly among the merchants, but the number of coins found in a place can be taken to be characteristic of the developmental state of the industry in that particular place. Obviously, in a city capable of satisfying the demands of its inhabitants by the production of its local industry, money will remain within the walls. While the coins of the early imperial era remained for a very long time in circulation, the use of those stamped during the inflation periods of the 3rd and 4th centuries was only of short duration. From the latter, we are in a position today to read off the changes in the

lives of the cities within narrower time limits. The difficulty is that we do not know how many coins have been minted in the reign of each emperor, a point that cannot be cleared up until the finds of some more cities and larger areas will have been worked up in a similar manner.

From the diagram it is possible to read off, e. g. that Aquincum begins to flourish at the end of the first century, under the Flavians; that the 2nd century is an even, steady, and progressing period, at the end of which, however, serious retrogression is noticeable, caused by the Quadi-Marcomannic war. The first half of the 3rd century is again a bright period in the life of the city. Up to this point, Aquincum presents a picture fairly analogous to that of Carnuntum, from this time onwards, however, the scales turn very much in favour of the latter. This is particularly conspicuous, e. g. during the currency depreciations under Claudius II and Aurelian, and under the reign of Diocletian. For this, the fact may be taken to offer an explanation that owing to its geographical situation Aquincum was more

exposed than Carnuntum to the devastating shocks of the great migration, which began in the middle of the 3rd century.

In the 4th century, mintage has become decentralized, and money was being coined in the different provinces of the empire. Therefore, a classification of coins found in a city according to the mints that produced them may be taken to be indicative of the duration in which that city's trade spread and its commercial connections developed. On that basis, Aquincum definitely looked to the southeast, for most of the coins that were found in it came — apart from the nearby Siscia — from the mints in the Balkan and Asia Minor, not one originating from Gaul or the Rhine Provinces. This is all the more striking as in the preceding centuries trade with the West seems to have been predominant. The rich archaeological remains of Gallic and Rhinelandian origin, such as the Aquincum storehouse of the sigillata factory of Lezoux, the local settlement of merchants from Cologne, all go to prove this.

It should be mentioned that wherever the Carnuntum material comes within the scope of our study, it is

utilized on the basis of Elmer's elaborations (Num. Z. 1924. foll. 25), but since Carnuntum had been more completely explored, a divisor was applied by us to the number of coins found there, in order to simplify our statistical diagram and to make it more vividly descriptive.

Concerning the late Roman period, we are indebted to Stajerman for his many valuable observations (published in the VDI).

As regards the monetary situation and especially the currency deterioration in that period, we rely on the researches of Mickwitz and Heichelheim, although we correct them to some extent. Thus, for instance, we bring forward by a few years the time of the onset of the great inflation that took place in the second half of the 3rd century; this we do on the basis of a place in Cyprian (ad Demetrianum, 10) which to our knowledge has so far not been given due consideration.

For various reasons, treasure finds and single coins found in cemeteries have been omitted from our inventory.

Thomas Pekáry

SZALACSKA, A KAPOSVÖLGYI RÓMAIKORI FÉMMŰVESSÉGI KÖZPONT*

A kelta ipari művesség, főként pénzverő műhely működése szempontjából oly fontos szalacscai várhegygyel, elsősorban a közel két évtizeddel ezelőtt felszínre került — akkoriban átfogóbb feldolgozásra szánt — újabb két lelettel *egyszerűbb közlés formájában* ezúttal két okból foglalkozunk.

A M. Nemzeti Múzeum régészeti és érem-gyűjteményeinek a második világháború óta történő újjárendezése kapcsán ismételten fordultak hozzám (a leletek akkori elnaplózójához) azzal, hogy az 1931. évi két szalacscai lelet mikor és milyen körülmények között került elő, ill. azok egy része mikor került a M. Nemzeti Múzeumba? A háborúelőtti múzeumi újjárendezés alkalmával kiállított leletekről az irodalomban addig ugyanis csak a régészeti gyűjtemény 1938. évi vezetőjében tettem említést mindössze pár sorban.¹ Mivel az az érzésem, hogy a budapesti harcok során a leletekre vonatkozó feljegyzések részben elkallódtak, kötelességemnek tartom, hogy saját — bizonyos mértékig hiányos — feljegyzéseim és megmaradt fényképeim alapján a nagyon értékes két leletet ismertesse.

A másik ok, amely erre késztet, az a szinte memento-szerű végtelenül sajnálatos esemény, hogy a sümegi Darnay-Múzeumból a keszthelyi Balatoni Múzeumba átszállított régebbi szalacscai leleteknek, főként az eléggé nem értékelhető pénzverő műhelynek anyaga légítámadás következtében nagyrészt elpusztult.

Régebbi leletek

A Nagyberki (somogymegyei) községhez tartozó «Szalacska» nevű szőlőhegy, éppen a mélyebbreható szőlőművelés következtében, a századforduló óta több értékes és éppen a kelta bronz-, főleg ezüst-, de egyben agyagművesség szempontjából is jellegzetes lelettel gazdagította a magyar régészeti tudományt. Újabb leleteink «elhelyezése» szempontjából mindenekelőtt rövid visszapillantást, tulajdonképpen kis statisztikát szeretnénk itt nyújtani az eddig ismert lényegesebb szalacscai leletekről, kutatásokról.

A szalacscai szőlődomb településre igen alkalmas fennsíkja a neolithikumtól kezdve a későrómai időkig ontja a leleteket. Tipikus földvár ez a terraszokkal, sáncsal, árokkal és környékén sírtumuluszokkal.

1899-ben került elő az első, az irodalomban is ismert, figyelemreméltó lelet, egyebek között »pannoniai« fibula-párral, legyezőalakú, vonalas díszű (egyiken *Sol-ábrázolású*) ruhadíszekkel, félholdas csüngőkkel, bronzból

készült övlemezekkel, cipőformájú szelencével, méces-sel, állatfogantyús serpenyővel, nagy üstökkel és vastárgyakkal.² Ez a lelet magángyűjteményből, Vigyázó Ferenc hagyatékából az örökös M. Tudományos Akadémia letéteképpen 1929-ben 3—1929. leltári számmal a M. Nemzeti Múzeumba került.³ A lelet első ismertetője megjegyzi, hogy »a szőlőhegy közelségében van Szalacska-puszt, a dombháton számtalan nagy őskori sírhalommal; évekkel ezelőtt néhány kisebbet feltártam, s római-korra valló edénytöredékeket és tárgyakat találtunk.«⁴ Csak annyit jegyzünk meg még, hogy mind a legyezőformájú ezüstlemezekhez, mind az említendő szalacscai niellodiszes ezüstlemezekhez közeli analógiákat egyebek között az alsóausztriai untersiebenbrunni leletben⁵ találunk, amelyet i. u. 400 körüli időre kelteznek.⁶

A »szalacscai vár földalatti üregeiből« D. K. (Darnay Kálmán) egy 145 mm-es *Venus*-bronzot és *I. Justinianus* pénzének »barbár utánzását« említi.⁷

Komoly figyelem terelődött Szalacsckára akkor, amikor Darnay Kálmán, aki már 1902 óta gyűjtött szalacscai leleteket (főként római bronzszobrocskákat, ékszereket és érmekeket), 1906-ban egy kelta pénzverő- és öntő-műhely felszerelését mentette meg a tudomány számára.⁸ A pénzverő dúcokkal makedonai *Philippos* tetradrachmáit utánózták. Még fontos az öntőműhely két öntőmintája (késő La Tène-fibula, ill. lószerszám karika számára), egy áttört művű bronzkorong és egy kívül hornyolt díszű aranygyűrű.

Darnay az első leletek nyomán azután évről-évre folytatta kutatásait a szalacscai pénzverő és öntő-műhely lelőhelyén. Még 1906-ban megtalálta a harmadik korong-pénzverő hengeres párját,⁹ 1907-ben pedig újabb szerszámok, »a műhelyben készült ezüst- és bronz-ékszerek, vastárgyak« és agyagtárgyak gyarapították e rendkívül becses anyagot.¹⁰ Utóbbi kutatásai arról győz-

² Melhard Gy., Arch. Ért. XX., 1900, 386. kk.

³ A jellegzetes ezüst-ruhadíszeket egy táblán csoportosítottuk az 1936. évi múzeumi újjárendezés alkalmával, ennek fényképét közli Hunyady I., A kelták a Kárpátmedencében (Diss. Pann. 1942) XLI. t. 5. sz.

⁴ Arch. Ért. XX., 1900, 390.

⁵ W. Kubitschek, Jahrbuch für Altertumskunde V., 1911, 32. kk.

⁶ L. Franz, Germania XI., 1928, 36.

⁷ Arch. Ért. X., 1890, 446.

⁸ Arch. Ért. XXVI., 1906, 416. — Az érdemes gyűjtő más helyen (Magyarország vármegyéi és városai, Somogy vármegye, 351) mondja, hogy »csak a véletlenül felszínre került leleteket mentette meg az elkallódástól«.

⁹ Arch. Ért. XXVI., 1906, 429. — Az első szalacscai lelet külföldi visszhangja: A. Blanchet, Trouville de Szalacska (Hongrie). Bull. Antiqu. de France 1907, 189—191.

¹⁰ Darnay K., Arch. Ért. XXVIII., 1908, 137.

* Ez a cikk a szerző elhunytja után került ki-nyomatásra. A korrektúrákat és az idegennyelvű ki-vonat szövegezését a fel. szerk. végezte.

¹ Magyar Nemzeti Múzeum. Vezető a Régészeti Gyűjteményben, 1938, 56.

ték meg őt, hogy »a feltárt kelta pénzverő- és öntőműhely csak folytatása ugyane helyen állt bronzkori öntőműhelynek.« Tárgyalandó 1931-es leleteink szempontjából egy bütykös karikát emelünk ki az 1907-es anyagból.

A következő évek szalacscai leleteiből az öntőműhely területéről kiemelkednek a »hektős boroshordó nagyságát meghaladó bronzüst«, egy üsttartó horgos lánc, amelyhez hasonló ismertetendő leleteinkben is szerepel. Ezen — valószínűleg 1908-ban előkerült — leletek jó része Darnay szerint szórványos lelet.¹¹

A pénzverő- és öntőműhely leleteiről beszámoló negyedik közleményben Darnay¹² további szerszámok és »részben a műhelyben készült, kereskedelemre szánt bronzékszerek és vaseszközök« ismertetésével szolgál.

1909 őszén került azután felszínre »épülettörmelék, téglatöredékek között« a buda-újlaki, sackraui, unter-siebenbrunni, balácai leletekkel és a Bécs melletti Baden múzeumában lévő keresztrel rokon, niellodiszes ezüst depot-lelet¹³, amely már »céhbeliek« érdeklődését is felkeltette.¹⁴ Ezekkel kapcsolatban állapítja meg Darnay (aki — mint láttuk — a kelták tevékenységét e helyen régebbi bronzkori öntőműhely folytatásának tulajdonítja), hogy »a szalacscai romanizált kelta telep« a római hódítás után »lassanként ismét új életre kelt és virágzó korát i. u. III. században érte el.« A leletben egyébként az újabb (1931. évi) leleteinkben szereplőkhöz egészen hasonló két tömör ezüstkarperec is szerepel. Az 1909-es lelettel együtt talált ezüst pénzek (!) 189-től 285-ig (!) mennek. A niellodiszes övvereteket Hekler kelet-római készítményeknek tartja, s a buda-újlaki lelet Maximianusig terjedő érmeire hivatkozva, azokat »a késő római császárság ötvösművészetének emlékei« közé könyveli el. A niellodiszes lemezes leletről szóló ezen beszámolójában említi Darnay a szalacscai tumulusokat is, hogy »a hegy lábánál 23 kurgán sorakozik egymás mellé, félköralakban körülvéve a magaslatot«¹⁵.

Az 1910. év őszén a »pénzverő- és öntőműhely területén« előkerült leletekről szóló, immár ötödik beszámolójában Darnay Kálmán¹⁶ 1931. évi leleteinkhez teljesen hasonló, szinte azonos ezüst-, sőt arany-ékszerek sorát ismerteti. Azonosak a kísérő érem-leletek is: »III. századbeli ezüst denárok«, amelyek *Gordianus* Piustól *Gallienus*-ig és *Salonináig* terjednek. De azonos a leletek összetétele, elkülönítése, ill. elrejtésének módja is: egy bögrében római aranykincslelet, egy másikban ezüstkincsek csoportja volt, míg a harmadik csoportként Darnay szórványos leleteket ismertet. Az arany-, ill. ezüstitárgyak külön elrejtése az 1931. évi két lelettel azonos csoportosításban és azokkal egy időben arra vall, hogy a III. század második felének zavaros viszonyai, egy általunk nem ismert szarmata vagy germán katasztrofális invázió, kényszerítették a telephely lakosságát menekülésre és értékeinek elrejtésére vagy, ami valószínűbb, a készítő műhelyeket a készletek, esetleg »garnitúránkénti« biztonságba helyezésére. Erre vall az is, hogy a lelet ezüstrésztében »tört«ezüst is volt: »13 db. ezüst sodrony és lemeztöredék, amelyek szintén (mint a pénzek) csak súlyértéküknél fogva becsültettek meg.«¹⁷ Menekülés esetén

az aránylag kis helyet foglaló ékszereket a tulajdonosok magukkal szokták vinni. A nagy ipari, ötvös- és olvasztótelepen azonban nagy készletekről, raktárakról lehetett szó. A 33-tagos nyakláncból, két fülönfüggőpárból, tömör aranygyűrűből és négy aranyfejes ezüst-tűből álló aranycsoportból mi kellő helyen a tűfejekkel fogunk foglalkozni, mint 1931-es kincsleletünk ugyanazon műhelyből való származásának bizonyítékaival.

»Közvetlen szomszédságból« került elő 1910-ben az ugyancsak zárt ezüstlelet is, az 1931-es lelettel egyező fonott láncokkal, azok végein gömböcs- és filigrándiszes karmantyúkkal, sodronykarperecekkkel és filigránkúpos delfin-fibulával, valamint ugyancsak *Gallienus*-ig menő ezüst denárokkal.¹⁸ E két kincslelet annyi szoros egyezést mutat az 1931. évi leletekkel, hogyha nem tudnók, hogy mind külön-külön edénybe zárt leletként került elő, egyazon lelethez tartozó, de idővel szétszóródott anyagnak kellene azok részeit tartanunk. Így azonban e leletek értékes bizonyítékai a hagyományokon élő, helyi, fejlett ötvösművességnek.

A sümegi Darnay Múzeumot ismertetve, Mihalik József összefoglalóan kitér írásban és képben az ott elhelyezett, fentemlített szalacscai leletekre is.¹⁹

A pénzverő és öntőműhely területén végzett 1912. évi kutatás az utolsó, amelyről Darnay beszámolóját ismerjük.²⁰ Ebből végre valamelyes közelebbi topográfiai adatot is nyerünk, mikor azt mondja, hogy »az idei földmunkálatok a kápolnától délre a feltárt pénzverő-műhely közelében kezdődtek. Így a leletek zöme is a szalacscai kelta emlékek csoportját gyarapította.« MASHONNAN tudjuk, hogy a Szalacskahegy »legmagasabb pontján régi kis kápolna és egy 1769-ből való préház látható.«²¹ Lehetséges, hogy (pl. Somogyvár esetéhez hasonlóan) a szalacscai várhegy vagy legalább is annak legmagasabb pontja a középkorban is védett, esetleg kultikus hely (klastrom) volt. Ennek alapjain állhatnak esetleg a XVIII. századra visszamenő, fentemlített épületek. A kutatás, tudtommal, ily irányban még nem terjedt ki. 1950. aug. 9-én megvizsgáltam kívülről a kápolnát. Egyszerű hosszénégyszögű építmény, északi keskeny oldalán félkörű szentélyapszis, ellentétes déli oldalán kis négyszögű torony áll, amely egyben bejárat is. Az apszis falában, magasabban, vékony középkori téglák is láthatók, míg lenn (ahol a csepegés-lefagyás miatt ismételt javítani kellett) újabbkori vastag téglákkal találkozunk. Egészen közel az apszishoz, északra, kb. a kápolna hossztengelyében, áll az értékes fapréház hatalmas tölgyfagerendákból és feltűnően széles tölgydeszkákból; belső homlokzatán igen díszes faragás, egyik gerendáján *N. K. Anno 1769.* — felirat, Niczky Kristóf egykori tulajdonos névbetűivel. A tölgyfa-házhoz észak felől falazott szerény vincellérház csatlakozik derékszögben, a kápolna felé mintegy udvart zárva le. Darnay 1912. évi kutatása, helyesebben gyűjtése, főként kelta ipari és mezőgazdasági vasszerszámokat, láncokat, fegyvereket²², agyagtárgyakat, ékszereket eredményezett. Utóbbiak közül kiemelkedik, s 1931. évi leleteink szem-

¹¹ Arch. Ért. XXIX., 1909, 334. —

¹² Arch. Ért. XXX., 1910, 130. —

¹³ Darnay K., Múz. és Könyvt. Ért. IV., 1910, 26. —

¹⁴ Hekler A., Arch. Ért. XXX., 1910, 242. —

¹⁵ Múz. és Könyvt. Ért. IV., 1910, 26. —

¹⁶ Arch. Ért. XXXI., 1911, 311. —

¹⁷ Darnay K., Arch. Ért. XXXI., 1911, 318.

¹⁸ Darnay K., i. m. 315. —

¹⁹ Múz. és Könyvt. Ért. VI., 1912, 124. —

²⁰ Arch. Ért. XXXII., 1912, 155. —

²¹ Magyarország vármegyéi és városai, Somogy vm. 117.

²² E leletek tábláját *Hunyady I.* is közli: i. m., szövegkötet (1944), 26. kép.

pontjából is rendkívül fontos, a IV. táblán²³ közölt, eredetileg piros színű, »öblös csuporba« helyezett ezüst kincslelet. Öt ezüst gyűrű mellett »nagyobb számú III. századbeli ezüst dénár kíséretében« (»Gordianus Piustól Salonina-ig«) itt is találkozunk késői T-fibulával, mégpedig szintén niellodiszes ezüsfibulával, mint az 1931-es leletben. Miként a már említett övveretekkel kapcsolatban láthattuk, a niellós technika sem volt ismeretlen a szalacscai rómaikori műhelyekben.

Szalacska irodalmával kapcsolatban meg kell említenünk Darnay Kálmán »Somogy vármegye őskora« c. értekezését, közvetlenül az első világháború előtti időből, amelyben röviden összefoglalja az addigi szalacscai régészeti gyűjtések, kutatások eredményeit.²⁴ Itt jutunk tájképhez is, a földvár kiemelkedő dombjáról és egy nagyobb szerű *tumulus*-ról.

A már említett halomsírok, *tumulus*-ok elhelyezkedését mutatja az egyetlen térkép, amely — tudtommal — az irodalomban Hencz Antal és Kammerer Ernő vizsgálódásai eredményeképpen ismeretes.²⁵ A szalacscai rómaikori halomtemetkezés szokásának idejét egyébként Sági Károly az i. u. II. századra teszi.²⁶ Általában nem látja bizonyítottnak »az őskori és császárkori *tumulus*-ok kontinuitását«. Komolyabb kutatások, érzésem szerint, ezt bizonyítani fogják, hiszen a várhegy leletanyaga a telep folytonossága mellett szól. Sági közli a *tumulus*-ok kutatásának irodalmát is.²⁷

A szalacscai éremverő műhely szempontjából figyelemreméltó Mérey Andor (húszéves környékbeli) éremgyűjtésének rövid statisztikája a keltakori éremlelőhelyekről.²⁸ A lelőhelyek: Somogy megye: a közvetlenül Szalacska mellett lévő Kercseliget, a közeli Toponár, továbbá Kaposvár (»Kis római hegy«) és Lengyeltóti. Tolna megye: Harc, Kurd, Regöly, Simontornya, Zomba. Baranya megye: Mágocs, Mohács, Pécskörnyc.

Szalacska fekvése*

A szalacscai várhegy közvetlen helyi (Barkóczi László társaságában végzett) vizsgálata, egybekapcsolva a Kapos völgyének szemléletével, továbbá a hely fekvése magában is arról győz meg bennünket, hogy a szalacscai telepnek — mint északabbra Regölynek is — ellenőrző szerepe kellett, hogy legyen. Az egész Regöly—Kurd—Mucsi—Lengyel—Szalacska-területet egyfelől a Kapos mentén széles (ma tözeget szolgáltat), egykor áthatolhatatlan mocsár, másfelől a baranyai hegység háta, a Mecsek kiágazásai védték esetleges meglepetések ellen. A Kapos völgye itt biztos, erős védelmi, egyben népiségi határ lehetett, legalább is a bronzkortól kezdve. Főként a déli, hegyes-erdős területen helyezkedtek el a kelták.

A különálló várhegy nagyjában É—D. irányban hosszabb, nyújtottan tojásdad. Teteje megtelepedésre igen alkalmas, terjedelmes fennsík, amelynek hol közelebb-ről, hol távolabbról hegy-keretelése van.

²³ Arch. Ért. XXXII., 1912, 167.

²⁴ M. o. Várm. és Városai. Somogy vm. É. n. 344—354. és 359—360.

²⁵ Romer J., Resultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie.

Compte-rendu II., 1878, 116. (Congrès Internat. d'anthrop. et d'archéol. préhistoriques.)

²⁶ Arch. Ért. 1943, 113. —

²⁷ Arch. Ért. 1943, 131.

²⁸ Arch. Ért. 1941, 24.

* Ezen a fejezeten a szerző elhunytával a fel. szerkesztő végezte el a sajtó alá rendezést.

A természettől rendelt alkalmas helyet azután emberi munkával, mondhatjuk, monumentális művel még alkalmasabbá, biztosabbá, védettebbé tették, mégpedig kétszeres sánc-, ill. árok-rendszerrel, amelyek folytán oldalain kettős, sőt délen hármás terraszok keletkeztek, ugyanannyi rézsüvel. Utóbbiak helyenként igen meredek és magasak. Részben a természet adta ezt, de legnagyobb részben nagyobb szabású emberi munka eredménye.

Az északi kiszögellésen áll a kis kápolna és a néprajzilag is értékes présház. Itt valami szilárdabb építmény állhatott a rómaikorban, valami toronyféle, ahonnan szemmel lehetett tartani a vizen, mocsáron túl kitérülő síkságot, ahonnan jelzéseket lehetett váltani. Innen nyílik lelátás a szembenfekvő É—Ny. lankás területre s a távolabbi terraszos hegyoldalra, ahol a számra 100-at megközelítő *tumulus*-ok sorakoznak. A *tumulus*-temetkezéseknek oly impozáns sorozatával állunk szemben, amilyennel hazánkban alig találkozunk. A közvetlenül a várhegy alatt lévő hosszúkás dombon egy hatalmas halom nyitja meg a halmok szinte nyílegyenes sorát. A szemben lévő hegyoldalban pedig — a szalacscai major mögött — a terraszokon szinte szabályos sorokban jelentkeznek, egymás felett is, a sírhalmok, miként azt Hencz Antalnak a 25. jegyzetben idézett rajza is mutatja.

Mint a várhegy kiválasztását, megformálását, megerősítését, a nekropolis-t is a nagyvonalúság jellemzi. Szalacska lehetett a kaposvölgyi keltaság gazdasági, ipari, szellemi s talán éppen kultikus központja!

A szalacscai várhegy, a terraszokkal és rézsükkal együtt, egész területében ma kivétel nélkül szőlő-kultúrát szolgál. Éppen ezért ásatás, kutatás ott évtizedek óta lehetetlen. Mint az eddigi leletekből is láthattuk, csak az itt-ott eszközölt szőlő-megújítás alkalmával kerülnek elő egyes tárgyak, de, szerencsére, zárt leletek is.

Az 1931. évi I. szalacscai lelet

1931. március 4-én Nagy M. József, nagyberki lakos, a Nagyberki községhez (Somogy m.) tartozó szalacska-pusztai szőlőhegyen, az ú. n. Várhegyen, talajforgatás közben találta a leletet. Saját szavai szerint ²⁹ »talajforgatás közben, kb. 50 cm mélységben, 2 sarlóhegyet láttam a földből kiállni. Mivel hallottam azt, hogy a szalacscai szőlőhegyen a régebbi időben régiségeket találtak, azon a helyen, ahol a sarló hegye kilátszott, tovább ástam és ott, kb. a föld színétől számított 120 cm mélységben, jelen jegyzőkönyvhöz csatolt csomagban elhelyezett arany, ezüst, vas, bronz és csont leletre bukkantam. Más alkalommal³⁰ Nagy M. József azt mondja, »hogy a lelet helyén sem téglából, sem vályogból, sem földből falat nem találtak, a kérdéses tárgyak a föld mélyéből 120 cm mélységből kerültek elő. Ahonnan a talált leletek kikerültek, családjával együtt 1 m szélességben és kb. 3 m hosszúságban végezték el a 120 cm mélységű ásatást. A lelet megtalálása után az ásatás helyét, az onnan kikerült földdel, újból betömték. Azóta ehhez a helyhez senki hozzá nem nyúlt.« A M. Nemzeti Múzeum a leletről a hírlapok révén szerzett tudomást, mire azonnál, március 11-én, minden irányban intézkedtek annak megmentése érdekében. A lelet egyébként már március 9-én

²⁹ 1931. márc. 7-én a nagyberki körjegyzőségen felvett 945—1—1931. sz. jegyzőkönyvből.

³⁰ 1931. márc. 12-én u. o. felvett 999—1—1931. sz. jegyzőkönyv szerint.

letétbe került a kaposvári járási (főszolgabírói) hivatalban. Miután a leletnek a hivatalos eljárásnak megfelelő, nemzeti múzeumi beküldése húzódott (a lokálpatriotizmus minden áron a helyi gyűjtemény számára igyekezett visszatartani), a M. Nemzeti Múzeum Tompa Ferencet küldte ki Kaposvárra és a lelőhelyre. Tompa március 26-i kiszállása alkalmával megállapította³¹, »hogy a Kisberki község határában lévő szalacscai Várhegyen Nagy M. József nagyberki lakos szőlőjében földforgatás közben találta a földtulajdonos fia a leleteket, mégpedig a találó bemondása szerint az összeseket egy csomóban. Ha ez az állítás helytálló, úgy itt egy, több helyről összegyűjtött és utólagosan elrejtett leletről van szó. A Várhegyen egyébként — jelenti tovább Tompa — kora-bronzkori, hallstatti és La Tène-kori cserepeket találtam. A Várhegy sáncolása teljesen megegyezik a lengyeli sáncsal.« 1950 aug. 9-én megsejtem a lelőhelyet. Ezen I. számú lelet a Várhegy keleti oldalán az alsó terraszcsofletti részcsofben került elő, az egyik akkori találó, id. Nagy Károly (Nagy M. József fia) helyszíni kijelentése szerint. A tárgyakat tehát nem a platón, ahol a telep, az épületek voltak, rejtették el, hanem a telep peremén. Ez a magyarázata annak, hogy itt semmiféle falat nem találtak!

A lelet tudományellenes kettéosztására vonatkozó helyi törekvések, másfelől bizonyos ígéretek miatt a lelet csak április 20-án érkezett be a Nemzeti Múzeumba. A kettéosztás nagy vitája³² azzal végződött, hogy a tudományos szempontból kevésbé jelentős darabok kerültek (mint később látni fogjuk, csak átmenetileg) a kaposvári múzeum birtokába. A M. Nemzeti Múzeum az egy személyben találonak és földtulajdonosnak a lelet kétharmad-értékének megfelelően 1022,87 pengőt fizetett ki. A lelet azután bejárta a hivatalos utat a Főfémjelző és Fémbeváltó Hivatalnál, úgyhogy annak végleges elnaplózása a M. Nemzeti Múzeumban csak 1934-ben volt lehetséges, 2—1934. sz. alatt.

Mint raktár-lelet részben egymással semmi különösebb kapcsolatban nem álló, különféle készletcsofgyakbólcsof tevődött össze. Még legjobban egybetartozónak látszik a lószerszám-csofészlet (XXVI. tábla), amely azonban egyrészt hiányos, másrészt nagyság és jelleg tekintetében nem összetartozó darabok is vannak benne. Részletesen csak az akkor a M. Nemzeti Múzeumban maradt darabokat volt módomban leírni.

Az áttört művű lószerszám-díscsof (XXVI. tábla 1.) bronzból a legjelentékenyebb darab. Lelt. sz.: 2—1934. 1. Álló téglalakú, oldalai azonban behajlanak, s ennek folytán hegyes sarkai vannak. Mind a négy oldalán, középen, vaskos fül van, az alsó részben eltört, a hosszanti oldalakon lévőkben bronzpántok maradványai. E pántok — a baloldalon meglévő szegecs tanúsága szerint — szíjvégek befogadására szolgálhattak. A pántok jelenléte, valamint a fülek nyílásainak keskenysége kötelességünkkeléteszi azon meggondolás felvetését is, hogy esetleg öv-dísszel van dolgunk. A 3—4 mm vastag, kifelé domborodó, áttört díscsof hosszanti irányban fűzfalevélcsof alakú, kissé kiemelkedő és hornyolással díscsofított tag osztja ketté. Ettől kétoldalt 4—4, vízszintes irányú pálcacsofag 5—5 áttört mezőre osztja a tárgyat. A mezők mindegyikét egy-egy betű tölti ki, illeténcsofppen :

A	C
V	A
S	F
M	I
F	P

Baloldalon a legalsó s jobbra a harmadik betű inkább F-nek látszik, lehet azonban E is. Olvasása — bármely irányban próbálkoztunk is vele — értelmetlennek látszik. Valószínűleg csak kezdőbetűk, amelyek mögött valami varázsigés szöveg rejtőzhet. Lehetséges az is, hogy a felirat a megrendelővel vagy a készítő nevével volt kapcsolatban. A bronzdíscsof hátul elnagyoltan síma kidolgozású. Magassága 7,9 cm. Egyenletesen sötétzöld patinája van.³³

Bronzlemez (XXVI. t. 2.) az előbbi áttört díscsofhoz hasonló alakú. Ilyenek alapjául szolgálhatott. Lelt. sz.: 2—1934. 2. Keskeny oldalai nem hajlanak be. Négy sarkán egy-egy négyszögű szöglyuk látható, közepén kerek lyukacska körül négy, finoman bekarcolt kör fut koncentrikusan. Ezért, valamint nagysága miatt sem tartozhatott az előbbi betűs díscsofhoz, mint L. Sellye Ibolya véli.³⁴ Mint fényképünk is mutatja, nagyobb annál, s a szöglyukak távolsága miatt sem volt rá applikálható. Mag. 8,3, szél. 5,1 cm. Kétségtelen azonban, hogy hasonló tárgy alapjául szolgált, s hogy az jobban érvényesülhessen, felső lapja eredetileg ezüstözött volt, ma azonban részben ez is zöld patinával borított.

Áttört bronzkorong, ú. n. szűgyelő (XXVI. t. 3.) a lelet másik díscsofesebb lószerszám-része. Fenn és kétoldalt téglalakú fülcsof állnak ki, az oldalsókon erős kopás nyoma látható, 8 mm-es sávkereten belül egy kisebb korong-középpont körül négy peltadíscsof helyezkedik el, a külső fülcsofokkal egyirányú keresztben. A pelták a körperemhez s a belső koronghoz kis lencse-tagokkal kapcsolódnak, egymással pedig nagyobb, levélidomú tagokkal vannak egybekötve. A középső korongocska közepét beütött pont díscsofíti. Zöldesbarna patinája van. Átmérője az oldalfülcsofknél 8,6, fülcsof nélkül 6,6 cm. Lelt. sz.: 2—1934. 3.³⁵

Amennyiben korongunk tényleg a ló szűgyén össze-futó szíjakat fogta össze, a középső fülcsof lefelé kell alkalmazását elképzelnünk. Barkóczy László brigetioi lóscsofírásatásának megfigyelése értelmében azonban áttört korong alkalmazása a ló farán oldalt is elképzelhető, s ebben az esetben a középső fül felfelé állott.³⁶ A vajtai kocscsofilet³⁷ részletes ismertetése kapcsán legújabban Fülep Ferenc foglalkozott hasonló szűgyelő-csofkorongokkal.³⁸ Szalacscai korongunk legközelebbi, peltadíscsofzes rokonait L. Sellye Ibolya gyűjtötte össze, így³⁹ egy keretnélküli brigetioi korongot, egészen hasonló kerettel említ Dunapenteléről.⁴⁰ Utóbbi bennünket a formai rokonságon felül azért is érdekel ezúttal, mert »IV. századig nyúló sírmezőből került elő«. Bronzkorongunkhoz azonban legközelebb áll egy siscsofiai »szűgyelő«, amely lényegében csak négy-

³³ Említi és képét közli Lakosné Sellye I., Arch. Ért. 1941, 67, XIII. t. 3.

³⁴ Arch. Ért. 1941, 67.

³⁵ Említi képpel L. Sellye I., Arch. Ért. 1941, 67, XIII. t. 1.

³⁶ Arch. Ért. 1946—48, 169. —

³⁷ Marosi A., Székesfehérvári Szemle 1939, 24 kk. II. t.

³⁸ Arch. Ért. 1949, 40. —

³⁹ Arch. Ért. 1941, 74, XX. t. 3.

⁴⁰ Arch. Ért. 1941, 74, XX. t. 1.

³¹ 1931. márc. 30-án kelt jelentése 39—1931. sz. a. a M. Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályán.

³² 1931. máj. 18-án kelt jelentésem a M. Nemz. Múzeum Régészeti Osztályán.

szögalakú középrészében különbözik a szalacsokaitól.⁴¹ E példány kapcsán felmerülhet a típus déli eredetének vagy épp oly joggal a szalacsokai műhely déli exportjának a kérdése is.

Lófejecskével ékes szerszámdísz bronzból (XXVI. t. 4. a—b). Két db.: egy kisebb és egy nagyobb. Lelt. sz. 2—1934. 4. Alul a szíj behúzására szolgáló lapos karikával vannak ellátva. E karika a kisebbnél (XXVI. t. 4. a.) alul és felül egy pánttal, a nagyobbban pedig négy kis összekötő taggal kapcsolódik a lófej alapját tevő kerek, ill. ovális koronghoz. A kisebbről lenn esüngő vagy kis esengetyű tartására egy kívül szegletes, belül kerek fülecske nyúlik le. Ugyanezt a célt szolgálhatta a nagyobbban magán a lófejen levő oldalsó átlukasztás. A kisebb méretei: mag.: 2,8, mélysége 2,2, a nagyobbé pedig 2,6 mag. és 2,3 mélység cm-ekben. Mindkettő egyenletes zöldesbarna patinával borított.

Miként az eddig ismertetett lószerszámdíszekből láthattuk, a lelet nem egységes, annyira nem, hogy még az ugyanazon rendeltetésű tárgyak sem egy készletből valók. Mintha minta-kollekcióról lenne szó. Más-más formájúak voltak az áttört díszek, más négyszögű díszhez tartozott az ezüstözött bronzlap, sőt a lófejes díszek is formára, méretre különböztek.

Két bronz orrszorító is szerepel a leletben, amelyek szintén nem egyformák. Az eredetileg is a M. Nemzeti Múzeumban maradt példány (XXV. t. 3.) lelt. sz.: 2—1934. 5. Diadémszerű elülső része, amely fenn a ló orrát díszítette, közepe felé elvékonyodva kiszélesedik és kétfelé kihajlik. Szélein 3—3 gomb díszíti. Közepén tagoltszélű, a hajlás felé kiszélesedő kipuffadás fut végig. Kétoldalt pántszerű egyenes tagba megy át, amelyből lefelé egy-egy zablatartó karika, felfelé pedig vastag huzalba átmenő s újabb megtörés után félkört formáló állszorító részek nőnek ki. A karikák feletti pántok kívülről egyszerű vésett díszítettek. Az állszorító végek, kissé megvastagodva, középen találkoznak, s a forrasztási nyomokból következtetve egy kupakkal voltak egymáshoz erősítve. Igen szép, üde zöld patina borítja. Legn. hossza 24,5, szél. lenn a karikáknál 13,8, a középső gombok egymástól való távolsága 8,2 cm. Vastagsága a középső gomboknál 2 mm, a karikák feletti kiágazásnál 8 mm.

Annak idején a kaposvári múzeumnak jutott, 1941-ben azonban (5—1941. lelt. sz. a.) csere folytán a nemzeti múzeumi anyaggal egyesített leletrészekkel a M. Nemzeti Múzeumba került, másik bronz orrszorítóról (XXV. t. 4.) nem rendelkezem részletes leírással. Képünk azonban világosan szemlélteti, hogy egyszerűsített, 1—1 gombdíszes formában az előbbihez hasonló típussal van dolgunk.

A vajtai lelet ismertetése kapcsán Fülep Ferenc összeállította a hazai és külföldi orrszorítók irodalmát.⁴² A leletek statisztikájából arra a következtetésre jutott, hogy azok galliai és germániai műhelyek készítményei. A dalmáciai gradaci orrszorítóval kapcsolatban megemlíti, hogy azt IV. századi környezetben találták, ami a mi leletünk szempontjából is fontos körülmény. A galliai exportra nézve bizonyító erejűnek tartom azt is, hogy St. Germain en Laye múzeumából is tudomásom van három ilyen orrszorítóról. Orrszorítóink alkalmazásának módját

illetőleg pedig hivatkozom a Zschille-gyűjtemény bronz-zablájára.⁴³ A szájban volt vas-zablarész a mi eseteinkben természetesen oxidáció folytán elpusztult.

Mind ezen szalacsokai lelet, mind pedig ezen leletek közelében valamivel később talált, II. számúnak jelzett »kincs«-lelet ezüsttárgyai a leletek bronztárgyaitól vastag bronzoxidációval vonódtak be (bizonyítéka ez annak, hogy nem szórványos leletanyaggal van dolgunk!) annyira, hogy teljesen bronztárgyak benyomását keltették.

A két ezüst karperec (XXVI. t. 5. a—b) így hivatalosan is bronztárgyként szerepelt, amelyekről csak a naplózaskor tudtuk megállapítani, hogy tömör ezüstről vannak, a vastag bronzpatinát csak vegyi eljárással lehetett eltávolítani. Lelt. sz.: 2—1934. 6. Teljesen egyformák. Oválisban hajlítottak, össze nem érő végeik felé vékonyodnak. Kívül és belül a végigfutó kidomborodások találkozó élei lecsiszoltak. Legvastagabbak a középhajlatnál, s itt a külső domborulat közepén mindkettőt, egymástól kb. 6 mm-nyi távolságra, bevett 3—3 pont díszíti. Legn. átmérőjük 6,2—6,3 cm.

Az I. lelet ékszereit (mint egy készlet tagjait) külön csoportosítottuk (XXVIII. t. A.). Az utóbb tárgyal két, bronzpatinás ezüst-karperecet akkor még a lószerszámkhoz tartozónak véltük. Az ékszerek között figyelemre legméltóbb az ezüst fibula (XXVIII. t. A. 1.) [nemcsak jellegzetes, éppen Szalacska és Regöly kelta-népiségű területéről már ismert formája, hanem az antik toreutikára oly jellemző díszítés-módja miatt is. Lelt. sz.: 2—1934. 7.

A minden ízében ezüstről való fibula törzse, gerince delfin-hajlatú. Hajlatának csúcsán gyűrűszerű tagolás élénkíti. Ezen átfogó dísz két szélső vonalkája eredetileg recézett díszű volt, ami azonban jórészt lekopott. Innen ível lefelé a sinszerű síma gerince, amelyből háromszögű lemezből álló tű-akasztó nyúlik le. A fibula itt recézett vonalkoszorúval ékes, lapos gömbben végződik. A sinszerű hátrészen, közvetlenül a gyűrű tag alatt, kétoldalt egy-egy szárnyyszerű kiugrás van, amelynek felülete forrasztás nyomát viseli. Egy díszítő tag, filigránnal és granulációval ékes kúpocskára, hiányzik innen. Az átfogó gyűrűtagtól felfelé a fibula hajlottható pelta-formában szélesedik ki, a fejnél közepén (a rúgó-tengelyt tartó) erős karikába, kétoldalt a szintén ezüstről való csavart rúgószerkezet, amely közepén tűbe megy át, s hegyével a már leírt háromszögű tűtartó-lap vályújába fekszik bele.

A rúgó feletti — a fibula-törzzsel egybeöntött — lapot fenn és elől (a rúgókát elülről is eltakarni akarván) egy másik, élben megtört ezüstlap borítja, amely hátul kétoldalt, a leírandó díszítő kúpok alatt, az alsó (szerkezeti) ezüstlap alá van visszahajtva. E borító ezüstlap kizárólag díszítő rendeltetésű: elől ráforrasztott síma vékony fonalakkal vízszintes vonalban írt félkörök hét fülkésésként formálnak. A körívek találkozásánál a vonal alatt 3—3 gömböcske, az ív-fülkékben 1—1, az ívek feletti háromszögekben szintén 1—1 térkitöltő pontdísz látható. E felrakott ornamentikát fenn azután négy soros (2—2 vékony ezüsthuzalból font) filigrán-dísz zárja le. Lehetséges, hogy a többi felrakott vonaldísz is filigrános lehetett eredetileg, a viselés következtében azonban ez annyira lekopott, hogy ma csak síma vonalkáknak látszanak.

A felső borító lemezen a peltától kétoldalt egy-egy kúp alakú dísz ül (ma leválnak, síma fenekükkel úgy

⁴¹ A zágrábi múzeumban. Közli L. Sellye I., Arch. Ért. 1941, 67, XIII. t. 2.

⁴² Arch. Ért. 1949, 50.

⁴³ R. Zschille u. R. Forrer, Die Pferdetränse in ihrer Formen-Entwicklung (Berlin, 1893), Taf. 5.

voltak a laphoz forrasztva). A csonka kúp felületét teljesen bevonja a körülfutó filigrán. Ez a filigrán azonban nem fonott, mint elől, hanem vékony huzalra sűrűn rácsavart másik huzallal készült (mint a fémből való hangszerhúrok). Az ilyenformán csavart vastagabb huzalok között vékony sima huzal is szalad. A kúpok tetejét 3–3 golyócskára — ugyancsak kúpszerűen rakott — 1–1 golyócska, mint granulációs díszítő motívum koronázza. A kúpok kifelé néző oldalaikon igen erősen kopotak. A fibula hossza 5,5, szél. a fejnél 4,8 cm.

Fibulánk a maga nemében az eddig ismertek között a legdíszesebbnek mondható. Említi és a képét közli Kovrig Ilona⁴⁴, aki — igen helyesen — »a klasszikus formakincséből a kelta iparművészet körébe került és sematizálódott állatalaknak nézné« ezt a »delfinre emlékeztető« fibula-típust.⁴⁵ Vonalvezetése, finom hajlása, síkló ritmusú dinamikája tényleg inkább úszó állatra emlékeztet, mint horgonyra, miként a német irodalom e típust elkeresztelte. Szinte uszony csökevényének tekinthető az egyik-másik példány lábán kifelé kinövő gombos dísz is, amit Patek Erzsébet⁴⁶ »szárnyszerűen kiugró díszítmény«-nek nevez. Állatstilizálásra vall néha a kengyelen jelentkező más állatalakkal való kombinálása is, miként arra Kovrig is rámutat. A támasztólapon látható filigrándíszítésű kúpok aligha származhatnak »egy hallstattkori fibula-forma tekereselt kúpjaiból«, mint Alföldi András gondolja,⁴⁷ mert pl. fibulánkon a laposhegyű kúpok tetején még apró gömböcskékkel is találkozunk. A klasszikus görög toreutika két lényeges díszítő eleme: a filigrán és granuláció van itt jelen. Ez az eredet annál valószínűbb, mert a leletstatistika is világosan dél felé mutat, »előfordulásuk a Balkán keleti részén sokkal gyakoribb, mint az illirlakta területeken. »Egyes változatoknál világosan követhetjük, mint húzódik fel e forma a Duna mentén«, állapítja meg Patek Erzsébet.⁴⁸ Mind formailag (delfin), mind díszítés-módját illetően (filigrán, granuláció) görög elemekről van szó ennél a fibula-típusnál, amelynek éppen egy legkiteljesedtebb példányával van ez esetben dolgunk. Előfordulásukból ítélve, Alföldi szerint,⁴⁹ »az eraviszkuszoktól lakott Fejér és Tolna megyékben kedvelték« ezt a típust. Feltétlenül hozzá kell vennünk még Somogy megyét is. Csak Szalacs-káról is ismeretes már ily típusú, 38 mm hosszú, ezüst fibula, »a kelta pénzverő« területéről.⁵⁰

Ez az 1910-ben lelt szalacscai fibula, támasztó lapjának egyszerűbb voltától eltekintve, úgyszólván teljesen megegyezik formailag, még háromszögalakú tűtartójában is, I. leletünk fibulájával. Darnay szerint »a fibulaív közepén, úgy a rúgótartó lemez két oldalán forrasztás nyomai látszanak...«. Ezt a fibulát is filigrános kúpok díszítették, amelyek leváltak, de megvoltak, ott is van-

nak Darnay II. tábláján, 17. és 18. számmal jelölve.⁵¹ Darnay — nem tudván hova helyezni — nem is említi azokat, miként az ezüst láncvégek (karmantyúk) pontok körül tekert filigrándíszét sem ismerte fel, amely 1931. évi II. leletünk ezüstitláncain is szerepel. E két fibula (1931-es és 1910-es) tehát egy műhelyben készülhetett. És miért ne készülhetett volna éppen Szalacs-kán, ahonnan La Tène-típusú fibula öntőmintáját is ismerjük?⁵²

Kovrig Ilona egy 6 cm hosszút, tehát egy harmadikat is említi Szalacs-káról a sümegi Darnay-Múzeumból.⁵³ Patek katalógusában viszont a készthelyi múzeum ugyan-csak ezüst példánya szerepel Szalacs-káról (5474. lelt. sz. a.) 5,5 cm hossz. jelzéssel.⁵⁴ Ez már a negyedik szalacscai darab lenne. Tekintettel azonban a méretbeli kis különbségre, lehetséges, hogy ugyanazon példányról van szó. Ugyancsak Patek katalógusában történik említés még egy — immár ötödik — szalacscai lelőhelyű ilyen ezüst fibuláról, a Nemzeti Múzeum állományában leltári szám nélkül.⁵⁵ Ez csak 5 cm hosszú, különben pedig kétkúpos típus. Ilyen filigrán-kúpos delfin-fibula rajzát meg is találtam a Nemzeti Múzeumban még Hampel idejéből; tűtartója négyszögű lapból áll. Azt mindenesetre leszögezhetjük, hogy e típus leggyakoribb előfordulási helye éppen Szalacska.

A kelta fémművesség termékeinek, egyebek között sok La Tène-fibulának⁵⁶ másik, közeli, gazdag lelőhelyéről, a tolnamegyei Regölyről, ill. Szárazdról viszont egy ilyen kétkúpos típusú bronz-példánya került a M. Nemzeti Múzeumba (lelt. sz. 59—1911. 1.)⁵⁷. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy öntőminta-leletek tanúsága szerint Regölyön (az ugyancsak impozáns földvár és sánc körzetében) »keltakori pénzöntőde is létezett«⁵⁸, továbbá, hogy az 1931. évi II. leletünk ékszerivel formában, ornamentikában és technikában azonos tárgyakat ismerünk a regöly-szárazdi Kaposvölgy tözegtalajából. Szalacska és Regöly-Szárazd egy vonalat jelent, amelyen egyéb idevágó lelőhelyek mellett közbeesik Kurd is. Gazdaságtörténeti szempontból is fontos, hogy a Kaposvölgy a bronzkortól kezdve iparterületnek, ipari településnek mutatkozik. A Kurdhoz közeleső Mucsi-ban talált éremlelet ismertetése kapcsán éppen legújabbán állapította meg ifj. Alföldi András, hogy »a Kapos völgyén és az ehhez csatlakozó folyóvölgyeken keresztül jött fel Közép-Pannóniába a nemzetközi pénzforgalom, s jöttek fel az illyr használati tárgyak«.⁵⁹ Hozzátehetjük: ezen az úton jönnek bizonyos formák, típusok is, amelyek, mint kézzelfoghatóan kimutathatóan az érmek, a kaposvölgyi ipartelepeken, műhelyekben utánzásra, de egyben továbbfejlesztésre is találunk.

Fibulánk lánc-karikás típusához megemlítendőnek tartom a barc-tribovo-i leletet, két delfin-fibulával, a sarajevo-i múzeumban a II. szalacscai leletünkben is szereplő fonott karpereccel,⁶⁰ a III. század végéről, ugyancsak a

⁴⁴ A császárkori fibulák főformái Pannoniában (Diss. Pann. 1937) 19 és 56, XXXIX. t. 2.

⁴⁵ U. o. 18.

⁴⁶ A pannoniai fibulatípusok elterjedése és eredete (Diss. Pann. 1942), 30.

⁴⁷ Kovrig I., i. m. 19.

⁴⁸ I. m. 30 és 287.

⁴⁹ Patek E., i. m. 31.

⁵⁰ Darnay K., Arch. Ért. XXXI., 1911, 317. — A delfin-eredet igazolására hivatkozunk egy, a sarajevói múzeumban levő, Gorice-ből való, szintén ezüst és ugyancsak filigrán díszítésű fibulára, amely kimondottan oldal-, hát- és farok-uszonyos delfin alakját mutatja. Truhelka, Glasnik Zemaiskog Muzeja u Bosni i Hercegovini 1914, 206, 107. kép.

⁵¹ Arch. Ért. XXXI., 1911, 315.

⁵² Arch. Ért. XXVI., 1906, 420 kk.

⁵³ I. m. 55.

⁵⁴ I. m. 190.

⁵⁵ I. m. 190. és Kovrig I., i. m. 56.

⁵⁶ Arch. Ért. XXXI., 1911, 280.

⁵⁷ Kovrig I., i. m. 56, VIII. t. 78. sz., XXX. t. 8. — Patek E., i. m. 190.

⁵⁸ Wosinsky M., Tolnavármegye története II., 1896, 593.

⁵⁹ Magyar Múzeum 1946, 56.

⁶⁰ Mitth. aus Bosnien u. Herzegovina XII., 152.

datálás szempontjából, továbbá a Vártopu-i (Dolj) leletet, nem kevesebb mint hét ilyen delfin-fibulával, Turnu-Severin múzeumában. Utóbbi azonfelül, hogy egy későrómai agyagedényben kb. 200 db., *Gordianus*-ig menő éremmel találták, azért is érdekel bennünket, mert ismertetendő fonott láncainkhoz hasonló lánc is volt a leletben. Az egyebüktől *Antoninus Pius*, ill. *Gordianus*-ig menő érmekkel keltezett zárt leletekben jelentkező ezen fibula-típus használatát Patek Erzsébet is a II., legfeljebb a III. század legelejére helyezi.⁶¹ Már az eddigiek miatt is, főleg azonban tárgyalandó II. leletünk összetétele következtében, ezt az időpontot kissé ki kell tolnunk.

Ékkő achátból (XXVIII. t. A. 2.). Tojásdad, felfelé keskenyedő, alul feketés-barna, felül opalizáló kékes-szürkébe megy át. Mag. 2,3 cm. Valószínűleg nem nemesfémű, hanem elrozsdált vasfogalata volt (gyűrűkö?). Lehet, hogy vésésre szánt készletből való. Lelt. sz. 2—1934. 8.

A Hadrianus-nagybronzérem (XXVIII. t. A. 3.) semmiesetre sem korhatározó jelentőségű. Előlapján a császár fejekörül: IMP CAESAR TRAIANVS HADRIANVS AVG. A hátlapon *Abundantia* álló alakjától balra S(enatus), jobbra C(onsultu), alatta a szelvényben: ANNONA AVG és köriratban: PONT MAX TR POT COS DES III. Utóbbi adat szerint 118-ból való, Cohen² 180. E *Hadrianus*-érem, éppen mert nagy bronz, mint emlék került a kincset elrejtő értékei közé. Dunapentelei zárt sírleletből is van erre példánk, hogy II. századi díszes nagybronz, amelyet a családban értékes emlékként becsülhettek, IV. századi sír érem-melléklete lesz.⁶² Lelt. sz. 2—1934. 9.

Hercules kis bronzszobor (XXV. t. I.) nemcsak a mi értékelésünk szempontjából, hanem ókori megbecsülése, értékelése miatt is a »kincs«-lelet egyik figyelemre legméltóbb darabja. Az ismert — kultusztárgyként őrzött — bronzszobrocskák átlagos nagyságát felülmúlja: magassága talapzat nélkül 20,8, talapzattal 24,2 cm. Lelt. sz.: 2—1934. 10. Tökéletesen ép példány, leváló talapzata is megvan.

Teljesen ruhátlanul áll jobb lábán, bal lábát kissé előre és oldalt kiteszi, térde kissé behajlított; az alsó lábszárakon hátul, a középen sematikus él-vonal fut végig (XXV. t. 2.). Ettől az egytől eltekintve, az egész szobor igen gondosan, természetűen megformált. Így a lágyékrészek vetődése s a törzs beszédes, de enyhén kihangsúlyozott izomzata feltűnően hű és jó. Ugyanezt mondhatjuk a hátrészekről is. Kissé jobbra hajtott, s távolabbra, lefelé néző feje *Juppiter*-bajuszos és szakállas. Szakállának csavarodó és dús csomói a középen kétfelé választottak. Kerek csomókba csavarodó hajfürtjei felett a homlokát rózsabimbókkal tarkított, levelekből font koszorú díszíti olyképen, hogy két, egymástól elhajló palmettaszerű levél egy bimbóval váltakozik. A koszorú szalagja hátul, a sima hullámokba rendezett haj alatt, a tarkón össze van kötve, s két vége hullámos vetődéssel vállain fekszik.

A szalagos koszorú és *Hercules* lágy tekintete a legfeltűnőbb jelenségek a kis szobron, amelyek némileg az *Omphale*-típusra emlékeztetnek bennünket. Amennyiben fején a koszorú nem virágdiszes lenne, hanem a virág-

bimbókban inkább gyümölcsöt és a palmettákban szőlőlevelet látnánk, dionysikus kapcsolatra is gondolhatunk. Mindkét esethez jól illik a vállszalag is. A dionysikus beállításnál érthetőek lennének az arc lágy, bizonyos mértékig az ittasságot tükröző vonásai. Mindkét feltevést kizárja azonban az a tény, hogy kis szobrunk nem csoporthoz tartozott, mert talapzata szerint különálló mű. Fel kell vetnünk azt a lehetőséget is, vajjon nem valamelyes synkretisztikus típus-változattal van-e dolgunk?

Lágyan megmintázott karjai közül leeresztett jobb-jával jellegzetes attributumát, jobb lába mellé helyezett fabunkóját tartja, ill. mintegy arra támaszkodik. A bunkót lenn kis bronztag összeköti a jobb lábfejjel. A felfelé vékonyodó bunkó repedezett héjú és levágott ágacs-kák csomóival tarkított faág, amely a simára faragott fogantyús résznél egy gyűrűvel díszített. Másik jellemző velejárója, az oroszlanbőr, könyökben behajlított bal (alsó) karjáról csüng le. Ez külön öntött, leemelhető, művészi a megformálása és mesteri a cizellálása. Elöl a mellső mancsok felett az állat feje, hátul pedig a két hátsó láb s közöttük az S-alakban kunkorított farok láthatók. *Hercules* bal tenyerében egyébként három almát tart.

Az ugyancsak bronzból öntött talapzat kerek, dobformájú. Belül üres. Alul szélesebb: 8,8 cm átmérőjű, azután párkányszerűen tagolt: két körülfutó vonaldísz között kissé kidomborodik, majd a középtájon elvékonyodik, hogy egy harmadik vonaldísz után fenn félkörűen kidomborodó szegélykeretbe menjen át. Itt fönn már csak 7,8 cm átmérőjű. Felső lapja sima, ponttal jelzett középpontjából a szélén vont kettős körrel, közepén pedig alig egy cm sugarú kisebb körrel díszített. Tetején, különösen a talpak és bunkóvég még meglátszó helyeinek környékén a forrasztó anyag eloxidált, szürkés-színű erős maradványai láthatók. A talapzat magassága egyébként 3,4 cm.

Eltekintve a talapzat tetejét, az oroszlanbőr mellső mancsait s magát a szobrot hátul (különösen a végtagokat) borító (valószínűleg a talapzat forrasztó anyagátólszármaszó) szürke, szinterszerű ráakódástól, az emlék vékony, üde-zöld patinával borított, amely alól azonban általában kivillog az eredeti bronz-szín. A bal felső combon a találók — nemes fémet sejtve benne — sajnos, a patinát lekaparták.

Magának a kis szobornak súlya, csengése arra vall, hogy tömör öntés.

Leletismertetés keretében nem térhetünk ki a külön tanulmányt érdemlő értékes kis szobor művészettörténeti méltatására. A brigetioi kispasztikai művesség biztos ismeretében⁶³ most már arra a feltevésre is elmerészkedhetünk, hogy — ha ezt a reprezentatív kis szobrot nem is tartjuk mindjárt helybeli készítménynek — a kelta műipari hagyományokban élő Szalacsán a császárkorban is műipari központnak kellett lenni. Eddig aránylag kevés kisbronzot ismerünk innen. Az irodalomból *Venus* (?), »Római istennő« és *Victoria*⁶⁴ szobrocskájáról van tudomásunk.

A régebbi görög formaelemek felhasználásával a hellenisztikus-római művészetben kialakult ezen szakállas *Hercules*-típus pannoniai képviselői közül legközelebb áll

⁶¹ I. m. 32.

⁶² *Paulovics I.*, A dunapentelei római telep (*Intercisa*). Arch. Hung. 1927, 55: *Antoninus Pius* bronz-medallionja.

⁶³ L. *Romulianus artifex*-re vonatkozó cikkeimet: Egyet. Philol. Közlöny LVI., 1932, 183 kk. és: *Pannonia* 1935, 21 kk.

⁶⁴ D. K., Arch. Ért. X., 1890, 446; XXVI., 1906, 416. —

kis bronzunkhoz (fején koszorúval, vállain szalagokkal, baljában szintén a Hesperidák almáival) a zágrábi múzeum csonkán 11,6 cm magas bronzszobrocskája⁶⁵, amely azonban minőségben messze emlékünknél maradt.

A leletnek annakidején a Kaposvári Múzeumba került darabjait csere révén sikerült később a M. Nemzeti Múzeumnak megszerezni. A lelethez visszacsatolt tárgyak a következők:

Vas-szekerce (XXX. t. A. 1.) Lelt. sz.: 5—1941.

1. Legnagyobb kiterjedése 23,3 cm.

Vas-fejsze, két darab (XXX. t. A. 2 és 5.). A felső 24,3, az alsó 24,8 cm hosszú. Lelt. sz.: 5—1941. 2.

Vas-feszítőeszköz (olyan, mint egy mai reszelő). Hossza 33,7 cm (XXX. t. A. 4.). Lelt. sz.: 5—1941. 3.

Ló-orrszorító bronzból (XXV. t. 4.). Már az első orrszorítóval kapcsolatban foglalkozunk vele. Lelt. sz.: 5—1941. 4.

Vas-sarló. Lelt. sz.: 2—1941. 5.

Szőghúzó eszköz vasból (XXX. t. B. 1.). Hossza 18,8 cm. Lelt. sz.: 5—1941. 6.

Gyeplőtartó bronzból (XXVI. t. 6.). Nyomott lapos karika, közepén peremes osztógommbal, alul hámbailleszítésre szolgáló, négyszögű füllel. Hossza 66, mag. 57 mm. Lelt. sz.: 5—1941. 7.

Szíjbújtató bronzból (XXVI. t. 10.). Csónakformájú, alul a szíjtartó hosszanti irányban fogadta be a szíjat. Hossza 21, szél. 15 mm. Lelt. sz.: 5—1941. 8.

Pelta-alakú szerszámdísz bronzból, 4 db. (XXVI. t. 7 a—d), a naplóban 5—1941. 9. lelt. sz. alatt csak 3 szerepel, de megvan mind a négy. Szélessége 38, mag. 35 mm.

Tányér-alakú korongos szerszámdísz bronzból, 3 db. (XXVI. t. 8. a—c), közepén lyukkal, ill. szegeccsel. A fényképen a középső előlappal, a másik kettő hátsó lapjával látható. Átmérője 4 cm. Lelt. sz.: 5—1941. 10.

Lapos szíjkarika bronzból, 4 db. (XXVI. t. 9.). Átm. 6,5 cm. Lelt. sz.: 5—1941. 11.

Kerekfejű kettős bronzgomb, 3 db. különböző nagyságban (XXVI. t. 11—13.). Szegecs-szerűek. Fejeik átmérői: 6,13 és 27 mm. Lelt. sz.: 5—1941. 12.

Bronz-lánc, nyolcas formában hajlított huzalokból (XXX. t. B. t. 2.). Hossza 28 cm. Lelt. sz.: 5—1941. 13.

Arany-lánc (XXVIII. t. A. 5.). Kettős arany-huzalból készült, kifordított nyolcas alakú tagokból. Egyik végén huzalos akasztó, a másikon lemezes karika. Hossza 39,7 cm. Lelt. sz.: 5—1941. 14.

Bronz-karperec (XXVIII. t. A. 4.). Külsején köröskörül hármásával elhelyezett gömbös bütykökkel, bogyókkal díszített. Jól ismert típus a hallstattkor végéről, amely azonban megtalálható a La Tèneben is.⁶⁶ Szalacs-káról is ismeretes,⁶⁷ fejlődési formáinak egész sorozatával⁶⁸ pedig Regöly-Szárazdról is.⁶⁹ Legnagyobb átmérője 61 mm. A naplóban 5—1941. 18. lelt. sz. alatt, tévesen »ezüstözött«-ként szerepel.

Ezüst-gyűrű (XXVIII. t. A. 6.) belül sima; karika-szerű, kívül hornyolatos. Külső átmérője 2,5 cm, vastag-

sága 8 mm. Lelt. sz.: 5—1941. 15. Formában, nagyságban megegyezik vele egy arany-gyűrű, ugyancsak Szalacs-káról⁷⁰. A III. és IV. században gyakori, ilyen »sokszögalakú« gyűrűkkel Nagy Lajos foglalkozott.⁷¹

Vas-béklő. Lelt. sz.: 5—1941. 16.

Vas-kulcs, római kori, hat db. (XXX. t. B. 3—8.) Lelt. sz.: 5—1941. 17.

A vastárgyak részben nem tartozhattak a lelethez, egyik-másik újabb korból származik, s — mint a találó kijelentéséből a sarlóra nézve tudjuk — különböző mélységekből, a talaj felsőbb rétegeiből is kerülhettek felszínre. Figyelmet érdemel egy római kori *üsttartó* horgos lánc, amellyel a szalacs-kai pénzverő területén már találkoztunk.⁷²

Az 1931. évi II. szalacs-kai lelet

1931. december 2-án vagy 3-án találta a szalacs-kai Várhegyen levő szőlőjében Nagy József nagyberki lakos, »az első kincslelettől másfél méter távolságban.« A leletet most már azonnal beszállították illetékes helyre, s annak értékét a Főfémjelző és Fémbeváltó Hivatalnál 1932. jan. 20-án 730—1931. sz. a. felvett jegyzőkönyv szerint 577,64 pengőben állapították meg, amelyből a találót, egyben földtulajdonost 385,13 pengő illette meg. A kincset — 1950. aug. 9-iki helyszíni vizsgálódásunk szerint — ugyancsak a Várhegy keleti oldalán találták — pontosan az I. számú lelet helye felett — a felső terrazon. Tehát szintén a hegy menedékes oldalán és nem a telep fennsíkján! Mindkét lelet-esoport tehát nem lakott helyet, hanem a kétszeres sáncolás (ill. terrasz) második rézsűjén (I. lelet), ill. az a feletti második terrazonon (II. lelet), tehát a védőművek területén került földre.

Az I. leletnél kételyeink lehetnek aziránt, hogy tényleg egy kincslelettel van-e dolgunk, mert az a körülmény, hogy a találó (a felvett jegyzőkönyv) szerint a vastárgyak egy része már fél m mélységben bukkant elő az egész lelet 120 cm-es mélységével szemben, arra vall, hogy a vastárgyak — legalább is részben — nem tartoznak a lelethez. Mivel ugyanazon földforgató munka közben találták azokat, egyszerűen odasorozták a lelethez. A jegyzőkönyv a lelettel kapcsolatban csontokat is említ. Ez a tény, valamint a tárgyak egy részének jellege arra a megfontolásra is késztetnek, hogy a földforgatók munka közben egy *sír*ra is bukkanhattak. A két ezüst karperec, a díszes delfin-fibula, az ezüst gyűrű, achát-kő, aranylánc, nemkülönben a *Hadrianus*-nagybronz szinte, teljes sárgarnitúrát alkotnak. Ez esetben is fenntartjuk természetesen az esetleges sír korára vonatkozólag azt, amit a *Hadrianus*-éremmel kapcsolatban mondtunk.

Mindezzel szemben más az eset a II. leletnél. Az egész lelet jellege kétségtelenül kincsleletre vall, amely megállapítást döntően támaszt alá az egységes nagy érem-lelet. A lelet összes tárgyai, az azokat őrző edények (»bronz« edény, három részből álló vasf., »bronz«-tálca) szerepel a hiv. jegyzőkönyvben) kivételével, nemesfémből vannak. A lelet tárgyait (mind ékszerek) anyag szerint csoportosítottuk két táblán.

Ezüst-gyűrű (XXVII. t. 1.). Ismert császárkori típus. Alul keskeny, kifelé való domborodása éles. Felfelé mind-

⁶⁵ J. Brunšmid, Antikni figuralni bronsani ..., Vjesnik XIII., 1913—14, 63. sz.

⁶⁶ Márton L., A korai La Tène-kultúra Magyarországon. Arch. Hung. XI., 1933, 39.

⁶⁷ Arch. Ért. XXVIII., 1908, 145, 33. kép (143. lapon).

⁶⁸ Arch. Ért. XI., 1891, 281. — Hunyady I., i. m. 11. kép.

⁶⁹ Hunyady I., i. m. 97 és XXXVII. t. 20.

⁷⁰ Darnay K., Arch. Ért. XXVI., 1906, 433. és: Nagy L., Arch. Ért. XLIV., 1930, 245.

⁷¹ Arch. Ért. XLIV., 1930, 243. —

⁷² Darnay K., Arch. Ért. XXIX., 1909, 336. —

inkább elszélesedik és ellaposodik, kétoldalt legömbölyített csúcsot formálva. Fejében, tojásdad kivágásban, oválisalakú kő, amely fekete alaprétégből fenn szürkés-fehér színbe megy át. A követ finoman hornyolt csatorna veszi körül. A sima ékköbe háromsoros, hátulról olvasandó, tehát pecsétképen használt felirat, a gyűrű egykori viselőjének, tulajdonosának neve van bevésve. Tükörben olvasva :

AVR
POSIN
NI

Olvasása : *Aur(elii)
Posinni.*

Aurelius Posinnus vagy *Posinnius* kéttagú, egyszerű neve semmiféle támpontot nem nyújt viselőjének származása, rangja tekintetében. Valószínű, hogy romanizált pannoniai családnév, közelebbi népiségi jelleg nélkül. Lelt. sz. : 4—1934. 1.

A lelet két ezüst-láncá viszont határozottan kelta ízlésre vall. Egy *vastagabb ezüst-lánc* (XXVII. t. 2.), négyszeresen 2—2 ezüsthuzalból fonott, tömör, kígyótestszerű, 42,5 cm hosszú. Három helyen szakadozott. Kapocsrészei elváltak tőle, s csak részben vannak meg. Egyik végén az erős, letompított négyszög alakú »karikát«, valamint a másik végén volt beakasztható horgot karmantyúszerű ezüstitok kötötte össze a láncsal. A most szétszakadt, de eredetileg csőformájú karmantyúrészt mindkét végén 5—6 soros filigrán-zsinórzat díszítette, amelynek fonott jellege az erős kopás folytán jobbára eltűnt.

A filigrán-sorok közötti mezőben, közvetlenül a zsinórsorok mellett, fenn és lenn, pontok sorakoznak, egymástól egy pontnyi távolságra, olyaténképpen, hogy pont pontközzel van egy irányban. Az alsó és felső pontok, mint szögfejek körül filigrán-szál csavarodik hullámos, S-betűs ornamentikát alkotva (XXVIII. t. B. 1, 4.).

A láncról kerek-patkóalakú csüngő lóg le. Hullámos rovátkákkal díszített, széles gyűrűtag kapcsolja a láncához, amelyen ide-oda mozog, a felfüggesztésnél, de külső felületén is erősen megkopott. A gyűrűtagból kiindulva, a lemezből készült csüngő lefelé keskenyedik és egyben vékonyodik, míg végei köröcskével érnek össze. A csüngő felső felületére középen négyszögű, kétoldalt pedig egy-egy kisebb, ezüstkeretes kerek zöld kő volt ráerősítve. Az egyik kisebb kő hiányzik, helyét a forrasztás helye jelzi. Ily forrasztás-maradvány látható az összeérő végeken is : itt is voltak tehát kisebb ékkövek. A csüngő lelt. sz. : 4—1934. 4.

A *vékonyabb ezüst-lánc* (XXVII. t. 3.) az előbbivel azonos fonású. Vékonyabb, mert finomabb huzalokból készült. Kapocs-részeiből mindössze a karika (elkopása miatt még az ókorban cérnaszerű fonállal átcsavarták) s a másik végén a karmantyú egy része maradt meg (XXVIII. t. B. 2—3.). Utóbbinak filigrán-díszjele — lekicsinyített, finomabb kivitelben — teljesen azonos mintájú és kivitelű az előbbi lánc végeinek díszével. E kisebb lánc hossza 33,5 cm. Lelt. sz. : 4—1934. 3.

Mind pannoniai, mind daciai⁷³ ezüst-leleteinkben szerepelnek a fonatos ezüst-láncok (XXVIII. t. B. 1—4.), filigrándíszes karmantyúkkal. Szalacsán sem először találkozunk velük. A mindenben : a leletek tárgyi összetételében, az arany- és ezüst-ékszerek formáiban s főleg díszítés-módjában hasonló, sőt azonos, érmekkel

is azonosan datált 1910. évi szalacsánai ékszer-leletekben⁷⁴ is ilyen négyes-fonatú ezüstláncok szerepelnek, a jellegzetes filigrán-karmantyúkkal.⁷⁵

A leletek szerint Szalacsán különösen kedvelt filigrán-díszítés nyoma látható egy kis ezüst hüvelyen, a forrasztásnál ma már szétnyílt *láncvég-karmantyún* (XXVII. t. 4. és XXVIII. t. B. 5.). Az 1,9 cm hosszú hüvely két végét megkopott filigrán-zsinór díszíti. Az ellentétesen elhelyezett pontocskák itt nem zárkoznak fel a filigrán-széldíszhez, hanem attól távol a középen vannak elhelyezve, a hullámosan felrakott (jórészen lekopott, ill. levált) S-ornamentika nem kerülte meg a pontokat, mint a két láncnál, hanem a pontsorok között hullámozik. Lelt. sz. : 4—1934. 5.

E karmantyú díszítése tulajdonképpen a (keleti, egyiptomi eredetű) görög granuláció és filigrán-díszítés alkalmazása. Épp annyira a görög művesség kihangzása, mint a többfonatos lánc is.⁷⁶

Egy másik ilyen (a forrasztásnál szintén szétpattant) *ezüst-hüvely* (XXVII. t. 5. és XXVIII. t. B. 6.) csak körülfutó, kivert rovátkolással díszített. Hossza 2 cm. Lelt. sz. : 4—1934. 5.

Talán ugyanazon láncokhoz tartozott, az utóbb említett két hüvellyel együtt, a *két ezüst akasztó horog* (XXVII. t. 6.). Mindkettő — kissé más felfogásban és megformálásban — hosszú, laposcsőrű vízimadár-fejet stilizál, amely a láncvéghez erősített karikára burkolt huzalnak visszafordított végéből nő ki. A baloldalinak (XXVII. t. 6/a) a szárra rácsavart része már letört. Az állatszemek (a jobboldalinál XXVII. t. 6/b, két tagoló vonal között) bevert ponttal jelzettek⁷⁷. A baloldali (XXVII. t. 6/a) hossza a karikával 4,2, a jobboldalié (XXVII. t. 6/b) 4,8 cm. Lelt. számuk : 4—1934. 6.

Régebbi, La Tène-formát képviselnek a II. lelet ezüstkarperecei is. Mind a négy bronzoxidációval borított volt, s megtisztításukig bronz tárgyként is szerepeltek. Teljesen hasonló *két ezüst-karperec* (XXVII. t. 7.), formára és kivitelre tökéletesen megegyeznek az I. lelet két ezüst-karperecével. Az inkább tojásdad, mint kerek karperecek nyitottak, végeik felé vékonyodnak, éleik lecsiszoltak. Felületük egyébként minden dísz nélkül teljesen sima. Legn. átmérőjük 6,2—6,4 cm. Lelt. számuk : 4—1934. 7.

Egészen hasonló típusú egy másik *ezüst-karperec* (XXVII. t. 8.). Előbbiekénél vékonyabb, egyben szélesebb, ellapítottabb. Belső felülete teljesen sima, nem domborodik ki, míg külső, domború hajlatának közepén lágy él vonul végig. E külső felület közepén (ahol a legszélesebb) kettős bevéssett vonallal készült nagyobb, a végeken pedig egy-egy (egyvonalas) kisebb rhombus díszíti. Legn. átmérője 6,1 cm. Lelt. sz. : 4—1934. 8.

A lelet negyedik *ezüst-karperece* (XXVII. t. 9.) ugyancsak régi eredetű típust képvisel. Ezüsthuzalokból csavart olyképpen, hogy végei felé enyhén vékonyodik. Ez is nyitott volt. Végeiről a díszítő tagok azonban hiányzanak, a végeken megmaradt forrasztó anyag

⁷⁴ Darnay K., Arch. Ért. XXXI., 1911, 311. —

⁷⁵ V. ö. erre : Patek E., Ant. Hung. II., 1948, 88.

⁷⁶ V. ö. Bossert, Gesch. des Kunstgewerbes IV., 1930, 225.

⁷⁷ A láncfonat azonos technikájára, a filigrán-díszes karmantyúra, valamint az akasztó horog (kapocs-tag) huzalsaváros lezárására nézve v. ö. a bukioveii (Bulgária), Márton L. által idézett leletet, láncsal : Arch. Hung. XI., 1933, 83, 23. kép.

⁷³ Paulovics I., Dacia keleti határvonala és az ú. n. »dák«-ezüstkincsek kérdése (1944), 109, 65-67. képek.

ugyanis arra vall, hogy nem záró kapocs-tagok tartoztak hozzá (ezek erősebb rögzítést kívántak volna), hanem valószínűleg a szokásos állatfejek (oroszlán, griff stb.). Leletünk ismertetendő, ugyancsak fonatos aranykarperecén láthatjuk (XXIX. t. 6), hogy a kapocs-tagok közvetlenül a huzalokból nőnek ki. Ezüst-karperecünk átmérője 6,9 cm. Lelt. sz.: 4—1934. 9. Sodronyfonású két ezüst-karperec szerepel a leleteinkkel különben is egészen közeli rokonságot mutató (fonatos ezüstláncok filigrános kupakkal, ezüst delfinfibula, amphoraformájú aranytűfejek stb.) 1910. évi szalacscai zárt ékszerleletben is.⁷⁸

A leletben két ezüst-fibula is található: későrómai T-alakú vagy »kereszt«, ill. »hagymafejes«-fibula, bár a gombok, egy kivételével, még nem hagymalakúak.

A kisebb ezüst-fibula (XXVII. t. 10.) felső lapja és két oldala geometrikus (háromszögekből álló) mintájú niello-berakással díszített. Tűtartójának felső lapja az ilyen fibulák ismert tagoltságával ékített. Sokszögű keresztszárnak végein és fején a bronzból való félgömböcskék, recés díszű ezüst-gyűrűcskében, egy-egy kis közbülső nyakkal kapcsolódnak a fibula testéhez. Félkörű hátának lábát a tűtartóval való találkozásnál hétsorosan csavart vékony ezüsthuzal ékíti. Tűje letört, hiányzik. Hossza 6,5 cm, szélessége 4,7 cm. Lelt.: 4—1934. 10.

A másik ezüst-fibula (XXVII. t. 11.) ugyanazon típushoz tartozik, azonban nagyobb az előbbinél: 7,9 cm hosszú és 4,6 cm széles. Lelt. sz.: 4—1934. 11. Félkörben felhajló hátának csak a felső lapja ékített (a legtetején már kihullott), niello-berakással. Ugyanaz az egymás alá sorakozó, háromszögecskékből álló ornamentika fut rajta, mint a másik fibula felső lapján. Itt azonban a tűtartónak, egyébként szokásos módon tagolt lapján is végigszalad ez a niello-díszítés. A tűtartó végét különálló ezüstlapocska zárja el, amellyel a hozzákapcsolt tűrögzítő szerkezet kihúzható, ill. betolható volt. Keresztszárnak végein a gallérkeretből kinövő (itt már ezüst)-gömböcskéket bronzhuzal tartja össze az átfúrt keresztszáron keresztül. Elöl a fején ülő gomb (szintén kis kerek korong-alapon) hagymalakú, s ez már ezüst-szegeccsel van az átfúrt borda-taghoz erősítve. Az oldalgombokat összekötő bronzhuzalon forgott bronztüje letört, hiányzik.

Nem először találkozunk, éppen niello-berakásos ezüst T-fibulával Szalacsán, mégpedig éppen ebből a korból. A zárt csuporban talált, 1912-es leletben öt, részben intagliós, ezüst gyűrűvel, »nagyobb számú II. századbeli ezüstdénár kíséretében« (»Gordianus Piustól Salonina-ig«) szintén megjelenik⁷⁹. A kis-gombos T-fibulák fellépési idejét Kovrig Ilona is a III. század végére teszi, megállapítván, hogy a II., III., IV. fejlődési fokozat »a IV. század előtt nem használatos... Előző fejlődési foka egy századdal korábbi«, sőt a Pulszky által ismertetett bolgárországi lelet aranyozott bronz (nem ezüst!) fibulája mellett *Caracalla* érem volt.⁸⁰ Le kell szögeznünk, s ez a szalacscai telep élete, iparművészeti tevékenységének megszűnése szempontjából is rendkívül fontos, hogy a III. századnál későbbi

datálással ilyen fibulát — az eddigi leletek alapján — Szalacsáról nem ismerünk.⁸¹

Arany-gyűrű (XXIX. t. 1.) ellapított karikából. Alul keskeny, felfelé szélesedik, kétoldalt kissé ki is szögellik. Innen, kezdve felfelé egészen kiszélesedve, vésett technikájú levél-ornamentika díszíti, amely fenn két oldalról köralakú kiálló peremet zár be. E peremes rekeszből fehér kőből vésett női fejecske (*Medusa?*) emelkedik ki. Átmérője oldalt 2,1 cm. Lelt. sz.: 4—1934. 12.

Jól ismert típust képvisel a másik *arany-gyűrű (XXIX. t. 2.)*. Alulról felfelé vastagodó és szélesülő, külső felületén kidomborodó gyűrű, kétoldalt tompán kiszögellően ellapított típus. Fennközepén, a bemélyedésben intaglió ül. Utóbbi fekete-szürke-barna rétegeződésű kő, ovális, felfelé csanakakúpszerűen keskenyedik. A legfelső barna rétegbe álló, csupasz *Mercurius*-alak (fején *petasus*, jobbájában *pudum*) van bevésve; kevés vonallal, jellemző hatást elérő művészettel. Átmérője az oldalsó kiszögelléseknél 2,7 cm. Lelt. száma: 4—1934. 13.

Négy fülbevaló közül csak kettő összetartozó pár. Ezen *arany fülbevaló-pár (XXIX. t. 3.)* törzset egy-egy négyszögű aranylemezke alkotja. Külső felületüket, hátulról trébelt, vonalas, geometrikus dísz ékítette, a középső bemélyedésben egy-egy átfúrt — a furaton keresztül a laphoz vékony aranyhuzallal erősített — igazgyöngy látható. A gyöngy körül, négyszöget alkotva, felülről bevert pontok is díszítik. A fülbe illesztendő, meghajlított aranyhuzalok egyik végét a hátsó lap közepéhez forrasztották, ugyancsak így applikálták az alsó széleken látható 3—3 aranykarikácskát is, amelyekről — végeiken kis gyöngyszemekkel — részben csavart csüngőszárak függenek. A gyöngyszemek részben kalcinálódtak és helyenként bronzpatina-lerakódással borítottak. Lelt. sz.: 4—1934. 14.

Hasonló trébelt lemezke a magva egy magányos *arany-fülbevalónak (XXIX. t. 4.)*. A lemezke díszítése azonban más: négyszögben egy másik, harántfekvő négyszög látszik. Az ezzel levágott sarok-felületeket pedig egy-egy stilizált levél tölti ki. Közepén bronzhuzallal odaerősített, kalcinált, hosszúkás-idomú gyöngyszem foglal helyet. A hátsó hajlított aranyhuzal s az alul levő 3 aranykarika forrasztása azonos az előbbiekével. A csüngőkön, csavart száron, egy-egy kalcinált gyöngy lóg. A csüngő-szárak azonban fenn — lefelé fordított szividomot formáló — áttört taggal kapcsolódnak a karikákba. Lelt. sz.: 4—1934. 15.

A negyedik *arany-fülbevaló (XXIX. t. 5.)* szintén pár nélküli. Kerekalakú, szintén hátulról domborított lemezke. Közepén ugyancsak kalcinált, bronzhuzallal odaerősített, hosszúkás gyöngyszem ül bemélyített körben, amelyből csillagszerűen szétfutó vonaldíszek osztják domború szeletkére a lemezke felületét. Hátul ráforrasztott, kétszeresen hajlított, fülbeillesztő aranyhuzala van. Csüngője nincs. Lelt. sz.: 4—1934. 16.

Arany-karperec (XXIX. t. 6.), huzalokból csavart. A huzalok a végek felé vékonyodva készültek, ami által maga az ékszer is, lassú átmenettel, végei felé vékonyodik. Egy-egy félgömböcske zárja le a végeken a fonást. Az egyik gömböcske alatt az egyik huzal hurokban végződik, amelybe a másik vég kissé fel-

⁷⁸ Darnay K., Arch. Ért. XXXI., 1911, 317. —

⁷⁹ Darnay K., Arch. Ért. XXXII., 1912, 166 kk., IV. t.

⁸⁰ Kovrig I., i. m. 25—28, 97, 98.

⁸¹ A típus bizánci, még több-évszázados továbbélésére v. ö. N. Bélaev, Die Fibel in Byzanz, Seminarium Kondakovianum II., 1929, 111. —

hajlított gömböcskéje kapcsolódik. Átmérője 6.9 cm. Lelt. sz.: 4—1943. 17.

Teljesen hasonló *arany-karperec töredéke* (XXIX. t. 7.) technikai titkot is elárul: e karperecek négy aranyhuzalból csavartak. A töredék-karperec egyik szájának a vége a kapocs-karikával. Hossza 4.5 cm. Lelt. sz.: 4—1934. 18. A két utóbbi tárggyal kapcsolatban utalunk az 1910. évi szalacscai kincsleletek két sodronyfonású ezüst-karperecére.⁸²

Az ékszerkészletek velejárója a díszes fejezetű hajtű is. Leletünkben kettőnek a maradványával találkozunk. *Arany-tűfej* (XXIX. t. 8.), váza alakú, közepén elkeskenyedő testtel és lenn kis talppal. Utóbbiból indult ki a rendszeren ezüsből készült tű, míg a váza szájában a nyomok szerint négyszögű ékkő foglalhatott helyet. A vázácska kiugró, tagolt részeit vonalas, cikk-cakkos díszítés ékíti, alsó öblönyén pedig kígyóvonalas dísz látható. Kénes-fehér színű, kemény anyaggal van a belapítás veszélyének elkerülésére kitöltve, ez az anyag rögzítette a ma már hiányzó tű-részt is. Hossza 1.9 cm. Lelt. sz.: 4—1934. 19.

A másik *arany-tűfej* (XXIX. t. 9.) botvégre emlékeztet. Fenn még megvan benne a lecsiszolt, idomtalán, pirosszínű ékkő. Alul az elveszett tű kiindulásánál elkeskenyedett tokban végződik. Valójában szintén görög edényformára visszamenő teste háromszögű, s kiálló részei vonalakkal élénkítettek. Középső tojásdad tagja cikk-cakk-vonal közti háromszögekkel is élénkített. Hossza 3.1 cm. Lelt. sz.: 4—1934. 20.

Az 1910. évi szalacscai arany-leletben »négy nagyobb aranylemezfejú díszes, ezüstszerű tű... feje... amphora alakot mutat.«⁸³ Darnay megállapítja: »Mind a négy aranytű ugyanazon ötvösműhelyből került ki«. Mi pedig hozzátehetjük: ugyanabból, amelyből a most bemutatott két példány is. Az 1910-es tűfejek »belső ürege gipszszerű anyaggal lett teleöntve«, amely Darnay szerint is »a vékony aranylemezről készült tűfejet megvédte a behorpadástól«. Hogy egy műhely egy időbeli gyártmányairól van szó, azt az érmek is bizonyítják: az 1910-es arany-ékszerek bögréjében az ezüst dénárokat ugyancsak Gallienus-szal záródnak (!).

A *Caracalla*-érmes, T-fibulás, kerek fülönfüggőben is egyező, aranygyöngyös láncsal is bővelkedő, bolgárországi sírleletben is megvan az, ez esetben füles amphora-tűfej.⁸⁴

Nagy számmal találhatók a leletben *nyakláncok aranyszemei*, ill. *kapocstagjai* (XXIX. t. 10.). A meglévő páros kapocsrészek alapján négy nyaklánc maradványai van dolgunk. Hárommal — méretek és stílusazonosság alapján — 4—4 arany szem is kapcsolatba hozható. Mind ezen aranytagok, mind pedig a kapocsvégek az előbb említett kénszínű kemény masszával vannak kitöltve, hogy a vékony lemezből készült formák be ne horpadjanak. Az egyes, általában hengeralakú szemek erősen tagoltak, többé-kevésbé görögös edényformát utánoznak, a végtagok toronyszerűen kicsúcsosodnak. Kiemelkedő, tagolt részeken vonalas és cikk-cakkos dísszel ékítették. Legszebben őrzik a klasszikus formát a középső készlet oválisan kihasasodó tagjai. A végtagokon karika, ill. akasztó horog látható. Egy hosz-

szabb középtag (XXIX. t. 10a.) közepét átfogó hurokról fordított szívidomú, áttört csüngő lóg le, a végén kalcinált gyöngyszemmel. E tárgy a legfelső sorhoz tartozónak látszik.

A nyakfüzerek szemeinek zöme más anyagból, esetleg valami masszából vagy lágyabb, elmeszesedett kövecskékből, gyöngyökből állhatott. Ilyen nagyobb tömeggel szereplő tagok lehettek azután azok az egyes vagy kettős kúppal bíró, legtöbbször alul vonaldíszes tokban végződő arany szemek is, amelyekből 19 db. van a leletben. A nyakfüzerek szemeit fonál (a kitöltő massa mindig átfűrt) vagy talán bronzhuzal tartotta össze. Utóbbira vall az a körülmény, hogy a füzerek összes aranymaradványai erős bronzoxidációval voltak borítva. Az arany szemek lelt. száma: 4—1934. 21.

Mint a továbbélés kuriozumát említem meg a szentes-nagyhegyi gepida sír erősen leegyszerűsödött, de a formát híven őrző öt arany-szemét.⁸⁵

Egy szerényebb *nyaklánc* (XXIX. t. 11.) ma már elmeszesedett — hosszúkás gömbalakú — gyöngyszemeit vékony aranyhuzalból készült tagok tartották össze, amelyek karikába csavart végeikkel kapcsolódtak egymáshoz. Az eredetileg 27 gyöngyszemből még mindig 24 volt meg a lelet átvételekor. Végeiken erősebb aranyhuzalból egy nagyobb karika, ill. az abba kapcsolódó horog látható. Lelt. sz.: 4—1934. 22. E nyakláncot illetően is az említett bolgárországi lelet azonos technikájú láncára hivatkozunk.⁸⁶

Szegényesebb *nyaklánc maradványai* (XXIX. t. 12.) a dodekaéder-alakú, kékszínű, apró üveggyöngyök, néhány kalcinált más gyönggyel tarkítva. Egy kis maradványból következtetve, fonálra voltak fűzve, mégpedig két fonálon kétsoros volt a nyakdísz. A fonál megesomózott vége bronzkarikácskát tartott, mint kapocstagot. Lelt. sz.: 4—1934. 23.

Két db. *kúpalakú aranytöredék* (XXIX. t. 13.) említendő még. Belül masszával vannak kitöltve, kívül körülfutó vonalakkal ékítették. Az egyiknek csúcsából vékony ezüst-rudacska nyúlik ki. Amphora-tűfejek letört részei lehettek. Lelt. számuk: 4—1934. 24.

Bronz-edény (bogrács). Alacsony teste felső kétharmadában kidomborodik, a talpnál összeszűkül (XIX. t. 44.). Szájnyílás-pereme gallérszerűen kihajlik. Ez alatt abroncsszerű vas fut körül, két ellentétes helyen felálló karikával, amelybe a félkörű vasakasztó felhajtott, bunkós végei kapcsolódnak. Magassága 14.5, szájátmérője 18.8, fenék-átmérője 15.5 cm.

Az ismertetett nemesfém-tárgyak elhelyezése, lefedése alábbi tárggyal történt:

Kerek bronztálca, (XIX. t. 43.) mereven felálló oldalal, kihajló keskeny szájperemmel. Magassága 3, szájátmérője 20.5, fenék-átmérője 18.5 cm (tehát pontosan illett az előbbi bográcsra).

Ugyancsak a Várhegy keleti oldalán, az előbbi kincsek lelőhelyétől délre, közvetlenül szomszédos szőlőben, a felső rézsűn (tehát szintén a peremen és nem a platón!) 1936. januárjában a tulajdonos, Javós Sándor, egy agyagbögrében 360 db. »tula-ezüst-színű«, tehát ezüst-érmet talált. 1950. aug. 9-én a lelő szőlő-tulajdonos megmutatta az éremlelet pontos találási helyét, amely szintén kb. 120 cm mélyen volt. A lelet a

⁸² Darnay K., Arch. Ért. XXXI., 1911, 317. —

⁸³ Darnay K., Arch. Ért. XXXI., 1911, 313. —

⁸⁴ Arch. Ért. V., 1885, 197. —

⁸⁵ Csallány D., Arch. Ért. 1941., 128, XXXV. t. 1.

⁸⁶ Arch. Ért. V., 1885, 197. —

találók szerint a Kaposvári Múzeumba került, a múzeum jelenlegi vezetősége azonban annak nyomát sem találja (Takáts Gyula szíves közlése).

Összefoglalás

Két újabb szalacscai leletünk tárgyainak a régebbiről ismert szalacscai leletanyaggal, valamint az idevágó szárazd-regölyi tárgyakkal való egybevetése arról győz meg bennünket, hogy a Kapos völgyében bizonyos sajátságos, (részben a bronzkortól kezdve) ismétlődő formákkal, ill. díszítő motívumokkal, sőt díszítő eljárással, technikával találkozunk.

Leleteinkben, különösen az ékszereken látható motívumokat és technikát illetően a kutatók általában megegyeznek abban, hogy azok jó része klasszikus formaakincsből származik. Éppen az illyrség lakta területen jelennek meg a görög formaelemek az agyag- és üvegipar, de egyben a fémművesség terén is. Hogy a motívumok, de egyben formák átvevői, ill. közvetítői már az illyrek vagy a kelták voltak-e; az a mai leletanyagból és főként a kutatás mai állásából határozottan még nem dönthető el.

A fonatos láncok készítésének módja, a granulációs és filigrán technika, mind klasszikus görög kultúrhatás eredménye. De ott keresi Patek a szárazd-regölyi fibula prototípusát is.⁸⁷ Ide vezetnek vissza az ékszerek amphora-formái is, akár üvegből, akár aranyból készültek, mint a görög művészetben, amely azokat »első sorban aranyból formálta meg«⁸⁸. Ugyanezen az állásponton van Hunyady Ilona is, aki még a mondottakon túlmenően az amphora-gyöngyöket illetően azt is megkockáztatja, hogy »valószínűleg görög műhelyekben készült, importált darabokkal van dolgunk«.⁸⁹

Ugyanígy vagyunk a szalacscai pelta-fibulák eredetével is. Akár peltának nézzük, akár delfinnek, mindenképpen a klasszikus formaakincs kellék-tárából való.⁹⁰ A fibula viszont nem görög divat, tulajdonképpen csak a római időkben lesz ott divatos. A görög ékszereken a legfinomabb, a legaprólékosabb díszítő technikát, a minuciózus filigránt és granulációt alkalmazzák első sorban. Kevésbé jut ezért érvényre a nagyobb felületet kívánó, színes, égetett máz és a rómaiaknál annyira kedvelt színes drágakő, kivéve a pecsételésre szolgáló és egyiptomi, általában keleti hatásból divatos lett gyűrűköveket.

A kiváló görög formaérzék, amely a vázaformálás terén mind agyagban, mind fémbe minden időkre szóló mintákat alkotott, a finom emberi-állati alakoskák (szfinksz, szirén, *Eros*, *Niké*, tehát lehetőleg szárnyas alakok, továbbá oroszlánok, griffek, pillangók) mellett fülönfüggőn és nyakláncan egyaránt előszeretettel applikálta csüngőként az apró váza-formácskákat is.

A granuláció görög földön már a geometrikus stílus idején jelenik meg. Nyilván keleti örökség ez rhodos-krétai közvetítéssel, hiszen éppen a granuláció technikáját emeli ki Bissing is, mint az egyiptomi nép találmányát.⁹¹ A görög toreutikában éri el tökéletes-

dését a filigrán is, a granulációhoz méltó finomművű díszítő eljárás. Az agyondíszített, csüngőkkel teleaggatott, esetenként még drágakövekkel is élenkített görög ékszerek — helyi barbár ízlésnek megfelelően és helyi elemek keveredésével — kizárólag gyarmatosított területeken, elsősorban a *Pontus*-vidéken otthonosak, s ottani sírokból kerülnek elő. A granuláció és filigrán technikáját tehát a kelták úgy vették át, nem sajátos díszítési módjuk, a nyugati keltaságnál hiányzik is. Hunyady a görög-etruszk iparművészettel való kapcsolatot hangoztatja a mi eseteinkben⁹², utalván arra, hogy »Hadacsek, Márton Lajos és Alföldi András rámutattak a (szárazd-regölyi) tárgyalt kincslelet etruskai mintaképeire«. Továbbiakban mégis kétségtelennek tartja, hogy »a szárazd-regölyi kincs körének Illyricumban való kialakulása közvetlenül a Balkánon át, a thrákokon keresztül közvetített importek hatása alatt ment végbe«, bár nem zárja ki »annak a lehetőségét, hogy itáliai befolyás is hatott a leletcsoport kialakulására«. Kissé fantasztikus már a két felfogás összeegyeztetése, hogy »a szárazd-regölyi kör itáliai elemeiben valószínűleg a délitáliai görög gyarmatoknak a Balkánon át az illyr területekre irányuló importját kell keresnünk«.

A Somogy vármegyében élt kelták makedonai és etruskai kölcsönhatásaira már az akkori »céhbeliek« által kellően nem méltányolt, sokat mentő, ösztönös megérzésű, érdemes gyűjtő Darnay Kálmán is rámutatott.⁹³

Hunyady Ilona az egész szárazd-regölyi lelet földbe kerülésének idejét az i. e. I. sz.-ra teszi.⁹⁴ A szárazd-regölyi kincsel sok tekintetben igen közeli rokonságban álló, új szalacscai leletekkel most egy sokkal-sokkal későbbi, pontos földbekerülési kronológiai adattal rendelkezünk, s ez a tény mindezen kincsleletekben jelentkező formák, motívumok és technika tekintetében azok eredetét, fellépését és főként továbbélését illetően új megfontolásokra késztet bennünket. Számításba kell vennünk természetesen azt a tényt is, hogy e leletekben jóval korábbi és más körből való tárgyak is szerepelnek.

Nagy általánosságban úgy látszik, hogy két nagy művesség, szinte két világ találkozásával van dolgunk ismertett két szalacscai leletünk esetében. Az ezüstöt különösen kedvelő nép hozza a maga, részben La Tène-jellegű formáit, s felöltözteti azokat, mint a díszes ezüst-gyűrű esetében, klasszikus görög technikával és ornamentumokkal, az aranyékszereknél pedig, részben félreismerve s a maga ízlése szerint némileg átszilárdítva, tobzódik a finom görög váza-formákban.

Az illyr-kérdés felmerülése óta az ezüst-ékszerek használatát részben igyekeznek elvonatkoztatni a keltaságtól, az illyrség javára. E felfogás szerint csak azok továbbélését lehetne a keltasághoz kapcsolni. Eltekintve attól, hogy az illyr-elemeket (személyneveket leszámítva) valóságban megfogni a kutatás mai állapotában még igen nehéz, az illyrség is csak közvetítő szerepet játszhatott. É. felé, a görög-etruszk toreutikai elemek elterjesztésében. De ugyanezt megtehették a kelták is, akikről biztos ismereteink vannak, akik már az i. e. V. század legvégén Nyugat-Magyarország területéhez érkeznek, akik már akkor magas fejlettségű fémművességet

⁸⁷ Ant. Hung. II., 1948, 89. —

⁸⁸ Patek E., Ant. Hung. II., 1948, 88.

⁸⁹ I. m. 41. k. [Az amphora-gyöngyökről összefoglalóan legutóbb Bissing, Studi Etruschi 16 (1942), 120. sköv. (A szerk. megjegyzése.)]

⁹⁰ I. m. 18. (Patek E.)

⁹¹ Kultur des alten Aegypten.

⁹² I. m. 46.

⁹³ M. o. vármegyei és városai, Somogy vm., 351.

⁹⁴ I. m. 49.

hoznak magukkal, éppen a kocsitemetkezések, most ismertetett leletünkben is szereplő lószerszámdíszek terén, akik fémművességükkel azután elárasztják nemcsak Pannoniát, az illyr-területeket, hanem részben a thrák-befolyású Daciát is, akikről kézzelfoghatóan tudjuk, hogy éremveréssel is foglalkoztak, hogy éppen az ezüstleletek fő lelőfészke, a Kapos-völgy területébe eső Szalacsckáról még ötvös, ill. éremverő műhelyük felszerelését is ismerjük. El nem vitatható, hogy a keltaság Ny-ról hozott eredeti lószerszám leleteivel kerültek elő ez alkalommal is az ismertetett, jellegzetes ezüst- és arany-ékszerek.

A kérdések mérlegelésénél mindaddig, amíg meggyőzőbb döntő bizonyítékok fel nem merülnek, semmi esetre sem szabad a realitások mezejéről letérnünk, miként azt a jelenlegivel rokon problémánál, az. ú. n. »dák«-ezüstkincsek kérdésénél tesszük.⁹⁵ Éppen a szárazdregölyi fibula-formákkal kapcsolatban ismeri el Hunyady is, hogy azok »szoros kapcsolatban állnak az erdélyi dák ezüstfibulákkal.«⁹⁶ Az ú. n. »kanalas« fibulákat illetőleg pedig ugyancsak Hunyady⁹⁷ szerint »kétségtelen, hogy a dák leletanyagba e típus csak a nyugatabbra eső kelta területekről kerülhetett.«

Az erdélyi, addig »dák-nak« tartott kincsek problémájával foglalkozók nem méltatják kellő figyelemre azt a kétségbe nem vonható tényt, hogy az ú. n. »dák«-fibula ott szerepel az i. u. II. századi római köemlékeken, amelyek egyikén éppen kelta-jellegű a ruházat is, s ez a sírkő — más pannoniai jellegű köemlékekkel együtt — egy nagy agyagműves telepen került elő, amelynek készítményein szereplő technika és motívumok ugyancsak közeli rokonságot árulnak el a nyugatibb, így a pannoniai császárkori keltaság ilyenmű produktumaival. A kérdés taglalásánál a fibula II. századi köemlékeken történő megjelenéséből kell kiindulni.

Ami leleteink korát, ill. elrejtésének idejét illeti mindenek előtt fontos, hogy az 1931. évi II. szalacsckai leletben 991 db. »erősen oxidált kis római ezüstérme és 1 db. vörös rézpénz« is szerepelt. Az éremlelet a maga egészében a M. Nemzeti Múzeum éremtárába került, ahol R. Alföldi Mária dolgozta fel.^{**} Az érmek — egy nagy bronz kivételével — nemesfémből, ezüsből vannak, azok tehát anyaguk miatt mint kincsek kerültek a többi nemesfémtárggyal rejtek-helyre. Az ezüst denárok, mint a többi szalacsckai leletben szereplő éremkincs darabjai, ez esetben is *Gallienus*-szal, kb. a 259. évvel záródnak.⁹⁸ Ez a feltűnő egyezés már túlcsap a helyi jelentőségén, ez már nemcsak Pannonia pénzforgalma szempontjából jelentős, hanem egyenesen történelmi jelentőségű, mert a kincsek ezen időbeli tömeges elrejtésének igen nagy oka kellett, hogy legyen.

Bár a pénzverő műhely makedóniai *Philippos* tetradrachmáit is utánózta, működésének korát mégsem ezek határozzák meg, hanem a szerszámokkal együtt lelt más jellegzetes tárgyak, pl. a két öntőminta, késő

La Tène-fibula, ill. lószerszám-karika számára. Ez már kétségtelenül a keltaság művessége, bár ez a tevékenység, Darnay szerint, »csak folytatása ugyane helyen állt bronzkori öntőműhelynek.«

A római hódítás után is továbbélő, újból működő telep virágkorát Darnay — mint láttuk — a III. századra teszi. Egyetlen, erre a századra jellemző eddigi szalacsckai lelet sem megy azonban túl a század második felén. Általában mondhatjuk, sőt leszögezhetjük: nincsen zárt lelet Szalacscka területéről, amelyben *Carinus*-nál (285) későbbi érem szerepelne. Éppen a szalacsckai niello-díszes ezüstlemezes lelet záró határideje a *Carinus*-érem, holott az 1899. évi, Vigyázó-féle lelet és a niellos szalacsckai lelet rokonának tekinthető untersiebenbrunni leletet újabban is már 400-körűli időre keltezik.⁹⁹ Ez lenne Szalacsckával kapcsolatban is a legkésőbbi, de nem indokolható datálás, amely azonban főleg stíluskritikai alapon történik. Megbízhatóságára jellemző, hogy ebbe a csoportba tartozó budaújlaki niellos leletet is legfeljebb *Maximianus* idejére keltezik az érmek. Nyugodtan megállapíthatjuk tehát, hogy eddig ismert szalacsckai leleteink nem lépik át a IV. század küszöbét.

A már régebben ismert, zárt szalacsckai leleteket pedig (így az 1910-es és 1912-est) mind csak *Gallienus*-ig, ill. *Salonina*-ig terjedő érmek kísérik. Láttuk azonban azt is, hogy más, a szalacsckaiakkal sok tekintetben rokon leletek érmei (pl. a barctribovoi vagy a daciai vartopui (dolji) leleteknél sem mennek túl a III. század végén.

1931. évi leleteink anyaga nagyjában felöleli a szalacsckai Várhegy termelésének egész idejét, természetesen nagy űrökkel. A két lelet egymástól korban legtávolabbra eső db.-jaiként a bogyókkalékes bronz karperecet (**XXVIII. t. 4.**) és a két ezüst T-fibulát (**XXVII. t. 10–11.**) jelölném meg. Ez nem lep meg bennünket, mégpedig két okból: a leletekben, így az 1931-iben vagy akár a niello-lemezes leletben is, korábbi ezüstérmek is szerepelnek, így II. századiak is. Ezek, mint az ugyancsak nem egy időben készült ékszerek is, mint régóta őrzött »értékek« vagy (műhelyekről is van szó) »minták«, tehát nemesfém anyaguk vagy formáik miatt kerültek a leletekbe. Semmiesetre sem keltezhetők tehát az elrejtés idejével, sőt sok esetben még annak századával sem. A másik ok az, hogy a »zárt« leletekhez szórványosan előkerült tárgyak is sodródtak, a mi 1931-es leleteink esetében is. Erre a sodródásra legjellemzőbb az, hogy a niello-lemezes lelettel egy modern ébresztőórának (valószínűleg talajműveléssel odakerült) sárgaréz hátlapját is, mint »áttört bronzlemez«-t publikálták.¹⁰⁰

Bizonyos mértékig századvégi korhatározó bizonyítékul bedobhatjuk a két T-fibula megjelenését II. leletünkben. Hogy az említett bolgárországi leletben ez a fibula *Caracalla*-éremmel jelenik meg, a feljebb mondotak alapján nem jelentős; maga a fibula aligha lehet korábbi a III. század végénél. Jellemző különben — nemcsak a kincsek elrejtésének, hanem az itteni fémművéség megszűnésének időpontját illetőleg — a zárt leleteket kísérő érmeknek egybehangzóan a III. század második feléig való terjedése mellett az, hogy ezen szerszámíjas fibulák eddig kizárólagosan a legkorábbi III. századi típussal jelentkeznek. Tudomásom szerint a szalacsckai Várhegyről nem ismerünk egyetlen későbbi ilyen fibulát,

⁹⁵ L. a 73. jegyz. a. daciai munkámban (104.—)

⁹⁶ I. m. 41.

⁹⁷ I. m. 86.

^{**} R. Alföldi Mária a IV. szalacsckai éremleletet a Num. Közl. 50–51 (1951–52) számában ismertette (7.–19. o.). Főbb eredménye: a *Sept. Severus-Gallienus* korszakaszt foglalja magában, i. u. 260 elején kerülhetett a földbe (Szerk.).

⁹⁸ R. Alföldi Mária közlése.

⁹⁹ L. Franz, Germania XI., 1928, 33. —

¹⁰⁰ Muz. és Könyvt. Ért. IV., 1910, 30, 13. ábra.

holott ez a típus, formában és díszítésben kiteljesedve, még a VII. század elején is él.¹⁰¹ Nem ismerünk azonban, legalább is a kutatás mai állása szerint, e helyről más későrómai, helyi jellegű emléket, főként fémtárgyat.

A szalacscai Várhegy termelése és talán élete is a III. század végén tehát mintha megszűnne. Mi lehetett ennek az oka? Mi készítette a lakosságot, a kaposvölgyi iparúzó telepeket, hogy ősi fészkeiket elhagyják, értékeiket — a jelek szerint meg nem valósult visszatérés reményében — elrejtse?

A császárkor legzavarosabb, viszont történeti forrásanyag tekintetében legszegényebb századáról — első sorban Alföldi András kutatásai alapján — tudjuk azt, hogy a különböző határokon szorongatott római birodalom helyzetét kihasználva, a dunamenti barbárság éppen a III. század második felében újból és újból támadja, sőt elárasztja Pannoniát is. Nemcsak a Duna — Tisza között lakó jazyg-szarmaták, hanem az északi germán quadok is, sőt nyomukban más, távolabbi népek is pusztítják Pannoniát, előzönlük azt, 270-ben pl. »a keletmagyarországi vandálok, akik addig *Dacia* kifosztásában vehettek részt».¹⁰²

Alföldi András ismételt behatóan foglalkozott a Középduna vonalát ért szarmata-betörésekkel¹⁰³. Szalacska szempontjából nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy a Kapos völgye éppen szemben van a K.-ról jövő barbárok egyik felvonulási útjának, a Maros völgyének tiszai torkolatával. Mint imént láttuk, már 270 körül is éppen elég okuk lehetett a kaposvölgyieknek arra, hogy otthonukat elhagyják. Ha előbb nem, legkésőbb *Diocletianus* alatt azután olyan katasztrofális támadás érhetett ezt a területet is (292-ben), ami az uralkodót arra készítette, hogy ismételt hosszú időt

töltsön itt, a Duna mentén, részben éppen a Kapos-Sió torkolatától délre eső Dunaszekeső (*Lugio*) területén (törvényeket keltez onnan). Valami nagy esemény kényszeríthette arra a császárt, hogy a következő években a Dunának éppen *Aquincum-Bononia* (mondhatjuk: Dunakönyök-Tiszatorkolat) szakaszát — részben még a balparton is — hatalmas erődökkel biztosítsa.¹⁰⁴ Nem ok nélkül történik éppen ezen a területen ez időben *Valeria* provincia kiszakítása sem, Pécs székhellyel.

Hogy milyen nagy veszély fenyegette évtizedeken át a Duna ezen vonalán a birodalmat, arra jellemző, hogy »a tetrarchiák idejében összesen hét nagy császári expedíciót kellett indítani a szarmaták ellen«, mondja Alföldi, hozzátéve: Aligha tévedünk, ha azt tételezzük fel, hogy a keleti Dunától városainak virágzása ekkor szakadt meg végleg.¹⁰⁵

A 322. évi *Rausimodus*-féle camponai (nagy-tétényi) jazyg-támadás idején Szalacsán, a Kapos völgyében már aligha volt a régi értelemben vett élet. A nagy-tétényi érem-lelet¹⁰⁶ még a mi legkésőbbi szalacscai *Carinus*-időhatárunkat is közel félszáz évvel meghaladja, »amennyiben azt közvetlenül 333 előtt rejtették el.«¹⁰⁷

Hogy mi lett a sorsa a szalacscai Várhegy elmenekült népének, azt még kevésbé tudjuk, mint telephelye elhagyásának közvetlen okát. Ha azonban figyelemmel vagyunk a IV. század eseményeire, Constantinus-tól egészen Valentinianus-ig, az állandó betörésekre, a dunai front elleni támadásokra, másrésről a *limes*-védelem fokozatos lezüllésének tényére, megérthetjük, hogy a Kapos völgye elmenekült fémműveseinek, lakosainak nem lehetett sok kedve, de valószínűleg módja sem a visszatérésre.

Járdányi-Paulovics István.

SZALACSKA, EIN ZENTRUM DES METALLSCHMIEDEGEWERBES IM KAPOSTAL UNTER DEN RÖMERN

(Mit Tafeln XXV.—XXX.)

Der Vergleich unserer beiden neuen Fundobjekte von *Szalacska* einerseits mit dem von früher her bekannten Fundmaterial, aus demselben Ort andererseits mit den ähnlichen Gegenständen aus *Százard-Regöly*, bringt uns zu der Überzeugung, dass wir im Kapostal gewissen eigenartigen, z. T. seit der Bronzezeit immer wiederkehrenden Formen bzw. Ornamenten, sogar Verzierungsverfahren und Techniken gegenüberstehen.

Auf Grund der Verzierungen unserer Funde, besonders der Schmuckstücke, und auf Grund ihrer Technik stimmen die meisten Forscher darin überein, dass diese zum grössten Teil dem klassischen Formenschatze entstammen. Gerade in dem von Illyrern bewohnten Gebiet erscheinen die griechischen Formenelemente in der Ton- und Glaswaren-Erzeugung, zugleich aber auch im Metallschmiedegewerbe. Die Frage, ob noch die Illyrer oder schon die Kelten die Übernehmer bzw. Vermittler der Ornamente und der Formen waren, lässt sich aus dem bisherigen Fundmaterial und bei dem heutigen Stand der Forschung nicht entscheiden.

Die Herstellungsweise der Flechtketten, die Granulations- und die Filigrantechnik sind alle Ergebnisse des klassisch-griechischen Kultureinflusses, zu dem auch die Amphorenformen der Schmuckstücke zurückführen, seien sie aus Glas oder aus Gold verfertigt. So steht es auch um die Herkunft der Pelta-Fibeln aus *Szalacska*; selbst wenn man das auf diesen dargestellte (Tier) Ornament als Delphin deutet, entstammen sie dem klassischen Formenschatz.

Die mit Verzierungen überladenen, mit Anhängern über und über besetzten, in einigen Fällen auch noch mit Edelsteinen geschmückten griechischen Schmuckstücke kommen — dem Geschmack der Barbaren entsprechend und mit örtlichen Elementen gemischt — ausschliesslich in Kolonialgebieten, in erster Linie im Gebiete des *Pontus* vor. Die Kelten waren nur späte Übernehmer der Granulations- und Filigrantechnik, welche man bei den westlichen Kelten überhaupt nicht findet.

Allem Anschein nach, dürften wir es bei den beiden hier besprochenen Szalacskaer Funden mit der Be-

¹⁰¹ N. Belaev, i. h. 111. —

¹⁰² Alföldi A., Bud. tört. I., 1942, 672.

¹⁰³ Összefoglalóan: Arch. Ért. 1941, 50 kk. és: Bud. tört. I., 1942, 670. —

¹⁰⁴ Alföldi A., Bp. tört. I., 673. —

¹⁰⁵ Bp. tört. I., 675.

¹⁰⁶ Alföldi A., Rivista Ital. di Numismatica 1921, 1. —

¹⁰⁷ Alföldi A., Bp. tört. I., 677.

gegnung von zwei grossen Arten der Gewerkekunst zu tun haben. Ein Volk, mit besonderer Vorliebe für Silber, verfeinert seine eigenen, z. T. La Tène-artigen Formen mit klassisch-griechischer Technik und Ornamentierung wie im Falle des prunkhaften Silberringes. Bei den Schmuckstücken aus Gold hingegen gibt sich das Volk einer zügellosen Anwendung von griechischen Vasenformen hin, die es z. T. missversteht und dem eigenen Geschmack entsprechend leicht umstiliert.

Ein Teil der Forscher bemüht sich, den Gebrauch der Silberschmuckstücke den Kelten, zu Gunsten der Illyrer, abzusprechen. Nach ihrer Auffassung könnte man, auf Grund von Wechselwirkungen zwischen den beiden Völkern, nur das Weiterleben dieser Schmuckstücke mit den Kelten in Beziehung bringen. Auf jeden Fall kennen wir am Hauptfundorte der Silbersachen, in zu dem Gebiet des Kapostales gehörenden Szalacska, aus dem keltischen Nachlass auch die Einrichtung einer Goldschmiede- bzw. Münzprägwerkstatt. Es ist unbestreitbar, dass die hier veröffentlichten charakteristischen Silber- und Goldschmuckstücke auch in diesem Falle mit den aus dem Westen mitgebrachten Pferdegeschirren der Kelten zusammen ans Licht gebracht werden.

Hinsichtlich der Datierung unseres Materials bzw. seiner Vergrabung ist es wichtig, dass sich bei dem zweiten Szalacskaer Fund vom Jahre 1931 auch 991 stark oxydierte kleine römische Silbermünzen und eine Kupfermünze befanden, deren Aufarbeitung Frau Radnóti (M. Alföldi) vollzogen hat. Die Silberdenare, ebenso wie die in den übrigen Szalacskaer Funden vor-

kommenden Münzstücke, enden auch in diesem Falle mit Gallienus (um 258).

Im Weinberg von Szalacska fand Franz Tompa seinerzeit Scherben der frühen Bronzezeit, der Hallstatt- und der La Tène-Periode.

Das Material unseres Fundes vom Jahre 1931 umfasst, wenn auch mit Unterbrechungen, die ganze Periode der Produktion am Burgberg von Szalacska. Die beiden zeitlich am entferntesten voneinander liegenden Stücke sind das Bronzearmband mit Beerenschmuck (XXVIII. t. A. 4.) und die beiden silbernen T-Fibeln (XXVII. t. 10—11.). Es handelt sich bei diesen Funden um lange in wehrwahrte Werte, oder — da auch von einer Werkstatt die Rede ist — um Muster, die um ihres Edelmetallgehaltes willen in der Erde verborgen werden; deswegen können sie nicht mit dem Zeitpunkt ihres Vergrabens datiert werden. Daneben gerieten auch (im Verlaufe späterer Feldbauarbeiten) moderne Gegenstände zu den »geschlossenen« Funden in die Erde.

Auf dem Szalacskaer Burgberg hört die Produktion (auch das Ansiedlerleben?) am Ende des dritten Jahrhunderts n. u. Z. auf. Damals waren die Bewohner der gewerbetreibenden Siedlung gezwungen, ihre Wertgegenstände, vorläufig in der Hoffnung auf eine Rückkehr, in der Erde zu verbergen. Es ist am wahrscheinlichsten, dass die ungefähr um 270 geschehen ist (Vordringen der Vandalen), oder etwa zur Zeit Diokletians, der sich bekanntlich im Jahre 292 gerade in Lugio aufhielt, südlich von der Kapos—Sió-Mündung, offensichtlich infolge eines bedeutenderen militärischen Ereignisses.

Stefan Járdányi-Paulovics.

SAVARIA AQUAEDUCTUSA

»A víz pedig éppenúgy az életfenntartáshoz, mint az állandó élvezésre és a mindennapi használatra nélkülözhetetlen«, írja Vitruvius az építészetről szóló munkájában.¹ Ennek a ténynek a szem előtt tartásával a rómaiak mindenütt nagy gondot fordítottak városaiknak elegendő vízzel való ellátására. Vagy a városkörüli források vizét gyűjtötték össze és szállították távvezeték a városba, vagy a város területén fúrtak annyi kutat, amennyi kielégítette a közszükségletet.

Siettek tehát Savariát is jó és bőséges vízzel ellátni és ebből a célból a köszeg-rohonci hegyek forrásvizét gyűjtötték össze és erősen épített földalatti vezetéken keresztül vitték városba. A rózsaszínű cementtel burkolt csatornára az idők folyamán többször ráakadtak, és az utókor ugyancsak megbámulta ezt a műszaki teljesítményt. Így pl. Korabinszky az 1786-ban megjelent »Geographisch-Historisches und Produkten Lexicon«-jában a rohonci vár leírásánál megemlíti, hogy a várból a római időkben csatorna vezetett Szombat helyre, amelyen át a bort vezették oda. Hasonló elképzeléssel találkozunk az Eifel-vízvezetékéről szóló középkori említésekkel.² A vízvezetékéről Schoenvisner is megemlíkezik: »Meggzakadt és elpusztult az az igen hosszú földalatti csatorna, amelyen keresztül a régi rómaiak a rohonci hegyek forrásaiból a kristálytisza vizet Savariába vezették.«³

¹ Prestel J., Zehn Bücher über Architektur d. M. Vitruvius Pollio. VIII. I. 1. (393. o.). (Strassburg, 1913).

² Samesreuther E., Röm. Wasserleitungen in d. Rheinlanden, 26. Ber. d. R. G. K. 1936, 44.

³ Schoenvisner S., Antiquit. et hist. Sab. ab orig. usque ad praes. tempus I. 9.

Amikor megalakult a Vasm. Régészeti Egylet, annak igen tevékeny titkára, Lipp Vilmos, az egylet egyik céljául tűzte ki a vízvezeték felkutatását. Miként az 1875-ben megjelent III. Évkönyvből kitűnik, a vízvezeték főbb pontjait ismerték,⁴ azonban, mikor Lipp Vilmost Keszthelyre helyezték, az érdeklődési kedv ellanyhult, és a vízvezeték felkutatásának terve feledésbe merült. Csak a 30-as években indult meg a kutatás, amikor 1933—35 között K. Halaunbrenner átkutatta a vízvezeték Ausztriához került rohonci szakaszát.⁵ Az általa felkutatott szakasz Rohonctól K.-re és D.-re fekszik. A vízvezeték fekvését 72 ponton állapította meg, kb. 3,5 km hosszú távolságon.⁶ A vízvezeték iránya megfigyelése szerint ÉNy.—DK.

Nálunk ezidőben csak Bucsú-község lakói tevékenykedtek, akik a nagyszerű kőbányát felfedezték és a legutóbbi évekig belőle építkeztek. Ezáltal közel 4 km-es szakaszon teljesen kiszedték a kőveket. Ezen a területen most egy kis horpadás jelzi a vízvezeték egykori útját.

1944 őszén az országhatár burgenlandi oldalán erődítési munkálatokat kezdtek. A földmunkák során több helyen napvilágra került az aquaeductus azokon a helyeken, amelyeket már Halaunbrenner felkutatott, de előkerült a Rohonc—Bozsok-i országúttól É.-ra is, ahol a vízvezeték magyar területről jövet hirtelen DNy. felé fordul.

⁴ Lipp V., A Vasm. Rég. Egylet évi jelentése, MDCCCLXXV. (Szombathely, 1875), 114.

⁵ Fundber. aus Oest. I. 163, 218; II. 6, 65—66.

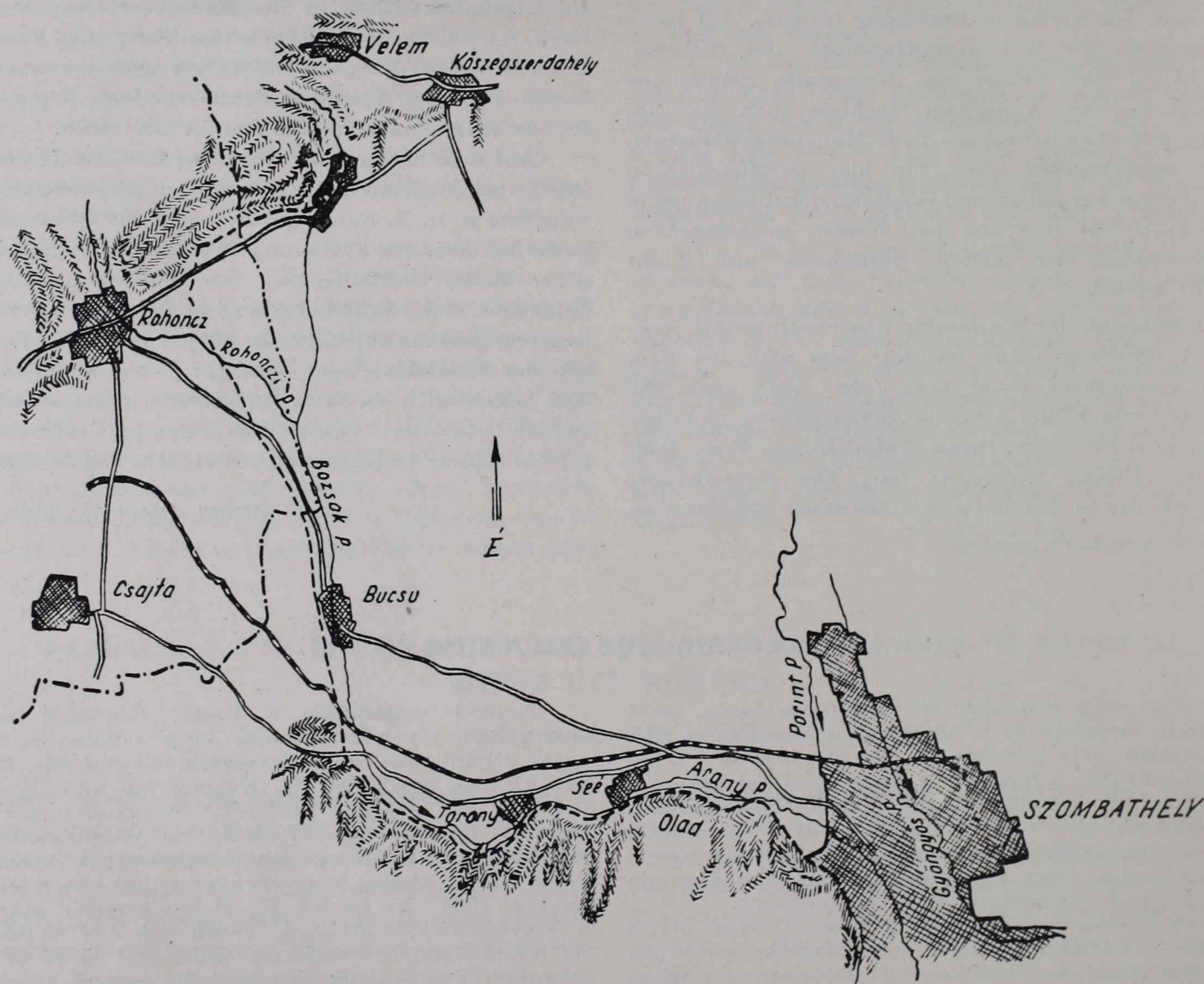
⁶ I. m. II. 65. sk.

Ezen munkálatok eredményeit O. Lamprecht közölte.⁷

1952 nyarán alkalom nyílt a vízvezeték útjának bejárására. Ezen bejárás eredményeinek összefoglalásával szeretném Halaunbrenner és Lamprecht dolgozatát kiegészíteni.

A vízvezeték útja a következő: kiindulópontja a bozsoki Végh, azelőtt Sibrik-kastély kertje. A kert a Kalapos-kő és a Hothegy közötti 100–120 m széles lapos völgyben, annak D.-i kijáratában fekszik és keresztül folyik rajta a Bozsoki patak, amelynek vízhozama, miként azt a Kultúrmérnöki és Belvízrendező Hivatal szombathelyi mérnökeitől megtudtam, átlagban 10–12 l/sec., ami naponta 900–1000 m³ vizet tesz ki. A terület nagyon alkalmas arra, hogy itt a vizet felduzzassák, és a rómaiak ezt meg is tették. A 20-as években útjaví-

villánál 20–25 m-re közelíti meg. A villától ÉK.-re, a kertek alatti szőlőkben római tetőfedőcserepek töredékeit találtam, és miként Tomasich jegyző mondotta, kb. 10–15 évvel ezelőtt két csontvázas sírt is ástak ki ezeken a földeken. Mindez arra mutat, hogy itt a római korban lakott telep volt, ami a vízvezeték kiindulópontjánál indokoltnak is látszik. A villától DNy.-i irányban megy tovább a vízvezeték, az út É.-i oldalán az országhatár felé. Az országhatárt az úttól kb. 100 m-re vágja át. A burgenlandi oldalon a határ közelében Lamprecht két helyen is megtalálta.¹⁰ A határtól Ny.-ra 150 m-re lévő metszetenél a vízvezeték nem bontották ki, mivel az ott épített lövészárkok miatt ez nem volt lehetséges, de megállapították, hogy felépítése és anyaga ugyanaz, mint a következő metszetenél, amely a magyar határtól 400 m távol van. Az itt 250 cm mélyen húzódó

táskor találtak rá a falazott csatorna maradványaira, amely a patak mostani medre közelében volt.⁸ A kastélyról legutóbbi tulajdonosa azt írja, hogy »a várárokkal körülvett bozsoki Sibrik-kastély helyén egykor római castrum állhatott. Erre vallanak az alapfalakból és törmelékekből előkerült hullámos rovátkás római téglák.«⁹ Ottjártamkor nem tudtam a pincét átvizsgálni, ugyanis a kastély jelenleg gabonarakár, és már telve volt gabonával.

A vízvezeték kiindulási pontjától a falu É–D. irányú Főutcájának Ny.-i házsora alá fut, és a házak mögötti pincék építésekor több helyen rá is bukkantak. A Bozsok–Rohoncz utat az út közelében fekvő Flohr

vízvezetőcsatornát egészen feltárták. Külső burkolata terméskőből készült, a belső teret egy nagy kölap fedte. Magát a belső teret világospiros habarcsréteg alkotta, amelynek belső oldalán fehér mészréteg volt. A teljesen érintetlen kő-fedőréteg ellenére a csatorna teljesen telve volt földdel és kővel. A metszet után az aquaeductus még az osztrák vámházak előtt D–Ny.-nak fordul, átfut a Bozsok–Rohoncz út alatt, majd D.-nek fordul, a téglágetető felé. Itt 60 cm mélyen fekszik a föld színe alatt és 5 m-es szakaszon tárták fel. Kívülről nézve a vízvezető csatorna két párhuzamosan futó terméskőfalból áll, amely felül nagy, szabálytalan alakú terméskövekkel van fedve. Ennek a felépítménynek a felső szélessége 1,40 m. A fedőréteg részben eltávolítása után 4 cm vastag világospiros habarcsréteg tűnt elő, amely a vízvezeték belső borítását képezte. Ez téglatörmelékkel kevert oltatlan mészből készült. Ezen belül

⁷ Lamprecht O., Die röm. Wasserleitung f. Savaria. Burgenland. Heimatblätter X. (1948), 109–113.

⁸ Végh H., A bozsoki kastélykert. A Vasvárm. Múz. természetrajzi oszt. évi Jelentése az 1928. évről, 11.

⁹ Végh Gy., Dunántúli Szemle XI. (1944), 89.

¹⁰ I. m. 110.

hogy két szekér elfér benne egymás mellett és a mende-monda szerint ez az »alagút« Kőszegre vezet. Ezt a végét akkor elfalazták, és magát a nagy, tágas helyiséget azóta is pincének használják. Személyesen, sajnos, nem győződhettem meg az »alagút« építésmódjáról, nagyságáról és hosszúságáról, de róla, egyik volt tulajdonosának elbeszélése szerint, aki ott volt, amikor megtalálták és elfalazták, megállapítható, hogy nagysága akkora, mint a Róma városiaké,²⁰ amelyeket Lanciani publikációja mutat be.

A vízház belső elosztása *Vitruvius* előírása szerint úgy építendő, hogy az abba befolyó víz elsősorban két oldalmedencébe, onnét pedig, ha a víz a két szélső tartályban túlsordul, egy középső tartályba ömöljön. A középső tartályhoz azokat a vízvezetékcsöveket kapcsolták, amelyek a város ivóvíz-kútjait és ezek tárolóit, valamint a szökőkutakat táplálták. A második tartályból a vezetékcsövek azokhoz a fürdőkhöz vezettek, amelyek a városnak bevételt jelentettek. A 3.-ik tartályból kivezető csövek a magánházaknak folyóvízzel való ellátására voltak rendelve.²¹ *Vitruvius* ezt a hármas beosztást azért ajánlotta, mivel ezáltal »a nyilvános ivókutak sohasem szenvedtek hiányt vízben, mert az ismertetett elrendezésben a csatornarendszerek mindegyike külön vezetéssel nyerte a vízházból a vizet, és a középső tartály vizét sohasem vonhatták el. Azok a magánosok, akik házukba ivóvizet akartak vezetetni a városi vízvezetékéből, ezt csak fizetés ellenében, gondnok ellenőrzése mellett kaphatták.«²²

Az *aqueductus* kiinduló- (a bozsoki kastélykert) és végpontja (a Bagolyvár) között a szintkülönbség 135 m. A vízvezeték hossza 25–26 km, az esés tehát 5 ezrelék, ami megfelel a *Vitruvius* által szükségelt minimális esésnek.²³

A vízvezeték legközelebbi hasonmása a poetovioi, amely a vizet 20 km távoból 60 cm széles földalatti csatornán keresztül vezette a városba.²⁴ A Rajnavidéken az Eifel-vízvezeték keresztmetszete hasonló hozzá²⁵ és a már említett trieri Ruwer-vízvezeték.²⁶

Lamprecht megjegyezte,²⁷ hogy az általa felkutatott szakaszon seholsem találta a vízvezeték boltozattal befedve, ezzel szemben Halaunbrenner 6 helyen is boltozatosnak találta azt. A most Sében kibontott metszet szintén boltozatos volt és igen nagyméretű. Mivel Halaunbrenner a vízvezeték burgenlandi szakaszának D.-i részét kutatta át, Lamprecht pedig az É.-it, felmerül annak a lehetősége, hogy kettőjük kutatási területének határán, valószínűleg ott, ahol a csatorna tompaszögben D–K. felé fordul,²⁸ a már ismert bozsoki ágon kívül egy másik ág is beletorkollott, amely a Rohonc környéki források vizét gyűjtötte össze és vitte Savaria felé. Ennek feltételezése már csak azért is szükséges, mert egyedül a bozsoki ágból nyert napi 900 m³ víz nem lehetett elegendő Savariának, mégha számításba vesszük a városban lévő kutakat is.²⁹ Valószínűtlen, hogy a rómaiak kihasználatlanul hagyták volna a Rohonc-patakot tápláló bővízü forrásokat, amelyek vizének összegyűjtésével naponta kisvíz esetén 1900 m³, közép-víz esetén 2150 m³-t nyerhettek a hegységből.³⁰

Ha ezt a vízmennyiséget összehasonlítjuk azzal, ami más városok lakossága számára rendelkezésre állott, úgy találhatjuk, hogy nem lehet elegendő egy *colonia* számára. *Neviodunum* municipium rendelkezésére napi 2600–3460 m³ víz állott.³¹ Ha Róma városi mintára naponta fejenként 230 l vizet számítunk³², akkor ennek alapján a *municipium* lakosságát 11–15.000 főnyire becsülhetjük. *Vindobona* számára pedig 5184 m³ víz állt rendelkezésre. Ez 230 l-t számítva fejenként 22.500 lakost tételez fel.³³ A Kőszegi hegységből nyerhető 1900–2150 m³ víz mindössze csak 8200–9300 főnyi lakosság ellátására volt elegendő. Figyelembe véve, hogy a vízvezeték felső szakaszán sokkal kisebb a keresztmetszete, mint az alsó szakaszon, valószínű, hogy közben még a rohongi ágon kívül más mellékág is torkolt bele, esetleg olyan, amely a Pinka folyó vizét közvetítette.

Türr Ervin

DER AQUÄDUKT VON SAVARIA

Die Römer sammelten das Quellwasser aus den Bergen von Kőszeg-Rohonc und führten es mit Hilfe von unterirdischen Leitungen in die Stadt. Im Sommer 1952 hatte ich Gelegenheit, den ungarischen Abschnitt dieser Wasserleitung zu begehen.

Ausgangspunkt der Leitung ist der Garten des Vég'schen, früher Sibrik'schen Schlosses in Bozsók. Der Garten liegt zwischen zwei Bergen in einer kleinen, 100 bis 110 m breiten, flachen Talmulde, durch die der Bach Bozsók fließt. In seiner Nähe fand man vor ungefähr 25 Jahren die Überreste der Wasserleitung. Die Leitung verläuft von ihrem Ausgangspunkte aus nach Süden, dann nach Südwesten, später in südlicher Richtung durch das Dorf Bucsú; von der Einmündung des Rohonci Weges in die Schachendorf-Szombathelyer Strasse an macht sie in weitem Bogen eine Biegung nach Osten und führt am Fusse der Hügelkette weiter nach Sé zu, sich dem Bach Rohonc um durchschnittlich 30 bis 50 m nähernd. In Sé habe ich die Leitung eröffnet, deren höchster Punkt in einer Tiefe von 100 cm unter der Oberfläche lag. Die Seiten werden von einer je 50 cm dicken Steinmauer gebildet, innerhalb derer eine 5 cm dicke, aus rosafarbenem Ziegelpulver und Ziegelabfall bestehende Mörtelschicht das Rauminnere von unten und von beiden Seiten umschliesst. Dieser innere Raum ist

69 cm breit und 92 cm hoch. Dieses zur Leitung des Wassers dienende Kanalrohr war mit einem Gewölbe gedeckt, dessen innere Höhe 38 cm betrug; damit war die innere Gesamthöhe des Kanalrohrs 130 cm, worüber das 42 cm dicke keilförmige Gewölbe aus Schieferplatten liegt, das noch mit einer 8 cm dicken, mit Kieselsteinen vermischten Mörtelschicht bedeckt ist (Abb. 2). Auf dem Grunde des Kanalrohrs befindet sich eine 30 cm dicke Ablagerungsschlammschicht. Die Form der Wasserleitung ist die gleiche wie die der Leitung in Ruwer bei Trier und diejenige der Eifelwasserleitung in Köln. Von Sé an läuft die Leitung nach Südosten, um entlang der Szombathelyer Weinberge bei der Bagoly-Burg zu enden, unter der das wasser-verteilende Kastell gelegen ist. Dieses wurde am Ende der zwanziger Jahre aufgefunden, als man das dortige Schloss von Grund auf renovierte.

Zwischen dem Ausgangs- und dem Endpunkt des Aquäduktes beträgt der Niveau-Unterschied 135 m. Die Wasserleitung ist 25 bis 26 km lang. Das Gefälle beträgt demnach 0/100, was dem von Vitruv geforderten Mindestgefälle entspricht.

Wahrscheinlich sammelte ausser dem uns bekannt gewordenen Bozsoker Arm der Leitung noch ein anderer das Wasser der oberhalb von Rohonc fliessenden Quellen

²⁰ Lanciani, Topografia di Roma antica. Le acque e gli aquedotti. Roma, Tav. VII. Fig. 7–8.

²¹ Vitruvius, i. m. VIII. k. VI. 1–2., 421–422.

²² Vitruvius, i. m. VIII. k. VI. 2., 422.

²³ Vitruvius, i. m. VIII. k. VI. 1., 421.

²⁴ Saria B., Die röm. Wasserleitung v. Neviodunum (Serta Hoffilleriana, 1940), 256. o. 6. j.

²⁵ Samesreuther, i. m. 54. o., 14. 2.

²⁶ Samesreuther, i. m. 10. t.

²⁷ Lamprecht, i. m. 111.

²⁸ Halaunbrenner, i. m. II. 6.

²⁹ Paulovics I., Savaria-Szombathely topográfiája (Szombathely, 1943), 6. kép és I. t.

³⁰ Bolthizár József főmérnök szíves szóbeli közlése.

³¹ Saria B., i. m. 256.

³² Herschel Cl., The two books on the water supply of the city of Rome of Sextus Iulius Frontinus (Boston, 1899).

³³ Friedrich A., Berechnung d. mutmasslichen Einwohnerzahl Vindobonas aus d. Kapazität d. antiken Wasserleitung beim Rosenhügel, Jb. f. Altertumskunde II. (1908), 26.

ein. Mit diesen zusammen beträgt der aus dem Gebirge gewonnene tägliche Wasserertrag 1.900 bis 2.150 m³. Diese Menge konnte für die Einwohnerschaft Savarias nicht genügend sein; — wenn man pro Kopf 230 Liter rechnet — wurden mit dieser Leitung nur 8200 bis 9300 Menschen versorgt. Da der Querschnitt im unteren

Verlauf der Wasserleitung viel grösser als im oberen ist, müssen wir die Folgerung daraus ziehen, dass noch ein weiterer Nebenarm bestanden ist, der vielleicht das Wasser des Pinkaflüsschens weitergeleitet hat.

Ervin Türr

A BÁCSÚJFALUSI AVARKORI HAMVASZTÁSOS LELET. ADATOK A KUTURGUR-BOLGÁROK (HUNOK) TEMETÉSI SZOKÁSÁHOZ ÉS RÉGÉSZETI HAGYATÉKÁHOZ

I. A bácsújfalusi régiségek leletkörülményei

A zombori Kultúrmérnöki Hivatal, 1943 aug.-ában Bácsújfaluban és a határában végzett csatornázási munkálatai során, régiségeket talált, amelyeket az O. Magyar Tört. Múzeumnak (Budapestre) küldött fel. A bejelentés szerint egy kisebb emelkedés átvágása alkalmával több sírra bukkantak, amelyekben a csontvázak mellett zablák, kengyelek, dárdahégyek és egyéb apró tárgyak voltak. Mintegy 3–4 sírt bolygattak meg ekkor, de a csatorna földrétegződése azt mutatta, hogy ott még számos sír van.

A beküldött régiségek különböző korú összetétele, valamint azok egy részének régészeti fontossága miatt, az azonnali hitelesítő feltárássra szükség volt. Ezért az O. Magyar Tört. Múzeum részéről Fettich Nándor és Kalmár János, a szegedi múzeum részéről pedig Csallány Dezső vettek részt a helyszíni szemlén.

Bácsújfaluba való érkezésünk után derült csak ki, hogy a leletanyag nem egységes, mert különböző helyekről került össze. A bejelentésben jelzett, a községtől K.-re fekvő csatornarészen részben csak olyan szórványdarabokat találtak a kubikosok, amelyeknek régészeti becse nem volt, részben pedig egy *árpádkori sodronypáncél-részletet* (XXXV. t. 3.), de feltárássra váró sírokat, sírnyomokat ott megállapítani nem tudtunk. Az idegen szórványdarabok eltávolítása után a kérdéses leletanyagban egységes jellegű avarkori lelet maradt vissza, amelynek lelőhelyét szintén tisztázni lehetett.

A község belterületének Ny.-i részén át húzott mély vízlevezető csatorna a főutcat É.—D.-i irányban keresztezi. Ennek a DK.-i oldalában találták a munkások az alább felsorolt régiségeket, amelyek csontvázas sír nélkül, állítólag bronzbográcsban, mintegy 100 cm mélyen csomóban heverték. A csatorna partjain sírnyomok, hamu vagy égési rétegek nem látszottak; halmosabb rész sem volt megállapítható. A lelőhely környékén húzott próbaárkok eredményre nem vezettek, de a munka sikerét a csatorna partján szétterített és felhalmozott agyagos föld nagy mennyisége is akadályozta.

Az innen előkerült avarkori régészeti leletanyagot, a M. Nemz. Múzeum, Budapest, népvándorláskori gyűjtemény 8/1943, 1–36. lelt. sz. alatt naplózták be (XXXI–XXXV. t.).¹

II. A leletdarabok rendeltetés szerint

A) Lószerszámdíszek és lószerszámok.

1. *Aranyveret-sorozat* (préselt bronzlemez-sorral kiegészítve):

Aranyszíjvégek (XXXIII. t. 1–4), 3 db., rovátkolt keretbe foglalt préselt szalagfonatdíszszel; a hátsó lapjuk sima. Töredékesek, olvadás-nyomokkal. H. 4.6, Sz. 1.2–1.1, V. 0.4 cm.

Lószerszámdíszek (XXXII. t. 7–36, 39–40), 32 db., részben töredezett állapotban. Anyaguk préselt bronz, aranylemezborítással, 12 szírmű rozettadíszszel. Rajtuk olvadásnyomok látszanak. Ma. 1, átm. 2 cm, V. 0.5 mm.

Pajzsalakú *lószerszámdísz* (XXXII. t. 1) préselt bronzlemezről, szírműdíszítéssel, H. 2, Sz. 1.7, V. 0.1 cm.

¹ A bácsújfalusi lelet közlésének engedélyezéséért Párducz Mihály múz. osztályvezetőnek, a vonatkozó méretdatok és fényképek átengedéséért pedig Soós Ágnes szaktársnőnek mondok köszönetet.

Korongosfejű, toldalékrészes *lószerszámdísz* (XXXI. t. 2–4), préselt, átlukasztott bronzlemezről, gyöngy körös díszítéssel. Töredékesek. Átm. 1.5 cm, V. 0.5 mm.

Szíjveretrögzítő bronzpánt (XXXII. t. 42); H. 2.5, Sz. 0.7 cm.

Szíjszorító bronzpánt (XXXII. t. 43); H. 1.5 cm.

Szíjveretrögzítő bronzpánt (XXXII. t. 44); H. 1.3 cm.

2. Ezüstveret-sorozat:

Ezüstszíjvégek (XXXIII. t. 5–7), 3 db., préselt, sima-felületű lemezről, barázdált szegélypánttal, olvadás-nyomokkal. H. 3.7, Sz. 1.5–1.7 cm.

Félgömbalakú *lószerszámdísz* (XXXIII. t. 23–27), 5 db., préselt sima ezüstlemezről. Részben töredékesek, olvadás-nyomokkal. Ma. 0.7, átm. 1.3, V. 0.1 cm.

Lószerszámdísz (XXXIII. t. 20–22), 3 db., préselt ezüstlemezről, domborodó keresztalakú és rojtos véggel. Kettő töredékes, olvadás-nyomokkal. H. 3.6, Sz. 3.1, V. 0.1 cm.

Csüngődíszek ezüstlemezről (XXXIII. t. 13–15), 2 db.; a kürtősvégű karperecekre emlékeztetnek. Ívben hajlók, zárt keskeny végükben vasdrótfül töredéke maradt meg. Két végükön ráforrasztott barázdált szegélypánt. Részben töredékesek, olvadás-nyomokkal. H. 7, a két vég átm. 1 és 0.5 cm.

Tojásdadalakú *szalagkeret* (XXXIV. t. 1a, 1b) sima ezüstlemezről. Belső és külső szélére, felül barázdált szegélydísz forrasztottak fel, amely leválva, töredékesen maradt meg; 4 helyen szíjazat számára vasfülecskék vannak rajta. A fülek hosszúsági méretéből alátétlemezre következtethetünk. Átm. 13 × 10, a lemezszélesség 1.7 cm.

Tojásdadalakú *szegélypánt* (XXXIII. t. 19), barázdált ezüstlemezről, alján forrasztás nyomaival. Úgy látszik, hogy a XXXIII. t. 18 alatti hüvelydarab alsó szegélypántja volt. Átm. 4.2 × 3.2, Sz. 0.4 cm, V. 0.5 mm.

Ezüsthüvely (XXXIII. t. 18) sima lemezről; felső végén ráforrasztott barázdált szegélypánt van, az alsó vége töleszerűen kitágul, peremén olvadás-nyomok. H. 4, átm. 2 és 3.5 cm, V. 0.5 mm.

3. *Kengyelvasak* (XXXI. t. 1–4), 4 db. Alakjuk kerekített, száruk négyélű, talprészük kiszélesedő, lapított, a XXXI. t. 4 alattinál bordás. Fülük hosszanti irányban megnyúlt, mélyített mezejű, szük szíjnyílású. Nyakuk rövid, tagolt. Ma. 17.5, Sz. 13 cm.

4. *Vaszablák* (XXXI. t. 7, 8, 9–11), 5 db., kettőnél a száruk közepén csuklósan kapcsolódnak össze, két végükön 2–2 karikanyílás, az egyik a zablapcekek számára, a másikba a kengyelvaszerű, mozgatható gyeplőfűl kapaszkodik. H. (füllel) 24 cm. 3 csikózabla, csuklós, egy kerek karikával. H. 17.5, 15, 17 cm. A XXXI. t. 10. alattinak egyik vége letört.

5. Szíjakasztó és vascsatok:

Szíjakasztó (XXXII. t. 37) vasból, kettős füllel. H. 4.5, a karikásrész átm. 2.6 cm (fordítva ábrázolva).

Téglalapalakú *szíjszorító vaspánt-pár*, szeggel összeerősítve. Pántszélesség 0.5 cm.

Oválisalakú *vascsat* (XXXII. t. 5); átm. 1.5 × 2.5, V. 0.3 cm.

Kerekített végű *vascsat* (XXXII. t. 6), töredékes, Tüskéje külön ábrázolva (XXXII. t. 45), H. 2.4 cm.

Karikaalakú *vascsat* (XXXIV. t. 2), síkokra osztott felülettel, tüske nélkül; átm. 4.4 V. 0.7 cm.

Trapézalakú *vascsat* (XXXII. t. 38), tüskével és 2 szíjrögzítő pánttal, rajtuk laposfejű szegeccsel. Átm. 2.4 × 2.7 cm.

Téglalapalakú *vascsat* (XXXII. t. 47), tüske nélkül; H. 1.6, Sz. 2.3 cm.

Enyhén trapézalakú *vascsat* (XXXII. t. 41), tuskével; H. 3.1, Sz. 3–2.8 cm.

Trapézalakú *vascsat* (XXXII. t. 49), tuskével; H. 3.2, Sz. 3.2–3 cm.

Töredezett, trapézalakú *vascsat* (XXXII. t. 50); H. 3, Sz. 3–2.6 cm.

Trapézalakú *vascsat* (XXXII. t. 51), tuskéje hiányzik. H. 3.7, Sz. 3.2–3 cm.

Téglalapalakú *vascsat* (XXXII. t. 48), lekerekített sarkokkal, tuskével; H. 4, Sz. 3 cm.

Kapocsszerű *vastöredék* (XXXII. t. 46). H. 2 cm.

B) Fegyverek és szerszámok.

1. *Sisak-arcvért* (XXXV. t. 2), címerpajzsalakú, sima bronzlemezről. A szegélylyukak a bőralátét rögzítésére szolgálnak. H. 8.4, Sz. 9.6 cm.

2. *Mellpáncél-részletek* (XXXV. t. 1–8), 8 db., hosszúkás lapocskák, kovácsolt, különböző méretváltozatú vaslemezről. A XXXV. t. 3 alatti ép példányt kivéve, a többi töredékes és égett végű. A lapocskákat egymáshoz és a bőralaphoz, bőrfűzősík segítségével, a kerek fűzőnyílásokon át rögzítették. A darabok jellegzetessége a félholdalakú kivágott oldalszél. Az 1–3, 6–8. alatti példányok a mell baloldaláról, a 4–5. számúak pedig a mell jobb oldaláról származnak. Felső végük rögzített, alsó végük szabadon mozgatható. A XXXV. t. 3 alatti ép példány H. 10.8, Sz. 2.4–2.8–2.2 cm.

3. *Kopjahegy* (XXXI. t. 6) vasból. Köpűs fele tölcselesen öblösödő, két végét rácsmintájú szegélypólya övezi. A keskeny szűrőrésszel tagolt; a hegye felé négyélű, tovább a gerincél hatszögűre lapított. H. 26.7, amelyből a köpűsrészre 13 cm esik. A köpű 3.1 cm átmérőjű, a pengérsz. legnagyobb Sz. 2.5 cm.

4. *Vasbalta* (XXXI. t. 5). Egyik vége hosszan megnyúlt, keskeny nyakkal; a másik vége lapított, a nyéllyuknál oldalt tuskésen kiugró; H. 11.9, az éle 4, a lapított vége 2 cm-es méretű.

5. *Kés szorítógyűrűje és szorítópántjai*

Szorítógyűrű (XXXIII. t. 8), öntött ezüstlemezről, barázdált dísszel, vége összehajtott, laposfejú szeg üti át. H. 0.9, Sz. 2.3, V. 0.5, átm. 2.2–1 cm.

Szorítópántok (XXXIII. t. 9–12), barázdált díszű, öntött ezüstlemezek töredékei. H. 1.1 cm, V. 0.5 mm.

6. *Törmarkolatborítás és hüvely (?)*

Ezüsthüvely (XXXIII. t. 17), sima lemezes, 2 végén ráforrasztott barázdált szegélypánttal. H. 5.9, átm. (nyomott állapotban) 1.5, V. 0.1 cm.

Ezüsthüvely (XXXIII. t. 16), sima lemezes, 2 végén ráforrasztott barázdált szegélypánttal. Egyik végét vasszeg veri át. H. 3.8, átm. (nyomott állapotban) 2, V. 0.1 cm.

7. *Vaskapa* (XXXI. t. 13); a nyél számára szolgáló rész előre hajló, nyitott, 2 szárnya begömbölyű; az alsó része trapézalakú. H. 10, oldalél 5, kapaél 5.5, V. 0.3 cm.

C) Edényféleségek

1. Edény fedelének *ezüstkupakja* (XXXIII. t. 29); alakja »harangvirág«, alul nyolcszögletű kiképzéssel, felül a függesztőkarika nyomaival. H. 4–3 cm. — *Ezüst függesztőkarika sasszegen* (XXXIII. t. 28); karikája ovális, Átm. 1.6–1.3, V. 0.3 cm. — *Ezüst függesztőkarika* (XXXIII. t. 30), összeolvadva. Alakja valószínűleg a XXXIII. t. 28 alatti függesztőkarikához lehetett hasonló.

2. *Vödörfül és tartópánttöredék* vasból (XXXI. t. 12). A fül ívalakban hajlik, kisszájnyílású favödörhöz tartozó vaspánttöredék tapad hozzá. Átm. mintegy 12 cm.

3. *Bronzbogrács* (XXXIV. t. 3) apró töredékei. V. 1.5 mm.

III. A temetési szokás

A bácsújfalusi régiségek leletkörülményeinél már láttuk, hogy itt magában álló leletről van szó, és sírnak, csontváznak, állatcsontoknak, temetőnek nyomát sem lehetett észlelni. A tárgyak anyaguk szerint: aranyból, bronzból, ezüsből és vasból készültek; rendeltetés szerint pedig főként: lószerszámok és lószerszámveretsorok, fegyverek és edények csoportjába sorozhatók. A leletdarabok csomóban heverték, állítólag a bronz-

bográcsban, és nagyobb részükön égési, oladási nyomokat állapíthattunk meg. Az arany és ezüst lószerszámveretek, a fegyverek, az edényféleségek egyaránt a tűz martalékai lettek.

Az égési és oladási nyomok kétségtelen bizonyítékai a hamvasztásos temetkezésnek.

A 2 zablából (XXXI. t. 7–8), a 2 pár kengyelvasból (XXXI. t. 1–2, 3–4), az arany lószerszám-veretsorozatból (XXXIII. t. 1–4, XXXII. t. 7–36, 39–40, XXXII. t. 1, 2–4, 42–44) és az ezüst lószerszám-veretsorból (XXXIII. t. 5–7, 23–27, 20–22, 13–15, XXXIV. t. 1a, 1b, XXXIII. t. 18–19) következtetni lehet arra, hogy 2 felkantározott lovat, a csikózablák (XXXI. t. 9–11) jelenléte alapján még 3 vezetéklóvat is hamvasztottak el, ill. áldoztak fel. A leletanyag előkelő férfi hagyatéka, de hogy magát a férfit is együtt hamvasztották volna el lovaival, annak az előkerült régiségek alapján — párhuzamok hiányában — még nem látom kétségtelen bizonyítékát.

A lószerszámok (kengyelvasak, zablák) és lószerszám-díszek (arany- és ezüstveretsorok) természetszerűleg a lovak és nem a gazdájuk kísérői.

A csatok közül a XXXII. t. 41, 49, 50–51, 48. számúak, nagyobb méretűek, a kengyelszíjaknál és hevederszíjknál egyaránt felhasználhatók voltak, de a többi *vascsat* is (XXXII. t. 37, 5, 6, 45, 46, XXXIV. t. 2) besorozható kantár- és egyéb lószerszámcsatnak. Egy sincs köztük olyan, amely kizárólagosan csak a férfi személyes mellékletét képezhette volna.

A szíjakasztóval (XXXII. t. 37) azonos példány a vörösmarti lószerszám-veretsorral került elő.²

A balta (XXXI. t. 5), a kapa (XXXI. t. 13) és az edényféleségek (füles ezüstedény, füles vasvödör, füles bronzbogrács (XXXIII. t. 29, 28, 30; XXXI. t. 12; XXXIV. t. 3) a hamvasztásos temetési szertartás, az égett maradványok eltakarításának kellékei lehettek.

A kopjahegy (XXXI. t. 6) jellemző kísérője a zablák-nak és a kengyelvasoknak.³ Általában lovassírokban a lócsontváz jobb oldalán fekszik, hegye a jobb oldali pofacsontok mellett van.⁴ A gátéri 193. sírban a kopja fanyelének korhadt csikja a ló hosszában még meglátott.⁵ A ló kistermetű, tömzsi fejű volt.

A sisak-arcvért (XXXV. t. 2.) szeged-öthalmi párja, amely területileg, népileg és időben is összefügg vele: ezüstberakásos hosszúfülű kengyelvassal, zablával és négyszögű *vascsattal* volt együtt.⁶

A mellpáncél egy sorjának kiszakított lapocskáit (XXXV. t.) jelképesek, sok esetben már nem a mellen, hanem másodlagos fekvésben találhatók az avarkori sírokban.⁷ Így feltehető, hogy a páncélrészlet a kopjával, sisak-arcvérttel és egyéb fegyverekkel együtt [törhüvely? XXXIII. t. 16, törmarkolat borítása? XXXIII. t. 17, kés szorítógyűrűje és szorítópántjai, XXXIII. t. 8. 9–12, mindegyik vaspenge nélkül] kerülhetett fel a máglyára. Ha a halott mellén égett volna el a páncélzat, akkor azt egyenletesen érte volna a tűz hatása. Itt azonban csak a páncélsor alsó vége égett le egyenletlenül. Lehetséges, hogy a lovak feláldozásánál felhasznált szűrő- és vágófegyverek, ilyen címen, mint a szertartásnál használtak kerültek a tűzbe.

² J. Hampel, Alterthümer d. früh. Mittelalters in Ungarn. (Braunschweig, 1905) III., 498. t. 8.

³ Csallány D., Folia Arch. I–II. (1939), 146. o., VIII. t. 1–5 (Csengele). — László Gy., Bud. tört. I. 2 (Bp., 1942), CXXXIII. t. 1–3. — Hampel, i. m. III., 265. t. 1–2, 4 (Szentendre); 271. t. 1–3 (Nagymányok); 512. t. 1–4 (Esztergom).

⁴ Kada E., Arch. Ért. 28 (1908), 331. o., 239. sír (Gátér).

⁵ Kada E., AÉ 26 (1906), 208. o., 193a sír, 4. sz. (Gátér).

⁶ Hampel, i. m., III., 92. t. 1 (arévédő), 94. t. 5 (zabla), 94. t. 8 (hosszúfülű kengyelvas), 94. t. 6 (vascsat, Szeged-Öthalom).

⁷ Csallány D., AÉ IV (1943), 168. o., 101. sír, XXXI. t. 5.

A bácsújfalusi leletanyag, az eddigi jelek alapján, tehát hamvasztásos (égetett) lótemetés nyomait mutatja.

A régiségek az első látásra is ahhoz a Duna—Tisza-közi VII. sz.-i avarkori emlékréteghez tartoznak, amelynek képviselői a kiskörösi⁸, keceli⁹, bócsai¹⁰, csengelei¹¹ fejedelmi (törzsfői, nemzetségfői) családi sírleletek, hordozói pedig a Duna—Tisza-közi és dunántúli kuturgur-bolgárok (hunok).¹²

A halotthamvasztás (égetés) mint temetési szokás a VI—VII. sz. avarkori emléktárában eddig nem volt megfigyelhető. Korábbi példáját a szeged-nagyszéki hun fejedelmi leletnél idézhetjük (V. sz. I. fele).¹³

A temetési szokásnak azt a változatát, amit a bácsújfalusi lelet is képvisel, hogy az emberi holttestet égetetlenül teszik a sírba, a lovát pedig máglyán áldozzák fel (hamvasztják, elégetik), a lószerszám-veretsorokkal és egyéb mellékletekkel együtt, megtaláljuk a VII. sz.-i Duna—Tisza-közi és dunántúli kuturgur-bolgárok (hunok) jelképes lótemetésében. Azonban ezt a fontos szokásváltozatot eddig kéllően nem figyelhettük meg. Feltűnő volt ugyanis, hogy számos olyan szörvényként kezelt avarkori lelet került napvilágra, amelyben kengyelvaspár, zabla, kopjahegy volt együtt, de csontvázas sír nélkül. A tudósítások többnyire homályosak. Ugy látszik, hogy egyes esetekben a tárgyak (kengyelvas, zabla) alapján állapíthatták meg, hogy »lovassír« került elő, anélkül azonban, hogy

⁸ Kiskörös, Vágóhídi-dűlő, Lomjanszki Pálné földjén. MNM, Bpest, 12/1935, 7/1937. lelt. sz. — Szt. István-Emlékkönyv III., 1938, 576. — *Callány D.*, Dolgozatok, XVI. (1940), XIX. t. 4. — *László Gy.*, Az avar társadalom, I—II: Arch. Hung. XXXII. (1952) s. a.

⁹ Kecel, Koch Sándor háza mellett. MNM. Bpest, 6/1937. lelt. sz. — *Kalmár J.*, AE IV. (1943), 149. II., XXIII. t. 4, XXV. t. 5.

¹⁰ Bócsa, fejedelmi sírlelet. MNM, (1935). — *Fettich N.*, Vezető a régészeti gyűjteményben (Bpest, 1938), 148. o., 161. ábra. — *Balogh A.*, Szt. István-Emlékkönyv III. (1938), 575, 576, 578 (aranyedények és ivókürt). — *Fettich N.*, A honfoglaló magyarság fémművészete: AH XXI. (1937), 123. o., CXIX. t. 1. — *Csallány D.*, Dolg. XVI. (1940), XIX. t. 1—2. — *László Gy.*, Néprajzi Értesítő 1940, 51—59. — *Fettich N.*, Die altungarische Kunst I. (Berlin, 1942), 40. t. 3 (álcsat). — *Kalmár J.*, AE 1943, 149. II., XXIV. t. 1, 12; XXV. t. 1. és 9. — *Fettich N.*, Tanulmányok a késői hun kultúra fémművességének történetéhez: AH XXXI. (1951), II. t. — *László Gy.*, AH XXXII. (1952), s. a.

¹¹ Szeged-Csengele, Jójárt József 504. sz. telke mellett, közvetlenül a Jászsztentlászli felé vezető dűlőútnál. Múzeum, Szeged (1938). — *Csallány D.*, Folia Arch. I—II. (1939), 129. II., I. t. 3—3a, II. t. 1—1a, VII. t., VIII. t. 1—5; 5—6. kép, 7. kép 1, 8. kép 2. — Szegedi Múz. Kiadványok II. 1 (1939), 1—64. — *Greguss P.*, Botanikai Közlemények XXXVI. (1939), 3—4. füzet, 1—16. Szegedi Múz. Kiadv. I. 9 (1939) (nyilvessző és kardhüvely famaradványainak vizsgálata). — *Csallány D.*, Dolg., 1940, XV. t. 5. — *Kalmár J.*, AE 1943, XXV. t. 3, 6., AE V—VI. (1944—1945), 283. o., kép. — *A. Alföldi*, Der Untergang d. Römerherrschaft in Pannonien II. (Leipzig, 1926).

¹² *Alföldi A.*, Arch. Spuren d. Hunnen, Germania XVI. (1932), 135—138; Zur hist. Bestimmung d. Avarenfunde, ESA IX. (1934—1935), 285—307. — *Fettich N.*, Dunapentelei avar sírleletek: AH XVIII. (1936); A honfoglaló magyarság fémművészete: AH XXI. (1937). — *Csallány D.*, Fol. Arch. I—II. (1939), 129. II.; AE VII—IX. (1946—48), 350—361. — *Eisner J.*, Pour dater la civilisation »avare«, Byzantinoslavica, IX. 1. (Prague, 1947), 45—54. — *Fettich N.*, Tanulmányok a késői hun kultúra fémművességének történetéhez: AH XXXI. (1951). — *László Gy.*, Az avar társadalom I—II.: AH XXXII. (1952), s. a. — *Csallány D.*, Az avarkor régészeti emlékei Közép-Európában I.: AH XXXIII. (1952), s. a. Bizantijszkije moneti v avarszkih nahodkah (A bizánci pénzforgalom jelentősége az avarság régészeti hagyatékában): Acta Arch. Hung. II. (1952), 235—250.

¹³ *Alföldi A.*, Leletek a hun korszakból és etnikai szétválasztásuk: AH IX. (1932), XV—XVI. t.

ténylegesen is találtak volna a régiségekkel együtt lócsontvázat vagy lócsontokat.

A csengelei sírlelet és a bácsújfalusi hamvasztásos lótemetés égetett maradványai együttesen adják meg a jelképes lótemetés problémájának megoldását.

A csengelei sírlelet¹⁴ előkerülésének körülményei a következők:

Seiler Lajos kereskedő, csengelei lakos, 1938. év elején 2 kengyelvasat, 2 zablát és egy kopjahegyet hozott be a szegedi múzeumba, amelyeket a Jászsztentlászli felé vezető dűlőút mellett csekély mélységben (mintegy 40 cm-re), egy »gödörben csomóra hányva« letek.

A leletkörülmények tisztázása végett Kotormány János szegedi múz. alkalmazott utazott a helyszínre, de a jelzett lelőhelyen és annak közvetlen környékén több régiséget, sírt, csontot vagy hamut nem talált. Ellenben a gödörtől 22 m-re K.-en, homokos földhát legmagasabb pontján, lábbal D.-nek, fejfelé É.-nek fektetett előkelő férfi csontvázas sírját tárta fel (1938. II. 12). A sír magában álló volt. A préselt arany-lemezes övveretsorozaton kívül karikásvégű ezüstveretes kard (kúnagotai, bócsai, keceli, perescsepinaei jellegű), íjesont-töredékek, nyilhegyek, nyeregmaradványok, 2 vaskés, tűzsiholó-készség, 2 bronzkarika, övhorog, vaskampó, horzsakő, a kardszár ezüstrozettái, bronz- és vascsatok, agyagkorsó, kerültek elő, az alsólábszáron kívül pedig szárnyascsont volt. A sírban felfakadt a talajvíz; a feltárást csak úgy lehetett végezni, hogy a vizet vödörrel állandóan merték. Mivel a sírbontás nem hozott felszínre olyan tárgyakat, amelyeket hasonló sírleletnél várni lehetett volna, a sírt egy hónap múlva újra feltártam. Ennek eredménye még számos leletdarab megtalálása volt, de utólag már nem sikerült egyes tárgyak helyét és rendeltetését tisztázni.

A magában álló sírral függtek össze a földhát aljában, gödörben lelt lófelszerelési kellékek. Népi és időbeli kapcsolatuk kifogástalan. Nem tehető fel, hogy más sír mellékletéhez tartozott a lófelszerelés. A csekély távolság a földhát aljáig, más sírok hiánya ezt a feltevést kizárja. Előkelő (fejedelmi) személyek magánosan vagy családi temetkezési helyeken vannak eltemetve. Avarkori temetkezéseknél különben is gyakori, hogy a lónak nem a gazdája sírjában, hanem külön sírban vagy gödörben adnak helyet.

Ha a csengelei jelképes lótemetés kellékeit megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy itt egy nyergeslő kengyelvaspárja, oldalszáras zablája, a kísérő kopjahegy, valamint egy vezetéklő csikózablája voltak együtt. De nincs meg az az arany lószerszámdísz-veretsorozat, amit ilyen előkelő, aranylemez-veretsorozatú férfi 2 eltemetett lóva mellett várni lehetett volna. Ezt a hiányt a bácsújfalusi jelképes lótemetés megégetett lószerszámdíszjei magyarázzák meg.

Amint a csengelei oldalszáras zabla kiégett mozgatható füle és zablapecekeje, a 2 feláldozott ló csontjainak, arany- és ezüst kantárdíszjeinek teljes hiánya mutatja, a lovakat és lószerszámokat, lószerszámdíszeket bácsújfalusi módon máglyán áldozták fel (elhamvasztották, elégették) és csupán a tűz martalékából megmaradt, ellenállóbb maradványokat temették el gödörben, a csontvázas sír szomszédságában attól Ny.-ra, a jobbkez felé eső oldalon.

A csengelei összefüggő sír- és lószerszámlélet közlésekor, párhuzam hiányában, még nem lehetett a lóégetés jelenségeire következtetni, mint ahogy csupán a bácsújfalusi lelet kengyelvasai, zablái, lándzsahegye alapján sem lehetne a törvényszerűséget meglátni, mert mindkét esetben éppen ezek a kovácsolt, tömör vastárgyak szenvedtek legkevesebbet a tűztől. De utólagosan is megvizsgálva a csengelei gödör csomóra hányt vasrégiségeit, felvetődik mindenki előtt a kérdés, hová lett a vékony, mozgatható vas zablafül és a csontpecek? Hol vannak a préselt arany vagy ezüst lószerszámdísz-veretsorok? A gödörben a vaskopjahegy már nyél nélkül feküdt, hová lett a hosszú fanyele? És mi lett a lócsontvázzal vagy annak maradványával akkor, amikor magában a sírban még a gyenge csirkecsont-melléklet is megmaradt. A jelképes lótemetések tulajdonképpeni okát

¹⁴ *Csallány D.*, FA 1939, 129. II.

a bácsújfalusi lelet magyarázza meg, ahol a csomóra hányt égetett lószerszám-maradványokat nemcsak a gödör, hanem külön még bronzbogrács is összefogta.

A csengelei jelképes égetett lótemetés mellett előkelő férfi csontvázak temetkezése volt együtt. Ezt az összetett temetkezési módot szemlélteti nemcsak a bácsújfalusi égetett (jelképes) lótemetés (ahol az előkelő személy még elő sem került), hanem számos más lelet is az avar-kori kuturgur-bolgárok (hunok) települő területén belül. A csengelei temetkezési rendszer iránymutató arra nézve, hogy merre keressék a hiányzó csontvázak sírleleteket vagy a hiányzó loáldozati kellékeket, csonka leletek esetében.

A kuturgur-bolgárok (hunok) jelképes lótemetési szokásváltozata a szomszédos Tisza—Maros—Körös vidéki fülkesíros avartörzsnél teljességgel hiányzik, de nem jellemző utóbbira a bácsújfalusi és csengelei hosszúfűlű keménylvasfajta, zabla, de főként a rovátkolt köpűjű kopjaalak sem.

A rovátkolt köpűjű kopja (XXXI. t. 6), a kuturgur-bolgárok (hunok) legjellemzőbb és legfontosabb lovassági fegyvere az avarkorban. Hagyatékukat ezek segítségével még az avar rítushatású kevésszámú csontvázak lovassírjaiknál is meg lehet állapítani. Feltűnő, hogy amíg avar területen temetőinkben igen gyakoriak a lovassírok, addig a kuturgur-bolgárok (hunok) települőterületére eső kiskörösi,¹⁵ üllői¹⁶ stb. temetőkben a lovassírok teljességgel hiányzanak. Ezek hiánya bizonyára az égetett loáldozással magyarázható.

A VIII—IX. sz.-ban is találkozunk, a kuturgur-bolgárok (hunok) Duna—Tisza közti és dunántúli települő területén kívül, az égetett temetkezés más módjával, ahol is nem a feláldozott lovat, hanem magát az embert égetik (hamvasztják) el. Ez a temetkezési mód sem az avarokra, sem a kuturgur-bolgárokra (hunokra) nem jellemző ebben a korban és nem köthető össze a csengelei és bácsújfalusi-féle temetés szokásával.

A VIII. sz.-ra nézve példának 3 sírleletet kívánok megemlíteni, amelyek a halottégetés szokását szépen jellemzik.

1. Tyyneläben (Ksp. Perniö, DNY.—Finnország) griffes-indás jellegű övveretsorozattal és égetett emberi csontokkal került napfényre jellegzetesen magyarországi származású avar sírlelet, amely nem az avar, hanem az ottani lakosság égetett temetkezési szokása szerint lett eltemetve.¹⁷ Hogy ez a VIII. sz.-i avar férfimiképpen került a messzi É.-ra, egyelőre nem tudjuk megmagyarázni (kereskedelmi kapcsolatok, rokonsági szálak, menekülés, stratégiai pont), de nem is lényeges, csupán a finnöldi temetési szokások és az avar leletanyag összefonódása szempontjából jelentős.

2. Dresden-Stetzsch (Szászország). Hamvasztásos sírlelet agyagedénnyel, fenékövel és háromszárnyú avar vasnyilhegygel.¹⁸ A csehországi avar-birodalmi

határbástya szomszédságában előkerült VIII. sz.-i szláv lelet az avar-szláv határharcok emléke. Egyébként azon a környéken, szórványként, másik avar származású nyilhegy is került elő.¹⁹ A hamvasztásos lelettel ellentétben a cseh-morvaországi griffes-indás avar sírleletek csontvázak.

3. Szilágynagyfalu (Románia), 12. számú halom s Rómer-halom. Égetett sírleletek (bronzcsat, edény, vödörfül. 1878). — Griffes övveret bronzból, csüngős részszel (1880). Hamvasztásos temetkezések 20—22 agyagedénnyel.²⁰ Griffes-indás csoportú VIII. sz.-i avar sírleletek, égetett temetkezési mód szerint eltemetve, a szláv környezet temetkezési módja szerint, amit a hamvasztásos (égetett) temetkezés 20—22 agyagedénye képvisel.

Az említett 3 lelőhely közötti óriási háromszögben, a VIII. sz.-ban, az égetett (hamvasztásos) temetkezési mód volt szokásban, amely egyaránt megvolt a Finnföldön és a szlávoknál. Az avarságra nézve a csontvázak temetkezése a jellemző. A szilágynagyfalusi avar sírlelet kivétel, a szláv környezet rítushatását tükrözi vissza.

A fenti É.-i területek égetett temetkezésének folytatása D.-felé egyedül csak Szilágynagyfaluban fogható meg. Ebben az évszázadban a Kárpátmedencén belül a szláv temetési szokást és régészeti emlékanyagot az edényekkel kísért égetett temetkezésekben kell keresnünk. Szilágynagyfalu vegyeslakosságú vidékén a szláv temetkezési mód az uralkodó. Az avar települőterületen kívül, ettől ÉK.-re, a Szamoson túl, ettől D.-re és DK.-re, szinte a Maros vonaláig található üres területeket, a régészeti lelőhelytérképen²¹, a szlávok égetett temetkezésével is lehet magyarázni.

A IX. sz.-i szláv leleteket és szláv hatású leleteket ugyancsak az edényes égetett temetkezésekben és a szerszámleletekben találjuk meg. Pókaszeptken (Zala megye) csontvázak, lovas avar sírok között, halott-hamvasztásos szláv sírok hullámvonalas, fenékbélyeges agyagedényekkel kerültek elő.²²

Pókaszeptek egyúttal a DNY. felől a Balaton felé áramló szláv kultúra elterjedési határát jelenti Keszthely felé, ahol a mintegy 2000 griffes-indás vonatkozású csontvázak sír között alig néhány a halott-hamvasztásos.²³

A régészeti leletek tanúsága szerint az É.-i és NY.-i szlávok a X. sz.-ig halottaikat égették.²⁴

¹⁹ Frenzel W., Bautzener Geschichtshefte VII. (1929), 164. 11., 3. 6. kép. — Petersen E., i. m. 234. — Preidel H., Söf IV. (1939), 402. — Langenheim K., Altschlesien VII., 89. o., 10. t. 1—7. — Nachrichtenblatt XIII., 274. 11., 63. t.

²⁰ M. Nemz. Múzeum (Budapest). Kolozsvári múzeum. — Hampel J., AE I. (1881), 156—161, 172. — J. Hampel, i. m. (1905), II., 124—127; III. 101—102. t. — AE. XXV. (1905), 433—434. — Richthofen B., AE 40 (1923—26), 138—156.

²¹ Csallány D., AH XXXIII. (1952), térképmelléklet, s. a.

²² Publikálatlan sírleletek. Zalaegerszegi múzeum (1951).

²³ Lipp V., A keszthelyi sírmezők (Bp., 1884), 14—15. — Radnóti A. — Gerő L., A Balaton régészeti és történeti emlékei (Bp., 1952), 60—64.

²⁴ M. Hruševskýj, Gesch. d. ukrain. Volkes (Leipzig, 1906), 336. 11. — C. Dicușescu, Die Gepiden (Leipzig, 1923), 221. — Pittioni R., Frügesch. Brandgräber in d. March-Thaya-Auen. Germania XVIII (1934), 130. 11. — Eisner J., Ein Hortfund d. ält. Burgwallzeit aus d. Slowakei. Altböhmen und Altmähren I. (1941), H. 3, 160. 11. — Eisner J., Pour dater la civ. »Avare«, Byzantinoslavica, IX. 1. (Prague, 1947), 45. 11. — Eisner J., Slovensko v pravěku (Bratislava, 1933), 249, 318. — Die vor- u. frügesch. Forschung auf d. Gebiete d. Slowakei u. ehem. Karpatenukraine in d. J. 1918—1938. Südost-Forschungen VI. H. 3/4 (1941), 353. 11.

^{15—16} Horváth T., Az üllői és kiskörösi avar temető : AH XIX. (1935).

¹⁷ Finn múzeum, Helsinki, 4078, 40—46. lelt. sz. — Tallgren A. M., Miten on erään avarilaisen esineen löytyminen Suomesta selitettävä? Suomen Museo XXIII. (1926), 1—9. o., 1—2. kép. — Tallgren A. M., ESA III. (1928), 194—195. — Fettich N., Über die ungarländ. Beziehungen d. Funde von Ksp. Perniö, Tyynelä, Südwestfinnland, ESA V. (1930), 52—65. o., 1. kép. — Preidel H., Söf IV. (1939), 395. 11., 46. j. — Fettich N., Die altung. Kunst I. (Berlin, 1942), 51. t. 1. la.

¹⁸ Staatl. Museum f. Vorgeschichte, Dresden. — Frenzel W., Ein Brandgrab d. awarisch-slavisches Kultur, Bautzener Geschichtshefte VII. (1929), 163. 11., 3—6. kép. — Frenzel W., Vorgeschichte d. Lausitzen Land u. Volk (1932), 53. o., 7. t. — Frenzel W. — Radig W. u. Reche O., Grundriss d. Vorgesch. Sachsens (Leipzig, 1934), 161. o., 322. kép. — Radig W., Sachsens Vorzeit (1936), 63. o., 37. kép. — Knorr H. A., Mannus Bücherei 58 (1937), 164. 11., 128. kép. — Preidel H., Z. Frage d. Aufenthaltes von Awaren in d. Sudetenländern, Söf IV. (1939), 395—406. — Petersen E., Der ostelbische Raum stb. (1939), 54. o., 74. ábra, 234. o., 7. kép.

IV. A bácsújfalusi lelet régészeti kapcsolatai

Amint már említettem, a bácsújfalusi jelképes lótemetés égetett leletanyaga sem a temetési szokásban, sem pedig a régészeti hagyatékában nem tartozik avar vagy szláv néptörzshöz, hanem a Duna—Tisza-közi és dunántúli kuturgur-bolgárok (hunok) VII. sz.-i régészeti emlékéhez. Mindezeket tömördek bizonyító anyag igazolja.

1. Kopjahegyek (a XXXI. t. 6 alatti típushoz).

A kopjahegy keskeny pengéje a gerincével, a köpürész 2 végének rovátkolt rácsosmintájú szalaggyűrűje, a fegyver gyakorisága elüt az avar szélespengéjű lándzsatípustól,²⁵ amely az avar fegyverzetnek egyébként sem állandó és jellemző kelléke. A kopja a kuturgur-bolgár (hun) lovasfegyverzet legfontosabb darabja. Az avar seregben a gepidák adhatták a gyalogos lándzsásokat, pajzzsal és karddal, a kuturgur-bolgárok a lovas kopjásokat, íjjal és karddal (később szablyával).

Kopjás leletek:

Csengele,²⁶ Szentendre,²⁷ Bácsfeketehely²⁸, Dávod,²⁹ Cikó³⁰, Kishegyes,³¹ Gátér,³² Nagymányok,³³ Esztergom,³⁴ Baja,³⁵ Csengele-Péteritő,³⁶ Csongrád,³⁷ Csólyospálos,³⁸ Csanádfehéregyháza,³⁹ Esztergom,⁴⁰ Fejér m.,⁴¹ Kiskunmajsa-Pálos,⁴² Mohács,⁴³ Pilisborosjenő,⁴⁴ Somogyvár,⁴⁵ Vörösmart,⁴⁶ Zámoly,⁴⁷ Bácsszentiván.⁴⁸

2. Hosszúfülű kengyelvasak, nyakkal, sok esetben négyélű kengyelzárral (a XXXI. t. 1–4. sz. a. típushoz). Néhány esetben az ezüstberakás is előfordult. Ellentétben a fülkesíros avar törzs hurkosfülű kengyelvasával, ahol a temetési szertartások alkalmával a lovassírok kengyelvasát sokszor összegörbítik (összetörrik)⁴⁹, a kuturgur-bolgárok (hunok) kengyelvasa hosszúfülű, nyakas, fejlődöttebb forma; rokon a *preslavi* (Bulgária) népvándorláskori bolgár kengyelvasal, a hol ugyancsak tagolt fület és nyakat találunk.⁵⁰ Elterjedési területe összeesik a rovátkolt köpűjű, keskenypengéjű kopják előfordulási körével, tehát a kuturgur-bolgárok (hunok) települő területével.

²⁵ Csallány D., A kunszentmártoni avarkori ötvös-sír (Szentés, 1933), 38. o., VI. t. 2. — FA I–II. (1939), 121. 11., 4. kép 12 (Kiszombor 0, 5. sír).

²⁶ FA I–II. (1939), 146. o., VIII. t. 1.

²⁷ Hampel, III., 265. t. 4. — László Gy., Bud. tört. I. 2. (Budapest, 1942), CXXXIII. t. 4, 4a, 4b.

²⁸ Gubitza K., AE 1908, 420.

²⁹ U. o., 419. 11. (2 kopjával, az egyik széles típus).

³⁰ Hampel, III., 205. t. 7.

³¹ Gubitza K., AE XXVII. (1907), 257. o., 70. lovassír.

³² Kada E., AE 1906, 210. o., a/4. sz., 193. sír. — 1908, 331. o., a) rajz 3, 239. sír.

³³ Hampel, III., 271. t. 3.

³⁴ Hampel, III., 512. t. 4.

³⁵ Hampel, II., 840–842; AE 1903, 275.

³⁶ Temető; a szegedi múzeumban.

³⁷ Öregszőlő: a csongrádi múz. gyűjteményében.

³⁸ Kiskunfélegyházi múzeumban.

³⁹ MNM, Bpest, 65/1857, 3. lelt. sz. (»Két vas dárdaacsúcs«), — Nagy G., AE 1901, 285–286. — Hampel, II., 628–629. o., kép.

⁴⁰ MNM, Bpest, Hadtört. gyűjt., 22/1898, sz.; MNM, Bpest, 39/1902. lelt. sz.

⁴¹ MNM, Bpest, Hadtört. gyűjt., 35/1898. 4. sz. A Lichtneckert-gyűjt.-ből.

⁴² MNM, Bpest, 1/1933. lelt. sz.

⁴³ Kőbánya; Múz. és Könyvt. Ért. 6 (1912), 171.

⁴⁴ MNM, Bpest, 71/1906, 17/1934. lelt. sz. — Jelentés a MNM 1906. évi állapotáról (Bpest, 1907), 43.

⁴⁵ Kaposvári múzeum.

⁴⁶ MNM, Bpest, Hadtört. gyűjt., 4/1910, 1. sz.

⁴⁷ MNM, Bpest, Hadtört. gyűjt., 32/1903. sz. Vétel a Lichtneckert-féle gyűjteményből.

⁴⁸ Hampel, II., 843–844.

⁴⁹ Csallány D., FA I–II. (1939), 146. o., VIII. t. 9–10.

⁵⁰ Fehér G., A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik: AH VII. (1931), 77.

Leletek hosszúfülű kengyelvasal:

Nagymányok⁵¹, Vörösmart⁵² (ezüstberakással), Csengele⁵³, Csengele, Péteri-tő⁵⁴, Szeged-Óthalom⁵⁵ (ezüstberakással), Csengőd⁵⁶, Igar⁵⁷, Szentendre⁵⁸, Cikó⁵⁹, Előszállás-Öreghegy⁶⁰, Kishegyes⁶¹, Gátér⁶², Mikebuda⁶³, Bikács⁶⁴, Bicske⁶⁵ (ezüstberakással), Bocsár⁶⁶, Bodajk⁶⁷, Csabdi⁶⁸, Csabrendek⁶⁹, Baja⁷⁰, Jutas⁷¹, Esztergom⁷², Pereg⁷³, Csolnok⁷⁴, Csólyospálos⁷⁵, Füle⁷⁶, Fülöpszállás⁷⁷, Heves⁷⁸, Jászberény⁷⁹, Mórícsgát⁸⁰, Palotabozsok⁸¹, Simontornya⁸², Sióagárd⁸³, Eszék⁸⁴, Sümeg⁸⁵, Szalacskapuszta⁸⁶, Székes-

⁵¹ Hampel, III., 271. t. 1–2.

⁵² Hampel, III., 499. t. 1–2.

⁵³ Csallány D., FA I–II. (1939), 146. o., VIII. t. 4–5.

⁵⁴ A szegedi múzeumban, a 95. sírból.

⁵⁵ Hampel, III., 94. t. 8.

⁵⁶ Kovrig I., Magyar Múzeum 1945 okt., 12. o., 2. kép.

⁵⁷ Hampel J., AE 1900, 107–109. 11. — Hampel II., 254–257. — Fettich N., AE 1929, 68. 11., VIII. t. 2–3. — Az igari lelet kiegészülése: Székesfehérvári Szemle 1938, 42; 1931, 2, 6–7.

⁵⁸ Hampel, III., 265. t. 1–2; 3 (hurkos).

⁵⁹ Hampel, III., 208. t. 1. (172. sír); 205. t. 2 és 1; 212. t. 1–2. Az első, bácsújfalusi típus.

⁶⁰ Marosi A. — Fettich N., Dunapentelei avar sírleletek: AH XVIII. (1936), 28. o., 5. kép (28. sír).

⁶¹ Gubitza K., AE 1907, 357. o., 70. sír. Az egyik kengyelvas hurkos.

⁶² Kada E., AE 1908, 331. o., 239. sír, a) rajz 1–2 sz. AE 1906, 210. o., 193. sír, a) 1, 2. sz.

⁶³ Hampel, II., 348.

⁶⁴ MNM, Bpest., Hadtört. gyűjt., 15/1895. 6. sz. AE 1891, 120.

⁶⁵ MNM, Bpest., Hadtört. gyűjt., 14/1898. sz. Vétel a Lichtneckert-gyűjteményből. Székesfehérvári Szemle 1933, 63.

⁶⁶ Szegedi Múzeum, Szasszer-gyűjtemény.

⁶⁷ MNM, Bpest., Hadtört. gyűjt., 32/1903. 6 (hurkos), 7–8.

⁶⁸ Székesfehérvári múzeum. — Múzeumi jelentés. (Székesfehérvár, 1912), 36.

⁶⁹ Darnay K., AE 1893, 74–78. — Szendrei J., Magyar hadtört. emlékek (Budapest, 1896), 60–61, 70–71.

⁷⁰ Hampel, II., 840–842.

⁷¹ Rhé Gy. — Fettich N., Jutas und Öskü: Skythika, IV. (1931).

⁷² MNM, Bpest. Hadtört. gyűjt., 24/1907, 3–4. — 18/1898. I. — Hampel, I., 507. ábra. — MNM, Bpest, 39/1902. lelt. sz.

⁷³ Hampel, II., 346–348; I., 508. ábra.

⁷⁴ MNM, Bpest, 12/1951. lelt. sz.

⁷⁵ Kiskunfélegyházi múzeum.

⁷⁶ Győri múzeum. — Börzsönyi A., AE 1908, 183.

⁷⁷ Kecskeméti múzeum, 1542–1579. lelt. sz. Karddal, préselt bronzokkal, sírleletek (1891). (Megsemmisült).

⁷⁸ Eger, Bartalos-gyűjtemény.

⁷⁹ Jászberényi múzeum, 12089. lelt. sz. (1922), 12.287. lelt. sz. (1924). Szőlők közt a homokból.

⁸⁰ Kecskeméti múzeum. (Megsemmisült).

⁸¹ MNM, Bpest, — Márton L., Jelentése hivatalos kiküldetéseiről, Jelentés a MNM 1909. évi állapotáról (Bpest, 1910), 164.

⁸² Szekszárdi múzeum és MNM, Bpest — Wosinszky M., Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig II. (Bpest, 1896), 1010.

⁸³ Szekszárdi múzeum.

⁸⁴ Lovassír, fogazásos díszítésű veretekkel. Zágrábi múzeum.

⁸⁵ Keszthelyi múzeum, Darnay-gyűjtemény. — Hampel, I., 230. o., 528. á.; II., 660–661. — Szendrei J., Magyar hadtört. emlékek (Bpest, 1896), 70 — Darnay K., AE XIX. (1899), 278.

⁸⁶ Keszthelyi múzeum.

fehértár⁸⁷, Szigetszentmiklós-Lakihegy⁸⁸, Zámoly⁸⁹, Varsád⁹⁰, Tura⁹¹, Bágyog⁹², Csökmő⁹³, Csongrád⁹⁴ stb.

3. Zabtlák (a XXXI. t. 9–11 és 7–8. sz. típusokhoz). Három jellemző csuklós zablatípust említek meg, amelyek közül kettő van a bácsújfalusi leletben képviselve. Ezek az 1–2–3 karikásvégű zabtlák.

a) Az egykarikájú csuklós zabtlák vége egy-egy nagyobb karikában végződik (XXXI. t. 9–11). Ide sorozható Csengele⁹⁵, Esztergom⁹⁶, Pereg⁹⁷ hasonló kivitelű zabtlája.

b) A kétkarikájú zabtláknál egy nagyobb karika csuklósan kapcsolódik a karikásvégű zablaszárhoz. Ez a típus nincs Bácsújfaluban képviselve. Ide sorozható Vörösmart⁹⁸, Gátér⁹⁹, Esztergom¹⁰⁰ egy-egy zablatípusa.

c) A hármaskarikájú zablavégen (XXXI. t. 7–8) az első karika a zablapcekek számára szolgál, a második kisebb karikához csuklósan kapcsolódik egy külön tagból álló füles karika. Ilyen fajtát képvisel Cíkó¹⁰¹, Csengőd¹⁰², Csengele¹⁰³, Szeged-Öthalom¹⁰⁴ és Vörösmart¹⁰⁵. A füles síros avarok csuklós peckes zabtlája ezektől elüt, mert a második karikája nagy és nem mozgatható; a pecketartó karika irányában erre merőlegesen áll és a zablaszárral egy darabból készült.¹⁰⁶

4. A szíjakasztónál (XXXII. t. 37) elég, ha a vörösmarti lószerszámokhoz tartozó párhuzamos darabra¹⁰⁷ és Kalmár J. dolgozatára hivatkozom.¹⁰⁸

5. Balta (XXXI. t. 5); nem mint szerszámot, hanem elsősorban mint fegyvert kell tekintenünk, karcsú formáját, párhuzamait és fokosba átmenő fejleményeit vizsgálva. Azonos fajtát képvisel a regölyi 109. sír példánya.¹⁰⁹ Kissé kiugró rövidebb tagot mutat a cikói balta.¹¹⁰ A szeghegyinél is megvan a nyéllyuk kicsúcsosodása, de a baltavég megnyúlt.¹¹¹ Fokosnak tekinthető már az igari darab.¹¹² Ugyanígy a bágyogi is.¹¹³

6. A kapákkal (mint XXXI. t. 13) Soós Ágnes foglalkozik behatóbban.

7. Az edényféslesek (XXXIII. t. 29, 28, 30; XXXI. t. 12; XXXIV. t. 3) annyira elpusztultak a tűzben, hogy rekonstruálásuk, kapcsolatuk megtalálása nehéz.

a) Az ezüstedényből csak a fedelének középső karikáskupakja és olvadékos tartófül-töredékei maradtak meg (XXXIII. t. 29, 28, 30). Mint fülesedényt valószínűleg bográcsszerűen készíthették el, de annál jóval kisebb méretben. Rendeltetésére adatunk nincs, csak feltevésekre

vagyunk utalva. Az avarkori ezüstedényektől, ivókürtöktől rendeltetésben elválik, valószínűleg a lóáldozattal függhet össze.¹¹⁴

b) A vasvödörfül és tartópánttöredék (XXXI. t. 12), valamint a

c) bronzbogrács (XXXIV. t. 3) az avarkori üstök analógiájára vagy összetartozó darab vagy pedig külön-külön veendő mint önálló edény. Az előző esetben a vastartópánt és a vele összefüggő vasfül a bronzbográcsnak (kisméretű üstnek) lehetett a szögecselt felső vas szegélye.¹¹⁵ Az utóbbi esetben kisméretű vasvödörrel számolhatunk, amire szintén akad példa,¹¹⁶ a bronzbográcsnál pedig szegecselt bronzszegélyű edényre, hiányzó fülekkel. A darab annyira apró bronz-töredékekben maradt meg, hogy összeállítás, alaposabb vizsgálat nélkül nem lehet rendeltetését kétségtelenül eldönteni. A szöggyűrű távolságok és a bronz sisak-arcvért (XXXV. t. 2) fűzőlyukainak összevetése alapján felmerült a gondolat, hogy a bronzbogrács nem bronzsisak töredéke-e? Az anyagazonosság ezt megengedi. Az avarságnál nem ismerünk ezideig sisak-maradványt, de a mezőbándi avar kori germán pántos vassisak¹¹⁷ alapján ilyen hagyaték elképzelhető. Az adott esetben nem mint pántos, hanem csak szegélypántos, egy darabból készült, zárt bronzsisakra gondolhatnánk.

8. Sisak-arcvért (XXXV. t. 2), díszítetlen félkör alakú bronzlap, amelynek szegélye át van lyuggatva. Nem önálló darab, hanem a felső lyuksor segítségével, bőrfűzővel fűzték a hiányzó sisakhoz. Alsó lapjára arcvédő bélésanyagot fűzték. A sisak hiánya nem azzal magyarázható, hogy bőryanagból készülhetett és így teljesen elégett, hanem azzal, hogy a sisak, amely fémből készült, nem is kerülhetett a máglyára. Amint csak a mellpáncél egyik sorának lapocskái (XXXV. t. 1) voltak jelen a leletben és égtek meg, úgy a sisakból is csak az egyik kiszakított arcvédőlemez jutott a tűzbe. Az egyetlen avarkori arcvédőlemez-párhuzamunk (Szeged-Öthalom)¹¹⁸ esetében is így történt. A páncélok nál pedig szabályos rendszer, hogy csak egyes sorok vagy darabok kerülnek a sírba.

A bácsújfalusi és a szeged-öthalmi arcvédőlemezek nemcsak formában és rendeltetésben függenek össze, de ugyanahhoz a kuturgur-bolgár (hun) körhöz tartoznak, amelynek VII. sz.-i Duna–Tisza-közi és dunántúli néhány jellegzetes tárgytípusára (kopja, hosszúfűlű kengyelvas, köztük ezüstberakásos is) már az előzőekben rámutattam.

A népvándorlaskori sisak-összefüggésekkel nem kívánok foglalkozni, ez alól felment Kalmár János kézírata, a »Népvándorlaskori sisakok«-ról. Elég, ha rámutatok arra, hogy az avarok hagyatékában eddig sisak nem ismeretes. Az arcvédők félkör alakú formája avar kori jellegzetes vonás, ellentétben a K-i germán körből ismert karéjosbevéágású példányokkal.

¹¹⁴ Csallány D., Dolgozatok, XVI (1940), 118–144. o., 13–20. t.; AE VII–IX. (1946–48), 350–359.

¹¹⁵ Csallány D., Az avar halotti torok üstje: A szegedi Városi Múzeum Kiadványai, II. 4. (Szeged, 1943), 22–26.

¹¹⁶ Kada E., AE 1908, 286. sír, 331. 11. – Korek J., Két szegedkörnyéki avar temető: FA V. (1945), 102. 11. (Pusztamérges B. 12, 15, 25. sír).

¹¹⁷ Kovács I., Dolg. 1913, 279. 11., 14. ábra, 10. sír.

¹¹⁸ Szegedi múzeum. – Hampel, II., 113. 11.; III., 92–94, 96–96. t., I. 649. ábra. – Takács Z., Turán I. 1913; AE XXXV. (1915), 211–223. – Supka G., AE 1915, 341–359; AE 1917, 190–191. – Fettich N., ESA 5 (1930), 52. 11. – László Gy., Dolg. 1940, 145–158. o., XXVI. t. 1. – Csallány D., Dolg., 1941, 165. 11. – László Gy., A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben, Erd. Tud. Int. (Kolozsvár, 1943), 1–99; László, az öthalmi arcvédőlemez rendeltetésével foglalkozó előző cikkemmel kapcsolatban, megjegyzi, hogy alapjában tévedek. Magyarazatot nem fűzött hozzá. Az azóta előkerült bácsújfalusi arcvért formában, méretben azonos rendeltetésű darabja bizonyára meg fogja győzni.

⁸⁷ Marosi A., Székesfehérvári Szemle 1936, III–IV., 111–112 (kard és kengyel).

⁸⁸ Naturhist. Museum, Wien. – Dunára-dűlő: MNM, Bpest, 15/1930. lelt. sz.

⁸⁹ MNM, Bpest. Hadtört. gyűjtemény, 32/1903. sz. Vétel a Lichtneckert-féle gyűjteményből.

⁹⁰ Wosinszky M., Tolna vm. II, 1896, 1016. Szekszárdi múzeum.

⁹¹ Rhé Gy., Veszprém várm. avar emlékek, Közl. Veszprémvárm. múltjából II. (Veszprém, 1924), 28.

⁹² Lovas E., AE 1929, 248. 11., 119. és 121. kép.

⁹³ Hampel, I., 504. ábra; III., 273. t. 1–2.

⁹⁴ Csongrádi múz. gyűjt. (Öregszőlő).

⁹⁵ Csallány D., FA I–II. (1939), 146. o., 3.

⁹⁶ Hampel J., AE 1900, 113. o., 4. ábra.

⁹⁷ U. o., 114. o., I. kép 3–4.

⁹⁸ Hampel, III., 500. t. 5.

⁹⁹ Kada E., AE 1906, 208. o., 193. sír, a/3. sz.

¹⁰⁰ Hampel J., AE 1900, 113. o., 3. ábra.

¹⁰¹ Hampel, III., 208. t. 10 (172. sír).

¹⁰² Kovrig I., Magyar Múzeum 1945 okt., 11. o.,

2. kép 1.

¹⁰³ Csallány D., FA I–II. (1939), 146. VIII. t. 2 (a csuklósan kapcsolódó karikásvél és a zablapcekek is hiányzik, valószínűleg kiégett).

¹⁰⁴ Hampel, III., 94. t. 5.

¹⁰⁵ Hampel, III., 500. t. 4.

¹⁰⁶ FA I–II. (1939), 146. o., VIII. t. 6–8, 11.

¹⁰⁷ Hampel, III., 498. t. 8.

¹⁰⁸ Kalmár J., AE IV. (1943), 149–158.

¹⁰⁹ Hampel, III., 200. t. 3.

¹¹⁰ U. o., 206. t. 2, 117. sír.

¹¹¹ AE 1913, 52.

¹¹² Fettich N., AE 1929, VIII. t. 4.

¹¹³ Lovas E., AE 1929, 248. 11., 123. kép.

Az öthalmi arcvértet borító díszítőmotívum (a halat tépő sas képe) fordított elhelyezésében azt igazolja, hogy ez csak egy olyan kompozíciónak kiszakított része, amelynek folytatása a hiányzó sisakon volt. Ezt igazolja a *giulianovai* sisak (Hadiszertár, Berlin. — L. Kalmár J., Népvándorláskori sisakok c. kéziratos munkáját) figurális csoportképei között a halat tépő sas motívumának jelenléte is.

Hogy a kuturgur-bolgár (hun) körben a VII. sz.-ban csakugyan létezett arcvédő sisak, annak egykorú ábrázolásokban maradt hiteles nyoma. Így az egyik *fenéki* préselt övszíjvégen jól kivehető a csúcsos sisak és az arcvért.¹¹⁹ Sisakos emberfejet ábrázolnak a *csengődi* 4. sír préselt veretei is.¹²⁰

9. *Mellpáncélrészek* lapocskái (XXXV. t. 1) az egész avarkorban használatosak, népre, területre, időre tekintet nélkül. Jellegzetességüket az oldalélek félholdalakú bevágásai adják meg, amelyek a lövések elhárítására szolgálnak. Találát esetén a nyílhegy vagy a szúrás azokon elcsúszik és »gellert« kapva, erejét veszítve, kivágódik a mellpáncélról. A páncél, lapocskákból összefűzve, bőrre erősítve, mellényszerűen fedte a mellet úgy, hogy a két szárnyát középen, minden sornál bőrfűzővel összekötötték. Ezen dolgozat keretében a páncélfajtákra, azok sajátosságaira, népi és időbeli kapcsolataira, technikai és egyéb jellegzetességeire nem térhetek ki. Ezekről részletesen fogok szólni »Népvándorláskori páncélok Magyarországon« c. készülő munkámban.

Avarkori teljes mellpáncél egyedül Kunszentmártonból ismeretes,¹²¹ a többiek mind csak páncélrészek. Ilyen részlet-sor került elő 1952 júniusában Szegvár-Sápoldalon a Kórógy mellett, arany-ezüst lószerszám veretsorú, lovas avar fülkesírből, amelyet *Mauritius Tiberius* aranysolidusa keltez. (Mérei-Kádár Ervin feltárása). A szegvári páncéllapocskák a bácsújfalusi darabokkal állnak rokonságban.

Az avarkori kuturgur-bolgár (hun) körből származó lemezes páncélleletek Dávodról, Szeged-Átokházáról, Szeged-Fehértóról, Szeged-Kundomból, Csongrád-Mámáról, Gátérről, Kecskemét-Ballagószögről, Ladánybenérről, Homokmégy-Halomról, Závodról, Csákberényből, Jutasról, Rákospálváról ismeretesek, de gyűrűspáncélok minden temetőnél fordulnak elő.

A páncél- és sisak-arcvért-maradványok az előkelőség, a rang fokmérői.¹²²

10. *Ezüsthüvelyek és pántok* (XXXIII. t. 16, 17; 8, 9–12) rendeltetése vitatható. A XXXIII. t. 16 alatti, alig lapított rövid hüvely, az átvert vasszöggel, a két végén felforrasztott, barázdált erősítő szegélydísszel (2 cm-es átm.) elsősorban mint *törmekolatorítás* jöhet tekintetbe. A XXXIII. t. 17 alatti azonos kivitelű, csak hosszmetérettel és másfél cm-es átmérőjével különbözik. Így vagy a tör hüvelyként használhatták, vagy pedig más célra felhasznált hüvelyrész. Összehasonlításként a *csepeli* arany- lemezes kardhüvely-vereteket idézhetem, ahol mindkét fajta hüvelydarab előfordul, de azonos méret mellett.¹²³ Az ilyen hüvelyek felhasználására nézve a kiszombori, deszki és csengelei kardok nyújtanak támpontokat.¹²⁴ A kés ezüst szorítógyűrűje (XXXIII. t. 8) és szorítópántjai (XXXIII. t. 9–12) gyakoribb előfordulásuk folytán jobban megfoghatók.

11. *Lószerszámdíszek* (XXXIII. t. 1–4; XXXII. t. 7–36, 39–40; XXXII. t. 1; 2–4; 42–44; XXXIII. t. 5–7; 23–27; 20–22; 13–15; XXXIV. t. 1a, 1b, XXXIII. t. 19, 18). Rongált, hiányos állapotban maradtak meg, de mégis megállapítható, hogy 2 veret-

sor tartozékai, mégpedig az egyik préselt arany, a másik pedig préselt ezüstsorozat maradványa.

a) *Aranyveretsor* (XXXIII. t. 1–4; XXXII. t. 7–36, 39–40; XXXII. t. 1; 2–4; 42–44) tartozékai: 3 préselt *arany-szíjvég* és törmelékek (XXXIII. t. 1–4). U-alakú rovátkakeretbe foglalt szalagfonatú díszítménnyel a felső lapján és sima hátlappal. *Rozetták* (XXXII. t. 7–36, 39–40), 32 db., préselt bronzból, aranylemezből borítással. — *Pajzsalakú* dísz (XXXII. t. 1), préselt bronzlemezből. — *Korongosfejű* toldalékrészes veret, préselt bronzlemezből, 3 db. (XXXII. t. 2–4).

A veretsor 4 tárgytypussal van itt képviselve. Az arany-szíjvégek mellett a préselt bronzrozettákon aranylemezből borítás van. A pajzsalakú veret bronzból készült, de a csengődi lószerszámdísz-veretsor hasonló darabja mutatja, hogy a bronzlemezen felül a bácsújfalusin is volt még vékony aranylemezből borítás, amely leégett. Bizonyára a korongosfejű példányon is kellett aranylemezből borításnak lenni. A csengődi veretek közt a rozetták és a szíjvégeknek megfelelő téglalapalakú rojtmintás veret is megvan.¹²⁵ A gátéri 193. sír lószerszámdíszei adnak tisztább képet a leletdarabok elhelyezéséről:

»A ló fejét bronzból trébelt s aranylemezzel borított 24 db. rozetta díszítette (12 szírmű, mint Bácsújfalun). Kétségtelen, hogy a homlok-, meg az orrszíjra 3–3 rozetta volt erősítve harántos vonalban; a fogak közé szorult csikózabla mögött mindkét oldalon, az orrszíj vonalában, jobbról és balról 4–4 rozetta, úgyhogy keresztalakot formáltak s az orrszíj síkjában eső végükhöz 1–1 pajzsalakú rozetta járult (mint XXXII. t. 1). Együtt a madáralakú veretet helyettesítették. A zabla 2 végétől a pofacsonton felfelé menő vonalban 5–5 db. rozetta feküdt, bizonyára a pofaszíj díszei. A pofacsont, ill. az áll alatti és a 2 első láb feletti térről 2 aranylemezes szíjvég (mint XXXIII. t. 1–2, de rácsosmintával), 2 pajzsalakú és 8 köralakú rozetta került elő. Ha tekintetbe vesszük, hogy a ló nyaka úgy volt megszegve, hogy állja a szűgyet érte és a lába is idáig fel volt tolva, következtethető, hogy a rozetták a szűgyelő, a szíjvégek pedig a kantár díszei voltak, mely utóbbiak párjai a ló nyaka alatt, a jobb-oldali kantárszár helyéről, szintén előkerültek. A lapocacsonton kisebb bronznyomok látszóttak, a bal felső láb-száron vascsat (mint XXXII. t. 41, 49), vasleme (páncéllap), vasszög és aranylemezes szíjvég feküdtek. A has bal és jobb oldalán 2 vaskengyel, a has alatt nagyobb vascsat (mint XXXII. t. 48). A bal és jobb oldali lágyék helyén levő 1–1 aranylemezes szíjvég, a faron talált kerek rozetták a farmatring díszei lehettek.«¹²⁶

A lószerszám helyreállítását, a csókai fonatos arany-szíjvégek és rozetták alapján, László Gyula végezte el.¹²⁷

A préselőminta-leletekkel összevetve, a bácsújfalusi aranyveretsor a főnlaki és gátéri díszített lószerszámm-veretsorminták közé tartozik.¹²⁸

b) *Ezüstveretsor* (XXXIII. t. 5–7; 23–27; 20–22; 13–15; XXXIV. t. 1a, 1b; XXXIII. t. 19, 18). Tartozékai: 3 préselt sima *ezüstsíjvég* (XXXIII. t. 5–7). *Félgömbalakú* préselt veretek, díszítés nélkül (XXXIII. t. 23–27), 5 db. *Madáralakú* préselt díszek (XXXIII. t. 20–22), 3 db. *Kürtösvégű, karperecszerű* csüngődíszek (zabláról?) préselt ezüsből, félhódalakra hajlítva (XXXIII. t. 13–15), 2 db. Alsó végük nyitott, belsejük üreges, 2 végükön szegélydísz, felső végük zárt, az egyikben vasfültöredék. *Szűgyelődísz* (?), tojásdadalakú, fülekkel ellátott ezüst szalaglemez, belső és külső szegélydísszel, alátétlemezzel, amely elpusztult (XXXIV. t. 1a, 1b). Ugyancsak tojásdad formát mutat a XXXIII. t. 19 alatti szegélygyűrű, amely a XXXIII. t. 18 alatti kerek, szegélypántos hüvely öblösödő végére volt felforrasztva. A szegélygyűrű tojásdad alakjából arra következtethetünk, hogy a XXXIII. t. 18–19 alatti összetartozó darabok, a XXXIV. t. 1a alatti hasonló formájú szalaglemez közepén, az alátétlemezzel felforraszt-

¹¹⁹ Hampel, III., 180. t. 5, II., 225–226.

¹²⁰ L. Kovrig I., AE VII–IX (1946–1948), LXXII. t. 2–9.

¹²¹ Csallány D., A kunszentmártoni avarkori ötvös-sír (Szentés, 1933), VI. t. 1 (az összeállítása nem helyes).

¹²² Az egyik bulgáriai, IX. század eleji bolgár-török feliraton olvashatjuk, hogy X nevű bagatur bagainnak összesen 53 páncélja és 45 sisakja van. — Fehér G., AH VII. (1931), 151. o., 98. kép.

¹²³ Fettich N., Garnitures de fourreaux des sabres du temps des Avars en Hongrie, Arethuse (Paris), 1926 avril, I. 11., V. t. 3–4.

¹²⁴ Csallány D., FA 1939, 123–124. o., 2. kép, I. t.

¹²⁵ Kovrig I., Magyar Múzeum 1945 okt., 10. 11., 1. kép.

¹²⁶ Kada E., AE 1906, 208. 11., 193. a/sír.

¹²⁷ László Gy., A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge: AH XXVII. (1941), 70.

¹²⁸ Fettich N., Az avarkori műpár Magyarországon: AH I. (1926), IV. t. 18, V. t. 25–32.

va kaphattak helyet. A szíjtartófülekre tekintettel mint szűgyelődísz az ezüst veretsoron belül elképzelhető. Párhuzamok hiányában csupán feltevésekre vagyunk utalva.

Az avarkori préselőminták és sírleletek közt a díszítetlen lószerszám-veretsorokban találjuk meg a bácsújfalusi ezüst szíjvég, a félgömbalakú dísz, a madáralakú veret rokon formáit.¹²⁹

A karperecszerű csüngődísz (XXXIII. t. 14–15) pontos megfelelője a vörösmarti lószerszámdíszek között van meg, ahol tévesen szalagfonatos karperecnek rekonstruálták.¹³⁰ Tehát mindkét pár rendeltetését a lószerszám-veretsorozatokon belül kell keresni, valószínűleg mint zabra csüngődíszét.

A bácsújfalusi leletanyag, a kapcsolatos régiségek, a hozzáfűződő rítussajátságok (lóégetés, jelképes lótemetés) csak kisebb részét érintik a kuturgur-bolgárok (hunok) Duna–Tisza-közi és dunántúli avarkori hagyatékának.

Már korábban is rámutattam arra, hogy a kuturgur-bolgárok a kora-avarkorban (VI–VII. sz.) olyan régészeti emlékanyaggal bírnak, amely számos jellegzetes vonásában elüt az avarok népi hagyatékától. Ilyenek a fogazásos, álcasatos, álfibulás, kőbetétes, granulációs, rekeszes, szertartási fémedényekkel kísért leletek, amelyek az avartól elütő temetkezési szokásokra is támaszkodnak. Zárt településterületük főként a Duna–Tisza közén és a Dunántúlon van.¹³¹ Mint lovasnép mind hosszúfűlű kengyelvasában, mind fegyverzetének összetételében (a rovátkolt szegélyű kopja kihangsúlyozásával) eltér az avarokétól. Egyes temetési szokásukban (lóégetés, jelképes lótemetés, a ló nélküli temetkezés gyakorisága, a marha-, birka-, lócsontmelléletek és lovassírok ritkasága, a tiszántúli fülkesíros avar csoporttal rokonságot nem mutat. K. felé a kelegei és perescsepinaieletek körével függ össze.

Néhány jellemzőbb régészeti lelőhelyüket példaként itt felsorolom.¹³² Teljességre nem törekedtem, a településterületük határa kidolgozva itt nincsen. Hagyatékuk összefoglaló jellemzését, képes bizonyítóanyag kíséretében, külön munkában szeretném adni.¹³³

Időrendjükre nézve a korai rétegük az 568–679. évek között fut, a bácsújfalusi lelet 640 körüli időre tehető, a későbbiek a griffes-indás bronzöntvények csoportjába olvadnak, itt-ott megtartva jellemző saját-ságaikat.¹³⁴

Néhány kuturgur-bolgár (hun) lelőhely az avarkorban: Bácsújfalu, Bácsfeketehégy; Küllöd; Kishegyes; Bács-szentiván; Szabadka; Baja; Bátmonostor; Dávod; Madaras; Csengele; Csengele, Péteritő; Csongrád; Csongrád-Máma; Szeged-Átokháza; Szeged-Fehértó; Szeged-Kundomb; Szeged-Óthalom; Szeged-Zákány; Bócsa; Csengőd; Páhipusztá; Csólyospálos; Csanád-fehéregyháza; Fülöpszállás; Gátér; Jakabszállás; Kecel; Kecskemét-Ballószög; Kecskemét-Miklóstelep; Kiskörös; Kiskunfélegyháza; Ferencszállás; Kiskunhalas; Kiskunmajsa-Pálos; Peszéradacs; Mőricgát; Tiszaújfalu; Alsónémedi-Rádapusztá; Mikebuda; Pereg; Lakihegy; Szigetszentmiklós; Csepel; Üllő; Zsámbok; Pilisborosjenő; Szentendre; Budapest-Farkasrét; Budapest-régi lóversenytér; Rákosfalva; Jászberény; Tura; Budapest-Nagyrákosmező; Esztergom; Csolnok; Bicske; Csabdi; Zagyvarékas; Adony; Bodajk; Csákberény; Sztálinváros-Dunapentele; Fejér m.; Előszállás-Öreghegy; Füle; Igar; Cece; Mány; Pátka; Székesfehérvár; Vértessacs; Zámoly; Tótipusztá; Mezöszilas; Jutas; Pápa; Sümeg; Csabrendek; Bikács; Cikó; Dunakömlőd; Kölesd; Medina; Nagy; mányok; Simontornya; Sióagárd; Szárazd; Varsád-Szalacskapusztá; Somogyvár; Cserkút; Mohács; Andocs; Palotabozsok; Kiskassa; Pécs; Vörösmart; Čadjavica; Eszék; Bocsár.

Csallány Dezső

TROUVAILLE D'OBJETS INCINÉRÉS DE L'ÉPOQUE AVARE À BÁCSÚJFALU. CONTRIBUTIONS À L'ÉTUDE DES RITES FUNÉRAIRES ET AU LEGS ARCHÉOLOGIQUE DES KOUTOURGOURS-BULGARES (HUNS)

Sur le territoire de la commune de Bácsújfalu, près du croisement de la Grand'rue d'avec le nouveau canal, on a découvert en 1943, dans une fosse, des trouvailles datant de l'époque des Avars.

Au point de vue de leur destination, on y voit des pièces de harnais et des ornements appartenant également au harnachement (séries d'appliques en or et en argent; étriers, mors de fer, anneaux de porte-rênes, boucles de fer), des armes et des outils (visières, fragments de haubert, pointes de lance, haches de fer, appliques pour manches de couteaux, pièce servant à recouvrir la manche d'un couteau, fourreau [?], pioche de fer), ainsi que des vases (capsule de couvercle en argent, anse de seau, fragment d'une bande de fer, petits fragments d'un chaudron de bronze).

Sur la plupart des pièces il y des traces de brûlure et de fusion, ce qui prouve qu'il s'agissait de l'incinération (c-à-d. de l'immolation) de 2 chevaux harnachés et de 3 chevaux de main (avec les harnais); les restes, avec les accessoires de la cérémonie, semblent avoir été mis dans un chaudron pour être enterrés dans la fosse.

Ces antiquités font partie d'une couche bien connue des monuments de l'époque avare. Cette couche, répandue entre le Danube et la Tisza, remonte aux alentours de

l'an 640; elle est représentée par les trouvailles des localités de Kiskörös, Kecel, Bócsa, Csengele (tombe de personnes distinguées). Ses porteurs étaient les Koutourgours-Bulgares (Huns) de cette région et de la Pannonie.

Jusqu'ici l'incinération en tant que rite funéraire n'a pas été observée en regard des trouvailles avares des VIe et VIIe siècles, mais une variété de ce rite, notamment celle qui est représentée par les trouvailles de Bácsújfalu et conformément à laquelle le cadavre de l'homme est enterré et celui de son cheval harnaché est brûlé sur un bûcher, caractérise l'enterrement symbolique du cheval chez les Koutourgours-Bulgares (Huns) du VIIe siècle entre le Danube et la Tisza, ainsi qu'en Pannonie. Il y a bien des tombes où l'on a découvert, malgré l'absence d'un squelette, des étriers de fer, un mors et une pointe de lance. La clé du problème de cet enterrement symbolique nous est fournie, par un examen simultané des trouvailles de Csengele et de Bácsújfalu. Dans la tombe isolée de Csengele gisait le squelette d'une personne distinguée, ayant un sabre d'argent et des ornements en or sur son ceinturon; à droite de lui, à une distance de 22 m, une autre tombe abritait les pièces de harnais de sa monture et de son cheval de

¹²⁹ Fettich N., AH I. (1926), 22. ábra, V. t. 33–38, 44. — Csallány D., Kunszentmárton (1933), II. t. 1–11. — Fettich N., Arethuse, 1926. X. t. 4–9, 17 (Szárazd). — Kada E., AE 1906, 217. o., 212. sír c) (Gátér).

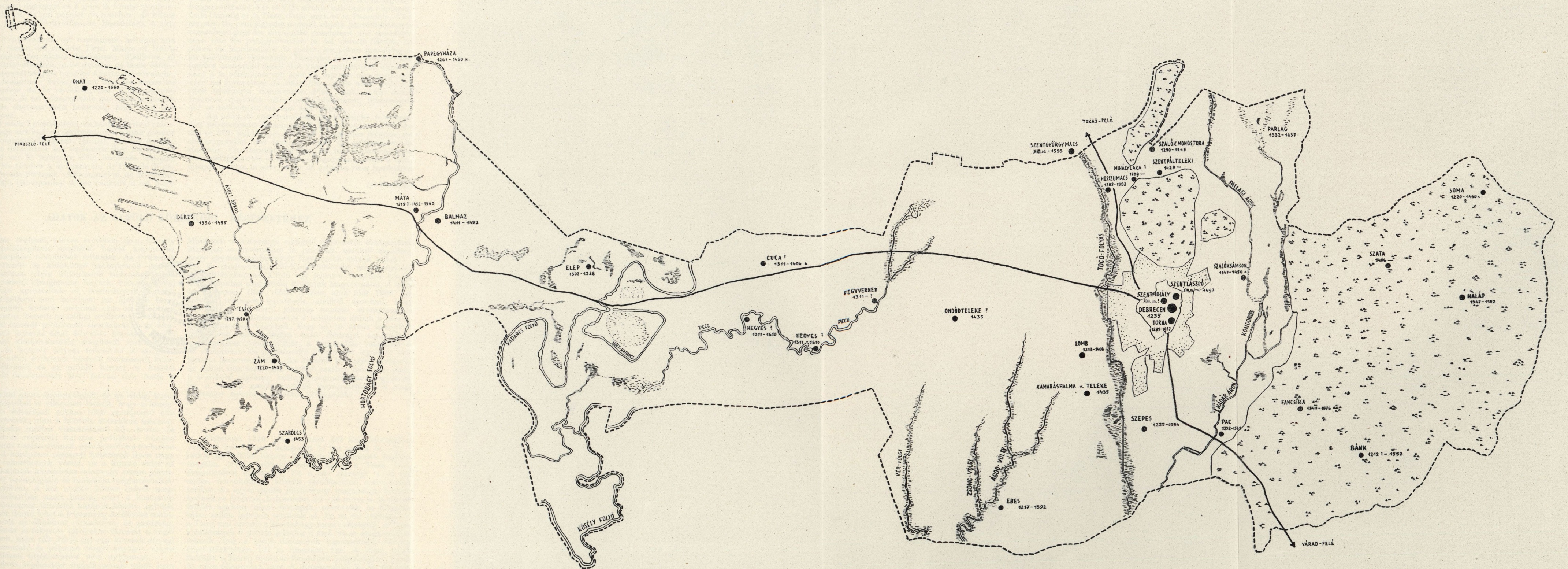
¹³⁰ Hampel, III., 498. t. 7. — Valószínűleg hasonló karperecszerű csüngődísz-pár van összeteve a szárazdi leletben is: Arethuse, X. t. 17. — L. a kürtösvégű karkötőket: Poll K., AE 1934, 56.

¹³¹ Csallány D., FA 1939, 152–153; AE VII–IX (1946–48), 353–359.

¹³² L. Csallány D., Az avarkor régészeti emlékei Közép-Európában I: AH XXXIII. (1952). s. a. térkép-melléklet.

¹³³ Az előző munka II. kötetében külön fejezetként kívánom majd ismertetni.

¹³⁴ Csallány D., FA 1939, 150; (Abizánci pénzforgalom jelentősége az avarság régészeti hagyatékában): Acta Arch. Hung. II. (1952). Bizantijszkije moneti v avarszkih nahodkah. — L'importance de la circulation monétaire byzantine pour le legs archéologique des Avars (Résumé), 235–250.

Középkori települések Debrecen város határában.

main. Les mors, les étriers et la pointe de lance formaient un petit tas dans une fosse relativement peu profonde; certaines parties du mors manquaient, de même que les plaques d'or et d'argent qui avaient décoré le harnais. On n'y a relevé aucune trace d'un squelette de cheval; même des restes de cendre n'ont pu être découverts. A Csengele il y avait donc une tombe contenant le squelette d'un homme distingué et à part la tombe symbolique de son cheval, ce qui permet de conclure, de même que dans le cas des trouvailles de Bácsújfalú, à une incinération.

Ce rite d'enterrement est totalement inconnu aux Avars de la région des rivières Tisza, Maros et Körös où l'on rencontre des niches funéraires; d'ailleurs, ni les étriers à l'anse allongée, ni les douilles de lance cannelées ne sont caractéristiques pour les Avars. En revanche, la lance (en hongrois: *kopja*), était une des armes les plus importantes de la cavalerie des Koutourgours-Bulgares (Huns). Il est remarquable que chez ce peuple les tombes de chevaux sont beaucoup plus rares que chez les Avars.

Au VIIIe siècle l'incinération, en tant que rite d'enterrement en usage aux régions périphériques, n'était connue ni des Koutourgours-Bulgares (Huns), ni des Avars, mais on peut démontrer son existence chez les Finnois et les Slaves sur le territoire d'un immense triangle, marqué par les tombes à incinération de Tyynelä (Finlande), den Dresde-Stetzsch (Allemagne) et de Nusfaláu-Szilágynagyfalu (Roumanie). A ces endroits il est facile

de constater la prépondérance des rites funéraires du milieu finnois respectivement slave. Au IXe siècle, des trouvailles d'origine slave ou influencées par les Slaves se rencontrent, au Sud-Ouest et au Nord-Ouest, dans les tombes contenant des vases cuits et des outils.

Comme nous venons de dire, les trouvailles de Bácsújfalú sont à rattacher aux matériaux des Koutourgours-Bulgares (Huns) (VIe et VIIe siècles) habitant la région entre le Danube et la Tisza, d'une part, et la Pannonie, d'autre part. On peut signaler comme objets particulièrement caractéristiques les antiquités présentant une dentelure, ainsi que les pseudo-boucles et les pseudo-fibules, les pièces en incrustation de pierre, les pièces granulees et les spécimens cloisonnés. Bien des fois le mobilier des tombes comprend aussi des vases métalliques appartenant à la cérémonie qui sont en rapport non seulement avec les trouvailles de Bácsújfalú, mais aussi avec des rites funéraires non-avars. Plus haut, nous avons énuméré quelques sites particulièrement intéressants qui se rattachent les uns aux autres.

Au point de vue chronologique, la couche de trouvailles relativement anciennes est à fixer entre les années 568 et 679, tandis que celle des pièces plus récentes est contemporaine des bronzes ornés de griffons et de rinceaux. Ces derniers gardent, au moins par endroits, leurs particularités spécifiques, exprimant même à cette époque tardive la survivance de certains rites funéraires.

D. Csallány

ADATOK AZ ALFÖLD KÖZÉPKORI RÉGÉSZETÉHEZ

A magyar régészet öt éves tervében igen komoly és végre jelentőségének megfelelő helyet kapott az elpusztult középkori települések feltárása. Az évtizedek óta szervezetlenül és különböző szempontok szerint végzett kutatások eddig különösebb tudományos cél nélkül és egymástól elszigetelten folytak, sokszor egyéni vállalkozásokká aprózódtak el, eredményeik legtöbb esetben publikálásra sem kerültek. Az újabb tervszerűen megindult kutatás nemcsak ezen az állapoton kíván változtatni, hanem az eddigi eredmények alapján megoldatlanul maradt problémák tisztázását és az általános történeti kutatás által felvetett kérdések tárgyi anyaggal való alátámasztását megfelelő tudományos apparátussal és komoly anyagi fedezettel is szolgálni kívánja. A korábbi évtizedek hasonló természetű kutatásainak értékelését és az utóbbi három év ásatási eredményeinek ismertetését Méri István már össze is foglalta.¹

A Méri által adott ismertetésből, de az eddigi kutatások eredményeiből is világosan látszik, hogy a középkori régészeti feltárások sokkal több szempontú előkészítést igényelnek, mint a korábbi korszakok ásatásai. A több évtizedes múltra visszatekintő kő-, bronz- és népvándorláskori régészeti kutatás problémái minden archeológus előtt tisztán állanak, nem is szólva a technikai kérdésekről. A középkori régészeti feltárások ilyen nagy múltra nem tekinthetnek vissza, és a kutató előtt az ásatás technikájának kialakítása szinte egy napon jelentkezik a leletek kronológiája és funkciója meghatározásának problémájával. A két utóbbi kérdés helyes megválaszolása elsősorban azért fontos, mert a középkori régész nem mozoghat túlszéles határok között, egy-két évtized sokszor döntő lehet a leletanyag értékelése tekintetében. Viszont az általános társadalom- és gazdaságtörténeti kutatás is fokozott igényeket támaszt a régészettel szemben, mert tőle várja egy-egy korszak anyagi kultúráját bemutató és jellemző tárgyi anyagot, amire az írásos emlékek tájékoztatást nem nyújtanak.

A középkori régészettel foglalkozónak tehát nem lehet pusztán csak a leletanyagra támaszkodni, annak helyes értelmezése érdekében ismernie kell a magyar középkor társadalom- és gazdaságtörténeti problémáit, a településtörténet és helynévkutatás eredményeit is.

Mindezek a kutatások eddigelé egymástól elszigetelten bizonyos eredményekre is jutottak, anélkül azonban, hogy egymás eredményeit figyelembe vették volna.

E módszertani kérdések felvetése szempontjából az alábbiakban az Alföld egy jelentős részének középkori települési problémáit kívánjuk megvizsgálni. A terület Debrecen 1945 előtti határa, ahol már 1906 óta folytak részleges kutatások, anélkül azonban, hogy egy-két esetben kívül jelentős konkrét eredményeket hoztak volna. Mindenesetre e területen abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az itt állott középkori települések kialakulására ható földrajzi tényezőket, a települések topográfiáját, a megszállás valószínű és az elnéptelenedés megközelítő időpontját legalább vázlatosan ismertetni lehet. Az ilyesféle kutatások elvégzése az Alföld más területein legtöbb esetben hiányzik, pedig a tervszerű régészeti kutatás megindulásával egyidejűleg a munka gazdaságossága szempontjából is nagy segítséget nyújtana előzetes elvégzésük.

I

Debrecen 1945 előtti határa 953 km² kiterjedésű volt, 80 km hosszú, átlagosan 14 km széles K.—Ny.-i csíkja az Alföld három különböző tájtypusát foglalta magába. Ny.-on egészen rövid sávon a Tisza füzes árterületével érintkezik. Ez a sáv mintegy 4—6 km széles, homokdűnés, köztük vízállásokkal szétszabdalt terület. Az egyes dűnék jelentékeny magasságra kiemelkednek az ártérből, helyenként 20—25 m-rel is. A dűnék között egykori tiszai holtágak, morotvák és lefolyástalan szikes laposok terülnek el. Ez az öv választja el a Tisza mai árterét a Hortobágy-menti síkságtól. A Tisza vízállásának 0 pontja jelenleg a tszf. 84 m magasságban fekszik, míg a parti dűnesorok legmagasabb felszíne Ohat-telekházán 101 m magasban van. A Tisza egyik holtága, a Herep morotva fenekének magasságát a mérés 85 m-re állapította meg. A dűnesoroktól K.-re elterülő, mintegy 30 km széles hortobágyi síkság általános térszíne 91 m tszf.-i magasságban állapítható meg. Ez a síkság majdnem tökéletes sík felszín, csak az általános szint alatti 0,5—1 m mélységben kanyargó erék és ugyan csak a jelzett szint fölé 1—1,5 m-rel laposan emelkedő széles hátaik alig észrevehetően tagolják. Ezek a lapos hátaik az árvízmentesítés előtt a tavaszi árvizek alkalmá-

¹ Arch. Ért. 1952, 49—67.

val is szárazon maradtak. A síkság középvezetében, annak a legmélyebb helyein kanyarog a névadó Hortobágy folyó. Ettől K.-re, az ártér szélén, de néhány cm-rel magasabb szinten, a Tiszával felérő hatalmas ívekben a Kadarcs vízfolyása határolja az egykori árvizes területet. A vízfolyások mentén, de mindig az árterület víztől mentes szegélyén, a neolitikumtól kezdve majdnem minden korszak emberének települési nyomait meg lehet találni. Ezek elsősorban a feltűnőbb és jobban kirajzolódó vízfolyások, az Árkus, a Sárosér és Papere mentén tűnnek fel gyakrabban.

Határozott és éles vonallal emelkedik ki a Kadarcs medrétől K.-re a pleisztocén löszhátság, amely a legmagasabb pontján, a Látókép csárdánál eléri a 124 m magasságot. Szélessége mintegy 20 km. Felszínének általános D.—DNy.-i lejtését követve, 6—12 m mélyen széles völgyek vágódtak be, amelyek alján állandó vízfolyások kanyarognak. Ilyen nagyobb völgy a Macsi és Fegyverneki folyás egyesüléséből keletkezett Pece-ér, amely DNy. felé kanyarogva, lassan ellaposodva a Kösélybe jut. Tőle keletebbre a Vér-, Ágod-, Zsong- és Kutyavölgy szintén a löszfennsíkon erednek. E völgyeknek és vízfolyásoknak a középkori települések elhelyezkedésében jelentős szerepük volt, mert a fennsíkon nincsen víz, a mesterségesen ásott kutak vize is 6—8 m mélyen van. A völgyekben azonban, főleg a lecsapolások előtt, bőven volt víz.

A löszfennsík K.-i határát alkotó Tóóc völgy feneke 107 m tszf.-i magasságban fekszik, s széles, mocsaras talapzatával jól elválasztja a löszhátságot a keleti homokos tájtól, amely már a Nyírség tájegységéhez tartozik. A nyírségi felszín igen változatos. Már Debrecen belvárosa is erre települt és átlagosan 115 m magasban fekszik, tehát a Tóóc völgye felett is jelentős magasságban van, de a belváros egyes pontjai a 121 m-es magasságot is eléri. A Nyírség homokbuckái É. és K. felé haladva fokozatosan emelkednek, a debreceni határ ÉK.-i végpontján már a 150 m-es szintet is meghaladják. A Debrecen—nyirábrányi út mentén végzett magasságmérések azt bizonyítják, hogy a buckák felszíne a belváros K.-i szélétől K. felé lassan ereszkedik a Kondoros 1—2 km széles völgye felé, amelynek feneke 114 m-en van. Egy szélesebb hátság után újabb lapos mélyedés következik, majd még szélesebb és magasabb buckasorok után a Hosszúgáz 123 m magasban fekvő völgyébe ereszkedik le. A buckák fővonulatai ÉNy.—DK. felé haladnak, a vízfolyások is ezt az irányt követik. A fővonulatokon azonban szeszélyes összevisszaságban váltják egymást a kisebb buckák és a köztük lévő vízállások. A buckákat és a köztük lévő mélyedéseket kákás, nádas rétek, mocsári tölgy-, nyíres- és kőriserdők fedték a középkorban. Ezeknek az erdőknek és réteknek helyenként foszlányai, máshol összefüggő területei ma is megvannak. A tájegységek egymástól eltérő jellege a középkori, szórványos okleveles emlékekben is jól felismerhető.

II

A táj középkori jellegének felvázolásához meglehetősen kevés adattal rendelkezünk. Az okleveles gyakorlat általánosabb válása, tehát a XIII. sz. második fele óta a szórványos, főleg határjáró oklevelekben található adatokat azonban a XVII—XVIII. sz.-i határperek leírásaival ki lehet egészíteni, és ezekből rekonstruálható a középkori táj képe. Zoltai Lajos két tanulmánya a debreceni határ természetes vízfolyásairól és a felszíni formákról nagy segítség a kutatásnak.² Az egyes tájtípusokat sorra véve, Ny.-ról K. felé haladva, az egykori Hahotmonostora, később Ohat falu határában a határjáró oklevél 1248-ban számos vízállást említ, ezek legtöbbje egyúttal halászó hely is. A vízállások között szil- és tölgyerdőket is találtak.³ Az oklevélben említett sziles és tölgyes erdő a mai napig megmaradt. Ennél bőbeszédűbb az 1336-i és 1341-i határjáró oklevél leírása. A két oklevél számos kiemelkedő őshalom, nádas, szikes

rét, száraz ér, legelő, kaszálómező és rét nevét tartalmazza, köztük olyanokat is, amelyek mind a mai napig megtalálhatók.⁴ A középkor óta ennek a tájnak a jellege nem nagyon változott, mert a középkori falvak pusztulása után a XIX. sz. első évtizedéig ez a terület legnagyobb részén legelő lett. A középkori helynevek az akkori nagyobb vízbőségre engednek következtetni.

A hortobágyi ártér középkori földrajzára ilyen részletes leírással nem rendelkezünk. Az Árkus partján állott Zámmonostora 1343-i határleírásánál csak itt-ott találunk szántóföldeket a határjárók és főleg a Hortobágy áradásait emlegetik.⁵ Zoltai Lajos által összegyűjtött határnevek is elsősorban vízállásokra vonatkoznak, e vízállások közül néhánynak a neve halászatra utal (Halásfok, Halászlaponya, Halászfénék stb.). A szintén középkori neveket viselő magasabb szintű hátaikon helyenként a középkori földművelés nyomai ma is felismerhetők, mert a falvaknak XV. sz.-ban bekövetkezett pusztulása óta ezek a területek csak legelők voltak. A XVIII. sz.-i nagy határperek részletes leírásai szerint nádasok, rakottás fertők és magasabb helyeken »ször-gyep« terjengett mindenfelé.⁶ A Tisza áradása óriási területeket öntött itt, és az árvizekből csak a 90 m-es tszf.-i magasságban fekvő emelkedések állottak ki. 1855-ben, amikor a Tisza szabályozása már nagyjában be volt fejezve, de a belső lecsapolási munkálatok még nem indultak meg, a kb. 50 000 holdnyi területből az akkori kivételes nagy árvíz 25 800 holdat borított el, tehát a Hortobágnak több mint felét. A hivatalos jelentés megállapította, hogy az árvíz a csegei határon levő mélyedéseken jött be a debreceni földre, a Ludas-rétre, onnan a Hortobágy folyóba, majd a Hortobágytól K.-re eső Kis- és Nagyboros rétbe, innen pedig a Kadarcs folyásába.⁷ A középkori árvizek még ennél is nagyobb terjedelműek lehettek.

A Kadarcs folyásától K.-re eső magas löszhátságról a középkorban nincs határleírás. De jellegzetes tájékozódó pont is kevés van itt.⁸

Annál változatosabb és leírások tekintetében is bővelkedőbb a nyírségi táj. A buckák kiemelkedő részeit az oklevelek »gerendnek« és »bércnek« nevezik. A mai Debrecentől K.-re, a vámospércsi út É.-i oldalán állott Szalóksámszon 1347-i részletes határleírása szerint rétek, szántóföldek, ligetek és erdők váltották egymást.⁹ A homokos K.-i részre elsősorban az erdő volt a jellemző. Debrecentől D.-re eső Torna falu határához is tartozik erdő. A ma is meglevő Apafája és DK. felé Bánkegyház határában fennálló nagy erdő már a XIV. sz. közepén feltűnik.¹⁰ A mai debreceni Nagyerdőtől É.-ra 1946-ban Zelemér határában is nagy erdő állott; az oklevél egyes részeit is felsorolja: Vesszős, Nyáras, Ágerdő, Középgyákor, Eresztevény, Bodagyakra és Előharaszt nevekkel.¹¹ Ehhez a ma már nagyrészt kipusztult erdőhöz a hadházi és bősörményi, ma is álló erdőség közvetlenül csatlakozott.¹² Az erdőkben rakottya-, körte- és alma-

⁴ Károlyi cs. okl.tár. I. 122, 139., 146.

⁵ Zichy cs. okl.tár II. 56.

⁶ 1757-ben Cseke István nádudvari 78 éves tanú ezt vallja: »Annakelőtte sok esztendőkkal úgy kiáradott a Hortobágy vize a mátai és a zámi határookra, úgy az angyalházi és nádudvari határookra is, hogy a nádudvari határon nemcsak a búzákat a Szelencésen, de még a Kösély mellett levő kerteket is elborította. . . . Sőt olyan árvizek is voltak. . . , hogy Nádudvaron felülhetett a csónakra és Karcagig mehetett minden akadály nélkül. . . . A régi időkben olyan árvizek jártak, hogy Karcagra, Egyekre, Csegére, Nagyivánra hajón kellett járni.« Debrecen. Városi levéltár. Ohati ir. 397., 351. Mátai iratok 91. sz.

⁷ Zelizy D., Debrecen egyetemes leírása (Db. 1889), 29—31.

⁸ Debrecen. Vár. levéltár. Okl. gyűjt. 276. sz.

⁹ Anjouk. okl.tár. V. 22.

¹⁰ Bunyitay, A váradi püspökség tört. III. k., 210. Anjouk. okl.tár V. 46., II. 147.

¹¹ Zoltai L., Amikor még Debrecen környékén sok volt az erdő. Klny. Debreceni Képes Kalendárium. 1933. évf.

¹² Anjouk. okl. tár. VI. 63.

² Zoltai L., Debrecen vizei (Db. 1935) és : Debreceni halmok hegyek (Db. 1938).

³ Fejér, CD. V/2. 18.

fákat sorolnak fel. Az erdők között természetes tisztásokon rét és kaszálóföldek, vízfolyások, a vízfolyásokon csíkgátak vannak, mesterséges irtásokon pedig kerteket találunk.¹³ A különböző időkben említett erdők a Nyírség egykor összefüggő erdőtakarójához tartoztak. A nagy-kiterjedésű erdőségek között az irtásokon állottak a középkori kis falvak. Amikor ezek a XVII. sz.-ban nagyrészt elpusztultak, az erdő rohamosan visszaszerezte a középkor embere által elhódított területét. A II. József-korabeli térképfelvételek lapjai szinte teljes egészében irtatlan ösrengetegnek mutatják ezt a területet, a térképen mutatkozó fehér foltok pedig nagyjában egybeesnek a falvak egykori irtásaival (XLIV. t.)

A táj tehát meglehetősen változatos földrajzi lehetőséget nyújtott a középkori ember számára. A települések kialakulására, az első megszállásra kétségtelenül a földrajzi tényezők voltak hatással, míg a kialakult falvak további sorsa a gazdasági és társadalmi változásnak megfelelően alakult.

III

Az egyes tájtípusokon belül a megtelepülés és az elnéptelenedés különböző időpontokban követ ezett be, amiben kétségtelenül nagy szerepet játszott a gazdasági életben a XIII–XV. sz. folyamán végbement stru túráváltás. Áttekinthetőség kedvéért a települések sorsát külön-külön vesszük sorra az egyes tájegységeken belül, meghatározva egyúttal azok pontos topográfiáját is.

A határ Ny.-i részén, a tiszai dűnéken egyetlen falu állott a középkorban, Hahotmonostora vagy későbbi nevén Ohat.¹⁴ Az első, 1220-ból való — kissé kétes — adat már említi monostorát és apátját. 1299-ben a Rátold nb.-i Domonkos eladja Hodos, Arkusd és Sylesd birtokokkal együtt Sártivanvece nb.-i Júlia fia Istvánnak, aki pedig a monostor mellett a faluban egy telket, Hodost és a Tisza mentén levő halastavát eladja Byki Fioch Tamásnak 50 márkáért. 1335-ben a Nyírség DNY.-iszélén álló Pércsen lakó Pércsi Mike fiai osztónak rajta. Ez időben két templom is áll benne. Ebből következtetve igen jelentős hely lehetett. 1336-ban határjárásának a következő helyneveket sorolják fel: a Tisza mellett Solymusfews locus, Morina fluvius, Hatarus locus, Zarazberch collis, Patahalma locus, Feyertow lacus, circa arundines Feyertow, Arkus, terra Deers, Zeek locus, prope terram Egyuk, Hudushalma, Bodachere, Gekenestow, pratum Zarazer, arbores Herep. E helynevek közül Egyek mint falu ma is áll, Bodachere, mint Bodajes időszakos vízfolyás, Herep és Arkus ma is élő helynevek, Morina azonos a mai Morotvával. Bodachot egyébként 1453-ban mint Egyek egyik utcáját is emlegetik.¹⁵

A falu a mai Telekháza néven ismert major és gazdaság helyén állott, K.—Ny.-i irányú, Ny.-ra meredeken lejtő, hosszan elnyúló 103,5 m homokdűné. A dűne É.-i lábánál széles, mocsaras vízállás terült el. A monostor temploma a major felett 12 m magasra emelkedő őshalmon épült, a falu parochialis egyháza ettől DK.-re a major és a homokdűne szélén (1 : 25 000 felv. térkép 4966/1 lap 141–143 és 19–20 koordináták).¹⁶

A tizenöt éves háború alatt kezdett elnéptelenedni, de végérvényesen csak 1660-ban pusztult el. Ettől kezdve nem népesült be újra, határát Debrecen városa szerezte meg.¹⁷

A Hortobágy síkján a középkorban feltűnően sok település állott. Az Arkus D.-re tartó kanyargásai mentén É.-ről D.-re egymás után következtek a Ny.-i parton Derzs, Csécs, Zámmonostora és Szabolcs. A Hortobágy

folyó nyugati partján állott Papegyháza és Mátá, Mátával szemben a K.-i parton Balmaz, a pusztá K.-i szélén, a Kadares kanyargó Ny.-i partján Elep.

Ezek közül Derzsről nem sokat tudunk. Ohat fentebb említett 1336-i határjárásánál említik mint *terra* Deersét.¹⁸ Alig öt év múlva, szintén ohati határjárás kapcsán tudjuk, hogy temploma is van.¹⁹ Azonban úgy látszik, hogy egy évszázad múlva már néptelen, mert 1455-ben *praedium* jelzővel illetik.²⁰ Nevét a mai Derzsitélek határnév őrzi, Ohat D.-i részén, az Árkustól Ny.-ra, mintegy 2 km távolságra eső, 91 m magasságra emelkedő széles, lapos hátton. Az itt állott pásztortanya közelében téglatorrmelék van a felszínen (4966–3., 146–146 és 13–4 koordináták).²¹

Derzstől DNY.-ra, közvetlenül az Árkus partján, állott Csécs falu (4966–3., 149–150 és 8–9 koord.). Első említése 1297-ből való.²² 1343-ban mint *possessio* Chechet említik,²³ de már 1473-ban Zámmal és Szabolccsal együtt *praedium*, vélhetőleg néptelen.²⁴ Nevét ma a 95 m magas őshalom, a Csécsalma és a mellette elterülő Csécs mocsár őrzi. A falu egyhajós kicsiny temploma, amely valószínűleg a XIII. sz.-ban épült, a halmon állott. A halom K.-i lejtőjén, a templom melletti sírokból hajkarikák és gyöngyök kerültek elő.²⁵ A falu már a XV. sz. közepén minden valószínűség szerint néptelen, területe Zám határába olvadt bele

Zám 1220 körül tűnik fel, mint monostoros hely, bár ez az említése a váradi regestumban erősen bizonytalan. 1297-ben Debreceni Dózsa vásárolja meg a Káta nemzetségtől.²⁶ A nemzetség azonban továbbra is fenntartotta hozzá jogát, és az 1343-ban kelt megegyezés szerint Zámmonostora a monostor kegyuraságával visszajutott a Káták birtokába, a határ Csécs felé eső részét a nemzetség, a déli Miséte (Miseche) felőli részét a Debreceniek kapták meg.²⁷ 120 év múlva azonban már, úgy látszik, legalább is egy része pusztá, mert 1473-ban »sessionibus populos et desertis« kapja meg a dédesi heremiták rendje.²⁸ Később új birtokosai, a Bajoniak benépesítették, mert 1549-ben 19 adózó portája van, egy bírót, tíz zsellért, egy szolgát és négy új házat írnak össze benne. 1594-ben azonban végleg elpusztult. Debrecen városa 1671-ben vette zálogban, ettől kezdve állandóan néptelen és legelőföldnek szolgált.²⁹

A falu az Árkus Ny.-i partján terült el, temploma a vízfolyás partján húzódó, 92 m magas hátton állott (4966–3., 150–151 és 6 koordináták). A templomot alacsony körsánc vette körül, a köríves záródású egyhajós egyház valószínűleg a XIII. sz. első évtizedeiben épült, téglából, döngölt agyagalapon. A templomhely környékén alacsony gyepes kiemelkedések és mélyedések láthatók.³⁰

Zámtól D.-re, szintén az Árkus partján álló Szabolcs aránylag későn, 1453-ban tűnik fel, és már ekkor is pusztá. Nevéből következtetve azonban sokkal régebbi településnek látszik. Egyetlen említésekor, a jelzett időben, az oklevél Zámmal és Cséccsel mint *praedium*-ot és kifejezetten lakatlan helyként sorolja fel.³¹ Húsz év múlva ismét mint *praedium*-ot említik, és ettől kezdve többé nem szerepel. Nevét két halom is őrzi Szabolcsok néven. Az egyiket ma Köveshalomnak is hívják. A 94 m magas halom környékén téglatorrmelék és embercsontok is kerültek elő (5066–1). A falu a Hortobágyba tartó,

¹⁸ Anjouk. oklt. III. 304.

¹⁹ Károlyi cs. oklt. I. 146.

²⁰ U. o. IV. 306.

²¹ Zoltai, Települések... 35.

²² Zichy cs. oklt. I. 88.

²³ U. o. II. 56–57.

²⁴ Debrecen, Vár. ltár. Okl. gyűjt. 250. sz.

²⁵ Debrecen sz. kir. város múzeumának jelentései 1909, 30–32.

²⁶ Zichy cs. okltár. I. 88.

²⁷ U. o. II. 67.

²⁸ Debrecen, Vár. ltár. Okl. gyűjt. 250. sz.

²⁹ Zoltai, Települések, 57. Debrecen határának kialakulása, 31.

³⁰ Debrecen sz. kir. város múzeumának jelentései 1908, 46–48.

³¹ Debrecen, Vár. ltár. Okl. gyűjt. 150. sz.

kanyargós széles ér és a Hortobágy folyó közötti területen állott.³²

A Hortobágy folyó mentén sorakozó települések között legészakabbra Papegyháza feküdt. 1261-ben említi először egy adat az egri egyház birtokai között »villa Popeghaz vocata, juxta Hortubagvyze« meghatározással.³³ Mellette az egri egyháznak halászó helyei vannak: »piscaturae in Hortubag pertinentes ad villam Chege juxta transitum magnae viae de Chege ad villam Noghezermen.« A falu nevét a Hortobágy felé kanyargó széles vízfolyás, az állandó vízű Papere örzi. Ennek az É.-i, az ér feneke fölé 2–3 m magasban emelkedő partján állott a falu, a mai Szeghatárhalom környékén (4966–2, 158 és 21 koordináták), ahol a felszínen téglatörmelékek és csontok látszanak. A birtok a XV. sz. közepe táján a Hunyadiak uradalmához tartozott, de már ekkor néptelen és területe beolvadt a szomszédos Mátá határába, ettől kezdve ennek a sorsában osztozott.

Mátá első bizonytalan említése 1219-ből való, a váradi *regestrum* szerint talán a krasznai vár birtoka. 1328-ban I. Károly »possessionem Matha, juxta fluvium Hortubag« Debreceni Dózsának adományozta.³⁴ Ettől kezdve a debreceni uradalomhoz tartozott, de úgy látszik, hogy a XV. sz. közepe táján már egyszer elnéptelenedett, mert a debreceni lakosok éltek a határát.³⁵ 1452-ben, legalább is Hunyadi János oklevele szerint, »ipsa praedia semper et ab antiquo ad oppidum nostrum Debrecen perpetuis semper pertinent« más, az oklevélben felsorolt birtokokkal együtt.³⁶ Később újra benépesült, mert 1552-ben 16 porta után adózik, de 1563-ban megint mint pusztát kapja vissza Debrecen városa.³⁷ Ettől kezdve nem is népesedett be többé, hanem a debreceniek legelője volt napjainkig.

A falu a Hortobágy folyó Ny.-i partján állott, a mai vasútvonaltól É.-ra, a mátai majortól D.-re (4966–4, 157–158 és 13–13 koord.), alacsony, lapos emelkedésen, amelynek É.-i oldalán széles vízállás van. A templom helye a felszínen ma is látszik, az eredeti fekvésben lévő téglák és ház helyek nyomai szembeötlően feltűnnek.

Mátával szemben a Hortobágy K.-i partján a 97 m magas Bivalyhalom K.-i oldalán állott Balmaz temploma, és a halom környékén helyezkedtek el a falu házai is (4966–4, 158–160 és 13–14 koord.). A falu aránylag későn, 1411-ben tűnik fel először, de temploma alaprajzából következtetve legalább is XIII. sz.-i, ha nem korábbi település.³⁸ Hunyadi János oklevele 1452-ben Mátával együtt praediumnak mondja.³⁹ Valószínű, hogy már előbb elnéptelenedett, mert a debreceni polgárok régtől fogva mint pusztát legelőnek használják. 1499-ben ismét említik: »Balmaz alio nomine Ujvaras«, de ekkor már nem a régi helyén áll, hanem az eredeti falutól K.-re, mintegy 15 km-re, a Kadarcs övgátján, a mai Balmazújváros helyén.⁴⁰ Határának egy része az újvárosiak és debreceniek közös legelője a XVI–XVII. sz.-ban.⁴¹ Nem lehetetlen, hogy a falut még a Hunyadiak telepítették át a XV. sz. első felében a kedvezőbb mai helyére.

Balmaz és a tőle DK.-re mintegy 12 km távolságra feltárt középkori templom és temető meghatározása tekintetében sok vita folyt. Az okleveles adatok megfelelő értelmezése alapján majdnem bizonyos, hogy a bivalyhalmi templom az egykori Balmaz, míg a Sőregi János által 1934-ben a Hortobágy–Görbeháton feltárt templom és temető Elep falu helyét jelöli.⁴²

Elep a Kadarcsba folydogáló Szálka-ér Ny.-i, meredek 94 m-es tszf.-i magasságban fekvő partján állhatott. A templom román stílusjellegű, a temető egyik sírját 62–72 közötti érem keltezte (4966–4, 166–167 és 11–12 koord.). A név először 1307-ben bukkan fel, amikor Debreceni Dózsa királyi adományképpen megkapta.⁴³ 1328-ban még gyaníthatóan lakott hely.⁴⁴ Ettől kezdve állandóan a debreceni uradalom tartozéka, de már a XV. sz. közepe körül igencsak elnéptelenedett, mert 1480-ban határának egy részét, Kösélszeget és a Kadarcs kerületét földesúri engedéllyel a debreceni polgárok használgák.⁴⁵ 1494-ben nagy része legelő, amelyből a D.-re fekvő Sziget falu lakosai erőszakkal szántottak el egy részt a debreceniektől.⁴⁶

Az ártérből kiemelkedő löszfennsík tetején, de mindig a völgyek lejtős oldalán, a vízfolyásokhoz közel, több falu állott a középkorban. A fennsík Ny.-i szélét ezek a völgyek alaposan szétszabdalták, és lehetséges, hogy a felszín alakulásától kapta az itt állott Hegyes falu a nevét. Aránylag későn, 1311-ben említik Cuca és Fegyvernek szomszédságában, mint egyházas települést.⁴⁷ Ekkor Debreceni Dózsa birtoka. A Debreceni-család kihalása után a Brankovics, majd a Hunyadi cs. birtokába került és mindig népes falu volt.⁴⁸ Területe K. felől Debrecenével határos, és a XV. sz.-ban ez a rész legelő.⁴⁹ A 15 éves háború alatt elnéptelenedett, és 1610-ben már mint pusztának egy részét a debreceni polgárok, más részét pedig a szoboszlai hajduk szerzik meg. A falu helyét pontosan még nem lehetett megállapítani. Zoltai Lajos is két helyet említ. Egyik a Fegyverneki, ma Pece-ér D.-i partján a Hartstein-major közelében (4967–3, 177 és 6 koord.), az ér erősen lejtő oldalán, 120–110 tszf.-i magasságban. A másik ettől Ny.-ra fekszik, ugyancsak a Pece-ér oldalán, de az É.-i parton, a Rickl-major közelében (4967–3, 173 és 7–8 koord.), a völgy talpa felett 10–16 m magasságban. Mindkét hely erősen téglatörmelékes, de mintegy 200 éve állandóan szántóföld lévén, a felszínen található jelekből semmi következtetést nem lehet levonni.⁵¹

A Hegyest említő oklevél két más település nevét is felsorolja, mint szomszédokat. Az oklevél Zuza megnevezésének a mai Cuca pusztá felel meg, Hegyestől É.-ra. Sorsa azonos az előbbi faluéval, ez is mindig a debreceni uradalomhoz tartozott, de ismeretlen időben, valószínűleg a Hunyadiak alatt, a XV. sz. közepe körül a debreceni polgárok birtokába került. A terület a löszhátság legmagasabb részére esik, amely erősen lejt a Kadarcs völgye felé. Nincs bizonyítékunk rá, hogy valaha is egyházas hely lett volna, de az sem valószínű, hogy a XIII. sz.-ban lakott hely volt. A falu helyét eddig még pontosan megállapítani nem sikerült.

A másik helynév ugyancsak az említett oklevélben szereplő Fegyvernek. A mai debreceni határ Ondód n. vü pusztájának É.-i részét még a XVIII. sz.-ban is így ismerték. Sorsa azonos a debreceni uradalomhoz tartozott, Hegyes és Cuca falukéval. Valószínűleg ez is a XV. sz.-ban került a debreceni polgárok birtokába. Egyházának és temetőjének helyét Zoltai Lajos a Pece-ér lejtőjén, a mai Hegyes-i határszélen keresi (4967–3, 180 és 8–9. koord.). A jelzett helyen a felszínen téglá- és csonttörmelék mutatkozik.⁵² Az bizonyos, hogy igen korán, már a XV. sz.-ban elpusztulhatott.

Balmaz falu templomát találta meg. Zoltai azonban a 17–18. sz.-i határjárások alapján kimutatta, hogy ez a templomhely csak Elepé lehetett. Zoltai, Települések, 31. Ismeretlen részletek Debrecen multjából (Db. 1936), 145. Sőregi J., Déri Múzeum évkönyve, 1934, 106. és köv. l.

⁴³ Fejér, CD. VIII/1. 320.

⁴⁴ Anjouk. okl. tár. III. 354.

⁴⁵ Debrecen, Vár. ltár. Okl. gyűjt. 276.

⁴⁶ U. o. 313. sz.

⁴⁷ Anjouk. okl. I. 236: prope ecclesiam Hegys.

⁴⁸ Zichy cs. okl. tár. VI. 146, III. 357.

⁴⁹ Zoltai, Magyar Gazd. Tört. Szemle, 1905.

⁵⁰ Debrecen, Vár. ltár. Ohati ír. 100, 101. sz. Zoltai, Debrecen határának kialakulása, 17. 1589-ben még lakott, de aztán hamarosan elpusztul.

⁵¹ Zoltai, Települések, 39.

⁵² Zoltai, Települések, 36 és köv. 11.

³² Zoltai, Települések, 50.

³³ Fejér, CD. IV/3. 41.

³⁴ Anjouk. okl. II. 354.

³⁵ Debrecen, Vár. ltár. Okl. gyűjt. 152, 220. sz.

³⁶ U. o. 391. sz.

³⁷ Zoltai, Települések, 44., Vár. ltár. Mátai ir. 2. sz.

³⁸ Zoltai, Muz. és könyvt. ért. 1907, 101.

³⁹ Debrecen, Vár. ltár. Okl. gyűjt. 391. sz.

⁴⁰ U. o. 334. sz.

⁴¹ U. o. Elep-balmazi ir. 4., Mátai ir. 13. sz.

⁴² Zoltai 1907-ben még azt vélte, hogy a bivalyhalmi templomhely Mátáé volt. Ezt a véleményét később módosította és a bivalyhalmi egyházat Balmazhoz tartozónak jelentette ki. Sőregi János vele ellentétben 1934-ben a görbeháti templom feltárásával kapcsolatban azt a véleményét fejezte ki, hogy itt a középkori

A löszhátság közepén 1435-ben és 1436-ban két helynevet is említenek. Az egyik: Ondódtheleke, a másik: Komorashalma vagy: —theleke. Mindkét név ma is él. Ondód a debreceni határ nagy kiterjedésű része, a Kamaráshalom pedig a szováti és szoboszlai országotak szögében messze felismerhető, 123 m magas nagy őshalom (5067—1., 109 és 4 koord.).⁵³ Az oklevél szerint mindkettő Szepes és Ebes falvakkal határos, és a két említett faluban birtokos Szepesiek erőszakkal foglalták el a debreceni polgároktól. Az oklevél csak *possessio*-nak mondja mindkét helyet. Zoltai Kamarásteleke helyét egyidőben az északabbra fekvő Köveshalomban kereste (4967—3., 190 és 3 koord.). Később azonban módosította felfogását, és az itt feltárt falu templomát Lombhoz tartozónak jelentette ki.⁵⁴ A két birtok a XV. sz. óta vitathatatlanul a debreceni polgárok birtokában van, és semmi adat nincs rá, hogy valaha is lakott hely lett volna.

Lombra vonatkoztatva Zoltai későbbi véleményét a határjáró oklevelek is megerősítik. A falut 1213-ban és 1235-ben a váradi *regestrum* is említi *villa* Lomb és *terra* Lombi néven.⁵⁵ 1282-ben bizonyosan lakott hely, határának egy része az É.-ra fekvő Macsal szomszédos, és »Szentkereszt« tiszteletére épült egyház áll benne.⁵⁶ Eredeti nevét később elveszti és csak egyházáról emlegetik Szentkereszt néven. A szomszéd Szepesiek is valami jogot tartottak hozzá, jóllehet 1406 óta a debreceni polgároké. A XV. sz. folyamán, amikor a két fél perben áll egymással miatta, már néptelen.⁵⁷ A XVI. sz.-ban egy része még Szepeshez tartozik, a másik nagyobb része azonban már Debrecen.⁵⁸ Ha Zoltai Lajos vélekedése helytálló, akkor a fentebb említett helyen 1924-ben feltárt templomhely és temető Lomb falu helyét jelöli. A falu K. felé a Tóóc völgyére, Ny. felé egy névtelen erre lejtő dombháton állott.

Lombtól D.-re, a löszhátság D.-i peremén, igen korán feltűnik a jelentős település, Ebes. 1217-ben a bihari vár birtoka, 1332—37 között egyházas hely, 1413-ban ismét említik.⁵⁹ A XVI. sz. közepén már kezd pusztulni. Debrecen polgárai 1581-ben vesznek egy részt zálogba belőle, a tizenöt éves háború alatt véglegesen pusztává lesz.⁶⁰ A falu Ágod- és Zsongvölgyek egybefolyásából keletkezett Kösély partján állott (5067—1., 183 és 0 koord.).

Lombtól É.-ra lévő Macs a Tóócra lejtő parton, a vízfolyáshoz közelebb, a K.-i oldalon állott. Ehhez a település-csoporthoz tartozott még Mihálylaka, Debrecen a középkorban már összeolvadt Szentmihály és Szentlászló falvak, ugyancsak közvetlen Debrecen alatt Torna és ettől valamivel D.-re Szepes.

Macstól 1282-ben említik Lombbal együtt, mint annak szomszédját. 1289-ben IV. László *villam* Moch cum *terra* Myhalloka ac *terra* castri ad eandem *villam* pertinentibus a Debreceni-család alapítójának, Rophoin bánnak adományozza.⁶¹ Az adományozó oklevélből kiderül, hogy korábban is királyi birtok volt, vélhetőleg a bihari várhoz tartozott. A falu a XIV. sz. első harmadában majdnem Debrecennel vetekvő nagyságú.⁶² 1311-ben Debreceni Dózsa birtokába került, és e család kezén maradt annak kihalásáig.⁶³ A XIV. sz. közepe táján

a régibb településtől É.-ra, újabb falu keletkezett Kis-macs néven. A régibb falu egyházát Szt. Mihály arkangyal tiszteletére szentelték, a falut alakjáról Hosszú-macsnak is nevezték, megkülönböztetésül az új településtől. Ennek egyháza Szt. György tiszteletére volt szentelve, ezért a falu neve egyes adatok szerint Szentgyörgymacs, máskor Egyházas Szentgyörgy.⁶⁴ Nagymacs bizonyosan a régibb település volt, temploma a Tóóc K.-i partján állott (4967—4., 191 és 13 koord.).⁶⁵ A falu házsorai a vízfolyás K.-i, a völgy fölé 4—5 m magasra emelkedő partlejtőjén É.-ról D.-re húzódtak. Egy házcsoport a XIV. sz. folyamán a kb. 200 m széles völgy Ny.-i oldalán is állott. A fiatalabb Szentgyörgymacs az előbbtől É.-ra mintegy 3 km-re szintén a völgy Ny.-i lejtőjére épült (4967—3., 190 és 15—16 koord.). Itt a völgy erősen bevágódott, és a löszplató felszíne a völgy talpa fölé 12—15 m magasra emelkedik. Mindkét falu a 15 éves háború során néptelenedett el, utána azonban egyideig ismét benépesült. A XVII. sz. közepe táján azonban mindkettő teljesen pusztá, és egyes részeit előbb egyes debreceni polgárok, majd maga a város veszi zálogba. Ma csak egy része tartozik Debrecenhez. A Macsal együtt említett Mihálylaka valószínűleg a két falutól ÉK. felé volt, egyházáról nem tudunk. Birtoklásáért a XIV—XV. sz. folyamán a Gutkeled nemzetségből származott Várdai és Zeleméri családok pereskednek.⁶⁶

A Tóóc mentén keletkezett települések közül már igen korán, a XIII. sz.-ban a legjelentősebbnek Debrecen látszik. Ekkor még nagyságra nézve versenytársai is vannak Macs és Szepes falvakban. A múlt század végén végrehajtott szintezési adatok szerint a középkorban megtelepült belváros egy ÉÉK—DDNy.-i irányú homokbuckán fekszik, amely menedékesen ereszkedik a Tóóc völgyére. A bucka legmagasabb pontját a mai Dombutca jelöli, amely 121 m-es szinten áll. A belváros Dny.-i oldala azonban már csak 111 m magasságban van. A bucka ÉNy.-i lábánál, a mai Déri Múzeum helyén szélfúvás által keletkezett teknőben volt a múlt század elejéig megmaradt vízállás, a Paptava. A Paptaván túl, az előbbi buckával párhuzamosan másik homokgerinc húzódott. A középkori utcahálózat és utcanevek egybevetése alapján megállapítható, hogy a mai belváros területén a XIV. sz.-ban három település feküdt. Az utóbb említett alacsonyabb gerincen egy utcasor hosszan elnyúlva (Szentmihály); a másik, a magasabb gerincen Debrecen és tőle ÉNy.-ra Szentlászlófalva állott. Ez utóbbinak megállapíthatóan külön egyháza is volt. A három település egybeolvadása a Debreceni család birtoklásával van összefüggésben és a XIV. sz. elején történt. Az utcahálózat egy része tervszerű kialakítás után vette fel a mai formáját. A XV. sz. első évtizedeiben alakult ki a belváros D.-i része, a Piac-utca és erre, mint főútvonalra merőlegesen haladó két K.-i és három Ny.-i irányú mellékutca.⁶⁷ Maga a Debrecen név 1235-ben szerepel először a váradi *regestrum*-ban, a másik két rész nevét azonban középkori, ill. a XVI. sz.-ban még élő utcanevek őrizték meg. A legnagyobb település kétségtelen Debrecen volt, és már a XIII. sz. óta ez szerepel a három részből összeolvadt falu elnevezése gyanánt. Azonban a korábbi, beolvadt részek a középkor folyamán bizonyos közigazgatási önállóságot megőriztek.⁶⁸

Debrecen mai belvárosával szorosan egybeépülve, az említett magasabb homokbucka D.-i lejtőjén negyedik

⁵³ Debrecen, Vár. ltár. Okl. gyűjt. 111, 119 és 151. sz.

⁵⁴ Zoltai, Települések, 39 és köv. 11. Ismeretlen részletek (Db. 1936), 134. l., 12. j.

⁵⁵ Karácsonyi-Borovszky, Váradi reg. 18/388 és 388/141 eset.

⁵⁶ AUO. XII. 376.

⁵⁷ Debrecen, Vár. ltár. Okl. gyűjt. 111., 119. és 151. sz.

⁵⁸ U. o. Szepesi ír. 165. sz. Okl. gyűjt. 56. sz.

⁵⁹ Karácsonyi-Borovszky, Váradi *regestrum*, 165/208 eset. Zoltai, Települések, 35. Zichy cs. oklt. VI. 274.

⁶⁰ Zoltai, Debrecen sz. kir. város határának kialakulása, 13. 1552-ben még 16 porta után adózik, de az 1599-es összeírás már nem említi.

⁶¹ Fejér, CD. V/3.259. Gyárfás I., A jász-kunok tört. II. 449.

⁶² Bunyitai, A váradi püspökség tört. III. 261.

⁶³ Zichy cs. oklt. I. 133.

⁶⁴ Zichy cs. oklt. I. 210., 449, 480, VI. 64., 318., 359.

⁶⁵ Debrecen sz. kir. város múzeumának jelentései, 1913.

⁶⁶ Zichy cs. oklt. I. 235., 252., 253., 261., 271., 276., V. 380, 404, 418.

⁶⁷ A tanulmány kerete nem engedi meg részletesebb bizonyítékok kifejtését. Ezt egy kéziratban lévő dolgozatomban elvégeztem. Szentlászlófalváról az 1332—37-ben keletkezett pápai tizedjegyzékben történik említés. Mon. Vatic. I. sor. 66., Debrecen. Vár. ltár. okl. gyűjt. 370. sz. Jakubovics E., MNY. 1926, 222, 298, 358.

⁶⁸ 1466-ban a mesterutcai polgárok Gebei András bírójukkal külön vásártartásra kapnak oklevelet. Debrecen, Vár. ltár. Okl. gyűjt. 232. sz.

falú is állott: Torna vagy későbbi nevén (egyháza védőszentje után) Boldogasszonyfalva. Nevét ma egy szőlőskert őrzi. A falu 1289-ben tűnt fel először, amikor a Hontpázmán nb.-i Szentjánosi Pázmán fia Ders »possessionem suam hereditariam Thurna vocatam in viciniate possessionis Ruphoin bani Debrecen vocatae, in qua ecclesia in honorem beatae Virginis gloriosae« áll, eladja Rophoin bánnak, Debrecen birtokosának.⁶⁹ Tíz esztendővel később a falu véglegesen Rophoin birtokába jut, és az oklevél azt is elárulja, hogy Ders ezt a birtokot a Miskolc nembeli Turna feleségétől kapta, aki Derset örökbe fogadta.⁷⁰ Nincs okunk kétségbe vonni, hogy a falu az említett Tornától, mint alapítótól vette a nevét, s így kb. a XIII. sz. második harmadában keletkezhetett. 1366-ban Debreceni Dózsa fiai egy rész erdőt adományoznak Torna határában a debreceni Szt. András templom plébánosának.⁷¹ A Debreceni-család kihalása után a falu és határának csak egy része tartozott a debreceni uradalomhoz, más részét a szomszédos Szepesiek birtokolták.⁷² Debrecen polgárai a Szepesiek birtokából 1577-ben vásároltak meg egy részt, és ez Belsőboldogfalva néven belől került az 1593-ban épült sáncon. A sáncon kívül maradt rész a XVII. sz. közepéig tengődött, míg végre az 1657-i városi jegyzőkönyv megállapítja róla, hogy Boldogfalva magától elpusztult.⁷³ Az említett (Szenszűz tiszteletére épült) templomon kívül még egy kápolna állott benne, Szt. Anna és Joachim tiszteletére.⁷⁴

A Tóció D. felé kiszélesedő és elmocsarasodó K.-i oldalán állott Szepes. Nevét egy ma is meglevő 116 m magas őshalom őrzi. A felszín fölé kb. 5–6 m magasan kiemelkedő halom K.-i oldalán állott a falu temploma, míg a házak helyei ma is jól látszanak a tőle É.-ra lévő É–D.-i irányú lapos kiemelkedésen (5067–2., 193 és 2 koord.). A halom Ny.-i oldalán a Tóció mocsaras ágai terülnek el. A falu első említése 1235-ből való, Debrecen-nel kapcsolatban.⁷⁵ Ekkor valószínűleg várbirtok. Megtelepülését Jakó Zsigmond a XII–XIII. sz. fordulójára teszi.⁷⁶ A XIII. sz. végén *nobiles* de Zekes adják el Lomb egy részét, majd ugyancsak *nobiles* de Scepes szerepelnek Torna eladásánál.⁷⁷ A pápai tizedjegyzék kb. Debrecennel azonos jövedelmű helynek tünteti fel. A XIV. sz.-ban a Szepesi-család igen jelentős birtokokkal rendelkezett a környéken, és három századon keresztül meg is maradt a falu birtokában. Debrecen polgárai 1581-ben szereznek először részt benne, ekkor a falu telkeinek egy része még lakott. 1594-ben azonban végleg elpusztult, és Debrecen idők folyásával mint pusztát teljesen megszerezte.⁷⁸

A mai Debrecenről K.-re eső, nyírségi jellegű tájon É.-ról D.-re haladva, először Monostort találjuk. Legelőször »villa comitis Zoloue, monasteria nova« néven szerepel a pápai tizedjegyzékben, 1290 körül. 1375-ben Zalokmonostora néven említik. Ez időben a Gut–Keled-nemzetség Apaj ágának temetkező helye. A névadó comes 1280 körül élt, és így valószínű, hogy a falu ebből az időből való alapítás.⁷⁹ A XV. sz.-ban még mindig a Gut–Keled-nemzetségből származó családok osztozkodnak rajta.⁸⁰ 1429-ben vele szomszédságban Szentpálteleki nevű possessio-t említenek, amely még 1498-ban is szerepel.⁸¹ Monostornak 1549-ben még 9 portája van, de a század végén már elpusztult, és 1630 körül a debreceniek, hadháziak, böszörményiek közösen szerzik meg.

⁶⁹ AUO. IX. 507.

⁷⁰ U. o. X. 357.

⁷¹ Bunyitay, i. m. III. 223.

⁷² Debrecen, Vár. ltár., Okl. gyűjt. 207, 211, 218, 414 sz.

⁷³ Debrecen, Vár. ltár. Tan. jkv. 1657: 257.

⁷⁴ Zoltai, Települések, 34.

⁷⁵ Karácsonyi-Borovszky, Várad regestrum, 385/138. eset.

⁷⁶ Jakó Zs., Bihar vármegye a török hódoltság előtt, 354.

⁷⁷ AUO. XII. 376, IX. 507.

⁷⁸ Zoltai, Települések, 55.

⁷⁹ Jakó Zs., i. m. 304.; Bunyitay, i. m. II. 429. l.

⁸⁰ Debrecen, Vár. ltár. Okl. gyűjt. 159 sz.

⁸¹ Zichy cs. okl. tár. VIII. 382; Debrecen, Vár. ltár. Okl. gyűjt. 324 sz.

Ma Hajdúhadház és Debrecen határára esik.⁸² A középkori falu területén két templomhelyet ismerünk. Az egyik a debreceni és hajdúhadházi határon álló határdombon (4967–4., 193 és 18 koord.) található, amelyet 1911-ben a városi múzeum megásatott. Zoltai az itt talált templomdombon Monostor középkori templomát sejtí. A templomdomb É.-ról D. felé húzódó hosszú homokhát, mindkét végén egy-egy kisebb buckával. Tőle Ny.-ra széles mocsaras völgy terül el. A domb és a völgy vele szemben lévő oldala a felszínen tele van cserepekkel, az egykori falu helyét a törmelék jól mutatja. Az ásatás a templom alapjait és szétdúlt temetkezés nyomait tárta fel.⁸³

A másik törmelékes hely a mai Nagyerdő É.-i oldalán található, ahol a pallagpusztai villamos vasút elfordul a gazdasági tanintézet felé, a vasút bal oldalán (4967–4., 194 és 14 koord.). Nem lehetetlen, hogy ezek a romok az említett Szentpálteleke *praedium* helyét jelöljék.

Monostortól K.-re állott a középkorban Parlag, amely az 1332–37-es pápai tizedjegyzékben szerepel először, mint egyházas hely. Ennél azonban bizonyosan régebb település, a XIV. sz.-ban nagyobb jelentőségre vergődött középnemesi család, a Parlagiak birtoka. A család egészen a XV. sz. közepén történt kihalásáig megtartotta. 1549-ben még jelentős hely, 32 portája van, 1640-ben még egyháza is fennáll, de már a XVII. sz. elején kezdett elnéptelenedni. 1637-ben a jobbágyok panaszkodnak, hogy a sok részbirtokos közül egyik sem védelmezi őket, és a hadháziak, akik már egyes birtokrészeket zálogba vettek, úgy elszorítják a legelőjüktől és szántóföldeiktől őket, hogy inkább elhagyják a falut. Egyes debreceni polgárok is ez időben szereznek zálogrészeket benne, 1669 óta pedig maga a város veszi zálogba. Később Hadház és Debrecen osztozkodtak rajta, ma nagyobb része Hajdúhadházhoz tartozik.⁸⁴

A falu helye Debrecen határára esik, a Debrecen–nyírbátori vasútvonaltól É.-ra fekvő dombon (4967–4., 199 és 16 koord.), a Dombos-tanya területén állott. A debreceni városi múzeum 1908-ban a helyét megásatta és az agyagdöngölésű alapzatot feltárta. Zoltai Lajos szerint a templom a XIII. sz. végének építkezési jellegzetességét mutatja.⁸⁵

Parlagtól D.-re közvetlenül a középkori Debrecen határával érintkezett Szalóksámson, amelynek határát az 1347-es oklevélből pontosan ismerjük. Eredetileg a Hont–Pázmán-nemzetség birtoka volt, és valószínű, hogy névadója azonos a Monostornál említett Szalók comes-szel.⁸⁶ Ez esetben alapítása a XIII. sz. második felére tehető. 1438-ban tényleg e nemzetségből származó Téthy-család tagjai adják »una cum ecclesia lapidea in eodem in honorem beatae Elizabeth constructa« zálogba Brankovics Györgynek, Debrecen akkori földesúrnak és a debreceni polgároknak.⁸⁷ Ettől kezdve nem esik többet szó róla. Lehetséges, hogy még ebben az évszázadban elpusztult, területe pedig beolvadt Debrecen határába. A falunak semmi nyoma nem maradt, de a mai Bellegelön, a várostól K. felé, a vámospércsi út É.-i oldalán ÉÉK–DDNy.-i irányú, K. felé, a Kondoros mocsaras völgyére lejtő homokbuckát Perzsedombja néven ismerik. Nyilván a falu és templomának védőszentje neve él ebben az elnevezésben. A dombon valóban található téglatörmelék, és 1876 előtt, míg ez a terület legelő volt, az alapfalak is állhattak, de ebben az esztendőben a legelő kiosztása után szántófölddé alakult homokbuckából a téglákat a tulajdonosok kiszedték. A szántás-vetés következtében a domb ÉK.-i oldalát a szél teljesen elhordta, és így a nyomok eltűntek. A városi múzeum 1914. évi ásatása alkalmából kis árpádkori templom feldúlt agyagalapozásán kívül szegényes téglakulása, 21.

⁸² Zoltai, Debrecen sz. kir. város határának kialakulása, 21.

⁸³ Debrecen városi múzeum jelentései 1911, 42–53.

⁸⁴ Zoltai L., Debrecen sz. kir. város határának kialakulása, 20. Debrecen, Vár. ltár., Parlag-monostori iratok. 75. sz.

⁸⁵ Debrecen város múzeumának jelentései, 1908, 41–49.

⁸⁶ Anjouk. oklt. V. 22, VI. 46.

⁸⁷ Debrecen, Vár. ltár. Okl. gyűjt. 122. sz.

sírok is kerültek elő. Melléklet a sírokban néhány hajkarika volt.⁸⁸ Ma már az egykori falnak még kevesebb nyoma van (4967—4., 198 és 8 koord.).

Szalóksámsontól DK.-re az 1347-es határjárás Fancsikát említi. Lehetséges, hogy ebben az időben a Hont—Pázmán nemzetség birtoka, mert ezeké a XIII. sz. vége óta ebbe a faluba beolvadt Szentjános *praedium*.⁸⁹ 1456-ban a nemzetségből származott Esztári Albert adja át Latóházával és Szentjános *praedium*-okkal rokonának, Bajomi Istvánnak.⁹⁰ Az oklevelekben emlegetett helynevek ezen a tájon ma is élnek. A XV. sz.-ban a Szepesiek pereskednek miatta, valamint az ugyan-csak hozzája tartozó Facsát miatt is.⁹¹ Ez az utóbbi helynév az idők folyamán eltűnt. A falu 1576-ban már pusztta és a XVII. sz.-ban teljes egészében Debrecen szerezte meg.⁹² Jelenleg legnagyobb része erdő, a XVIII. sz.-i térképen azonban az erdők között lévő egykori szántóföldek helyei még jól felismerhetők. A falu a mai Diószegi-út É.-i oldalán terült el (4967—4., 200—201 és 4 koord.). Templomának helye egy homokdombon, Horváth József kaszálójában van.

Fancsikától DNy.-ra a Kondoros vízfolyás K.-i oldalán állott Pac. 1332-ben már templomos hely, és Jakó Zsigmond feltevése szerint talán a XII. sz. végén mint királyi birtok keletkezett. De az is feltételezhető, hogy a Szepesiek telepítették. Ennek a feltevésnek ellene mond a név, amely XIII. sz.-nál korábbi képzés. A Szepesiek a XV. sz.-ban rengeteget pereskednek részben miatta, részben a határába beolvadt Gömörő miatt.⁹³ 1555-ben még hét jobbágytelke van, 1561-ben azonban már *praedium*.⁹⁴ Debrecen a XVI. sz.-ban kezdett itt birtokot szerezni. A templom és a falu a Kondoros folyása mellett állott, de területe a középkorban is legnagyobb részt erdő volt és ma is az (5067—2., 196—197 és É. 2—3 koord.).

Fancsikától DK.-re, szintén a Nyírség erdői között terült el Bánk, vagy az első, 1324-ből való említése szerint Bánkegyháza.⁹⁵ Ezidőben még mint *terra*-t emlegetik, amiből lakatlanságára is lehetne következtetni.⁹⁶ Az oklevél szerint I. Károly adományozta a Kállay-család ősenek. A birtok 1413-ig a Kállayaké, ekkor Zsigmond a Pércsi-családnak adományozta.⁹⁷ Ettől kezdve a Szepesi és Pércsi-családok birtokolják. Aránylag mindig kis falu lehetett, 1352-ben csak 16 házból áll, 1552-ben is 24 portája van.⁹⁸ A XVI. sz. vége felé már pusztta, Debrecen város lassanként a távollakó birtokosoktól zálogba veszi. Ma legnagyobb része erdő, de az volt már a középkorban is, amint egy 1415-ből való határjárás bizonyítja.⁹⁹ A falu és temploma a mai diószegi út É.-i oldalán állott, széles lapos homokháton, amelyet D.-ről és Ny.-ról mocsaras lápok vesznek körül. A templom helye egy kisebb magaslaton ma is feltűnően észrevehető, falai a XVIII. sz. elején még állottak. Körülötte nagy területet téglá- és cseréptörmelék fed (5067—2., 202 és É. 1—2 koord.).

A mai határ ÉK.-i részén Bánktól és Fancsikától ÉK.-re terült el Haláp. Első említését a váradi regestrumban bizonytalannak vehetjük, mert csak 150 év múlva említik ismét, 1347-ben Szalóksámsont határjárásánál.¹⁰⁰ Ettől kezdve 70 esztendeig megint nincs hír felőle,

1415-ben csak megemlíti, mint Bánk szomszédját. 1433-ban a Szepesiek osztzkodnak rajta.¹⁰¹ A XVI. sz. elején a debreceni uradalom kötelékébe tartozott.¹⁰² Hatalmas erdők és vizes rétek közé szorult kis falu lehetett, 1552-ben is 12 portája van. Lakói a XVII. sz. közepén hagyják el. Debrecen az elmenekült jobbágyok nélkül 1660-ban veszi zálogba a tulajdonosoktól.¹⁰³ Legnagyobb része ma is erdő, itt-ott közbeékelődött tanyaföldekkel. A falu ÉD.-i irányú, K.-i és D.-i oldalán meredeken lejtő széles homokháton állott, a mai halápi telek néven ismert tisztáson, a Debrecen—vámospécsi út D.-i oldalán (4967—4., 208 és 8 koord.), ahol a felszínen téglá- és igen sok cseréptörmelék mutatkozik.

Haláp területébe olvadt be, de máig élő helynévként megmaradt a pusztta É.-i részén Soma, amelyet ugyan a váradi *regestrum* is említ 1220-ból,¹⁰⁴ mégis 1311-ben tűnik fel ismét mint *terra*. Ekkor kapja királyi adományként Debreceni Dózsa.¹⁰⁵ Idők folyamával valamiképpen a debreceni polgárok birtokába került, 1406-ban ugyanis már mint régtől fogva Debrecenhez tartozó birtok szerepel.¹⁰⁶ Ekkor már valószínűleg lakatlan, de korábban bizonyosan templom is állott rajta, a mai somai erdőör háztól D.-re 60—80 m-re, K. és DK. felől nádas réttel körülvett homokvonulaton. A templom tégláit az első világháború után széthordták. Agyagdöngölésű alapfalai azonban megmaradtak. Körülötte feldúlt temető volt, szegényes leletekkel.¹⁰⁷

Ugyancsak a mai Halápba olvadt be az ÉNy.-i részen a középkori Szatatelke. 1406-ban és 1429-ben együtt említik Somával és a nem messze fekvő Ároktelekével együtt, mint régtől fogva Debrecenhez tartozó *terra*-t.¹⁰⁸ Nem bizonyos, hogy egyházas hely lett volna, bár a helynév ma is él, és a szatai csőszházhoz nem messze (4967—4., 205 és 10 koord.) a felszínen több helyen téglatörmelék figyelhető meg. 1952 őszén a Déri Múzeum által végrehajtott ásatások nem hoztak eredményt. Mind Szata, mind Soma a középkortól kezdve Debrecen birtoka, és ma is nagyrészen erdő. Ma ugyan már az erdők között sok a szántóföld, azonban a XVIII. sz.-i térkép ezen a tájon, Bánkhoz és Haláphoz hasonlóan, hatalmas összefüggő erdőket mutat, amelyeket csak helyenként szakítottak meg irtások és össze nem függő tisztások.

IV

A településtörténeti kutatás néhány módszertanilag kidolgozott eredménye alapján megkísérletünk vélnünk, hogy az említett három tájegység településeinek korát meghatározzuk. Eredményeinket azonban hipotetikus értékűnek tekintjük, elsősorban azért, mert a szomszédos területeken hasonló természetű kutatások nem folytak, így az összefüggéseket nagyobb perspektívába beállítani nincs módunkban. De a helynévkutatás, a középkori birtokviszonyok ismerete és az egyházi *patrocinium* némi támaszpontot ad a települések kezdeténél a *terminus post quem* megállapításához.

Ha a mai debreceni határon előforduló középkori helyneveket vizsgálat alá vesszük, akkor azonnal szembe tűnik, hogy közülük néhány a személynevek csoportjába tartozik, és e személynevek önmagukban képezik a település nevét. Ilyenek: Ohat (1299, Hahot, 1300, Ohoth), Ders (1336, Deers), Csécs (1343, Chech), Szaboles (1453, Zabolch), Macs (1282, Moch), Torna (1289, Thurna), Fancsika (1347, Fanchika), Bánk (1324, Bankighaz), Soma (1311, Suma). A felsorolt 9 falu közül 4 (Ohat, Ders, Csécs, Szaboles) a hortobágyi ártéren, kettő (Macs, Torna) a Nyírség és a lősz érintkező vonalán a Tócs mentén, míg három (Fancsika, Bánk, Soma) a nyírségi erdős-ligetes tájon állott. Minden valószínű-

¹⁰¹ U. o., 78., 108., 110. sz.

¹⁰² U. o. 440. sz.

¹⁰³ Debrecen, Vár. ltár. Ohati ir. 159 sz.

¹⁰⁴ Karácsonyi-Borovszky, Váradi regestrum, 263/110. eset.

¹⁰⁵ Gyárfás I., i. m. III. 261.

¹⁰⁶ Debrecen, Vár. ltár., Okl. gyűjt. 56., 104. sz.

¹⁰⁷ Debrecen városi múzeum jelentései, 1924, 9.

¹⁰⁸ Debrecen, Vár. ltr., Okl. gyűjt. 56., 104. sz.

⁸⁸ Debrecen sz. kir. város múzeumának jelentései, 1914, 12.

⁸⁹ AUO, IX. 507, Anjouk. oklt. II. 35.

⁹⁰ Károlyi cs. oklt. II. 309.; Debrecen, Vár. ltár. Okl. gyűjt. 223. sz.

⁹¹ Debrecen, Vár. ltár. Okl. gyűjt. 111, 318. sz.

⁹² U. o. Szepesi ir. 68. sz.

⁹³ Jakó Zs., i. m. 314. Debrecen, Vár. ltár. Okl. gyűjt. 311, 151, 414.

⁹⁴ Zoltai, i. m. 47.

⁹⁵ Zichy cs. okltár. I. 250.

⁹⁶ Jakó Zs., i. m. 206.

⁹⁷ Debrecen, Vár. ltár. Okl. gyűjt. 72. 73. sz.

⁹⁸ U. o. 93., 94., 98., 108., 127., 414. sz. Bunyitay, i. m. III. 202.

⁹⁹ Debrecen, Vár. ltár. Okl. gyűjt. 78., 80. sz.

¹⁰⁰ Zoltai, Települések, 38.; Debrecen, Vár. ltár., Okl. gyűjt. 23. sz.

ség szerint személynévnek minősíthető Pac (1332, Poch) ugyancsak a Nyírséghez tartozó tájon települt.

A településtörténeti kutatás megállapította, hogy az ilyesféle, személynévekből képzett helynevek az ország K.-i részén a XIII. sz. első feléig keletkeztek, kb. a tatárjárásig.¹⁰⁹ A felsorolt falvak tehát a kutatás mai állása szerint a XI. sz.-tól a XIII. sz. közepéig települhettek, és így ezen a tájon a legrégebbi települési réteghez tartoznak. Néhány esetben közelebbi kor-meghatározás is lehetséges. Ohatot a XIV. sz. elején a Pércsi-család tagjai birtokolják. Ennek a családnak egyik tagja, Whud fia János, Pércsen birtokos és 1270—1272 között hal el maradék nélkül. Nem lehetetlen, hogy az említett birtokos volt a falu telepítője, még a XIII. sz. elején.¹¹⁰

Ugyanehhez a csoporthoz tartozik Macs, amely 1282-ben a bihari vár birtoka. A bihari várspanok közt 1206—7 közt találunk Macs nevű ispánt, és így közelfekvő az a gondolat, hogy az ispán volt a telepítő és a helynévadó.¹¹¹ Ugyanez a feltevés valószínű Bánk esetében is: a telepítés ideje a XIII. sz. eleje, mert a később nádorrá lett Bánk bán ebben az időben bihari ispán is volt. Határozottan megállapítható Tornánál, hogy a falu az alapító nevét viseli. A névadó Miskolc nembeli Torna, az oklevélből következő, 1230—60 között élt.¹¹²

Amennyiben Németh Gyula megfejtése Debrecen nevét illetően helyes nyomon jár, akkor ennek a településnek eredete is a XI. sz.-ra tehető. Németh Gyula ugyanis Debrecen nevét honfoglaláskori török eredetűnek véli.¹¹³ Viszont az esetben is igen régi településsel van dolgunk, ha kiderülne a régibb vélemény helyessége Debrecen nevének szláv eredetéről.

Honfoglaláskori török eredetűnek vélik Balmaz nevét is, amely ugyan aránylag későn tűnik fel.¹¹⁴ Ez esetben Debrecennel együtt ez a falu ezen a tájon a legrégebbi települési csoporthoz tartozna.

A helynevek másik csoportját nem mondhatjuk személynéveknél, azonban középkori formájuk arra mutat, hogy igen régiek lehetnek. Ilyenek: Zám (1297, Zaam, 1343, Zaammunustura), Mátá (1328, Matha), Elep (1307, Elep), Cuca (1311, Zuza), Haláp (1347, Halap). Ezek a legutóbbi kivételével mind a hortobágyi ártéren állanak és kivétel nélkül királyi birtokok. Úgy látszik, ezek az egykori várbirtok-állományhoz tartoztak. Zámnak a Káta-nemzetség által rövid ideig tartó birtoklása kivételt jelent, mert e nemzetségnek egyéb birtokai a környéken nincsenek. Igen valószínű, hogy a felsorolt falvak a várbirtokrendszer kialakulása és felbomlása közti időben, tehát a XI. sz.-tól a XIII. sz. elejéig keletkeztek.

Minden bizonnyal a várbirtokszervezethez tartozott két, nevében foglalkozást őrző hely is, Ebes és Fegyvernek. Ebesről tudjuk, hogy a XIII. sz. elején még a bihari vár birtoka volt. Fegyvernekről ilyen adatunk nincs, azonban neve katonai foglalkozásra utal.

A negyedik csoportba tartozik néhány olyan helynév, amely a táj tulajdonságait őrzi. Ilyen: Hegyes (1311, Hegys), Szepes (1235, Seb?, 1289, Scepes) és Lomb (1213, Villa, Lomb) vagy későbbi nevén (egyháza után) Szentkereszt. A legelső aránylag későn tűnik fel, Szepes a XIII. sz. elején valószínűleg a kolozsi vár birtoka volt. Lombot a XIII. sz.-ban szintén a bihari vár birtokához tartozónak tekinthetjük. Hegyesnek várbirtok jellegére közelebbi adatunk nincs, de több, kétségtelen ilyen természetű falu közé beékelte helyzete azt mutatja, hogy valószínűleg ez is ehhez a birtokcsoporthoz tartozik. Így a három település, korát tekintve, az első réteghez tartozik és megtelepülésük még a vár-

birtokszervezet felbomlása előtt, tehát a XIII. sz. elejét megelőző korban történhetett. Helynévadás tekintetében ehhez a csoporthoz tartozik Parlag is. Azonban aránylag késői feltűnése (1232—37) és a rá vonatkozó adatok gyér volta, valamint templomának stílusjellege miatt keletkezését a XIII. sz. utolsó harmadánál nem tehetjük korábbra. Közvetlen környékén éppen ebben az időben keletkezett két más falu is.

A XII. sz. végén és a XIII. sz.-ban újabb típusú helynevek, a személynév és -laka, -háza stb. összetételben szereplő elnevezések lesznek általánosak. A Tiszántúlról első adataink a XIII. sz. elejéről valók. Ehhez a csoporthoz tartoznak Szalókmonostora (1290 körül, villa comitis Zolouch monasteria nova, 1375, Zalokmonostora) és Szalóksámszon (1347, Zolouchsamson). Mindkettő a Hont—Pázmán nemzetség alapítása. Az alapító Szalók comes az 1270—80-as években szerepel. Szalóksámszonban Szt. Erzsébet tiszteletére épült kőtemplom állott, ez tehát III. Endre leányának szentté avatása után, de még a birtokos életében keletkezhetett, 1235-től 1270-ig. Macs és Szalókmonostora között 1282-ben várbirtokként emlegetett Mihálylaka is ehhez a csoporthoz tartozik. Megtelepülését mégis a XIII. sz. első felére tehetjük. A távolabbi Hortobágy mellett fekvő, 1261-ben említett Papegyháza az egri káptalan birtoka, és lehetséges, hogy első említésénél 2—3 évtizeddel korábban keletkezett.

Ugyanehhez a típushoz tartozó néhány helynévvel a XV. sz.-ban is találkozunk, azonban egy-egy adaton kívül semmiféle más említés rájuk vonatkozólag nincs. Ilyenek: Szentpálteleki (1429), Latóteleke (1456), Szata-teleke (1406), Kamaráshalma vagy teleke (1435) és Ondóteleke (1435). Ezekről eddig kétségtelen bizonyossággal nem lehetett megállapítani, hogy önálló települések lettek volna, mert említésük idején mindenik praedium és nem önálló falu. Az újabb kutatások szerint a -teleke és -háza összetételben szereplő helyek nem önálló települések, hanem egy-egy korábban kialakult falu külső határán, mint bizonyos gazdasági funkciót betöltő telepek létesültek, a XIV—XV. sz.-ban.¹¹⁵ A felsorolt helyek topográfiai helyzete ezt a feltevést igen valószínűvé teszik. Az első három a keleti erdős területek közti irtásokon, a két utóbbi pedig a XIV. sz.-ban már néptelenné vált korábbi települések határán állott.

A helyneveknek végül van még egy csoportja, a szentek nevéből képzettek, nyilván a falu templomának védőszentje után. Ilyenek: Szentmihály (a középkori Debrecen ÉNy.-i része), Szentlászlófalva (1232, villa Sancti Ladislai) és Szentjános (1347). Ilyen helynévadás a XII—XIII. sz.-ban volt általános, a XIII. sz.-on túl ilyen típusúak már nem keletkeztek.¹¹⁶

Szentmihály keletkezését — ha valóban önálló település volt — a XII. sz. fordulójáig viheti vissza. Szentlászló esetében a terminus post quem a XII. sz. utolsó évtizede, mert László szentté avatása 1192-ben történt.¹¹⁷ Földrajzi helyzete szerint mindkettő a várbirtok-csoporthoz tartozott. Szentjános aránylag későn kerül elő, a névadási gyakorlat szerint ennek keletkezését is a XIII. sz.-ra tehetjük.

A településtörténet és a helynévkutatás jelenlegi módszerei alapján megállapíthatjuk, hogy a debreceni határon állott 35 középkori falu megtelepülése és elnéptelenedése nem egy időben történt. Az elsőleges megszállásnál a földrajzi tényezőknek igen komoly jelentőségük van. A három tájtípus falvainak pontos topográfiai felvétele azt bizonyítja, hogy azok álló vagy folyó víz mentén települtek, de mindig az árvízmentes peremen. Ez alól a szabály alól egyetlen kivételt sem találunk. A hortobágyi ártéren egyetlen falu sincs a 91 m-es szint alatt. A pusztai általános szintje 89—90 m-es magasságban fekszik, az alig 0,5—1 m-es különbség már elég biztonságot nyújtott az idetelepülőknek az árvizek elől. A magasabb szinten fekvő löszhátakon a településeknek az állandó vízfolyások mellé húzódása is érthető. Még

¹⁰⁹ Knieszsa I., Keletmagyarország helynevei. Magyarok és románok (Bp. 1943), I. k. 124. Györffy Gy. véleménye szerint a helynévadás e gyakorlata a XI. sz.-ig vihető vissza. Siebenbürgen und seine Völker (Bp. 1943), 109.

¹¹⁰ AUO. III. 274.

¹¹¹ AUO VI. 308, XI. 85. Bunyitay, i. m. III. 260.

¹¹² AUO. X. 357.

¹¹³ Klebelsberg emlékkönyv (Bp. 1925), 139—141.

¹¹⁴ U. o. 141.

¹¹⁵ Belényesi M., Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez (Bp. 1948), 35.

¹¹⁶ Knieszsa I., i. m. I. 124.

¹¹⁷ Fekete Nagy A., Századok 1937, 417—431. Schwarz E., Századok 1933, 186—197.

ma is komoly technikai feladat itt a víz nyérése, a közép-korban pedig méginkább az lehetett. A nyírségi homokterületen szintén ez az ok magyarázza meg a vizek mellé való települést. Sőt itt még másik oka is lehetett ennek; az, hogy a völgyek magasabb szintjén találtak viszonylag jobb talajt. Bár a homoktalaj általában könnyen művelhető, a XIX. sz. közepéig alacsony termőképessége miatt nem volt nagyon csábító település és művelés szempontjából.

Az említett 35 falu közül 17-et minden valószínűség szerint XIII. sz. előtti településnek vehetünk. A 17-ből 11 Debrecenről Ny.-ra a Hortobágyon és a löszhátságon állott. A löszterület maga is majdnem olyan kiterjedésű, mint a Hortobágy, mégis a legrégebb falvak közül itt csak hármat találunk, viszont az aránylag alkalmatlanabb talajú ártéren 8 falu állott. A fentmaradó 6 közül 3 a mai Debrecen belvárosa területén helyezkedett el, 3 pedig beljebb, az erdők közötti irtásokon. A XIII. sz.-ban még két falu (Ohat és Papegyháza) az ártéren; Lomb, Macs, Szentlászlófalva és Torna a Tócsa mentén; Fancsika, Szalóksámszon, Szalókmonostor és Parlag a nyírségi tájon állott, beljebb a löszhátságon keletkezett Hegyes. A -laka és -háza összetételű helynevek önálló település volta bizonytalan. Ezekre jellemző, hogy aránylag későn és olyan határreszeken tűnnek fel, ahol egy-két századdal előbb már bizonyíthatóan egyházas települések állottak. Pl. Latóháza Bánk; Szatateleke Soma; Kamaráshalma és Ondóteleke; Lomb és Szepes; Mihálylaka, Macs; Szentpálteleke, Szalókmonostora táján.

A birtokviszonyok tekintetében egy-két településsel kapcsolatban kétségtelenül megállapítható a királyi várbirtok-rendszerhez való tartozás, míg másokról földrajzi helyzetük folytán csak feltehető. Ezek nyilvánvalóan a várrendszer felbomlása előtti időből való települések. 3 falu kétségtelenül a nemzeti birtokcsoporthoz tartozik; Torna, Szalóksámszon és Szalókmonostora. A falvakat birtokló nemzetségek azonban nem gyökeresnek ezen a tájon, feltűnésük a XIII. sz. elejére, a királyi várrendszer bomlása idejére esik.

A vitathatóan királyi birtokcsoporthoz tartozó falvak némelyikében a XIII. sz. végén és a XIV. sz. elején számos ágra bomló középnemesi családok tűnnek fel; a Szepesiek, Pércsiek, Parlagiak, távolabb a Zelemérik. Ezek a közelebb vagy távolabb birtokos Hont, Pázmán, Gutkeled, Ákos és Borsa nemzetségekkel állnak rokonságban. Feltehető, hogy ez a vagyoniilag is erős középnemesi réteg a királyi várszerkezet bomlása idején, a XIII. sz. elején bekövetkezett társadalmi változás eredményeként alakult ki.

A betelepülés folyamatát csak találgatni lehet. Sok érv támogatja azt a feltevést, hogy ez a folyamat a királyi várrendszernek a Tiszántúlon való kialakulásával függ össze. Ezen a tájon legjelentősebb királyi vár, amelyhez több falu is tartozott, a bihari volt. Ez a vár azonban csak a XI. sz. végén nyert nagyobb jelentőséget, és nem lehetetlen, hogy ettől az időtől kezdve lett erősebb ütemű a táj benépesülése is. Molnár Erik az ország középső részein és a Tiszántúlon lévő, korábban lakatlan területek benépesedését a XI. sz. végére teszi és kapcsolatba hozza az ország Ny.-i, sűrűbben lakott részein fokozatosan kiépülő államhatalom mind nyomasztóbbá váló terhei alól való meneküléssel.¹¹⁸ A lassan benépesülő üres területeken a földművelés azonban csak fokozatosan hódított teret. A XII. sz.-ban a Tiszántúl É.-i részén még pásztorkodás folyt, esetleg legelőváltó rendszerben gyakorolt csekély mértékű földműveléssel.¹¹⁹ Minden valószínűsége megvan annak, hogy a Hortobágy árterén a XIII. sz.-ban feltűnő kis falvakat ilyen, pásztorkodásból és halászatból-vadászatból élő népelemek telepítették. A földművelésre alkalmatlan, árvízterületen nagy számban található kis falvak népének gazdasági formáját nehezen tudjuk másként elképzelni.

Azt sem lehet véletlennek tekinteni, hogy a löszhátságon a falvak túlnyomó többségükben a XIII–XIV. sz. közötti időből származnak, hogy a pusztán maradt falvak megszerzése nem azután következett-e be, amikor már

sz. fordulóján tűnnek fel. Az lehet, hogy egyik-másik már korábban is megvan, de többségük inkább a századforduló évtizedeiben keletkezhetett. A termékeny talajú löszfennsík a XIII. sz. folyamán a gazdasági élet struktúráváltozásával, a pásztorkodásról a földművelésre való áttérésre kedvezőbb lehetőséget nyújtott, míg korábban, a pásztorkodás életformájának, aránylagos vízszegénysége miatt, nem nagyon kedvezett. De még így is feltűnő, hogy az itt keletkezett falvak az akkor még bővebb vízü völgyek oldalán találhatók. A nyírségi táj nagyobb mértékű megszállása is csak részben írható a földművelés javára. Igen valószínű, hogy ezeket a középkor folyamán eléggé jelentéktelen, kis falvakat főleg állattartásból és mellékesen földművelésből élő népek lakták. Erre a kérdésre a történeti források választ nem adnak, a kérdés eldöntése csak az ásatásoktól, esetleg nagyobb kiterjedésű, az egész falu települését feltáró kutatásoktól várható. Az eddigi középkori feltárásoknál azonban ez a szempont nem merült fel.

Az előbbi fejezetekben a lehetőséghez képest megpróbáltuk az elnéptelenedés valószínű időpontját is megállapítani. Az összehasonlításból kitűnik, hogy a 35 településből — ha Szatatelkét is önálló falunak vesszük — 11 már a XV. sz. folyamán néptelenné vált. Ez a szám az itt állott települések közel egyharmadát teszi. Néhálynak (Derzs, Szabolcs, Mátá és Balmaz) pusztulása majdnem évtizednyi pontossággal meghatározható. A XV. sz. folyamán elpusztult falvak közül 7 az ártéren állott. Mátá ugyan 1452 után még ismét benépesült, de Balmaz pusztulása után nem a régi helyére települt vissza, hanem Újváros néven a löszfennsík szélén tűnik fel ismét. Határa azonban egyaránt kiterjed az ártérre és a mezőségre. A falvak ilyen nagyméretű pusztulása a XV. sz.-ban az ország egyéb részein sem ismeretlen. Szabó István szerint az ország különböző területein a falvakban 10–30%-ig mozog a pusztá telkek száma, és ez az arány a század végén 50–60%-ig emelkedik. A pusztasodást egyaránt meg lehet figyelni a középnemesi és főúri birtokokon. A pusztulás és elnéptelenedés egyik oka kétségtelenül az 1347 óta ismételt járványokban rejlik. A XV. sz. első felében 5, a második felében 6 járványos évről van említés. Ezek közül igen súlyosnak látszanak az 1456-i, 1480-i és 1495-i járványok. A pusztulás igazi okát mégsem a járványokban kell keresnünk, hanem a jobbágytársadalom életében végbe ment változásban. A jobbágyok terhei a XIV–XV. sz.-ban állandóan fokozódnak, és ugyanakkor a mind nagyobb számban feltűnő mezővárosok nagyobb szabadságot, jobb életlehetőséget és kevesebb terhet kínálnak a terhek alól szabadulni kívánóknak.¹²⁰ Ezt a magyarázatot annak a korszaknak okleveles adatai teljes mértékben támogatják. A hortobágyi falvak elnéptelenedésével kapcsolatban azonban nemcsak arról van szó, hogy a lakosság egy része elköltözik vagy éppen elszökik, hanem a település teljes pusztulását figyelhetjük meg. Ezek a falvak a XIV. sz. elején kialakult hatalmas uradalom keretébe tartoztak. Azt hisszük, nem túlságosan kockázatos az a feltevés, hogy esetleg az uradalomnak is volt szerepe a mezőgazdasági művelésre alkalmatlan területeken fekvő kis falvak elnéptelenedésében és a földművelésre alkalmasabb tájon ugyanazon időpontban feltűnő falvak betelepítésében. Balmaz esetében — amely egyébként szintén az uradalom keretébe tartozott — még a tervszerű áttelepítésre is gondolhatunk.

A pusztulásban és elnéptelenedésben nem jelentéktelen szerepet játszott az a mozzanat sem, hogy a XV. sz. folyamán pusztává vált települések határát a mezővárosi szabadalmakkal rendelkező Debrecen mint *communitas* vagy annak egyes polgárai szerzik meg. Csécs, Derzs, Papegyháza és Szabolcs határa Mátáéba olvadt bele, és ez utóbbi falu a XV. sz. közepe óta Debrecenhez tartozik. Cuca, Elep, Fegyvernek, Lomb, Szalóksámszon és Soma ugyancsak a város legrégebb határreszei. Az bizonyos, hogy a mezővárosi szabadalommal rendelkező Debrecen vonzotta az itt lakó jobbágynépséget, és ez a vonzás az elnéptelenedéshez igen nagy mértékben hozzájárult. Azt azonban a rendelkezésre álló adatokkal

¹¹⁸ Molnár E., A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig (Bp. 1945), 155.

¹¹⁹ U. o. 162.

¹²⁰ Szabó I., Századok 1938, 18 és köv. 11.

a lakosság elhagyta azokat, vagy pedig a mezővárosi communitas-a által való birtoklás vonta magával a lakosságnak átköltöztetését? Megfelelő analógiák hiányában ma még választ adni erre a kérdésre nem lehet.

Az mindenesetre eléggé feltűnő, hogy míg a Debreceni birtokába jutott falvak igen korán pusztákká váltak, a közvetlenül a város alatt állott és jobb talajú Torna, amely birtokjogilag nem került a városhoz, a XVII. sz. közepéig fentmaradt, több más, szintén közvetlenül a város vonzáskörébe tartozó, de kismemesi birtokosok kezén maradt jobbágyfaluvá együtt. A XV. sz.-ot túlélte települések pusztulása a 15 éves, majd a II. Rákóczi György háborújának eredménye. Ezt a pusztulási folyamatot bővebben levéltári adatok alapján az előbbinél sokkal jobban ismerjük. A háborús okot azonban a XV. sz.-ra a pusztító tényezők közül ki kell kapcsolnunk.

Összefoglalva az eredményeket, a régészeti, településtörténeti és nyelvészeti kutatások eddigi megállapításait felhasználva, többé-kevésbé kitűnik, hogy a debreceni határon állott középkori települések nem egy időben keletkeztek. A településtörténeti és nyelvészeti kutatás kb. évszázadnyi pontossággal lehetővé teszi a települések korának a meghatározását, de pontos adatokkal

csak a régészeti feltárás fog szolgálni ebben a tekintetben. A településtörténet és a régészeti kutatás munkájának szorosabb egybehangolásának szükségét a fentebb említett egy-két eset, ahol ez megvalósítható volt, még jobban megerősíti. Kitűnt ugyanis, hogy a régészeti feltárás az okleveles adatnál pontosabban, sőt az eddigi ismeretünkénél korábbra keltezte az egyes települések korát. De még inkább szükséges az együttműködés a többi probléma, a települések létrejöttében szerepet játszó földrajzi tényezők, a XI–XIII. sz.-i gazdasági struktúraváltozás és a XIV. sz.-i pusztásodás problémájának megoldásában. A tervszerű kutatás további előfeltétele az egykori települések helyének pontos topográfiai felvételezése, a felszín és a talaj alakulásának figyelembe vétele. Ezzel a felvételezéssel nemcsak a középkori települések pontos helyét lehet megállapítani, hanem jelentős adatokat lehet szolgáltatni az okleveles anyag földrajzi adatainak értelmezéséhez, az oly nagyon hiányzó középkori történeti földrajz megírásához is. A településtörténeti kutatás még ott is, ahol egyes területekre egyébként mintaszerű feldolgozásokkal rendelkeznek, ezt a munkát nem végezte el.

Balogh István

И. Балог:

К СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРХЕОЛОГИИ БОЛЬШОЙ ВЕНГЕРСКОЙ НИЗМЕННОСТИ

(Резюме)

Исходя из данных, содержащихся в современных грамотах, можно начертить средневековую карту окрестностей г. Дебрецена. В средние века на поймах р. Тиссы, в районе Гортобады, было больше болот и текущих вод, нежели в прошлом столетии после отвода их. Другой тип ландшафта в окрестностях г. Дебрецена представляют ручейки, протекающие в широких, покатых долинах, врезающихся в лессовые плоскогорья, которые имели воды больше, нежели теперь. Ландшафт Ньершег был охарактеризован бугорками летучих песков, лугами, поросшими камышами и тростником, равно как и лесами. Леса существовали и в средние века, но они обнимали большее пространство по сравнению с настоящим. Самые большие перемены в этом отношении произошли в XIX столетии, когда места, пригодные для земледелия, были обезлесены. Карта, составленная в периоде от 1765 до 1785 г. отражает еще почти средневековое положение.

В процессе заселения названной области в XI–XIII вв. можно наблюдать сильное влияние географических факторов. В первые столетия средневековья в окрестностях г. Дебрецена находились 35 поселений. 17 из них, по всей вероятности, составляли первую группу, охватывающую места, имевшие населения уже в XII столетии. Самые древние поселения в районе создавались, пожалуй, в X столетии, но помимо лингвистических данных мы не имеем никаких доказательств о них.

В безлюдных местах в XIII столетии создавались новые деревни, число которых дошло до 11, а затем в XIV столетии на окраинах первоначальных населенных пунктов образовывались еще 7. Среди приведенных 35 поселений 28 были самостоятельными деревнями с собственными церквями.

Одна часть поселений, принадлежащих к первой группе (8 из 17), создавшейся до конца XII столетия, находилась на заливной площади Гортобады, а другая — на полях лессовой почвы и в местах с ландшафтом типа Ньершег. Все без исключения деревни располагались поблизости текущих вод, на заливной площади Гортобады, на высоте 91 м. над уровнем моря, а на лессовых плоскогорьях — на склонах широких долин или же вдоль притоков, стремящихся к главной долине, в районе же Ньершег — на высоких буграх, охваченных с той или другой стороны водами.

Деревням, принадлежащим ко второй группе поселений, создавшихся в XIII столетии, пришлось довольствоваться малоплодородной почвой и невыгодным географическим расположением. Одна часть их была создана на засеках между лесами.

О самом процессе заселения названных деревень грамоты XIII столетия уже не содержат никаких сведений. Не подлежит сомнению, что большинство их было создано на 100–200 лет ранее упоминания о них в грамо-

тах. Спорадические раскопки на некоторых местах подтвердили это. Самые ранние поселения создавались, по всей вероятности, еще во время завоевания страны. Судя по новейшим исследованиям, более интенсивное заселение Затисской области произошло в XI–XII столетиях. Около середины XII века на незаселенных территориях начали образовываться королевские крепостные имения, которые способствовали увеличению численности населения. Но несмотря на это, остались еще довольно обширные территории, где поселений совсем не было. Начиная с середины XIII столетия, по разложению системы крепостных имений, здесь создавались деревни и по инициативе некоторых родов, владевших крупными латифундиями.

В конце XIV столетия или в начале XV-го положение изменилось. Начался обратный процесс, опустение деревень. Из вышеприведенных 35 деревень 11 опустели еще в середине XV столетия. Этот процесс достиг наибольших размеров на заливной площади Гортобады, где в названное время уже все деревни обезлюдели. На лессовых плоскогорьях и в районе Ньершег опустели только те из деревень, земли которых примыкали к собственностям наигуще населенного в то время места, т. е. Дебрецена. Остальные опустели вследствие разрушений, причиненных 15-летней войной, продолжавшейся от 1591 г. до 1606 г.

Причина опустения большинства деревень в XV столетии нам неизвестна. Допустимо, что кроме общих экономических и общественных причин содействовало и много местных факторов. Не исключена и возможность, что деревушки, создавшиеся на заливной площади Гортобады, первоначально представляли собой небольшие поселки пастухов и рыбаков, и когда центр тяжести в области экономики переместился от скотоводства к земледелию, жители деревень или добровольно покидали свои деревни или же помещики принудили их к переселению в другие места, где условия оказывались более благоприятными для земледелия.

Археологические исследования до сих пор не вскрыли еще жилых комплексов деревень. Там, где производились раскопки, были вскрыты только церкви и небольшая часть могильников. От систематических археологических исследований, в частности от вскрытия жилых площадей, можно ожидать интересных данных, относящихся к материальной культуре населения, проживавшего когда-то на этом месте. Но прежде чем приступить к систематическим раскопкам, необходимо установить подробную топографию бывших поселений, чтобы сведения, относящиеся к истории поселений, могли быть дополнены результатами обследования географических факторов.

NÉHÁNY ADAT AZ ÖTVÖSMESTERSÉG ÉS SZERSZÁMOK TÖRTÉNETÉHEZ (XI—XIX. SZ.)

Az ötvösség a kutatásnak eléggé felszántott területe. A bőséges anyagközlés mellett a mesterekre vonatkozó okleveles adatokat is felhasználták, ötvöscéh-kutatások folytak, ötvösjegyekkel foglalkoztak. A források, ötvösök feljegyzései, a technikai eljárások iránti érdeklődés viszonylag gazdag irodalmat hozott létre, de ennek nagy része a múlt század második felére esik. A kutatás elsősorban a különleges technikai eljárások vizsgálatára irányult. Ennek köszönhetjük pl. a zománc különféle fajtáinak megállapítását. Ezzel szemben ötvösműhellyel, szerszámokkal alig foglalkoztak, a szerszámok közül is inkább a díszesebb darabokat közölték. Az ötvösségnek, mint mesterségnek műhelyre, szerszámokra, technikai eljárásokra kiterjedő történeti feldolgozását a fennmaradt tárgyak, egykorú ábrázolások és leírások alapján tudomásunk szerint eddig egyedül Rosenberg¹ kísérte meg. Művének szerszámokkal foglalkozó fejezetén érezhető, hogy itt anyaghiánnyal is számolnunk kell. A fényűzési igényeket kielégítő ötvösmesterség szerszámai elsősorban rendszeres vár- és városi ásatásokból kerülhetnek elő.

A hozzánk közelebb eső századokból is, az ötvös-művek gazdag gyűjteményéhez viszonyítva, kevés a szerszámanyag. Az ötvösműveket nemcsak, mint műtárgyakat, de értékes nemesfém-anyaguk miatt is, mint vagyontárgyakat, gondosan megőrizték. A magángyűjteményekben, amelyek a XVIII. sz.-ig kizárólag az egyes személyek kedvtelésére szolgáltak,² a művészeti alkotások és tudományos ritkaságok mellett a mindennapi kézműves szerszámokból legfeljebb egy-egy díszes darab kapott helyet.

A XVI—XVII. sz.-ban, főként Németországban, a legkülönbébb dísz tárgyak gyűjteményét díszes renaissance-szekrényekben helyezték el. Mesteremberek sora dolgozott az asztalosipar e pompás kis építményeinek berendezésén. A matematikai eszközök, orvosi műszerek mellé az egyszerű kézművesszerszámok is bekerültek. Ezek a nem-rozsdásodó, nemesebb fémből elkészített szerszámok kifejezetten díszszerszámok,³ ha anyagukban nem is, formájukban a közönséges vasszerszámokat utánozzák.

A legtöbb múzeum anyaga is arról tanúskodik, hogy amikor még teljes műhelyfelszerelés megvásárlására bőven lett volna alkalom, többnyire csak egyes különleges darabot vettek meg.

A szerény tárgyi anyagot az egykorú források adatainak felhasználásával kell kiegészítenünk. Igen fontosak a műhelyábrázolások is, amelyek a hiányokat sok tekintetben át is hidalják.

*

A XI. sz.-tól a XIX. sz.-ig fennmaradt források nagy része műhellyel, szerszámokkal nem foglalkozik, inkább receptkönyvek, amelyek a különféle technikai eljárásoknál szükséges anyagok mennyiségének, vegytésének leírására fektetik a fősúlyt.

Ötvösségre vonatkozó adatokat *Heraclius* (De coloribus et artibus Romanorum c.) művében is találhatunk,⁴ amelynek hexaméterekben írt két első könyvét még a X. sz.-ból, harmadik könyvét azonban a késő-középkorból származtatják.⁵

Gazdag, idevonatkozó anyagot nyerünk *Theophilus Presbyter* művéből, amely részletesen összefoglalja a középkor művészi technikáit. Harmadik könyvét az ötvös-

ségnek és fémmegmunkálásnak szenteli. Olyan behatóan foglalkozik az ötvösműhellyel, berendezésével, a különféle ötvöstechnikák ismertetésével, hogy csak a mesteriséget jól ismerő és művelő mester tollából kerülhetett ki. Szerzőjét a XI. század-fordulón a helmershauseni benedekrendi kolostorban működő ötvössel, Rugkerussal azonosították.⁶ Az újabb kutatás ezt nem fogadja el. Az egyik kéziratban *Theophilus Presbyter* neve mellett szereplő »qui et Rugerus« elnevezés későbbi hozzáírás, viszont a mű korábban, még a X. sz.-ban keletkezhetett.⁷

Heraclius és *Theophilus Presbyter* művei igen fontos források. A középkorban mindvégig népszerű és kedvelt olvasmányok voltak, későbbi szerzők bőven merítették belőlük. Az utóbbit még a XVI. sz.-ban is említik, majd később Lessing fedezte fel ismét a wolfenbütteli könyvtárban.

Több ötvösségre, fémművességre vonatkozó adatot tartalmazó, kevésbé jelentős receptkönyvecskét ismerünk a külföldi irodalomban a XVI. sz.-ból.⁸ Ezek mellett természetesen kimagaslik nemcsak mint szakkönyv, de mint irodalmi alkotás is *Benvenuto Cellini*, *Trattati dell'oreficeria e della scultura* c. műve. Cellini az edénytrébeléstől a bronzszobrok öntéséig az ötvösmesterségben előforduló változatos technikai eljárásokat: a niello, filigrán készítését, a zománcozást, aranyozást stb. részletesen ismerteti. Három különféle kemence készítését írja le. Figyelme kiterjed a mesterség gyakorlását megkönnyítő apró fogásokra is. Műve a XVI. sz.-i ötvösség tankönyve, de hű karkép is egyúttal.

A magyar irodalom is néhány figyelemreméltó ötvöskönyvet mutat fel.

A XVI. sz.-ból két kéziratot ismerünk. Az egyiket Rómer közölte 1877-ben.⁹ Ez a magyar nyelven írt, kis ötvösreceptkönyv 1840-ben Lugossy József ajándéka-ként került az Akadémia Kézirattárába, ahol Toldy Ferenc »Némely ötvösi jegyzések« címen sorozta be, és azóta ezen a néven, de mint Lugossy-kodex is szerepel. Rómer szerint a kézirat, írása és írásmódja után ítélve, a XVI. sz. közepére tehető. A receptek másolója, amit nem tudott elolvasni a szövegből, kihagyta. A kéziratba több helyen utólag is beleírtak. A kézirathoz igen érdekes mintalapok vannak kötve, amelyeknek korát Rómer megállapítani nem tudta. Amikor Ballagi Keeskeméti W. Péter Ötvöskönyvét 1884-ben kiadta, ezeket a mintákat a könyv végén, a Függelékben »Étető munkához való régi magyar ötvösminták« címen közölte és Peter Flötner metszeteivel hozta kapcsolatba.¹⁰ Ha a mintalapokat külföldi mintalapokkal, de akár magukkal az ötvöstárgyakkal összehasonlítjuk, láthatjuk, hogy ezt az »arabeszk« vagy »maureszk« néven ismert ornamentikát a XVI. sz. közepén és 2. felében nemcsak Németországban, hanem Francia- és Olaszországban is általánosan, különféle technikai kivitelezésben alkalmazták (faberakás, áttört díszítés, zománc stb.). A kis receptkönyv 3 mintalapja Jacques I. Androuet *Ducerceau* ú. n. 3. Niello-sorozatának 3 mintalapjával pontosan megegyezik.¹¹ Az egész sorozatot nem ismerjük, de feltehető, hogyha ez a három, a többi is ugyanabból a sorozatból ered. *Ducerceau* metszeteinek keletkezését az 1540-es évekre keltezik. Ha figyelembe vesszük azt, az e korban általános szokást, hogy a mintalapokat többször másolták, és hosszabb ideig használatban voltak, a Lugossy-kodex mintalapjait a XVI. sz. köze-

¹ Rosenberg M., Geschichte d. Goldschmiedekunst auf techn. Grundlage. Einführung. (Frankfurt a. M., 1910).

² Schlosser J., Die Kunst- u. Wunderkammern d. Spätrenaissance (Leipzig, 1908), 22.

³ Bernt W., Altes Werkzeug (München, 1939), 16. *Lessing-Brüning*, Der pommersche Kunstschränk (Berlin, 1905); *Schlosser*, i. m. 96—97.

⁴ *Heraclius*, Farben u. Künsten d. Römer. Albert Ilg. (Wien, 1873). Quellenschriften f. Kunstgeschichte u. Kunsttechnik d. Mittelalters u. der Renaissance. IV. k.

⁵ Schlosser J., Die Kunstliteratur (Wien, 1924), 21.

⁶ *Theophilus Presbyter*, *Schedula diversarum artium*. Albert Ilg. (Wien, 1874). Quellenschriften f. Kunstgeschichte stb. VII. k. Bevezetés, XLIII.

⁷ Rosenberg M., Niello (Frankfurt A. M. 1908), 13—15. *Feldhaus F. M.*, Die Technik d. Antike u. des Mittelalters (Wildpark—Potsdam, 1931), 260.

⁸ Schlosser J., Die Kunstliteratur stb. 245.

⁹ Rómer Fl., Századok 1877, 222.

¹⁰ Ballagi A., Arch. Ért. 1883, U. F. III., 248.

¹¹ Berliner R., Ornamentale Vorlage-Blätter (Leipzig, 1925) I., 96. t. I., 193. t. 2. 3.

pére vagy II. felére kell tennünk. Ez az időpont megfelel a receptkönyv korának is.

Debreceni László kolozsvári aranyfinomítónak az aranyfinomításról szóló kézirata¹² a XVI. sz. 2. feléből inkább a pénzverés történetéhez szolgáltat érdekes anyagot. A szerző leírja az aranypénz előállításához szükséges arany finomítását, az aranybeváltást.

Kecskeméti W. Péter kassai ötvös könyve a XVII. sz. 2. feléből receptkönyv ugyan, de sok egyéni megfigyelést is tartalmaz. A drágakövek és »hasznaik« ismertetése után közli az »arany és ezüst műhöz való szerszámokat«,¹³ vagyis a recepteket. Felsorolása nem egyhangú, mert irodalmi közlékenységgel, olykor szinte tudományos pontossággal közli a recept végén, hogy kitől hallotta, sajátmaga kipróbálta, vagy többször is sikeresen alkalmazta. Ballagi Aladár beható nyelvészeti tanulmányokat folytatott a szakkifejezések meghatározása céljából és a nyomtatásban megjelent ötvöskönyvet jól használható glosszáriummal bocsájtotta útnak.

Az ötvösmesterségről való vetélkedés címen 1716-ban megjelent, rímekbe szedett, párbeszédes könyvecske szerzőjét nem ismerjük. *Ipolyi Arnold*¹⁴ szerint a szerző és nyomtatási hely nélkül megjelent könyvnek, mivel kassai inast említ, szerzője kassai ötvös lehetett, a könyv kiadási helye pedig Kassa városa. Feltevésére bizonyítékunk nincs, a kis párbeszédes könyv fordítás is lehet. Nem bizonyítható az a feltevése sem, hogy esetleg az ötvösinasok részére írták rímekben, hogy könyv nélkül megtanulhassák, jöllehet a könyvecske valóban nagyon részletesen tárgyalja az ötvösinas tennivalóit, akinek nemcsak mesterét, hanem az öt rangban megelőző legényt is nemcsak munkaközben, hanem a munka után is ki kellett szolgálnia.

A kis könyvben megtaláljuk az ötvösmesterség 1700 körüli magyar kifejezéseit.¹⁵ Az ötvösmester felsorolja az összes szerszámokat, megnevezi a mesterségben használt anyagokat. Szerzője csak ötvös lehetett. A mesterségére büszke ötvös öntudatos szavai ezek:

Ollyan az ötvösség,
Hogy minden mesterség,
Könnyen azt fel nem veri;
Oly igyekezetem
Nintsen, hogy ditsérjem,
Maga magát ditséri:
De megvallom azt is,
Hogy edgy mesterség is,
Mindenben el nem éri. (175. vers)

Szentpétery Józsefnek, a XIX. sz. legkiválóbb magyar ötvösének »Az ezüst mivességbe előforduló nevezetek« c. kézirata az elferdített szakkifejezéseket magyarosítja meg. Így szakmai vonalon kapcsolódik a kor nyelvújító mozgalmába.¹⁶ Ballagi többször idézi a már említett *Kecskeméti W. Péter Ötvöskönyvéhez* írt glosszáriumban. Sajnos, nyomtatásban nem jelent meg, a kézirat pedig elveszett.

Az írott forrásoknál utalnunk kell arra a jelentős anyagra is, amit a számadáskönyvek, végrendeletek, jegyzőkönyvek, céhiratok rejtenek magukban. Néhány város ötvösségét a fennmaradt okleveles adatok alapján feldolgozták ugyan — itt gondolunk elsősorban Kassára, Brassóra, de az ötvöscéhiratok anyaga még sok tekintetben kiaknázatlan, így pl. a mesterségre, szerszámokra vonatkozó adatok is. Nem célunk, hogy céhtörténeti problémákba belemélyedjünk,¹⁷ csak megemlítjük, hogy

¹² *Finály H.*, Erdélyi Múzeum Egylet Évkönyvei (Kolozsvár, 1868), IV. k. II. f., 111.

¹³ *Kecskeméti W. P.* szerszámoknak nevezi a különféle nyersanyagokat. A vasszerszámnak a XVII. sz.-ban mûszer a neve. Ugyanez a szóhasználat a Vetélkedésben is.

¹⁴ *Ipolyi A.*, Századok 1876, 556.

¹⁵ Első felét nyelvészetiileg ismertette *Ballagi A.*, Egyet. Phil. Közl. 1884, 45.

¹⁶ *Horváth H.*, Bud. Rég. XII., 249.

az ötvöscéhek szerszámokra vonatkozó intézkedései a céhek általános fejlődésének megfelelően alakultak és módosultak. A szerszámkölcsonzási tilalom a nem-céhtag »kontárok« elleni harc egyik eszköze volt. Megakadályozta, hogy bárki a céhtagok közül a céhbe bejutni nem tudó ötvösmestert szerszámmal kisegítse.

Az ötvösmesterségben használt anyagokról, szerszámokról a céhiratokból a XVI. sz.-tól kezdve bőséges adatot nyerünk. Gyárfás részletesen közli a brassói ötvöscéh anyag- és szerszámkészletét az okleveles adatok alapján.¹⁸ A XV. sz.-tól kezdve megindul a harc a tőkésedés ellen. A közös anyagbeszerzés és tárolás a céhek egyik védekező intézkedése, hogy a tőke behatolását megakadályozzák. A nemesfémmel dolgozó ötvösiiparban már a feldolgozatlan nyersanyag is komoly értéket képvisel.

Egy 1673-ból származó céhbejegyzésből¹⁹ megtudjuk, hogy pl. a rimaszombati ötvöscéhben a mesteréavatásból származó tartozások kiegyenlítésére fizetési eszközként nyersanyagot, ötvösszerszámot is elfogadtak. Mint a bejegyzések tanúsítják, a céhbejutás magas költségeit a mester csak többszöri szerszámbeadással tudta törleszteni.

*

Az írott forrásoknál szemléltetőbbek az ábrázolások, mert rápillantással többet mondanak a műhelyről, az ott végzett munkáról, mint a legrészletesebb leírások. Helyesen állapítja meg *Rosenberg*, hogy a megbízható, pontos rajzú, részletekre kiterjedő műhelyábrázolások számunkra több anyagot közölnek, mint a nagyvonalú interieur képek, amelyeken a szerszámok elsikkadnak, mert túlságosan kicsinyek és nem is fontosak.

Az emberi tevékenység, a munka ábrázolása többé-kevésbé mindig megvolt a művészetben, de a hozzá-fűződő tartalom minden korban más és más. A középkorban ötvösábrázolást *Eligius*nak, a kovács- és ötvösmesterség védőszentjének életéből vett jeleneteken kell keresnünk. *Eligius* történeti személy, a VI–VII. sz.-ban élt. II. Chlotar és I. Dagobert frank uralkodók szolgálatában előbb, mint kovács és ötvös, majd mint pénzverő működött.²⁰ *Eligius*nak mint ötvösnek és kovácsnak együttes ábrázolása a két mesterség távoli közös eredetere utal és a középkori vallásos hagyományon keresztül még a XV. sz.-ban is megtaláljuk,²¹ amikor az ipari élet fejlődése már az egyes iparágak nagyfokú szétágazásához vezetett. A műhelyábrázolás a XV. sz.-ban általános lett. Éppen az iparágak szétválása folytán e korból már minden mesterséghez bőven találunk műhelyábrázolást. A fametszet pedig, amely a korábbi, csak kevesek számára hozzáférhető kódexek tollrajz és miniatúra ábrázolásait váltotta fel, a könyvnyomtatás révén ezt a műfajt is népszerűsítette. A XV. sz.-i ötvösműhelyeken váltakozva hol *Eligius*-t, hol ötvösmestert látunk munkaközben.

A továbbiakban szeretnénk néhány ötvösműhely-, ill. ötvösábrázolást bemutatni és ismertetni az ötvösműhelyt ábrázoló magyarországi céhpecséteket.

Elsősorban megemlítjük a Széchenyi Könyvtár egyik XV. sz.-i kódexét, a váci ötvöscéh egyházi szerzőkönyvét (Cod. lat. 377), amelynek címlapján az iniciálén *Eligius*-t láthatjuk, a lábánál szerszámokkal, üllötönkökkel és kalapácsokkal. A címlapon olvasható feljegyzés szerint 1423-ban készült és festője János, a váci püspök

¹⁷ *Molnár E.*, A magyar társad. tört. az Árpádkortól Mohácsig (Bp., 1949), 119., *Léderer E.* és *Merei Gy.* dolgozatai, Századok 1927–28, 492., Századok 1948, 60., *Szücs J.*, Az ipar és céhek története Magyarországon a XIV. sz. végétől 1525-ig (a Történettud. Int. kézirata).

¹⁸ *Gyárfás T.*, A brassai ötvösség története (Brassó, 1912), 170–2.

¹⁹ *Rómer Fl.*, Századok 1877, 420.

²⁰ *Künstle K.*, Ikonographie d. christl. Kunst (Freiburg im Breisgau, 1926), II., 194.

²¹ *Mummenhoff E.*, Der Handwerker (Leipzig, 1901), 11. kép (Monographien z. deutschen Kulturgeschichte, VIII.).

illuminátora volt, akinek — mint már megállapították — festési módja cseh hatásra vall.²²

A Nemzeti Múzeum XVI. sz.-i céhcímerén két ötvösműhelyábrázolás van: domborműves (XXXVI. t. 1. k.) és képes (XXXVI. t. 2. k.). A két, különböző technikával készült ábrázolásnak külön érdekessége, hogy ötvös mutatja be az ötvösműhelyt ötvösművön. Ez egyúttal a szerzők hitelességét bizonyítja. Technikáját tekintve ezüstből kalapált, részben öntött, traszírozott munka.²³ Nemesfém anyagával kiválik a szintén címerpajzsalakú, de többnyire fából, rézből vagy bádorgból készült későbbi céhcímerek, behívóablak sorozatából. Valóban szokatlan, hogy ugyanazon a művön két azonos témájú ábrázolás is van, amit Hampel elfogadhatóan úgy magyaráz, hogy a kis ötvösmű céhremeknek készülhetett, amelyen készítője a különféle technikában való jártasságát mutatta be.²⁴

A céhcímer eredetéről csak annyit tudunk, hogy J. Schumm²⁵ brassói ács családjánál — ősei állítólag ötvösök voltak — családi ékszerként maradt fenn. Úgy látszik, Gyárfás a brassói céhíratok átvizsgálásakor a címerre vonatkozó adatot nem talált, ami a felirat nélküli ötvöscéhcímer brassói eredetét hitelesen igazolná. A címer az 1884-es »Magyar Történeti Ötvösmű kiállítás« tárgyai közt szerepelt. A brassómezei vidéki bizottság állította ki.²⁶ Három évvel később, 1887-ben csere útján került a bp.-i Nemzeti Múzeumba.²⁷

Többször rámutattak a brassói céhcímer műhelyábrázolásainál az ötvösök eltérő viseletére. A traszírozott képen (XXXVI. t. 2. k.) az ötvösök XVI. sz.-i divatú, felhasított, bőjű mellényt és felhasított, térdig bő, alul szűk nadrágot viselnek, mint a korabeli francia és német ötvösök.²⁸ A domborművön megmintázott ötvös térdig érő kabátot visel, hátul széles, a vállat beborító, lekerekített gallérral. Általában ez utóbbit tartják a helyi viseletnek. A későbbi, 1584-ből származó, kassai ötvöscéhcímeren (XXXIX. t. 4. k.) az ötvösmester sokkal egyszerűbb öltözetben jelenik meg.

Felmerült az a feltevés, hogy a brassói címer hátlapján a kis táblára írt 1556-os évszám nem feltétlenül a címer, hanem esetleg annak a metszetnek készítői idejét jelenti, amely után a traszírozott műhelykép készült.²⁹ Gyárfás helyesen veti fel azt a gondolatot, hogy az ötvös minta után dolgozhatott. A kép szinte bele van szorítva a címerkeretbe, aminek következtében távlati hibák is vannak. Viszont mégsem hihető, hogy az ötvös a mintáról az évszámot is lemásolta volna.

A brassói céhcímer korának meghatározásánál stíluskritikai vizsgálattal nem sokra megyünk, mert a kis művön látható torzfejes díszítmény a XVI. sz.-ban az iparművészetnek éppen olyan általánosan használt díszítő eleme, mint a már említett »arabeszk« a stilizált levélindákkal. Ezt a »groteszk« néven ismert díszítési módot, amelyet a római épületek kiásott romjaiban talált minták nyomán renaissance művészek alakítottak ki, főként Raffael körébe tartozó festők népszerűsítették. Ugyanezt a díszítményt német metszeteken gondo-

san megrajzolt leveles indákkal szövik át.³⁰ A lombdíszek közt kibukkan egy-egy torzfej, de a groteszkeket jellemző szellemes, játékos ötletnek már alig marad lehetősége. A brassói címeren is a levéldísz van túlsúlyban.

Közelebb jutunk a címer korának megállapításához, ha magát a címerformát tekintjük, habár itt is egy-egy címerforma élettartama különböző és évtizedekre való meghatározásra szintén nem alkalmas. Mindenesetre ez a címerforma megtalálható a Haller család címerén,³¹ amelyet 1528-ban nyert el V. Károlytól Haller Konrád, Sebald, Bertalan és Farkas. Az utóbbi Mária magyar királyné udvarmestere volt. Viszont a századvégi ábrázolásokon ez a címerforma levágott, lekerekített alakot nyer. Ezt a formaváltozást mutatja a passauai hajósok domború himzésű céhcímere is 1578-ból.³²

A schmalkaldeni lövészek ezüst láncát díszítő címereket 1554-ből³³ (tehát 2 évvel korábbiak címerünkénél) ugyanazok a formaelemek alkotják, mint a brassói céhcímer. Viszont a 2 évszám összehasonlítása kevésbé eredményes. A brassói céhcímer számai merevek, különösen a két ötös és eltérnek a XVI. sz.-i számok rajzától. Miután a tábla előlapján beütött I. E. kezdőbetűt mesterjegynek tekintjük — nem hihető ugyanis, hogy készítője ilyen durván a díszítmény figyelembe vétele nélkül ütötte volna művére nevének kezdőbetűit —, fel kell tételeznünk, hogy az évszám és I. E. kezdőbetű utólag került a címerre.

Szegény György Szegedről Münchenbe vándorolt XVI. sz.-i magyar ötvös portréján³⁴ a művész egy lapra elhelyezett gyűrűvel jelképezi az ötvöst.

A szakirodalomban közismert a besztecebaniai színes falapokkal berakott ötvöscéhláda, *Eligius* ábrázolása 1654-ből, amely Eligius-t munkaközben, szerzők közt mutatja be.³⁵

A Föv. Képtár tulajdonában levő, *Kupeczky János*-nak (1667–1740) tulajdonított, »Az ötvös és fia« címen ismert kettős arc képen (XXXVII. t.) a gyermek alakja kétségtelenül közvetlenebb, festőileg jobban megoldott és inkább vall Kupeczkyre, mint az ötvös merev, modoros portréja.³⁶ Minket elsősorban a műhelyasztalon elhelyezett ötvösszerszámok érdekelnek. A festő az ötvöst munka közben mutatja be. Bal kezében szelencét tart, jobb kezével az asztalra helyezett szerszám után nyúl. A munkasztalt gondosan és jól megrajzolt ötvösszerszámok borítják: poncolótűk tokban, körző, rajzoló író, fogó, reszelők, vésők, a jellegzetes poncoló kalapács, rajta keresztbe fektetett csipesz. A mesterségre vonatkozó hasznos anyagközlés megnöveli a különben közepes igényű mű értékét.

Mátéfi Ferenc pesti ötvöslegény példametszésén — 1777-ből — stilizált virágokból font koszorú alatt miniatűrrajzban dolgozó ötvösöket látunk rokokó viseletben.³⁷

A céhpecsétek műhelyábrázolásaival is foglalkoznunk kell, habár ezek is kicsinységüknél fogva a rajtuk levő ötvösműhely miniatűrrajzát mutatják. Magyarországról a XV. sz.-nál korábbi ötvöscéhcímerpecsétet nem ismerünk. Legkorábbi a kassai ötvöscéhcímerpecsét, ezüstbe metszett, három pajzsos művészcímerrel ellátott gótikus pecsétlője 1476-ból, amelyet *Eligius* püspök alakja díszít.³⁸

²² Hoffmann E., A Nemz. Múz. Széchenyi könyvtárának illuminált kéziratai (Bp., 1928), 80.

²³ Gravírozásnál éles, hegyes, nyeles acélszerszámmal a minta vonalait mentén anyagot vesznek ki. Traszírozásnál vagy vonalkázásnál (la trace = vonal) éles poncolónak sűrű ütögetésével és egyidejű húzásával a mintának megfelelő vonalat bemélyítik.

²⁴ Hampel megjegyzése Resch Adolf: A brassai ötvöscéhcímer bemondó táblája 1556-ból. c. cikkéhez, Arch. Ért. 1887. U. F. VII. k., 293.

²⁵ Resch A., i. m. 289.

²⁶ A magyar történeti ötvösmű-kiállítás lajstroma (Bp., 1884), III. terem, 19. állvány, 173.

²⁷ A Nemz. Múz. lelt. naplói szerint a brassói behívóablak és a róla vett két galvanoplasztikus másolatot 1887 júl.-ban Resch A. cserélte el két db. erdélyi tízaranyosért. (Ltsz.: 1887. 67)

²⁸ Lacroix M. P., Histoire de l'orfèvrerie-joaillerie et des orfèvres-joailliers (Paris, 1850), 111; Amman J., Stände u. Handwerker (Frankfurt. a. M., 1568).

²⁹ Gyárfás, i. m. 169.

³⁰ Jessen P., Gotik u. Renaissance im Ornamentstich (Berlin), é. n. 61–65. t. és bevezetés.

³¹ Szádeczky L., Turul 1886, 5.

³² Die Sammlung Dr. A. Figdor (Wien, 1930), I. k. XXXVII. t.

³³ Hildebrandt Ad. M., Heraldische Meisterwerke v. der internat. Ausstellung f. Heraldik zu Berlin im J. 1882, 32. t.

³⁴ Mihalik S., Magyar Művészet 1937, 312.

³⁵ Szendrei J., Magyar Műkincsek (Bp., 1901), III. k., 47.

³⁶ Safarik E., Joannes Kupeczky (Prag, 1928). No 104.

³⁷ Radisics J., Magyar műkincsek (Bp., 1896), I. 9. Ráth Gy., Az iparművészet könyve (Bp., 1902), I. k., 488.

³⁸ Mihalik J., Kassa város ötvösségének története (Bp., 1900), 19.

Az ötvösműhelyt ábrázoló pecsétek közül elsősorban meg kell említenünk a besztecebányai, 1598 évszámmal ellátott pecsétlőt, amely Eligius-t lebegő köpenyben, munka közben mutatja be (XXXIX. t. 2. k.). A háttérben a szegletes munkaasztalon jól kivehető a pórispersely, fogó, véső, az asztal szélén a nyelv alakú kiugrás, alatta hulladék-felfogó köténnyel.³⁹ Ezt a típust követi a selmecbányai ötvösök és festők pecsétlője 1630-ból,⁴⁰ az 1651-ben kelt okmányon a kőszegi,⁴¹ az 1767. évi okmányon szereplő eperjesi,⁴² a XIX. századeleji okmányokra ráütött pesti ötvöscéh-pecsét,⁴³ továbbá az 1742-ből származó okmányon alkalmazott soproni függőpecsét.⁴⁴

A pecsétek egy másik, szintén műhelyt ábrázoló csoportján Eligius alakja helyett világi ötvösmestert látunk. A kassai újabb ötvöscéh-pecséten (XXXIX. t. 4. k.), amelyet a régi pecsétlő helyébe Várad János metszett 1584-ben, a pecsétlő nyelének felirata szerint, interieur-jellegű műhelyábrázolás van. Itt hiányzik a szerszámokkal megrakott munkaasztal, helyette kettős ablakot helyeztek el a háttérben. Ez a pecsétlő szolgálhatott mintául az 1642–45. évi okmányokon szereplő nagyváradi pecsétnek,⁴⁵ a fogarasi,⁴⁶ az esztergomi ötvöscéh pecsétlőjének.⁴⁷ A céhpecséteknek ez a típusa inkább viselettörténeti szempontból érdekes. Az ötvösmester alacsony szemvéddel ellátott sapkát, kötényt, csizmát visel. Az esztergomi pecséten az ötvös turbánszerű kendőbe csavart fejével van ábrázolva.

Az Eligius-ábrázolások mellőzése a reformációval kapcsolatos. Korábban a céhszabályok is vallásos jellegűek voltak. A reformáció terjedése, a nemzeti nyelv térhódítása a polgárság előtörését jelentette. Kassán a céhiratokban pl. kiemelik, hogy az 1591-ben elhunyt Sorgh Kálmán ötvös hagyatékából az ötvösszerszámokat Menyhért és Mihály céhmesterek, a bíró tudtával és utasításából, darabról-darabra magyar nyelven vették jegyzékbe.⁴⁸

Az ungvári ötvöscéh 1640-es évszámot viselő pecsétjén,⁴⁹ amely az eperjesi ötvöscéh későbbi korból származó pecsétlőjéhez hasonló (XXXIX. t. 3. k.), az üllő mellett dolgozó ötvösmester az előbbi csoporttól eltérően sapka és kötény nélkül jelenik meg. Itt a munkának is korábbi szakaszát látjuk, mert serlegformálás helyett a még sima lemezt kalapálják. Viszont a XVII. sz. eleji okmányokon szereplő debreceni pecséten, amely a győrinek is mintaképül szolgálhatott, az ötvös (a győrin S. Leo felirat) egy hólyagos serleg fedelét vagy lefelé fordított kupáját méregeti körzővel.⁵⁰

Az évszám nélküli ötvöscéh-pecsétek kormeghatározása nehéz, mert, mint láthattuk, egy-egy típus századokon keresztül él. A magyarországi ötvöscéh-pecsétek feldolgozása főként a pecsétek leírásában és összehasonlításában merült ki. Csak egy esetben említenek külföldi párhuzamot, a bécsi ötvösök 1801-ben még használt pecsétjét, a pesti ötvöscéh-pecsét leírásakor.⁵¹

A besztecebányai típusú pecsétekhez nagyon közel áll a gráci ötvöscéh két ezüst pecsétlője, 1633-ból és 1733-ból.⁵² Különösen a korábbi jól látható a szerszámokkal megrakott munkaasztal, előtérben pedig az üllőn munkálkodó Eligius, lebegő köpenyvel. Hasonlóan Eligius püspököt munka közben, lebegő köpenyvel

mutatja be a boroszlói ötvöscéh kisebbik pecsétje.⁵³ Viszont ugyanennek az ötvöscéhnek szintén évszám nélküli nagyobbik pecsétje korábbi, még gótikus. A XVI. sz.-ban a lebegő köpenyes Eligius-t ábrázoló pecsétlők váltják fel a gótikus pecsétlőket, másutt viszont — mint Kassán — az új pecsétlőn a műhelyben dolgozó ötvösmester jelenik meg.

*

A nemesfémeknek ősidők óta két feldolgozási módja ismeretes: az öntés és a trébelés.⁵⁴ Az öntésnél a folyékony fémeket előre megmintazott modellről levett negatív formába öntik és abban megmerevedni hagyják. Az öntés nemesfémeknél nem a legalkalmasabb technika, mert túl sok anyag kell hozzá. Az öntött arany pedig kihűléskor erősen összehúzódik. A trébelés, vagyis amikor a formát fémlemezéből verik ki, nemcsak művészi szempontból kielégítőbb, de anyag-takarékoskodás miatt is megfelelőbb, és ezért vált általánossá. A nemesfémek (a sok tekintetben hasonló tulajdonságokkal rendelkező vörösréz is) nyúlékonyságuk miatt alkalmasak erre a technikára. A trébeléshez erősen ötvözött fém nem alkalmas, mert az ötvözés csökkenti a fém nyújthatóságát. A nemesfémek feldolgozása előtt lappá, rúddá öntik. Az e célra szolgáló formát öntővályúnak, öntőcsőnek nevezik. Az öntővályú elnevezésnek a régebbi forrásokban a »szomolló« megjelölés felel meg.⁵⁵ A trébeléshez a rúdaranyból, rúdezüstből lemezt kalapálnak, újabban hengerelnek.

Aranyból rendszerint csak kisebb tárgyakat öntenek. Ezüst tárgyak öntése gyakoribb. Theophilus foglalkozik az ezüst öntésével (III. k. 25. fej.) és egy nagyobb meg egy kisebb ezüsthely öntését írja le (III. k. 26–27. fej.). Cellini is megemlíti az ezüst- és aranytárgyak öntését (I. rész. 23. fej.), de művében részletesebben a bronzszobrok öntésével foglalkozik. Kecskeméti W. Péter a homokba és gipszbe öntést ismeri. A trébelés technikáját Theophilus (III. k. 73., 59., 77. fej.) és Cellini is (I. rész 18., 22. fej.) több helyütt leírja. A két technika nem különül el élesen egymástól. Igen gyakran a vert művű edények fülei, kanalak nyelei, serlegek, kelyhek nodus-ai öntéssel készülnek. A gótikus ötvösségben pedig rendszeresen öntött díszítéseket alkalmaznak a trébelt műveken. Ugyanis a gótikus ötvösségben igen sok a szobrászati, építészeti elem, és a kis szobrok, támpillérek természetüknek megfelelően öntöttek. A gótikus edények és dísz tárgyak különféle pártá-, öv- és foglalatdíszítéseit öntéssel állítják elő és erősítik fel. Az öntött díszítés plasztikus és erőteljesebben hat, mint a vésés, általában a síkdíszítés. Sőt igen gyakran az öntött díszítéseket aranyozzák is, ami által a sápadtfehér alaphoz még jobban kiemelkednek.

Nemcsak a trébelésnél, a préselésnél is fémlemezre van szükség. Erről a technikáról a szerszámokkal kapcsolatban szólnunk. Az alaptechnikákon kívül különféle felületi díszítő eljárásokat alkalmaznak, mint a niello, zománc, filigrán, granuláció, amelyekre — miután most elsősorban műhellyel, szerszámokkal foglalkozunk — kitérni nem célunk.

Az ötvösség fogalmát nem szabad a nemesfémekből készült tárgyakra korlátoznunk, jóllehet a céhrendszerben az ötvösöknek szigorúan tiltották a másodrangú fémek használatát.⁵⁶ Ötvösteknikákat alkalmaztak réz-, bronz- vastárgyakon is. Pl. a vörösréz szerszámokra, hevítésre az ezüsthöz hasonlóan reagál. Előnye, hogy a nemesfémeknél sokkal olcsóbb. Míg az ezüstöt rendszerint ötvözik, a vörösréz tiszta állapotban gyakrabban szerepel. Trébelésre, préselésre kiválóan alkalmas. Viszont öntésre a bronz megfelelőbb, mint a vörösréz.

⁵³ Hintze E., Die Bresslauer Goldschmiede (Breslau, 1906), Fig. 10 és 1.

⁵⁴ Bucher B., Geschichte d. techn. Künste (Berlin u. Stuttgart, 1886), II., 110.

⁵⁵ Ballagi jegyzetei Kecskeméti W. Péter könyvéhez »szomolló« c. alatt. A Vetélkedésben »szomolló-vase«, a Lugossy kódexben »szomorlo« és »szomorlo vas.«

⁵⁶ Havard H., Dictionnaire de l'ameublement (Paris, é. n.) III. k. »ORFEVRE« c. alatt.

³⁹ Mihalik J., Arch. Ért. 1892. U. F. XII. 77. Mihalik részletesebb rajzot közöl, de fényképezésre kevésbé alkalmas, mint Kőszeghy rajza.

⁴⁰ Mihalik J., Arch. Ért. 1891. U. F. 1891 XI. 92.

⁴¹ Kőszeghy E., Múz. és Könyvt. Ért. 1912, 290.

⁴² Mihalik J., Arch. Ért. 1892. U. F. XII. 428.

⁴³ Mihalik J., i. m. 430.

⁴⁴ Kőszeghy, i. m. 292.

⁴⁵ Mihalik J., i. m. 429.

⁴⁶ Mihalik S., Turul 1930, 24.

⁴⁷ Mihalik S., i. m. 23.

⁴⁸ Mihalik J., Kassa város ötvösségének stb., 215. A szerszámokat 72 ft. 75 dénárért értékelték.

⁴⁹ Kőszeghy E., Magyarországi ötvösjegyek (Bp., 1936), 359.

⁵⁰ Kőszeghy, Múz. és Könyvt. Ért. 1912, 288.

⁵¹ Mihalik J., Arch. Ért. 1898. U. F. XVIII., 187.

⁵² Joos J., Das steirische Goldschmiedehandwerk bis in XIX. J., Kunst u. Kunsthandwerk (1918), 327.

A középkori ötvösműhely leírásánál segítségünkre vannak az egykorú források, még inkább az ábrázolások. *Theophilus* leírásában a műhely egész házat betölt, amelyben öntőműhelyen kívül az arany- és ezüstmunkák készítésére 2 külön helyiség van. A középkori ötvösnek mestersége gyakorlásához egy helyiség is elegendő volt. A munka nyilvánosan, az ablak közelében folyt le, amelyen keresztül bárki betekinthezett.⁵⁷ Az ötvösök inkább rendelkezésre, mint raktárra dolgoztak. A középkorban a műhelyben történt az eladás. Mihalik Józsefnek a kassai ötvösségre vonatkozó kutatásaiból ismerjük a XVI. sz.-i (kassai) ötvösök házának beosztását. A műhelybolt a ház földszintjén helyezkedett el, az utca felé eső részen.⁵⁸ A budai várban a Tárnok-u. 14 sz. házban kibontottak egy, a XVI. sz. elejéről származó műhelyboltház homlokzatát. Földszintjének félköríveit fa- vagy vasredőny zárta el, amelyeket leengedve pultnak használtak, míg a helyiség hátsó részében a műhely működhetett. A brassói céhcímer hátlapjának műhely-ábrázolásán (XXXVI. t. 2. k.) is jól látható, hogy a műhely ablaka az utcára nyílik. Műhelyábrázolásokon gyakori az ablakon betekintő vásárló, bekönyöklő bámszokódó alakja. A műhelynek ezek a mellékszereplői a dolgozók ismétlődő mozdulatainak egyhangúságába élenkséget visznek és változatosabbá teszik a kompozíciót. Ugyanezt a célt szolgálja a fogón összevesző inasok jelenete a brassói céhcímer hátlapján.

A műhely legfontosabb tartozékai⁵⁹ a tüzelőhely a hozzátartozó tégelyekkel, tűzfogóval és kézifűjtatóval (XXXVI. t. 2. k.), a tönkbe erősített üllő, amelyen a különféle egyengető, lemezsimító és trébelő munkákat végzik és a munkaasztal, amely mellett a reszelő, véső, poncoló, fényesítő stb. műveletek történnek. *Theophilus* és *Cellini* is foglalkozik a tűzhellyel, ill. kemencével. A kemence fejlődésének tanulmányozása a füstelvezető nélküli kezdetleges formától a kürtös, kéményes, huzatos építményig külön tanulmány tárgya lehetne. Rosenberg a *Schedula* alapján a munkaasztalt rekonstruálta, amely ekkor még veremszerű mélyedésben volt elhelyezve.⁶⁰ Ebbe a verembe az értékes hulladékot össze lehetett gyűjteni. Sokkal később, a XVII. sz. eleji ábrázolásokon, megjelenik a lécezett padló, amely ugyanezt a célt szolgálta.⁶¹ Nem valószínű, hogy az asztal bemélyesztett elhelyezési módja, amit *Theophilus* leír, általános volt, de ha igen, akkor is később nem használták, legalább is az ábrázolások ezt mutatják. A XV. sz.-i ábrázolásokon hosszúkás, igen gyakran peremes munkaasztalt látunk, amely rendszerint keskenyebb végével az ablakhoz támaszkodik.⁶² Ilyen peremes munkaasztalt mutat be a brassói céhcímer domborműves műhelyábrázolása. Viszont a címer hátlapján levő képen, mint általában a XV. sz. végi, XVI. sz.-i ábrázolásokon, az ablakhoz támasztott munkaasztalnak a műhely belseje felé eső végén polcos állvány emelkedik, ahová a kész ötvösműveket rakják.⁶³ Ez a renaissance idején jött divatba és nem is volt mindenütt általános.⁶⁴ A XVII. sz.-i ábrázolásokon már nincs meg. Később a munkaasztalt lekerekítették és mindinkább igitkezték kényelmesebbé, hozzáférhetőbbé tenni. A XVIII. sz.-i ábrázolásokon megjelenik a mai napig is látható típus: a négyszögletes oldalainál bemélyített asztal (XXXIX. t. 1. k.).

⁵⁷ *Brisson P.*, Hist. du travail et d. travailleurs (Paris, 1906), 24.

⁵⁸ *Mihalik J.*, Kassa város ötvösségének stb., 28–29.

⁵⁹ *Theophilus* III. könyvében írja le a szerszámokat (1–22 fej.): rövid összefoglalást ad, sajnos, rajzok nélkül *Frecksay J.*, Mesterségek szótára (Bp., 1912), 311.

⁶⁰ *Rosenberg*, Gesch. d. Goldschmiedekunst stb. Einführung, 69.

⁶¹ *Rosenberg*, i. m. Fig. 60. 62.

⁶² *Mummenhof*, i. m. Abb. 15, 17.; *Havard H.*, L'orfèvrerie. (Paris), é. n. 1.

⁶³ *Rosenberg*, i. m. Fig. 57.; *Kultur d. Handwerk* (München, 1927), V. f. X. T.; *Henne am Rhyn O.*, Kulturgeschichte d. deutschen Volkes (Berlin, 1893.) II. k. 89. *N. Manuel Deutsch*. (Basel), é. n. 3. t.

⁶⁴ *Lacroix*, Hist. de l'orfèvrerie stb. 111.

A domborműves ábrázoláson (XXXVI. t. 1. k.) jól látható a nyelv alakú kiugrás, amelyen a különféle reszelő munkákat végzik. A reszeléket az asztalról lelógó bőrköténybe fogják fel, amelyet a tüzes fém nem éget ki könnyen. Ugyanitt a munkaasztalon több szerszám mellett egy pórisperselyt (boraxtartót) is láthatunk a jobb szélén. *Rosenberg* közöl XVI. sz.-i pórisperselyeket bemutató rajzokat.⁶⁵ A brassói pórístartón is kivehető a szűk csövön a por kihullását szabályozó fogazat. A borax a forrasztásnál keletkező fémoxidokat feloldja és így a felületi oxidáció megakadályozásával elősegíti a két fém tökéletes összeolvadását.

A XVI. sz.-tól nagyobb műhely-ábrázolásokon megjelenik a drótvonópad. Tartozékai a lyukasvasak (XLIII. t. 14–16), amelyeknek különböző nagyságú kerek nyílásain dróthúzófogóval (13) húzzák keresztül a fokozatosan vékonyodó huzalt. Korábban ez a művelet kézi erővel történt. A drótvonást *Theophilus* szintén ismeri, mert a szerszámok közt a dróthúzó – vagy lyukasvasat is megemlíti (III. k. 8 fej.). Egy sereg apróbb szerszám egészíti ki a műhelyfelszerelést: kalapácsok,⁶⁶ fogók, vésők, reszelők, poncolók, különféle tisztító-, kaparó-, fényesítőszerszámok. A szerszámokat az ötvösmesterek maguk készítették, mint később látni fogjuk, erre a célra elkopott reszelőket is felhasználtak. A festékeveréshez, a tárgyak lemosásához stb. különféle edényekre volt szükség. Kecskeméti könyvében mázas, mázatlan fazekat, csuprot, továbbá réz-, vas- és kőmoszarat említ. A XVI. sz.-i *Lugossy* kódex egyik receptjében festékeverésre velencei üveget használ (XXXVIII. t.).

A céhrendszerben a különvált mesterségek munkaterületeit a céhszabályok körvonalazták, mégis gyakoriak voltak a súrlódások amiatt, hogy valamely munka egyik vagy másik mesterség hatáskörébe tartozik-e? A szerszámoknál sem vonhatunk merev határvonalat. A réz- és ónműves hasonló, de erőteljesebb verőkkel formálja edényeit, mint a finomabb, nemesebb anyaggal dolgozó ezüstműves. A díszítő vasművesség is alkalmaz trébelő technikát, nem is szólva a páncélkészítő munkájáról. Gyakran egymástól egészen távolos mesterségeknek bizonyos munkák elvégzésénél azonos szerszámra van szükségük. Szerszám előkerülése esetén, különösen, ha a használatára utaló mellékletek hiányoznak, nemcsak formáját, hanem nagyságát is mérlegelnünk kell, hogy megállapíthassuk, melyik mesterséggel hozható kapcsolatba.

Az ötvöstárgyak mennyiségéhez viszonyítva az ötvösszerszám-anyag meglehetősen csekély. De magukról a tárgyakról is leolvashatjuk, milyen szerszámmal készültek, ha ismerjük a mesterség technikai eljárásait és szerszámait. *Rybakov* a régi orosz iparról írt átfogó művében alkalmazza ezt a visszakövetkeztető módszert, sőt több szerszámot rajzban is rekonstruál. Elkülöníti a meglevő nagy ásatási anyag segítségével a városi és falusi fém munkákat, továbbá többek között közli egy XIII. sz.-i leánysír ötvösszerszámleletét, ékszeröntő formákat.⁶⁷

A M. N. M. Történeti Múzeum anyagában van egy XIII. sz.-i, IV. Béla-kori pénzekkel keltezett ötvösműhelylelet, amely az aradmegyei Bánkútról került elő (Istsz.: 1896/103. 1–32). Sajnos, lelőköri körülményeiről többet nem tudunk, a lelet ma már hiányos is, mindenesetre a különféle ékszeröntőedények, félkész darabok műhely jelenlétére mutatnak.

A leletben találunk két nagyobb ezüst lemez-töredéket, szélükön forrasztott pántszegéllyel (XXXVIII. t. 1–2.), két ezüst szalaglemeztöredéket (4–5), egy kör-

⁶⁵ *Rosenberg*, i. m. 105.

⁶⁶ A kalapács újabb elnevezés, a régi magyar nyelvben verő a neve (*Shlägli* és *Murmelius* szójegyz.). A kalapácsot, mielőtt az a mai alakban meghonosult volna, nyelvünkben »kalapáló verő«-nek hívták (1561. Egi kalapalo wero. Szamota, Murm, szójegyz. 1953. és a hozzátartozó jegyz.). Kecskemétinél és a Vetélkedésben még mindig a verő elnevezés szerepel.

⁶⁷ *Rybakov B. A.*, A régi Oroszország kézműipara, S. S. S. R. Tud. Akad. 1948. 146. (Oroszul).

alakú, hullámosdíszű lemezt, közepén szeglyukkal (3). Előkerült több, egyforma vastag ezüst huzaltörödek is. Az 5 kisebb hajkarika töredéke: egy sima, három bordásdíszű, s-alakú lemezés hurok maradványa látható, egy elveszett (6–9). A nagyobb karperec-törödek közül kettőn rovátkolt pántdísz van (12–14), sőt az egyik, a pántdísz mellett, forrasztott, rovátkolt, lándzsaalakú levéldísz (12) látható. Ugyanezt a rovátkolt, hegyes levélalakú dísz egy másik huzal végén találjuk meg ismét (13). A lelt. napló szerint 9 db. karperec-törödek került elő, de itt is hiányzik egy db.

A lelethez tartozik még 3 ezüstgyűrű. Az egyiknek karikája sima abroncs, amelynek a fej melletti részein kiszélesedő, rovátkolt támtagjai vannak. A fej szögletes, lapos foglalatában eredetileg kő volt, de már előkerülésekor is hiányzott (18). A másik gyűrű csonkagúla-idomú fejéből szintén hiányzott a kő (19). Ennek abroncskarikája keskenyebb, két vége a fejhez van forrasztva (egyik vége a fejtől elvált). Szintén ilyen csonkagúla-idomú volt a 3. ik gyűrű feje, de a fej 4 oldalapját zeg-zugos, vésett vonaldísz ékítette és borostyánkővet zárt magában. Sajnos, ez a gyűrű, valamint az előbb említett hajkarika- és karperec-törödek, továbbá a leltárkönyvben felsorolt 10 db. ezüst öntörög elveszett.

Legutóbb a Budapesti Tört. Múzeumnak a budai várban végzett ásatása során előkerült gazdag leletanyagában ötvösszerszámokat is találhatunk. A szerszámok az ásatás különböző helyeiről származnak, így nem tekinthetők együttesen összefüggő ötvösszerszámlaletnek. Előkerült sok ötvöstégely is. Egy XIII. sz.-i rétegből, az Istvántorony legalsó helyiségének padlószintje alatt, egy égetett agyag, szürkés, grafitos, kissé kihajló alacsony formájú, háromszögletű öntőtégely került elő (XXXIX. t. 5). A legérdekesebb egy 3,5 cm magas, erősen kiégett, égetett agyagból készült szürke, háromszögletű tégely, amelynek belsejében és belső peremén beragadt aranyzemcsék láthatók. A Kápolna mellett egy XV. sz.-i szemétretegben volt (XXXIX. t. 6).

A déli kisudvar egy XIII. századvégi gödrében csúcsos, köralakú díszítmény — boglár vagy csat — fehér palából készült öntőmintájának részletét találták meg (XXXIX. t. 12).

A 3 kisméretű kalapács, amit bemutatunk, szintén különböző helyekről került elő. Az egyik meglehetősen általános formájú kalapács (XXXIX. t. 15) a boltozatos helyiség töltési rétegből származik. Nem túlságosan nagy, ötvösszerszám is lehet. Töltési rétegből, a külső támpillérnél, egy keskeny, hosszú, lapostestű kalapács jött elő, amely az ábrázolásokon látható trébelő kalapácsokra emlékeztet.⁶⁸ (XXXIX. t. 13.) A nem túlságosan nagy kalapácsot finomabb ötvösmunkák végzésére használhatták. Szórványeletben, a K.-i bástyafalnál találtak egy kisméretű, kerek ütőfelületű kalapácsot, amelynek hegyes vége kettévágazik (XXXIX. t. 14). Az ilyen típusú kalapács mint kárpitos kalapács ismeretes, amelynek kettéváló végével a szögeket húzzák ki. Viszont francia ötvöscéhcímereken igen gyakori ennek a típusú kalapácsnak ábrázolása.⁶⁹ Sőt találtunk olyan XV. századvégi ábrázolást, amelyen az ötvös ilyen kalapácsot használ, amint az üllő mellett fedeles serlegen dolgozik.⁷⁰ A kalapácsok a XV. sz.-ra keltezhetők.

A Kárpát-medence területéről három XIV. sz.-i verőtót ismerünk: a verseci,⁷¹ a monostorszegi⁷² és a M. N. M. Tört. Múzeum ismeretlen lelőhelyű verőtót (XL. t.). Az első kettővel részletesen foglalkoztak ugyan, de használatukat nem ismertették. A monostorszegi szerszám tulajdonképpen boglár- vagy gombüllő, amit a »Vetélkedésben« és Kecskeméti W. Péternél »ánk« néven említenek. Ezt a szerszámot még a múlt században is sűrűn használták (XXXIX. t. 9) és az ötvösök még jól ismerik. Felületén különböző nagyságú, félgömbalakú mélyedések vannak. A mélyedésekbe megfelelő domború végű gömbverők illenek. A lemezt először

a nagyobb mélyedésben formálják, majd fokozatosan a kisebbekben, hogy ne ráncosodjék. A kész félgömbalakú formát vagy sima fémlappal lezárják vagy hasonló nagyságú párjával forrasztják össze. A kész gombra végül a felerősítésre szolgáló fül kerül. A monostorszegi verőtó oldalain díszítő lemezek kiverésére szolgáló negatív minták láthatók. A szerszámot csak rajzról ismerjük, így keltezése bizonytalan, egyes mintái későbbinek tűnnek.

Közel áll a budapesti szerszámhoz a verseci verőtó vagy lap, amely 1892-ben a verseci Kápolnahegy É.-i lejtőjén szőlőrigolozás közben hamu és égett törmelék közt került elő, egy kis üllővel és egy kisebb sárgaréz pléhdarabbal együtt.⁷³ Sajnos, csak a verőtó maradt meg, amely magánkézből a verseci múzeumba került. Ez az eset is jellemző arra, hogy a díszes darabot megőrizték, viszont a leletsoport két másik nem kevésbé fontos, külsőleg ugyan jelentéktelen darabja elkallódott. Nyilvánvaló, hogy itt egy leégett ötvösműhely maradványaira bukkantak. Gondosabb felkutatással esetleg más szerszám is előkerült volna.

A M. N. M. Tört. Múzeum tulajdonában levő XIV. sz.-i verőtó képét már közölték ugyan,⁷⁴ de részletesen nem foglalkoztak vele. A verseci verőtótól formában annyiban eltér, hogy nem lap, hanem téglalapalapú egyenes hasábalakú, és így a két keskeny oldalát is díszítések, ill. díszítő lemezek kiverésére szolgáló negatív minták borítják. Habár a két verőtó mintái egykorúak, mégis teljesen különbözőek. Mindkét szerszám korának meghatározásánál a minták stílusa az egyetlen támpont. A verseci verőtó mintáit Mihalik részletesen leírta. A budapesti szerszám keltezése sem okoz különösebb nehézséget. Három mintája, a gyöngykörben padon ülő férfi- és nőalak (XL. t. b. k.), továbbá a pontkörös lilium (XL. t. a. k.) Anjou-kori pénzek motívumaival rokon.⁷⁵ Szabó Kálmán viszont egy többszírmű virágot ábrázoló, préselt, ezüst ruhadísz-lemezt közöl, amely, ha szírműnek számát tekintve nem is teljesen azonos, de igen hasonló a budapesti verőtó virágábrázolásaihoz (XL. t. b. k.). Ezt a lemezt az ágasegyházi, leginkább Nagy Lajos-kori pénzekkel keltezett temető XXXVI. sírjában,⁷⁶ a jobb kulcsesontnál találták. Ugyanebben a sírban többek közt egy liliumfejes gyűrű is volt. Az öv, pártá és ruha díszítésére szolgáló préselt lemezeket a XIII., de főként a XIV. sz.-ban kezdték általánosan használni.⁷⁷ A préselt lemezek divatja a XVI. sz.-ba belenyúlik, ahogy azt az előkerült leletek tanúsítják.

A verőtó használata a következő.⁷⁸ A verőtót vagy préselőmintát súlyos, sima alapra helyezik, ami lehet tönk vagy maga a keményfából készült ötvösasztal. Használat előtt a mintát kissé bezsírozzák vagy beolajozzák, majd ráhelyezik a vékony lemezt. Ólomrudat tartanak rá és azt óvatosan ütogetni kezdik a mintákba, nehogy a hirtelen ütés következtében a lemez a minta legmélyebb részeibe beszoruljon és kiszakadjon. A szerszám felületét azért borítja olyan sűrűn a minta, hogy a lemezen minden kis helyet kihasználjanak és a finom anyagból semmi se vesszen kárba. A kész lemezeket körülnyírják, széleikre kis lyukakat fúrnak, hogy felerősíthetők legyenek. Nem lényeges, hogy a verőtón a sűrűn egymás mellé került mintázatok néhol átvágják egymást, kivágás után ezek a kis szabálytalanságok elenyésznek. A fölvarrásra szolgáló lyukat ilyen helyre fúrták és a hibát már el is tüntették.

A budapesti verőtón is vannak ilyen kis rendellenességek, egymás fölé vésett és egymást metsző minták, amik, láthatjuk, az ötvös munkáját nem zavarták, számunkra viszont érdekesek, mert a minták készítésének időbeli sorrendjét adják.

⁷³ Milleker B., Arch. Ért. 1898. U. F. XVIII. k. 412.

⁷⁴ Magyar Művelődéstörténet I. k., 590.

⁷⁵ Réthy L., Corpus Nummorum Hungariae (Bp., 1898), II. k. 4. t.

⁷⁶ Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei (Bp., 1938), 41.

⁷⁷ Gerevich L., Bp. Rég. XIII. (1943), 137.

⁷⁸ Fettich Nándor szíves közlése. Ezt a vasműves-ségben is használt technikát bemutatja Phleps H., Schmiedekunst (Leipzig, 1949). 25. képtábla.

⁶⁸ Brandt P., Schaffende Arbeit u. bildende Kunst II. (Leipzig, 1928), Abb. 118.

⁶⁹ Lacroix, Hist. de l'orfèvrerie stb. P. II. III. IV. V.

⁷⁰ Brandt, i. m. II., Abb. 114., 98. o.

⁷¹ Mihalik J., Arch. Ért. 1899. U. F. XIX. k. 34.

⁷² Gubitz K., Arch. Ért. 1916, 206.

Ennek a technikának másik, primitívebb fajtája, amikor a préselőminta nem negatív, hanem pozitív (XXXIX. t. 11. k.).⁷⁹ Ebben az esetben is a lemezt ráteszik a mintára és ólom vagy keményített szurok segítségével rápréselik. Ez utóbbi eljárásnál a kapott mintázat is pozitív, és természetesen nem lehet olyan éles, mint az előbbinél, ahol a mintázat pozitívja közvetlenül érintkezett a préselőminta negatívjával.

A préselés technika gyors és nem túlságosan költséges, különösen, ha ezüst helyett vöröszet használnak. Egy-egy lemez pillanatok alatt készül el. Ez a technika alkalmas volt arra, hogy szélesebb tömegek fényűzési igényeit kielégítse, és mint a középkori leletanyag tanúsítja, parasztságunk jobb módú rétege ezeket a préselt lemezeket viselte.

A M. N. M. Tört. Múzeum 1912-ben egy bécsi kereskedőtől díszes ötvösszerszámokat⁸⁰ vásárolt (XLI. t. 1–4), amelyek állítólag Medgyesről származnak. Ilyen díszes vasszerszámok — egyrészt kézművesszerszámok, másrészt háztartási eszközök — a XV–XVIII. sz.-ból elég szép számban maradtak fenn. Látható kopás bizonyítja legtöbbször, hogy használatban voltak. A céhrendszerrel hozzák kapcsolatba, hogy a késő-középkortól kezdve a szerszámok kivitelezésére több gondot fordítottak.⁸¹ Írásos adat nincs, hogy céhremekek lettek volna. Lehet, hogy eleinte ilyen díszes darabokat az ünnepi felvonulásokhoz készítettek, amelyeknél a különböző céhek mesterségüket jelképező szerszámokkal, címerekkel jelentek meg. De a kézművesipar általános fellendülése lehetővé tette az egyre gazdagodó polgári rétegek számára, hogy izlésük a mindennapi élet egyszerű használati tárgyain is érvényesüljön.

A még erősen renaissance-jellegű, de már inkább XVII. sz.-inak tartható kalapácsos jól látható, hogy ütfelülete az ütésektől eltorzult (XLI. t. 1. k.). Rosenberg is közöl hasonló, sima ütfelületű, díszes, ú. n. cizeláló kalapácsot.⁸² A cizeláló kalapács a nagyobb poncolók verésére szolgál, azokon a részekén, amelyeket a trébélő kalapáccsal nem lehet elérni. Rosenberg leírja a többszörösen tagolt, bunkósvégű nyéllel ellátott poncoló kalapácsot is, amely az öntött mű felületét kidolgozó kisebb poncolók verésére szolgál (XXXVII. t.: poncolókalapács, rajta keresztbe fektetett csipesz).

A díszes lapos- és csipőfogó (XLI. t. 3, 4) oly kicsiny, hogy szinte játékszernek tűnik. Mindkettőn a XVI–XVII. sz.-ban egyaránt alkalmazott állatfejes díszítést láthatjuk. A »Vetélkedésben« az ötvösmester a szerszámok felsorolásakor »négy, öt lapos fogót« említ (105. vers).

A lemezhajlító ollónak (XLI. t. 2) nagyságban és díszítésben megegyező, szinte pontos mását, kettőt is közöl Bernt az 1700-as és 1740-es évekből,⁸³ aki szerint ezek az ollók cukorvágók, mert az egyiken cukorvágásra vonatkozó felirat van. Viszont a budapesti példányon vadászatra vonatkozó verset találunk. Az ábrázolások is változatosak. Hasonló emlékeket erények allegóriái és szentek alakjai díszítenek.⁸⁴ Tehát sem a feliratokból, sem az ábrázolásokból nem indulhatunk ki, mert nagyon különbözőek. A külföldi példányok és a budapesti szerszám között mégis van eltérés. Amíg azoknak mindkét szára éles, ollószzerű, ezen a példányon az egyik szár éle a másik szár megfelelő vályújába pontosan beleillik. Lemezvágásra nem alkalmas, de lemezhajlításra igen, ugyanis a két szár közé tett lemezen a vágás után hajlatot kapunk.

A M. N. M. Tört. Múzeum 1914-ben Soós János brassói ötvöstől megvásárolta műhelyét. Sajnos, ez az

anyag sem teljes, háborús károk következtében. A lelt. napló szűkszavú leírásából az anyagról nem sokat tudunk meg. A múzeumi iratok közt is hiányzik a megvételt megelőző, részletes jelentést tartalmazó levél. A brassói szerszámok megvásárlása után a szerszámok és műhely tulajdonosáról, Soós Jánosról népszerűsítő cikk készült.⁸⁵ Ebben a szerszámok részletes ismertetésére nem kerülhetett sor, de belőle megtudjuk, hogy Soós János, aki a szabadságharc évében kilencesztendő volt, vándorévei után Brassóban telepedett le és a Guszt-család szerszámaival vette át.

A brassói szerszámok közt több üllőt (XLII. t. 2–5), egy rezgővasat is találunk (1). Az ellenkező oldalon megütött rezgővas a ráhelyezett tárgyra közvetve visszaadja az ütéseket. A trébélő vagy idomverő kalapácsoknál különféle változatokat (6–11) láthatunk. Nemcsak az egyengető vagy simító kalapácsnál (12), a trébélő kalapácsnál is fontos, hogy ütfelülete teljesen sima legyen, különben felsérti a lemezt.

A mintaverő acélok (XLI. t. 5.) egy részén barokkos és empire-stílusú pozitív minták vannak. Hasznos lenne összevetni a brassói szerszámokat a Libay-műhely szerszámaival, amelyeket csak rossz fényképről ismerünk.⁸⁶ A lemezt ólomalap fölé teszik és ebbe kalapács segítségével verik be a pozitív mintát. Újabb eljárás, amikor a lemez besajtolását zuhantóval végzik. Ennél a műveletnél negatív és pozitív minta közt préselődik a lemez. A mintaverő acélok használata megkönnyíti, meggyorsítja a munkát. Nem poncolókkal verik ki a formát, hanem közvetlen a mintával. Egyes, de sorozatos minták beverése is lehetséges.

A brassói szerszámok közt különböző jelekkel ellátott poncolók is vannak. A poncoló kalapács viszont nincs meg. Kecskeméti W. Péter ötvöskönyvében inkább recepteket közöl és a szerszámokkal nem foglalkozik. Egyik receptjében azonban a poncoló készítését leírja: »Az szép sűrű aczelt meg jó erősen, törd el, jó beverő ponczol lesz belőle. Bányai István mestertől hallottam.« A poncolásnál a lemezt szurok-tapasz fölé teszik, amely a poncoló ütéseinek ruganyosan enged.

A brassói szerszámok nagy része a XIX. sz. közepéről származik, ami nem zárja ki azt, hogy nincsenek közöttük jóval korábbiak is, miután a műhelyek öröklés, vásárlás útján nemzedékről, nemzedékre szálltak.

A kőszegi múzeumban találhatók Fuchs Antal XIX. sz.-i ötvös szerszámai. Néhány egyénien alakított szerszám is van közöttük. Pl. az egyik fényesítő (polírozó) acél elkopott reszelőből készült (XLIII. t. 3.). A kézi satu (sikattyú) (XLIII. t. 11) oldalán pedig kakas-taréjszerű nyúlvány van, amely talán drótegyengetésre szolgált. A kőszegi szerszámok legtöbbje a munka befejezésekor használt kaparó és fényesítő acél. A kaparóvasak (XLIII. t. 6., 7. és 12.) igen éles acéleszközök, néha többélűek (XLIII. t. 6.), hogy a hajlatokba beférjenek. A kaparók segítségével tüntetik el a reszelés és forrasztás nyomait. Ezután következik a csiszolás, csiszolókövel, vízesen.

Mivel az arany és ezüst megmunkálás közben többször tűzbe került, az ötvözetben foglalt réz oxidálódik, s a tárgyak szürkésbarna színt kapnak. Ezüst tárgyaknál a rézoxidot fehérítéssel távolítják el: hígított kén-savban főzik a tárgyat. De történhetik a fehérítés tüzesítéssel is, természetesen kellő óvatossággal. A fehérítéskor a rézoxid eltávolításával a tárgyat színezüst réteg borítja be, ami mindig fénytelen. Ezért van szükség fényesítő szerszámokra (XLIII. t. 1-3.). A fényesítést szappanos vízzel végzik, hogy a fém ne hevüljön, és a szerszám a tárgy felületén jól csússzék. Ahol nem szalad a fényesítő acél, ott zsíros, piszkos még a tárgy. A legutolsó simításokat vérkővel végzik. Ez adja meg a tükörfényt. A kőszegi szerszámok közt vérkő helyett kovakő van, nyeles rézbádóg foglalatban (XLIII. t. 4.). A fényesítő szerszámnak mindig ragyogóan fénylőnek, tükörsimának kell lennie, különben felsérti, felkarcolja a tárgy felületét. Használat közben is állandóan tisztogatják.

⁸⁵ Supka G., Brassói Hírlap 1914. márc. 15 (13. évf., 61. szám).

⁸⁶ Divald K., Múz. és Könyvt. Ért. 1913, 228.

⁷⁹ Fettich N., Az avarkori műipar Magyarországon. I. Fogazási ornamentika és ötvöseszközleletek. Arch. Hung. I., 32.

⁸⁰ Kenczler H., Arch. Ért. 1912. U. F. XXXII. 381., 383.

⁸¹ Bernt, i. m. 6.

⁸² Rosenberg M., Studien über Goldschmiedekunst in d. Sammlung Figdor in Wien. Kunst u. Kunsthandwerk (1911), 396.

⁸³ Bernt, i. m. 85. o., 74., 76. kép.

⁸⁴ Katalog d. Besteck-Sammlung F. E. Lamberg, CCXXI. Kunst-Auktion Dorotheum (Wien), N° 531–533.

Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazása-kor (1660–1664) járt a tabáni »Debbág-kháne ilidseje« fürdőben (mai Rác fürdő), amelynek a vize kéntartalmú. Leírja, hogy az aranyművesek palackokkal viznek ebből a vízből és fényesítési munkáknál használják. Amikor a vízbe bement, az újján volt egy ezüst gyűrű, amelynek smaragdijára világos írással rá volt véve: »Szejjáh-i álem Evlia« (világjáró Evlia), és amikor kijött, a gyűrű, amely tiszta ezüsből volt, aranyszínű lett és színe egy évig nem változott.⁸⁷

Ennek a történetnek nincs sok köze a valósághoz, ugyanis a kén-hidrogén tartalmú víz hatására az ezüst nem lesz aranyszínű, hanem felülete ezüst-szulfid képződése közben megfeketedik.

A közszegi szerszámok közt van egy recéző kerék is (XLIII. t. 5.), amely felületdíszítő szerszám. A tárgyat lábbal hajtott esztergapadba fogják be és a forgó felületnek a szerszámot nekitartják.

A vidéki múzeumok közül a székesfehérvári múzeumba került 1911-ben Günther Ferenc aranyműves

hagyatékából néhány pitykeverő vas, amellyel csavarvonalas díszítményű gombok készültek. Érdekesebb anyag került legutóbb a bajai múzeumba. Gebhardt Jenő, 65 éves órás, apjának, aki arany- és ezüstműves volt, kb. a múlt sz. közepén, legnagyobbbrészt házilag készült szerszámaiból 206 darabot ajándékozott a múzeumnak. Az anyag igen változatos: szomollók, kalapácsok, fúró, kis üllők, vastagságmérő, ólomformázó vaskeret stb. A házilag készített mintaverők készítésénél itt is alkalmaztak elhasznált reszelőt. Ezekon különféle pityke, kézelőgomb, fülbevaló, csüngő mintákat láthatunk, amelyeket még a közelmúltban a környéken viseltek.

Az ötvösség kutatása terén a tárgyak technikai vizsgálata alapvető fontosságú, de ez a szerszámok és műhelytechnika ismerete nélkül nem lehet eredményes. Ez a cikk néhány kezdeményező lépéssel ennek az elhanyagolt területnek a kutatásához akart hozzájárulni.

Vattai Erzsébet

EINIGE ANGABEN ZUR GESCHICHTE DES GOLDSCHMIEDEHANDWERKS UND SEINER WERKZEUGE (XI.—XIX. JH.)

Auf dem Gebiete des Goldschmiedehandwerks gelangt man zu einer ergebnisreichen technischen Untersuchung der einzelnen Gegenstände nur bei genauer Kenntnis der Werkstatt-Technik und ihrer Werkzeuge, sowie durch Erforschung ihrer geschichtlichen Entwicklung. Im Verhältnis zu der grossen Menge an erhaltenen Goldschmiedearbeiten sind nur sehr wenig Goldschmiedewerkzeuge zurückgeblieben. Diese bescheidene Menge müssen wir durch Benutzung der zeitgenössischen Schriftquellen und Werkstattdarstellungen ergänzen. Die ungarische Literatur weist zwei beachtenswerte Goldschmiedebücher aus dem XVI. und XVII. Jahrhundert auf. Ferner kennen wir ein 1716 im Druck erschienenen Büchlein, das Dialoge in Versen über das Goldschmiedehandwerk enthält. — Unter den Darstellungen erwähnen wir vor allem die zwei Abbildungen einer Goldschmiedewerkstatt auf einem Silberwappen des XVI. Jahrhunderts im Ungarischen National-Museum, ferner die seit der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts auf den Zunftsigeln erscheinenden Werkstattdarstellungen. Das interessanteste unter den Werkzeugen ist ein Treibstock des XIV. Jahrhunderts mit leider unbekanntem Fundorte, auf dem sich die verschiedenen negativen Muster zum Ausschlagen von Gürtel-, Parte- und Kleiderschmuck-Plättchen befinden. Im Verlaufe der allerneuesten Ausgrabungen des Budapest Historischen Museums auf der Burg in Buda kamen auch Goldschmiedegeräte des XIII.—XV. Jahrhunderts ans Tageslicht; unter anderen ein kleiner dreieckiger Gussiegel, auf dessen Grunde und innerem Rande noch die anhaftenden Goldkörner sichtbar sind. Im Ungarischen National-Museum befinden sich vier ornamentierte eiserne Werkzeuge aus dem XVII. bis XVIII. Jahrhundert, die aller Wahrscheinlichkeit nach Goldschmiedegeräte gewesen sind. In grösserer Zahl blieben in den Budapest und in den Provinz-Museen Stücke des XIX. Jahrhunderts erhalten. — Wenn man Technik und Werkzeuge des Handwerks kennt, kann man auch von den hergestellten Gegenständen ablesen, mit was für Werkzeugen sie angefertigt worden sind oder die Werkzeuge selbst auf Grund dessen rekonstruieren. Diese Rückschlussmethode wurde mit Erfolg z. B. von Rybakow in seinem Buch über das russische Handwerk angewendet.

Erzsébet Vattai

Verzeichnis der Abbildungen

XXXVI. Tafel. 1. Goldschmiedewerkstatt. Detail von der Vorderseite des Zunftwappens von Brassó. Silber. XVI. Jh. Höhe: 16 cm. Ungarisches National-Museum.
2. Goldschmiedewerkstatt. Detail von der Rückseite des Zunftwappens von Brassó.

XXXVII. Tafel. 1. János Kupeczky, der Goldschmied mit seinem Sohn. Ölgemälde. 68×86 cm. Hauptstädtische Galerie.

XXXVIII. Tafel. 1. Fund aus einer Goldschmiedewerkstatt, Bánkút. Silber. XIII. Jh. 1. Länge: 6,5 cm. Ungarisches National-Museum.

XXXIX. Tafel. 1. Petschaft der Goldschmiedezunft von Lőcse, 1772, nach der Zeichnung von Elemér Kőszeghy.

2. Petschaft der Goldschmiedezunft von Besztercebánya. 1598 (Kőszeghy).

3. Petschaft der Goldschmiedezunft von Eperjes (Kőszeghy).

4. Neues Petschaft der Goldschmiedezunft von Kassa, 1584 (Kőszeghy).

5—8. Goldschmiedetiegel von den Ausgrabungen auf der Burg in Buda. XIII.—XV. Jh. 6. Höhe: 3,5 cm. Budapest Historisches Museum, Burg-Museum.

9. Anke. Bronze. XIX. Jh. Masse: 10×8×3 cm. Werkzeuge des János Soós.

10. Pressmodell mit negativem Muster. Bronze. XIV.—XVI. Jh.

11. Pressmodell mit positivem Muster. Bronze. XIV. Jh. 9—11: Ungarisches National-Museum.

12. Bruchstück von einer Gussform. Weisser Schiefer, XIII. Jh. Durchmesser: 7,5 cm.

13—15. Hämmer. XV. Jh. Ausgrabungen auf der Burg in Buda. Budapest Historisches Museum, Burg-Museum.

XL. Tafel. Vier Seiten eines Treibstockes (Pressmodells). Bronze, XIV. Jh. Masse: 13,5×4,5×1,2 cm. Ungarisches National-Museum.

XLI. Tafel. 1—4. Ornamentierte eiserne Werkzeuge, XVII.—XVIII. Jh. 1. Länge des Hammers: 15,6 cm.

2. Blechbiegeschere. 3. Flachzange. 4. Zwickzange. Ungarisches National-Museum.

5. Stanzen. XIX. Jh. Länge: 4—10 cm. Werkzeuge des János Soós. Ungarisches National-Museum.

XLII. Tafel. Werkzeuge des János Soós. XIX. Jh. 1—5: Ambosse. 6—11: Treibhämmer. 12: Glätthammer. Ungarisches National-Museum.

XLIII. Tafel. 1—3. Polierstahle, 4. Polierstein. Länge: 18,5 cm. 5. Radelrad. 6—7. Schaber, 9. Locher. 8, 10: Stanzen. Werkzeuge des Antal Fuchs. XIX. Jh. Kőszeg, Museum. 11. Feilkloben. Länge: 15 cm. 12. Schaber. Werkzeuge des Antal Fux. 13—16. Teile von einer Drahtziehbank: Zange und Ziehseisen. XIX. Jh. Zangenlänge: 26 cm. Werkzeuge des János Soós. Ungarisches National-Museum.

⁸⁷ Evlia Cselebi magyarországi utazásai (Bp, 1904). (Török-magyarkori történelmi emlékek, II. oszt. 1), 247.

KRITIKA, KÖNYVISMERTETÉS

Barkóczy László: *Brigetio* (Dissertationes Pannonicae, ser. II. no. 22.). Budapest. Szövegkötet (1951): 79 lap, 2 kép; táblakötet (1944): 65 t.

A pannoniai kutatás régóta nélkülözi Pannonia római településeinek monografikus feldolgozását. Sem Kuzsinszky németnyelvű aquincumi vezetője, sem az osztrák régészeti intézet által kiadott vezetők (*Carnuntum, Poetovio*) — bár a többé-kevésbé népszerűsítő célon túl a kutatásnak is jelentős segítséget nyújtottak —, nem eléggé rendszereztek és kimerítőek ahhoz, hogy e városok történetének, települési, társadalmi, kulturális viszonyainak jól használható, kézikönyvszerű áttekintését kapjuk bennük. E hiány egyrészt azzal válik érthetővé, hogy legtöbb római településünkön nem folyt ezideig ásató munka, így a legelemibb kérdések is tisztázatlanok maradtak, másrészt azzal, hogy római kutatóink nagylelkű tipológiai anyagfeldolgozásokkal voltak lekötve.

A most 11 éve megjelent Budapest Történetét tekintethetjük az egyetlen rendszeres várostörténeti összefoglalásnak, amely a tárgyi anyag teljes egészére kiterjeszti figyelmét. A Budapest Története valójában ennél jóval nagyobb igényekkel készült, fejezetei, különösen, ami a történeti körülmények megrajzolását illeti, messze túllépik egy város-monográfia kereteit. Ez a kétségtelenül nagy előny tette a könyvet az újabb magyarországi római régészetnek szinte kézikönyvévé. De bármilyen haszonnal is járt ez a kutatás számára, a további munka szempontjából a sematizmus veszélyét is magában hordja annyiban, hogy más települések vizsgálatainál is szívesen alkalmazzák a Budapest Története Aquincumból kiinduló, de általános igényű megállapításait. Pedig éppen az egyes területi egységek helyi sajátosságainak, egymás közötti eltéréseinek és végül ezek történeti összefüggéseinek megállapítása tekintetében van a legtöbb tennivalónk. A tájegységek mélyreható vizsgálata a településtörténet, népmozgások és gazdaságtörténet szempontjából olyan fontos kérdéseket világíthatnak meg előttünk, mint a pannóniai lakosság eredete és csoportjainak mozgása, a tájegységek települési és gazdasági formája stb. Az ilyenirányú kutatás szükséges azért is, mert régészeti anyagunk korlátozottsága miatt az a veszély fenyeget, hogy egyes, általánosan pannóniai problémák megoldását egy-egy, a probléma szempontjából ismerős lelőhely vizsgálatára szűkítjük le, ami az egész kérdés káros leegyszerűsítésével és alaptalan általánosításával járhat. Éppen ezért volna szükség a Rómer és az őt követő nemzedék nagyarányú gyűjtőmunkájának folytatására, a lelőhelyek adatainak és — ha csak szórványos — anyagának is minél gondosabb gyűjtésére.

Barkóczy munkája Brigetio-val, Aquincum után legjobban felkutatott római településünkkel foglalkozik. Munkája azért is különösen jelentős, mert a két évtizedig folyt brigetioi ásatások nagy része még a magyar szakemberek előtt is kevésbé ismert. Így a munka egyelőre az egész brigetioi kutatás ismertetését foglalja össze, ill. pótolja.

Az első fejezetben (»Topográfia«) a földrajzi helyzet rövid felvázolása után a brigetioi límes-szakasz védelmi rendszerének leírását kapjuk, majd részletesen magának Brigetio-nak települési képét. Másik legióstáborunkkal, Aquincum-al ellentétben a helyrajzi kérdések tisztázását itt nagyban megkönnyítette az, hogy a legutóbbi időkig a római település nagy része beépítetlen volt. Ilyen körülmények között az alapvető topográfiai kép telje-

sebb és áttekinthetőbb, mint Aquincumban. Ismerjük a tábor, a *canabae* és a *municipium* elhelyezkedését és ezek temetőit, fazekastelepeit, és használható adataink vannak a tábor és *canabae*, valamint ezek temetőinek történeti kialakulásáról. Így, hogy csak egyet említsünk, igen érdekes az ú. n. Cellás temető létrejötte, amely a későrómai időkben felhagyott tábor körüli település helyén keletkezett. (Ugyanez megvan Aquincumban is, ahol a későrómai sírok régebbi épületek közé leásva is előkerülnek.) Más részekben Brigetioiban korai temetőkre terjedt ki később a település.

A következő fejezetben a vidék őslakosságának adatait állítja össze a szerző: (»Római megszállás és őslakosság« c. fejezet). Az azalus törzsnek Brigetio térségében nem volt telepe; a törzs középpontját, Azaum-ot Brigetio-tól K.-re, Dunaalmás és Nyergesújfalu vidékén kell keresnünk. Etnikai hovatartozásukat illetően a névanyag alapján Barkóczy az illirekhez sorolja őket, kelta keveredéssel, mint ez az eraviszkuszok esetében is köz tudomású. Területük is megállapítható nagyjából, és nagy valószínűséggel lehet területük összeszűkülésére is következtetni az eraviszkusz, majd a római időkben a *cotinus* betelepítés következtében. *Iucundus* princeps felirata így a törzs határán már esetleg kívül is esik. Az azalusok vizsgálata újból rámutat a beható helyi kutatások szükségére. A pannóniai törzsekre vonatkozó, szinte kizárólagos két forrás, *Plinius* és *Ptolemaios* gyakran még a törzsek lokalizálásához sem nyújt elegendő adatot. Ennél a kérdésnél is csak helytörténeti, települési adatok segítségével lehet továbbjutni.

Az eseménytörténeti keret legfőbb mozzanatait a tábor tárgyaló fejezetben vannak kidolgozva. A legkorábbi megszálló csapat, egy *ala*, i. u. 20 körül építette az első tábor Brigetioiban, a későbbi legióstáborból K.-re. Az i. u. I. sz. végén, talán már *Nerva* alatt idekerült legió építi meg azután az első legióstábor. Igen fontos felismerés az, hogy két, elhelyezkedésben is különböző legióstáborral van dolgunk, amelyek építési idejét, sőt az építésben résztvevő legiók időrendjét is ismerjük. A korábbi tábor, amelyet 3 legió vexillatiója kezdett építeni, majd a *legio XI. Claudia* és a *legio XXX. Ulpia* fejezett be, a Duna medrének változása miatt kiürítik, és a véglegesen idekerülő *legio I. adiutrix* kissé délebbre, részben a régi tábor területén épít újat. A tábor történetének főbb periódusai a legutóbbi időkben másutt is megállapított 3 időszakasznak felelnek meg: az építés után először *M. Aurelius* alatt, a markomann háborúk elején pusztul el a tábor (167-re, vagy az azt követő évek egyikére lehet keltezni), újabb teljes pusztulás éri a *tetrarchia* idején, 293–303 között, végül a harmadik periódust *Valentinianus* uralkodása zárja le. A másutt is (Nagyfőteny, Sztálinváros, Szentendre stb.) tapasztalt erős IV. sz.-i elfalazások, megerősítések itt is megvannak.

Az ellenerőd, *Celamantia* (Leányvár) *Domitianus* alatt épült, elhelyezése még az *ala*-tábornak felel meg. Sorsa Brigetioéval közös, de már a IV. sz. elején feladják.

A Brigetioiban megfordult vagy ott állomásozott csapatok emlékeinek felsorolását a »Hadtörténet és Katonaváros« c. fejezet adja. Ugyanez a fejezet ismerteti a *canabae* feliratos emlékeit, amelyek éppen az utóbbi időben örvendően megszáporodtak. A pannóniai *canabae* közül ma a brigetioi a legjobban ismert; mint ezt másutt kifejtjük, azért, mert a II. sz.-ban ez volt az egyetlen szervezett közösség Brigetioiban, míg Aquincumban vagy Carnuntumban mellette már a II. sz.-ban is volt *municipium* (Acta Arch. III.).

A szőnyi feliratok nagy részét jelentő katonai feliratok összefoglalását kapjuk a következő fejezetben. Több érdekes kérdés közül egyre hívjuk fel a figyelmet. Ez a tartomány egyes városai között fennállt személyi, szervezeti vagy egyéb kapcsolat háttere. Brigetionak Savariával, Carnuntummal, Mogentianával, majd Aquincummal voltak kapcsolatai. Egy Savariából származó (nem katonai) személy sírköve pl. legkésőbb a II. sz. elejéről való; emögött véleményem szerint korai szétáramlás fedezhető fel (*Aquileia—Emona—Savaria-Brigetio*). Itt kell megemlíteni a feliratos emlékek III. sz.-i megszüntét is, ami szinte az egész tartományban általános. Kb. Trebonianus Gallustól kezdve Diocletianusig van meg ez a hiátus, amelyet egyelőre az emléktárgyak más csoportjaival sem tudunk áthidalni.

Brigetio lakosságának összetételében egyik jelentős tényező a balparti barbárok szerepe («A balparti barbárok» c. fejezet). A quadok K.-i szomszédjainak, a *Cotini* és *Osi* törzseknek betelepülése az egyik érdekes mozzanat, a másik a dákok feltűnése a Brigetio-val szemben fekvő partszakaszon.* Utóbbi adat nemrég vált ismertté, mint az ú. n. sörházkeri temető quad edényei is, amelyek viszont quad elemek jelenlétére mutatnak Brigetio-ban. Új megfigyelés az is, hogy *Caracalla* idején valamilyen helyi jelentőségű expedíció indult a barbaricumba. Erre az expedícióban elesett katonák sírkövei hívják fel a figyelmet. A betelepítések vizsgálata nemcsak Brigetio-ban időszerű, hanem a pannoniai lakosság etnikai összetétele szempontjából másutt is fontos feladat; a rájuk vonatkozó szűkös forrásadatok mögött igen jelentős népmozgás húzódik meg. A sörházkeri quad leletekkel kapcsolatban felvetném azt a lehetőséget, hogy a *Gallienus* alatti kevésbé ismert eseményekkel áll kapcsolatban (*Aur. Victor* 33.).

A polgárváros sokkal kisebb jelentőségű volt Brigetio-ban, mint többi limesmenti városainknál. A kutatást erősen megnehezíti a régebbi leletek topográfiai szétválasztásának lehetetlensége is. A város feliratos emlékeinek feldolgozása során most merült fel először határozott formában a K.-i lakosságelemek szerepe. A *Marcus*-háborúk után igen nagyszámú, K.-i tartományokból jött telepekkel kell számolnunk; éppen Brigetio-ban igen erős, szinte mindent elfedő ennek az új elemnek megjelenése. Ugyanerre az időre esik (II. sz. vége, III. sz. eleje) a polgárváros kialakulása, városi rangjának elnyerése, de egyáltalán a városi élet fellendülése Brigetio-ban. Aquincumban is igen jelentős orientális település alakult ki, nem szólva a két szír centrumról, Intercisáról és Ulcisia Castráról. E keleti áttelepülés körülményei és jellege még tisztázandók. Úgy látszik, hogy a szír és kisázsiai kereskedők, nem katonai személyek megjelenése párhuzamos a pannoniai katonaság összetételének megváltozásával is, mert a legionáriusok között is tagadhatatlanul sok a keleti. Fontos feladatunk lesz egyrészt annak megállapítása, hogy az általában keletiek közül milyen K.-i tartomány milyen csoportjai jöhetnek szóba, másrészt meg kell határozni a betelepülők pannoniai helyzetét, nem utolsósorban az őslakossághoz való viszonyukban is. Az őslakosság már alig jelentkezik a III. sz.-ban teljes népesség-kicsérlődést már ezért sem tételezhetünk fel. Barkóczi munkájának egyik érdeme, hogy a tartomány lakosságának etnikai változására határozott formában felhívta a figyelmet. A munka e fejezetében azonban némileg érezhető a bevezetőül említett sematizmus veszélye; a városi élet kialakulásánál további vizsgálódás helyett a Budapest Története idevágó részére utal. A munka készültének ideje (2 évvel a Bp. Tört. megjelenése után) érthetővé teszi ugyan ezt, de egyben felhívja a figyelmet a közelmúlt kutatásának jelentős fogyatékoságára.

A történeti kérdéseket tárgyaló fejezetek után a munka rátér a vallási emlékek ismertetésére. Igen figyelemre méltó az őslakosnak tartott kultuszok vizsgálata. Elterjedt nézet az, hogy a *Nymphae*, *Matronae* és *Silvanus* tiszteletében az őslakosság vallási elképzeléseinek római kori továbbélését láthatjuk. Mármost éppen

e kultuszok feliratos emlékein találjuk a legtöbb nem helyi eredetű fogadalomtevő nevét. A *Nymphae*-oltárokat helytartók állítják (mint másutt is Pannoniában), de a legmeglepőbb az, hogy *Silvanus* tisztelete a III. sz.-ban terjedt el, tisztelői között pedig éppen a keletiek vannak erősen képviselve. Barkóczi új eredménye az egyoldalú vallástörténeti kutatás hibaforrásaira hívja fel a figyelmet.**

A munka utolsó része a köemlékek csoportjaival foglalkozik. A sírkövek osztályozásánál több csoportot tudott Barkóczi megállapítani, amelyek közül néhányánál a közös műhely és kor is valószínű. Fontos megállapításokat tesz a szarkofágokkal kapcsolatban. Nagyjából 4 csoportjukat különbözteti meg, amelyek közül kettőnek a kora (a dákok tolmács szarkofágjának köre és a tabula ansata-s kökoporsók) pontosabban megállapítható. A szarkofág-temetkezés szokása kizárólag a K.-i népelemek megjelenésével és temetkezési szokásával van kapcsolatban, nemcsak Brigetio-ban, hanem Pannonia más városaiban is. — Az oltárkövek osztályozásánál is sikerült néhány típust pontosabb időhatárok közé szorítani. Az oltárok korának meghatározása epigráfiai szempontból is igen fontos, mert éppen az oltárfeliratok korát — gyakori szűkszávuáguk miatt — ritkán lehet meghatározni. Néhány kérdés vizsgálatánál pedig szinte egyedül csak oltárookra támaszkodhatunk, (beneficiáriusok, kultuszok stb.).

A köemlékek további csoportjairól, valamint az építészeti emlékekről a meglehetősen kevés kutatás összefoglalását kapjuk. Igen nagy haszna a munkának az, hogy a brigetioi köemlékekről teljességre törekvő fényképes összeállítást kapunk. A sírköftípusok, szarkofágtípusok már a fényképek jó csoportosítása folytán is azonnal szembetűnnek. A környék feliratos emlékeit pedig a függelék közli, amelyhez jó név- és tárgymutatók csatlakoznak.

Barkóczi feldolgozása a feliratos anyagot, a köemlékeket és településtörténeti adatokat vette alapul. Mint említettük, messzemenően felhasználja azonban a szőnyi ásatások eredményeit. Az ezekre való hivatkozásoknál sajnálattal kell lépten-nyomon olvasnunk, hogy publikálatlan. Kimerítő publikációkra volna szükség a gazdag telep-, temető- és fazekasműhely-anyagból, amely különösen a lakosság etnikumára (temetők), összetételére, tagozódására tartalmaz fontos anyagot, de pl. a pannoniai kerámia feldolgozásához is elengedhetetlen.

A munka, mint az előszóból is megtudjuk, 1944-ben készült el, és csak néhány új adat betoldásával bővült a megjelenésig. Hibái elsősorban ennek tulajdoníthatók. Hiányolnunk kell a társadalmi viszonyok, elsősorban a településtörténet társadalmi hátterének megajzolását. Nagyobb mértékben kellett volna figyelembe venni Pannonia egyéb városi településeit, főleg az összehasonlító anyag és a folyamatok párhuzamba állítása végett. A sok értékes megfigyelés így szélesebb alapot kapott volna. Az olvasást a nem-szakember számára megnehezíti a gyakori hivatkozás hallgatólágon tudottnak vett tényekre. Kevésbé járatos olvasó ugyanígy nehezen tájékozódik a topográfiai helyzet tárgyalásánál is; ezt a távolabbi vidékről adott áttekintő térkép megkönnyítette volna. Fel kell hívni a figyelmet a gyakran homályos, nem gondos fogalmazásra is, valamint a többszöri elégtelen irodalmi utalásokra (Komáromi Múzeumi Értesítő vagy pl. 23. l., 257. j., 29. l., 395. j.).

A nyomdai kiállítás nem válik a (megszűnt) kiadó dícséretére. A korrektúrákat igen sok esetben nem vitte keresztül, egyes oldalakon hemzseg az apró, szembántó nyomdai hiba. A feliratos függelék használhatóságát pedig bizonytalanná teszi a nyomdai gondatlanság. Úgy véljük, megkönnyítjük a munka használatát, ha végezetül a feliratos függelék jelentősebb hibáira hívjuk fel a figyelmet.

7. sz. helyesen: *Hispana fra/tri*.

8. sz. CIL III 4352.

11. sz. helyesen: *domo Betavos*.

24. sz. IX. t., 1. sz.

28. sz. ... p. f. *Se(verianae) et Ulp.* ... etc.

* A dákok III. sz.-i szomszédságához további bizonyítékokat várunk. Az *interpres Dacorum* a helytartói székhelyen is működhetett, Aquincum-ban. (Sz. J. szerk.)

** Ez azonban nemcsak etnikum, hanem társadalmi rétegződés kérdése is lehet.

32. sz. *Aureliae Victorid(a)e.*
 37. sz. *Ἐπαφρόδειτε ἦρας, χρηστὴ χαίρει.*
 42. sz. ... *Rufina con/[i]unx* ...
 48. sz. a felirathoz v. ö. *Kubitschek*, *Römerfunde aus Eisenstadt* (1926), 63 sk.
 55. sz. ... *patruumq. germanis...*, ... *praerepta puella...*
 61. sz. A CIL III p. 2190 szerint a szöveg elején még: D. M.
 68. sz. CIL III 4317.
 80. sz. *L. Luciano Fla./Festo.*
 82. sz. ... *du(u)m ob memo/riae...*
 84. sz. ... *Augustalis q. v. a. XL* ...
 86. sz. CIL III 11060.
 92. sz. ... *memoriae T. Antoni...*, ... *Filete...*
 94. sz. ... *coniugi et Aurelias Sosicratia* ... (a plur. nom. ilyen képzéséhez v. ö. *A. Barb.*, *Frühröm. Gräber von Burgenland* (*Radnóti*, *Bronzegefässe von Pann.*, *Diss. Pann. II*, 6./, 193).
 106. sz. ... *domo Foro Hadrianensi* ...
 107. sz. ... *Retonio Lucio q. pp. leg. I.* ...
 117. sz. ... *Maximina sibi et* ...
 120. sz. *ΠΑΛΜΥΡΙ ΕΥΨΥΧΕΙ* ...
 121. sz. ... *filii [i]n[fe/l]i[c]issimorum...*, *carissimo et...*
 123. sz. ... *Maximianae / filia* ...
 131. sz. ... *vet. / [(centurio) leg.]* ...
 133. sz. CIL III 4294.
 134. sz. CIL III 10978.
 152. sz. XLVI. t., 2. sz.
 156. sz. CIL III 10986.
 163. sz. XXXII. t., 4. sz.
 190. sz. ... *suisq. omni/bus* ...
 193. sz. CIL III 4299.
 200. sz. ... *Lycas (centurio) leg. I ad.* ...
 208. sz. ... *Crispus / (centurio) leg.* ...
 216. sz. *S(oli) I(nvicto) M(ithrae)* ... [a *D(eo)* hiányzik], ... c. l. 1. *I adi.* ... (*cornicularius legati legionis I. adi.*)
 218. sz. ... *Gallus cum* ...
 224. sz. ... *Minervae Nep/tuno Libe. patr[i]* ...
 234. sz. ... *pon(tifex)* ...
 237. sz. XXVII. t. 3.
 245. sz. ... *vil(icus) XX.*
 298. sz. *lib[ens s]/olvit.*
 303. sz. *Cansalli / (filia) Asalia an(n)orum XL* ...
 304. sz. ... *Azali* ...

Brigetio egyetlen római városunk, amelynek jelentős része a mai napig beépítetlenül áll. Hazánkban ritka alkalom ez a beható kutatás számára. Kutatási tervünknek ezt a jövőben szem előtt kell tartani annál is inkább, mivel e város kutatása szervesen összekapcsolható Belső-pannonia egyes ismeretlen településeinek (pl. *Mogentiananak*, *Mursella-nak*) vizsgálatával is.

Mócsy András

Párducz Mihály: *A szarmatakor emlékei Magyarországon I-III.*

(I. 1941. *Arch. Hung.* XXV, 75 l., I—XXXII. t.; II. 1944. *Arch. Hung.* XXVIII, 84 l., I—LVII t.; III. 1950. *Arch. Hung.* XXX, 261 l., I—CXLI t., magyarul és németül).

A hazai régészeti kutatás hosszú ideig mostoha-gyermekként bánt a szarmatakor kérdésével, amely csak P. M. 20 esztendő munkásságának eredményeként juthatott el odáig, hogy most már az összegyűjtött leletanyag és a történeti források alapján szó lehet a magyarországi szarmatakor történelmi és társadalmi képének megrajzolásáról.

P. a hazai szarmatakor sírleleteinek és szórványleleteinek kb. 90 %-át gyűjtötte össze és tette közzé. Így bár még nem teljes az anyag, a problémák felvetéséhez és bizonyosfokú megoldásához mindenestre elegendő.

P. 3 periódust határol el az összegyűjtött anyagban. A munka hármas beosztása körülbelül ennek a 3, időrendben egymásután következő korszaknak felel meg.

Az I. kötetben röviden vázolja a kutatás akkori állását, majd 47 lelőhelyről adja a temetők sírjainak és a szórványleleteknek gondos leírását (3 lelőhelyet

csak megemlít), utána pedig a tárgytípusok és tárgycsoportok elemzésével körülhatárolja az összetevőket, melyekből az I. periódus emlékanyaga áll, s ugyanakkor megkísérli időrendbe sorolásukat is. Különválaszt dák kerámiát és dák hatású fémanyagot, kelta hatású kerámiát és fémanyagot, kelta-dák hatású fémanyagot, római provinciális fémanyagot és kerámiát, korai germán hatású kerámiát, s végül a legfontosabbat, a szarmata jazigok sajátos hagyatékát; közöttük legjellegzetesebbek a gömbölyű karneol, a gömbölyű és hordó alakú kalcedon és kalcium, valamint a sokszínű színeplő üvegpasztá gyöngyök, a felvarrásra szolgáló arany ruhadíszek, a nyakláncdíszek és a függők, melyeknek rokonpéldányai a Fekete tenger É.-i partvidékén otthonosak. Az osztályozásból levonja a következtetést, hogy az I. periódusban a szóbanforgó területen a népesség alaprétegét kelta és dák keveredett lakosság képezte, amelynek emlékanyagában idővel a római provinciális befolyás erősen érezhetővé válik; erre telepszik rá a K.-ról ideérkező szarmata- jazig néphullám, a jakabszállási és a felsőpusztaszeri leletek tanúsága alapján már 50 táján. A jazigok különösen az I. sz. vége felé válnak erősebben kimutathatókká a nagykőrűi, ráckuti, monori, seregélyesi és kiskunfélegyházi leletek tükrében. A periódus legkésőbbi leleteit a II. és III. sz. fordulójára helyezi P. (Szentés-Donát) a leletekben feltűnő fibulátípus miatt.

Az I. periódusban a germán befolyást még jelentéktelennek tartja és így betelepedett germán csoport feltételezését elveti.

A II. kötetben ugyanezzel a módszerrel további 33 lelőhely temető és szórványlelet anyagát dolgozza fel. Három komponenst határol el, melyek alapján a leletek etnikai hovatartozására és időrendjére nézve von le következtetéseket. 1. Az őslakosság hagyatéka, mely 2 részből, a római provinciális hatású és a kelta-dák hatású emlékanyagból tevődik össze. 2. A szarmata jazigok hagyatéka. 3. Germán hatást mutató leletek.

A II. kötetben ismertett leletanyagban P. 2 elkülönülő csoportot határoz meg; 1. a szentes-kistőkei temető és a hozzá kapcsolódó leletek, 2. a csongrád-határúti temető és a körébe tartozó leletek.

Az I. csoport fibulái a felsőpusztaszeri és a kiskőrösi temetők (az I. kötetben közölve) provinciális eredetű fibulaanyagának fejlettebb fokozatait mutatják, amit időmeghatározásra felhasználva P. a szentes-kistőkei temető kezdetét az I. sz. vége felé, a temetkezés abbahagyását az aláhajlított lábú fibulák és a gyöngy-típusok alapján a III. sz. I. felében látja.

E csoportra jellemző a kerámiának erősen dák jellege, ami Párduczot annak feltételezésére indítja, hogy »az eltemetettek egy kis része a késő La Tène-ig visszanyúló dák etnikummal hozható kapcsolatba«. Sok a *Pontus* vidék felé mutató erős jellegzetesség, pl. a gombosvégű kés, a gyűrűs kard, a kerek vagy trapéz fejű, kisméretű csatok, gyöngytípusok. A temetők e tárgyaiban mutat rá P. a szarmata uralkodóréteg hagyatékára, amelynek időben korábbi jellegzetességeivel a felsőpusztaszeri és a kiskőrösi temetőkben és a hozzájuk hasonló leletekben már megismerkedhetünk.

A 2. csoport jellegzetessége a III. sz.-ban használatos felső hurkolású számszerű fibula. Szarmata befolyásra ebben a csoportban a lecsiszolt sarkú hasáb alakú gyöngyökön kívül csak a gömbölyű kalcedon gyöngyök mutatnak.

E 2 csoport szétválasztása után, most már az I. kötet leletanyagát is figyelembe véve, új csoportosítást végez P., az egész addig összegyűjtött és közölt anyag alapján. Etnikai és kronológiai tekintetben 3 csoportra osztja az emlékeket. 1. A kizárólag dák és kelta jellegű mutató korai leletek (Tabán, Békásmegyer, Temesremete, Békéscsaba-Fényes), koruk: i. e. 50-i. u. 50. 2. A provinciális befolyást mutató fémanyag mellett sajátos szarmata tárgyakat tartalmazó leletek köre. Korábbi temetői: a felsőpusztaszeri, a 3 kiskőrösi, monori temetők (50—150) legkésőbbi a kistőkei temető és a hozzá kapcsolódó leletek (100—240?). De a korábbi és a későbbi temetők szarmatának meghatározott anyagában erős különbségek is mutatkoznak. Számos teljesen új elemmel bővül a szentes-kistőkei kör, míg a korábban temetők anyagának sok jellemző tárgya, pl. a felvarrható arany

ruhadisz teljesen hiányzik belőle, és a korábban gyakori arany csüngőket is csak a fábiánsebestyáni darab képviseli. Mind a korábbi (Felsőpusztaszer stb), mind a későbbi (Szentés-Kistőke stb) temetők a politikai hatalmat kézbentartó jazigok emlékéanyagát mutatják. 3. Az előző csoport késői temetőivel részben egyidőben él, de túléli azokat. Korai temetői a II. sz. 1. felében kezdődnek (Csongrád, Endre király-utca, Tiszaalpár, Tiszaroff stb). Legkésőbbi a Csongrád Határuuton talált temető és köre, melynek ideje 280-ig is elhúzódhat. E csoportban kevés a szarmata jellegű lelet, ami annak feltevésére indítja a szerzőt, hogy a leigázott őslakosság nagyobb része még a III. sz. közepén sem keveredik el a jazig leigázókkal.

A III. kötetben a későszarmatakor leleteit dolgozza fel és teszi közzé P., s így munkája szerves folytatása a megelőző 2 kötetnek.

A III. kötet 2 részre tagozódik. Első részében a későszarmatakor leletanyagát ismerteti meg, a temetés-mód alapján 2 nagy csoportba osztva: a) lapos, halom nélküli sírok és temetők, b) halomsírok és halmos temetők. A felgyűjtött anyag igen tekintélyes, az a) csoportban 498, a b) csoportban 47 lelőhelyet tart nyilván. A már egyszer publikált anyagot is kiegészíti annyiban, hogy legfontosabb részeit, pl. a kerámiát, képekben is lehozza, hogy ezáltal jobban hozzáférhetővé tegye. A munka második részét az előzőkben ismertetett leletanyag értékelése alkotja.

Az értékelés munkájának módszere, eltérően előző 2 kötetben követett gyakorlattól az, hogy a feltárásnál jobban megfigyelt és jellegzetes vonásokkal rendelkező leletgyűjtéseket kísérel meg csoportosítani a temetkezési szokások figyelembevételével. A nagyszámú szórványleletet a megfigyelések és hiteles adatok hiánya igen kétes értékűvé csökkentené, azonban P. munkamódszerével a tárgyak formai rokonsága alapján a hitelesebb adatokkal rendelkező temetők és leletek csoportjaiba besorolhatókká válnak és így értékük a szarmatakor utolsó periódusának feldolgozásában lényegesen megnövekszik.

A temetési szokások megfigyelése alapján 3 csoportot választ ki az anyagból. I. csoport. Ny.-K., K.-Ny.-i síríránítású, lapos halom nélküli temetők vagy önálló sírok, amelyek között néha ülőhelyzetben eltemetettek csontvázai is vannak. E csoportban néhány olyan temető is mutatkozik, ahol D.-É.-i síríránítás figyelhető meg. Az I. csoportot Bajmók-Mórahalm névvel jelöli P., s benne 3 időrendi réteget különböztet meg. Legkorábbiak az ülőhelyzetben eltemetettek sírjai. Etnikai meghatározásukra a jelenleg rendelkezésre álló adatokat P. nem tartja elegendőnek, de feltételezi, hogy ezek a sírok a jazigok beköltözése előtti őslakosságot mutatják, melynek jelenlétét a szóbanforgó területen az I-IV sz.-ban feltételezi.

A Ny.-K. tájolású és a K.-Ny. irányítású sírokban később betelepedett réteg emlékét látja P., de a 2 irányításmód egymás közötti kronológiájának kérdésével kapcsolatban még nem foglal állást.

A Ny.-K. irányítású sírok idejének kezdetét 340-360 közöttre helyezi el, feltevését egyes gyöngyformákkal, fibulatípusokkal, edényformákkal, valamint néhány III. századvégi és IV. sz.-i éremmel támasztja alá. A temetkezések végét ezekben a temetőkben 450 körülre határozza meg. Feltűnő, hogy fegyverek ebben a csoportban ritkán fordulnak elő. A csoport lelőhelyei a Maros torkolatvidékének környékén elég nagy sugarú körben jelentkeznek a legsűrűbben. Jellegzetes kerámiája a kézzel gyúrt, kihajló peremű öblös edény, barnáspiros és barnásfekete színben, a szürke, jól iszapolt, gömbölyű testű, hengeres nyakú, kis talpas edény s a sötétszürke alacsonyfalú tál. Anyagában megtalálhatók az I-II. periódus gyöngyei kisebb számmal és nagyobb számmal a III. perióduséi. Lecsapottsarkú hasábalakú karneolgyöngy, hordó formájú és kerek kalcium -, gömbölyű és korongos színes üveg és paszta-, továbbá lapos és hengeres borostyángyöngyök. A temetők fegyveranyaga csupán 3 kard és 3 lándzsa.

A csoport népi hovatartozását kutatva, a gepida temetőkkel való néhány kapcsolatra is rámutat P. (a Ny.-K. irányú gepida sírok, valamint a leletanyag néhány tárgyának hasonlósága alapján), de a szarmata

etnikum lehetőségét is felveti, főképen Grakov munkájára támaszkodva.

A II. csoportbeli sírok fekvésének főiránya a D.-É. vonal, amelytől az eltérések csekélyek. Ezek is, mint az előbbi csoport temetői, sírhalom nélküli, lapos síros temetők. A csoport egyik részében koporsós temetkezések jelentkeznek S alakú és ácskapocshoz hasonló vas koporsókapcsokkal. Kronológiailag 2 részre tagozódik, korábbi a Kiszombor-Ernőháza-, későbbi a Tápé-Malajdok kör.

A koporsókapcsoknak a Kiszombor-Ernőháza körben való megjelenését a halmos temetők népe hatásának tartja P. és e megállapítását az időmeghatározás alátámasztására is felhasználja. Mivel a halmos temetők É.-i csoportjának megjelenési idejét 260-270 körülre teszi, úgy következtet, hogy azok a lapos, halom nélküli temetők, amelyekben a kétféle vas koporsókapocs megjelenik, nem tehetők korábbra a halmos temető-adta időpontra. A Kiszombor-Ernőháza kör felső idők határát 350 körülre jelöli meg és leletei alapján a szarmatakor I. és II. periódusabeli lakosság továbbélésének fogja fel. Ennek bizonyítására a síríránítások, a gyöngy- és fibulaanyag szolgál, valamint az a jelenség, hogy fegyvermelléklet majdnem soha sincs a sírokban, úgy mint ez az I-II. periódus fegyverekben szintén igen szegény temetőiben is megfigyelhető.

A II. csoport késői rétege a Tápé-Malajdok kör. A temetők gyöngykészletére jellemzők a nagy gömbölyű gyöngyök, amelyeknek díszítése egymást keresztező hullámvonal- és pontberakás. Ugyancsak jellegzetesek az apró, kölesszemhez hasonló gyöngyöcskék. A tájolásban a főirány DK.-ÉNy. és ÉNy.-DK. vonalra kezd tolni. Nagyobb vasfibulák, új típusú ezüsfibulák és ezüst csatok jelennek meg. Kerámiában nagyobb méretű gömbölyű edények, alul csónakaképos, felső részén kissé kihajló, hengeres oldalú- és felső részükön ívelt oldalú tálak, csónakaképos alakú nagyobb füles poharak, behúzott peremű nagyobb méretű tálak, kétfülű, hengeres nyakú kannelurás díszítésű edények, egyfülű korsók, mélyen és élesen hasasodó tálak a legszembe-tűnőbbek. Az edénymelléklet minden megfigyelt esetben a lábknál van elhelyezve. Majdnem minden temetőből ismeretesek fegyverek. A Tápé-Malajdok A temetőben II. *Constantius*, Dunaharasztiiban *Diocletianus* érem.

A szerző a csoport leleteit új néphullám feltűnésével magyarázza, s mivel a temetők a hunkorba is bele-nyúlnak, azt következteti, hogy ez a kevert szarmatakor lakosság a hunkori lakosságnak jelentős részét alkothatta. Az emlékcsoport germán jellegű tárgyait a korai gepidákkal hozza összefüggésbe, de rámutat arra a korábbi feltevésre is, hogy az emlékcsoport mögött esetleg az alánok keresendők.

A III. csoportot a halomsírok és a halmos temetők alkotják. Terület és kor szerint 2 körre válnak szét: 1. Hortobágy-Poroshát központtal a Felső Tiszavidék, 2. A Duna-Tisza közének déli fele. Az É.-i csoport tájolási iránya valamivel eltér a D.-É. vonaltól (az eltérés a 45°-ot sohasem haladja túl), amely a II. 1 csoportban még, kevés kivétellel, uralkodó irányítás. Felteszi P. ezzel kapcsolatban hogy a Kiszombor-Ernőháza kör tájolási eltérései a D.-É. vonaltól, a halmos temetők népének ezen a területen való feltűnésével hozható összefüggésbe. Az aláhajlítottalábú fibula szélesebb elterjedését is a halomsírok népének tulajdonítja, éppenúgy mint a kampós-hurkos fülbevalók egy típusának nagy népszerűségét a Kiszombor-Ernőháza körben.

Az edényformák is sok hasonlóságot mutatnak a Kiszombor-Ernőháza körrel. A gyöngyanyag egy része a II. periódusban használtakból tevődik ki, de gyakori a lecsiszoltsarkú hasábalakú karneol, a hengeres és lapos borostyán meg a hordó formájú kalcium gyöngy. Fegyveranyaga jelentős.

A hortobágyi temetők kezdeti idejét 270-280-ra, használatuknak végét a IV. sz. 2 felére határozza meg. Etnikumát a szarmaták roxolán törzsének tartja.

A déli halmos temetők idejét későbbinek mondja, mint a hortobágyiakét. Irányításuk is eltér azoktól, éppenúgy mint néhány temetési szokásuk. A gyöngyök, kerámia, csatok analógiái alapján, valamint a K.-Ny. vonalú irányítás miatt (a mórahalmi csoportot alapul véve) a déli halmos temetők kezdetének korát

a IV. sz. közepére helyezi, s a különbségből, ami a 2 kerület halmos temetői kezdetének idejében fennáll, azt a következtetést vonja le, hogy a halmos temetők népe 2 hullámban érkezett Magyarország területére; az első hullámot az É.-i csoport képviseli, a másodikat a D.-i.

P. a Szmirnov feldolgozta Volga—Don—Dnyeper vidéki roxolán halmos temetők részletes ismertetése kapcsán a temetési szokások néhány olyan fontos jelenségére mutat rá, amelyek a hazai halmos temetőkben is fellelhetők. A jellegzetes átlós roxolán temetésmód néhány halomban kimutatható. Az É.-i halmos temetőkben keskeny sírgödörbe, hossz tengely irányában fektették a halottakat. Ezzel kapcsolatban arra gondol P., hogy ezekben a sírokban a roxolánokhoz csatlakozott, ugyancsak szarmata nép van eltemetve. Átlós irányú temetkezésre az É.-i csoportban a geszterédi, pusztavánházai (Lajoshalom) és a herpályi halomban lát példát. Érdekes és meggyőző az a következtetése, hogy az É.-i halmos temetők népét az Alföld déli felébe való telepedésben megakadályozta és a Tisza mentén É.-ra vonulni készítette a déli kis római sáncrendszer.

Az elmondottakat összegezve, a következőkben foglalhatjuk össze P. munkájának legjelentősebb eredményeit, hiányosságait és hozzá fűződő megjegyzéseinket.

1. Az összegyűjtött leletanyagból kimutatta, hogy a kelta és dák etnikum az Alföldön jóval a szarmata betelepülés után is nagyon jelentékeny.

Az őslakosság kérdésének szélesebb alapon való kidolgozását hiteles ásatással, jó megfigyelésekkel feltárt korai temetők segítenék elő, amelyek többek között a szkítakori lakosság továbbélésének kérdésében is világosságot teremthetnének. Igen fontos és nagyon kevésbé kidolgozott problémája ez az Alföld történetének. Az üléshelyzetű temetkezések kérdése is homályos még, nagyrészt azért, mert alig akad közöttük hitelesen feltárt és megfigyelt sír.

2. A Pontus területeivel kapcsolatot mutató és az Alföld vagy a provinciák művelődéséből nem származtatható, területünkön minden előzmény nélküli idegenként feltűnő emlékesoportot körülhatárolta, s a jazigokkal a szarmata jazigokat jelölte meg, ezzel együtt bevándorlásuk időpontját a jakabszállási és felsőpusztaszeri temetők leleteinek alapján 50 tájára meggyőzően mutatta ki.

3. A II. sz. vége felé jelentkező új, szintén pontusi eredetű tárgycsoportot (gyűrűs kard, bizonyos fajta gyöngytípusok, gombok kés, jellegzetes szarmata csat stb.) kiválasztotta, idejét körülhatárolta, s a jazigokkal való kapcsolatára rámutatott. Ennek alapján Harmatta J. megvilágította az emlékesoport idekerülésének körülményeit M. Aurelius-nak abban az engedélyében, amelyben a jazigoknak lehetővé tette Dácián keresztül a roxolánokkal való érintkezést. Ez a kapcsolat Olbiának és Tyrasnak a gótok általi elfoglalásáig tarthatott, kb. 260-ig (Arch. Ért. 1950, 10—11).

A szarmatakor II. periódusának ez a pontus anyaga igen jellegzetes, de nem nagyszámú, s nagyon élénk kereskedelmi kapcsolatokra nem mutat. Ezzel kapcsolatban talán felvethetjük azt a lehetőséget, hogy az összeköttetés a jazigok és a roxolánok között erősen korlátozott lehetett, amit megmagyarázna Dio Cassius-nak az a mondata: «καὶ ἐφῆκεν αὐτοῖς πρὸς τοὺς Ροξολάνους διὰ τῆς Δακίας ἐπιμύρυσσθαι, ὅσας αὖν ὁ ἄρχων αὐτῆς ἐπιτρέψῃ σφίσι ν. . .» (LXXI. 19,1—2; Boiss. 274). Talán a kapcsolat 260-nál valamivel előbbi megszakadásával is számolhatunk, hiszen Tyras legkésőbb 257/58-ban a gótok kezében volt (Schmidt, Zosimus alapján, Ostgermanen, 210), és a megelőző pár év zavaros viszonyai már megnehezíthették a kereskedelmet.

4. A III—IV. sz. jazig népességének emlékeit a Kiszombor—Ernőháza kör emlékéanyagával megvilágította és bizonyos változásokat, amelyek a tárgyi emlékéanyagban és a temetési szokásokban észrevehetőek (koporsós temetkezés megjelenése, a kétféle koporsókapocs, néhány új tárgyforma stb.), a halmos temetők népének érkezéséhez és jazig rokonaik mellé való letelepedéséhez kötötte,

5. A halmos temetők és halomsírok emlékéanyagán és temetkezési szokásain keresztül a roxolánok bevándorlását és telepedését régészetiileg is kimutatta, és az É.-i és a D.-i csoport kezdeti idejét és végét körülhatárolta. A halmostemetők népének a roxolánokkal való azonosítására P. már előbb is gondolt, de ezt most szélesebb alapon, a legújabb szovjet kutatások eredményeinek kiaknázásával dolgozza fel és bizonyítja.

A halomsírok és halmos temetők jellegzetesen roxolán temetkezésének K. F. Szmirnov által ismertetett módjára eddig még kevés magyarországi párhuzam áll rendelkezésünkre, a régebbi ásatások tökéletlensége és a megfigyelések hiányossága miatt. Az É.-i csoportban kevés számú adat van az átlós temetkezésre (ezen azt a temetkezési módot értik, amikor a halottat nem a sírgödör hossz tengelyével párhuzamosan, hanem átló irányban fektetik a sírba), mert általában keskeny sírgödörökben, hossz tengely irányban találják a csontvázakat. Ennek a temetésmódnak a jellegzetesen roxolán szokástól való különbözőségének magyarázatára P. azt a véleményt nyilvánítja, hogy »a roxolán vezetőréteg eltérő ritust követő szarmata törzsekkel kötött be a III. sz. utolsó harmadában a Tisza—Körös folyók által bezárt északi területre«, s a helyzet a roxolánok volgai területére emlékeztet.

A halmok legnagyobb része azonban, sajnos, nincs rendesen feltárva, s a feltártak egy része is csak fenn tartással fogadható fel szarmatának (pl. Geszteréd, Herpály).

A déli csoportban inkább fellelhető a K. F. Szmirnov ismertette átlós roxolán temetési mód, de itt is csak néhány esetben. A halmok legnagyobb részének kora és a temetkezők etnikuma a kevés adat hiányában ma még nem dönthető el. A problémát itt is csak a további ásatások oldhatják meg, mert a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján még nehéz határozott és meggyőző képet fölvázolni.

6. Az összegyűjtött anyag megvilágította a provinciák gyakorolta igen jelentős hatást az Alföld szarmatakor lakosságára.

Komoly, rendszeres kereskedelmi összeköttetést mutat a leletekben a sok provinciális kisipari tárgy. Kerámia, dísz tárgyak, fibulák, ékszerek, pénz, csatok, közöttük a jellegzetes peltás csat (Orgovány, Csongrád, Endre király-u., Ernőháza), amelynek rokonpéldányai csat és veret formájában nemcsak Pannóniában, de a limes mentén messzi Ny.-on is ismeretesek (Zugmantel, Saalburg, Pfünz, Weissenburg, Lauriacum, Carnuntum stb.).

A kereskedelem kidolgozása valószínűleg sok fontos adalékkal járul majd az Alföld szarmatakor történetének megírásához.

7. A germán hatások, germán tárgyi jellegzetességek és a germán etnikum problémájának felvetése közben rámutat a vandálokkal, quadokkal, gótokkal történt érintkezések lehetőségeire, valamint a gepidák jelentőségére a késő szarmatakor szempontjából. Különösen a Bajmók—Mórahalm és a Tápé—Malajdok körrel kapcsolatban vetődnek fel a germán kérdések.

A Bajmók—Mórahalm körben a bodrogmonostorszegi lelet véleményünk szerint nem hozható a szarmatákkal és a szarmatakorral kapcsolatba, az V. sz. 2. felébe vagy a végére való tartozása és zártan germán jellege miatt, s ha a csoportból kivesszük, a Bajmók—Mórahalm kör egységesebbé válik, és esetleg meggyőzőbbé lesz P. feltevése a szarmatákhoz való kapcsolásra.

Talán e 2 kör kérdésében a legkevésbé meggyőzőek P. következtetései, s a közölt feltevések mind a Bajmók—Mórahalm kört illetően — amely az egész munkában a leghalványabban körvonalazott —, mind a Tápé—Malajdok kör etnikumának tekintetében még további bizonyításra szorulnak.

Számbavéve a 3 kötet eredményeit, P. munkáját, a szarmatakor régészeti emlékéanyagának összegyűjtését, rendszerezését és közrebocsátását a régészeti kutatás igen nagy hasznának könyvelhetjük el. A szarmatakor történetének kutatásához a régészeti alapokat lefektette és az építmény egy részét elkészítette. Különösen a munka III. kötetében sok etnikai és történeti kérdésre válaszol. P. munkássága és Harmatta idevágó történeti kutatásainak eredményei alapján azt látjuk, hogy most

már élesen bontakoznak ki a szarmaták I–V. sz.-i magyarországi történetének körvonalai. A leletanyag további rendszerezése, a jó ásatások és megfigyelések, az írott források fokozottabb kiaknázása, az őslakosság kérdésének kutatása, a környező provinciák jelentőségének és hatásának pontosabb felmérése a szarmatakor történetének szempontjából, lesznek majd azok a további lépések, amelyek a korszak teljes történeti képének megismeréséhez vezetnek.

A szarmatakor társadalmi és gazdasági viszonyainak kutatására és feltárására P. kötetében még kevés kísérlet történik, bár III. kötetében érint ilyen kérdéseket. Hogy ennek a hiányát maga P. is látja, s annak kiküszöbölésére, azaz a szarmatakor társadalmi élet különböző oldalainak megvilágítására törekszik további munkáiban, arra egy azóta megjelent dolgozata (Arch. Ért. 1952) mutat, ahol adalékokat közöl a szarmatakor társadalomtörténetéhez. Egy hiteles temetőterkép elemzésével, jó ásatási eredmények felhasználásával és a leletanyagnak gondos értékelésével, többek között a matriarchatus szarmatakori jelenlétéhez szolgáltat új, érdekes és figyelemreméltó adatokat.

Sajnos, a hiteles ásatások elégtelen száma, a megfigyelések hiányossága, a sok-sok szórványlelet gátlólag hat az emlékanyag kiaknázásánál. A temetőterképek hiánya, s az a tény, hogy egyetlen teljesen feltárt szarmatakor telepünk sincs, a szarmatakor társadalom képének megrajzolását erősen megnehezíti. De mindezek a nehézségek ellenére, a lerakott alapon továbbépítve kell a kutatásnak ezt a kitűzött célt elérnie.

L. Kovrig Ilona

Dercsényi Dezső: *Visegrád műemlékei* (1951, Közokt. Kiadó)

Dercsényi Dezső »Visegrád műemlékei« c. könyve a magyar építéstörténeti irodalom jelentős nyeresége. Bár a mű az ásatások befejezése előtt a dolog természeténél fogva végső tudományos eredményeket nem hozhatott, mégis mindenképpen indokolja és elősegítheti az ország egyik legfontosabb feltárásának folytatását.

A bevezetés sommás összefoglalása a Visegráddal kapcsolatos eddigi műemlékvédelmi törekvéseknek és az újabb régészeti kutatások hatalmas terjedelméről, módszeréről és célkitűzéséről ad helyes fogalmat, megmutatja a kutató és népszerűsítő munka szerepét és fontosságát kultúrforradalmunk keretében. A könyv szövege pedig következetesen, fordulatosan, közérthetően és legkorszerűbb tudományos igénnyel érzékelteti a sokrétű és egymásba fonódó műemléki anyagon keresztül a különböző korok társadalmát, anyagi műveltségét és népünk alkotó készségét.

A Sibriken Héjj Miklós és Soproni Sándor feltárta *castrum* szerepének és emlékanyagának első ismertetését találjuk.* A leletek tanúsága szerint a IX. sz.-ban betelepült szlávok és a magyarok a római erődöt tovább használják. E körülményből 2 eddig megoldatlan történeti problémára ad feleletet, Visegrád nevének kérdésére és Salamon király fogságának helyére.

A kievi kultúra széles perspektívájú képébe ágyazza be a Czobor által feltárt és a bazilitáknak tulajdonított kolostort, amelyet a XIII. sz.-ban a bencések, a XV. sz.-ban a pálosok kaptak meg. A közölt Sztchlo-féle alaprajz (arányai és bekottázott méretei nem fedik egymást és így nyilvánvalóan helytelenek) egyhajós temploma ugyan nem mutat a XIII. sz.-i bencés építkezésre, s a 3. kép bizantinikus vállköve társdarabjaival együtt sem a kolostor területéről került elő, de lehetséges, hogy annakidején csupán a pálosok építkezéseit sikerült feltárni, anélkül, hogy a korábbi bazilita és bencés alapfalakra ráakadtak volna. E kérdésekre csak további ásatások adhatnak feleletet. A visegrádi bazilita kolostor létezését (15. j.) Csemegi J. sem tagadja, csupán a zebegényi coenobiummal való kapcsolatára mutat rá.

Az alsóvár és fellegvár közismert és többször feldolgozott anyagát kiegészíti a Schulek János-féle ásatások eredményével és a Brown-féle XVII. sz.-i, eddig

nem közölt rajzzal és rámutat arra a fontos szerepre, amelyet a visegrádi alsóvár a buda—esztergomi szárazföldi és víziút elzárásával és ellenőrzésével töltött be. Nema érthetünk azonban egyet a caubi várral kapcsolatban felhozott párhuzamával. A caubi vár hatszögű várfala belső udvart keretez, amelyben ötszögű torony áll. Visegrádon a hatszögű fal belsőseget zár magába, s a torony szabálytalan alaprajzú várudvarban emelkedik. A caubi vár különben sem a XII. sz.-ban, hanem (Dehio, Piper és Pinder szerint) 1327-ben épült, és alaprajzát nem rendeltetésszerű, hanem a Rajna medrében való elhelyezése határozta meg. A víz sodra ellen az egykorú hídépítő-gyakorlatban kialakult mederpillér-alaprajzra építették, amelynek nyújtott hatszögénél a folyással szemben álló szög hegyesebb, mint a hátsó.

A könyv legerjedelmesebb fejezete az újonnan feltárt palotával foglalkozik. A talált részleteket a kortárs leírásával összhangba tudja hozni és az egész kiterjedt és bonyolult épülettömeg építészeti és funkcionális összefüggéseiről, művészi összhatásáról, valamint építésének és pusztulásának folyamatáról — még a feltárás mai befejezetlen stádiumában is — érzékletes képet tud adni. Ez mindenekelőtt annak a módszerességnek és tudományos előrelátásnak köszönhető, amellyel a szerző az ásatásokat is irányította és amelynek eredményeképpen az eddig hiába keresett díszlépcsőt, az épületcsoport középhangsúlyát sikerült megtalálnia. Világosságot teremt a palota építéstörténetében is, amennyiben az egymásra rétegződő korok helyes felismerésével, helyi analógiák felhasználásával és ásatási metszetek alapján, a korábbi tudományos feldolgozásokkal és történeti hagyománnyal szemben új és elfogadható következtetésekre jut (az Anjou-kori részletek elhatárolása, a kápolna építési periódusai). Okfejtése alapján igazat kell adnunk a szerzőnek olyan részletkérdések tekintetében, mint a díszudvarban kiásott törpepillérek vagy a kápolnával kapcsolatban előkerült konzolok rendeltetéséről alkotott véleményében, Balogh Jolán feltevésével szemben. A palota mesterkérdését józanul ítéli meg, amikor Chimenti Camiccia vagy Frater Johannes vezető építési szerepét kétségbe vonja. A palota szobrászati díszének művészettörténeti elhelyezésében, a budai anyaggal való összekapcsolásában, kerengős díszudvar pompás renaissance szökőkútjának mesterkérdésében a szerző helytálló következtetéseket von le és helyesbíti a kortárs Oláh Miklós emlékezetből írt adatait. A kút nemcsak Magyarország legszámottevőbb renaissance plasztikai együttese, hanem az olasz quattrocento kutak legjellegzetesebb emléke.

Dícséretet érdemel a könyv szép tipográfiája és gazdag képanyaga, amelyből a kihajtható alaprajzot, az ásatások axonometrikus képét, valamint, a nagy visegrádi panorámát kell kiemelnünk. A gyengébb ifjúsági kiadványokra emlékeztető címlap a könyv tartalmához és célkitűzéséhez méltatlan.

Népszerű ismertetésről lévén szó, nem ártott volna, ha egyes hivatkozott személyeket (pl. Oláh Miklós, Lubenau, Kottaner), ha röviden is, ismertetett volna.

Borsos László-Meller Péter

A. B. Ranovics: *A hellénizmus és történeti szerepe.* (Budapest, 1952, Akadémiai Kiadó, 80, 450 l., 60 Ft.)

A hellénizmus történetéről az utolsó száz év alatt — amióta ez a fogalom a tudományos köztudatban meghonosodott — tekintélyes irodalom keletkezett. Hatalmasan megnövekedett a hellénizmus korára vonatkozó régészeti, papírológiai és feliratos forrásanyag is. Ennek következtében a hellénizmus történetének számos, korábban teljesen ismeretlen részletét sikerült megvilágítani. Bár így kétségtelen, hogy a hellénizmus kutatása igen jelentős eredményeket mutathat fel, abban az alapvető kérdésben, hogy mi a hellénizmus lényege, máig sem tudott teljesen megnyugtató megoldásra jutni. A polgári kutatók legnagyobb része a hellé-

* Azonban éppen nincs adatunk D. D. azon állításához, hogy a római legiótáborokat a későkorban hátra vonták, és a Duna mentén csak kisebb erők maradtak (l. 9. o. Sz. J. szerk.).

nizmusban pusztán kulturális jelenséget lát, s bár vannak, akik a hellénisztikus világot nemcsak kulturális, hanem gazdasági és politikai egésznek is tekintik, még ezek sem tudják fejlődésének alapvonalát és törvényszerűségeit helyesen meghatározni. Ranovics előttünk fekvő munkájának éppen az a nagy érdeme, hogy ezeknek az alapvető kérdéseknek a megoldására törekszik a marxizmus álláspontjáról, s erre vonatkozó eredményeinek fényében igyekszik megvilágítani a hellénisztikus államok történeti fejlődését.

Ranovics meggyőző érvelése szerint a hellénizmus nem pusztán kulturális jelenség, mint ahogy a polgári kutatók többsége gondolja, hanem külön korszak az antik rabszolgatartó társadalom történetében, és keletkezésének és lehanyatlásának okait az ókori Görögország rabszolgatartó gazdasági és társadalmi rendjének alapvető ellentmondásaiban kell keresnünk. A görög rabszolgatartó társadalomban a rabszolgamunka alkalmazása szűk határokat szabott a fejlődésnek, mivel a munkát lenéztette és megakadályozta a technikai fejlődést. Ez elkerülhetetlenül válságra vezetett, amelyből viszont csak a piac extenzív kiszélesítése volt az egyetlen kivezető út. Az V. sz.-i és a IV. sz. eleji Görögországban azonban ez nem volt lehetséges a politikai széttagoeltság miatt. A legfejlettebb rabszolgatartó város-államok elkeseredett harcot vívtak egymás ellen a meglevő piacokért, s így erejük szétforgácsolódása és széttagoeltságuk következtében önmagukban külön-külön gyengék voltak újabb piacok meghódítására. A mindegyre inkább kibontakozó gazdasági, politikai és kulturális válság világosan mutatta, hogy a görög rabszolgatartó társadalom a IV. sz.-ban elérte fejlődésének határait, amelyeket széttagoeltsága állított eléje. A válság megoldása ilyen körülmények között nem lehetett más, mint nagyobb kiterjedésű politikai egység létrehozása. Nagy Sándor hódításai ezt az akkor lehetséges legzsélesebb keretekben megvalósították, s ha az így létrejött politikai egység nem is bizonyult hosszú életűnek, a diadochosok államai még mindig összehasonlíthatatlanul nagyobb területeket foglaltak egységbe, mint a görög város-államok. Így tág tér nyílt a piac extenzív kiszélesítése számára, a kereskedelem fellendült, megindult a termelőerők további fejlődése, a társadalmi munkamegosztás bonyolultabbá vált. A hellénizmus kialakulása nem egyforma eredményeket hozott a görög városállamok és a Nagy Sándor által meghódított keleti területek számára. Görögország politikai függetlenségét elveszítette és gazdasági fellendülése csak átmeneti jellegű volt. Az osztályellentétek nemhogy elsimultak volna, hanem még tovább éleződtek. Kelet számára viszont a hellénizmus a termelőerők jelentősebb fejlődését eredményezte. A nagyszámú, rabszolgatartó gazdálkodáson alapuló görög város alapítása, a kereskedelem, a pénzforgalom fellendülése a termelés árujellegének megerősödéséhez vezetett. Megjelentek a rabszolgákkal műveltetett nagybirtokok, a régi közösségi szervezet sok helyütt felbomlott, a rabszolgamunkát egyre nagyobb méretekben alkalmazták. Így a rabszolgatartás fejlődése és a kereskedelmi tőke növekedése következtében a meghódított keleti területeken is kialakult az értéktöbblet termelésére irányuló rabszolgatartó rendszer.

Végeredményben tehát Ranovics fejtegetései szerint a hellénizmus nem más, mint a görög rabszolgatartó társadalom fejlődésének magasabb fokon való megismétlődése. Ez a görögségnek a térhódítását, az árutermelésre irányuló rabszolgatartás elterjedését jelentette az ókori Kelet hatalmas területén. Együtt járt ezzel a görög kultúra behatolása is a keleti területekre, ugyanakkor viszont megindult a keleti népek kulturális elemeinek összeolvadása a görög kultúrával, ami végül a különbségek fokozatos elsimulásához vezetett. A hellénizmus Ranovics felfogása szerint haladó jellegű volt, amennyiben elősegítette a rabszolgatartó társadalom fejlődését abban az irányban, amelyben később lehetővé vált a magasabb társadalmi és gazdasági formációra való áttérés.

A hellénizmus természetesen nem oldhatta meg a rabszolgatartó társadalom alapvető ellentmondásait. Ezért kezdeti szakaszának gazdasági és politikai fellendülését elkerülhetetlenül hanyatlásnak kellett követnie és az egyre fokozódó gazdasági és társadalmi válságot végül is csak a római hódítás oldhatta meg ismét egy időre.

A hellénizmus lényegére vonatkozó felfogását Ranovics az egyes hellénisztikus államokkal és a hellénisztikus kultúrával foglalkozó fejtegetéseiben igyekszik konkrét anyag alapján elmélyíteni és alátámasztani. Bár betegsége, majd

halála miatt könyvének ez a része hiányos maradt, mégis ezekben a fejezetekben is találunk igen nagy, elvi fontosságú eredményeket. Így elvi szempontból is jelentősek Ranovicsnak a Seleukida birodalom társadalmi-gazdasági rendjére vonatkozó fejtegetései. A polgári irodalomban általánosan elterjedt az a nézet, hogy a Seleukida birodalomban a közvetlen termelők jobbagyok voltak, s hogy ennek megfelelően ott feudális viszonyok uralkodtak. Ranovics ezzel a felfogással szemben helyesen hangsúlyozza, hogy a közvetlen termelő parasztok függőségének jellegét egészen pontosan meg kell állapítanunk, ha ebből a társadalmi-gazdasági formációra akarunk következtetni. Keleten a parasztok nagy többsége falvakban (χωμαι) élt, amelyek a régi közösségi szervezet maradványait még jelentős mértékben megőrizték. A parasztok számára a föld birtoklásának a jogát egyrészt a falusi közösséghez való tartozásuk, másrészt a föld legfőbb tulajdonosától, a királytól való függésük biztosította. Valamikor a faluközösségnek a királlyal szemben fennálló kötelezettségei az ókori Keleten, legalább is elméletileg, egybeestek saját érdekeivel (gondoljunk pl. a király által elrendelt öntözőcsatorna-építések, az öntözőcsatornák kötelező karbantartására stb.). Később azonban a faluközösség tagjainak az ilyen közös munkákban való részvétele a királynak kijáró kötelező munkává és adóvá változott. Ezzel együtt a parasztok közösséghez való tartozásának lényege is átalakult, olyan módon, hogy a közösség felbomlásával párhuzamosan a lakóhelyükhöz való rögzítéssé változott. Ez volt ugyanis az állam számára a biztosíték arra, hogy a parasztok eleget tesznek kötelezettségeiknek. Mindebből világos, hogy a Seleukida birodalomban a parasztok függősége nem feudális függőség volt, s következképpen feudalizmusról a hellénisztikus korban nem beszélhetünk.

Mint már említettük, Ranovicsot betegsége, ill. halála megakadályozta abban, hogy munkáját teljesen befejezze. Maga említi, hogy előkészített egy fejezetet Pergamonról s egyet a bosporosi királyságról, de ezeket nem tudta már megírni. Nyilván ugyanez az oka a könyv számos egyéb hiányosságának is, amelyekre a szovjet kritika rámutatott (l. a könyv függelékét). Mégis Ranovics munkája, hiányosságai ellenére is, úttörő jelentőségű, mert azáltal, hogy megmutatta a hellénizmus értékelésének helyes útját, egyúttal széles távlatot nyitott a további kutatások számára. Éppen ezért a következőkben szeretnénk néhány olyan problémára rámutatni, amelyeket Ranovics könyvének eredményei vagy hiányosságai állítanak most a kutatás előterébe.

Ranovicsnak a hellénizmus lényegéről adott meghatározása újból előtérbe állítja a hellénizmus térbeli és időbeli határainak kérdését. A hellénisztikus világ nagy részére ugyan kétségtelenül érvényes a Ranovicstól adott időhatár: i. e. 30, amikor Egyiptom, az utolsó nagy hellénisztikus állam is Róma uralma alá kerül. Felmerül azonban a kérdés, hogy csak a Róma uralma alá került területek tartoztak-e a hellénizmus keretébe. Ha a hellénizmus lényegében az antik rabszolgatartó gazdaság térhódítása volt, amely a görögség expanziójával és a görög kultúra elterjedésével járt együtt, akkor nyilvánvaló, hogy területileg a hellénizmust nem lehet a későbbi római terület határával, időbelileg pedig Egyiptom római meghódításával elhatárolni. Maga Ranovics is rámutat arra, hogy Róma a hellénisztikus világ keleti határvidékeit nem tudta elnyelni, mert ezek elég erősek voltak ahhoz, hogy megőrizték függetlenségüket és a hellénizmus sok vívmányának birtokában önállóan fejlődtek tovább (ld. 35. l.). Az árutermelő rabszolgatartó gazdálkodás és a görög kultúra a görög városalapítások során még messze Belső-Ázsiában is meghonosodott. A baktriai görög királyság, amelyet Ranovics tárgyalásában, sajnos, szintén teljesen figyelmen kívül hagyott, pedig önálló fejezetet érdemelt volna, egyik legfontosabb központja volt a hellénizmusnak. S ezeken a távolabbi keleti területeken a hellénizmust a parthus és a kusán hódítás sem semmisítette meg. A görög települések, bennük a rabszolgatartó gazdálkodás antik formája és a görög kultúra tovább éltek, még akkor is, amikor a nyugati hellénisztikus államok már mind Róma uralma alá kerültek. Elég itten a sok közül csak Dura-Europos történetére hivatkoznunk, amelynek (valamint a hozzá tartozó területnek) társadalmi-gazdasági fejlődését és berendezését a parthus uralom századai lényegében szinte egyáltalán nem befolyásolták. Abból a tényből, hogy ezeket a területeket

i. e. 30 után már római kulturális hatás is érte, hogy pl. az indiai Arikameduban már római terra sigillátát találtak, egyáltalán nem következik, hogy a hellénizmusnak a római birodalmon kívül eső területeken is végeszakadt volna, mert a hellénizmus lényegét nem valamilyen külső import, hanem az árutermelő rabszolgatartásnak a görög etnikum és a görög kultúra kíséretében való elterjedése határozza meg. Így egyelőre úgy látszik, hogy a hellénizmus azokon a keleti területeken, amelyek egykor Nagy Sándor birodalmába tartoztak, de nem kerültek római uralom alá, tovább élt egészen a parthus és a kusán állam bukásáig. E kérdések vizsgálata a jövő kutatások egyik legfontosabb feladata.

Egy másik igen fontos probléma a hellénizmus keletkezésével áll kapcsolatban. Mint Ranovics helyesen hangsúlyozza, a hellénizmus a görög és a keleti rabszolgatartó társadalom válságának eredményeképpen jött létre. Könyvében világosan meg is rajzolja a görög társadalom fejlődésének irányvonalát, amelynek szükségképpen a hellénizmus-hoz kellett vezetni. Teljesen figyelmen kívül maradt azonban a hellénizmus keretébe került keleti területek megelőző társadalmi-gazdasági fejlődése. Nyilvánvaló viszont, hogy enélkül a hellénizmus létrejöttét nem lehet helyesen megérteni és megvilágítani. E probléma megoldására ma már jelentős forrásanyaggal rendelkezünk. A régebben is ismert forrásanyagból igen értékesek a IV. sz.-i görög íróknak, elsősorban Xenophonnak a perzsa birodalomra vonatkozó tudósításai. Az új forrásanyagot a legutóbbi évtizedek régészeti kutatásai tárták fel, s ennek a figyelembevétele nélkül nehezen képzelhető el a hellénizmus előzményeinek és kialakulásának tanulmányozása. Sajnos, Ranovics munkája éppen a régészeti forrásanyag felhasználásában eléggé tartózkodó: szinte teljesen csak az írásos forrásanyagot használja fel. A hellénisztikus anyagi kultúra emlékeinek tanúvallomásáról való lemondás azonban a forrásanyag jelentős részének figyelmen kívül hagyását jelenti. A perzsa birodalom gazdasági rendjének megrajzolásához ma óriási segítséget nyújtanak a Persepolisban felfedezett elami nyelvű kincstári számadások, amelyeket G. Cameron tett közzé (*Persepolis Treasury Tablets*, Chicago, 1948). Hogy általában a már régebben ismert hellénisztikus korból származó ékirásos forrásanyag milyen fontos tanulságokkal szolgál a hellénizmus történetének tanulmányozásában, arra jó példát nyújtott legutóbb G. H. Szarkiszjan (VDI 1953, 1., 59 skk.).

A keleti fejlődés tanulmányozása rendkívül fontos a hellénisztikus földbirtokviszonyok és az anyagi javak közvetlen termelői helyzetének tisztázása szempontjából is. Ranovicsnak abban kétségtelenül igaza van, hogy a hellénisztikus államokban nem lehet feudális viszonyokról beszélnünk s a függő helyzetben levő parasztokat sem szabad jobbágyoknak tekintenünk. Azonban ezeknek a függő parasztoknak a helyzetét fejtegetései korántsem tisztázták teljesen, s a kérdést megoldatlannak tartja Szarkiszjan is fentebb idézett cikkében. Ranovics úgy gondolja, hogy a parasztok függősége csupán abban jutott kifejezésre, hogy a királynak adófizetésre és ingyenmunka teljesítésére voltak kötelezve, s így földbirtok eladása vagy elajándékozása a király részéről csak annyit jelentett, hogy lemondott ezekről az adókról az illető javára. Ez az elgondolás azonban nyilvánvaló ellentétben van a Mnesimachos-felírat adataival, amelyek szerint Mnesimachosnak a neki ajándékozott birtokról továbbra is meg kellett fizetnie az adót a királynak. Úgy látszik tehát, hogy a parasztoknak a helyzete valójában sokkal bonyolultabb volt, mint ahogy Ranovics gondolta, s a rendelkezésre álló adatok arra mutatnak, hogy ez még az Achaimenida birodalom korába nyúlik vissza. Ebben az esetben sem lehet tehát a kérdést megoldani a korábbi fejlődés alapos tanulmányozása nélkül.

Most végül a Ranovics könyve által felvetett számos probléma közül még egyet szeretnék megemlíteni, amely bizonyos mértékben kapcsolatban áll hazánk földjének ókori történetével, s így megoldása részben a mi ókori történeti és régészeti kutatásunk feladata. Közismert tény, hogy a magyarországi szarmaták a betelepedésüket megelőző másfél évszázadban Déloroszországban, a bosporosi királyság szomszédságában éltek. Közismertek azok a kapcsolatok is, amelyek köztük és a hellénizmus utolsó nagy képviselője, VI. Mithridates Eupator között fennállottak. Felmerül tehát az a kérdés, hogy a dél-oroszországi szarmaták milyen mértékben kerültek a hellénizmus hatása alá. Hogy a kérdés

felvetése nem felesleges, azt több körülmény is igazolhatja. Emlékeztethetünk elsősorban arra, hogy ugyanebben a korban jött létre a hellénizmus nyilvánvaló hatásait magánviselő krími szkíta állam, amellyel egyébként a szarmaták is szoros kapcsolatban állottak. Azután utalhatunk arra, hogy a dél-oroszországi szarmaták e korabeli régészeti hagyatékának legszembetűnőbb rétegét éppen azok az aranyozott ezüst falerák jelentik, amelyeknek létrejötte a hellénisztikus művészet nélkül teljességgel elképzelhetetlen. Végül, de nem utolsó sorban arra is kell gondolnunk, hogy a rabszolgatartó rendszer felbomlásának a korában a magyarországi szarmata társadalom is szemmel láthatólag a rabszolgatartáson felépülő rendszernek tekinthető, s ez az állapot nyilvánvalóan hosszabb fejlődés eredménye. Így könnyen lehet, hogy gyökerei a szarmaták hellénisztikus kori dél-oroszországi tartózkodásának korszakára nyúlnak vissza.

Ennek a néhány — bár nagyfontosságú — problémának a felvázolása természetesen távolról sem meríti ki azokat a kérdéseket, amelyeket Ranovics munkája felvet. Azt azonban mindenesetre ez a néhány példa is világosan megmutathatja, hogy a hellénizmus problémáinak tanulmányozása milyen fontos tanulságokat nyújt ókori történeti és régészeti kutatásunk számára.

Harmatta János

Jan Eisner: *Devinská Nová Ves Slovanské pohřebiště*. (Bratislava, 1952. Nakladatelstvo Slovenskéj Akadémie. Vied a Umení. 411 lap, 7 t., 114 kép.)

J. Eisner e művében újabb alapvető munkával ajándékozta meg a szlovák régészetet. A művet a lelkiismeretes, pontos munka, szabatos fogalmazás jellemzi, továbbá a tárgyra vonatkozó irodalom széleskörű, úgyszólván hiánytalan ismerete. A munka meggyőzően mutat rá arra, hogy a Ny.-i szlávság ősi kultúrája a duna menti római provinciák és a nagyalföldi jazig-szarmata terület kultúrájától megtermékenyítve fejlődött tovább. Részletesen rávilágít arra is, milyen része volt a szlávság kultúrájának színesebbé tételében az avarságnak és a közeli germán törzseknek.

Az igen szép kiállítású könyvet az alábbiakban egyes fejezetei szerint ismertetem.

A temető, melyet az 1926–1933. években tártak fel, Devinská Nová Ves (Dévénýújfalú) határában, a Morva folyó balpartján emelkedő teraszon fekszik. A feltárás munkája mostoha anyagi körülményekkel és a temető területén működő homokbánya romboló munkájával küzdve folyt. E(isner) a temetőt jellemző anyagi kultúrát avarnak nevezi, alkalmazkodva a magyar régészetben használt elnevezéshez, ámbar, mint mondja, teljes tudatában van annak, hogy a kultúra kialakítója és viselője nem egyedül az avarság volt. Nem használja a keszthelyi kultúra elnevezést, mivel ezt hol az öntött bronzok csoportjának, hol pedig mindazoknak az emlékeknek a megjelölésére alkalmazták, melyek az avarkort és területet jellemzik. A temető kedvezőtlen talajviszonyai miatt csak nagyon kevés embertani anyag maradt fenn. Ezt Z. Frankenberger dolgozta fel (*Antropologie starého Slovenska*, Bratislava, 1935). A sírokban talált állatesontok aránylag jobb karban maradtak fenn. A temetőben megállapított 875 temetkezés közül 833 biztos, 42 kétséges. A temető sírjai közül 28 hamvasztásos ritusú volt, 9 pedig a bjelobrdói kultúra körébe esik. A homokbányászással feldúlt és a még fel nem tárt sírokkal együtt az összes sírok számát 1000-re becsülhetjük. A leletek egy része a II. világháború folyamán tönkrement, megsérült, úgyhogy csak mint szörvány-lelet kezelhető. A könnyű tájékozódást igen zavarja, hogy az egyes sírok leleteit a képes táblákon nem tartották együtt, hanem szétdobálták.

A török eredetű avarok első ízben 561. vagy 562. évben támadták meg a frank birodalmat. 5 évvel később, majd 595-ben újabb sikeres támadásokat hajtottak végre a birodalom ellen. A gepidák leverése után (567) áthelyezték szállásaikat a Duna-Tisza közé és a Dunántúlra. Ettől kezdve a bizánci birodalmat támadták nomád és más népekből, főleg szlávokból álló tömegekkel. Az avarság hőskora a VII. sz. 1. negyedében végetért. Ny.-on Szamo vezetésével szervezkedtek ellenük a szláv

törzsek, D.-en a horvátok és szerbek szabadultak fel az uralmuk alól, s a 626. évi, Bizánc elleni támadás kudarc után a bolgárok is lerázták magukról az avar uralmat. Az avarok uralma ezentúl már csak a Tisza középső szakaszára és Pannóniára korlátozódott. Az avarok, ugyanúgy mint később a magyarok, részben a Duna, részben pedig a Morva mentén, a Morva-kapu irányában intézték támadásaikat Ny. ellen. Ebből következik, hogy viszont az avarok elleni hadműveletek legalkalmasabb támaszpontja a Dévényi-kapu volt. A morva szlávok sikeres támadásainak az avarok ellen nagy segítségére volt az, hogy ebben az időben indult meg a horvátok és szerbek előnyomulása a Visztulától K.-re eső hazájukból D.-re. Abban az időben, amikor az Elba mellékén és a Szudéták táján tanyáztak, résztvettek a morvaszlávok avarok elleni harcában s csak ennek befejeztével vonultak tovább a Dráva-Száva közébe, majd Dalmáciába, ahonnan kiűzték az avarokat s véglegesen letelepedtek. Mind a történeti források, mind pedig a csehszlovák régészet új eredményei bizonyossá teszik, hogy a Duna középső szakaszának É.-i partjait már jóval az avarok megjelenése előtt megülte a szlávosság. Az avarok, akik a bolgár kutrigurokkal jelentek meg a Kárpát-medencében, a népeknek színes tömegét találták itt. A tekintélyes számú szlávágon kívül kelta, gót, gepida, szarmata, hun töredékek laktak e tájakat, és minden jel szerint éltek itt még a provinciák romanizált népességének egyes csoportjai is. Az avarság különböző kultúrákat összefogva, egységes jellegű tudott adni e keverék kultúrának, de ugyanilyen egybeolvasztó ereje volt az itt élő nagytömegű szlávágnak is. Az avarság jelentős szerepet játszott a szláváság történetében. Az avarok nomádok, a szlávok földművelők voltak. A szlávok függő viszonya különböző volt. Leginkább azok érezték az avar uralom súlyát, akik köztük éltek. Azok a szláv törzsek, melyek az avar hatalom szomszédságában laktak — így a szlovének, horvátok, szerbek, csehek és szlovákok — meg tudták védelmezni területüket az avarság mélyebb benyomulása ellen.

Az avarok szomszédságában élő szlávok közt található avar emlékműagról szólva E. abból indul ki, hogy éppen a régészeti adatokból ítélve az avarság az alsó és középső Tisza-melléki, valamint pannóniai szállásain kívül sehol sem élt nagyobb tömegekben. A Csehszlovákiából ismert öntött bronzok aligha kerültek oda valami avar etnikai csoporttal. Ezek inkább divatos áruk lehetnek s akkor kerültek oda valamelyik morvaországi központból, amikor az avar hatalom a Duna mellékén megdőlt volt vagy már meg is dőlt. Ha a régészeti leletek alapján akarjuk megítélni az avarok és morvaszlávok viszonyát, meg kell egymástól különböztetnünk a jellegzetesen avar, nomád tárgyakat s azokat, amelyek a Duna középső szakaszán élő kultúra termékei, azé a kultúráé, mely már az avarság előtt is virágzott e tájakon s túlélte az avarságot. A délmorvaországi tájakon e dunamenti kultúra hatására felvirágzott a kézműves edénygyártás, az ötvösség és avar műhelyek hatására a kovácsság is (nomád zabla, kengyel, háromszárnyas nyílcs). E. nem tartja lehetetlennek, hogy az avar uralom vége felé vagy a bukása után a dunamelléki kézművesség egy része Délmorvaországra húzódott. A szlovák nép, mely leginkább ki volt téve az avarság terjeszkedő és hatalmi vágyainak, megvédte ellene mind a területét, mind pedig kultúráját. Ugyanabban az időben, amikor a dévényújfalusi temetőben mély, deszkával bélelt sírokban temetkeztek, Szlovákia más területein hamvasztásos vagy kétféle (hamvasztásos és csontvázas) temetkezés dívott. A mély sír ásásának szokása Délmorvaország és Szlovákia területére a Duna mellékéről érkezett, és pedig vagy avar vagy még ezt megelőző hatásra. Eltekintve Szlovákia D.-i és K.-i peremvidékétől és a Morvamentétől, területén nem találjuk a nomád-avar kultúra nyomait.

A dévényújfalusi nép temetkezési szokásai. A hamvasztásos sírok kétségkívül a temető legrégibb sírjai közé tartoznak, ez a szokás tartotta magát még akkor is, amikor a temetőben már általánossá vált a mély sírgödrök ásása. — E. nem említi művében, hogy ezek a hamvasztásos sírok a temető D.-i szegélyén a leggyakoribbak, s így nyilvánvaló, hogy a temető benépesülése itt kez-

dődött. Nem valószínű E.-nek az a feltevése, mely szerint a hamvasztásos sírok oly népességet jeleznek, mely akkor érkezett Dévény tájékára, amikor az ottani népesség már felhagyott a halottamvasztás szokásával. Érdekes — amit E. szintén figyelmen kívül hagyott — hogy a temetőnek azokban a részeiben, melyekben gyakoriak a hamvasztásos sírok, lovas sírok vagy egyáltalában nem vagy csak elvétve fordulnak elő. S fordítva, ahol sok a lovassír, ott nincsenek hamvasztásos sírok. Ugyiszintén érdemes lett volna talán vizsgálat tárgyává tenni azt a jelenséget, hogy a temető északnyugati, legzsúfoltabb részét kivéve, a sírok bizonyos kisebb csoportokban helyezkednek el. A sírokban fekvők feje DK.-nek, lába ÉNy.-nak volt irányítva. Ettől eltérő, fordított helyzet főleg női és gyermek-sírokban volt észlelhető. A temetőt E. olyan közös temetkező helynek tartja, melyben közelebbi és távolabbi vidékről hordták össze a halottakat. Az egyes sírokat valószínűleg a maiakhoz hasonló hosszúkás sírhalmok jelezték. — A sírgödrök általában nagyméretűek. — A dévényújfalusi temetőben nem koporsóban temetkeztek, hanem a sírok alját deszkákkal bélelték. Az összeácsolt deszkákból álló keretet készen engedték le a sírba, készítésüknél sem vasszögeket, sem kapcsokat nem használtak. Kölapokat csak gyermeksírok kibélelésére használtak s csak elvétve. A sírok fölött nagy tüzeket gyújtottak, ezt E. szláv szokásnak tartja. Dévényújfalun 114 sír fölött találták tüzelés nyomát. Ennek az avar területen kizárólag itt észlelt szokásnak az okát vagy a halottégetés emlékében vagy a vampiroktól való félelemben kereshetjük. A tüzelés helyén a hamuban tor nyomait, állati csontokat, cserepeket nem találtak. A tüzelés helyei különböző méretűek, vannak köztük kicsinyek, de hatalmas méretűek is. — A lovassírokban a leölt lovat a halott jobbára fektették, háttal feléje, a ló feje a halott lábánál feküdt. — A dévényújfalusi temetőben igen nagyszámú a kerámiai lelet. A lovassírokban és azokban, melyekben E. véleménye szerint ülve temették el a halottat, aránylag ritkábban volt edénymelléklet, mint a többi sírban. Leginkább a lábhoz tették az edényt. — Vödör a lovas és egyéb sírokban is előfordult. A vödör a sírba helyezett húsáldozat közelében szokott lenni, ebből az következik, hogy valamilyen itallal töltötték meg. A sírban található csontokból — a kettészelt koponyákból, végtagokból — arra lehet következtetni, hogy a húsáldozat inkább csak szimbolikus volt. A sírban birka- (kecske?), ritkábban sertés- és szarvashúst, valamint lóhúst tettek. Néhány esetben előfordultak a sírokban kakas- és csirkecsontok s tojáshej is. A lovassírokban a fegyvereket a ló testére helyezték. A gyalogos harcosok sírjában eltört nyéllel helyezték el a lándzsát vagy csak a hegyét tették sírba. A nomád íj ismert csontalkatrészeit egyetlen sírban sem találták meg. A késnek az övön volt a helye s a jobb vagy bal oldalon függött. Az övön függött zacskóban a tűzszeres szám is. Sarló előfordult mind a női, mind pedig a férfi sírokban. Közös sírban eltemetett 2 egyén csak elvétve fordult elő a temetőben. E. véleménye szerint azokban a sírokban, melyekben a lábak csontjait normális helyzetben találták, a felső test csontjai azonban rendetlenül, összevissza feküdtek, s a koponya gyakran a medence táján feküdt — a halottat ülve temették el. Hozzáteszi, hogy ez a magyarázat elsősorban azokra a sírokra vonatkozik, melyek deszkázottak voltak, s az üreg, beomolva, összekuszálta a benne ülő halott csontjait. Felhívja a figyelmet arra is, hogy az ilyen temetkezések sírgödreire másképpen vannak megásva — az oldalak ívesen kihajlanak — s hogy aránylag gyakran gyalogharcos fekszik bennük. E szokás analógiáit a kiskőrösi, előszállás-öreghegyi, keszthelyi, lébényi, jutasi, ösküi, győri és bozítapusztai (Prša) avarkori temetőkben ismeri. A sírban talált, bolygatott vázat illetően E. felhívja a figyelmet arra, hogy különbséget kell tenni a babonás okok miatt megbolygatott holttest, a sírablás és végül az ülő helyzetben történt eltemetés között.

Terjedelmes fejezetben foglalkozik E. a dévényújfalusi temetőben talált kerámiával. Ezt a gazdag anyagot több csoportba osztja. Legszámasabb lelettel az edények dunamelléki csoportja szerepel. Ez a kerámiafajta a római fazekasműhelyekben, továbbá a Tisza

mellékén készített áru továbbfejlődése révén jött létre, s gyökerei valószínűleg a La Tène fazekasságig nyúlnak vissza. E csoport formás, kihajló peremű, többnyire fésűszerű szerszámmal díszített edényei leginkább kézi-korongon készültek s csak kisebb részben gyorsfordulatú korongon. Kis részük készült csak kézben, korong nélkül. Az edények anyaga erősen szemcsés. Kiegészítésük nem mondható tökéletesnek. A másik, ugyancsak nagyszámú edénnyel szereplő csoportot E. *tiszamellékinék* nevezi. Ezek az edények az előbbi csoporthoz hasonló gyökerekkel nyúlnak vissza a múltba, itt azonban kisebb hangsúly esik a provinciális kézművességre, s főleg a szármata-jazig területen ismertek. Jórészt kézben, csak ritkán kézikorongon formáltak, peremük kihajló vagy alacsony és függőleges, oldalfaluk, aljuk erős, vaskos. Felületük egyenetlen, anyaguk durva, szemcsés, kiegészítésük primitív. Díszítésük a perem bevagdolásából, fogazásából áll. Dévényújfalun megjelennek rajtuk a dunamelléki csoport egyes díszítőelemei is. Ennél a csoportnál említ E. néhány durvakészítésű s füllel ellátott edényt, melyeket fenntartással valódi *nomád kerámiának* tart, s amelyek eredete ezek szerint a Kárpátoktól K.-re eső tájakon keresendő. Az ismert avarkori temetőktől eltérően a dévényújfalusi temetőben szerepelnek a kerámiai anyagban *prágai típusú edények* is. Ennek a kimondottan Ny.-i szláv edénytípusnak jellemző vonásai a széles váll, egyenes, függőleges vagy csak kevésbé kihajló perem, a karcsú, tetszetős, de gyakran durva, nyomott alak. A jól korongolt edények szemcsés anyagból készültek, felületüket azonban finomabb bevonat takarja. Valószínű, hogy ennek az edénytípusnak a kialakulásában germán hatások is kereshetők. E. nem szól részletesebben a temetőben előforduló néhány római mintájú füles korsóról. Eredetükre nézve osztja Horváth T. véleményét, hogy valahol az É.-pannóniai Dunamellékén gyártották őket. Az edénygyártás technikáját illetően E. elmondja, hogy a rómaikorban a Tisza mellékén csak kétféle technikai eljárást ismertek, a kézben való formálást és a gyorsforgású korongon történő gyártást. A kézi korong csak Pannónia bukása után jelent ott meg, s ha azt keressük, hogy ki s honnan hozta, csak azt felelhetjük, hogy a szlávok a Kárpátokon túlról. A durva tiszavidéki kerámia E. szerint a Dunától D.-re eső területeken csak néhány helyen élt az avar hatalom bukásáig. Dévényújfalun azonban csakhamar megszűnt létezni a prágai típushoz hasonlóan, s helyét a dunamelléki típus, a »vársánc-kultúra« típusa vette át. E. *a megállapításainál nem veszi figyelembe a temető térségéből kiolvasható tanulságokat. Ha a térképbe berajzoljuk az egyes edénytípusok elterjedését, a következőket látjuk: a prágai típusú edények a temető D.-i, legrégibb részeiben terjedtek el, a hamvasztásos sírok szomszédságában, a későbbiek folyamán eltűnnek, igazat adva E. fentebbi megállapításának. Ha ellenben a duna- és tiszamelléki edénytípusok elterjedését vizsgáljuk, azt látjuk, hogy mindkettő megjelent már a temető legkorábbi szakaszában, a legkésőbbi szakaszában pedig a temető É.-i és ÉNy.-i részeiben a leg-sűrűbben szerepelnek, tehát mindkét edénytípus megélte a temető megszűntének idejét, E. szerint a 800 körüli éveket. Eszerint nem helytálló E.-nek az a megállapítása, hogy Dévényújfalun a tiszavidéki edénytípus a prágai típussal együtt már korán megszűnt szerepelni. Érdekes megfigyelni, hogy a római ízlésű korsók s még inkább a nomád kerámia a temetőnek nem a legkorábbi, hanem csak a későbbi szakaszaiban jelentek meg. E. részletesen kitér a déllengyelországi fazekasság tárgyalására, mely jelentős szerepet játszott a szláv edényművesség történetében. A történelmi szláv kerámia kialakításában jelentős szerepet játszottak a hordószerű, korongon készült, egyenes peremű tartályok is, melyek a Duna középső szakaszán már a késői La Tène-korban megjelentek s melyeket talán az antik pithosok mintájára készítettek a kelta fazekasok. Ez az edénytípus a magyar Alföldről származott el a felső Dnyeszter melletti lipicei tájra, melyet általában thrák területnek tartanak s melynek fejlődését a La Tène végétől a rómaikor I. feléig ismerjük. A szláv kerámiában megjelenő fenékbélyeg eredetét E. a római műhelyekben keresi, ahonnan nemcsak a germán, hanem a déllengyelországi fazekasság közvetítésével is eljutott.*

A díszekről és ékszerekről szóló fejezetben E. főleg a magyar régészek eredményeire támaszkodik. A dévény-

újfalusi temető lószerszámai általánosan ismertek az avarkori temetőkben. A kantárt kétoldalt díszítő korongok közül kiválnak a tálszerűen domborított vas falérák (842. sír), melyek aranyozott díszítése pontokkal kombinált fonott minta. A díszítés technikája germán, motívuma antik. A kantár háromágú féművű szíj-elosztója, melyet alól a homlokán viselt (131. sír), szintén Ny.-i eredetű. Fém övcsat a dévényújfalusi temetőben éppen úgy, mint általában a »vársánc-kultúrában«, ritka. Némelyek Ny.-i mintájúak, de többségük az öntött bronzokkal előforduló, szokott minta. A temetőben találtak több nomád övgarnitúrát, de előfordultak Ny.-i övdíszítmények is. A germán öv ugyanúgy, mint az avar, keskeny, de nem oly hosszú és a szíjvégei keskenyek. Csátja erős, ovális, szíjvégei bronz helyett vasból készültek, úgy ahogy az akkoriban az avar birodalomtól Ny.-ra divott. Kevés volt a dévényújfalusi temetőben az avar temetőkben ismert női ékszer. A fülönfüggők általánosan ismert formák. Bővebben szólunk a végükön többszörszön S alakúra hajlított fémkarikákról, melyeknek E. 3 típusát említi. A kétszer, valamint 3-szor S alakúra hajlított végű karikák az avarság körében, továbbá morva és cseh földön terjedtek el. A 3.-ik típus vége laposra van kalapálva és kétszeres S alakúra hajlítva. Ezek a hajkarikák már a VIII. sz.-ban elterjedtek Cseh- és Morvaország területén s előfordulnak még a X. sz.-ban is. E. valószínűnek tartja, hogy ezek Ny.-i szláv ékszerek, melyek a Duna mellékén keletkeztek a morva és szláv törzsek érintkezési határán. Feltűnően kevés gyöngyöt találtak a dévényújfalusi temetőben. Ezek az ismert dinnyemag alakú és színesen díszített kerek gyöngyök.

A vasból és egyéb anyagokból készült apró tárgyakról szóló fejezetben E. elmondja, hogy a szláv kovács készítette tárgyak nagy részének eredetét a késői La Tène műhelyekben kell keresnünk. Más — főleg mezőgazdasági — szerszámok a római műhelyekből kerültek a szlávokhoz, s ismét más tárgyak (tűzcsiholó acél, favödrök abroncsai) középeurópai eredetűek. Bizonyára nem maradt hatás nélkül a szláv vasművességre a szláv tömegekbe beolvadó germán töredékek kultúrája sem, az avar kovácstól pedig megtanulták a kengyel, nomád zabla és háromélű nyílcsúcsok készítését. Ugyanúgy nomád eredetűek a széles köpűvel ellátott kopja, a szablya, az egy- és kétélű egyenes kard. Az avar birodalom Ny.-i részeibe eljutott a germán kardtípus (*sax*) is, talán nem mint bajuvar és alemann készítmény, hanem mint hazai kovács kezemunkája, aki a meglévő mintára készítette ezeket a kardokat. A dévényújfalusi temető sírjaiból is egész sor *sax* került elő. A hajító- és szűrő-fegyverek 3 típusa ismeretes Dévényújfalun. Különbözőségük oka lehet a származás vagy pedig az, hogy különböző mesterek készítményei. E. hazai, szláv típusnak tartja a levélalakú, rövid köpűs lándzsahegyet, mely bizonyos mértékig a La Tène formákra emlékeztet. Ny.-i mintára készültek a hosszúköpűs és nyulánk levelű lándzsahegyek. A fejsze, szekercéféleségek az avar kultúra körében általában európai eredetűek. A dévényújfalusi temetőben ívelt és háromszög alakú szárnyakkal ellátott karcsú baltákat, továbbá ácsfejszéket, kapacsákányt találtak. A tűzcsiholó acél jó vasból készült. A dévényújfalusi temetőben lantalakú, téglalapalakú, pálcáalakú darabok kerültek elő. Az abroncsos favödrök készítése a szlávok körében jóval régebben divott már, mint ahogy előnyomulásuk során elérték a Duna vonalát. Elterjedtek Angliától Szmolenszk vidékéig s Középeurópában a IV. sz.-ban jelentek meg. Egyetlen avarkori temetőben sem találtak annyi favödrot, mint Dévényújfalun. A vödrök abroncsai és kallantyúja (fogantyúja) vasból, kis példányoknál bronzból készült. Az oldalszáras zablákat E. nomád eredetűeknek, míg az oldalszárok nélküli, egyszerű, karikában végződő zablákat szlávnak tartja s úgy véli, hogy ennek a formának régi európai hagyománya van. Dévényújfalun mindkét típus előfordult. E. *közül egy zablát (29. t., 5), mely típus avarkori temetőkben ismeretlen. Tölcsérszerűen alakított csuklótagokból áll s a XVI–XVII. sz.-ban általános. Kérdés, nem keveredett-e ez a tárgy végtelenül a dévényújfalusi temető anyagába? A kengyel az avaroktól terjedt el az európai népekhez. A keresztben álló füllel ellátott kengyeleket germán típusnak tartják. A késői La Tène köpűs baltákhoz hasonló vastárgyakat, melyek*

Dévényújfalun 4 sírban fordultak elő, E. a lókörmő ápolásánál számszámnak tartja. Az agyagból készült orsógombok főleg duplakonikus alakúak, néha cikcak vonallal vagy körbefutó egyenes vonalakkal díszítettek. E. az arányosan duplakonikus orsógomb-típust szármata eredetűnek tartja. Sótartónak tart E. analógiák alapján egy (a temetőben talált) agancsból készült tárgyat. Figyelemreméltó, hogy tűtartókat a temetőben nem találtak. Fenőkö 1-1 sírban több is előfordult, az egyik lovassírban 4-et, egy másikban 7-et találtak.

Egy fejezet azokat a nézeteket taglalja, melyek kor és etnikai hovatartozás szempontjából foglalkoznak az avar birodalom tárgyi emlékeivel. Az avar és szláv kultúrák helyes megértéséhez E. szükségesnek tartja annak a tudomásulvételét, hogy Pannónia megszünte után ott tovább élt és dolgozott a lakosság egy része (Pécs, Fenékpusztá, Zalavár). Főleg az edény- és vasművességre, valamint ötvösségre vonatkozik ez. A germán és az avar birodalom kultúrájának kölcsönös egymáshatása főleg a fegyvergyártás és a fémdíszek, veretek készítésének terén mutatkozik. A nomád avarság emlékanyagának taglalásakor E. elsősorban az arany, ezüst és bronz lemezből készült veretek és az öntött övgarnitúrák etnikai és időbeli hovatartozásával foglalkozik. Részletesen ismerteti a magyar kutatók idevonatkozó nézeteit, majd maga is állást foglal ebben a vitás kérdésben. Véleménye szerint a bizánci és pontusi importárak, valamint a mintájukra készült hazai áruk a bolgár állam megalakulása előtti, tehát a korai avar időkre jellemzők. Viszont Alföldi Andrásal egyetértve azt vallja, hogy az öntött bronzáru az előbbiekkel egykorú, de túlélt a pontusi hatást, a bizánci importot, virágzását a VIII. sz.-ban érte el s az avar uralom végén érintkezett a Karoling műparral.

E. részletesen foglalkozik a blatnicai csoport meghatározásával s ennek segítségével keltezi a dévényújfalusi temetőt. A szlávágnak megvoltak a kapcsolatai a Dunamellékével már az avarság megjelenése előtt is. Újabb, eleven kapcsolatokat ezekkel a tájakkal az avar birodalom bukása utáni időkben teremtett a szomszédos területeken lakó szlávok. Legteljesebb képet a délmorvaországi völgyek nyújtanak e kapcsolatokról. Az a kulturális virágzás, mely Délmorvaországban a VIII. sz. végén indult meg s tartott az egész IX. sz. folyamán, az avar területen működő műhelyek hatására alakult ki. A Ny.-ibb Blučin vidéke a Bécs felé vezető régi úton, a K.-ibb Morvamente pedig a Pozsonyi kapun át tartotta a kapcsolatot a Duna mellékével. A morvák azokból a kultúrelemekből, melyeket még az avarság megjelenése előtt vettek át a Duna mellékétől, idővel kialakították a maguk sajátos szláv kultúráját, majd pedig, a szlovákoktól eltérően, a sajátjukká tették olyan tárgyakat is, amelyek tipikusan avar jellegűek (nomád zablá, kengyel, háromlélű nyílcsúcs és talán a nomád íj is). A szép blučini típusú vázák, edények kiváló fazekasmesterek kézművei, akik a gyors korongon történő megmunkálás és a jó kiégetés technikáját dunamelléki társaiktól tanulták a 800 körüli időkben. Ugyanúgy dunamelléki gyökerei vannak a keletmorvaországi kerámiának is. A 800 körüli években kapta Morvaország a Dunamellékétől azokat a hatásokat is, melyek megalapozták IX. sz.-i ötvösségét. A morva ötvösség gyökerei tehát a Dunamellék egykor avar, antik-bizánci ötvösségében keresendők, azokban az időkben, amikor még nem indult meg a bizánci ötvösáruk behozatala Uherské Hradiště- Staré Městoba. Ugyanilyen irányú a horvát ötvösség fejlődése is. A következőkben E. részletesen ismerteti a blatnicai leletről és a vele egykorú leletekről szóló véleményeket, az erre vonatkozó irodalom alapos ismerete alapján. Majd Fettich Nándornak azzal a nézettel száll szembe, mely szerint a kolini, gajari, blatnicai stb. leletek normann hatásra kialakult krakkóvidéki kultúrközpont kisugárzásának termékei. Fettichnek ezt az állítását sem a régészet, sem a történettudomány nem igazolja. E. a blatnicai típusú bronzok keletkezését azzal magyarázza, hogy az avar birodalom bukásakor Morvaországban, Szlovákiában, az alpesi szlovénekknél és a horvátoknál húzódtak meg azok a mesterek, akik

a nomád övgarnitúrák és lószerszámdíszek öntésének művészei voltak. Morvaországban abban az időben a Brünn melletti lišeňi Staré Zámky, Szlovákiában pedig Nyitra-vára voltak jelentős központok. Ezeken és hasonló helyeken ismerkedtek meg az említett mesterek a karolingi műipar elemeivel, működésük azonban nem volt hosszúéletű. Az ismert árvai és túróci leletek tehát nem E.-i, hanem D.-i, dunai kapcsolatokra utalnak, s a blatnicai és čepčini sírokban nyugvó előkelő egyének abban az időben éltek, amikor születőben volt a morva állam, s Nyitrán Pribina uralkodott. E. azért foglalkozik behatóan a blatnicai csoporttal, mert a segítségével határozza meg a dévényújfalusi temető felső korhatárát. Ennek megállapításakor E. megemlékezik azokról a véleményekről, amelyek a VIII. sz. végére (Poulík J.) és a IX. sz.-ra (Mitscha—Märheim, Horváth T., László Gy.) helyezik ezt az időpontot. E. a dévényújfalusi temető benépesülésének kezdetét a hamvasztásos sírok alapján a 625. év tájára, megszüntének idejét pedig annak alapján, hogy a temetőben nincsenek karoling leletek, viszont némely bronzok blatnicai jellegűek, a 800. év tájára helyezi.

Ha a Duna mellett fekvő két legnagyobb avar kori temető — Dévényújfalu és Győr — térképét szemügyre vesszük, benépesülésük terén meglepő hasonlóságot figyelhetünk meg. Mindkét temetőben a legrégebb sírok a D.-i részen fekszenek s a számuk innen indulva növekedett ÉNy.-i irányban. Mindkét temetőben az ÉNy.-i és ÉK.-i szélső sírok voltak a legkésőbbiek, s mindkét temetőben ezekhez szorosan kapcsolódva találjuk a bjelobrdói sírok kis csoportját (a győri temetőre nézve 1. F e t t i c h — N e m e s k é r i, Győr története a népvándorlaskorban, Győr, 1943, 4á). Ez az utóbbi jelenség a Dunamente 2 legnagyobb avar kori temetőjében nem lehet a véletlen műve, s nem tartjuk meggyőzőnek B ö r z s ö n y i Arnoldnak a győri, J. Eisnernek pedig a dévényújfalusi temetőre vonatkozó megállapítását, mely szerint a temetők avar kori és bjelobrdói sírjai között 150—200 éves időköz volna s hogy a X. sz. vége felé a még jól látható avar kori sírok közé és mellé temették volna az akkori halottakat. Ez ellen szólnak a megfontolás és az élet egyszerű törvényei. Képzelnék el, mit találnánk ma olyan temetőben, melyben a XVIII. sz. közepén vagy végén hagyták abba a temetkezést? Felismerhető sírdombokat semmi esetre sem, sőt annyi idő alatt még a temető emléke is feledésbe ment volna. Hasonlóan nehezen hihető, hogy a születő kereszténység egy elfeledett pogány kori temető használatát újította fel úgy, mintha csak pontosan élt volna az emlékezetben, hol hagyták abba annakidején a temetkezést. A dévényújfalusi és győri temetőkbe szervesen beépülő bjelobrdói sírcsoportok így akarva-nemakarva felvetik a kontinuitás kérdését. Nem avar-magyar kontinuitást tételezünk fel itt, hanem a szlávágnak, mely teljesen felszívta magába az avar elemeket — belső továbbfejlődését. Ez esetben természetesen az avar kori temetők ismert leletanyagának korát az eddig elfogadottnál jelentősen el kellene tolnunk. E könyvismertetés nem megfelelő keret ahhoz, hogy e felvetett kérdéssel részletesen foglalkozzunk, szükségesnek tartjuk azonban, hogy vázoljuk azokat az indokokat, melyek feltevésünkhöz vezettek. Amikor Nagy Károly 800-ban szétzúzta az avar birodalom politikai és gazdasági kereteit, ez nem jelentette egyúttal a birodalom népességének kipusztulását is. A politikai és gazdasági összekötő kapcsok szétesése magával vonhatta a népesség egy részének elszéledését, a társadalmi viszonyok bizonyos fokú megváltozását, megszűntek vagy megszűnőben voltak a népesség eddigi szervezett keretei is. Feltehető, hogy politikai és vallási kötöttség irányította századokon keresztül egyazon helyre a szétszórta települések lakosságának temetkezését, s amikor ez a kényszer az avar birodalom bukásával fokozatosan megszűnt, mind kevesebben keresték már fel e régi temetkezőhelyeket, mihelyt pedig az új keresztény kultúra kiépítette a kereteit, végleg felszámolta ezeken a helyeken a temetkezést. Így érthető, hogy az avar birodalom széthullása és a X. sz. bjelobrdói kultúrájának kialakulása közötti időben csak kevés sírral gyarapodtak a dévényújfalusi és győri temetők s hogy az utóbbi kultúrának mindkét helyen csak 1-1 kis sírcsoportját találták. J. E. a blatnicai csoport emlékanyaga mögött azokat a kézműveseket keresi, akik az avar birodalom széthullása után vándoroltak a szomszédos területekre. J. E. ugyan nem említi, de nyilvánvaló, hogy a jobb kézművesek a leromlott gazdasági visz-

nyok miatt költöztek gazdaságilag jobban megalapozott területekre. A hazai kézművesség romlása eredményezhette, hogy a dévényújfalusi temetőben, késői szakaszában, sokasodnak a Ny.-ról behozott vagy Ny.-i mintájú mellékletek.

Az avar birodalom széthullása után az akkor már erősen szlávósodó népesség tovább élt eddigi telepein. Kultúráját, melynek az avarság adott különleges szint, nem vetette le máról holnapra, annál kevésbé, mert hiszen annak kialakításában maga is szerves részt vett. Morvaországban, Szlovákiában, a születő szláv államalakulatokban a kulturális fejlődésnek más iránya volt. Az átmenet a X. sz. új kultúrájába (bjelobrdoi kultúra) ezeken a területeken is lassú volt (pl. birituális temető Skalicán). Ugyanígy lassú átmenetet kell feltételeznünk az avar-szláv kultúrából a szláv-magyar kultúrába az egykori avar területeken. Ezeket a területeket nem érintette jelentősen a születő morva és nyitrai fejedelemségek politikai és gazdasági ereje, ugyanúgy a lassan terjeszkedő kereszténység sem. Az avar hatalom széthullása után ezek a területek sokáig kívül estek mindenféle szomszédos államalakulat komolyabb befolyása alól.

Mitscha—Märheim mélyen a IX. sz.-ba helyezi a dévényújfalusi temető korának felső határát, Horváth T. a dévényújfalusi és győri temetők megszűntét a IX. sz. 30-as éveire teszi, László Gy. pedig úgy gondolja, hogy a Győr és Bécs közé eső temetők nagy része annak az avarságnak a hagyatéka, mely Nagy Károly győzelme után itt mintegy rezervációban élt tovább. Mindezek a vélemények igazolják, hogy az avar emléktárgyak életének határa jelentősen megváltozott.

Véleményünk szerint a dévényújfalusi és győri temetőkben a temetkezés 800 után is, ha gyéren, de mégis folyamatos volt. Az új, keresztény jellegű bjelobrdoi sírok legfeljebb 1-2 évtized alatt létesültek a kultúra kialakulásának legkorábbi szakaszában. Mihelyt a kereszténység és a magyar állam új keretei kibontakoztak, abbamaradt ezeken a pogány emlékü temetőkben a temetkezés, és új típusú, keresztény jellegű temetők keletkeztek. Ezeknek egyik jellegzetes példája éppen a Dévényújfalusi és Győr közötti területen fekvő oroszvári temető, melynek bjelobrdoi anyagában még erősek az avarkori reminiscenciák (edények, kúpos spirálissal díszített hajkarikák, lóval együtt történt temetkezés).

A dévényújfalusi temető néperől írva E. kiemeli, hogy ez a temető az avar birodalom Ny.-i határán a legnagyobb, legrégebb és ebből folyóan a tudomány számára a legfontosabb is. Összegezi az itt észlelt jelenségeket, melyekkel ez a temető az ismert avarkori temetőktől különbözik. Ny.-i szláv területen itt találtak első ízben egész csoport hamvasztásos, korai szláv sírt, egyedül itt találtak eddig avar jellegű temetőben prágai típusú kerámiát és a kerámia egy részén É.-i szláv díszítőelemeket, csak itt fordulnak elő a sírok fölött gyújtott hatalmas tüzek, itt találkozunk egyedül a sír ismertetett méretű kideszkázásával, talán egyetlen hasonlókorú temetőben sem temettek el a harcosokkal annyi lovat, mint Dévényújfalun (itt meg kell jegyezni, hogy sok lovassírban nem volt semmi avarjellegű melléklet), s a temető különleges jellegéhez tartoznak a népesség vezető rétegének erős bajuvar-alemann kapcsolatai.

A temető antropológiai jellegéről Z. Frankenberger nyomán J. E. kiemeli, hogy a kevés fennmaradt ember-tani anyagban nincs semmi mongoloid vonás, és a dévényújfalusi temetőben eltemetett népesség antropológiai képe egyezik a skalicai (szakolcai) IX. sz.-i temető népességével. Véleményünk szerint éppen az ember-tani anyag elégtelen volta miatt kissé indokolatlan J. E. ítélete, mellyel — a dévényújfalusi temetőt összehasonlítva a mosonszentjánosi temetővel — az előbbiben hangsúlyozza az avar elemek hiányát. Éppen az a körülmény, hogy a dévényújfalusi temetőben tükröződő anyagi kultúra erősen avar jellegű, továbbá az, hogy a temető azonos felépítésű a győrirel, bizonyos vonatkozásokban (jöltűnően sok kerámialelet, ülő helyzetben történő temetkezések) erős rokonságot mutat a győri és bágyog-gyűrhegyi temetőkkel (az utóbbi helyen 1950-ben volt nagyobb ásatás, anyaga még közöletlen), s mivel ez utóbbiakban erős az avar ember-tani elem (Bágyog-Gyűrhegyen 60% a mongoloid elem, Nemeskéri J. írásbeli közlése; a győri temetőre vonatkozóan I. Fettich—Nemeskéri, i. m.), feltételezhető, hogy a dévényújfalusi temetőben is jelentékeny avar elem volt.

J. E. a dévényújfalusi temetőben nyugvó népesség társadalmában két, vagyoni alapon differenciálódott réteget különböztet meg. A földművesek és kézművesek szabadok voltak, fegyvert viseltek és nem voltak rab-szolgaként alávétve a kevés számú előkelő lovasnak.

A temető közelében, a »Đalšie Topolite« nevű dűlön, a Morva folyóba ömlő kis ér két oldalán, a temetővel egykorú település egy részét tárták fel. A település szétszórtan álló házakból állt. A házak gerendából épültek, nem lehetett megállapítani, több helyiségből álltak-e? A házakban folyami kavicssal kirakott tűzhelyek voltak, ezek méretei 100×70 és 270×140 cm között váltakoztak. A tűzhelyek körül terjedelmes hamurétegek feküdtek. Eddig 8 lakóház maradványait tárták fel.

J. E. a dévényújfalusi temető etnikumát mérlegelve arra a megállapításra jut, hogy Dévény vidékét a temető benépesülése során, de talán már annak kezdetekor, egységes szláv vagy elszlávósodott népesség lakta.

Az itteni népesség történeti szerepét vizsgálva J. E. úgy véli, hogy a szlávság és avarság harcában Dévényújfalusi környéke a Morvamente szlávságának volt hatalmas támaszpontja, nem pedig a szlávság ellen kiépített avar támaszpont.

Véleményünk szerint J. E. ezen megállapítása ellen legalább annyi érvet lehet felhozni, mint amennyivel ő azt támogatja. J. E. szerint a temető használata 800 körül megszűnt. Amennyiben szláv hatalmi koncentráció nyomát feltételezzük benne, éppen az avar hatalom bukása után kellene itt nagyobbarányú felvirágzásnak indulnia, ennek azonban nem találjuk a nyomát. Nem valószínű, hogy a szlávság a K.-ről érkező állandó avar nyomás ellen a Morva folyó balpartján, tehát a hátában ezzel a természetes akadállyal építette volna ki hatalmi bázisát. Ezzel szemben a Radvan nad Dunajom (Dunaradvány) és újabban Holiare (Alsógellér) mellett feltárt avar temetők sorában könnyen megértjük Dévényújfalusi szerepét. Egyik — nyilván legnyugatibb — állomása volt a Duna É.-i partján létesített avar hídfőláncolatnak. Fontos katonai jellegét, harcos feladatát hangsúlyozza a nagyszámú gyalog és lovas harcos sírja.

Alapvetően téves a dévényújfalusi és győri 800—1000 síros temetők mögött hatalmas népességkoncentrációkat feltételezni, s éppen ezért Dévényújfalusi jelentőségét J. E. erősen túlméretezi. A somogy megyei Képusztán teljes egészében feltárt XI. sz.-i temető kerekén 400 sírjából Nemeskéri J. kiszámította, hogy azt egy és negyed évszázad alatt mintegy 80 főből álló közösség hozta létre (Nemeskéri J. — Acsádi Gy., Arch. Ért. 1952, 2. sz.). Ha ezek után figyelembe vesszük, hogy népes avarkori temetőinkbe általában 150—200 évig temetkeztek, a nagy katonai támaszpontokról, hatalmas településekről szóló eddigi elképzelések egyszerűen szertefoszlának.

Szőke Béla

Rudolf Noll, *Kunst der Römerzeit in Österreich*. (Salzburg, Akadem. Gemeinschaftsverlag, 1949, 35 o., 85 kép táblákon és XV o.)

A provinciális római kutatás egyik alapvető és máig sem kellőleg tisztázott problémája, hogy a meghódított tartományokban mit adott a rómaiság az ott talált népeknek, milyen ősi, helyi tényezők éltek tovább és hatottak a fejlődésben, mint kapcsolódnak be más provinciák közvetlen hatás vagy szállítás útján a vidék kulturális, itt közelebbről művészi arculatának kialakításába. Ezt a szövevényes kérdést, a látszólagos egységben megnyilatkozó sokféleséget vizsgálja és elemzi N. finom kiállítású, igen jó és szép képanyaggal felszerelt kis könyvében, amelyet az ausztriai római művészet-ről írt.

Világosan felismerve azt, hogy a művészetet is a történelmi folyamat áradásába beillesztve, a történeti eseményekkel és kulturális hatásokkal okozati összefüggésben kell az olvasó elé tárni, a művészeti emlékek részletes tárgyalása előtt mintegy bevezetésképpen fő vonásaiban ismerteti a római megszállás történetét és jellegét. Hangsúlyozza a foglalat megelőző kereskedelmi kapcsolatok fontosságát az itt élő népek és a rómaiak között, rámutat a beáradó kultúrelemek mellett a helyi

elemek továbbélésére s a rómaival való egybeolvadására, ami sajátos, »provinciális-római« kultúrát hozott létre. Felhívja a figyelmet arra, hogy a városok és táborok közelében mennyivel erősebb és mélyrehatóbb a romanizáció mértéke, míg a fő forgalmi vidékektől távolabbeső, különösen a Ny.-i, gyéren lakott részeken az ősi, autochthon kultúra tisztábban és zavartalanabban él tovább. Míg a határmenti táborok környékén a romanizáció színvonala szerényebb, az Itáliához közelebbeső területeken gazdagabb »polgári« kultúra kialakulásához is megvoltak az előfeltételek. Utal arra, hogy a másfél-évszázados zavartalan fejlődést rombadöntő markomann háborúk pusztításai után a provincia politikai, gazdasági és hadi események következtében többé nem érte el a háború előtti színvonalat. A régi, római vezetőréteggel szemben idegen, főleg germán, sőt keleti elemek jutnak túlsúlyra, aminek következtében idegen kultúrelemek kezdenek meghonosodni és terjedni. A III. sz.-tól kezdve anyagi és kulturális téren elszegényedés jelei mutatkoznak, a feliratok száma is egyre csökken, majd ezek a IV. sz.-tól kezdve csaknem teljesen eltűnnek. A IV. sz.-tól kezdődően az Ausztria területén lévő 3 provincia (*Noricum, Pannonia* Ny.-i és *Raetia* K.-i sávja) fokozatos feladása jelzi a rómaiak politikai és katonai hatalmának elernyedését. A VI. sz. végén Ausztria történetének római fejezete véget ért.

A történeti események és kulturális állapotok felvázolása után tér át a szerző az egyes művészeti emlékek tárgyalására. Az építészettel külön nem foglalkozik, csak az általános bevezető részben emlékezik meg róla. Legbővebben a szobrászat emlékei — kerek szobrok és domborművek — foglalkoztatják. A szobrok élére a jólismert helenenbergi ifjú D.-ről importált bronzszobra került, amelyet az i. e. I. sz. közepén, tehát évtizedekkel a római hódítás előtt, helyi istenséggé átértelmezve, állítottak fel a helenenbergi kelta szentélyben. Helyi, kárnteni márványból faragta egy délről bevándorolt mester a virunumi fürdőkerület szobrai (*Mars, Bacchus, Venus, Amazon* stb.), a II. sz. I. felében. Itáliai import egy hellénisztikus mintaképet követő kentaurfej Virunumból, valamint néhány szép kidolgozású bronzszobrocska (pl. ulrichsbergi *Apollo*, helenenbergi griff stb.). A szerző figyelmeztet rá, hogy Noricum déli, Itáliával szomszédos vidékein nem lephetnek meg az Itáliából importált, ill. délről bevándorolt művészek keze alól kikerült, de helyi anyagból készült alkotások. Hasonló jelenséggel Pannonia Ny.-i nagy városaiban is találkozunk, ahol pl. *Savaria* és *Scarabantia* Capitoliumának kultuszszobrai délről meghívott mesterek készítették.

Ausztria É.-i felében a virunumi szoborművekhez hasonlítható alkotások ugyan nem kerültek elő, de a vidék kulturális színvonaláról néhány finom, kisebb, importált emlék így is tanúskodik (pl. *Athena Parthenos* bronzfejecskéje és táncoló bacchánsnő márványszobra Carnuntumból, *Venus* bronzszobrocskája Guns kirchenből). Bizonyos szempontból fontosabbak és jelentősebbek ezeknél azok a kis bronzszobrok, amelyek tárgyban és motívumban ugyan beleillenek az importált emlékek közé, felfogásban és kidolgozásban azonban szembeeső különbségeket mutatnak (2 *Venus*-szobrocska Unterachból, *Diana* Scheibbsból, *Victoria* Mauerből). A szerző ezeknek a szobrocskáknak az elemzésénél mutat rá elsősorban azokra a sajátosságokra, melyeknek alapján ezek helyi eredetűnek, helyi műhely termékeinek tarthatók. Ezt az arányokban, arckifejezésben, a formák síkszerű és szögletes kezelésében kifejezésre jutó stílus elemek mellett az is alátámasztja, hogy az egyik unterachi szobrocska hibás öntésű, félredobott selejtmunka. Ny. felől, Galliából importált agyag-szobrocskák mellett figyelemreméltóak azok az eredeti egyiptomi emlékek, amelyeket feltehetően katonák vagy kereskedők hoztak Ausztria területére a római korban.

A portrék között legérdekesebb a néhány év óta ismeretes portrépillér, *Popaius Senator* felirással, a kelet-tiroli Matreiből. A felirat jellege alapján az i. e. I. sz. közepén, későköztársasági mintaképek nyomán készült, s bár római embert ábrázol, kétségtelenül helyi mester munkája. Ezt az őskori menhirekre emlékeztető pillérforma mellett főleg a fej megalkotásában megfigyelhető stílus elemek: síkszerűség, vonalas kezelés, a plaszticitásról való teljes lemondás tanúsítják. Oly sajátosságok ezek,

melyek a tartomány számos más emléken kimutathatók, itt azonban még viszonylag tisztán és zavartalanul érvényesülnek. A többi, Ausztria területén fennmaradt portré a birodalmi stílus jegyében fogant, részben importált, s köztük csak *M. Aurelius* kis bronzmellképe Carnuntumból látszik helyi mester munkájának.

A továbbiakban a szerző a síremlékekkel foglalkozik. Megállapítása szerint ezeket általában helyi kőfaragók készítették, többnyire szerényebb igényű megrendelők részére. A nagyobb sírépületeket díszítő domborművek közül Dél-noricum területéről a közismert »Hektor meghurcolása«-táblát és a kocsijelenetes domborművet idézi Virunumból, szembeállítva a vindobonai *Kyknos*-relieffel. A különbségeket és egyezéseket vizsgálva megállapítja, hogy a helyi sajátosságok stílusban és a tárgy alakításában a Vindobonából, tehát É.-ről való táblán erősebben érvényesülnek. A síremlékművészet egyéb ágai (sír táblák, medaillon-sírkő) közül felhozott dél-noricumi példákon kimutatja, hogy ezek jól iskolázott mesteremberek munkái, akiknek hagyományai *Herodiana* ókeresztény szarkofágtöredékének tanúsága szerint egészen a IV. sz. I. feléig élnek. A keltákat ősi viseletben ábrázoló, É.-i vidékeken gyakori síremlékeken a helyi stílussajáttságok megint erőteljesebben ütköznek ki; ezeknek ilyenfokú érvényesülése a déli részeken elképzelhetetlen. Érdekes példát hoz fel a mintakönyvek elterjedésére és használatára: két, egymástól távoleső vidékről (Zollfeld, Kärnten és Mannsersdorf, Alsóausztria) származó, de keretelésben és alakbeállításban megegyező domborművet, tükröt és vedret tartó lányalakkal.

Röviden tárgyalja a szerző a falfestészet emlékeit, melyek az épületek pusztulása folytán csak kisebb töredékekben maradtak fenn, s ily módon fejlődésükről és időrendjükről nehéz összefüggő képet rajzolni. Kezdetben erős az itáliai függés, a virágkorban nagyobb figurális, főleg mitológiai ábrázolásokkal, míg a III. sz.-tól kezdve hanyatlás áll be, s a falakat ekkor már pusztán márvány-inkrusztáció-utánzással festik. A nagyobb számban fennmaradt mozaikokat 3, Ausztria határán túlterjedő jelentőségű emléken (Salzburg, *Virunum*, *Teurnia*) mutatja be; valamennyi felsőitáliai mesterek jelentős munkája. Míg a II. sz.-ból való salzburgi mozaikon az alakos ábrázolások dominálnak, a III. sz.-i virunumi mozaikon az ornamentális elemek kerülnek túlsúlyba, s a figurális képek csak kísérő szerepet játszanak. Mindkettőre jellemző a gondos technika, a tiszta rajz, a plasztikai érzék és finom színösszeállítás. Az 500 körül keletkezett teurniai ókeresztény mozaik a római művészet végső szakaszát képviseli Ausztria földjén.

Áttérve az iparművészet különböző ágaira, megállapítja, hogy a kerámia területén minden finomabb, díszített edény importált áru. A korai felsőitáliai edények mellett főleg a terra sigillaták, az ókor »márkás porcelánjai« játszanak szerepet, az iparművészet történetének és a gazdaságtörténetnek ez a rendkívül fontos anyaga. Figyelemreméltó N. megállapítása, hogy a terra sigillata a helyi lakosság számára utánozhatatlan volt, s a bel-földi műhelyekben alig van hatásának észrevehető nyoma. Szerinte a helyi kerámiában általában nincs olyan említésreméltó darab, amit a figurális vagy ornamentális kerámiai importáru mellé lehetne állítani. Úgy látszik, a szomszédos Pannonia e tekintetben jelentősen gazdagabb és tevékenyebb volt. Elég, ha *Pacatus* és *Resatus* műhelyére, az óbudaai gázgyári nagy fazekas-telepre vagy a javarészben még publikálatlan szőnyi fazekasműhely gazdag és változatos anyagára emlékeztetünk. Alig hihető, hogy Noricumban a helyzet annyival elmaradottabb volna, különösen, ha a helyi elemeknek a szobrászat terén való eleven részvételére gondolunk. Itt még valószínűleg vagy az ásatásoktól kell további eredményeket várni, vagy a már meglévő anyag gondosabb szemmel tartásával kell jelentősebb helyi emlékeket felkutatni.

Hasonló helyzetképet fest a szerző a bronzedények, mécsesek és az üvegáru területén is. Ez utóbbiak között igen érdekesek a linzi üvegek, aquileiai firmabélyeggel, a II. sz.-ból. A szerző megállapítja, hogy a III. és IV. sz. fejlett üvegiparának erről a területről csak néhány szerény töredéke ismeretes, amit a bizonytalan közállapotok következtében előállott közlekedési nehézségekkel és a lakosság általános elszegényedésével magyaráz.

Általában majd minden fejezetben és emlékesorpon belül nyomonkísérhető az a tünet, hogy a markomann háborúk után, a III. sz.-tól kezdve ez a terület gazdaságilag már nem tudta annyira összeszedni magát, hogy jelentősebb művészi alkotásokat hozhatott volna létre. A kulturális és művészi kép, úgy látszik, ezen a téren is másként alakul itt, mint Pannoniában, ahol éppen a III. sz.-ban az emlékek és feliratok alapján erős fellendülés figyelhető meg. Gondoljunk csak a meghatározható korú oltárok nagy számára, a síremlékek különböző fajainak gazdag szobrászi díszére, az eleven és lüktető életre, amely legalábbis a század 1. felében, különösen a provincia K.-i, dunamenti részeit magával ragadta.

Az ékszerek tárgyalásánál N. kiemeli, hogy a kétségtelenül importált darabok mellett az emléanyagban a helyi ízlés közvetlen nyomai is megfigyelhetők, főleg a keltákra jellemző áttört díszekben, amelyekben a kelta művészi ízlés a II. sz.-ban új és gazdag virágkort ért el. Hangsúlyozza továbbá a IV. sz. 2. felében Ny. felől importált, rovátkolt faragású, ú. n. Keilschnitt vagy Kerbschnitt ornamentikával díszített övveretek fontosságát.

Szívesen vettük volna, ha a szerző sok fontos, szakemberek számára is értékes szempontot tárgyaló, világosan és áttekinthetően megírt könyvének függelékében, ahol az emlékek leírását adja, közölte volna az alapvető, legalább könnyebben elérhető irodalmat, ami a további tájékozódást az érdeklődők szélesebb rétege számára is megkönnyítette volna.

Erdélyi Gizella

A. Rumpf: *Archäologie I. Einleitung und Überblick*

(Sammlung Göschel Bd. 538, 143 lap, 6 szövegekép, 12 tábla. De Gruyter, Berlin, 1953.)

A sorozat szerkesztésében eddig is követett szokáshoz híven F. Koepp 1911-ben megjelent 3 kötetes munkáját pótolja R. könyve. Nem új kiadása vagy átdolgozása elődjének, hanem teljesen új felépítésű, legalább is, ahogy az I. kötetből látni lehet. A kötet tartalma rövid bevezetés után az archaeológia története. Nyolc fejezetre tagozódik, amelyek hol egy történeti korról, hol egy uralkodó művészeti stílusról, hol pedig egy, a régészeti kutatásra jellemző vonásról kapták a címüket: ókor, középkor, reneszánsz, barokk, klasszicizmus, a XIX. század, a nagy ásatások korszaka, a legújabb kor.

A kötet főértéme, hogy tárgyról, a klasszika-archaeológia történetéről ad részletesebb tudományszerűsítő áttekintést, ha a sorozat céljának megfelelően vázlatosan és közelebbi adatok nélkül is. A klasszika-archaeológia története ma még megírásra vár. A századvégi jelentős kezdeményezéseket, Stark és Michaelis munkásságát hosszú ideje nem követi olyan, amely méltó volna hozzájuk és legalább az anyagnak olyan bőségét tárná fel, mint azok. Jelentek meg népszerű összefoglalások az ásatások történetéről, egyes érdekesebb felfedezésekről; szaporodnak a monografikus feldolgozások egyes nemzetek kutatásairól (bár nem mi vagyunk az egyetlenek, akiknél ez még hiányzik), arra azonban, hogy az elszórt kutatások eredményeit összefoglalja és egységesen tárgyalja az egész tudomány szak történetét, alig akadt vállalkozó a században és aki volt, az is csak vázlatot adott. F. Koepp a Handbuch d. Archäologie I. k.-ében (1937, 11-66 lap) adott rövid összefoglalást, Ducati a L'arte classica 3. kiadásában (1939, 763-782) egészen 1938-ig vezetve, időrendi vázlatát adta a klasszika-archaeológia fontosabb eseményeinek. Újabban B. Pace (Introduzione allo studio dell'archeologia 1947, 71-121) és G. Daux (Les Étapes de l'Archéologie, 2. kiad. 1948, 18-46) vállalkozott rövid áttekintésre, anélkül, hogy mégcsak a viszonylagos teljesség igényével is léptek volna fel. Pedig a tárgy fontossága nyilvánvaló: egyrészt a klasszika-archaeológia a régészet legrégebben művelt ága, amely feltárási és feldolgozási módszereivel előtte járt a régészet és művészettörténet valamennyi többi ágának és hosszú ideig példát mutatott nekik; másrészt nem volt a régészetnek még egy területe, amely ennyire a nemzetközi tudományos érdeklődés közép-

pontjában állt volna. Tanulmányozása az ókor óta megszakítás nélkül folyik, és nincs nemzet Európában és a Földközi-tenger vidékén, amely ne adott volna egy téglát épületéhez. A klasszika-archaeológia története tehát olyan tudománytörténeti téma, amelyben Európának egész ó-, közép- és újkori történelme tükröződik.

R. könyvének érdeme, hogy megvan benne térben és időben az egyetemességre törekvés: említett elődeivel szemben részletesen tárgyalja az ó- és középkort is, míg pl. Pace-nél a középkornak mindössze 2 lap, Daux-nál pedig csak egy bekezdés jut. Valamennyi nemzet jelentős teljesítményeit igyekszik az adott keretek között figyelembe venni, legalább is az első világháborúig, mert a szovjet kutatást egy szóval sem említi. Helyet kap benne a déloroszországi (Krim, Kul Oba, Berezan, Olbia) ásatások ismertetése mellett az Ermitázs kialakulásának rövid leírása is (73, 101. o.), és a többi kis nemzet között kiemelt helyen említi a budapesti Szépművészeti Múzeum antik gyűjteményét. Különösen hálásak lehetünk a tárgyalásnak azért a sokoldalúságáért, amellyel a gyűjtés, múzeológia, hamisítás, oktatás, tudmányszervezés, publikálás kérdéseire is kitér.

Mindezek ellenére kétségtelen, hogy R. könyve nem oldotta meg kielégítően a címében ígért feladatot. A majdnem 40 éves kutató műltra visszatekintő szerző sokoldalúságát eléggé jellemzik főművei: a veii falfestészet feldolgozása, a chalkisi vázák alapvető publikációja, a Gercke-Norden-féle Einleitung in die Altertumswissenschaft 2.k.-ében megjelent összefoglalása az antik művészetéről, az antik szarkofágreliefek egy kötetének kiadása, a berlini múzeum etruszk szobrainak katalógusa, legújabbban pedig az antik festészet történetének összefoglalása a Handbuch d. Archäologie-ben. Nyilvánvaló tehát, hogy a fogyatékok nem származhatnak felkészületlenségből, elsősorban elvi okai vannak, amelyeknek feltárása hazai régészetünknek is segítségére lehet elvi és tudománytörténeti feladatainak megoldásánál.

Ezek közül az okok közül az a legfontosabb, amelyre a kötet címe és tartalma közötti ellentét mutat rá a legjobban. R. ugyanis csak a klasszika-archaeológiát érti archaeológiának, a régészet többi területét eleve kizárja a tárgyalás köréből. A praehistóriát szerinte »főleg laikus körökben« szokták archaeológiának számítani, valójában csak »külsőleges« kapcsolatai vannak vele, hogy »itt is, ott is főként ásatás útján nyert emlékek kutatásával foglalkoznak«. Kréta régi kultúrájának felfedezését »végzetesnek« tartja, mert azzal a »veszéllyel« fenyegette a régészetet, hogy »egyre jobban elterelődik tulajdonképpen céljától«, hiszen az új felfedezések következtében »majdnem két évtizeden át legjobb erőiből sokat a praehistóriára pocsékolat« (94. o.). Azoknak a véleményét, akik »Franciaországban, Angliában és Oroszországban« a középkori emlékek tanulmányozását is archaeológiának nevezik, cáfolásra sem tartja érdemesnek (7. o.), éppúgy azokat is figyelmen kívül hagyhatónak tartja, akik keleti, egyiptomi, sőt (!) amerikai és keletázsiai régészetéről is beszélnek.

A régészet kereteinek ez a felfogása közvetlenül összefügg azzal, hogy mit tart a régészeti kutatás céljának. »Az archaeológia legfőbb feladata — írja a 4. lapon — a régi görögök és rómaiak képzőművészetének kutatása«. Egyetért Goethével abban (ami másfél évszázaddal ezelőtt még indokolható álláspont volt), hogy a »kinai, indiai, egyiptomi régiségek mindig csak kuriózumok«, nem is beszélve azokról a népekről, »amelyeket az ókori barbároknak neveztek«. Amennyiben az archaeológia mással is foglalkozik, mint a görög és római művészet kiemelkedő emlékeivel, ezt e szerint a felfogás szerint csak azért teszi, mert »a cél elérésére olyasmiket is figyelembe kell venni, amiknek legalábbis első pillantásra a legmagasabb értelemben vett művészethez kevés közük van« (5-6. o.).

Nyilvánvaló, hogy a régészet kutatási körének és anyagának ilyen ahisztorikus, sőt történelem-ellenes felfogása mögött olyan antidialektikus idealista filozófiai elképzelés áll, amely csak az »örök szépség« megnyilvánulásait tartja a tudomány méltó tárgyának. Nem leplezett csalódással fordul el azért az ókori fizikától, matematikától és technikától, amelynek a XVIII. század jelentősen fölény, nem úgy, mint az ókori filozófiának

és művészetnek, amelyek egyedül tartják meg szerinte ma is változatlanul magas rangjukat. Természetes, hogy egy ilyen felfogás számára ahogy maga a görög művészet történeti, kutatásának története sem történelem a szó igazi értelmében; nem az ókor klasszikus művészeinek hatását az újkori művészetre, nem azokat a konkrét történeti, a társadalmi helyzetből adódó alapfeltételeket próbálja meghatározni, amelyekből az antik művészet értékelése, másfelől a tudomány fejlődése és szervezete függött — röviden: a kutatás történetét nem mint a társadalom fejlődésének során változó felépítményt tárgyalja, amelyet gazdasági-társadalmi alapja határoz meg. Nem is próbálja az ebben az alapon rejlő igazi indítékokat felkutatni, amelyek az antik művészet kutatásának sorsát is meghatározták. Ehelyett a kutatás története számára végső soron »véletlen« felfedezések sorozata, amelyek során egy abszolút igazság felismeréséhez közelebb jutnak. Ezeknek a véletleneknek a megszületését legföljebb olyan erők segítik elő, mint pl. »az általános korizálás, amely ... a XVIII. sz. I. fele óta egyre határozottabban fordult el a hanyatlásnak tekintett barokk és rokokó művészettől« (57. o.).

Ebből a metafizikus felfogásból bizonyos pedantéria származik a tudományos eredmények megítélésében. Nem a maguk korából akarja megérteni és értékelni őket, hanem az ókori művészetről alkotott — és abszolútnak vett — mai képünkhöz mérve ítélkezik felettük. Így lehet az, hogy a reneszánsz aránytalanul kis helyet kap a tárgyalásban, alig 8 oldalt, alig a felét annak, amennyit a középkor. R. számára ugyanis az ókori művészet példaképeinek alkotó továbbfejlesztése, felszabadító és mintaadó hatásuk, az ókor új értékelése alapjainak megvetése, minthogy a reneszánsz művészek végeredményben nem reprodukálói, hanem felhasználói, továbbvivői voltak az antik művészetnek, nem érdemel különösebb figyelmet. A reneszánsz főjelentőségét az antik művészet szempontjából elsősorban fontos szövegek kiadásában látja (45. o.). »A humanisták egész ragyogásának végeredménye az, hogy az antik nyelvek ismeretét és a hozzájuk vezető utakat annyira kiszélesítették és kiépítették, hogy az nem volt többé titkos tudomány. Ezzel fölöslegessé is váltak« (46. o.). Az ilyen értékelés számára Bramante, aki, mint mondta, a Szt. Péter templom a Pantheon akarta a Maxentius-bazilikára tenni, csak mint olyan érdem említést, akit antik épületek köveinek elhordásáért »il ruinante«-nek neveztek.

Az antik művészet, mint abszolút norma, ez a felfogás indokolt lehetett Winckelmann korában, de sem előtte, sem utána nem volt uralkodó. Az alapjául szolgáló szemlélet természetesen magának Winckelmannnak a szerepét sem tudja teljes jelentőségében megítélni. Rumpf, bár korszakalkotó jelentőségét nyomatékosan hangsúlyozza, ezt abban látja, hogy megtanított a ránk maradt antik emlékekben különböző stílusfokokat felismerni (58. o.). Nem beszél arról, hogy Winckelmann továbbment ennél, és megkísérelte ezeket a stílusfokokat történeti korszakokhoz kötni. Ahogy már Waetzold látta: »Winckelmann felteszi a kérdést, melyek azok az erők, amelyek az antik világ különböző stílusait meghatározzák, és nemcsak a képesség, a tartalom, a művészi morál különbségében találja meg őket, ... hanem a népek természeti és történeti létfeltételeiben is, a természeti környezetben, az éghajlatban, fajban, államban, társadalomban, vallásban. Ezzel ... a leg-szorosabban összeköti a művészettörténetet az egyetemes történettel, mert az általános történeti kérdés-felvetések részesévé teszi«; és máshol: »Winckelmann találta meg a művészet és élet szerves egységének a fogalmát.«

Nemcsak Winckelmann értékelésében jelent R. könyve — éppen antidialektikus módszere miatt — visszaesést a régebbi felfogással szemben. Hiszen magának a régészet területének és tárgyának fenti felfogása is régóta aktualitását veszítette már a polgári tudomány legkiválóbb képviselői között is. Az említett Handbuch d. Archäologie c. sorozatnak a fasizmus uralomra jutása előtt készült tervezetében a görög és római régészet mellett ott szerepel az óskori, egyiptomi és előázsiai is; Koepp tudománytörténeti cikkét az ősrégészet és ókori keleti régészet kutatásának rövid története egészíti ki,

s az egész sorozat élén E. Buschor 1932-ben írt bevezetésében azt az álláspontot képviseli (ha nem is teljes következetességgel), hogy »az archaeológia szó eredetileg a kezdetiről, a mai gyökereiről szóló tudományt jelenti, tehát egyszerűen történelmet, ma pedig ennek a területnek csak egy részét, ha mégoly hatalmas részét is: az emberiség történetének szemmel felfogható részét... A tükör, amelyben a régész a történeti életet meglátja, az elmúlt korok embereinek látható maradványai. A tárgyak minden rangfokozatot átfognak, különböző jelentőségűek, de éppen a tökéletes régész szemében valóban valamennyinek jelentősége van... Az időbeli keret (t. i. a régészeté) az emberiség története, az ember első megjelenésétől a földön a legközelebbi multig, sőt a jelenkorig.« Vagy Daux könyvében: »az archaeológia ... mindazoknak a megfogható és látható formáknak a tudománya, amelyek emberi tevékenység nyomát őrzik« (6. o.). Az archaeológia tárgykörének hasonló irányú kiszélesítése Rumpfnál (8. o.) inkább következtetlenségnek hat a könyvének bevezetésében mondottakkal szemben, és a tárgyalás során nem is veszi figyelembe.

Így lehet, hogy a legújabb kor inkább csak címek szerint felsorolt jelentősebb klasszika-archaeológiai összefoglalásai között hiába keressük olyan területek úttörő feldolgozását, amelyeknek a művészettel való közvetlen kapcsolata, úgy látszik, nem elég erős számára; ilyen pl. Kisa munkája az antik üvegekről, Rosenbergé az aranyművességről, Richteré a bútorokról, Reglingé a pénzekről stb. A fenti alapelvekből következik, hogy általában csak az anyagot regisztráló, publikációs és rendszerező munkákra van tekintettel, az egy-egy jelentősebb problémát feldolgozó monográfiák rosszul járnak nála, az ilyenekkel szemben olykor érthetetlenül szkeptikus. Így lehetetlen Kalkmann, Strong, Schweitzer és Ferri munkái után a *Plinius*-források kutatásáról azt írni, hogy »kevés kivétellel minden ráfordított élelméjűség hiábavaló volt« (17. o.). Ezzel a szkeptikus állásponttal függ össze a könyv egyik legsúlyosabb fogyatékosága, hogy — főként a legújabbkori részben — meg sem kíséri a tudományban uralkodó egyes irányok szétválasztását és kritikáját vagy legalább jellemzését, világnézeti alapjaikról nem is beszélve. Így perspektívája sincs tudománytörténetének, nem segíti — akár ellentmondás kiváltásával is — a klasszika-archaeológia elvi és módszertani kérdéseinek tisztázását, meg sem próbál utat mutatni a továbbjutáshoz.

Ezek az alapvető hibákon kívül is van néhány kifogásolható része a könyvnek. Kevesen fogják osztani azt a véleményét, hogy a műemlékvédelem »az öregedő kultúrák tipikus ismertetőjegye« (24. o.). A rómaiak gyűjtőszenvédelmét sem lehet egykönnyen ellenérvként elfogadni a római műérzék fogyatékoságának cáfolására. *Cicero* Verres-beszédeiből elég világosan látjuk, mennyire nem jelenti a gyűjtőszenvédelmi szükségképpen a művészet igazi megbecsülését, s a római uralkodóosztály széles köreinek művészet iránti érzéketlenségére elég példát ismerünk a fennmaradt átdolgozások, újra-felhasználások, átaranyozások és hasonló műveletek tanúságaiból vagy a Görögországot kifosztó rómaiakról szóló, talán nem minden hitelesség nélküli történetekből. Mindenesetre az a tény, hogy a korai császárkor művészetének olyan jelentős része másolat, nem a legnagyobb dicsősége ennek a római műízlésnek, ahogy a hamisítások divatba jövését sem mernék Rumpffal »a szélesebb körök élénk érdeklődése« bizonyítékának tekinteni (16. o.).

A felsorolásszerű újkori rész éppen ilyen jellegénél fogva bizonyos hiányérzetet kelt az olvasóban. Nem mindig könnyű egy-egy mű értékeléséről vitázni, de az olvasónak mégis az az érzése, hogy nem egyforma körültekintéssel mérlegelte a szerző, mit vegyen be és mit hagyjon ki a felsorolásból, még a maga állította fent említett korlátok között sem. Főként a nem-német publikációkat kezeli néha mostohán, de főként a legutóbbi évek anyaga általában hézagossá. Így a folyóiratok között hiába keressük az *Archeologia Classicát*, *Fasti Archeologicit*, *Mitteilungen-t*. Az ásatások közül jelentősége miatt említést érdemelt volna Enkomi, Al Mina, Trebeniste, Ithaka, a délfancia partvidék és még sok egyéb is. A megadott keretek között felsorolt publikációk közül is sok hiányzik, aminek ott volna

a helye: *Aurigemma* spinai publikációja, *Beazley* bostoni katalógusa és a *Raccolta* Guglielmi feldolgozása, *Richter* és *Milne* könyve az athéni vázaformákról, a kerámia-irodalomból; *Langlotz* *Zeitbestimmung*-ja, *Möbius*, *Diepolder* munkája a sírsztélékről, *Pfuhl* és *Süsserott* tanulmánya a IV. sz.-i szobrászatról, *Rizzo* *Praxitelés*-, *Arias* Skopas-monográfiája, *Dickins* könyve és *Becatti* alapvető tanulmányai a hellénisztikus szobrászatról, hogy csak találmra említsünk néhányat; *Kluge* és *Lehmann-Hartleben* könyve a nagy-, *Neugebauer*-é a kisbronzokról; a terrakottákra vonatkozó újabb irodalom (így *V. H. Poulsen*: *Der strenge Stil*, a *Loeb-gyűjtemény* feldolgozása *Sieveking*-tól, *A. Levi* nápolyi, *Breitenstein* koppenhágai katalógusa, *Knoblauch*, *Burr Thompson*, *Neutsch* munkái, amelyekkel szinte új területet hódítottak meg az antik művészettörténetnek). Az összefoglaló munkák közül itt volna a helye *Salis* művészettörténetének, *Picard* *Manuel*-jének. Különösen hiányos a római művészetre vonatkozó anyag; *Ducati* és *Koch* összefoglalása, *Schweitzer* portrékönyve, *Vessberg* monográfiája a köztársaságkori, *Hamburg*-é a császárkori művészetről ide kívánczik. Végül lehetetlen, hogy tudománytörténeti munkában ne történjen említés a nagy gyűjteményes vállalkozásokról, mint a

Roscher-lexikon, *Daremborg-Saglio* és *Pauly-Wissowa* lexikona. Rövid bibliográfiát a *Sammlung Götschen* keretei is megengedtek volna, legalább a tárgyra vonatkozó összefoglalásokról és legfontosabb részletkutatásokról. A képanyag összeállítása nem következetes és csak részben indokolt.

Elmélyedőbb munkát, gondosabb előkészítést igényelt volna ennek a könyvnek a megírása, amellyel szemben elsősorban éppen szerzőjének személye teszi igényessé az olvasót. Így is sok jót és részben újat is talál benne, így az antik kövek középkori megrongálásának magyarázatát, *Agrippa* műtárgy-államosítási tervének értékelését, az ellenreformáció romboló, a korai kapitalizmus serkentő hatásának felismerését és sok érdekes adat megelevenítését a tudománytörténeti kutatás számára. Végző értékelésével, a könyvet záró Bacon-idézettel is egyetérthetünk, legalábbis azzal, hogy »az ókor a világ ifjúsága«, és a vele való foglalkozáskor »a saját ifjúságára emlékezik vissza az emberiség«. Éppen ezért nem osztjuk pesszimizmusát az ókori tanulmányok jövőjére vonatkozólag, amely záró soraiból kicsendül, ahogy az ókorral való foglalkozásban sem fogjuk annak a jelét látni, hogy »a világ megöregedett«.

Szilágyi János György.

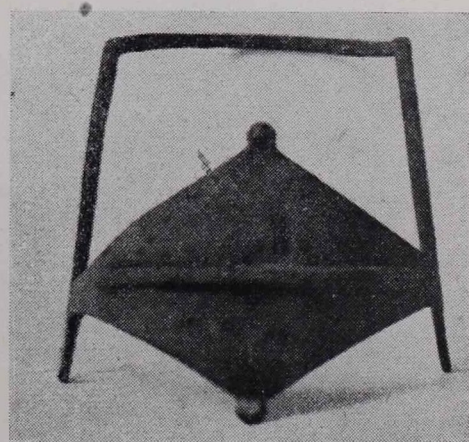
1.

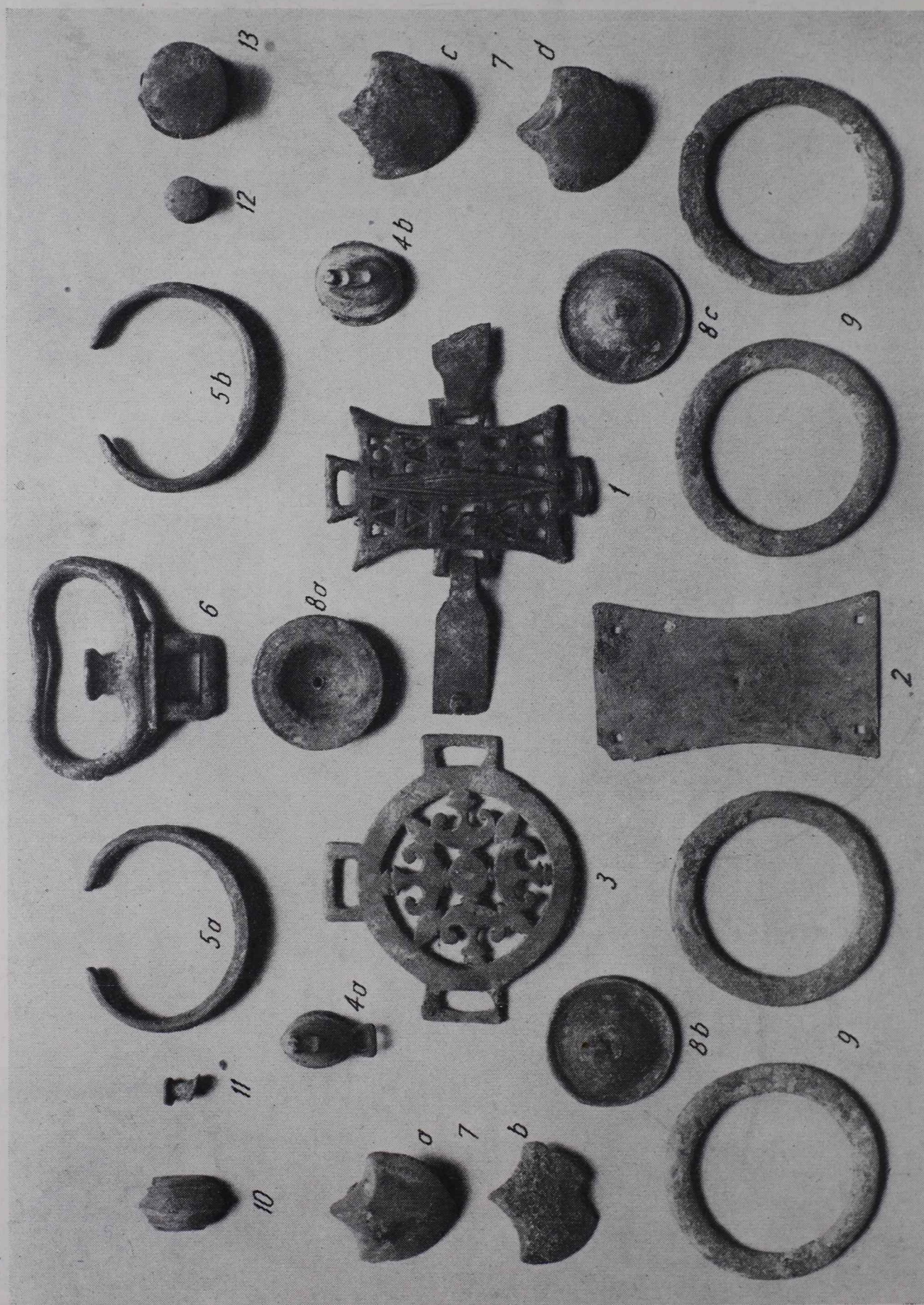
2.

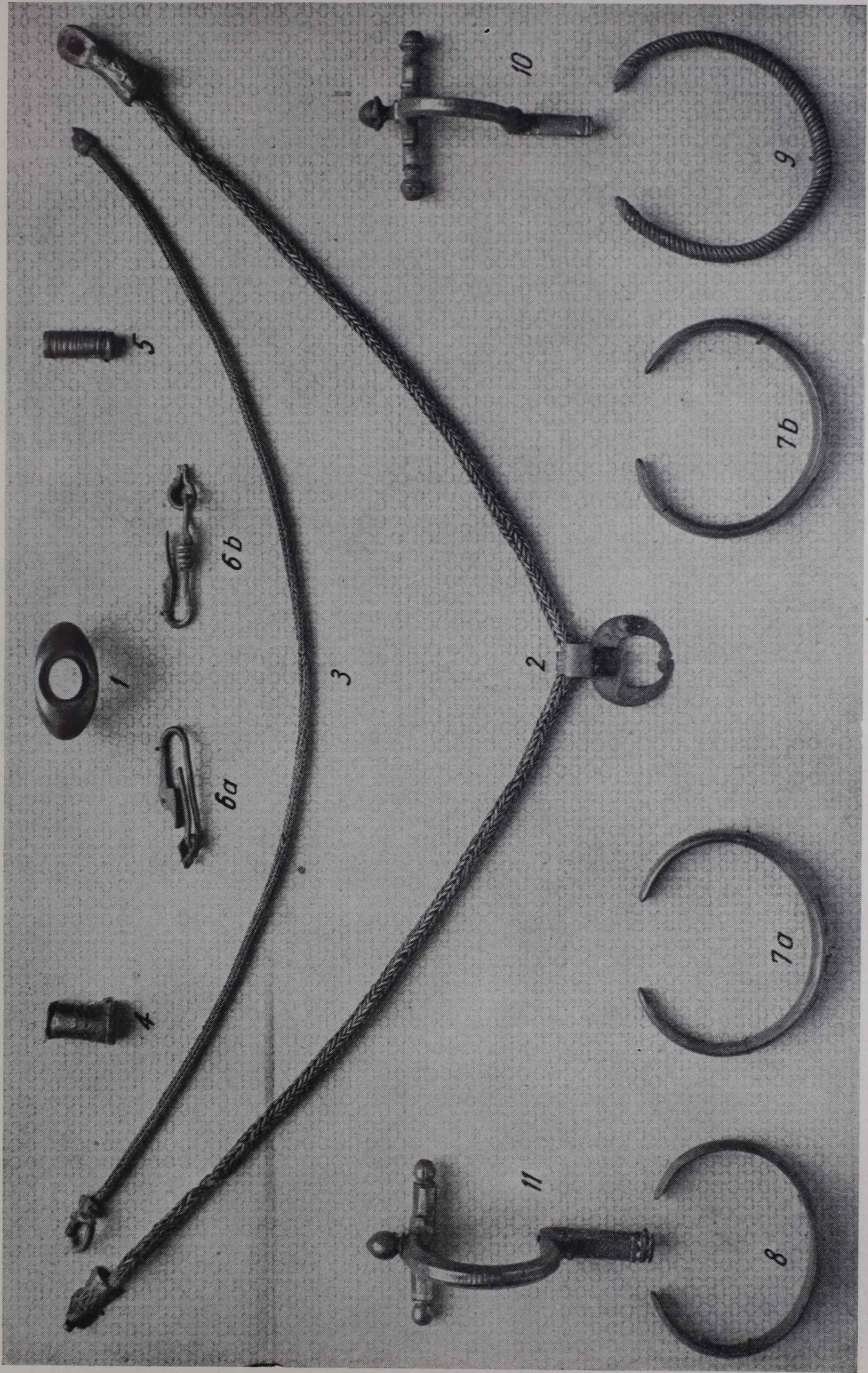
3.

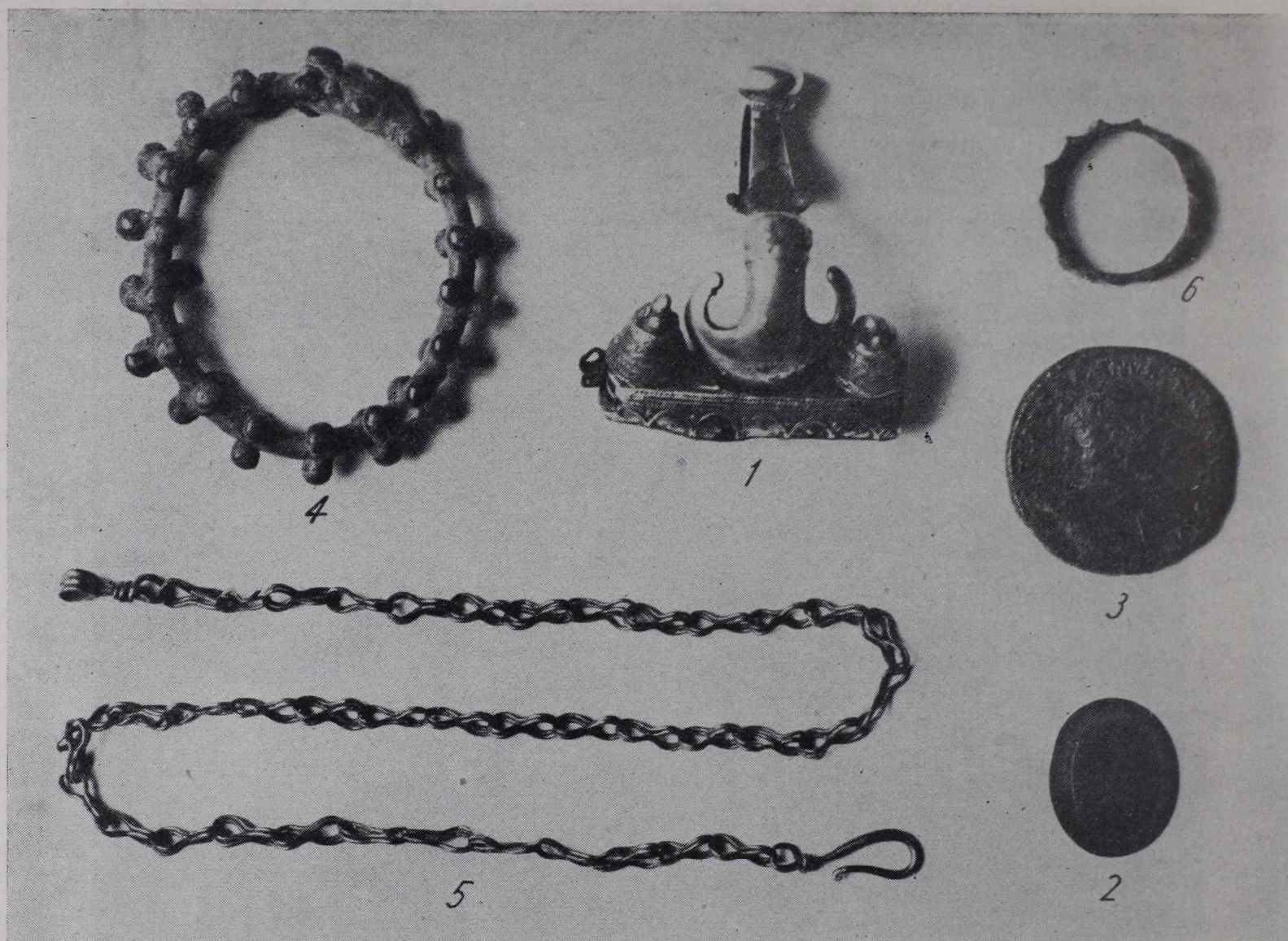
4.

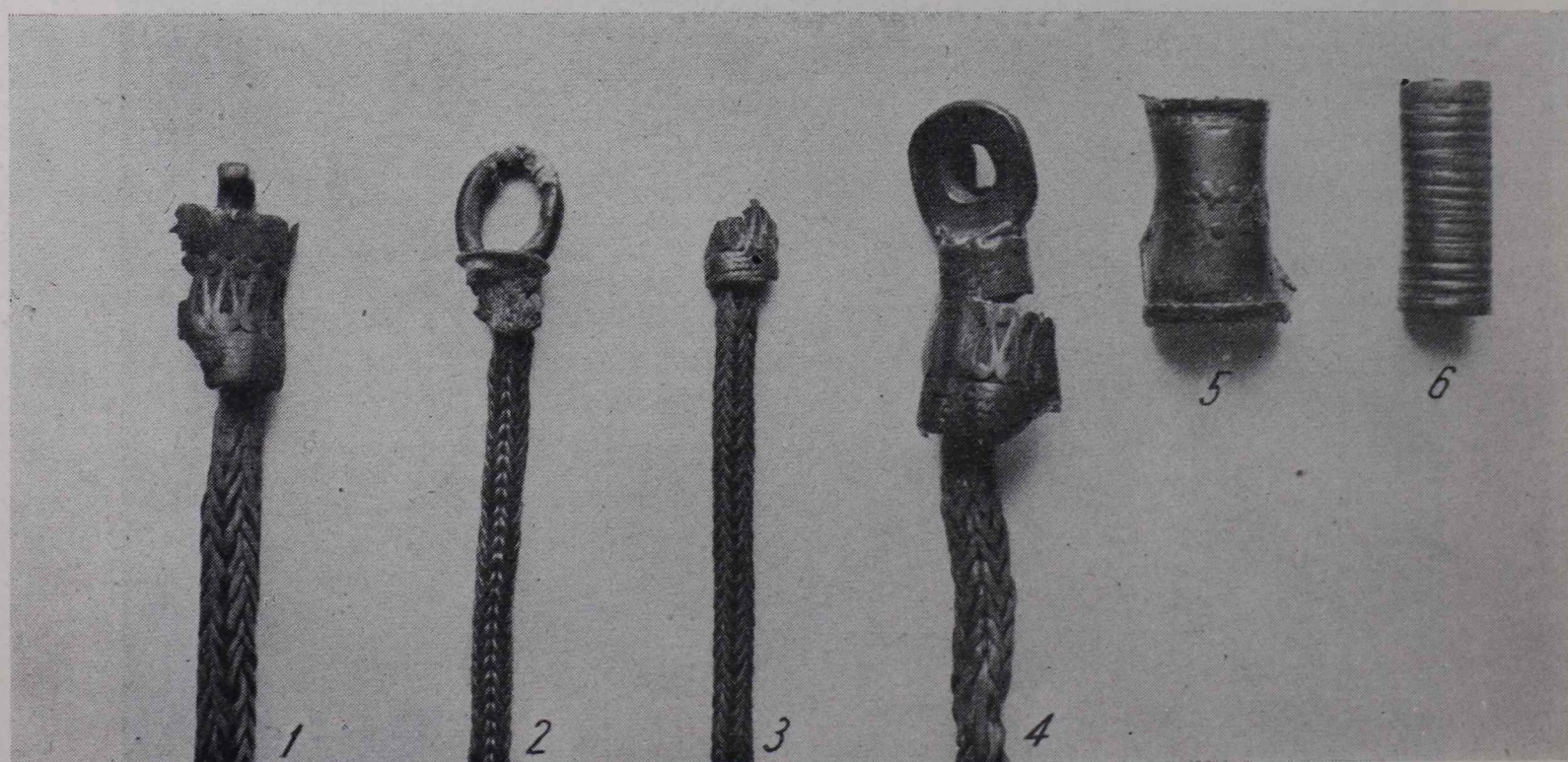
XXVI. tábla. Az I. szalacscai lelet.

XXVII. tábla. A II. századcai lelet.

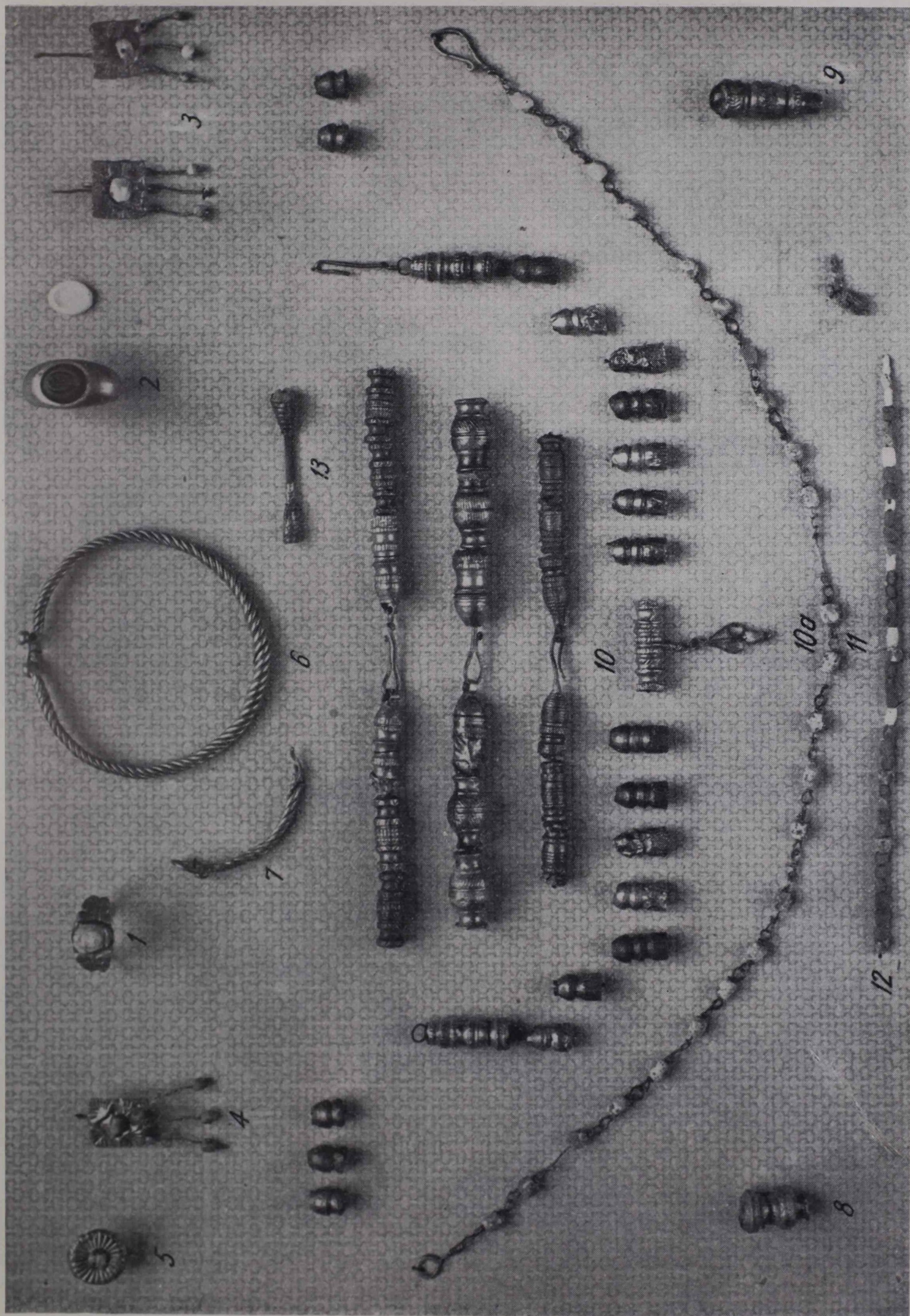

A.

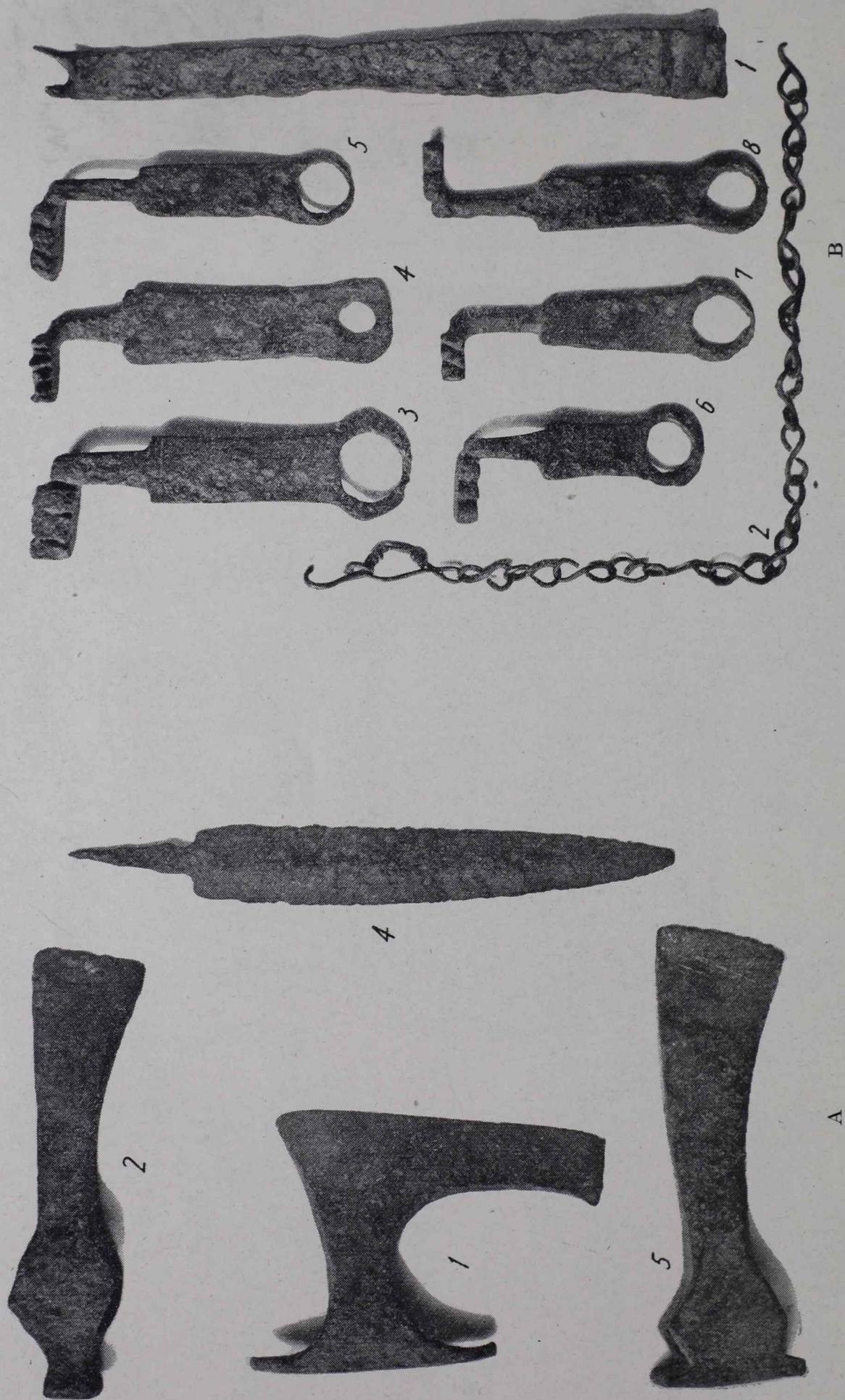

B.

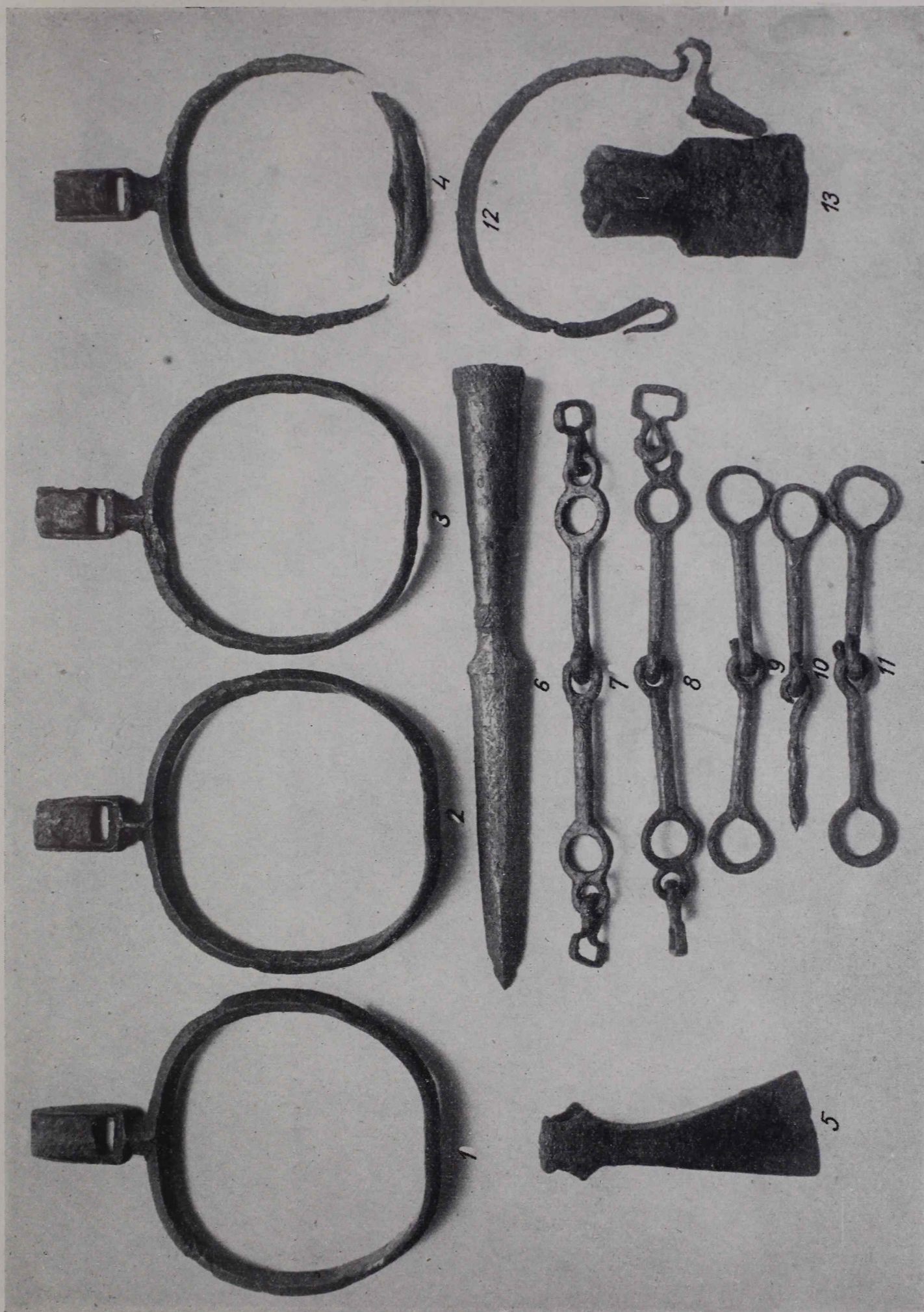
XXVIII. tábla. A. Az I. szalacscai lelet. B. A II. szalacscai lelet.

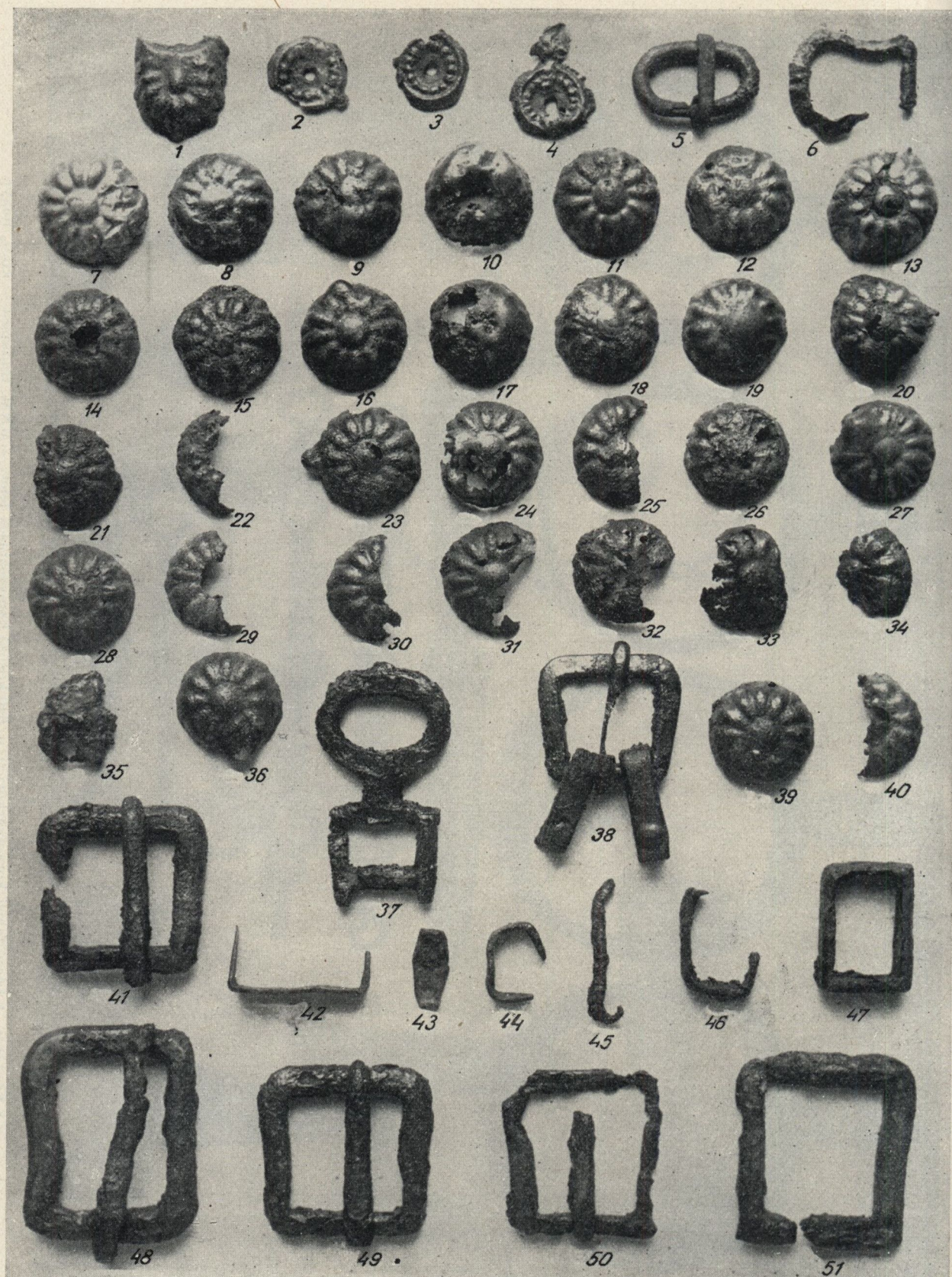
XXIX. tábla. A II. szalacscai lelet.

XXX. A—B. Az I. szalacscai lelet.

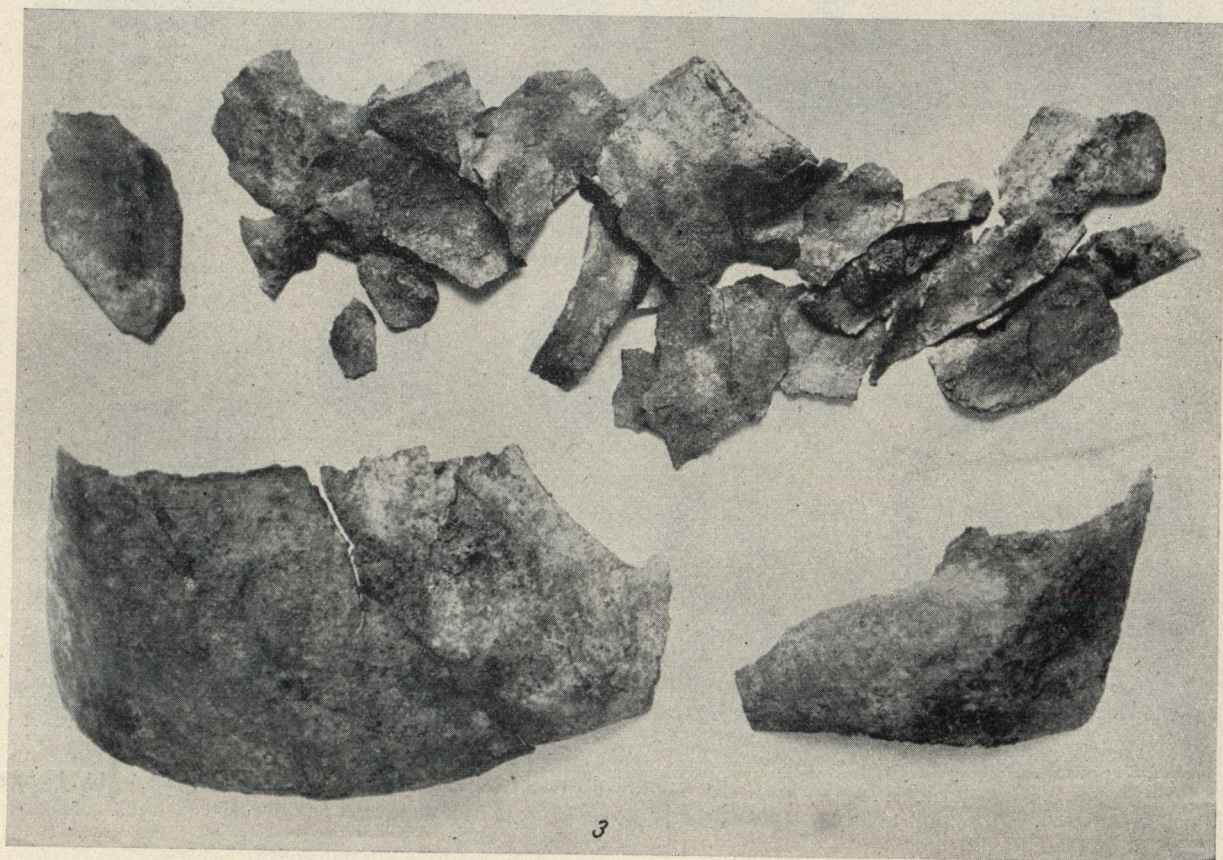
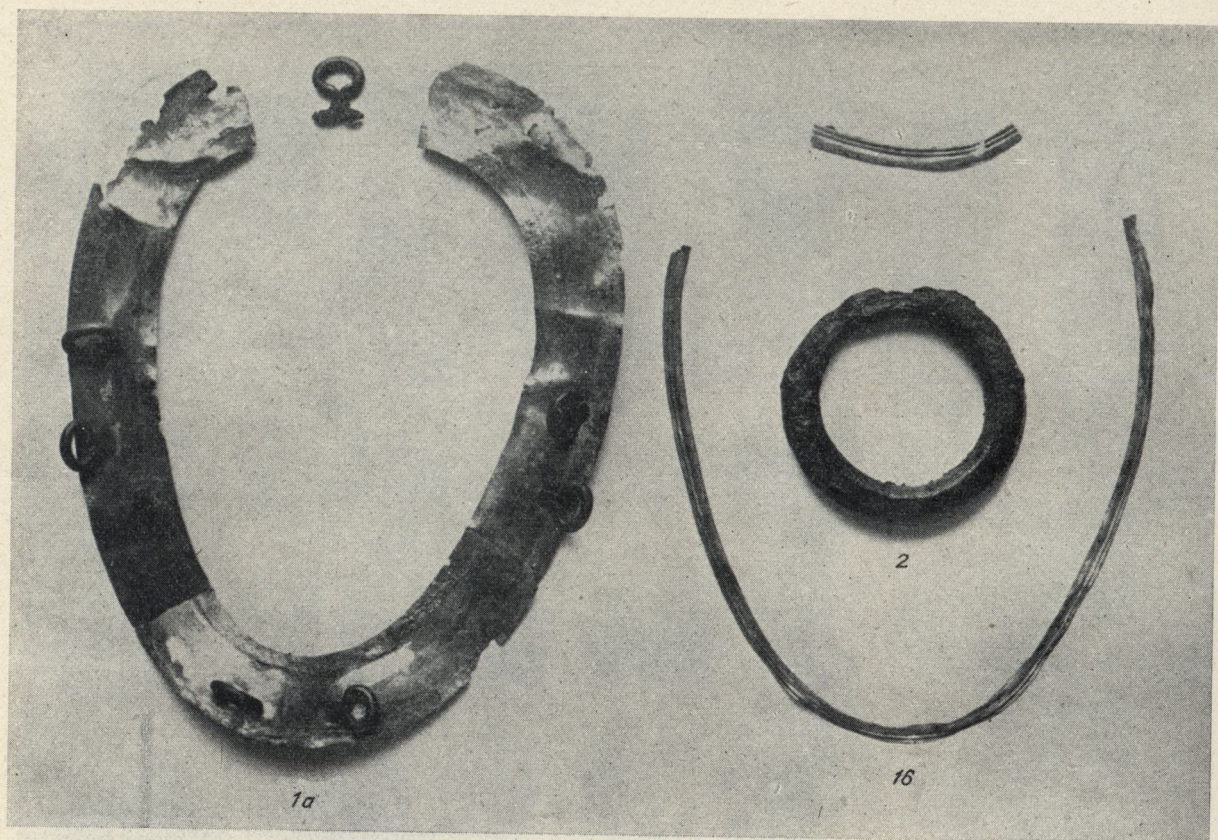
XXXI. tábla. A bácsújfalusi kora-avarkori (i. u. 640 körüli) hamvasztásos lelet. — MNM. Budapest — kb. $\frac{1}{3}$ nagys.

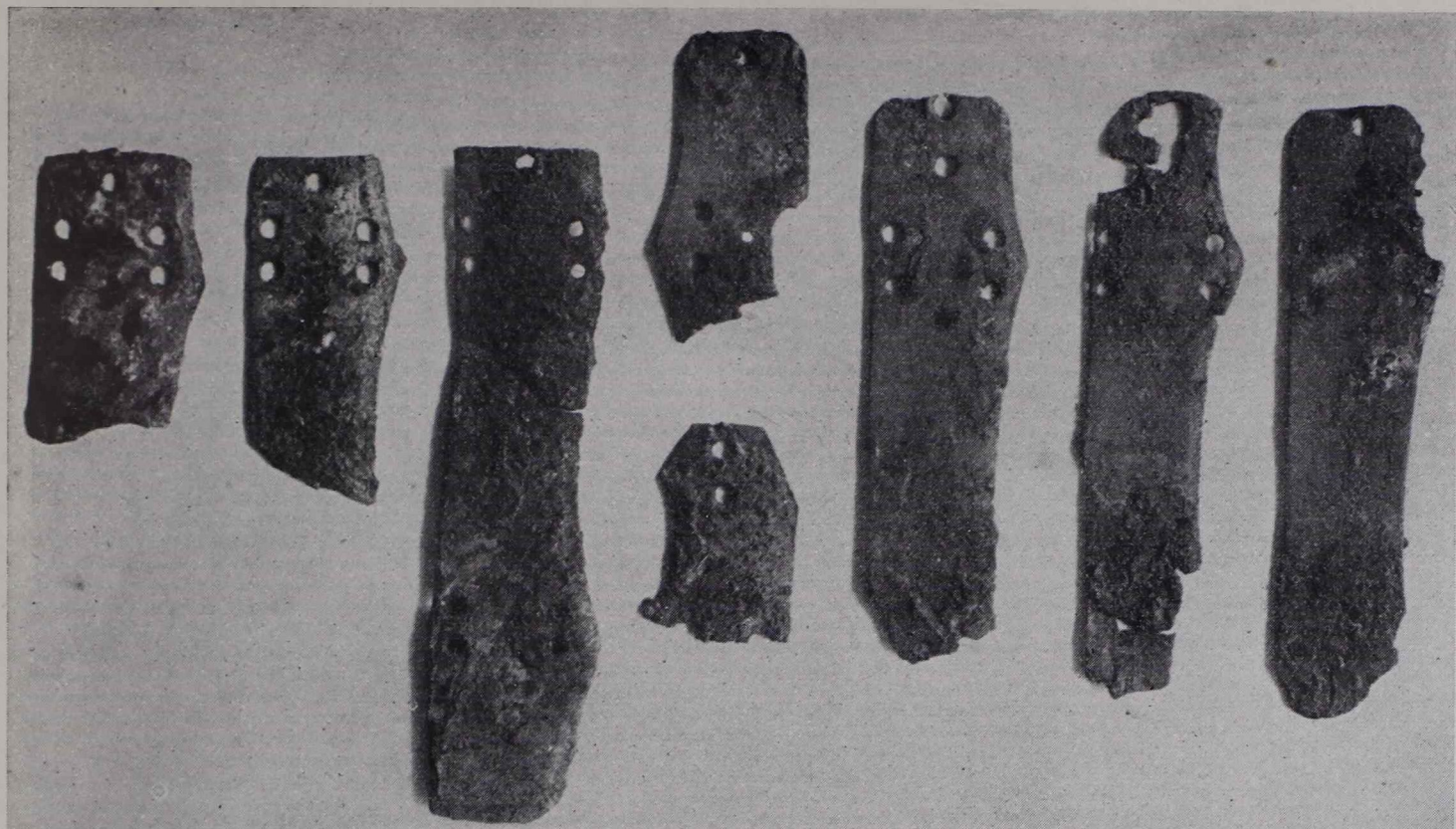
XXXII. tábla. A bácsújfalusi kora-avarkori (i. u. 640 körüli) hamvasztásos lelet. — MNM. Budapest.—kb. $\frac{1}{1}$ nagys.

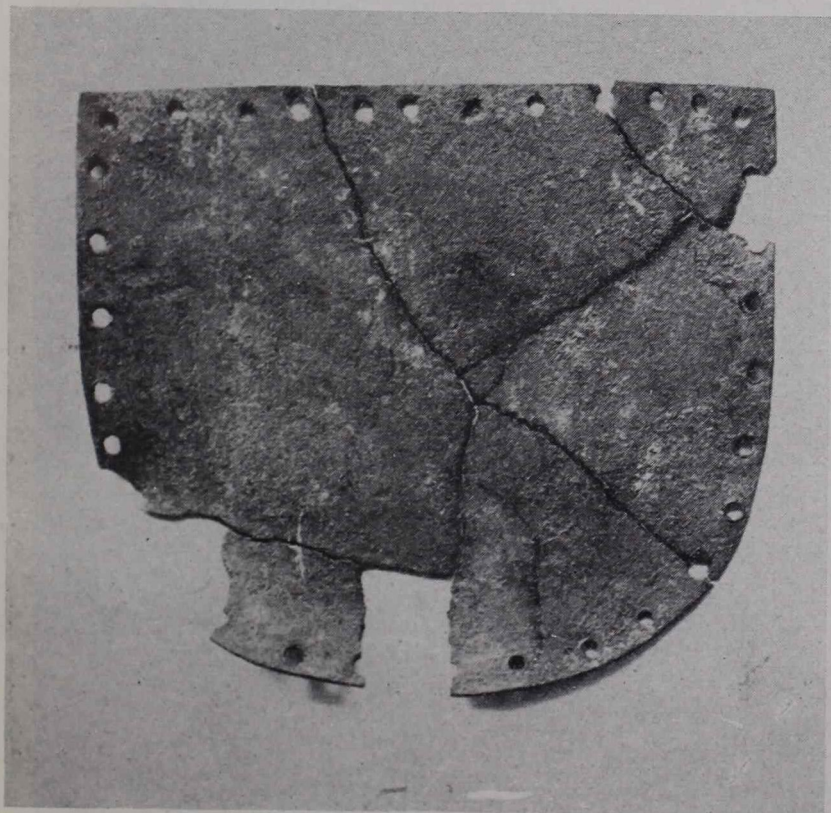
XXXIII. tábla. A bácsújfalusi kora-avarkori (i. u. 640 körüli) hamvasztásos lelet. — MNM. Budapest. — kb. $\frac{1}{1}$ nagys

XXXIV. tábla. A bácsújfalusi kora-avarkori (i. u. 640 körüli) hamvasztásos lelet. — MNM. Budapest. — kb. $\frac{2}{3}$ nagys.

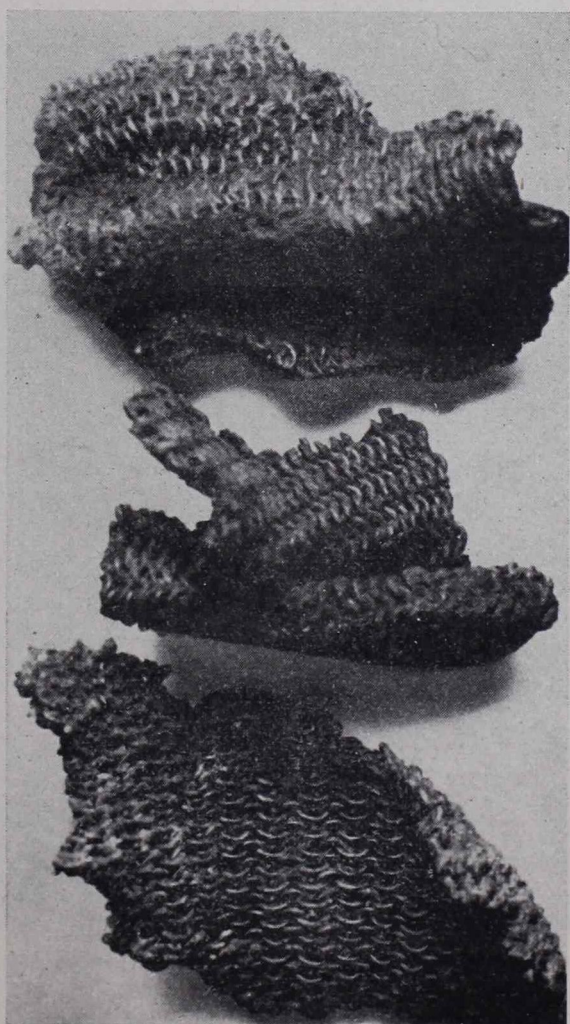

I.

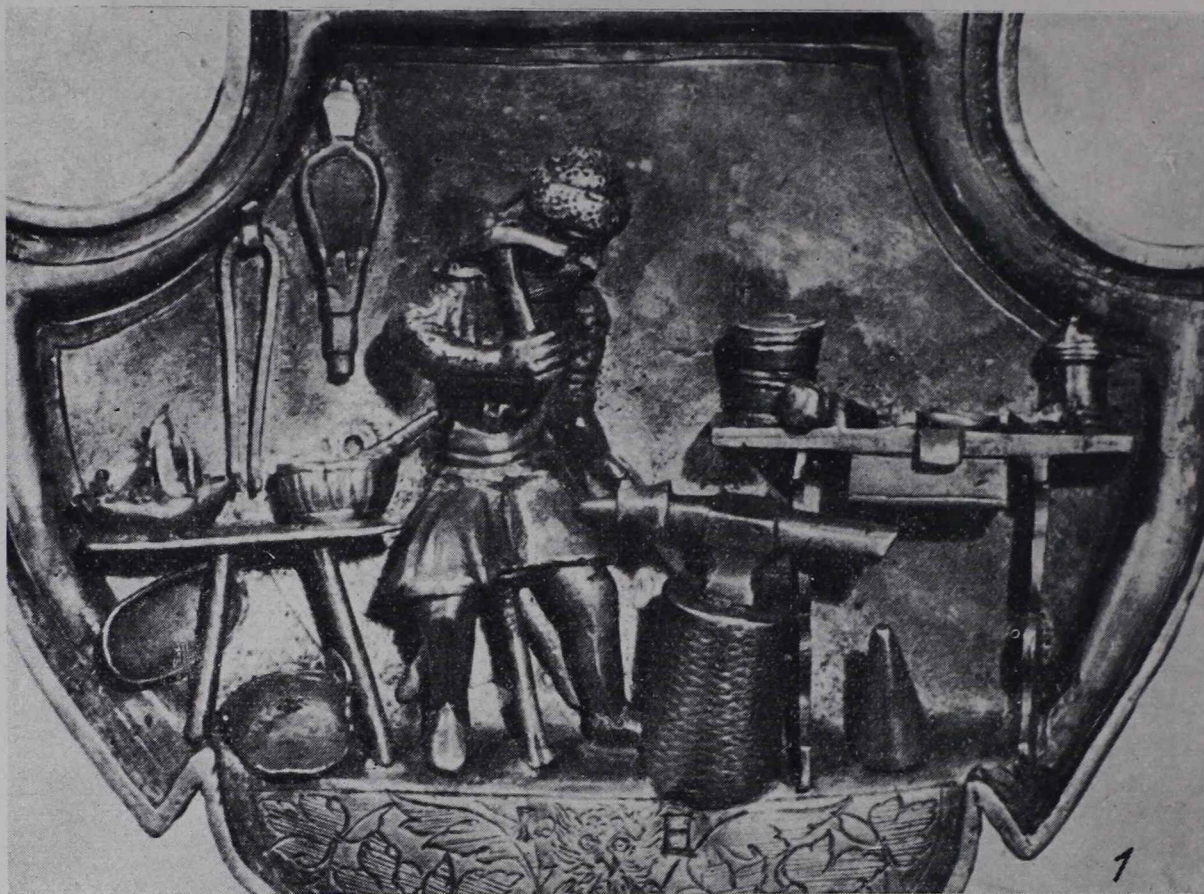

2.

XXXV. tábla. 1—2: A bácsújfalusi kora-avarkori (i. u. 640 körüli) hamvasztásos lelet. 3: Árpád-kori szórványos lelet Bácsújfaluról. — MNM. Budapest. — 1: $\frac{2}{3}$, 2: $\frac{3}{4}$, 3: kb. $\frac{1}{3}$ nagys.

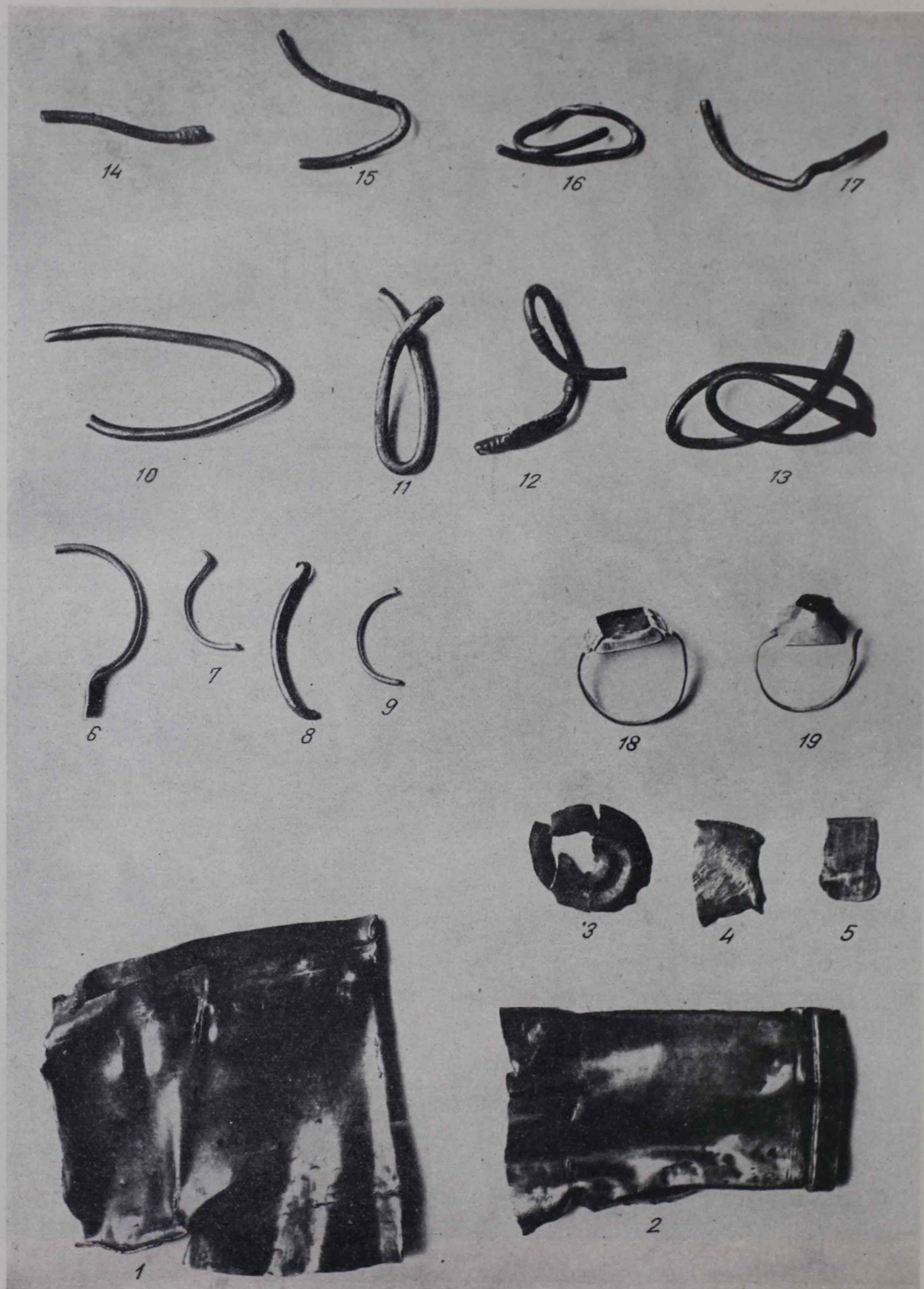
3.

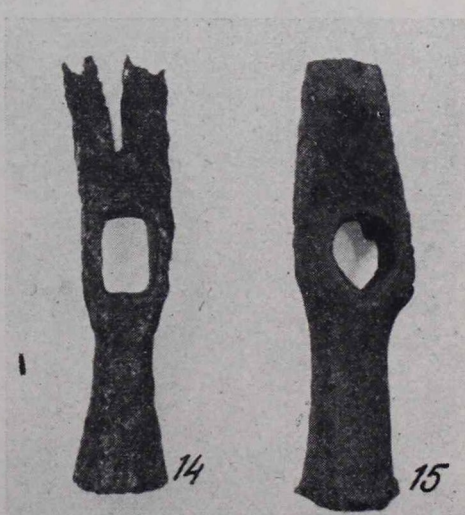
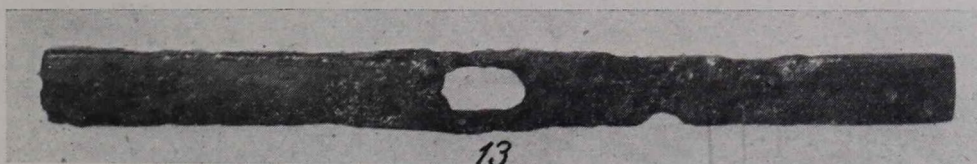
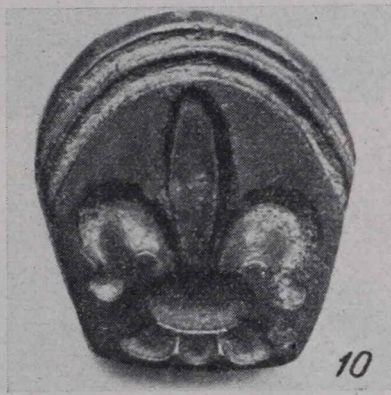
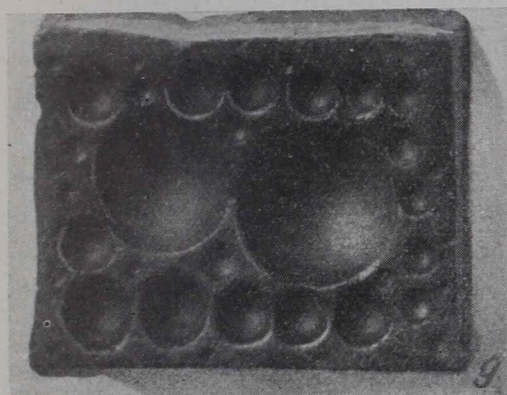
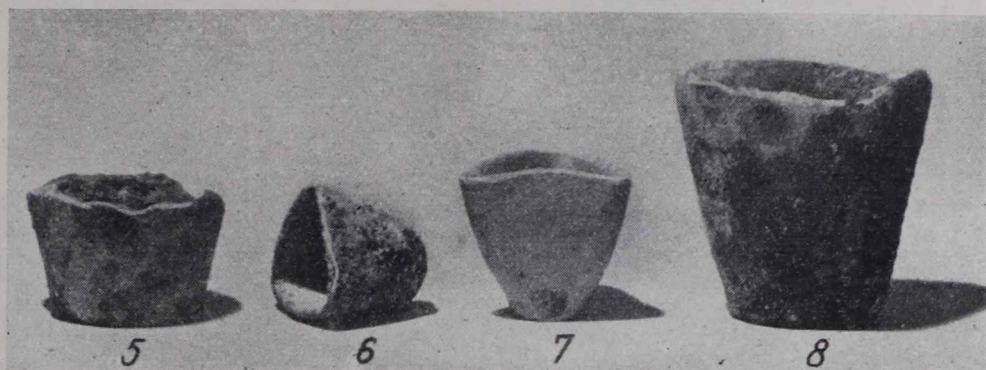
XXXVI. tábla. 1. Ötvösműhely. Részlet a brassói céhcímer előlapjáról, ezüst, XVI. sz. M: 16 cm.
M. Nemzeti Múzeum, Tört. Múz.
2. Ötvösműhely. Részlet a brassói céhcímer hátlapjáról.

XXXVII. tábla. Kupeczky János: Ötvös és fia. Olajfestm. (8 × 86 cm. Fővárosi Képtár.

XXXVIII. tábla. Ötvösműhely-lelet. Bánkút, ezüst, XIII. sz. 1. H: 6.5 cm.
M. Nemzeti Múzeum, Tört. Múzeum.

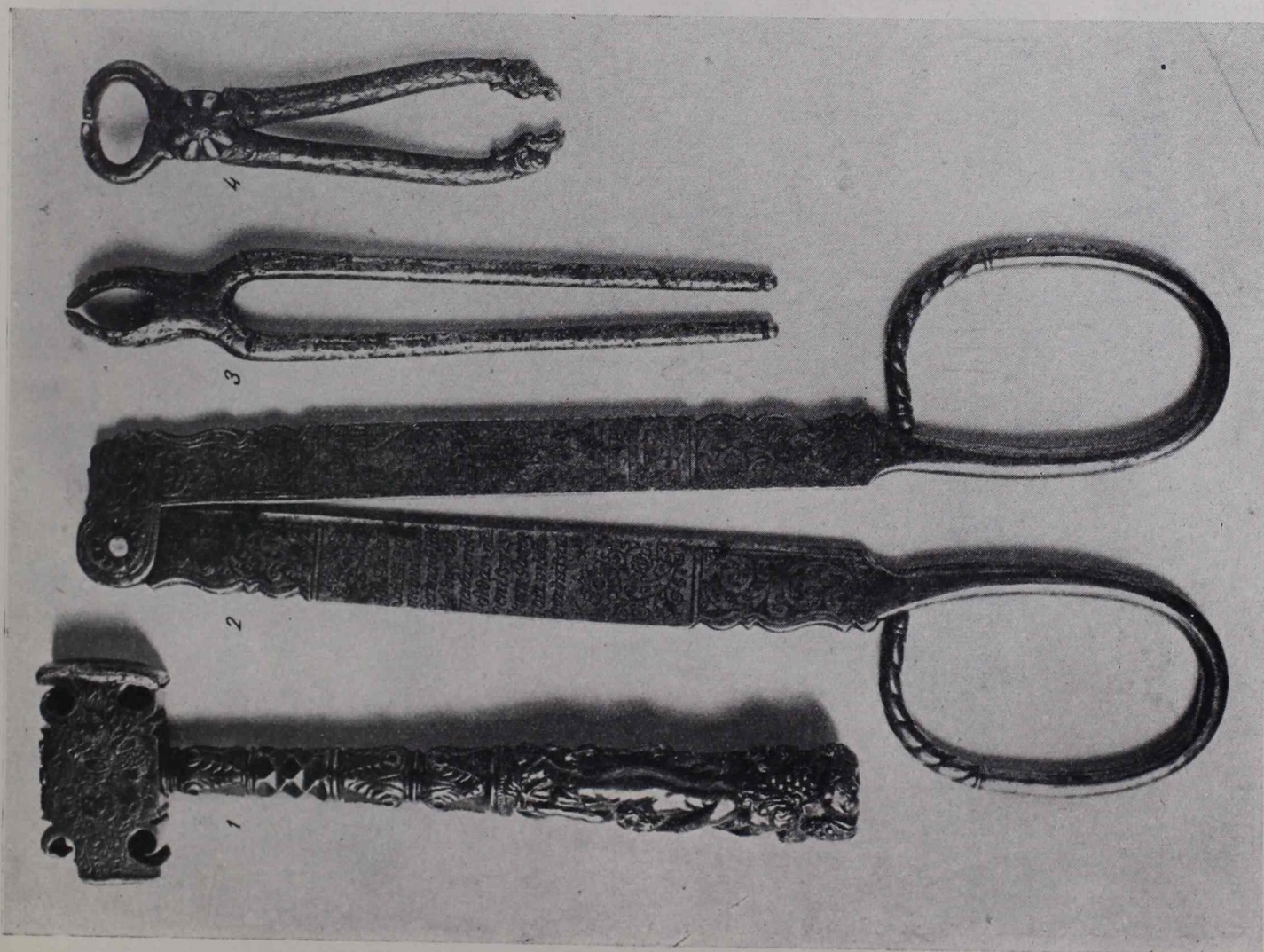
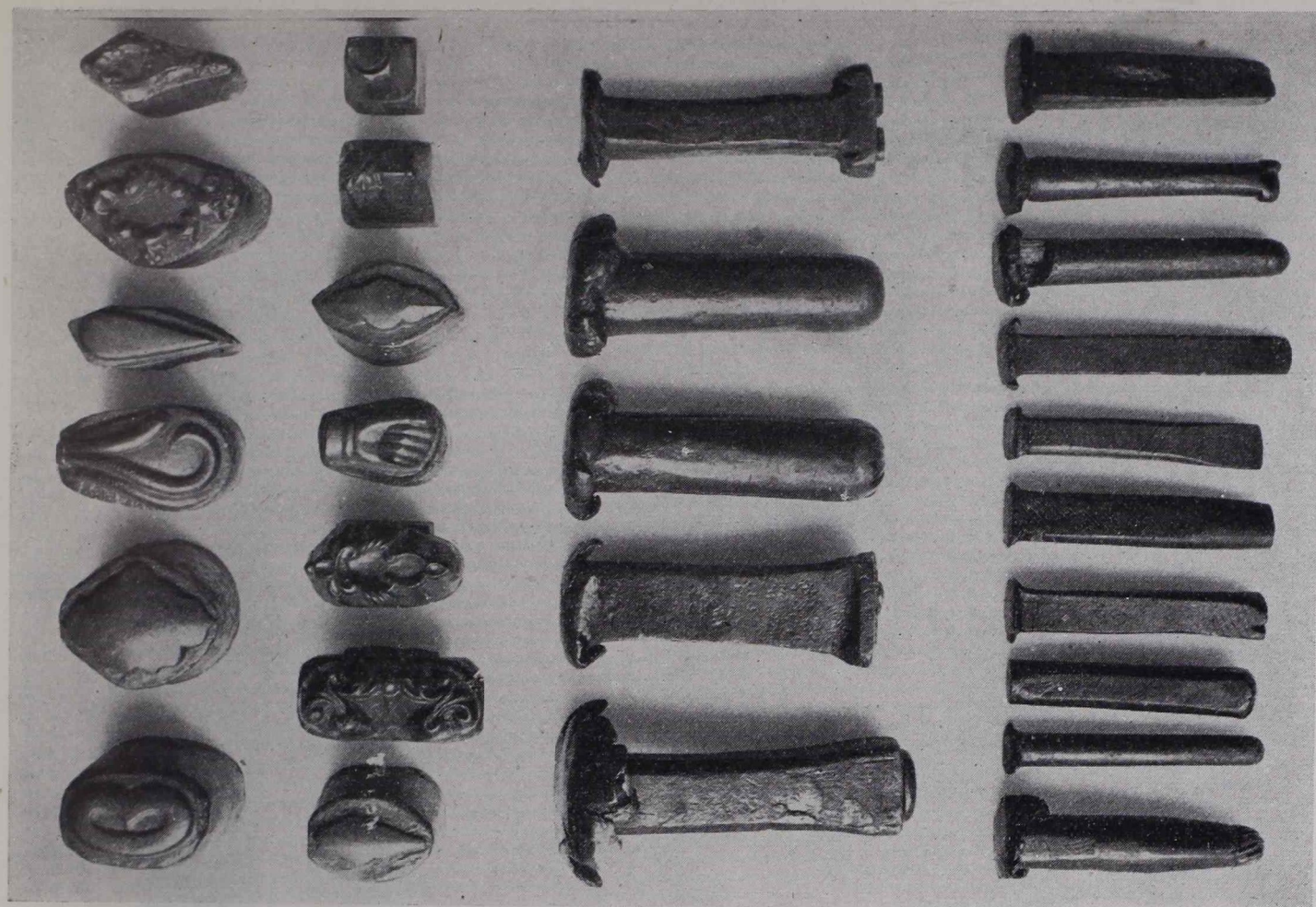

XXXIX. tábla.

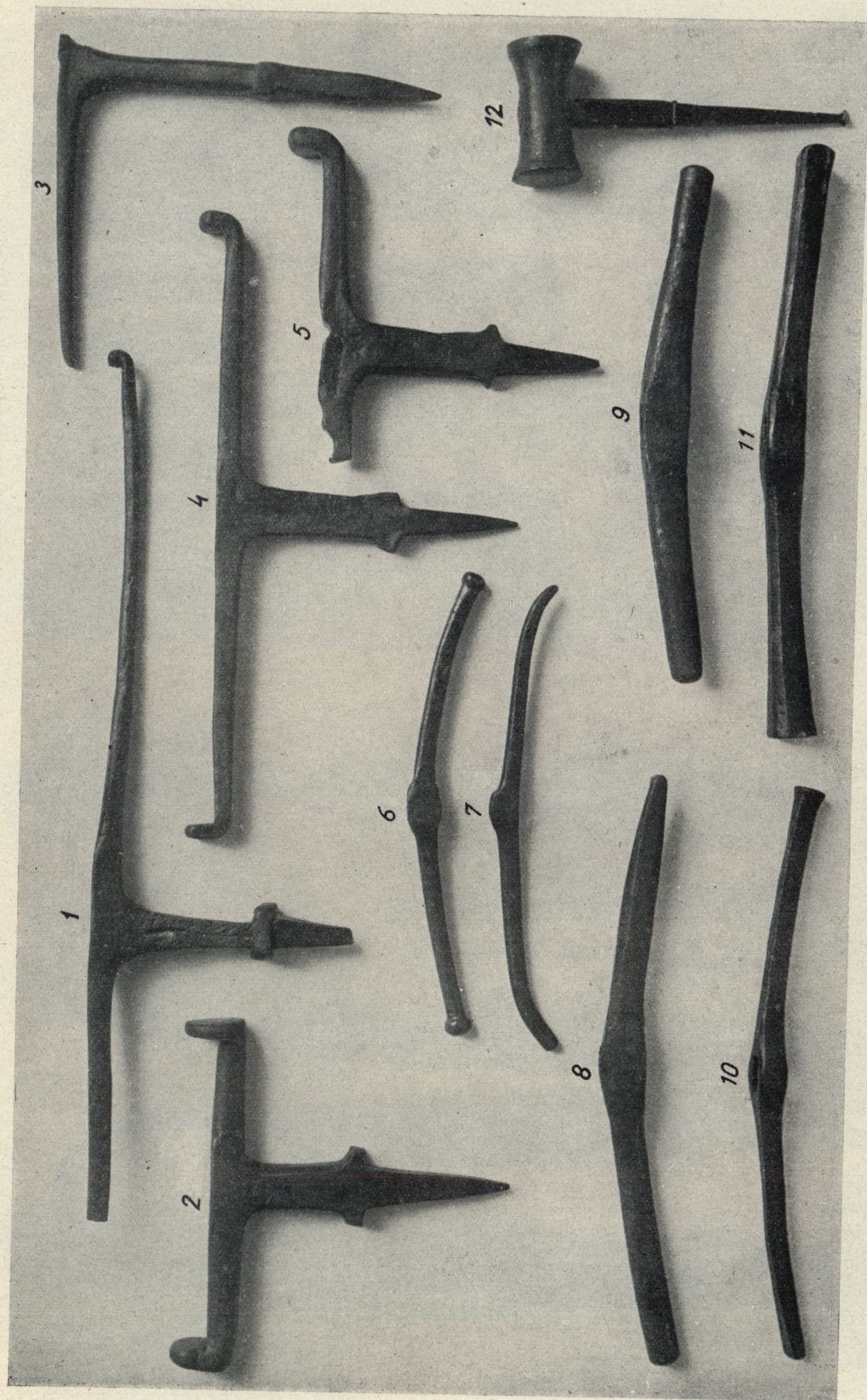
A lőcsei ötvöscéh pecsétlöje. 1772. 2. A besztercebányai ötvöscéh pecsétlöje, 1598. 3. Az eperjesi ötvöscéh pecsétlöje. 4. A kassai ötvöscéh újabb pecsétlöje, 1584 (1–4 Kőszeghy E. rajza nyomán). 5–8. Ötvöstégelyek. XIII–XV. sz. (budai várásatás, Budapesti Tört. Múzeum). 9. gcmbüllő, bronz, XIX. sz. Soós János szerszámai. 10. verető negatív mintával, bronz, XIV–XVI. sz. 11. verető pozitív mintával, bronz, XIV. sz. (9–11, Nemzeti Múzeum, Tört. Múz.) 12. öntőminta, pala, XIII. sz. 13–15. kalapácsok. XV. sz. (12–15. budai várásatás).

XL. tábla. Verőő négy oldala, bronz, XIV. sz. M: 13.5 × 4.5 × 1.2 cm. Nemzeti Múzeum, Tört. Múzeum.

XLI. tábla. 1—4. Díszes vasszerszámok, XVII—XVIII. sz. 1. kalapács H: 15,6 cm, 2. lemezhajlító olló, 3. laposfogó, 4. csípőfogó. Nemzeti Múzeum, Tört. Múzeum.
5. Formaverők. XIX. sz. H: 4–10 cm. Soós János szerszámai. Nemzeti Múzeum, Tört. Múz.

XLII. tábla. Soós János szerszámai, XIX. sz. 1. rezgővas H: 48 cm. 2–5. üllők, 6–11. trébelő kalapácsok, 12. simító kalapács. Nemzeti Múzeum, Tört. Múz.

XLIII. tábla. 1—3. Fényesítő acélok, 4. polírozó kő, H: 18.5 cm, 5. rózsa kerék, 6—7. kaparók, 9. lyukasztó, 8, 10. gombverők, 11. sikattyú, H. 15 cm, 12. kaparó, XIX. sz. Fuchs Antal szerszámai, Kőszeg, 13—16. dróthúzópad tartozékai: fogó H. 26 cm és lyukas vasak. Soós János szerszámai. Nemzeti Múzeum, Tört. Múzeum.

XLIV. tábla. A debreceni erdők a 18. század végén. Az erdők között a középkori falvak irtásos földjei.
1. Fancsika, 2. Haláp, 3. Bánk.